

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Στάθης Κουτροβίδης
Κοινωνική κυριαρχία και έγγειες σχέσεις
στον νομό Αχαΐοήλιδος τον 19^ο αιώνα.
Οικονομικές και πολιτιστικές διαστάσεις

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Τόμος I

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπων Καθηγητής

Σωκράτης Πετμεζάς

Μέλη

Χρήστος Χατζηϊωσήφ

Χρήστος Λούκος

Ιούνιος 2008

Ρέθυμνο

Ευχαριστίες

Η μελέτη αυτή υποστηρίχθηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης τον Ιούνιο του 2008. Καθ' όλη τη διάρκεια της μελέτης, βοηθήθηκα ιδιαίτερα από την συμμετοχή μου σε δύο ερευνητικά προγράμματα. Τα δύο πρώτα χρόνια ειπόνησης της διδακτορικής διατριβής, εργάσθηκα ως υπότροφος του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών στο πρόγραμμα της Αγροτικής Κοινωνίας και Οικονομίας, ενώ στη συνέχεια έλαβα σημαντική οικονομική βοήθεια μέσω υποτροφίας από τον ΕΛΚΕ του Πανεπιστημίου Κρήτης και το Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα «Ηράκλειτος».

Η οικονομική αυτή συνεισφορά υπήρξε πολύτιμη για να συγκεντρωθεί, να τακτοποιηθεί και να ταξινομηθεί το υλικό της διατριβής, καθώς χρειάστηκε πολύς χρόνος επίπονης ερευνητικής εργασίας σε βιβλιοθήκες. Συγκεκριμένα, ατελείωτες ώρες εργασίας απαιτήθηκαν στην Εθνική Βιβλιοθήκη, στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Πατρών, στη Μπενάκειο Βιβλιοθήκη και στη Βιβλιοθήκη της Βουλής. Ιδιαίτερη μνεία αξίζει στους υπαλλήλους των βιβλιοθηκών αυτών, όπως και στους υπαλλήλους του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας, των Γ.Α.Κ. Πατρών και Αττικής των οποίων οι συμβουλές και οδηγίες υπήρξαν σε πολλές περιπτώσεις, χρήσιμος οδηγός. Δεν είναι δυνατόν επίσης να μην ευχαριστήσω από εδώ τους υπευθύνους και τους υπαλλήλους των Υποθηκοφυλακείων Πατρών και Κάτω Αχαΐας, χωρίς την υπομονή και την ανοχή των οποίων η εργασία αυτή δεν θα αποκτούσε ποτέ τη συγκεκριμένη μορφή.

Ιδιαίτερος πρέπει να ευχαριστήσω τον Σωκράτη Πετμεζά τόσο γιατί συνέβαλε κριτικά στην αποσαφήνιση πολλών δυσνόητων σημείων, όσο και στη διαμόρφωση βασικών κατευθύνσεων της διδακτορικής διατριβής. Καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της επίπονης προσπάθειας στάθηκε δίπλα μου, με στήριξε και με τις συνεχείς οδηγίες του πολλές φορές μου επεσήμανε τα όποια λάθη και βοήθησε ώστε να ξεκαθαρίζει το τοπίο μπροστά μου. Ιδιαίτερα γόνιμες υπήρξαν οι συνομιλίες και οι συζητήσεις που είχα σχετικά με την πορεία της

δουλειάς και με τα άλλα δύο μέλη της επιτροπής, Χρήστο Χατζηϊωσήφ και Χρήστο Λούκο. Για την ολοκλήρωση της παρούσης εργασίας, ωφελήθηκα πολύ και από τις συζητήσεις με πολλούς φίλους και συναδέλφους. Ειδικά χρωστώ ευγνωμοσύνη στους Αλέξη Φραγκιάδη, Εύη Καρούζου, Έφη Αβδελά, Χρήστο Κωστή, Ιωάννα Μινογλου, Ευθύμιο Παπαταξιάρχη, Ελένη Φουρναράκη, Βούλα Βερράρου, Νίκο Ποταμιάνο, Δημήτρα Βασιλειάδου, Παρασιευά Ματάλα, Πάρη Παπαμίχο-Χρονάκη, Παναγιώτη Στάθη, Υπακοή Χατζημιχάλη, Δημήτρη Ζαζά. Ευχαριστώ τέλος, τον Κώστα Παπαγιαννόπουλο, τη Βαρβάρα Δεσποινιάδου, για τις ώρες που μου κράτησαν συντροφιά κατά την περιήγηση στα κτήματα της περιοχής, στα σοκάκια της πόλης και στα δύσβατα μονοπάτια των ιδεών.

Χωρίς όμως την αμέριστη συμπαράσταση και υπομονή που επέδειξε η φίλη και σύντροφός μου Λ. Μπούκα στο πιο δύσκολο ίσως κομμάτι της εργασίας, της γραφής και της επιμέλειας του κειμένου, η διατριβή θα ήταν το δίχως άλλο λειψή. Συζήτησε με λεπτομέρεια μαζί μου κάθε δυσνόητο σημείο και κάθε πρόβλημα του κειμένου.

Στη μόνιμη λεπτολόγο της ζωής μου.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Ε Ι Σ Α Γ Ω Γ Η

Ευχαριστίες	1
1. Η συγκρότηση της αστικής τάξης στην Ελλάδα και οι διαφορετικές εκδοχές της συζήτησης	17

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ι

I. Ο χώρος και η οικονομική του ανάπτυξη	
1. Δημογραφικές εξελίξεις στην Επαρχία Πατρών	34
2. Η πληθυσμιακή άνοδος στην περιοχή	37
3. Δημογραφικές αλλαγές και οικιστική εξέλιξη της πόλης	43
II. Επέκταση της καλλιέργειας της σταφίδας και η διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων.	
1. Σταφιδική εξάπλωση και διανομή εθνικής γης	60
2. Εποικισμός των πεδινών εδαφών και εμφυτευτικές σχέσεις	75
3. Η οικονομία της πόλης και οι επιλογές των ισχυρών στρωμάτων της ...	92
4. Οινοποιητική Εταιρεία, μια πρωτοβουλία έρμαιο του ανταγωνισμού ...	96
5. Ασφαλιστικές εταιρίες κατά το 19ο αιώνα, ένα νέο επενδυτικό φαινόμενο	105

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ι Ι

I. Ιδιοκτησία γης και μηχανισμοί κυριαρχίας στην επαρχία Πατρών κατά το 19ο αιώνα

1. Τα πρώτα πενήντα χρόνια ελληνικού κράτους	118
2. Οι ισχυροί δημογέροντες, η σταφίδα και η πόλη	122
3. Οικογένεια Παπαδιαμαντόπουλου, οικονομική τακτική και γαμήλιες επιλογές	118
4. Ιωάννης και Παναγιώτης Παπαδιαμαντόπουλος: διαφοροποιήσεις στην επενδυτική πολιτική τους	131
5. Μορφές εμπορικών δραστηριοτήτων και δανειστικών σχέσεων πατέρα και γιου	137
6. Η πολιτική της οικογένειας απέναντι στην «εθνική γη»: η έλλειψη ρευστού	141
7. Αδαμάντιος και Σπυρίδωνας Παπαδιαμαντόπουλος: προβλήματα..... δανειοδότησης της οικογένειας.....	150
8. Η περίπτωση του Σπυρίδωνα Παπαδιαμαντόπουλου	157
9. Οικονομικά προβλήματα και η αντιμετώπισή τους.....	162
10. Η περίπτωση Δημητρίου Ρετηνιώτη	168
11. Το εμπορικό δίκτυο του οίκου Λέοντα Μεσσηνέζη	169
12. Τα προβλήματα των ανταποκριτών και οι δυνατότητες ελιγμών τους.	181
13. Η οικογένεια Κωνστάκη και οι οικονομικές επιλογές της	187
14. Επιστροφή της οικογένειας στην πατρίδα – οι πρώτες επενδυτικές κινήσεις	183
15. Κοινωνικός ρόλος και συμβολική του διάσταση.....	195
16. Η περίπτωση Κάρολου Δρακόπουλου, η απόκτηση της ιδιότητας του πατρινού πολίτη,	201

II. Συγκέντρωση γης και κερδοσκοπία:

η επενδυτική πολιτική στο δεύτερο μισό του αιώνα

1. Πρόσωπα και απόπειρες επένδυσης	210
2. Η περίπτωση Γεωργίου Σωτηριάδη	213

3. Η περίπτωση Νικολάου Σαγιά.....	224
4. Η κερδοσκοπική λογική Θεμιστοκλή Γερούση (1833 - 1896).....	230
5. Η οικονομική πολιτική του Γεωργίου Λέοντα.....	235
6. Χαράλαμπος Παπαντωνόπουλος και οικονομική πολιτική.....	242
7. Δανειστικές σχέσεις, ένα ακόμη πλαίσιο κυριαρχίας.....	245
8. Η κερδοσκοπική στρατηγική, μέσον εισόδου στο κυρίαρχο κοινωνικό στρώμα.....	253

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ι Ι Ι

I. Η συγκρότηση αστικής ταυτότητας στα μέσα του 19^{ου} αιώνα

1. Κριτική αποτίμηση των θεωριών των «πελατειακών δικτύων»	258
2. Ο Νίκος Μπακουνάκης και η άποψή του	260
3. Κριτική προσέγγιση των απόψεων του Χ. Λυριντζή	266
4. Ο ρόλος της ιδιοκτησίας και η κυριαρχία των «πελατειακών σχέσεων»	270
5. Η απόπειρα πολιτικής παρέμβασης των αστικών στρωμάτων	279
6. Οι κατάλογοι ενόρκων, άλλες πρωτογενείς πηγές και τα προβλήματα που παρουσιάζουν	289
7. Τα πρώτα συμπεράσματα από τους καταλόγους ενόρκων	298
8. Το πολιτικό προσωπικό της πόλης.....	313
9. Η κοινωνία του «πλούτου» μέσα από τους πιστωτικούς καταλόγους	333
10. Ο επαγγελματικός χαρακτήρας της πόλης όπως διαφαίνεται από τον κατάλογο των επαγγελμάτων	343
11. Η κοινωνία των «φτωχών» μέσα από τις πηγές.	351

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ι V

I. Πολιτική και κοινωνία της Πάτρας

1. Ο εβδομαδιαίος Τύπος και η νέα γενιά πολιτικών.....	355
2. Η εμφάνιση του Τύπου και ο αντίπαλος.....	361
3. Διαφορετικές εκδοχές της αστικής πολιτικής σκέψης: η στάση απέναντι στο σύνταγμα του 1844.....	368
4. Η ηθικοποίηση της κοινωνίας και η απόπειρα συγκρότησης κατώτερων στρωμάτων	380

5. Οι φτωχοί της πόλης και η αντιμετώπισή τους.....	400
6. Φιλανθρωπία και συμφέρον	411
7. Η αναγκαιότητα του «σωφρονισμού»	413
8. Η Φιλανθρωπία και η σύνδεσή της με τον εθνικιστικό λόγο.....	418
9. Πολιτική, συνταγματικό πλαίσιο και καθολική ψηφοφορία	421
10. Γεώργιος Γκολφινόπουλος και Σύνταγμα.....	422
11. Παναγιώτης Χαλικιόπουλος, όψεις μιας ακραίας αντικοινοβουλευτικής πρότασης.....	430
12. Εθνική διάσταση και μετριοπάθεια, δύο κεντρικά στοιχεία της πολιτικής του Χαλικιόπουλου.....	439
13. Οικονομικές προτάσεις του Π. Χαλικιόπουλου	441
14. Αδυναμία διαφυγής από την πολιτική του Όθωνα.....	447
15. Το ιδεολογικό οπλοστάσιο του Χ. Παπαντωνόπουλου και η υπεράσπιση του Συντάγματος	450
16. Αντώνης Ρικάκης: προτάσεις υπέρ της πολιτικής αντιμετώπισης της ληστείας του 19ου αιώνα	458
17 Ανδρέας Ρηγόπουλος (1821-1878), μια ιδιαίτερη μορφή ριζοσπαστικού αστισμού	462
18 Οι οικονομικές επιλογές του Α. Ρηγόπουλου	470

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο V

Συμπεράσματα.....	477
Γενεαλογικά Δένδρα.....	482
Παράρτημα.....	504
Βραχυγραφίες	523
Βιβλιογραφία.....	524

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σε αυτήν την εργασία μελετάται το είδος των κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσονται σε μια αγροτική οικονομία, όπως αυτή των Πατρών, και το πώς αυτές οι κοινωνικές σχέσεις αποικρυστώνονται με βάση συγκεκριμένες μορφές έγγειων σχέσεων στην πορεία του χρόνου. Σε ένα δεύτερο επίπεδο μελετάται η κοινωνική συμπεριφορά των ανθρώπων του 19^{ου} αιώνα, κυρίως όπως αυτή προκύπτει, από την παρέμβασή τους στις συλλογικές διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα στην περιοχή του νομού Αχαΐοήλιδος.

Έχει υποστηριχθεί από την πλειονότητα των μελετητών ότι η διατήρηση ενός μεγάλου τμήματος γης ως δημόσια ιδιοκτησία για πολλές δεκαετίες στο 19^ο αιώνα υπό το καθεστώς της «εθνικής» γης που διανεμήθηκε ως επί το πλείστον σε μικρούς καλλιεργητές, διαμόρφωσε συνθήκες κοινωνικής ισορροπίας, χωρίς ιδιαίτερους τριγμούς κοινωνικού χαρακτήρα και εντάσεις. Η απουσία διεκδικητικών αγώνων σχετικά με την εκμετάλλευσή της εναπομείνουσας δημόσιου χαρακτήρα γης, και κατά συνέπεια, η απουσία πολιτικών και κοινωνικών αντιπαράθεσεων ανάμεσα στους εμπλεκόμενους, επίσης διαμόρφωνε ένα κλίμα κοινωνικής γαλήνης και συνοχής. Η παραπάνω εικόνα στον 19^ο αιώνα παραπέμπει σε μια φιλοαγροτική στάση της πολιτείας, αλλά επίσης αντικατοπτρίζει και μια κοινωνία που χαρακτηρίζεται από ίσες ευκαιρίες κοινωνικής ανέλιξης και ισότιμων δυνατοτήτων. Στόχος μας είναι να καταδειχτούν τα προβλήματα που παρουσιάζει μια τέτοια άποψη και να αναδειχθεί το επίπεδο της κοινωνικής διαφθοροποίησης που χαρακτηρίζει τις κοινωνικές σχέσεις στο 19^ο αιώνα στην περιοχή της Βορειοδυτικής Πελοποννήσου με επίκεντρο την επαρχία Πατρών.

Η περιοχή αυτή παρουσιάζει ορισμένες ιδιοτυπίες σε σύγκριση με άλλες του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Η επιλογή του στενού αυτού γεωγραφικού χώρου για την παρούσα μελέτη βασίστηκε στην ανάγκη να επικεντρώσουμε την προσοχή μας στις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που επικρά-

τησαν και οι οποίες διαμόρφωσαν ειδικούς (διαφορετικούς ενδεχομένως από άλλες περιοχές) όρους κοινωνικής συγκρότησης. Η πρώιμη εμπορευματικότητα της αγροτικής παραγωγής επέτρεψε έντονους ρυθμούς αστικοποίησης και τη διάδοση σύγχρονων αστικών πολιτισμικών προτύπων. Η παρακάτω μελέτη εντάσσεται σε αυτό που θα ονομάζαμε «κοινωνική ιστορία», αποδίδει όμως ιδιαίτερο βάρος στην ανίχνευση των δομών αγροτικής οικονομίας που κυριαρχούν στην περιοχή και επιχειρεί να απαντήσει στο πώς αυτές επενεργούν στο σύνολο των πτυχών της κοινωνικής ζωής.

Η πιο σημαντική από τις ιδιοτυπίες που αφορούν την επαρχία της Πάτρας, έγκειται στο γεγονός ότι εκεί, από τα πρώτα χρόνια ύπαρξης και λειτουργίας του Ελληνικού κράτους, διακρίνεται μια αστικού τύπου συμπεριφορά, η οποία συνεχώς διευρύνεται. Ο όρος «αστικός» χρησιμοποιείται με δύο σημασίες, την έννοια του πολίτη, «citoyen»- του ανθρώπου δηλαδή που αποικτά πολιτικά δικαιώματα, σε μια σύγχρονη, «νεωτερικού» τύπου κοινωνία, σε μια «civil society» (κοινωνία πολιτών)- και εκείνη του κοινωνικά οριοθετημένου αστού, δηλαδή «bourgeois», έννοια που τον διαφοροποιεί τόσο από την αριστοκρατία των ευγενών όσο και από τους κοινωνικά ασθενέστερους πολίτες. Η ελληνική κοινωνία βέβαια δεν διέθετε αριστοκρατία ευγενών, με φεουδαλικού τύπου δικαιώματα, όπως αυτοί των χωρών της Δυτικής Ευρώπης, ωστόσο σε αυτήν την κατηγορία θα μπορούσαν να ενταχθούν, αν και «καταχρηστικά», οι πρόκριτοι και οι δημογέροντες της οθωμανικής κοινωνίας. Εφόσον όμως αναφερόμαστε σε αστική συμπεριφορά, η οποία προκύπτει από ένα συνδυασμό πράξεων και ιδεών, μπορούμε να μιλήσουμε για μια κοινωνική τάξη που χαρακτηρίζεται από αυτήν τη συμπεριφορά, δηλαδή για μια συγκροτημένη αστική τάξη;

Για να απαντήσουμε σε ένα τέτοιου είδους ερώτημα, πρέπει να δούμε αρχικά τις προϋποθέσεις που ενδεχομένως οδήγησαν στη συγκρότηση και παρουσία αστικής τάξης στην περιοχή. Τι προσδιορίζει όμως την έννοια της αστικής τάξης και του κυρίαρχου της ρόλου σε μια αγροτικού-εξαγωγικού και εμπορευματικού τύπου οικονομία, όπως αυτή του νομού Αχαΐοήλιδος με επί-

κεντρο την επαρχία Πατρών τον 19^ο αιώνα; Η κοινωνία της Πάτρας, ιδιαίτερα μάλιστα στο δεύτερο μισό του 19^ο αιώνα, είναι εμφανές ότι δεν αποτέλεσε, μια κοινωνία βιομηχανικού τύπου - σε αντίθεση ενδεχομένως με την πειραιϊκή ή την κοινωνία της Ερμούπολης. Στην περίπτωση τόσο του Πειραιά όσο και της Ερμούπολης, παρουσιάστηκε ένα διαφορετικό παράδειγμα ανάπτυξης. Εκεί η οικονομία επικεντρώθηκε σε ένα αρχικό στάδιο στον τομέα της ναυτιλίας και ύστερα- σε σύντομο διάστημα- επεκτάθηκε στον τομέα της μεταποίησης και της βιομηχανίας.¹ Σ' αυτές τις κοινωνίες, οι διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στις διαφορετικές κοινωνικές κατηγορίες των ανθρώπων είναι περισσότερο ευδιάκριτες· αντίθετα στην περίπτωση της Πάτρας είναι δύσκολο να διερευνηθεί με έναν εμπειριστατικό και ακριβή τρόπο το ζήτημα της κοινωνικής θέσης, ιδίως των κατώτερων στρωμάτων και των κοινωνικών σχέσεων, που διέπουν τη λειτουργία της κοινωνίας. Για την περιοχή της Πάτρας επιβάλλεται η συνεχής και διαλεκτική διερεύνηση δύο κρίσιμων για την έρευνα στοιχείων, της γαιοκτησίας και της χρήσης γης από τη μία, και από την άλλη των παραγωγικών σχέσεων που διαμορφώνονται στην περιοχή.

Η μελέτη της συγκεκριμένης περιοχής, όμως έχει στόχο μεταξύ άλλων να καταδείξει τη συγκρότηση μιας κοινωνικής τάξης σε ένα περιβάλλον που συνεχώς αλλάζει, και μάλιστα με γοργούς ρυθμούς. Αυτή η μεταβολή συνδυάζεται με τις αλλαγές οικονομικού χαρακτήρα στην περιοχή της επαρχίας Πατρών, η οποία αναπτύσσεται με βάση την ιδιαίτερη σχέση της πόλης με την περιβάλλουσα ύπαιθρο, και διακρίνεται από την καθοριστική σημασία που έχει σε αυτήν την ανάπτυξη η καλλιέργεια και το εμπόριο της σταφίδας. Το στοιχείο που καθιστά την περίπτωση του νομού εξαιρετική, συγκριτικά με τα άλλα αστικά κέντρα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, έχει άμεση σχέση με τις οικονομικές, κατά κύριο λόγο, επιλογές των μελών του ανώτερου κοινωνικού στρώματος της πόλης. Οι τελευταίοι αφού αποσπάσουν τα πιο εύφορα τμήμα-

¹ Διαφορετικές οικονομικές συνθήκες επικράτησαν στην πόλη της Ερμούπολης. Βλ. Χ. Αγραντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1986, σ. 88.

τα γης μέσω των συνεχών και διαφορετικών νόμων αγροτικής μεταρρύθμισης της ελληνικής πολιτείας, επεκτείνουν τις αγροτικές τους ιδιοκτησίες και επιβάλλουν συγκεκριμένες μορφές εκμετάλλευσης της γης και παραγωγής.

Όσον αφορά την ιδιοποίηση εθνικών κτημάτων, η γη παρέχει στον κάτοχο της ασφαλή και σίγουρη επένδυση. Η αξία της γης σχετίζεται με την ετήσια απόδοση από το εισόδημα όσο και, από την πιθανότητα κερδών από την υπεραξία που δημιουργείται από ενδεχόμενη αύξηση της τιμής της κατά την μεταπώλησή της. Η ιδιοκτησία μπορεί επίσης να υποθηκευτεί, ώστε να διασφαλιστεί «χαμηλότοκος» δανεισμός, ειδικά σε μια κοινωνία που χρησιμοποιεί αρκετά συχνά παρόμοιους μηχανισμούς και χαρακτηρίζεται από υψηλούς ρυθμούς δανειοδότησης. Η κατοχή και εκμετάλλευση γης επιτρέπει επιπλέον της διατήρηση της αξίας της προς όφελος των μη ενεργών μελών της οικογένειας (γυναίκες και παιδιά μέσα από τις διαθήκες). Ο ιδιοκτήτης βέβαια, μπορεί να εισπράττει γαιοπρόσοδο ή ακόμα και να έχει επιχειρηματικό κέρδος από εκμετάλλευση μισθωτής εργασίας. Η ιδιοκτησία φαίνεται ότι αποτελούσε τη βασική συνισταμένη των οικονομικών επιλογών και επενδυτικών παρεμβάσεων σε ολόκληρο το 19^ο αιώνα.² Ωστόσο η πλήρης επικράτηση της απόλυτης ιδιοκτησίας στη γη επιτεύχθηκε πολύ αργότερα με διαφορετικές μεταρρυθμιστικές κινήσεις, καθώς συνέχιζαν να επιβιώνουν σε όλο τον 19^ο αιώνα διάφορες μορφές επάλληλων δικαιωμάτων επί της γης. Η πολιτεία δεν επιθυμούσε τη διανομή της εθνικής γης χωρίς τα αναγκαία για αυτήν οικονομικά ανταλλάγματα και αυτό το γεγονός καθιστούσε ακόμη πιο δύσκολη την ταχεία διανομή της. Οι οικονομικές επενδύσεις ωστόσο που επιλέγουν οι εκπρόσωποι του ηγετικού κοινωνικού στρώματος, δεν αφορούν αποκλειστικά την αγροτική ιδιοκτησία, αλλά το ενδιαφέρον τους διευρύνεται εξίσου δυναμικά και στην ιδιοκτησία αστικού

² Η επανάσταση του 1821 συνέβαλε στην προώθηση της απελευθέρωσης της γης με όρους που ίσχυαν στις δυτικές κοινωνίες. Η ατομική ιδιοκτησία μάλιστα, αποτέλεσε θεμελιώδες στοιχείο του κράτους δικαίου για την ελληνική οικονομία. Βλ. Ε. Karouzou, *Cultures maraichères dans la Méditerranée. Les Transformations de la plaine et de la société argoliques, 1860-1910*, (αδ. διδ. διατ.), Florence 1995, σ. 55.

τύπου, τόσο για οικονομικούς όσο και για συμβολικούς λόγους. Η αστική ιδιοκτησία προσέδιδε μεταξύ άλλων κύρος, δύναμη και εξουσία στον κάτοχό της.

Μια ακόμη ιδιοτυπία, σχετίζεται με το είδος της καλλιέργειας στην οποία επενδύουν τα κεφάλαιά τους οι γαιοκτήμονες και έπειτα οι κεφαλαιούχοι της περιοχής, δηλαδή την καλλιέργεια της κορινθιακής σταφίδας. Αυτό υπήρξε το βασικό εμπορεύσιμο και πλέον εξαγωγίμο προϊόν της επαρχίας Πατρών και συνάμα της ελληνικής οικονομίας την εποχή εκείνη.³ Η καλλιέργεια του είδους της κορινθιακής σταφίδας επέβαλε ολοένα και πιο εντατικούς ρυθμούς εκχρηματισμού της τοπικής οικονομίας, μεγιστοποιώντας σημαντικά τα έσοδα όσων απασχολούνταν στο σταφιδεμπόριο. Στην πορεία του χρόνου άλλωστε, η πόλη αποτέλεσε τη βασική εμπορική δίοδο της ελληνικής αγοράς προς τη Δυτική Ευρώπη, αντικαθιστώντας σπουδαία προεπαναστατικά εμπορικά κέντρα- λιμάνια της Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδας, όπως αυτά της Μεθώνης, του Γαλαξιδίου, ή ακόμα και αυτό της, γειτονικής προς την Πάτρα, Βοστίτσας. Ο εμπορικός χαρακτήρας της Πάτρας, σε συνδυασμό με το ότι η πόλη ήταν, αν όχι η μοναδική, οπωσδήποτε μία από τις κύριες στον ελληνικό χώρο, στις οποίες η ύπαιθρος έπαιζε τόσο καθοριστικό ρόλο στην οικονομική της εξέλιξη, διαμόρφωσε πολύ πιο σαφείς και ξεκάθαρες επιλογές για τους κυρίαρχους του οικονομικού και παράλληλα κοινωνικού παιχνιδιού. Με βάση αυτό το σκεπτικό, η περίπτωση της Πάτρας δεν μπορεί να ιδωθεί αποκομμένη από το οικονομικό και κοινωνικό της περίγυρο, όπως για παράδειγμα επιχειρείται στην προσέγγιση που ακολουθούν οι Resat Kasaba, Caglar Keyder και Faruk Tabak.⁴ Οι τρεις Τούρκοι ιστορικοί επικεντρώνουν την έρευνά τους στην αναζή-

³ Βλ. Π. Πιζάνιας, *Η οικονομική ιστορία της ελληνικής σταφίδας 1821-1912, παραγωγή, διεθνής αγορά, διαμόρφωση τιμών, κρίση*, Αθήνα 1988, σ. 54, 59.

⁴ R. Kasaba, C. Keyder, F. Tabak, «Eastern Mediterranean Port Cities and Their Bourgeoisies: Merchants, Political Projects and Nations-States», *Review*, v. 10, Καλοκαίρι 1980, σ. 121-135, όπως και στο άρθρο της E. Frangkakis – Syrett με τίτλο «Monoculture in Nineteenth – Century Greece and the Port City of Patras» στο *Journal of The Hellenic Diaspora*, τχ. 20, 1994, σ. 9-34. Στη δεύτερη προσέγγιση το πρόβλημα παρουσιάζεται ακόμα πιο έντονο,

τηση των όρων συγκρότησης του εμπορίου στη νοτιοανατολική Ευρώπη και στον τρόπο με τον οποίο η οικονομική ανάπτυξη συνέβαλε στην ισχυροποίηση της αστικής τάξης και στην ενδυνάμωση του ρόλου της ευρύτερα στην περιοχή της Μεσογείου. Στην προσέγγιση αυτή, εστίασαν την έρευνά τους σε μια σειρά από πόλεις, όπως της Πάτρας, Θεσσαλονίκης, Σμύρνης, Τραπεζούντας, Βυρρητού, Αλεξάνδρειας και Τεργέστης. Υποστήριξαν ότι τα μεγάλα λιμάνια του χώρου της Ανατολικής Μεσογείου, συνέβαλαν στην έντονη εμπορική δραστηριότητα, από την οποία τα εμπορικά κοινωνικά στρώματα των περιοχών αυτών επωφελήθηκαν και αποκόμισαν σημαντικά έσοδα. Με τα έσοδα αυτά ενδυνάμωσαν την κοινωνική τους θέση και έπειτα μετατράπηκαν γρήγορα σε κυρίαρχη πολιτική δύναμη. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, η συγκρότηση του αστικού ρεύματος στον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου βασίστηκε στην ενίσχυση των εθνικών πολιτικών ιδεών στο 19^ο αιώνα και στη διαμόρφωση εθνικών κρατών, ενώ ένας ακόμα καίριος παράγοντας που συνέβαλε σε αυτήν την εξέλιξη υπήρξε ο ρόλος των «αριστοκρατών», προυχόντων της ευρύτερης περιοχής, οι οποίοι μολονότι διαμόρφωσαν μια ιδιαίτερη πολιτική γραφειοκρατία, δεν ήλθαν ποτέ σε σύγκρουση με την άνοδο του αστικού ρεύματος και ενσωματώθηκαν σε αυτό.

Η άνοδος του αστικού ρεύματος όμως πρέπει εξίσου να συνδεθεί συγκεκριμένα με τους όρους της οικονομικής εξέλιξης που διαπιστώνονται χωρίς βέβαια να αγνοείται και ο ευρύτερος ενισχυτικός παράγοντας της ανάπτυξης του διεθνούς εμπορίου στη Ν.Α. Μεσόγειο. Μέσα σε αυτές τις ευνοϊκές συνθήκες που διαμορφώνονται για την ελληνική οικονομία και ειδικά για το γεωγραφικό χώρο στον οποίο αναφερόμαστε, οι αστοί της Πάτρας αποκτούν καταρχάς οικονομική παρουσία και δύναμη. Στη συνέχεια, φαίνεται ότι διαμορφώνουν στρατηγικές επιλογών στο πολιτικό και κοινωνικό πεδίο με βλέψεις όχι μόνο

καθώς η ερευνήτρια ενώ επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στο υλικό που προέρχεται από τα προξενικά αρχεία της Αγγλίας, μοιάζει να ακολουθεί με αρκετά επιφανειακό τρόπο τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξαν άλλοι μελετητές ενώ απουσιάζουν σημαντικές μελέτες που αφορούν την περίοδο και την περιοχή.

για την ευρύτερη περιοχή αλλά και για το σύνολο πλέον του κράτους. Για να καταδειχτούν καλύτερα οι διεργασίες και οι διαδρομές που ακολουθεί η συγκρότηση της πατρινής αστικής τάξης στο διάστημα των πενήντα περίπου χρόνων, επιλέξαμε να εστιάσουμε σε μια σειρά από πρόσωπα με σημαντική οικονομική εμβέλεια που είναι ενδεικτικά αυτής της διαδικασίας.

Εκτός από τον τρόπο εκμετάλλευσης της γης και την ανάμειξη των αστών της πόλης στο εξαγωγικό εμπόριο, στο χώρο της Πάτρας παρουσιάζεται ένα ακόμα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, που είναι εξίσου ενδιαφέρον και ουσιαστικό. Αυτό σχετίζεται ακριβώς με το πιστωτικό σύστημα, που λειτουργούσε ως ένας επιπλέον μηχανισμός αναδιανομής πλούτου προς όφελος των ισχυρών εμπόρων και κτηματιών. Ο τρόπος λειτουργίας του πιστωτικού συστήματος δεν άλλαξε ούτε με την έναρξη των εργασιών του υποκαταστήματος της Εθνικής Τράπεζας (1846), παρόλο που η ΕΤΕ αναδειχτηκε σε έναν ισχυρό οικονομικό παράγοντα στις σταφιδοφόρες περιοχές. Η Τράπεζα επιχειρούσε κυρίως να διασφαλίσει τα δικά της κεφάλαια και συμφέροντα, και να υιοθετήσει άλλοτε τακτικές σύμπλευσης και άλλοτε αντίθεσης στα αιτήματα των εμπόρων κεφαλαιούχων της πόλης. Η δυναμική αγορά της περιόδου όσο και η αστάθειά της διαμόρφωσε -και στην πορεία αποικυστάλλωσε- νέες κοινωνικές ισορροπίες και ιεραρχίες, οι οποίες επιχειρείται μέσα από την παρούσα δουλειά να αναδειχτούν.

Σε μια πόλη όπως αυτή, ιδιαίτερα στο πρώτο μισό του αιώνα, τα μέλη του ανώτερου κοινωνικού στρώματος δεν έχουν συγκροτηθεί ακόμα σε κοινωνική τάξη, δεν χαρακτηρίζονται από συμπαγή κοινωνικά στοιχεία και πολιτική συνοχή, και βέβαια, δεν αναφέρονται σε κοινά ιδεολογικά και πολιτικά χαρακτηριστικά: αντίθετα, παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους και οι κοινωνικές ομάδες που συγκροτούν το ανώτερο κοινωνικό στρώμα χαρακτηρίζονται από έντονη κινητικότητα. Η κοινωνία ελέγχεται ακόμη από τους πρώην δημογέροντες και τους προκριτούς. Ο ρόλος τους που, ιδίως την περίοδο πριν το ξέσπασμα της Ελληνικής επανάστασης ήταν ήδη κυριαρχικός, ενι-

σχύθηκε ακόμη περισσότερο μέσω της συμμετοχής τους σε αυτήν. Εντούτοις η ισχυροποίηση του κοινωνικού τους ρόλου και η απόκτηση πολιτικής εξουσίας σε εθνικό αλλά κυρίως σε τοπικό επίπεδο, δεν επιτεύχθηκε χωρίς αντιφάσεις και διαφοροποιήσεις. Η προσπάθεια αυτή πολιτικής ανάδειξης αποτέλεσε κυρίαρχο φαινόμενο στη ζωή του τόπου. Έγινε συχνά αντικείμενο συζήτησης στις εμπορικές λέσχες και επίδικο θέμα διαφωνιών και συνεχούς ζύμωσης στο δημόσιο χώρο, χωρίς να έχει ωστόσο πάντα τους ίδιους εκφραστές.

Με το τέλος της επανάστασης νέες κοινωνικές ομάδες εμφανίζονται στην πόλη. Ετερόχθονες έμποροι, από διαφορετικά μέρη του ελληνισμού εμφανίζονται στην περιοχή και χρησιμοποιούν τα κεφάλαιά τους για επενδύσεις και από κοινού με τους πρώην δημογέροντες και τους γόνους αυτών συγκροτούν ένα κυρίαρχο κοινωνικό στρώμα. Το ερώτημα που ανακύπτει είναι ποιες αξίες επιτρέπουν στα νεότερα μέλη της πόλης, όσους έρχονται μετά την επανάσταση στην πόλη, να καθιερωθούν και στη συνέχεια να επιβάλλουν την πολύμορφη κοινωνική τους καταξίωση στο σύνολο, από πού δηλαδή αντλούν το αδιαμφισβήτητο κύρος τους.

Η απόκτηση και εκμετάλλευση σημαντικής έγγειας και αστικής ιδιοκτησίας, η ενασχόληση των ανθρώπων αυτών με το σταφιδικό εμπόριο, αλλά και με άλλου είδους επικερδείς εμπορικές, όπως οι πιστωτικές δραστηριότητες, και τέλος η φιλανθρωπική συμπεριφορά και δράση τους, η οποία εντάσσεται σε μια συνολική κοινωνική προσφορά, αποτελούν το θεμέλιο της κυριαρχίας τους και συγκροτούν ένα πλαίσιο που απορρέει από την αδιαμφισβήτητα ισχυρή οικονομική και κοινωνική τους θέση. Οι σχέσεις συγγένειας επίσης που συνάπτουν με γόνους της κοινωνικής ομάδας των πρώην προκρίτων, τους επιτρέπει μεγαλύτερη άνεση κινήσεων και παρεμβάσεων μέσα σε ένα περιβάλλον που γίνεται με αυτόν τον τρόπο για αυτούς ακόμα πιο ασφαλές· συνάπτουν σχέσεις συγγένειας που δεν συνιστούν κατ' ανάγκη δείκτη πολιτικής συνεργασίας ή κοινής πολιτικής παρουσίας, ευνοούν ωστόσο τέτοιου είδους πολιτικούς δεσμούς.

Η μελέτη για τη δομή της αγροτικής οικονομίας στην περιοχή κατέδειξε ότι η κυριαρχία και ηγεμονία των αστικών στρωμάτων υπήρξε εμφανής σε όλα ανεξαιρέτως τα πεδία οικονομικής δράσης. Ιδίως στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, ο έλεγχος του κεφαλαίου μέσω του εμποροπιστωτικού συστήματος, ο έλεγχος των τιμών της σταφίδας μέσα από τον ολιγοπωλιακό καθορισμό των τιμών που δημιουργούν τα ηγετικά μέλη τους, σε συνδυασμό με την ισχυροποίηση τους στο επίπεδο της κατοχής της γης, συγκροτούν θεμελιώδη στοιχεία της οικονομικής τους παρουσίας. Η κυριαρχία τους ωστόσο διαχέεται και σε ολόκληρο το φάσμα της κοινωνικής τους συμπεριφοράς. Ο διευρυμένος κοινωνικός τους ρόλος οικοδομείται άλλοτε βάσει ονόματος και άλλοτε επαγγέλματος, συγκροτείται στη βάση της κοινωνικής καταξίωσης αλλά και της ευρύτερης αστικής ηγεμονίας. Από τα μέσα του αιώνα, η «κοινωνική» κυριαρχία αρχίζει να επενδύεται με έναν αστικό – φιλελεύθερο λόγο, που τους ενοποιεί, ενώ παράλληλα τους διαφοροποιεί, από τα υπόλοιπα κοινωνικά στρώματα της περιοχής. Η στάση όμως αυτή συνοδεύεται και από την πολιτική εκπροσώπηση και την κοινοβουλευτική κυριαρχία, καθώς η πολιτική ζωή της πόλης σχεδόν μονοπωλείται από μέλη αυτού του κοινωνικού στρώματος (όχι όμως, όπως βεβαιωμένα έχει επισημανθεί, από μια ελίτ ή ένα περιορισμένο σύνολο οικογενειών) αλλά από ένα ευρύ σύνολο οικογενειών το οποίο κατορθώνει με ευκολία να αναπαράγεται. Σημασία έχει να παρακολουθήσουμε πώς οι ίδιοι περιγράφουν όταν βέβαια συμβαίνει αυτό- τον ιδιαίτερο κοινωνικό τους ρόλο και την κοινωνική αξία η οποία τους αποδίδεται και επομένως, να παρακολουθήσουμε τον όποιο βαθμό συνειδητοποίησής τους. Μια κοινωνική τάξη συνειδητοποιεί τον διακριτό της ρόλο σε αντιπαράθεση με το ιδεολογικό σπλοστάσιο άλλων κοινωνικών ομάδων, των αδύνατων κοινωνικά και των υποτελών.

Ποιοι ορίζονταν επομένως ως αστοί και γιατί, είναι το επόμενο ερώτημα· για να διατυπώσουμε ακόμα ακριβέστερα το ερώτημα, πρέπει να διερευνηθεί εάν οι κοινωνικές ομάδες των προκρίτων, των κεφαλαιούχων εμπόρων, των ελεύθερων επαγγελματιών, των διανοουμένων εντάσσονται στην αστική τάξη.

Ποια κριτήρια όμως μπορούν να χρησιμοποιηθούν ώστε να απαντήσουμε με ακρίβεια σε παρόμοια ερωτήματα; Για το σκοπό αυτό χρήσιμη είναι η έννοια της κοινωνικής ηγεμονίας της ανώτερης τάξης, όπως κυρίως αναδεικνύεται μέσα από τα Γκραμισιανά κείμενα⁵ και αφορά την πλήρη υιοθέτηση της «αστικότητας», δηλαδή του αστικού τρόπου ζωής ως ενδεδειγμένου από το σύνολο της κοινωνίας. Σε αυτού του είδους την ηγεμονία σημαντικό ρόλο έχουν οι διανοούμενοι. Ο διανοούμενος με βάση αυτή την ανάλυση αποτελεί μια ευρεία έννοια που συγκροτείται από όλους εκείνους τους επαγγελματίες του αστικού κόσμου, τους «professionisti» και συμπεριλαμβάνει δικηγόρους, συμβολαιογράφους, γιατρούς, δασκάλους και όσους έχουν κάνει ανώτερες σπουδές.⁶ Πιο ειδικά στα κείμενα αυτά τονίζεται ότι ο συγκεκριμένος τύπος διανοουμένου φέρνει σε επαφή τον μέσο χωρικό με την καπιταλιστική οικονομία. Ο αστικός τρόπος ζωής υπερβαίνει τους οικονομικούς όρους συγκρότησης μιας κοινωνίας, ακόμα και όταν λειτουργεί συνδυαστικά με αυτούς και συνοδεύεται από μια σειρά κυρίαρχες πολιτικές και ηθικές αξίες.⁷ Η χρήση του όρου της «κοινωνικής ηγεμονίας» μπορεί να επιβεβαιωθεί στην περίπτωση μας μέσα από το παράδειγμα της σταδιακής, και εν τέλει πλήρους, κυριαρχίας του πολιτικού φιλελευθερισμού, του οποίου κύριοι υποστηρικτές υπήρξαν οι αστοί της πόλης, χωρίς όμως να περιορίζεται αυστηρά σε αυτούς. Επίσης, πολύ ενδιαφέρουσα ανάλυση ως προς τον χαρακτήρα και τον ευρύτερο ρόλο της «μεσαίας τάξης» κάνει ο J. Kocka, υποστηρίζοντας ότι το χαρακτηριστικό της μεσαίας τάξης είναι η έμφαση της στην μόρφωση. Τα μέλη της έχοντας διαφορετικές εμπειρίες και στόχους απομακρύνονται από την προνομιακή αριστοκρατία και τις πολιτικές ιδέες της μοναρχίας. Διαφέρουν στο φύλο, τη θρησκεία, στο επάγγελμα,

⁵ R. Bocoock, *Hegemony*, Λονδίνο 1986.

⁶ Α. Γκράμισι, *Οι Διανοούμενοι*, μτφ. Θ. Χ. Παπαδόπουλος, τ. Α', Αθήνα 2005², σ. 41 και στην ιταλική του έκδοση *Gli intellettuali e l'organizzazione della cultura*, Ρώμη 1949 και «Ο σχηματισμός των διανοουμένων», σ. 356-365, (μτφ.) Μανόλη Φουρτούνη, *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 143-144, Νοέμβρης-Δεκέμβρης 1966.

⁷ R. Bocoock, *ό.π.*, σ. 17.

την οικονομική κατάσταση και την εθνότητα, είναι επομένως ένας ετερογενές σύνολο, στον οποίο όμως μπορεί να συνυπάρχουν πολλοί διαφορετικοί κόσμοι.⁸

Ο όρος «αστικότητα» στη μελέτη μας, είδαμε ότι αναφέρεται σε δύο επίπεδα: πρώτον, σε αυτό της οικονομικής παρουσίας και δράσης των ανθρώπων, και δεύτερον στον καθολικό τρόπο ζωής και κοινωνικής διαβίωσης ως πολιτισμικού κεφαλαίου. Πρέπει να σημειωθεί όμως ότι ως τώρα, η μελέτη της αστικότητας ως κοινωνικής συμπεριφοράς έθετε στόχο, ως επί το πλείστον και τουλάχιστον διακηρυκτικά, να απομακρύνει τη συζήτηση από τη μελέτη των οικονομικών όρων της συμπεριφοράς των αστών, των όρων παραγωγής και της ευρύτερης λειτουργίας της οικονομίας της περιοχής.

Αυτή η στροφή στην ιστοριογραφία εντασσόταν στην ανάγκη των ιστορικών να απεμπλακούν από την ουσιοκρατική αντίληψη της κοινωνικής τάξης και να στραφούν εναλλακτικά σε άλλου τύπου αναλυτικά και ερμηνευτικά εργαλεία, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον τους σε έννοιες όπως το κοινωνικό φύλο, ή ερευνητικά πεδία, όπως η ιστορία του αθλητισμού, η ενδυμασία, το θέατρο, και άρα τη μελέτη πολλαπλών εκφάνσεων της ανθρώπινης ζωής σε μια κοινωνία. Οι προσεγγίσεις αυτές αντιμετώπισαν κριτικά τη μαρξιστική εκδοχή της συζήτησης, και μετέθεσαν το βάρος του ενδιαφέροντος από τις σχέσεις παραγωγής, την ιδεολογία, και τα συμφέροντα των κοινωνικών τάξεων, σε έννοιες όπως η οικογένεια, οι δημόσιες ή ιδιωτικές συσσωματώσεις, το πολιτισμικό πλαίσιο, ή η κουλτούρα της αστικής τάξης.⁹ Οι κοινωνικές τάξεις, βάσει αυτών των θεω-

⁸ J. Kocka, «The middle Classes in Europe», *The Journal of Modern History*, 67, p. 787-788. Η περίπτωση της μεσαίας τάξης σε κάθε χώρα που ερευνά είναι διαφορετική.

⁹ Στην ελληνική μεταφορά της διεθνούς συζήτησης δύο αναφορές και προσεγγίσεις υπήρξαν καιρίαιες και ιδιαίτερα γόνιμες, από τους Ε. Αβδελά, στο άρθρο της «Η κοινωνική τάξη στη σύγχρονη ιστοριογραφία από την οικονομική κατασκευή στην πολιτιστική κατασκευή», στα *Ιστορικά*, τχ. 22, σ. 173-204 και Κ. Φουντανόπουλο στο άρθρο του «Η Γλωσσολογική στροφή στην Ιστορία, ορισμένες επισημάνσεις», *Μνήμων*, τ. 17, 1995, σ. 147-161. Από τότε ακολούθησαν και άλλα, επισημαίνω απλά τη μελέτη *Διανοητική Ιστορία, όψεις μιας σύγχρονης συζήτησης*, Α-

ριών, παύουν πια να συγκροτούν αντικειμενικές, ταξινομητικού χαρακτήρα κατηγορίες ανάλυσης. Στις σχετικές πρόσφατες ερευνητικές εργασίες των Jürgen Kocka και Alain Michell και τα προγράμματα της σχολής του Μπίλεφελντ, διερευνάται πλήθος εμπειρικών περιπτώσεων και χωρών οι οποίες μελετώνται με κάθε λεπτομέρεια ενώ και το ερευνητικό ενδιαφέρον επικεντρώνεται στον τρόπο συγκρότησης των εγχώριων αστικών τάξεων μέσα από τις έννοιες της αστικότητας και του αστικού τρόπου ζωής.¹⁰ Σε αυτές τις έρευνες γίνεται λόγος για την έννοια του αστισμού ως «Burgertum», κυρίως δηλαδή, ως πολιτισμικό κεφάλαιο. Οι ερευνητικές αυτές προσεγγίσεις εστιάζουν την προσοχή τους στο κοινωνικό πλαίσιο και στην πολιτισμική περισσότερο δράση των αστικών στρωμάτων, και υποτιμούν πολλές φορές τις οικονομικές επιλογές των μελών τους ή τις οικονομικές συνθήκες μέσα στις οποίες αυτές οι επιλογές διαμορφώνουν ιεραρχίες και άρα αποκτούν νόημα και περιεχόμενο. Η ιδιοκτησία γης ή

θήνα 1996. Στο πρώτο άρθρο, η Αβδελά θεωρεί πρόσφορο το έδαφος για την αναζήτηση διαφορετικών αναλυτικών κατηγοριών από εκείνες της τάξης. Την ίδια στιγμή, θεωρεί ότι ο Τόμπσον ενώ άνοιξε μεγάλο βήμα στη θεωρητική συζήτηση, τελικά αποδέχεται την χρήση του όρου κοινωνική τάξη, στοιχείο που κατά την άποψή της, παραμένει προβληματικό.

¹⁰ *Bourgeois Society in Nineteenth – Century Europe*, (αγγλ. μτφ. από τα Γερμανικά με πρωτότυπο τίτλο: *Burgertum im 19 Jahrhundert, Deutschland im europaischen Vergleich*, 3 τόμοι, Μόναχο 1988), Οξφόρδη 1993, και στην ελληνική εκδοχή της συζήτησης, Κ. Ράπτης «Αστικές τάξεις και αστικότητα στην Ευρώπη, 1789 – 1914: προσανατολισμοί της σύγχρονης ιστοριογραφίας» στο *Μνήμων* τ. 20, 1988, σ. 211-243. Αυτή η ανάλυση βρίσκεται πολύ κοντά στην θεώρηση η οποία κάνει λόγο για διαφορετικές αστικές τάξεις, ανάμεσα στις οποίες διακρίνει την αστική τάξη της γνώσης και την αστική τάξη του χρήματος. Αυτές οι δύο ομάδες όχι μόνο δεν ταυτίζονται στις επιμέρους επιλογές τους, αλλά πολλές φορές ακολουθούν και άλλους πολιτικούς δρόμους. Η συζήτηση αυτή δεν εξαντλείται στο παράδειγμα της Γερμανίας. Ανάλογες μελέτες έγιναν και σε άλλες χώρες, όπως στη Γαλλία η μελέτη της Adeline Daumard, *Les Bourgeois de Paris au XIX siecle*, Paris 1970 και *La Bourgeoisie Parisienne de 1815 a 1848*, Paris 1963. Ακόμα όμως και σε αυτήν τη δεύτερη εκδοχή, η έννοια της υλικής διάστασης μέσω του ρόλου του κεφαλαίου αξιοποιείται δυναμικά στην ανάλυσή της, αφού χρησιμοποιεί το επίπεδο των ενοικίων εκτός των άλλων στοιχείων που παραθέτει, για να καταλήξει στο συμπέρασμα για τις κοινωνικές και χωροταξικές διαφοροποιήσεις, σ. 644.

η διευρυμένη «χρήση» της μισθωτής εργασίας για παράδειγμα, παραμένουν στο περιθώριο αυτών των αναλύσεων.¹¹ Εντούτοις, οι μελετητές επιχειρήσαν να απαντήσουν συγκροτημένα στα προβλήματα που είχαν ανακύψει σχετικά με την ανάλυση των κοινωνικών σχέσεων. Η θεωρητική κατεύθυνση η οποία βασίστηκε στις ερευνητικές επιταγές των Κόκα και Μίτσελ, δεν κάνει λόγο για μια ενιαία αστική τάξη, αλλά για αστικές τάξεις, οι οποίες εξαρτώνται ακριβώς από τον τύπο του αστού, τους διαφορετικούς τρόπους συγκρότησης της ταυτότητάς του που παρουσιάζει πολλές ιδιαιτερότητες για κάθε χώρα, ακόμα και για κάθε πόλη.¹² Σύμφωνα με αυτήν την αντίληψη η αστική τάξη δεν είναι μία και μοναδική, ομογενοποιημένη, ούτε και μπορεί να θεωρηθεί μια ταξινομητική κατηγορία στατικού χαρακτήρα και να συνδεθεί με ένα αυτονόητο μοντέλο θεώρησης που προκύπτει αυτόματα από τις σχέσεις παραγωγής.

Στην ίδια κατεύθυνση, αλλά με διαφορετική εστίαση, καθώς μελετούσε τη συγκρότηση της εργατικής τάξης κινήθηκε η μελέτη του E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class* - αν και είχε δει το φως της δημοσιότητας αρκετά χρόνια πιο πριν (1963). Σε αυτήν τη μελέτη, ο ερευνητής υποστήριζε με στοιχεία ότι η τάξη δεν είναι δεδομένη, αλλά προκύπτει από τη συνείδηση και την εμπειρία που διαμορφώνουν οι άνθρωποι που συμμετέχουν στις συλλογικές διαδικασίες. Κατά τον Τόμπσον, η ταυτότητα μιας τάξης η οποία είναι υπό διαμόρφωση, δεν αντιστοιχεί πάντοτε στις κοινωνικές της ανάγκες, αλλά μορφοποιείται μέσα από τη διαδικασία συνειδητοποίησης των μελών

¹¹ Βλ. την ουσιαστική κριτική στο έργο του Kocka από τον Jonathan Sperber, στο άρθρο του με τίτλο: «Burger, Burgertum, Burgerlicheit, Burgerliche Gessellschaft: Studies of the German (Upper) Middle Class and its Socialcultural World», *The Journal of Modern History*, τχ. 69, 1997, σ. 271-297.

¹² Παρότι η συζήτηση, εμφανίζεται να αποτελεί μια καινούργια συμβολή στο χώρο της ιστοριογραφίας, δεν είναι. Το έργο, για παράδειγμα, του W. Sombart, *Ο Αστός* (α' έκδ. Βερολίνο, 1913) (μτφ.) Κώστας Κουτσουρέλης, Αθήνα 1998 κινείται στην ίδια περίπου κατεύθυνση, θέτοντας σε πρώτη προτεραιότητα και άλλου είδους στοιχεία, πέρα από το οικονομικό συμφέρον, όπως την ψυχολογία που παρουσιάζει ο αστός.

της.¹³ Ο ίδιος διαφοροποιήθηκε επίσης μερικώς από την άποψη που αντιμετώπιζε την τάξη ως δομικό στοιχείο της κοινωνικής συγκρότησης και κατ' επέκταση αντικειμενικό παράγοντα ανάλυσης, και επιχείρησε να δώσει απαντήσεις, και μάλλον σωστά, στη ντετερμινιστικού τύπου προσέγγιση που πολλές φορές απέρρεε από μια τέτοιου είδους προσέγγιση, ανεξάρτητα από τη μορφή της κοινωνίας, τις κοινωνικές σχέσεις που υπάρχουν και για τις οποίες μιλάμε. Σε άλλη μελέτη του, επισημαίνει, ακολουθώντας την κεντρική θεωρητική του ιδέα, ότι η τάξη συνιστά μια ιστορική κατηγορία, η οποία επηρεάζεται εμφανώς από την κουλτούρα που αναπτύσσεται στην κοινωνία.¹⁴ Σε αυτήν τη εκτίμηση όταν, αναφέρεται στη συγκρότηση της εργατικής τάξης για να επιχειρηματολογήσει, μεταχειρίζεται για παράδειγμα τα φαινόμενα της εξέγερσης και της επανάστασης, υποστηρίζοντας ότι αποτελούν μια αμυντική -αλλά μη συνειδητή- αντίδραση στην επέλαση των αστικών ιδεών στην αγγλική κοινωνία. Η εξέγερση έτσι, συνιστά μέρος της πολιτισμικής παράδοσης της κάθε κοινωνίας που μελετάμε και των συμφραζομένων της, ανεξάρτητα από τον παραγωγικό ιστό της οικονομικής δομής μέσα στην οποία συντελείται.

Στον αντίποδα των παραπάνω αναλύσεων, ο μαρξιστής κοινωνιολόγος E. Wright, επισημαίνει, ότι ο οικονομικός παράγοντας και συγκεκριμένα η ταξική δομή επιβάλλει την ισχύ της στα υπόλοιπα στοιχεία που συγκροτούν την κοινωνία, δηλαδή στον ταξικό σχηματισμό, στην ταξική συνείδηση. Αυτή όμως η επιρροή δεν επιδρά στη μορφή που αποκτά η έννοια του ταξικού αγώνα, η οποία λειτουργεί αρκετά ανεξέλεγκτα και επομένως, με αρκετά μεγάλη δόση αυτονομίας.¹⁵ Οι τάξεις, σύμφωνα με την άποψη αυτή, δεν ανταποκρίνονται σε συγκροτημένες κοινωνικές οργανώσεις, αλλά καταλαμβάνουν κοινές θέσεις στις σχέσεις παραγωγής, άρα υπάρχουν και εντοπίζονται διαμέσου αυτών των σχέ-

¹³ E. P. Thompson, *The making of the English Working Class*, Λονδίνο 1965³.

¹⁴ E. P. Thompson, «Eighteenth-Century English Society: Class Struggle without Class?» στο *Social History*, 3/2 (May 1978), 146-151.

¹⁵ E. O. Wright, *Classes*, Λονδίνο 1989, σ. 28.

σεων.¹⁶ Η άποψη του Ράιτ βασίζεται ακριβώς στην αντίληψη ότι εκτός της ταξικής δομής μιας κοινωνίας, η τελευταία επηρεάζεται και από άλλα στοιχεία αυτόνομης λειτουργίας, όπως το κοινωνικό φύλο ή το έθνος, ή άλλες χρήσιμες αναλυτικές κατηγορίες, που μπορούν να συμβάλλουν συνδυαστικά, και όχι κατ' ανάγκη κατ' αντιπαράθεση, στη λειτουργία της κοινωνίας και στην κατανόηση των πολύπλοκων μηχανισμών της. Οι ταξικές δομές σε μια κοινωνία δεν διαμορφώνουν ένα σταθερό μονοπάτι εξέλιξής της, με αποτέλεσμα αυτοί οι επιμέρους μηχανισμοί να μπορούν να λειτουργούν πολλές φορές σχεδόν αυτόνομα, εκτός των ταξικών σχέσεων που ήδη υπάρχουν. Οι κατηγορίες αυτές ισχυροποιούνται, αλλά επίσης διαμορφώνονται, μέσα στο πλαίσιο μιας ταξικής δομής, που όμως σε πολλές στιγμές μπορεί σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό και να την υπερβούν.¹⁷

Αλλά υπάρχουν και μελέτες, οι οποίες αναφέρονται συγκεκριμένα στους όρους της αγροτικής παραγωγής και της μετάβασης ειδικότερα από τις συνθήκες της φεουδαλικής οικονομίας σε συνθήκες καπιταλιστικής οικονομίας. Ανάλογα στοιχεία εξετάζονται στο άρθρο του Brenner¹⁸ στο οποίο υποστηρίζεται ότι η μετάβαση από το φεουδαλικό σύστημα παραγωγής στο καπιταλιστικό βασίστηκε είτε στην επαναβεβαίωση των παλαιών σχέσεων ιδιοκτησίας επί της γης είτε, διότι περάσαμε σε νέες δομές ιδιοκτησίας. Τα στοιχεία τα οποία παρουσιάστηκαν ως νέα και τα οποία εξετάζονται με κριτική ματιά στο εν λόγω άρθρο ήταν το δημογραφικό μοντέλο και οι αλλαγές που αυτό επέφερε, και αυτό που προσδιορίστηκε ως εμπορευματικός χαρακτήρας της οικονομίας. Η χρήση γης και η διαχείρισή της σε αυτές τις ερευνητικές προτάσεις του Μπρένερ συνιστούν ένα ιδιαίτερα κομβικό σημείο της έρευνάς του. Το διακύβευμα

¹⁶ E. O. Wright, στο *Classes Structure and Income Determination*, Winsconsin-Madison 1979, σ. 20.

¹⁷ E. Wright, *ό.π.*, σ. 29.

¹⁸ R. Brenner, «Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe», *Past and Present*, τ. 70, σ. 30-75. Ο Μπρένερ μελετά τις δημογραφικές εξελίξεις στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και αναφέρεται κυρίως στις κοινωνίες της Αγγλίας και της Γαλλίας.

της ιδιοκτησίας και των μορφών της επικαθορίζουν σε σημαντικό βαθμό τις σχέσεις των ανθρώπων και των συλλογικών τους μορφών, δηλαδή των κοινωνικών τάξεων. Η οικονομική εξέλιξη σύμφωνα με την άποψη αυτή, δεν υπήρξε αποτέλεσμα μόνο τεχνικών καινοτομιών, επενδυτικών πρωτοβουλιών, αλλά και της μορφής της παραγωγής που επιβλήθηκε και των κοινωνικών σχέσεων που αυτή συγκροτεί.¹⁹ Στην ίδια λογική, ο Μπρένερ επικέντρωσε την έρευνά του στις εμπορευματικού τύπου κοινωνίες και υποστήριξε ότι οι δημογραφικές αλλαγές, αλλά και ο εμπορευματικός χαρακτήρας μιας οικονομίας δεν είναι μεγέθη που λειτουργούν αυτόνομα, αλλά προσδιορίζονται από δύο άλλους κρίσιμους παράγοντες. Κυρίως από τις σχέσεις των άμεσων παραγωγών με όσους καρπώνονται το υπερπροϊόν που αυτοί παράγουν, δηλαδή αυτό που θα προσδιορίζαμε ως σχέσεις εκμετάλλευσης του υπερπροϊόντος- και τις ευρύτερες σχέσεις παραγωγής και ιδιοκτησίας. Αυτοί οι δύο παράγοντες καθορίζουν και την ταξική δομή μιας κοινωνίας. Η κατανόηση της ανάπτυξης της αγροτικής παραγωγής στη μακρά διάρκεια απαιτεί ή καλύτερα προϋποθέτει την εξέταση και τέτοιου είδους μεγεθών. Η ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής μπορεί να κατανοηθεί πέρα από την καινοτομία και ως προϊόν των νέων μορφών των κοινωνικών σχέσεων που διαμορφώνονται στην πρώιμη καπιταλιστική κοινωνία. Σε αυτού του τύπου την ανάλυση, η δημογραφική ανάπτυξη που σημειώνεται και καταγράφεται δεν μπορεί να ιδωθεί αποκομμένα από τις ευρύτερες δομικού χαρακτήρα αλλαγές της οικονομίας.²⁰

¹⁹ Η οπτική βέβαια της συγκεκριμένης ανάλυσης αφορά τη μακρά διάρκεια και συγκεκριμένα από το 12^ο έως το 18^ο αιώνα και αναφέρεται σε διαφορετικές κοινωνικές συνθήκες, ωστόσο η παραπάνω ανάλυση μας δίνει σκέψεις και γόνιμες κατευθύνσεις που μας βοηθούν στη δική μας μελέτη.

²⁰ Βλ. στο E. J. Howbsawm, «Capitalisme et Agriculture: Les Reformateurs ecossaise au XVIIIe siecle», *Annales* τ. 33, 1978, σ. 580-601. Ανάλογα στοιχεία παρουσιάζει ο Χόμπσμπομ όταν μελετά την οικονομική δομή στη Σκωτία το 17^ο αιώνα, αν και εκεί βέβαια, η εθνική και κοινωνική συγκρότηση της περιοχής ακολουθεί διαφορετικές διαδρομές. Η μετάβαση όμως στην οικονομία της περιοχής από τους φεουδαλικούς όρους οργάνωσης στους καπιταλιστικούς βασίζεται πάνω σε τρία σημεία. Στον εθνικό- φυλετικό διαχωρισμό που υπάρχει στη Σκωτία, και

Στο πλαίσιο αυτής της, ούτως ή άλλως, πλούσιας και ενδιαφέρουσας συζήτησης, εντάσσεται και η δική μας έρευνα, εστιάζοντας στη μελέτη των παραγωγικών όρων της κοινωνίας και των όρων εκμετάλλευσης που αυτοί επιβάλλουν, χωρίς ωστόσο να αγνοούνται άλλες πλευρές της κοινωνικής ζωής και δράσης.

1. Η συγκρότηση της αστικής τάξης στην Ελλάδα και οι διαφορετικές εκδοχές της συζήτησης

Η μελέτη της υπό διαμόρφωση αστικής τάξης στην ελληνική κοινωνία, παραμένει ένα ανοιχτό πεδίο για τη σύγχρονη ιστορική έρευνα. Η μέχρι σήμερα μαρξιστικής προέλευσης αναφορά σε μια ομογενοποιημένη, σταθερή και αμετάβλητη αστική τάξη, περιόρισε σημαντικά το ερευνητικό ενδιαφέρον και εγκλώβισε την επιστημονική ανάλυση σε σχηματικά μοντέλα. Οι αναφορές για την ύπαρξη κοινωνικών τάξεων, χωρίς την αναγκαία ιστορικοποίηση των όρων, δεν ευνόησαν μια ολοκληρωμένη μελέτη για την κοινωνία του 19^{ου} αιώνα και τους μετασχηματισμούς της. Οι θεωρίες που τη συγκροτούσαν στο σύνολό τους κατέληγαν στο γενικό συμπέρασμα ότι η αστική τάξη, καθώς έλεγχε πλήρως τα μέσα παραγωγής, ερχόταν αυτόματα σε ρήξη με τα συμφέροντα των δύο άλλων κατώτερων κοινωνικών τάξεων, της εργατικής και της αγροτικής.²¹

ο οποίος επηρεάζει τις κοινωνικές συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων. Το δεύτερο σημείο είναι η γη, η οποία αφού απελευθερώθηκε πέρασε στα χέρια των ελεύθερων αγροτών μικροϊδιοκτητών και το τρίτο είναι το πνεύμα του μοντερνισμού- του εκσυγχρονισμού στα καθημάς – ένα πνεύμα το οποίο κυρίως εκφράζεται από τους διανοούμενους σε συνεργασία με τους ευγενείς και τους αστούς της κοινωνίας. Υπάρχει όμως και άλλο ένα στοιχείο που επικαθορίζει κατά πολύ τις κοινωνικές σχέσεις και αφορά την ανάπτυξη των οικονομιών σε κάθε γεωγραφικό χώρο. Αυτό το νέο στοιχείο είναι η εσωτερική αγορά που σταδιακά συγκροτείται στην κοινωνία της Σινοτίας.

²¹ Πιο χαρακτηριστικές μελέτες που ακολούθησαν αυτή τη θεωρητική κατεύθυνση ήταν του Ι. Κορδάτου, *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, Αθήνα 1976, σ. 238-273, του ίδιου *Ιστορία του Αγροτικού Κινήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα 1975⁶ όπως επίσης και στη

Η συζήτηση που έχει ήδη αναπτυχθεί και διεξάγεται σχετικά με τους όρους συγκρότησης της αστικής τάξης στις σύγχρονες δομές μιας αστικοποιημένης πόλης είναι μεγάλη και περιλαμβάνει ενδιαφέρουσες εκδοχές, αν και σε καμία περίπτωση δεν μοιάζει να είναι εξαντλημένη. Οι μελετητές, κυρίως των δεκαετιών 1970-1980, ενώ επικέντρωσαν το επιστημονικό τους ενδιαφέρον στην κριτική προσέγγιση των μαρξιστικών πτυχών της συζήτησης,²² επέμειναν στην αδυναμία της αστικής τάξης να ακολουθήσει τη συμπεριφορά των ισχυρών οικονομικά αστικών τάξεων της Δ. Ευρώπης και κατέληξαν στην άποψη ότι παρέμενε κατ' ουσίαν «καχεκτική». Ο νοθευμένος χαρακτήρας της αστικοποίησης της ελληνικής κοινωνίας, λόγω ακριβώς της αδυναμίας των μελών της να προβάλλουν και να εφαρμόσουν ένα ισχυρό μοντέλο διακυβέρνησης και οικονομικής ανάπτυξης, παρόμοιο με αυτό που ίσχυσε στις Δυτικές οικονομίες έκανε να υποστηρίξουν ότι η αστική τάξη μετατράπηκε γρήγορα σε μια κοινωνική ηγετική ομάδα η οποία λυμαινόταν σε μεγάλο βαθμό το δημόσιο τομέα. Σε αυτού του τύπου το συμπέρασμα κατέληξαν κυρίως οι έρευνες του Κ. Τσουκαλά, ιδιαίτερα με τις μελέτες του *Κράτος και εξουσία και Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, και του Γ. Μαυρογορδάτου με τη *Θνησιγενή Δημοκρατία*.²³ Με βά-

Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδος, τ. XI, σ. 659-663, αλλά και Κ. Μοσκόφ, *Εθνική και Κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909*, Αθήνα 1978. Αυτές οι θεωρητικές προσεγγίσεις παρά τα προβλήματα που παρουσίαζαν, διακρίνονται για την απόπειρα τους να θέσουν ευρύτερα θεωρητικά σχήματα και να εντάξουν το πλαίσιο της μελέτης τους σε αυτά, στοιχείο που λείπει από τις μετέπειτα μελέτες.

²² Βλ. την εμπειριστατωμένη κριτική σε αυτές τις θεωρίες από τον Χ. Χατζηϊωσήφ, «Δημοκρατία και πελατειακές σχέσεις», *Μνήμων*, τ. 16, 1994, σ. 167-197.

²³ Ο ακριβής ξενόγλωσσος όρος που χρησιμοποιεί ο G. Mavrogordatos είναι *Stilborn Republic* στο *Stilborn Republic, Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, California 1983, σ. 13. Ειδικά στην εισαγωγή της μελέτης ο συγγραφέας, παρά το γεγονός ότι αναφέρεται σε επόμενη ουσιαστικά περίοδο, δηλαδή την περίοδο του μεσοπολέμου, συμμετέχει στη συζήτηση και αναφέρεται και στην προηγούμενη περίοδο. Επιμένει σε μια ανάλυση των χαρακτηριστικών του πελατειακού συστήματος και την πιθανότητα μετατροπής του σε πολιτική μηχανή, το οποίο συνέβαλε στην εδραίωση της αστικής τάξης στην εξουσία.

ση αυτές διαμόρφωσαν ένα θεωρητικό πλαίσιο και μια ιστορική ερμηνεία, που για πολλά χρόνια οι μελέτες των ιστορικών και κοινωνικών επιστημόνων θεωρούσαν σχεδόν αδιαμφισβήτητα. Σε αυτές δεν αγνοούσαν βέβαια την ύπαρξη τάξεων, αλλά το πρόβλημα εντοπιζόταν στην πολιτική στόχευση και δράση της αστικής τάξης, αφού τα μέλη της δεν είχαν αρθεί ποτέ στο ύψος των αναγκών, για τον απαραίτητο εκσυγχρονισμό της κοινωνίας και της οικονομίας, περιστάσεων. Ο «παρασιτικός» ρόλος των μελών της, η αποκλειστική προσήλωσή τους στην άμεση κερδοφορία και στην αποθησαύριση, οφείλονταν, σύμφωνα με την πλειονότητα των μελετητών, ακριβώς στην αδυναμία των μελών της να μετατρέψει το αρχικά συσσωρευμένο κεφάλαιο - κυρίως λόγω της ενασχόλησής της με το εμπόριο και τη ναυτιλία - σε βιομηχανικό, δηλαδή παραγωγικό. Οι μελετητές όμως αυτοί δεν εστίαζαν στους οικονομικούς ή κοινωνικούς παράγοντες που συντελούσαν σε αυτήν την καθυστέρηση, αλλά αντιμετώπιζαν το θέμα με ένα μηχανιστικό τρόπο. Υποστήριζαν ότι η προσήλωση των κεφαλαιούχων στον τομέα της αγροτικής οικονομίας, δεν επέτρεψε τη διεύρυνση των επιχειρηματικών τους ενδιαφερόντων και παράλληλα τη δημιουργία μιας ισχυρής εγχώριας αστικής οικονομίας. Αποτέλεσμα αυτής της οικονομικής «δυσλειτουργίας» ήταν, πέρα από την υστέρηση της ελληνικής οικονομίας σε σχέση με αυτές της Δυτικής Ευρώπης, ο εξαρτημένος χαρακτήρας της. Έτσι, ενισχυόταν η «εμπορομεσιτική» συμπεριφορά της ελληνικής αστικής τάξης, στοιχείο που βρίσκει την έκφρασή του τόσο στο γρήγορο πλουτισμό της, όσο και στην ενδυνάμωση της επιδεικτικής λογικής, που την χαρακτήριζε,²⁴ ενώ η χώρα κατα-

²⁴ Ο γρήγορος πλουτισμός αποτέλεσε στοιχείο συνυφασμένο με τη λογική που χαρακτήρισε τα μέλη της ελληνικής «αστικής τάξης». Βλ. ιδιαίτερα Κ. Βεργόπουλος, *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα, η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Αθήνα 1975. Στη μελέτη αυτή ο Βεργόπουλος υποστηρίζει ότι η εγχώρια αστική τάξη δεν εντάσσεται στην παραγωγική τάξη της χώρας και λειτουργεί ως εκπρόσωπος του κεφαλαίου του καπιταλιστικού κέντρου. Την ίδια στιγμή, η αστική τάξη αποτέλεσε μέρος ενός παγκόσμιου καπιταλιστικού κέντρου, με βάση τη διάκριση μεταξύ κέντρου και περιφέρειας. Η Ελλάδα σύμφωνα με αυτήν την αντίληψη, που παρουσιάζεται με αρκετά μηχανιστικό τρόπο, εντασσόταν στην περιφερειακή καπιταλιστική κοινωνία.

τασσόταν στις περιφερειακές οικονομίες στον παγκόσμιο χάρτη καταμερισμού εργασίας.

Ένα βήμα παραπάνω κάνει ο Νικηφόρος Διαμαντούρος, όταν αναφέρεται ειδικότερα στην απουσία ταξικής διάστασης στην ελληνική κοινωνία, επισημαίνοντας την ίδια στιγμή την πρώιμη εμφάνιση σύγχρονων πολιτειακών θεσμών.²⁵ Στην άποψη αυτή κατέληξε λόγω της σύζευξης «παρείσακτων», όπως χαρακτήριζε, θεσμών ευρωπαϊκής προέλευσης και μιας κοινωνίας οικονομικά υπανάπτυκτης, προκαπιταλιστικού ακόμα χαρακτήρα. Τουλάχιστον στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, οι δομές της κοινωνίας, δεν ήταν σε θέση να ενσωματώσουν γόνιμα και αρμονικά τη λειτουργία ανάλογων ευρωπαϊκών θεσμών. Με βάση αυτή τη λογική, το σύνταγμα του 1844 δεν επέφερε ουσιαστικές αλλαγές: αντίθετα, όπως υποστήριζε, συνέβαλε στη μεταγενέστερη επικράτηση των κοινωνικών ομάδων που είχαν πριν ηττηθεί, δηλαδή των κοτζαμπάσηδων της Πελοποννήσου, των αρματολών της Ρούμελης και των εμπόρων των νήσων. Η ήττα αυτών των κοινωνικών ομάδων εντοπίζεται χρονικά αμέσως μετά την ελληνική επανάσταση, καθώς φαίνεται ότι δεν διατήρησαν τον κυρίαρχο ρόλο που είχαν ήδη αποκτήσει μέσω της δράσης τους τα προηγούμενα χρόνια. Η ανάλυση που προσιδιάζει στην ελληνική περίπτωση, επισημαίνει, δεν είναι άλλη από τη μελέτη της οικογενειοκρατίας ως βασικού συστατικού στοιχείου του πολιτικού συστήματος, και κατ' επέκταση των πελατειακών σχέσεων πάνω στις οποίες δομείται αρχικά και οργανώνεται στη συνέχεια η πολιτική ζωή του τόπου. Η ασφάλεια οποιουδήποτε μέλους της οικογένειας επιτυγχανόταν μέσα από ένα ευρύ πλέγμα οικογενειακών σχέσεων, που λειτουργούσε ως βάση ενός συνόλου πελατειακών δικτύων. Οι πελατειακές σχέσεις στην περίπτωση αυτή, συνιστούν το μοναδικό δεδομένο και το πλέον διαδεδομένο πλέγμα προστασίας απέναντι σε οποιαδήποτε αλλαγή, από όπου και αν αυτή προέρχεται.

²⁵ Ν. Διαμαντούρος, «Η εγκαθίδρυση του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα και η λειτουργία του κατά τον 19^ο αιώνα», στο Δ. Τσαούσης (επιμ.) *Όψεις της Ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1984.

Για να επιστρέψουμε όμως στο αρχικό ζήτημα, η αιτία του προβλήματος δηλαδή ή απουσία δράσης της αστικής τάξης στην ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα διερευνάται πιο συγκροτημένα από τον Κ. Τσουκαλά, ο οποίος υποστηρίζει ότι οφείλεται στη διόγκωση του δημοσίου τομέα και στη συνεχή συρρίκνωση του ιδιωτικού. Το κράτος εισάγεται στη συζήτηση μέσα από τις μελέτες του στις οποίες αναφερθήκαμε και προηγουμένως. Ο δημόσιος τομέας με βάση αυτό λειτούργησε όχι μόνο ως αναπαραγωγικός μηχανισμός της κυρίαρχης τάξης, αλλά παράλληλα και ως μηχανισμός κατανομής του πλεονάσματος· ως ο βασικός μηχανισμός-μισθοδότης και επιμεριστής- του οικονομικού πλεονάσματος.²⁶ Στόχος για τα κοινωνικά αστικά στρώματα στην Ελλάδα ήταν η εισαγωγή των επείσαστων θεσμών να λειτουργήσει προωθητικά και να εξευρωπαϊσει την υπανάπτυκτη έως τότε ελληνική οικονομία. Ωστόσο, το ίδιο το σύστημα των πελατειακών σχέσεων οδηγούσε σε μια κρατική υπόσταση που χαρακτηριζόταν από «αδυναμία» και «υδροκεφαλισμό», γεγονός που δεν επέτρεπε την οποιαδήποτε μορφή ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας και άρα της κοινωνίας.

Ο Κ. Τσουκαλάς συμφώνησε με τον Διαμαντούρο στο σημείο ότι από τη μία είχαμε μια σειρά από αστικούς θεσμούς, όπως ίσχυαν στις υπόλοιπες χώρες της Ευρώπης, ενώ από την άλλη υπήρχε μια κοινωνία, και ιδιαίτερα οικονομία, η οποία παρέμενε σε μεγάλο βαθμό προκαπιταλιστική. Η συνέχεια στην ανάλυσή του διέφερε. Ως προς αυτό, επισήμανε ότι οι μεγάλες οικογένειες των κοτζαμπάσηδων κατά τον 19^ο αιώνα δεν διέθεταν μεγάλες εκτάσεις γης, και επομένως η πλήρης επικράτηση της μικρής ιδιοκτησίας δεν επέτρεπε τη σταθερή αύξηση και συνακόλουθα την πιθανότητα συσσώρευσης κεφαλαίων. Για να επιβεβαιώσει το παραπάνω επιχείρημα μεταφέρει μια σειρά από παραδείγματα

²⁶ Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος, η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1981, σ. 48 και του ίδιου *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, Αθήνα 1977.

γνωστών προκριτών, για τους οποίους σημειώνει ότι πέθαναν σχεδόν σε κατάσταση πενίας.²⁷

Παρά τις διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται μεταξύ των δύο μελετητών και με βάση τις οποίες ερμηνεύουν σημαντικές κοινωνικές συγκρούσεις, ως πρώτη σημαντική αλλαγή μετά το 1844, θεωρήθηκε και από τους δύο το γεγονός, το οποίο οδήγησε στην ειθρόνιση του Όθωνα το 1862 και τελικά σηματοδότησε την «εδραίωση της πολιτικής ισχύος των παραδοσιακών στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας».²⁸ Οι θεσμικές κατακτήσεις προοδευτικού χαρακτήρα που συντελούνταν στην ελληνική κοινωνία, (για παράδειγμα το Σύνταγμα του 1864, το οποίο χαρακτηρίστηκε ως ένα «από τα πιο προοδευτικά» που ίσχυσαν στην Ευρώπη), υπήρξαν αποτέλεσμα πιέσεων των τοπικών παραγόντων, των πελαταικών ομάδων και δικτύων που εκπροσωπούσαν από τους προκριτούς, ώστε να εξασφαλίσουν τις θέσεις τους και να διαφοροποιηθούν από την εκάστοτε κεντρική εξουσία. «Από την μία έχουμε την επικράτηση των ισχυρών τμημάτων και από την άλλη την πολιτική ακινητοποίηση των μαζών δια μέσου του ελέγχου που διέθετε η νοθευμένη καθολική ψηφοφορία», όπως χαρακτηριστικά επισημαίνεται.²⁹ Στο ίδιο πνεύμα, αλλά προχωρώντας και άλλο αυτή την σκέψη, ο Ν. Μουζέλης υποστηρίζει για την ελληνική κοινωνία, την ουσιαστική κυριαρχία ενός «ολιγαρχικού κοινοβουλευτισμού».³⁰ Όλες οι παραπάνω προσεγγίσεις όμως φαίνεται να αγνοούν πλήρως την ανάγκη που εκφράστηκε από τα αστικά στρώματα ιδίως

²⁷ Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 265. Την ίδια αντίληψη αναπτύσσουν και πολλοί άλλοι μελετητές, υποστηρίζοντας την κυριαρχία της μικρής ιδιοκτησίας στην αγροτική δομή της ελληνικής κοινωνίας, όπως θα δούμε αναλυτικά παρακάτω.

²⁸ Ν. Π. Διαμαντούρος, *ό.π.*, σ. 59.

²⁹ Σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη αυτή έχει η θέση και η σημασία που αποδίδει ο αναλυτής στον εκπρόσωπο του Γαλλικού κόμματος, τον Ι. Κωλέττη. Ο Κωλέττης και το κόμμα του κυριάρχησαν στην πολιτική σκηνή μέχρι και τον ξαφνικό θάνατό του το 1847. Η πολιτική του στάση σε πλήθος ζητημάτων προκάλεσε σημαντικές τριβές στην ελληνική κοινωνία, δημιουργώντας ένα κλίμα αστάθειας και αλλεπάλληλων συγκρούσεων.

³⁰ Ν. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημπεριφέρεια*, Αθήνα 1987, σ. 29.

στο δεύτερο μισό του αιώνα για αστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας, μέσα από το δρόμο της φιλελεύθερης πολιτικής, ενώ την ίδια στιγμή απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά στην κοινωνική υποδοχή αυτών των απόψεων, δηλαδή στο εύρος της αποδοχής που είχαν τέτοιου είδους απόψεις στο σύνολο της κοινωνίας.

Ο Β. Φίλιας από την πλευρά του παρουσιάζεται ιδιαίτερα κατηγορηματικός ως προς το θέμα:

«Δεν υπήρχε τάξη με την αυστηρή έννοια του όρου, δεν υπήρχε οργανώτρια κοινωνική δύναμη, η οποία θα οδηγούσε αυτό το επαναστατικό κίνημα (ενν. αυτό που δημιουργήθηκε κατά τη διάρκεια του 1821 προς την κατεύθυνση της αναζήτησης λύσεων στα κοινωνικά προβλήματα της αγροτιάς, δεν υπήρξε αστική τάξη καθοδηγήτρια ικανή να κατευθύνει αυτό το κίνημα προς αστικές μεταποιήσεις, προς αστικούς μετασχηματισμούς ...»,

καταλήγει, με σχεδόν απόλυτο τρόπο.³¹ «Η αστική τάξη δεν λειτουργεί σαν διευθυντική και ηγεμονική κοινωνική δύναμη. Τα ανώτερα κλιμάκια της συνδέονται στενά με τη γαιοκτητική ολιγαρχία, που ελέγχει το κράτος» αναφέρει στη συνέχεια της ίδιας μελέτης.³² Πρόκειται για μια ολιγαρχία γαιοκτητών, η οποία λυμάνεται το δημόσιο τομέα, και η οποία δεν διαθέτει τα απαραίτητα οικονομικά μέσα ούτε στο επίπεδο της πόλης, ούτε του χωριού, για να επικρατήσει πολιτικά. Αυτή μάλιστα η ειδική σχέση με την πολιτική, δεν της επιτρέπει τη μετατροπή της σε μια ομοιογενή αστική τάξη με στοιχεία εκσυγχρονιστικού τύπου.

Αντιστρέφοντας μερικώς τη σχέση οικονομίας και πολιτικής, ο Γ. Δερτιλής επιχείρησε μια αρκετά πρωτότυπη και σύνθετη θεώρηση. Από την πλευρά του χωρίς να ξεφεύγει από το προηγούμενο πλαίσιο ανάλυσης, αντιστρέφει τους όρους και διατυπώνει την άποψη περί διαχωρισμού των φόρων της ελληνικής κοινωνίας σε έμμεσους και άμεσους.³³ Η ενίσχυση των εμμέσων φόρων και η

³¹ Β. Φίλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα, Η νόθα αστικοποίηση*, Αθήνα 1974, σ. 75.

³² Στο ίδιο, σ. 160.

³³ Γ. Δερτιλής, *Ατελέσφοροι ή Τελεσφόροι; Φόροι και εξουσία στο Νεοελληνικό Κράτος*, Αθήνα 1993.

σταδιακή αποφορολόγηση της πλειοψηφίας του πληθυσμού δηλαδή των αγροτικών τμημάτων του, δείχνει, το μέγεθος της διαπλοκής ανάμεσα στην κρατική εξουσία και την πολυπληθή ομάδα των αγροτών ψηφοφόρων. Αυτό το γεγονός, κατά τον μελετητή, δεν επέτρεψε να διαμορφωθούν «υγείς» όροι συγκρότησης μιας κοινωνίας με αντιθέσεις και να διαφανούν αυτές και στο πολιτικό πεδίο, διότι η πολιτική ζωή του τόπου διεξαγόταν κατά βάση με όρους οριζόντιας πολιτικής λειτουργίας. Πέρα από την ανεπάρκεια των κεφαλαίων και τη μη επένδυσή τους στο βιομηχανικό παραγωγικό τομέα, σημαντικό στοιχείο καθυστέρησης της ελληνικής οικονομίας, παρέμενε μεταξύ άλλων και η ανεπάρκεια εργατικού δυναμικού, που ακόμα και όταν παρουσιαζόταν πλεονασματικό, συνήθως κατευθυνόταν στο εξωτερικό μέσω της μετανάστευσης, και μάλιστα ανεξαρτήτως χρονικής περιόδου.³⁴

Ωστόσο ένα γενικό συμπέρασμα αυτού του τύπου, αποκρύπτει την ποικιλία των φαινομένων που εξετάζονται κάθε φορά και των διαφοροποιήσεων που εντοπίζονται από περιοχή σε περιοχή. Η δυσκολία της αστικής τάξης να αναλάβει ενεργό και πρωταγωνιστικό ρόλο στην οικονομία της χώρας, σχετίζεται επίσης με την αδυναμία της ελληνικής βιομηχανίας να αναπτυχθεί. Η πρώτη απόπειρα της όποιας εκβιομηχάνισης, χρονολογείται από την περίοδο Τρικούπη, ενώ η δεύτερη, που υπήρξε και πιο καθοριστικής σημασίας, σημειώνεται μετά την καταστροφή της Σμύρνης (1922), όταν και πραγματώθηκαν σε μεγάλο βαθμό οι όροι συγκρότησης μιας υποτυπώδους βιομηχανικής λειτουργίας σε εθνική βάση. Ο Δερτιλής υποστηρίζει ότι, παρά την εν γένει καθυστέρηση στον τομέα της οικονομίας, η αγροτική παραγωγή είχε περάσει σε μια γενικά αυξητική φάση. Τα διαρθρωτικά όμως προβλήματα παρέμεναν, και ανάμεσα σε αυτά διέκρινε την απουσία μεγάλων, καπιταλιστικά οργανωμένων και ανταγωνιστικών καλλιεργειών. Η στήριξη ωστόσο της οικονομίας στο εξαγωγι-

³⁴ Στο ίδιο, «η διαμάχη μεταξύ των αστών και των γαιοκτημόνων υπήρξε, εννοείται, μια ταξική αντίθεση που επηρέασε βαθύτατα την εξέλιξη πολλών δυτικών κοινωνιών, στην Ελλάδα παρουσιάστηκε εξαιρετικά περιορισμένη και πάντως δεν έγινε ποτέ μια διαμάχη πολιτική και κομματική», σημείωνε χαρακτηριστικά σ. 41.

κό εμπόριο με επίκεντρο την καλλιέργεια της σταφίδας, δημιούργησε ένα πλέγμα εξάρτησης από την ευρωπαϊκή αγορά. Κατά τη γνώμη του, με βάση τα παραπάνω δεδομένα, οι μικροί παραγωγοί, παρόμοιοι των επιλογών και των διαθέσεων των ισχυρών εμπόρων, που διαχειρίζονταν το προϊόν της περιοχής και τα έσοδα προς οφελός τους.

«Στη μακρά διάρκεια οι έμποροι επιβάλλουν στους παραγωγούς τους όρους τους και αντλούν μεγάλο μέρος του αγροτικού πλεονάσματος. Δεν διοχετεύουν αυτά τα κέρδη σε βιομηχανικές επενδύσεις, αλλά στο ίδιο το εμπόριό τους, στις χρηματιστηριακές εργασίες και στις διεθνείς δραστηριότητές τους. Δεν πραγματοποιούνται οι αναγκαίοι ποιοτικοί μετασχηματισμοί στην ελληνική οικονομία», καταλήγει.³⁵

Πολύ πιο συστηματική παρουσίαση της πολιτικής ζωής στα πρώτα χρόνια ίδρυσης και λειτουργίας του ελληνικού κράτους γίνεται από τον Πετρόπουλο στο: *Πολιτική και Συγκρότηση στο Ελληνικό Βασίλειο 1833-1843*. Οι βασικές θέσεις κωδικοποιούνται στο *Η θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους, Οθωνική Περίοδος 1833-1843*.³⁶ Σ' αυτά τα έργα, ο Πετρόπουλος εντάσσει τον προβληματισμό του σε μια εκδοχή για το πολιτικό σύστημα που βασιζέται στην οργάνωση των πελατειακών δικτύων. Η λειτουργία των κομμάτων αυτήν την περίοδο, αναλύεται τόσο με βάση τα ευρύτερα συγγενικά δίκτυα των πολιτικών οργανώσεων, όσο και την πολιτική εξάρτησή τους από τις Μεγάλες Δυνάμεις, όπως αυτή είχε διαφανεί ήδη από την περίοδο της επανάστασης. Τα κόμματα ωστόσο στην ανάλυση αυτή δεν συνδέονται με ευρύτερα κοινωνικά προτάγματα, πολιτικές αρχές και η απουσία τέτοιων στοιχείων υπονομεύει ακριβώς το επιχείρημα.

³⁵ Γ.Β. Δερτιλής στο *Ελληνική Οικονομία και βιομηχανική επανάσταση, 1830-1930*, Αθήνα-Κομοτηνή 1984, σ. 28.

³⁶ Το βιβλίο αυτό ο John Petropoulos το συνέγραψε με την Αικατερίνη Κουμαριανού και βασίστηκε στη δουλειά που δημοσιεύτηκε στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* τόμος ΙΓ' Η παρατήρηση αυτή επισημαίνεται στον πρόλογο του βιβλίου *Η θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους, 1833-1843*, Αθήνα 1982.

Η απουσία σταθερών πολιτικών σχηματισμών, και επομένως πολιτικής έκφρασης, των κοινωνικών εντάσεων και διαφορών, σε συνάρτηση με την έλλειψη προγραμματικών αρχών και στόχων, οδήγησε αριετούς μελετητές να υποτιμήσουν τη σημασία της ταξικής διάρθρωσης της κοινωνίας στο 19^ο αιώνα και να μιλήσουν για την αυτονομία της πολιτικής. Όλοι οι ανωτέρω μελετητές πάντως, καταλήγουν από διαφορετικές διαδρομές στο ίδιο συμπέρασμα, δηλαδή της «απουσίας» σε ολόκληρη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, διαπιστωμένων αντικειμενικά συγκρούσεων μεταξύ των κοινωνικών τάξεων, ή ακόμα και των κοινωνικών ομάδων, καθώς και της απουσίας εκμεταλλευτικών σχέσεων ανάμεσα στα διαφορετικά κοινωνικά στρώματα. Η έλλειψη συγκρούσεων σχετίζεται άμεσα με τον προκαπιταλιστικό χαρακτήρα της ελληνικής οικονομίας και την αδυναμία διαμόρφωσης κομμάτων με πολιτικές αρχές, μη προσωποπαγή και μη ελεγχόμενα από τις ξένες δυνάμεις.

Υπάρχει ωστόσο και μια σειρά μελετών, που αφού εστίασαν στο παράδειγμα του νομού Αχαΐοήλιδος, επιχειρήσαν με βάση αυτό να μελετήσουν την ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα. Οι εργασίες που εντάσσονται σε αυτήν την κατηγορία είναι κυρίως τρεις. Η μελέτη του Νίκου Μπακουνάκη, με τίτλο *Πάτρα 1828-1860, Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19^ο αιώνα*, η μελέτη του Χρήστου Λυριντζή, *Το τέλος των τζακιών και του Θανάση Καλαφάτη*, με τίτλο: *Αγροτική Πίστη και οικονομικός μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο*. Και οι τρεις μελέτες παρέχουν χρήσιμες και άκρως ενδιαφέρουσες πληροφορίες σχετικά με την οικονομική και πολιτική ζωή της περιοχής. Ειδικά οι μελέτες των Μπακουνάκη και Λυριντζή σχολιάζονται αναλυτικά στη συνέχεια της διατριβής στο τρίτο κεφάλαιο). Επίκεντρο της έρευνας του Θανάση Καλαφάτη, είναι ο χώρος του Αιγίου. Στο τρίτομο έργο του μελετά τις οικονομικές λειτουργίες της περιοχής, και εστιάζει στη λογική πάνω στην οποία στήθηκε η αγροτική οικονομία, ξεκινώντας από τις μορφές καλλιέργειας και ιδιοκτησίας και καταλήγοντας στο σημείο αιχμής της δουλειάς του, που είναι η μελέτη του πιστωτικού συστήματος. Η μελέτη των μετασχηματισμών στον αγροτοεμπορικό τομέα και οι ιδιο-

μορφίες της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης στην περιοχή, κατέδειξαν ορισμένα ενδιαφέροντα στοιχεία, στα οποία χρῆσιμο θα ήταν εν συντομία να αναφερθούμε: παρατηρεί λοιπόν ότι η πληθυσμιακή έκρηξη στην περιοχή συνδέθηκε με την ανάπτυξη της σταφιδοκαλλιέργειας, καθώς η πορεία των δύο παραπάνω παραγόντων συνετέλεσε στη δημιουργία μιας αστικού χαρακτήρα συγκρότησης. Την ίδια στιγμή, ο εντεινόμενος εκχρηματισμός της αγροτικής οικονομίας, και κατ' επέκταση της κοινωνίας ειδικά μετά το 1860, βασίστηκε εν πολλοίς στην έντονη διείσδυση της Εθνικής Τράπεζας ειδικά στην Πάτρα, στον αγροτικό τομέα. Κεντρικός ωστόσο άξονας της προβληματικής του, υπήρξε το σύστημα ιδιοκτησίας και ο ειδικός χαρακτήρας των έγγειων σχέσεων εκμετάλλευσης της γης, στοιχεία που σχετίζονται με τη συγκεκριμένες μορφές παραγωγής, τις πολιτικές σχέσεις και τη συνολική στάση του εθνικού κράτους απέναντι στην αγροτική πολιτική. Τέλος την έρευνά του, την επικέντρωσε στη μορφή οικονομικής ανάπτυξης που έλαβε η περιοχή, με βασικό της άξονα τη σταφιδοπαραγωγή και το εξαγωγικό εμπόριο του προϊόντος.

Η κοινωνία, αντίθετα από το σύνολο των προηγουμένων αναλύσεων, χαρακτηρίζεται από κοινωνικού χαρακτήρα αντιπαραθέσεις οι οποίες πολλές φορές αποκτούν και πολιτική έκφραση. Για μεγάλο διάστημα η ιδιοκτησία αποτέλεσε ακόμα και σε θεωρητική βάση, το επίδικο της κοινωνικής σύγκρουσης, η απώλεια της οποίας θα μπορούσε να οδηγήσει με μαθηματική ακρίβεια σε κοινωνικού τύπου αναταραχές. Για παράδειγμα η αγορά ακίνητης περιουσίας στην Πάτρα είτε αφορούσε σε έγγεια ιδιοκτησία είτε σε οικόπεδα αστικού χαρακτήρα, συνιστούσε εμφανές τμήμα των οικονομικών επιλογών των επιφανών, σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο, πολιτών της πόλης. Καταρχάς στην περιοχή παρατηρείται μεγάλη ανισοκατανομή στο θέμα της έκτασης των σταφιδοκαλλιεργειών. Πολύ σωστά επισημαίνουν οι Ε. Παπαταξιάρχης και Χ. Χατζηϊωσήφ ότι η διαφορά στην έκταση δεν σηματοδοτεί κατ' ανάγκη κοινωνική ανισότητα, καθώς πρέπει να διερευνηθούν επιπλέον ζητήματα, όπως οι έγγειες και οι αγροληπτικές σχέσεις, το είδος των καλλιεργειών, η απόδοση της γης. Σύμφωνα

με τους παραπάνω, όλες αυτές οι παράμετροι αποτελούν το υπόβαθρο των σχέσεων εξάρτησης ανάμεσα στα μέλη διαφορετικών κοινωνικών τάξεων.³⁷

Η αστική τάξη που συγκροτείται σταδιακά από τα μέσα του αιώνα και έπειτα, χαρακτηρίζεται από το λόγο περί της κοινωνικής καταξίωσης και περί του κύρους που εκφράζουν τα μέλη της· σε αυτήν την περίοδο αρχίζουν να διατυπώνονται με ενιαίο τρόπο αιτήματα και να διαμορφώνεται ένας ενιαίος πολιτικός λόγος αρχικά από τους πρώην προκρίτους και τους «επήλυδες» εμπόρους, και αργότερα και από τους διανοούμενους, γόνους σημαντικών οικογενειών που διέθεταν υψηλό μορφωτικό επίπεδο και αντιλαμβάνονταν τους όρους συγκρότησης ενός φιλελεύθερου εθνικού αστικού κράτους· οι παλαιοί πρόκριτοι επεκτείνουν σταδιακά τις δραστηριότητές τους σε νέα πεδία, όπως το εμπόριο της κορινθιακής σταφίδας και τη διαχείρισή της, τον τοκισμό, αλλά και διατηρούν ηγετική θέση και ρόλο στη διαμόρφωση του πολιτικού γίγγιγγεσθαι». Οι επήλυδες έμποροι, πέρα από την κατοχή κεφαλαίων, που τους επιτρέπει να δραστηριοποιηθούν με άνεση στην αγορά γης, λόγω της ευρωπαϊκής τους παιδείας, μεταφέρουν ένα καινούργιο- σχεδόν πρωτόγνωρο για την κοινωνία- ιδεολογικό φορτίο, ενώ στο επίπεδο της πολιτικής παρουσίας εστιάζουν την παρέμβασή τους στις εκλογές της πόλης. Σταδιακά αυτές οι ομάδες συμπληρώνονται και από ένα επιπλέον σώμα πολιτών αυτών που θα οριζόνταν ως ελεύθεροι επαγγελματίες, δικηγόροι, υποθηκοφύλακες, συμβολαιογράφοι, μέλη της ανώτερης διοίκησης.

Ο πολιτικός λόγος που συγκροτείται στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, αποτελεί μέρος της ευρύτερης παρέμβασης των οικονομικά και κοινωνικά επιφανών πολιτών της πόλης στην κοινωνία όπου ζουν και κινούνται. Για την αποσαφήνιση αυτής της συλλογικής προβολής και δράσης επέλεξα να μελετήσω τη στάση

³⁷ Ε. Παπαταξιάρχης, «Πολιτική και αγροτικός σχηματισμός στη Νεοελληνική Κοινωνία και Ιδεολογία», στο Μ. Κομνηνού και Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.) *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία, Κωνσταντίνος Καραβίδας και η Προβληματική των κοινωνικών αξιών*, Αθήνα 1990, σ. 142-143. Οι αντιπαραθέσεις αυτές δεν είχαν σταθερά ή αποκλειστικά υλικό περιεχόμενο αλλά έντονα ιδεολογικό.

των αστών της πόλης σε ορισμένα ζητήματα τα οποία είναι αποκαλυπτικά κοινωνικών κατευθύνσεων και σταθερών ιδεολογικών δρόμων. Δύο τέτοια ζητήματα επέλεξα ως σημαντικότερα για την καλύτερη κατανόηση των ενεργειών τους: τις *Εθνικές γαίες* και τη διανομή τους και τη συζήτηση γύρω από το *Συνταγματικό πλαίσιο* - και άρα το θέμα της καθολικής ψηφοφορίας. Μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα να παρακολουθήσουμε πώς συγκροτήθηκε ο πολιτικός λόγος των αστών της πόλης και πώς ακολούθησε σαφείς και ξεκάθαρους πολιτικούς στόχους, προκειμένου η ανώτερη κοινωνική τάξη να διαφοροποιηθεί εμφανώς από τα κυρίαρχοι κοινωνικά στρώματα.

Τα γεγονότα του 1843 και αργότερα του 1862, παρά τις διαφορετικές επιπτώσεις που είχαν στις τοπικές ή ευρύτερες κοινωνικές συνθήκες, διέδρυναν τη δυνατότητα των πολιτών να συμμετάσχουν στην πολιτική ζωή. Συγκεκριμένα, συνέβαλαν στην επέκταση της κυριαρχίας και ηγεμονίας των αστικών ιδεών στο σύνολο της κοινωνίας μέσω της εδραίωσης του πολιτικού συστήματος με την καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας. Η πολιτική καινοτομία της καθολικής ψηφοφορίας οδήγησε πολλούς να απομακρυνθούν από τις φιλελεύθερες προτάσεις που είχαν υποστηρίξει στο πρόσφατο παρελθόν.

Η διαφοροποίηση στην έκταση της γης, ο έλεγχος του κεφαλαίου, ιδιαίτερα μέσω του πιστωτικού συστήματος, το σύστημα της εμφυτευτικής καλλιέργειας ή της εκμίσθωσης στον αγροτικό τομέα, συνιστούν σαφείς εκφάνσεις κοινωνικής διαφοροποίησης. Η κοινωνική αυτή διαφοροποίηση εκφράζεται μέσα από την παρουσία και δράση ενός ανθρώπινου δυναμικού που διέθετε σημαντικά κεφάλαια και μετέφερε μια άλλου τύπου λογική μέσα από τις ιδέες του και τις επιλογές του. Η δυναμική παρουσία αυτών των ανθρώπων διαμόρφωσε τον κοινωνικό και παραγωγικό ιστό της πόλης και της γύρω περιοχής, και μετέβαλε σε σύντομο χρονικό διάστημα το τοπίο και το χώρο. Βασική συνάρτηση αυτής της εξέλιξης ήταν η δημογραφική άνοδος, η ταχύτατη αστικοποίηση η οποία παρατηρήθηκε με επίκεντρο την πόλη. Μέσα σε διάστημα περίπου τριάντα χρόνων, από μια κατεστραμμένη πολίχνη στο τέλος της επανάστασης εξελί-

χθηκε σε μια σύγχρονη πολιτεία με αστικού τύπου δομές, την ίδια στιγμή που ο πολεοδομικός της ιστός επεκτεινόταν ταχύτατα.

Για να μελετηθεί όμως η αστική συμπεριφορά των πολιτών στο σύνολό της, απαιτείται η διερεύνηση και των δημογραφικών δεδομένων, ώστε να εντοπιστούν οι πληθυσμιακές μετατοπίσεις που σημειώνονται στο χώρο (αν και σε ποιο βαθμό αυτές συνδέονται με τις οικονομικές επιλογές προσώπων, κοινωνικών ομάδων και στρωμάτων) αλλά και κατά πόσον αυτή η αλλαγή συνέβαλε στην οριστική συγκρότηση του οικιστικού χάρτη στην περιοχή, στοιχεία που εξετάζονται στο πρώτο κεφάλαιο της διατριβής.

Στο δεύτερο κεφάλαιο διερευνάται ο βαθμός επένδυσης στην καλλιέργεια της κορινθιακής σταφίδας, η οποία αποτέλεσε βασικό εργαλείο κερδοφορίας στην περιοχή για ολόκληρο τον αιώνα. Αυτό γίνεται σε συνδυασμό με παράθεση πληροφοριών που σκοπό έχουν να δώσουν ανάγλυφα προσωπογραφικά στοιχεία ισχυρών παραγόντων της περιοχής. Στη συνέχεια του κεφαλαίου, διερευνούνται ορισμένες βιογραφικές περιπτώσεις προσώπων, προκειμένου να καταδειχτεί ότι η πιστωτική πολιτική λειτούργησε συμπληρωματικά στα φαινόμενα οικονομικής κυριαρχίας που χαρακτήριζε την παρουσία των ισχυρών παραγόντων της κοινωνίας.

Η αναζήτηση της σχέσης με την πολιτική των προσώπων με τα οποία ασχοληθήκαμε επισταμένως, για να φανεί αν και σε ποιο βαθμό εμπλέκονται στην πολιτική ζωή του τόπου, καθώς και το πώς αυτή η εμπλοκή σχετίζεται με τις οικονομικές τους επιλογές, είναι τα ζητήματα που μας απασχολούν στο τρίτο κεφάλαιο. Θα δούμε πώς συνδέεται η οικονομική τους δύναμη με την πολιτική εξουσία, ενώ επίσης, θα αναζητήσουμε, με αναλυτικό τρόπο, στοιχεία γύρω από την πολιτική δράση και συμπεριφορά του ηγετικού προσωπικού της επαρχίας. Θα γίνει λόγος για πρόσωπα και θα σκιαγραφηθεί το προφίλ των ανθρώπων αυτών με τη βοήθεια στατιστικών δεδομένων, όπως των καταλόγων ενόρκων και των πιστωτικών καταλόγων.

Στο επόμενο κεφάλαιο θα εστιαστεί η προσοχή μας στη διερεύνηση του κυρίαρχου πολιτικού λόγου, όπως αυτός προβάλλεται μέσα από τις εφημερίδες και όπως αποικρυσταλλώνεται, ειδικά μετά την εκθρόνιση του Όθωνα και την ψήφιση του νέου συντάγματος. Τα πολιτικά φυλλάδια και οι λόγοι των μελών της αστικής τάξης, έχουν ιδιαίτερη θέση στο κεφάλαιο αυτό, καθώς μέσα από τις γραμμές τους διαφαίνεται το επίπεδο της πολιτικής συζήτησης, το οποίο με τη σειρά του σηματοδοτεί τη στάση των ατόμων απέναντι σε κεντρικά ζητήματα πολιτικού χαρακτήρα, όπως το σύνταγμα, ή η αγροτική μεταρρύθμιση. Είναι η περίοδος κατά την οποία διαφαίνεται μια συντηρικοποίηση του πολιτικού κόσμου της πόλης. Ο φιλανθρωπικός λόγος λειτουργεί ως ένα επιπλέον μέσο διαφοροποίησης, ιδιαίτερα στο επίπεδο του συμβολικού. Αφορά επίσης μια συνολική στάση, που απέρρεε από τις φιλελεύθερες παραδόσεις του ευρωπαϊκού διαφωτισμού, και αποκτά εδώ νέο περιεχόμενο, διευρύνοντας τις ήδη υπάρχουσες κοινωνικές ταξινομήσεις. Πέρα από τη συμπεριφορά των κυρίαρχων κοινωνικά στρωμάτων, ιδιαίτερο ρόλο και σημασία μέσω της δράσης τους αποδόθηκε στην ανάγκη ηθικής διαπαιδαγώγησης της κοινωνίας και μάλιστα των ανθρώπων που ανήκαν στα πιο φτωχά τμήματά της, διότι αυτοί θεωρήθηκαν ως εκούσια αποτυχημένοι. Η ανασφάλεια που ένιωθαν οι ισχυροί απέναντι στους νέους πληθυσμούς που έρχονται στην Πάτρα, δεν ήταν απρόσωπη· αντίθετα, από τα πρώτα χρόνια της απελευθέρωσης, τους κάνει να υποστηρίζουν με ιδιαίτερο σθένος τη διατήρηση της μικρής ιδιοκτησίας, προκειμένου να δημιουργήσουν συνθήκες κοινωνικής ηρεμίας. Αυτή η πρόταση δεν αφορά μόνο το ιδεολογικό επίπεδο, αλλά και τους όρους της παραγωγής. Θα αναφερθούμε σε μια κοινωνική τάξη, που συγκροτείται σε μια ορισμένη περιοχή περίπου στα μέσα του αιώνα και αποτελείται από τις κοινωνικές ομάδες, των πρώην προύχοντων, των επήλυδων εμπόρων και των επαγγελματιών που προσδιορίζονται στα μεσαία στρώματα. Παράλληλα θα παρακολουθήσουμε μια μετατόπιση του πολιτικού ενδιαφέροντος από την περιφέρεια της πόλης, και κυρίως τα αστικά κέντρα της, το Αίγιο και τα Καλάβρυτα, προς την πόλη της Πάτρας που παρα-

τηρείται την ίδια περίοδο.³⁸ Οι μέχρι τότε γνωστές πολιτικές οικογένειες πρώην προκρίτων που δραστηριοποιούνται στην πολιτική ζωή αμέσως μετά την επανάσταση, όπως οι Λόντηδες, Ζαΐμηδες, Πετμεζάδες που είχαν ως χώρο δράσης τις απομακρυσμένες πόλεις, από το μετέπειτα οικονομικό κέντρο της περιοχής μετακινούνται προς την Πάτρα. Οι Παπαδιαμαντόπουλοι γίνονται κάτοικοι της Κάτω πόλης, της νέας πόλης της Πάτρας, και από εκεί παρεμβαίνουν στα πολιτικά και οικονομικά πράγματα. Η πόλη της Πάτρας παράλληλα θα δούμε ότι αποτέλεσε πόλο έλξης για τους εμπόρους και για όσους κατείχαν κεφάλαια και μπορούσαν να τα διαθέσουν.

Βέβαια στο παράδειγμα της Πάτρας, δεν σημαίνει ότι η προσήλωση στη σταφιδοπαραγωγή απέτρεψε τα μέλη της αστικής τάξης να στραφούν υπό προϋποθέσεις στο δευτερογενή τομέα. Το στοιχείο της επιδεικτικής κατανάλωσης, το οποίο παρουσιάζεται ιδιαίτερα ανάγλυφα στις επιλογές των ισχυρών παραγόντων της πόλης των Πατρών στο οικονομικό και κοινωνικό πεδίο, δεν φαίνεται να λειτουργεί αντιθετικά στην επενδυτική πολιτική που χαρακτηρίζει τις επιλογές τους. Η αγορά οικοπέδων σε κεντρικά σημεία της πόλης και η κατασκευή σε αυτά μεγαλόπρεπων οίκων ταιριάζει πλήρως με την παραπάνω εικόνα, όμως δεν πρέπει να ιδωθεί αποκομμένα, αλλά χρειάζεται να συνδυαστεί με πλήθος άλλων στοιχείων που αφορούν και άλλες, επιμέρους επιλογές των οικονομικά ισχυρών πολιτών.

Μάλλον όμως εντόπισαν περισσότερα οφέλη στη διατήρηση των ασφαλών οικονομικών χαρακτηριστικών, της επένδυσης σε γη, της ενασχόλησης τους με το εμπόριο της σταφίδας και την αύξηση των εσόδων τους από αυτές τις ασχολίες. Άλλωστε στα μέσα του αιώνα, πολλοί ισχυροί ιδιοκτήτες γης εξαιτίας του ότι αδυνατούσαν να διατηρήσουν τον δυναμικό τους ρόλο στην οι-

³⁸ Ο μοναδικός σημαντικός προεστός, που δραστηριοποιείται πολιτικά πριν την επανάσταση και προέρχεται από την πόλη της Πάτρας, είναι ο Ασημάκης Πόλος. Βλ. Δ. Σταματόπουλος, «Κομματικές φατρίες στην προεπαναστατική Πελοπόννησο (1807-1816), ο ρόλος των 'Τουρκαλβανών', του Λάλα ως παράγοντας πολιτικής διαφοροποίησης», *Ιστωρ*, τ. 10, 1997, σ. 197.

κονομική και κοινωνική ζωή της πόλης, και μη μπορώντας να ξεφύγουν από την πίεση των συνεχών κυκλικών κρίσεων των τιμών, στράφηκαν σε κινήσεις μεταποιητικού και βιοτεχνικού χαρακτήρα χωρίς ωστόσο προοπτική και διάρκεια. Η οριστική στροφή στον τομέα της μεταποίησης και της βιοτεχνίας συνέβη λίγο μετά τη σταφιδική κρίση της δεκαετίας του '90 και στις αρχές του επόμενου αιώνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Ι. Ο χώρος και η οικονομική του ανάπτυξη

1. Δημογραφικές εξελίξεις στην Επαρχία Πατρών

Η Πάτρα αποτέλεσε ίσως το πιο αντιπροσωπευτικό αστικό κέντρο της Ελλάδας του 19^{ου} αιώνα. Η διαμόρφωση ενός αστικού ιστού διοίκησης και εμπορικής οικονομίας και η ταχύτατη εξέλιξή του σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, βασίστηκε στη σχέση που ανέπτυξε η πόλη με την ύπαιθρο η οποία οργανώθηκε σε μεγάλο βαθμό γύρω από την καλλιέργεια, παραγωγή και εξαγωγή της κορινθιακής σταφίδας.¹

Τα άλλα δύο αστικά κέντρα του Ελληνικού κράτους που σημείωσαν αξιοσημείωτη ανάπτυξη ήταν ο Πειραιάς και η Ερμούπολη. Η Ερμούπολη, όμως αντίθετα από την Πάτρα, και διαφοροποιούμενη επίσης από τον άλλο ισχυρό πόλο της ελληνικής οικονομίας στο 19^ο αιώνα, τον Πειραιά, βασίζεται κυρίως στην εμπορική της ανάπτυξη, στη λειτουργία της ως διαμετακομιστικού κέντρου, στην εδραίωση της ναυτιλίας και στον μετέπειτα βιομηχανικό της ρόλο. Όπως κατέδειξε πειστικά η Χ. Αργιαντώνη, ο επιχειρηματικός κόσμος της Ερμούπολης δεν μπορεί να σχεδιάσει με βάση τη μακρά διάρκεια. Η οικονομική ανάπτυξη της πόλης βρίσκεται συνεχώς υπό διαπραγμάτευση, χαρακτηρίζεται από διακυμάνσεις και εξαρτάται σε μέγιστο βαθμό από την οικονομική

¹ Βλ. Χ. Αργιαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1986, σ. 78.

κυρίως συγκυρία. Τα χαρακτηριστικά της Ερμουπολίτικης οικονομίας είναι η ευελιξία και η προσαρμοστικότητα που επιδεικνύει η πόλη, και κατ' επέκταση οι εκπρόσωποί της, στις μεταβαλλόμενες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες. Σημαντικοί παράγοντες οι οποίοι επίσης συντέλεσαν στη δημιουργία συνθηκών οικονομικής άνθησης, ήταν η εισροή κεφαλαίων και φτηνού εργατικού δυναμικού, που είχαν ως αποτέλεσμα τη διεύρυνση της οικονομικής βάσης της πόλης και τη διαμόρφωση μιας ενιαίας και ισχυρής καταναλωτικής αγοράς.²

Ο Πειραιάς, από την άλλη, χαρακτηρίζεται από πιο σταθερούς ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης. Στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, αναπτύσσει βιομηχανία, μεγιστοποιώντας τις συνθήκες ανάπτυξης σε σύγκριση με τις ανταγωνιστικές προς αυτόν πόλεις, που λόγω διαφορετικών συνθηκών αδυνατούσαν να παρακολουθήσουν αυτήν την εξέλιξη.³ Ο Γιάννης Γιαννιτσιώτης, στη διδακτορική του διατριβή,⁴ εστίασε το ενδιαφέρον του στη διαμόρφωση και εν συνεχεία στη συγκρότηση της αστικής ταυτότητας στο χώρο του Πειραιά, και υποστήριξε ότι η ταυτότητα που συγκροτούν οι αστοί πολίτες επιδέχεται συνεχώς τροποποιήσεις, διαφοροποιήσεις και αλληπάλλληλες μεταβολές· παράλληλα, μελέτησε με συστηματικό τρόπο τους κώδικες επικοινωνίας και συμπεριφοράς με

² Στο *ίδιο*, σ. 87-88. Επίσης σημαντική για τη μελέτη της κοινωνίας της Ερμούπολης υπήρξε η δουλειά του Β. Καρδάση, *Σύρος, Σταυροδρόμι της Ανατολής*, Αθήνα 1987.

³ Στο *ίδιο*, σ. 100. Βλ. επίσης το άρθρο του J. M. Ellis, «For the honour of the town: comparison, competition and civic identity in eighteenth-century England», *Urban History*, τχ. 30, σ. 3, December 2003, σ. 325-337. Σε αυτό το άρθρο, ο συγγραφέας αναφερόμενος στους τρόπους διαμόρφωσης μιας συλλογικής τοπικής ταυτότητας στην Αγγλία του 19^{ου} αιώνα, καταλήγει ότι υπάρχουν πολλοί δρόμοι διαφορετικοί μέσα από τους οποίους συγκροτείται αυτή η ταυτότητα αλλά σίγουρα αυτή λειτουργεί σε αντίστιξη και πολλές φορές σε αντιπαράθεση με τις ταυτότητες γειτονικών ή άλλων, ανταγωνιστικών πόλεων. Το παράδειγμα είναι διαφορετικό, όπως και οι συνθήκες της οικονομικής και κοινωνικής συγκρότησης διαφέρουν, αλλά οι διαδρομές συγκρότησης της τοπικής ταυτότητας είναι παρόμοιοι.

⁴ Γ. Γιαννιτσιώτης, *Η Κοινωνική Ιστορία του Πειραιά, 1860-1910, Η συγκρότηση της αστικής τάξης*, (διδακτορική διατριβή), Αθήνας 2006, και βλ. επίσης Β. Τσοκόπουλος, *Πειραιάς 1835-1870, Εισαγωγή στην Ιστορία του Ελληνικού Μάνσσεστερ*, Αθήνα 1984.

βάση τους οποίους συγκροτήθηκε η αστική ταυτότητα του κοινωνικού αυτού στρώματος στην πόλη, χωρίς ωστόσο να εμμένει ιδιαίτερα στους οικονομικούς παράγοντες, που συνέβαλαν ενδεχομένως σε αυτήν. Αν και υποβαθμίζει κάπως την οικονομική διάσταση, αναφέρεται ωστόσο επιστάμενα στη μελέτη των επαγγελματιών διαδρομών των μελών της αστικής τάξης. Το επάγγελμα στη μελέτη του έχει πολυσημικό χαρακτήρα, καθώς συνιστά άλλοτε οικονομική, άλλοτε κοινωνική και άλλοτε νομική κατηγορία: ως οικονομική, αντικατοπτρίζει τους κατόχους του πλούτου μιας κοινωνίας. Κοινωνική διάσταση αποδίδει, όταν το υποκείμενο αποκτά κοινωνική αναγνώριση, κύρος και αποδοχή, ή ακριβώς το αντίθετο. Νομική διάσταση αποδίδεται από τη στιγμή που οι κρατικοί θεσμοί αντιμετωπίζουν το επάγγελμα και όποιον το εξασκεί, με βάση συγκεκριμένους όρους και συνθήκες. Στη μελέτη του, ο Γιαννιτσιώτης αναφέρεται σε μια νεοεμφανιζόμενη έννοια, την έννοια της «Πειραϊκότητας», η οποία λειτουργεί σαν ένα είδος ομογενοποιητικής συλλογικής ταυτότητας στο πλαίσιο της πόλης και η οποία διαδραματίζει ουσιαστικό ρόλο στο πολιτικό παιχνίδι και ειδικά στη διεξαγωγή των δημοτικών εκλογικών αναμετρήσεων.

Σε σχέση με τον Γιαννιτσιώτη, η Χ. Αγκριαντώνη αναφέρεται συνολικά στο στάδιο εκβιομηχάνισης στην ελληνική οικονομία και μελετά τους όρους οικονομικής συγκρότησης των αστικών κέντρων, επιμένοντας στην επισήμανση ποιοτικών στοιχείων και χαρακτηριστικών που μετέβαλαν την οικονομική εξέλιξη την περίοδο που μας ενδιαφέρει. Στη συνέχεια, επικεντρώνει την προσοχή της στην έρευνα των δημογραφικών δεδομένων και των επαγγελματιών κατηγοριοποιήσεων ως στοιχείο μελέτης των όρων ανάπτυξης της οικονομίας των επιμέρους πόλεων.⁵

⁵ Ωστόσο πριν προχωρήσουμε, πρέπει, να επισημάνουμε ότι ο γεωγραφικός χώρος που μελετάμε, δεν περιλαμβάνει αυστηρά στα διοικητικά όρια της επαρχίας, ή των δήμων που εξετάζονται, αλλά είναι ευρύτερος. Αυτό που μας απασχολεί ιδιαίτερα είναι οι οικονομικές και κοινωνικές παράμετροι που δημιουργούνται σε σχέση με το χώρο παραγωγής και την πορεία του προϊόντος στο χώρο κατανάλωσης. Άρα η γεωγραφική ενότητα την οποία διερευνούμε, σχετίζεται με ευρύτερες, πέραν των διοικητικών ορίων, περιοχές.

Η ανάπτυξη της πόλης των Πατρών από την άλλη, βασίζεται στην επέκταση του οικονομικού πλέγματος της σταφιδοκαλλιέργειας, η οποία συνοδεύεται από μια μαζική μετακίνηση πληθυσμιακού πλεονάσματος από τα ορεινά προς τα πεδινά. Στην πορεία, θα αναφερθούμε αναλυτικά και στα δύο σκέλη αυτής της διάστασης.⁶ Θα επισημανθούν οι όροι ανάπτυξης και διαμόρφωσης του οικιστικού χάρτη της πόλης της Πάτρας και της υπαίθρου της, και θα εστιαστεί η έρευνα στην εγκατάσταση του δημογραφικού πλεονάσματος σε αυτήν.⁷

2. Η πληθυσμιακή άνοδος στην περιοχή

Από τη μελέτη των δημογραφικών στοιχείων, καταλήγουμε στο εξής συμπέρασμα: στην πορεία των χρόνων από το 1828 ως το 1880 που εκτείνεται και η έρευνα, διακρίνουμε κυρίως τέσσερις περιόδους δημογραφικής μεταβολής.⁸ Η πρώτη περίοδος (1828-1839), χαρακτηρίζεται από σχετική στασιμότητα σε αντίθεση με την αμέσως επόμενη (1839-1851), κατά την οποία σημειώνεται έντονη δημογραφική άνοδος· η τρίτη περίοδος (1852-1856), διακρίνεται επίσης από στασιμότητα, ενώ μετά από το 1856, η πληθυσμιακή κίνηση επανέρχεται

⁶ Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική Πίστη και Οικονομικός Μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο*, τ. Α', Αθήνα 1991, σ. 151.

⁷ Ως δημογραφικό πλεόνασμα εννοούμε το μερίδιο εκείνο της φυσικής αύξησης του πληθυσμού που δεν μπορεί να βρει επικερδή απασχόληση στο υπάρχον παραγωγικό πλέγμα (υπό τις δεδομένες συνθήκες κοινωνικής και τεχνικής οργάνωσης της παραγωγής). Αυτό το δημογραφικό πλεόνασμα, τροφοδοτεί το φαινόμενο της μόνιμης ή παροδικής πληθυσμιακής μετακίνησης από τα ορεινά προς τα πεδινά και τα παράλια, που συντελέστηκε στην περιοχή της Βορειοδυτικής Πελοποννήσου στο 19^ο αιώνα. Βλ. επίσης, Β. Παναγιωτόπουλος, «Δημογραφικές Εξελίξεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', σ. 152-158.

⁸ Οι καταγραφές βέβαια αυτές πρέπει να επισημανθεί ότι δεν χαρακτηρίζονται από καμία είδους ακρίβεια, αντίθετα στη μελέτη μας παρουσιάζονται ενδεικτικά για να έχει ο αναγνώστης μια εικόνα των δημογραφικών εξελίξεων. Ιδιαίτερα εύστοχος είναι οι παρατηρήσεις που επιχειρεί ο Γ. Μπαφούνης στη *Στατιστική της Ελλάδος Πληθυσμός του έτους 1861*, ανατ., Αθήνα 1991, σ. 9-27.

σε συνθήκες δημογραφικής άνθησης.⁹ Μελετώντας την εξέλιξη στις γειτονικές από την Πάτρα αστικές και ημιαστικές περιοχές το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι και εκεί, παρατηρούνται δημογραφικές μεταβολές, αλλά συμβαίνουν με πολύ πιο αργούς ρυθμούς. (Πίνακας 1). Η πόλη των Καλαβρύτων μόνο συνιστά εξαίρεση, καθώς παρουσιάζει συχνά μείωση στον πληθυσμό της, σε αντίθεση με την πόλη του Αιγίου, η οποία χαρακτηρίζεται από συνεχείς τάσεις αύξησης. Εξαίρεση λοιπόν από αυτήν τη γενική εικόνα η πόλη των Καλαβρύτων, και αυτό γιατί αποτελούσε τη θερινή κατοικία πολλών μεταβατικών ποιμενικών πληθυσμών, και έτσι, δεν παρουσίαζε καμίας μορφής δημογραφική σταθερότητα.

Στα 1841 στην επαρχία Πατρών παρατηρείται μια «τεχνητού τύπου» δημογραφική ανάπτυξη, με τη συγχώνευση πέντε Δήμων της επαρχίας σε έναν, το Δήμο Πατρών. Η διοικητική περιοχή, η οποία προέκυψε, περιλάμβανε την κύρια πόλη και σαράντα επιπλέον οικισμούς. Ο πρώτος προσδιορισμός των διοικητικών ορίων του νομού Αχαΐοήλιδος έγινε με βάση το Β.Δ. της 3ης Απριλίου του 1833. Σύμφωνα με αυτό, ο νομός χωριζόταν στις ακόλουθες πέντε επαρχίες: Βοστίτσας (Αιγίου), Πάτρας, Καλαβρύτων (Κυναιθής), Γαστούνης και Πύργου. Με το επόμενο Β.Δ., αυτό της 8^{ης} Απριλίου 1835, προστέθηκε η επαρχία Διποταμίας με 15 ακόμα οικισμούς και έδρα τον οικισμό *Δίβρη*, ενώ «αναγνωρίστηκαν» συνολικά 62 οικισμοί και η επαρχία Πατρών χωριζόταν σε εννέα δήμους, *Πατρών, Μεσσήτιδος, Φαρών, Δύμης, Τριταίας, Ευρυμανθίας, Παναχαιών, Ερνεού, και Αργυραίων*. Τα διοικητικά όρια της περιοχής άλλαξαν οριστικά στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, με την αλλαγή του διοικητικού χάρτη της χώρας και συγκεκριμένα με το Β.Δ. *Περί Συγχωνεύσεως των δήμων της επαρχίας Πατρών* στις 22 Ιανουαρίου 1841. Σύμφωνα με αυτό, οι εννέα μέχρι εκείνη τη

⁹ Ν. Μπακουνάκης, *Πάτρα, 1828-1860, Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1995, σ. 59 και βλ. Παράρτημα Πίνακας 1.

στιγμή δήμοι της επαρχίας συγχωνεύονταν σε πέντε.¹⁰ Την επαρχία Πατρών θα αποτελούσαν πλέον οι δήμοι *Πατρών, Ερινεού, Δύμης, Τριταίας, Φαρών*.

Αυτό το νομοθετικό πλαίσιο επιχειρούσε να επιβάλλει μια μορφή εξορθολογισμού και εκσυγχρονισμού του διοικητικού χάρτη της περιοχής. Με την τελευταία διοικητική αλλαγή, παρατηρήθηκε σημαντική αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων, καθώς νέα τμήματα γης ενσωματώθηκαν στους καθορισμένους πέντε δήμους, και άρα ο όγκος της αγροτικής παραγωγής αυξήθηκε, ενώ ο πληθυσμός του νέου δήμου που σχηματίστηκε, σχεδόν διπλασιάστηκε. Η τελευταία αυτή διεύρυνση επιβεβαίωνε την οικιστική επέκταση της πόλης και τον καιρίο της ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη ολόκληρης της επαρχίας. Την περίοδο που ακολούθησε, το φαινόμενο της μετεγκατάστασης του πληθυσμού σε πιο μόνιμη βάση, προς την παραλιακή και πεδινή ζώνη της επαρχίας εντάθηκε. Αυτά τα στοιχεία συγκροτούν ένα πολύτιμο πεδίο έρευνας για το μελετητή, καθώς επιτρέπουν να παρακολουθήσει τις αλλαγές που ίσχυσαν στην αγροτική δομή της περιοχής και να κατανοήσει καλύτερα τις συλλογικές πρακτικές και συμπεριφορές των ανθρώπων.¹¹

¹⁰ Είχαν προηγηθεί δύο Βασιλικά διατάγματα στις 20 Ιουνίου 1836 και στις 22 Ιουνίου 1836, χωρίς ωστόσο να αλλάζουν τα όρια της επαρχίας. Για αυτές τις πληροφορίες Βλ. επίσης Ελ. Σκιαδάς, *Ιστορικό διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος 1833-1912*, Αθήνα 1994, σ. 221-226. Οι εννέα δήμοι Πατρών, Μεσσήτιδος, Φαρών, Δύμης, Τριταίας, Ευρυμανθίας, Παναχαϊών, Ερινεού και Αργυραίων μετασχηματίστηκαν σε πέντε: Πατρών Ερινεού, Φαρών, Τριταίας και Δύμης. Βλ. επίσης, *Ελληνική Νομοθεσία από του 1833 μέχρι του 1860*, υπό Θ. Π. Δηλιγιάννη και Γ.Κ. Ζηνοπούλου, τ. Α', Αθήνα 1860 και ΦΕΚ, 8 Μαρ. 1841.

¹¹ Βλ. Μαρία Σταματογιαννοπούλου «Η Αγροτική οικογένεια, Η εποχιακή μετακίνηση και η κυρίαρχη κοινωνική ομάδα στην Κραθίδα, 1840-1880», *Ελληνική Κοινωνία*, τχ. 2-3, 1994, σ. 103-125. Στο άρθρο αυτό η ιστορικός εστιάζει την προσοχή της στη μελέτη των δημογραφικών φαινομένων στις κοινότητες του δήμου Κραθίδας. Επισημαίνει ότι όταν η μια – ορεινή ή πεδινή – γεωγραφική ζώνη «γεμίζει» αντίστοιχα, η άλλη αδειάζει από το ανθρώπινο της δυναμικό. Όπως πάντως μας πληροφορεί εύστοχα ο Φραγκιάδης, για την περιοχή της Αμαλιάδας, δεν προκύπτει η ίδια εικόνα. Εκεί, η ορεινή περιοχή δεν «αδειάζει», διατηρούσε τον πληθυσμό της ή αυξομειωνόταν με πολύ πιο αργούς ρυθμούς, κάτι που επιβεβαιώνει και τους δικούς μας υπολογισμούς. Η ετήσια μετακίνηση του πληθυσμού φαίνεται να συνδέεται με τους ρυθμούς καλλιέρ-

Ας δούμε αρχικά ορισμένα στοιχεία που αφορούν το δήμο Πατρών και τη δημογραφική εξέλιξη που παρουσιάζει. Στα 1835, ο δήμος Πατρών με βάση τον πληθυσμό του συγκαταλεγόταν στη Β' τάξη κατάταξης των δήμων, δηλαδή ανήκε στις περιοχές που διέθεταν πληθυσμό μέχρι 10.000 κατοίκους. Υπολογιζόταν τότε ο πληθυσμός του σε περίπου 5.469 κατοίκους. Τριάντα περίπου χρόνια αργότερα, και συγκεκριμένα το 1867, εντάχθηκε στους δήμους με πληθυσμό άνω των 10.000 κατοίκων, και επομένως κατατάχθηκε στην Α' τάξη πόλεων, ενώ οι άλλοι τέσσερις δήμοι της επαρχίας παρέμεναν στη Β' τάξη κατάταξης. (Πίνακας 1).¹² Το 1870, ο πληθυσμός του δήμου είχε υπερβεί τις 26.000 κατοίκους. Το ετήσιο σωρευτικό ποσοστό αύξησης του δήμου προσέγγιζε το 2%, ενώ ακολουθούσε ο δήμος Δύμης με 1,7% και ο επίσης παραλιακός δήμος Ερинеού με 1,6% αντίστοιχα. Ο ημιορεινός και πιο απομακρυσμένος από τα παράλια δήμος Φαρών, με έδρα την Χαλανδρίτσα, παρουσίαζε μικρότερη ετήσια αύξηση, ύψους 0,8%, ενώ ο ορεινός δήμος Τριταίας ακόμα μικρότερο ποσοστό, μόλις 0,4%. Εντούτοις, πρέπει να σημειωθεί ότι όχι μόνο η ποσοστιαία αλλά και η -σε απόλυτους αριθμούς- πληθυσμιακή αύξηση, ήταν κατά πολύ μικρότερη στους γύρω δήμους συγκριτικά με αυτήν που σημειώθηκε στο δήμο της Πάτρας: όσον αφορά τον ετήσιο ρυθμό αύξησης σημειώνεται ακόμα μια ενδιαφέρουσα διαφοροποίηση, καθώς, όπως ήταν αναμενόμενο, στις πεδινές περιοχές υπήρξε κατά πολύ μεγαλύτερος, σε σχέση με τις ορεινές. (Πίνακας 2).

γείας και παραγωγής του βασικού προϊόντος της περιοχής, της κορινθιακής σταφίδας. Α. Franghiadis, *Peasant Agriculture and Export Trade: Currant Viticulture in Southern Greece, 1830-1893*, (αδ. διδ. διατ.), Florence 1990, σ. 65.

¹² Η κατηγοριοποίηση βασιζόταν στην εκτίμηση: ότι οι δήμοι που θα υπερέβαιναν τις 10.000 κατοίκους, εντάσσονταν στην Α' κατηγορία κατάταξης. Οι πόλεις στις οποίες ο πληθυσμός τους δεν θα ξεπερνούσε τις 10.000 κατοίκους, θα έμεναν στη Β' κατηγορία πόλεων και τέλος υπήρχε και η τρίτη κατηγορία πόλεων που ο πληθυσμός του δεν θα ξεπερνούσε τις 5.000 κατοίκους και άρα εντάσσονταν στην Γ' κατηγορία. Βλ. Ε. Σκιαδάς, *ό.π.*, σ. 5.

Η πρώτη μεγάλη πάντως αύξηση πληθυσμού στην περιοχή σημειώθηκε τη δεκαετία του 1860, λόγω της μετακίνησης πληθυσμών από τους ορεινούς δήμους προς τις περιοχές που βρίσκονταν πλησίον της πόλης και της παραλιακής της ζώνης. Την επόμενη δεκαετία, του 1870, το μεγαλύτερο τμήμα πληθυσμιακού πλεονάσματος δέχεται η πόλη της Πάτρας, ενώ στη συνέχεια το ενδιαφέρον των μετακινούμενων πληθυσμών μετατοπίζεται σε πιο απομακρυσμένα από τα παράλια εδάφη, όπως επίσης και στις αγροτικές εκτάσεις των γειτονικών του δήμου Πάτρας, δήμων. Έτσι, την ίδια περίοδο, καταγράφεται σημαντική και απότομη αύξηση πληθυσμού στους γειτονικούς δήμους Δύμης και Ερινεού. Τις επόμενες δεκαετίες, μια μικρότερη σε συνολικά ποσοστά, αλλά εξίσου απότομη αύξηση παρατηρείται στους υπόλοιπους δήμους της επαρχίας· ωστόσο η αύξηση στους δήμους Φαρών και Τριταίας, ενώ συνολικά είναι αξιοσημείωτη, ακολουθεί πιο αργούς ρυθμούς και γίνεται πιο ισορροπημένα. (Πίνακας 2). Μια εξήγηση ίσως που θα μπορούσε να δοθεί για αυτό το φαινόμενο, σχετίζεται με τις διαδικασίες εκποίησης της αδιάθετης ακόμα εθνικής γης στους πληθυσμούς των νεοεγκατεστημένων εποίκων. Αφού δηλαδή κάλυψαν τις εκτάσεις κοντά στην πόλη των Πατρών και τα παράλια εδάφη, στράφηκαν στη συνέχεια στην ίδια την πόλη επιλέγοντας διαφορετικές χρήσεις γης, ή σε εθνικές γαίες γειτονικών δήμων και ύστερα σε πιο απομακρυσμένους και πιο ορεινούς δήμους.

Σε δύο μόνο περιπτώσεις παρουσιάζονται «παραφωνίες» όσον αφορά την αυξητική τάση του πληθυσμού στην ευρύτερη περιοχή. Στην πρώτη περίπτωση, στο δήμο Δύμης την περίοδο 1850-1856, ο πληθυσμός της περιοχής παρέμεινε σχεδόν στάσιμος, με μια μικρή μάλιστα τάση μείωσης. Την περίοδο εκείνη, το σύνολο των σταφιδοκαλλιέργειών προσβλήθηκε από την εμφάνιση του μύκητα της οιδιώσεως, γνωστής ως «*Τούκερις*», με αποτέλεσμα τη μείωση της διάθεσης των ανθρώπων να επενδύσουν στην καλλιέργεια της σταφίδας και στο εμπόριό της. Ύστερα από τη, σύντομης διάρκειας, δημογραφική κάμψη στην περιοχή, γρήγορα επανήλθαν οι συνήθεις ρυθμοί αύξησης, όπως αυτοί εί-

χαν διαφανεί πριν την προσβολή των σταφίδων από την ασθένεια. Με το πέρασ των συνεπειών της ασθένειας το 1857, η αυξητική τάση του πληθυσμού και η συγκέντρωσή του σε νέες οικιστικές εγκαταστάσεις συνεχίστηκε με αμείωτη ένταση, μέχρι την οικονομική κρίση των αρχών της τελευταίας δεκαετίας του αιώνα, η οποία προκάλεσε συνεχή κύματα μετανάστευσης προς το εξωτερικό και μετέβαλε πλήρως, και οριστικά τη φορά αυτή, το δημογραφικό χάρτη της περιοχής.

Η δεύτερη περίπτωση αφορά σε μια μικρή μείωση του πληθυσμού που παρατηρήθηκε στην πόλη των Πατρών στις αρχές της δεκαετίας του 1860, περίπου κατά 2.000 κατοίκους χωρίς ωστόσο να μπορούμε να επισημάνουμε τα ακριβή αίτια αυτής της μείωσης.

Η δημογραφική αύξηση στην επαρχία, και ειδικά στους παραλιακούς δήμους Πατρών, Δύμης, και Ερинеού μετά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, πρέπει να συνδυαστεί με την τρίτη φάση ειχερσώσεων και της εκτεταμένης καλλιέργειας με κορινθιακή σταφίδα, που ακολούθησε την αγροτική μεταρρύθμιση του 1871. (Πίνακας 4).¹³ Η κάλυψη της νοτιοδυτικής πλευράς της επαρχίας με κορινθιακή σταφίδα, βασίστηκε στο συγκυριακό άνοιγμα της γαλλικής αγοράς, η οποία λόγω της φυλλοξήρας που έπληξε τις γαλλικές φυτείες είχε ανάγκη φτηνού σταφιδικού προϊόντος.

Με εξαίρεση την επαρχία Ήλιδος, στην οποία παρατηρήθηκε επίσης μια απότομη αύξηση πληθυσμού, ιδίως μετά το 1879, οι υπόλοιπες επαρχίες του νομού χαρακτηρίζονται από σχετική στασιμότητα και μικρές αυξομειώσεις με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα εκείνο των Καλαβρύτων, όχι όμως και της πόλης της (Πίνακας 1). Συγκριτικά ωστόσο, με άλλες επαρχίες του νεοσύστατου ελληνικού κράτους (στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα) το συνολικό ποσο-

¹³ Το ίδιο φαινόμενο εντοπίζει και η Β. Βεργάρου, μελετώντας την περιοχή της Κυπαρισσίας, *Εμπορευματικές καλλιέργειες και ιδιοκτησιακό καθεστώς στη Δυτ. Πελοπόννησος το 19^ο αιώνα: η περίπτωση του δήμου Κυπαρισσίας (1830-1871)*, (ΜΔΕ), Ρέθυμνο 1998, σ. 20.

στό ετήσιας αύξησης του πληθυσμού στο νομό, δεν χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερα υψηλές τάσεις. (Πίνακας 3).

3. Δημογραφικές αλλαγές και οικιστική εξέλιξη της πόλης

Ας παρακολουθήσουμε στη συνέχεια τη διαμόρφωση των πληθυσμιακών δεδομένων στην πόλη των Πατρών. Ο Leake, στην περιήγησή του στον ελλαδικό χώρο λίγα χρόνια πριν το ξέσπασμα της επανάστασης, έγραφε ότι

*«Patra is the most populous town in Greece southward of Ioannina. It contains about 10.000 inhabitants of which a third are Turks, the rest Greeks and few Jews. There are some good Greek and Turkish houses in the town, but those of the European consuls are the most respectable in appearance».*¹⁴

Η περίοδος της επανάστασης φαίνεται να επέφερε αλλαγές όχι μόνο στην εικόνα της πόλης, αλλά και στη δημογραφική της σύνθεση. Το αποτέλεσμα αυτής της αλλαγής κατά τον Ληκ, ήταν ότι ο αριθμός των 10.000 προεπαναστατικά κατοίκων της μειώθηκε σημαντικά και όπως μας διέσωσε ένας ακόμα περιηγητής, ο Mangeart, το 1828 υπολογιζόταν σε 4.000 κατοίκους.¹⁵ Εκτός του αριθμού που καταγράφεται, αξία έχει και η αναφορά που κάνει ο περιηγητής στην ύπαρξη «καλών» σπιτιών που κατείχαν τόσο οι Τούρκοι κάτοικοι της πόλης, οι Έλληνες προύχοντες, όσο και οι Ευρωπαίοι πρόξενοι. (Πίνακας 7). Η διαφοροποίηση πάντως που παρουσιάζουν οι δύο πηγές σχετικά με τον ακριβή αριθμό των κατοίκων της δεν φαίνεται να υπήρξε σημαντική, εάν συνυπολογι-

¹⁴ W. Leake, *Travels in Morea with a map and plans*, vol. 2, (1^η έκδοση 1830), Amsterdam 1968¹⁴, σ. 140. Στη συνέχεια της φράσης του, επισημαίνει ότι κάθε αξιοπρόσεκτο σπίτι περιβάλλεται από δεντροφυτεμένο κήπο και δεν συνάδει με τη δυστυχία του μεγαλύτερου τμήματος της πόλης.

¹⁵ *Souvenirs de la Morée, recueillis pendant le séjour des Français dans le Péloponnèse par J. Mangeart*, Paris 1830, σ. 139. «Elle compte déjà plus de quatre mille habitants», σημείωνε χαρακτηριστικά.

στούν τα δέκα χρόνια περίπου αναστάτωσης εξαιτίας των συνθηκών που είχε δημιουργήσει η επανάσταση.¹⁶

Το μεγαλύτερο ποσοστό αύξησης πληθυσμού σε αστικό κέντρο της επαρχίας, σημειώθηκε τη δεκαετία του 1870 στο γεωγραφικό χώρο της πόλης των Πατρών. Στην πρώτη επίσημη πάντως καταγραφή του πληθυσμού της, το 1848, αριθμούσε περί τους 15.400 κατοίκους (την ίδια περίοδο ο Πειραιάς είχε τρεις φορές λιγότερους κατοίκους): το 1870, ο πληθυσμός της πόλης υπολογιζόταν σε 16.641 ανθρώπους, ενώ στην επόμενη καταγραφή και συγκεκριμένα στα τέλη της δεκαετίας (1879), ο αριθμός εκτοξεύτηκε στις 25.494. Η συνεχής και ραγδαία άνοδος του πληθυσμού της συνεχίστηκε και τα επόμενα χρόνια και με την απογραφή του 1889, φαίνεται να προσέγγισε τους 44.970 κατοίκους. Ο ετήσιος ρυθμός αύξησης προσδιορίζεται στο 1,8%, που ήταν το ανώτερο ποσοστό αύξησης σε πόλη που παρατηρήθηκε σε ολόκληρη την επαρχία. (Πίνακας 1).

Η συνεχής αύξηση του πληθυσμού σήμαινε και τη σταδιακή επέκταση του οικισμού της πόλης. Το πρώτο οικιστικό σχέδιο εγκρίθηκε στα 1858.¹⁷ Η έκταση της πόλης υπολογίστηκε τότε σε 64,44 εκτάρια (1 εκτάριο είναι ίσο με 10.000 τ.μ.). Από το 1858 έως και το 1929, το σχέδιο της πόλης επεκτάθηκε ακόμα 17 φορές. Σε μια από αυτές τις επεκτάσεις, το 1885, ο μηχανικός Σπύρος Τζέτζος κατέγραψε με λεπτομέρειες πάρα πολλά στοιχεία σχετικά με την εικόνα που παρουσίαζε η πόλη τότε. (Παραρτήματα από σχέδια Σπ. Τζέτζου και Καραβέλα).

Μια πλήρη και ιδιαίτερα χρήσιμη εικόνα της πόλης μας διασώζει ο Εμμανουήλ Νουχάκης, αν και πρόκειται για μετέπειτα περιγραφή, των αρχών του

¹⁶ Στους συνολικούς υπολογισμούς σχετικά με τον ακριβή αριθμό κατοίκων που απέμεινε στην πόλη, πρέπει να συνυπολογιστεί ότι ένας σημαντικός αριθμός μουσουλμάνων, όπως και ο εβραϊκός πληθυσμός είχαν ήδη εκτοπιστεί από την πόλη.

¹⁷ Στο ΦΕΚ, 28 Ιουλ. 1861 αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι «Εγκρίνομεν, ίνα επεκταθῆ προς μεσημβρίαν το σχέδιον της κάτω πόλεως Πατρών επί τεσσάρων νέων σειρών τετραγώνων...».

1890. Περιγράφει μέσα σε διάστημα μικρότερο των εξήντα ετών μια οργανωμένη πολιτεία, με αστικού τύπου δομές και θεσμούς που απορρέουν από το εξαγωγικό της εμπόριο και το σπουδαίο διοικητικό της ρόλο.¹⁸ Τι μεσολάβησε αυτά τα εξήντα περίπου χρόνια, και η Πάτρα από μια πολίχνη 4.000 κατοίκων μετατράπηκε σε ένα σύγχρονο αστικό κέντρο με σημαντικές οικονομικές και διοικητικές αρμοδιότητες, όπως προκύπτει από την περιγραφή του Νουχάκη;¹⁹ Αυτό το ζήτημα θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε στις επόμενες σελίδες της μελέτης μας.

Το τέλος των πολεμικών συγκρούσεων της επανάστασης του 1821, πέρα από την ευφορία της τελικής νίκης, «μετέφερε» στην πόλη και ένα μεγάλο αριθμό ανθρώπων που έψαχνε να απασχοληθεί και να επιβιώσει. Το ζήτημα της υποδοχής, και σε δεύτερο επίπεδο της ενσωμάτωσης, αυτού του πληθυσμιακού πλεονάσματος, παρέμενε οξύ. Η παρουσία ενός τέτοιου αριθμού ανθρώπων άλλαξε σημαντικά τη μορφή της πόλης. Ο Μανζάρ σημείωνε χαρακτηριστικά,

¹⁸ Γράφει ο Ιωάννης Εμ. Νουχάκης στα 1890 στη μελέτη του: *Νέος Χωρογραφικός Πίναξ*, Αθήνα, σ. 519 ότι στην πόλη «Πάτραι έδρα Νομαρχίας, Αστυνομίας, Διευθ. Ταχυδρομείου και Τηλεγραφείου α' τάξης περιλαμβανούσης τους Νόμους Αχαΐας, Ηλείας και Τριφυλίας, Εφετείου περιλαμβάνοντος τα Πρωτοδικεία Πατρών, Μεσολογγίου, Λευκάδος και Ηλείας, Πρωτοδικείου περιλαμβάνοντος τα εν τω Νομώ Ειρηνοδικεία, Οικονομικής Εφορίας α' τάξεως Λιμεναρχείου, Τελωνείου α' ταξ. περιλαμβάνοντος το Υποτελωνείον Ναυπάκτου, τον Τελωνειακόν Σταθμόν Κάτω Αχαΐας, τα Τελωνοφυλ. Μιντιλογλίου, Ρίου και Ψαθοπούργου, Ταμείου, Αχαΐας και Υποταμείων, Τραπεζικών Καταστημάτων, Ειρηνοδικείων α' ταξ. Βορείου και Νοτίου πλευράς, Πταισματοδικείου, Επισκόπου έχοντος δικαιοδοσίαν την επαρχίαν Πατρών, Γυμνασίου, τεσσάρων Ελληνικών Σχολείων, Καπνοκοπηρίου, Παρθεναγωγείου, Φιλανθρωπικών Καταστημάτων, Στρατολογικού Γραφείου έδρα Τάγματος Πεζικού, Μοιραρχίας Χωροφυλακής κ.λ.π. Προσέτι δε Προξενείων Αγγλίας, Αυστροουγγαρίας, Γαλλίας, Ιταλίας, Δανίας Κάτω Χωρών, Βελγίου, Ρωσσίας, Τουρκίας κ.λ.π.». Βλ. επίσης Ελένη Μπελιά στο ανάτυπο από τα *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Αχαικών Σπουδών*, με τίτλο: «Το Βρετανικόν Προξενείον Πελοποννήσου Εις Πάτρας και η Εμπορική Κίνησις της Πόλεως (1828-1832)», σ. 22-29.

¹⁹ *Souvenirs de la Moree par J.-s. Mangeart, ό.π.*, σ. 139.

«cent petits batiments viennent affluer dans son port, charges de vivres»²⁰ και παρακάτω «Non contents de raser les maisons, ils avaient arraches ont brule, dans les jardins, tous les arbres qui s'y trouvaient, et dont l'ensemble, au milieu de la vaste et aride plaine dont la ville est entouree, formait un massif de verdure sur lequel la vue se reposait agreablement».²¹

Ανάλογες πληροφορίες για την περίοδο μας διασώζει και ο Βρετανός πρόξενος της πόλης στα 1830, Crowe, όταν αναφέρει ότι η καταστροφή της πόλεως με το τέλος της επανάστασης υπήρξε ολοσχερής, και οι κάτοικοι της κατά την άφιξή του διέμεναν κυρίως σε παραπήγματα και καλύβες. Στη συνέχεια της αναφοράς του εστίασε το ενδιαφέρον του στη δυναμική που είχε επιβάλλει ο επιπλέον πληθυσμός.²² Το πρόβλημα μόνιμης και σταθερής διαμονής αρχικά, και της ασφάλειας κατά δεύτερον, δεν οφειλόταν μόνο στην παρουσία ενός πολύ μεγαλύτερου αριθμού ανθρώπων στην πόλη, αλλά και στην αδυναμία της τοπικής κοινωνίας να τους υποδεχτεί και να τους «φιλοξενήσει», τουλάχιστον κατά τα πρώτα έτη παρουσίας τους.

Ο πρώτος Κυβερνήτης της χώρας, Ιωάννης Καποδίστριας, κλήθηκε να αντιμετωπίσει μετά τον πόλεμο της ανεξαρτησίας (και κάτω από την πίεση του πλεονασματικού πληθυσμού) το μεγάλο πρόβλημα της ανοικοδόμησης, που είχε προκύψει όχι μόνο για την πόλη της Πάτρας, αλλά για ολόκληρη την επικράτεια. Στις 29 Οκτωβρίου του 1828, από τον Πόρο που διέμενε προσωρινά, στέλνει επιστολή στον αρχιτέκτονα Σταμάτη Βούλγαρη, ο οποίος ακολουθούσε ως αξιωματικός το γαλλικό στρατιωτικό απόσπασμα του Μαιζών, καλώντας τον να διαμορφώσει ένα σύγχρονο πολεοδομικό σχέδιο της νέας πόλης των Πατρών, αντάξιο των μοντέρνων ευρωπαϊκών πόλεων.

«...οι δε πολίται της άλλοτε άλβιας και ακμαζούσης, συντρέχοντες, και τας ιδίας εστίας αναζητούντες, λιπαρώς εξαιτούνται παρά της κυβερνήσεως μηχανικούς άνδρας χαράζο-

²⁰ Στο ίδιο, σ. 140.

²¹ Στο ίδιο, σ. 148-149.

²² Η πληροφορία διασώζεται από την Ε. Μπελιά, *ό.π.*, σ. 24.

*ντας τας γραμμάς καθ' ας οι πολίται σήμερον μεν καλύβας πήζουσιν, εισαύθις δε θεού ευδοκούντος οικίας, και πλατείας, και πόλιν οικοδομήσουσιν».*²³

Ο Καποδίστριας, σε αυτήν την επιστολή τόνιζε την ανάγκη άμεσης χάραξης ενός πολεοδομικού σχεδίου όχι μόνο εξαιτίας των καταστροφών που είχε προκαλέσει ο πόλεμος αλλά και της αυθαιρεσίας ορισμένων· παράλληλα, ζητούσε από τον Κερκυραίο μηχανικό του γαλλικού στρατού, να σχεδιάσει μια καινούργια πόλη που μεταξύ άλλων θα διέθετε τις δυνατότητες ανάπτυξης μιας αστικής πόλης σύγχρονων προδιαγραφών. Την ίδια στιγμή, ήλπιζε ότι με το πολεοδομικό σχεδιασμό θα μπορούσε να ελεγχθούν οι διαθέσεις του συρρέοντος και συνεχώς αυξανόμενου πληθυσμού στην πόλη.

Η ιδέα του Καποδίστρια και της διοικήσεως να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα με αυτόν τον τρόπο, στην αρχή είχε βρει σύμφωνους και τους δημότες της περιοχής, τους κοινωνικά επιφανείς πολίτες της πατρινής κοινωνίας, οι οποίοι αρκετά νωρίς είχαν εκφράσει τις δικές τους προθέσεις και επιθυμίες για τις ανάγκες και τις δυνατότητες ανάπτυξης της πόλης. Πριν ακόμα το τέλος της επανάστασης με έγγραφο που είχαν αποστείλει στη διοίκηση, επισημαίνανε με αποκαλυπτικό τρόπο ότι,

*«Η κυβέρνησις κατ' αίτησιν των προκρίτων και λοιπών κατοίκων της πόλεως Π. Πατρών, γενομένην κατά το φθινόπωρον του 1828, διέταξε πολιτικούς μηχανικούς δια να χαράξουν τακτικό σχέδιο, κατά το οποίο η πόλις ν' ανεγερθή κατά τοιούτον τρόπον, ώστε να επαγγέλληται όσον το δυνατόν πλειότερα αγαθά ως προς το εμπόριον και την συγκοινωνίαν με τα άλλ' έθνη».*²⁴

Οι ίδιοι προσέβλεπαν σε όλο και περισσότερα έσοδα από τη δημιουργία μιας πόλης με αναπτυγμένο το εμπόριο και τη συγκοινωνία. Ο Σταμάτης Βούλγαρης, ανέλαβε να χαράξει το σχέδιο της νέας πόλης, το οποίο και παρέδωσε

²³ Βλ. *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια (εκδοθείσες παρά Ε.Α. Βαταν)*. Ελληνιστί δε εκδίδονται δαπάναις Π.Δ. Στεφανίτση, Λευκάδιου, ιατρού, Μεταφρασθείσαι εκ του γαλλικού παρά Μιχαήλ Γ. Σχινά, τ. Α', Αθήνα 1841, σ. 294.

²⁴ Βλ. Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *Ιστορικών Λεξικόν των Πατρών*, Πάτρα 1995³, τ. Β', σ. 1976.

στον Κυβερνήτη στις 29 Ιαν. 1829 (Βλ. Παράρτημα Πολεοδομικό Σχέδιο Βούλγαρη). Η πόλη θα περιλάμβανε δύο κύρια, όσο και διακριτά μεταξύ τους, τμήματα. Καταρχάς σχεδίασε εκείνο της *Άνω πόλεως*, δηλαδή της παλαιάς πόλης, που εκτεινόταν γύρω από τα τείχη του κάστρου και δέσποζε στην περιοχή. Ο αρχιτέκτονας όμως κινήθηκε και προς μια δεύτερη κατεύθυνση και επιχειρήσε να διαμορφώσει έναν πολεοδομικό ιστό στην περιοχή που εκτεινόταν προς την παραθαλάσσια δυτική πλευρά της πόλης.²⁵ Το κάτω τμήμα της πόλης ήταν απόλυτα ορθογώνιο και χωριζόταν σε 41 οικοδομικά τετράγωνα. Το εμβαδόν της κάτω πόλης ήταν 287.712 τ.μ. και της άνω πόλης 210.930 τ.μ. Ο σχεδιασμός αυτός επέτρεπε την ταχεία οικοδόμηση της περιοχής και την διευκόλυνση της εμπορευματοποίησής της.²⁶ Σκοπός του αρχιτέκτονα ήταν να δημιουργήσει μια σύγχρονη πολιτεία με χαρακτηριστικά των ευρωπαϊκών πόλεων, «*eut-il servi en effet de donner a Patras la forme et l' exterieuer d' une ville europeenne*», όπως σημειώνει ο Μανζάρ. Τα στοιχεία που οδήγησαν τον Βούλγαρη σε αυτήν τη διπλή κατεύθυνση, βασίζονταν στις εικόνες πόλεων της Δυτικής Ευρώπης, όπως ο ίδιος εκμυστηρεύτηκε στις σελίδες των αναμνήσεών του.²⁷

Το σχέδιο του Βούλγαρη είχε ως επίκεντρο τις μεγάλες οδούς και το φρούριο. Ιδιαίτερη αξία στο σχέδιο αυτό, έδινε στο λιμάνι και στην αγορά, χώροι οι οποίοι στόχευε να αποτελέσουν μελλοντικά το κέντρο της οικονομικής ζωής της νέας πόλης. Απαραίτητη προϋπόθεση αυτής της εξέλιξης, ήταν η δημιουργία ενός λιμανιού— συγκοινωνιακού κόμβου. Ο κόμβος αυτός στη μελ-

²⁵ «Εθεώρησα χρήσιμον να προσθέσω το σχέδιον μιας άλλης πόλεως η οποία θα ηδύνατο να χαραχθή από το πρηνές του Γαντσή – Αγά μέχρι την παραλία, όπου οι έμποροι μόλις έκτισαν μερικάς οικοδομάς εις ακανονίστους γραμμάς», γράφει στην πολύ σύντομη απάντησή του προς τον Καποδίστρια. Το απόσπασμα παρουσιάζει πολύ μεγάλο ενδιαφέρον, κυρίως επειδή ο γράφων θεωρεί ότι οι έμποροι είχαν ήδη χτίσει οικήματα στην περιοχή, παραβαίνοντας την προηγούμενη μορφή που είχε η πόλη, βλ. Χ. Παπαδάτου - Γιαννοπούλου, *Εξέλιξη του Σχεδίου Πόλεως των Πατρών 1829-1989*, Πάτρα 1991, σ. 23.

²⁶ Βλ. Ν. Μπακουνάκης, *ό.π.*, σ. 34.

²⁷ Βλ. *Souvenirs de Stamati Bulgari, chef de bataillon au corps royal d' etat major, en retraite*, Paris 1835. Στον μικρό αυτό τόμο περιλαμβάνεται ο πρώτος πολεοδομικός χάρτης της πόλης.

λοντική υλοποίηση του σχεδίου του θα συνέδεε την πόλη με το σύνολο των οικονομικών κέντρων της Ευρώπης. Παράλληλα και οι προύχοντες και η διοίκηση διέκριναν ότι η δημιουργία μιας εμπορικής πολιτείας, όπως προέβλεπαν τα σχέδια του Βούλγαρη, θα μπορούσε να τους αποφέρει σημαντική εισροή κεφαλαίων στην πόλη.

Όσον αφορά την άνω πόλη, ο Βούλγαρης προέβλεπε, η συνοικία *Τάσι* να αποτελέσει την κεντρική αγορά, ενώ στην κάτω πόλη η αγορά θα μεταφερόταν στην περιοχή *Μαρκάτο*.²⁸ Πέρα όμως από το ήδη αναπτυγμένο τμήμα της συνοικίας *Βλατερού*, η οποία βρισκόταν στην κάτω πόλη και εκεί υπήρχαν κατοικίες ιδιωτών, το υπόλοιπο τμήμα της κάτω πόλης παρέμενε τα πρώτα χρόνια ελώδες και άρα, αναξιοποίητο.²⁹ Η πόλη, σύμφωνα με τα σχέδια του αρχιτέκτονα και των συνεργατών του, θα γινόταν συμμετρική, ώστε να διευκολύνεται η μετακίνηση ανθρώπων, εμπορευμάτων και κεφαλαίων· παράλληλα όμως η παράλια ζώνη θα παρέμενε ανεκμετάλλευτη. Στην αρχική πρόβλεψη ο Βούλγαρης εκτός από την ενίσχυση του οικονομικού χαρακτήρα της πόλης, επιδίωξε να δώσει ιδιαίτερη έμφαση στο δημόσιο χώρο, κάτι που όμως πολύ σύντομα καταστρατηγήθηκε. Αυτό συνέβη με τη μετατροπή της γης σε εμπορεύσιμο είδος και την οικονομική εκμετάλλευση και αυτής της περιοχής.

Οι διαφωνίες που προέκυψαν ανάμεσα σε διάφορες πλευρές δεν περιορίζονταν στην εκμετάλλευση του δημόσιου χώρου, αλλά έφταναν ακόμα και στην ονοματοδοσία της πόλης. Ο Βούλγαρης σε επιστολή του προς τον κυβερνήτη Καποδίστρια μας διασώζει, ότι το όνομα της πόλης που θα ήθελαν να δώσουν οι δημογέροντες σε αυτήν ήταν *Ιωαννούπολις* για να τιμήσουν με αυτόν τον τρόπο το πρόσωπο του Κυβερνήτη. Η πρόταση όμως απορρίφθηκε από τον

²⁸ Τον Σεπτέμβρη του 1829, πολύ γρήγορα, άρχισε να χτίζεται στο *Μαρκάτο* σε εθνικό οικόπεδο στο 24^ο τετράγωνο, μια ολοκληρωμένη αγορά σε σχήμα Π που θα μπορούσε να στεγάσει συνολικά 38 εμπορικά καταστήματα, κρεοπωλεία, οπωροπωλεία, ιχθυοπωλεία. Για την εφαρμογή του αρχικού πολεοδομικού σχεδίου επιστρατεύτηκαν και εγκαταστάθηκαν στην Πάτρα οι γεωμέτρεις Α. Στρέϊτ, Π. Κάλανδρος, Έ. Έρτερ, ο Ε. Μομφεράτος.

²⁹ Χ. Παπαδάτου - Γιαννοπούλου, *ό.π.*, σ. 36.

Καποδίστρια, ο οποίος και εισηγήθηκε το οριστικό όνομα για την πόλη.³⁰ Η παρέμβαση των δημογερόντων δεν αφορούσε μόνο την ονοματοδοσία, αλλά επεκτεινόταν και στην ουσιαστική διαμόρφωση του αστικού τοπίου. Παρά την αρχικά ευνοϊκή αντιμετώπιση του διατάγματος της καποδιστριακής πολιτείας, η ανάγκη των τοπικών δημογερόντων να επιβεβαιώσουν τον κυρίαρχο τους οικονομικό ρόλο και να διασφαλίσουν τη δύναμη που απέρρεε από την κοινωνική τους θέση, δεν άργησε να τους στρέψει ενάντια στα συμφέροντα της κεντρικής εξουσίας, στα σχέδια των αρχιτεκτόνων και του πολεοδομού. Ο κυρίαρχος αυτός ρόλος απέρρεε από την οικονομική τους υπόσταση και τη διαμεσολαβητική τους στάση εκ μέρους των Ελλήνων υπηκόων απέναντι στην οθωμανική διοίκηση. Το πεδίο με το τέλος της επανάστασης ήταν πλέον ανοιχτό για συγκρούσεις, διαφωνίες και κάθε είδους πιέσεις, από τις οποίες έβγαιναν χαμένοι κατά κύριο λόγο οι κοινωνικά ασθενέστεροι και οικονομικά αδύνατοι. Το σίγουρο είναι ότι η πολιτεία αδυνατούσε να λάβει ουσιαστικές αποφάσεις σχετικά με τις μεγάλης αξίας οικίες της πόλης που είχαν αρχίσει να χτίζονται αυθαίρετα. Στο «*Διάταγμα περί αποζημιώσεως των κατοίκων της πόλεως Πατρών*» του 1835, αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι «*επιφυλαττόμεθα να αποφασίσωμεν ακολουθως περί των αυθαιρέτων κατεχομένων οικοπέδων, επί των οποίων ανηγέρθησαν οικοδομαί αξίας ανωτέρας των 6 χιλιάδων δραχ.*».³¹ Η άνω πόλη, με το ίδιο διάταγμα, ανακηρύσσεται σε εθνική γη. Οι παλαιοί ιδιοκτήτες της μπορούσαν να αποζημιώνονται με ανάλογης έκτασης οικοπέδα στην κάτω πόλη, δηλαδή στη νέα πόλη. Η παρακίνηση των κατοίκων της άνω πόλεως να στραφούν σε επενδυτικές κινήσεις στο καινούργιο τμήμα της, συνοδευόταν από το επιχείρημα ανάγκης της δημιουργίας μιας εμπορικής πολιτείας κοντά στο λιμάνι. Παρόλα αυτά όμως, το πρόβλημα των αποζημιώσεων δεν ήταν εύκολο να επιλυθεί. Ήδη μέχρι το τέλος του 1830, είχαν συσταθεί τρεις επιτροπές, οι οποίες καλούνταν να εκτιμήσουν το συνολικό ποσό των αποζημιώσεων προς τους ιδιώτες που κα-

³⁰ Στο ίδιο, σ. 23.

³¹ ΦΕΚ, 13 Οκτ. 1852.

τείχαν αστική ιδιοκτησία στην άνω πόλη, προκειμένου οι τελευταίοι να αποζημιωθούν και να επενδύσουν σε οικοπέδα ανάλογης έκτασης στην κάτω πόλη. Η παραπάνω διαδικασία φαίνεται ότι «ταλαιπώρησε» ιδιαίτερα τις δημοτικές αρχές καθ' όλη τη διάρκεια του αιώνα, χωρίς μάλιστα να αποφέρει ουσιαστικό αποτέλεσμα.³² Πολλοί ωστόσο, ήταν αυτοί που επωφελήθηκαν από τις διατάξεις αυτές, όπως η οικογένεια Καλαμογδάρτη³³ η οποία ενώ παραχώρησε ιδιοκτησία στην άνω πόλη χαρακτηρισμένη ως «γήπεδο», απέκτησε στην κάτω πόλη «οικόπεδα» ανάλογης έκτασης (193 και 547 τετραγωνικών πήχων αντίστοιχα) σε κεντρικό σημείο και συγκεκριμένα στο 8^ο οικοδομικό τετράγωνο της πόλης.³⁴ Και τα δύο αυτά οικοπέδα περιήλθαν στην κατοχή και ιδιοκτησία του τότε Δημάρχου, Περικλή Καλαμογδάρτη (1864). Στη συνέχεια, φέρεται να τα πούλησε στον έμπορο προϊόντων Φραγκίσκο Κουρσή ή Κούρσα έναντι του ποσού των 3.330 δρχ.³⁵

Η πλειονότητα όμως των κατοίκων της πόλης που δεν διέθετε την οικονομική δύναμη ή την «πολιτική» εξουσία της οικογένειας Καλαμογδάρτη, δεν είχε δικαίωμα αποζημίωσης, με αποτέλεσμα να στραφεί στην κατασκευή πρόχειρων καταλυμάτων με ξύλα και πλίνθους στην παραλιακή ζώνη της πόλης.³⁶

³² Βλ. ενδεικτικά τις συζητήσεις στο πλαίσιο του Δημοτικού Συμβουλίου της πόλης. Βλ. *Συνεδρίαση του Δημοτικού Συμβουλίου 12^{ης} Νοεμ. 1853 και της 8^{ης} Ιαν. 1855*. Στη δεύτερη συνεδρίαση, δημότες διαμαρτυρήθηκαν εγγράφως για την καθυστέρηση αποζημίωσής τους. Δύο χρόνια μάλιστα μετά την έκδοση του Βασιλικού Διατάγματος (1852) καμία αποζημίωση δεν είχε αποδοθεί.

³³ Πρόκειται για την ισχυρή οικογένεια προκρίτων και πολιτικών, η οποία διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στις οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις καθόλη τη διάρκεια του αιώνα.

³⁴ Υπ. Π., β. μ. αρ. 29, [αυξ. αρ. 5319, 5320,] αρ. εγγ. 10564-10566, 23 Ιουν. 1864. Βλ. επίσης Ν. Bakounakis, *Recherches sur la ville de Patras, La renaissance 1828-1858*, Paris, 1983, σ. 315. Σε αυτό, ο Μπακουνάκης υποστηρίζει ότι η οικογένεια Αντωνίου Καλαμογδάρτη, κατείχε κατά τον 19^ο αιώνα τρία σπίτια και επτά γήπεδα, συνολικής αξίας 360.000 δρχ.

³⁵ Βλ. Μ. Μπούκας, *Οδηγός εμπορικός, γεωγραφικός και ιστορικός των πλείστων κυριωτέρων πόλεων της Ελλάδος του έτους 1875*, Αθήνα 1875, σ. 278.

³⁶ Γ.Α.Κ., Σχέδια Πόλεων Φ. 37, *Αναφορά της Επιτροπής Αποζημιώσεων προς την Κυβέρνηση*, Νοεμ. 1845.

Ο Καποδίστριας, σε νέο του γράμμα προς τον Σταμάτη Βούλγαρη, περιέγραφε με κάθε λεπτομέρεια την παραπάνω ζοφερή εικόνα, υποστηρίζοντας ότι πολύ γρήγορα η παράλια ζώνη και η περιοχή γύρω από την πλατεία Καποδίστρια οικοπεδοποιήθηκαν.³⁷ Το πρόβλημα που ανέκυψε, επιχείρησαν να το επιλύσουν μέσω της ύστερης νομιμοποίησης των αυθαιρέτων, κάτι που γίνεται σε μια πρώτη φάση στα 1835, με *Βασιλικό Διάταγμα*.³⁸

Στον αστικό αυτό χώρο που συνεχώς μεταβαλλόταν, οι ισχυροί της πόλης επιχείρησαν να δημιουργήσουν μια «υγειονομική» ζώνη ανάμεσα σε διαφορετικά κοινωνικά στρώματα. Απομάκρυναν τους φτωχούς μακριά από το κέντρο της πόλης. Έθεσαν για αυτό το σκοπό σε εφαρμογή το διάταγμα που δημοσιεύτηκε με τίτλο: «*Διάταγμα περί υγιεινής οικοδομής πόλεων και χωμών*», το οποίο αν και δεν αφορούσε αποκλειστικά την πόλη της Πάτρας, είχε ωστόσο στον τόπο αυτόν ουσιαστική εφαρμογή.³⁹ Με βάση αυτό το διάταγμα, η πόλη χωριζόταν σε περιφέρειες: στο κέντρο της, στο οποίο συνυπήρχαν τα πιο σημαντικά δημόσια κτήρια της, το σχολείο, η εκκλησία, το ξενοδοχείο, το Δημαρχείο. Στον ίδιο χώρο, στο κέντρο της πόλης αναπτύχθηκε το σύνολο των οικονομικών δραστηριοτήτων της. Στα 1875 οι πλούσιοι σταφιδέμποροι όλοι είχαν συγκεντρωθεί σύμφωνα με την περιγραφή του Μ. Μπούια, στους κεντρικούς οδικούς άξονες της πόλης. Από τους 26 σταφιδεμπόρους που υπολογίζει, οι 16 εντοπίζονται στην Αγίου Ανδρέου και οι υπόλοιποι διασκορπίζονται στους γύρω μεγάλους κάθετους άξονες.⁴⁰ Περιμετρικά της πόλης, μπορούσαν οι χωρικοί να χτίσουν τις ιδιωτικές τους κατοικίες, στους «μαχαλάδες» πρόκειται για περιοχές στις οποίες επιτρεπόταν να χτιστούν εργαστήρια, «*οσμὴν δυσώδη ἢ βαρείαν ἀπόζοντα ἢ θόρυβον προξενούντα, τοπίζονται εἰς ἀπόκεντρους συνοικίας τῆς πόλεως*», για υποβαθμισμένες συνοικίες της πόλης στις οποίες εγκαταστάθη-

³⁷ Το συμπέρασμα αυτό επισημαίνεται και από τον Ν. Μπακουνάκη, *ό.π.*, σ. 36.

³⁸ Αναφέρομαι συγκεκριμένα στο Βασιλικό Διάταγμα της 28 Δεκ. 1835.

³⁹ ΦΕΚ, 15 Μαΐου 1835.

⁴⁰ Βλ. Μ. Μπούιας, *ό.π.*, σ. 262-282.

καν τα πρώτα ατμοκίνητα εργοστάσια, όπως ήταν οι του Αγίου Διονυσίου και τα Μαγουλιανίτικα.⁴¹

Με βάση αυτήν την χωροταξική διάκριση, διαπιστώνουμε την ύπαρξη οικοπέδων διαφορετικής οικονομικής αξίας. Η κατασκευή των ιδιωτικών χώρων των μελών της ανώτερης κοινωνικής στάθμης, σχετίζεται με τη χρήση των οικοδομημένων κτισμάτων και τη συνολικότερη λειτουργία της νέας πόλης, στοιχείο που εντασσόταν στις ευρύτερες κοινωνικές και οικονομικές ανάγκες της περιοχής. Η αξία μιας ιδιωτικής κατοικίας για παράδειγμα ήταν κατά πολύ μικρότερη από την αξία ενός επαγγελματικού χώρου στην ίδια περιοχή - σύμφωνα με τα στοιχεία που μας αναφέρει ο Ν. Μπακουνάκης. Από την άλλη η αξία ενός οικοπέδου, αύξανε όσο πλησιέστερα βρισκόταν στην παραλιακή ζώνη της πόλης.⁴²

Η επένδυση όμως των κεφαλαιούχων της παρουσιάζει δύο άκρως ενδιαφέροντα και χρήσιμα στοιχεία: πρώτον, το άμεσο οικονομικό όφελος από την εκμετάλλευση του αστικού χώρου, δηλαδή τη σημασία που έχει το αστικό οικόπεδο ως αντικείμενο αγοραπωλησίας και ευρύτερων συναλλαγών, όπως υποθήκης σε ανάληψη δανείων ή ενοικίασης. Δεύτερον, τη λειτουργία που είχε η κατοχή αστικής περιουσίας ως συμβολικού κεφαλαίου, όπως διαφαίνεται από τις πολυτελείς και επιβλητικές κατασκευές. Ως προς αυτό, η αντίληψη που κυριάρχησε και χαρακτήριζε τους ισχυρούς παράγοντες της πόλης, ήταν ότι η αγορά μεγάλων σε έκταση οικοπέδων και η κατασκευή σε αυτά μεγαλοπρεπών οικημάτων αποτελούσε ένα επιπλέον μέσο επιβολής της οικονομικής και της κοινωνικής τους κυριαρχίας, το οποίο ανταποκρινόταν στη δημόσια τους προβολή. Είναι αποκαλυπτική η περιγραφή που μας διασώζει στα 1836, ο περιηγητής, L. Steub, σχετικά με μια γιορτή που πραγματοποιήθηκε στην οικία των εμπόρων αδελφών Φακίρη.

⁴¹ Χ. Μούλιας, *Το Λιμάνι της σταφίδας, Πάτρα 1828-1900*, Πάτρα 2000, σ. 319.

⁴² Ν. Μπακουνάκης, *ό.π.*, σ. 99.

«Ο οίκος Φακίρη, εν λαμπρότατον οικοδόμημα, ήτο εσωτερικώς απλέρως φωταγωγημένον, αι θύραι δε δια γυρλαντών εξ άνθρων ήσαν εστολισμένοι καθώς και τα παράθυρα. Οι προσκληκλήμένοι είχαν πάντες σχεδόν προσέλθει και χαρμόσυνος ψίθυρος εξήρχετο εκ της απαστραπτούσης αιθούσης». Και παρακάτω «δεν εφαινετο πλέον η ελληνική γυναικεία περιβολή, των νεαρών μη παρακολουθησών τα πάτρια. Δια της ψαλίδος του φράγκου ράπτου απεσβέσθη πάσα ανάμνησις της Ανατολής και το ύφασμα και η κοπή μετεμορφώθησαν κατά τον ευρωπαϊκόν τρόπον (...)». «Τρεις μουσικοί απετέλουν την ορχήστραν. Ο εις έπαιζε βιολί, ο έτερος κλαρινέτο και ο άλλος κοντραμπάσο. Δεν γνωρίζω εάν οι καλλιτέχνηι ούτοι εγεννήθησαν εις τον τόπον τούτον ή αν εκλήθησαν από την φιλόμουσον Ζάκυνθον, αλλά έπαιζον κάθε είδος στροβίλλων».⁴³

Η έννοια της επίδειξης αποτελούσε άλλωστε συστατικό στοιχείο της συλλογικής ταυτότητας των ανθρώπων, όχι μόνο αυτών που κατοικούσαν από χρόνια στην πόλη, αλλά και όσων εγκαθίστανται στη συνέχεια.

Αυτή η εικόνα συνέχιζε να χαρακτηρίζει μεγάλο τμήμα της πόλης, για πολλά ακόμη χρόνια, όπως διαφαίνεται μέσα από τη μετέπειτα περιγραφή του Π. Χιώτη, όταν αναφέρει ότι

«εν Πάτραις έκαστος εις το τετράγωνον συνωκοδόμησεν ιδιόρρυθμον οικίαν, έχουσαν είσοδον εκτός και αυλήν αποκλεισμένην των άλλων της συνωκοδομής. Εκάστη οικία έχει βρύσιν και πλυντήριο. Τινες είναι μεγαλοπρεπέσταται κτισμένοι με μάρμαρα και αρχιτεκτονικόν σχέδιον. Έχουσιν εξώστας, και λήγουσιν εις αετώματα ή στεγάσματα επιπεδωτά με κωρονίδα διακόσμου Αττικού, ή ημίστηλον περιόρισμα εστολισμένον με ανθοφόρους γάστρας και αγαλμάτια· περιφανής είναι η οικία Μακρουγιάννη δια το μέγεθος και τα ορθογόνια μεγάλα παράθυρα και εξώστας κατά σχέδιον Φλωρεντινού παλατιού. Ουχ ήττον κομψή και μεγαλοπρεπής η νεόκτιστος οικία Φραγκοπούλου μαρμαροειδής κατά την παραλίαν στολιζομένη με αγαλμάτια κατά το στέγασμα».⁴⁴

⁴³ L. Steub, *Bilder aus Griechenland*, Λειψία 1885. Βλ. επίσης Σ. Θωμόπουλου, «Ο Λουδοβίκος Στόϋμπ εν Πάτραις», *Αχαϊκά*, τχ. 5, Απρίλιος 1938, σ. 2-8.

⁴⁴ Π. Χιώτης, «Διαμονή επί τέσσαρας ημέρας εν Πάτραις 2-7 Σεπτεμβρίου 1883», *Κυψέλη*, Α' φύλλο, Ζάκυνθος, Ιανουάριος 1884, σ. 13.

Παρόμοια αντίληψη διακρίνεται και στην ισχυρή κοινότητα των Ευρωπαίων υπηκόων της πόλης, που ακολούθησαν ανάλογη τακτική και αγόρασαν οικοπέδα σημαντικής έκτασης σε εμφανή σημεία, ιδιαίτερα της κάτω πόλης. Οι Ευρωπαίοι έμποροι, όπως και οι εμπορικοί πρόξενοι των αναπτυγμένων οικονομικά χωρών, οικοδόμησαν στα οικοπέδα που απέκτησαν, μεγαλοπρεπή οικήματα, δείγμα του πλούτου και της οικονομικής τους ευμάρειας. Αξίζει να αναφερθούμε λίγο πιο αναλυτικά στα «εγγλέζικα», τις βίλλες από την περιοχή Ιτιές μέχρι την παραλία στο *Μιντιλόγλι*, άλλες σε ρυθμό νεομπαρόκ και άλλες σε γοθικό, με στοιχεία ιταλικά και παραδοσιακά· ήταν μια συνοικία που απέπνεε έντονο το στοιχείο του κοσμοπολιτισμού αλλά και της οικονομικής άνεσης των ιδιοκτητών τους.⁴⁵

Για να ενισχύσουμε την παραπάνω επιχειρηματολογία θα μεταφέρουμε ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα επένδυσης επιφανών μελών της πατρίκις κοινωνίας, στο αστικό τοπίο με τον παράλληλο εντοπισμό στον οικιστικό χάρτη των επιμέρους επιλογών επένδυσής τους. Συγκεκριμένα θα αναφερθούμε στην επενδυτική λογική που εφάρμοσαν τρεις σημαντικές οικογένειες της πόλης σε διαφορετικές χρονικές περιόδους.

Η πρώτη από αυτές υπήρξε η οικογένεια Παπαδιαμαντόπουλου, η οποία τα πρώτα χρόνια μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, ύστερα από την πρόωρη απώλεια του Ιωάννη (1826), διατήρησε τα οικήματα που διέθετε στην άνω πόλη. Υπήρξε μία από τις οικονομικά ισχυρότερες οικογένειες στην πόλη, σύμφωνα και με τα στοιχεία που διασώζονται στο αρχείο της οικογένειας· είχε στην κατοχή της σε δύο κυρίως σημεία της πόλης, τρεις μεγάλες οικίες, πολλά εργαστήρια, αλλά και ένα μεγάλο αριθμό γηπέδων που προορίζονταν κυρίως για επαγγελματική χρήση.⁴⁶ Στη συνέχεια, επέκτεινε τις επενδύσεις της με την

⁴⁵ Βλ. Ε. Γατοπούλου-Φρούντζου, «Ο νεώτερος μνημειακός πλούτος της Πάτρας από την απελευθέρωση ως σήμερα» στο *Η πολιτισμική φυσιογνωμία της Πάτρας*, Πάτρα 1997, σ. 70 και εισαγωγή του Π. Κανελλόπουλου στο Α. Μαρασλής, *Πάτρα 1900*, Πάτρα 1978, σ. 15.

⁴⁶ Βλ. αναλυτικά την περίπτωση της οικογένειας Παπαδιαμαντόπουλου στο 2^ο κεφάλαιο, και Πίνακα 1 (2^ο κεφαλαίου), όπως εξετάζεται μέσα από το αρχειακό υλικό της οικογένειας, το

ίδια ένταση και στην κάτω πόλη, κυρίως σε κατοικίες. Αυτό το πέτυχε εκτός των αγορών που έκανε με ανταλλαγές οικοπέδων. Με αυτόν τον τρόπο τα αδέρφια Παπαδιαμαντόπουλου, Δημήτριος και Παναγιώτης απέκτησαν από τον Κάρολο Ίγκατ οικόπεδο 800 πήχων στο 26^ο τετράγωνο της πόλης, ενώ αντάλλαξαν το οικόπεδο τους στο 25^ο τετράγωνο. Μετά την ανταλλαγή ο Δημήτριος παραχώρησε έναντι μιας ορισμένης τιμής το μερίδιό του στον Παναγιώτη.⁴⁷

Τη δεκαετία του 1850, για λόγους τους οποίους θα εξετάσουμε αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο, ο Π. Παπαδιαμαντόπουλος αναγκάζεται να προχωρήσει σε συνεχείς εκποιήσεις μέρους της ακίνητης περιουσίας του. Από τους 700 τετραγωνικούς πήχεις για παράδειγμα, στο οικόπεδο που βρισκόταν στο 32^ο τετράγωνο της άνω πόλεως, φαίνεται ότι πωλούνται στον Ανδρέα Αγγελικόπουλο 160 πήχεις για άγνωστη χρήση.⁴⁸ Την ίδια επίσης χρονιά, πωλούνται στον Χρυσανθήκη Γιαννουλόπουλο, «πνευματοπώλη» στο επάγγελμα, 200 τεκτονικές πήχεις από το ίδιο οικόπεδο, ενδεχομένως για επαγγελματική χρήση.⁴⁹ Μέσα από ανάλογες κινήσεις φαίνεται ότι εκποιείται σημαντικό μέρος της περιουσίας του για την εξοικονόμηση ρευστού. Από τα στοιχεία του υποθηκοφυλακείου και τον Πίνακα του παραρτήματος, προκύπτει ότι στα τέλη της δεκαετίας του 1850, η οικογένεια Παπαδιαμαντόπουλου συνέχιζε να διατηρεί στην ιδιοκτησία της οικοπέδα και κτήρια στο 9^ο και 32^ο οικοδομικό τετράγωνο της κάτω πόλης αντίστοιχα.

Ανάλογα φαινόμενα, μεγάλης αστικής ιδιοκτησίας, συναντά επίσης ο μελετητής, όταν επιχειρείται να σκιαγραφηθεί η αστική ιδιοκτησία οικογενειών οι οποίες προσέγγισαν την πόλη μετά το τέλος της επανάστασης. Η διαφοροποίηση από τις προηγούμενες περιπτώσεις έγκειται στο ότι τα νέα αυτά πρόσωπα

οποίο φυλάσσεται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής και περιλαμβάνει αναλυτικά την ιδιοκτησία της οικογένειας, όπως και το επόμενο κεφάλαιο.

⁴⁷ Υ. Π., 4/25, 15 Ιαν. 1838.

⁴⁸ Υπ. Π., 4/13089, 30 Οκτ. 1858.

⁴⁹ Υπ. Π., 4/631, 17 Νοεμ. 1858.

δεν έμειναν μόνο στην εκμετάλλευση των νομοθετικών διατάξεων- κάτι που ίσχυσε με τις ανταλλαγές οικοπέδων ή με την εφαρμογή ευνοϊκών νομοθετικών ρυθμίσεων, όπως του νόμου περί προικοδότησης των ελληνικών οικογενειών⁵⁰- αλλά απέκτησαν οικόπεδα και επένδυσαν τα κεφάλαια τους σε αστική γη, στα οποία ανοικοδόμησαν επιβλητικές κατοικίες. Ένα χαρακτηριστικό επενδυτικό παράδειγμα συνιστά για την πόλη η οικογένεια Κόλλα.

*«Δύναμαι ικανός να συμπεράνω εκ του βιβλίου των λογαριασμών του ότι ο πάππος μου Μιχαήλ Δ. Κόλλας καταφυγών εκ Χίου εν Πάτρας διέθετε ωρισμένον χρηματικόν ποσόν, καθότι εκ του λογαριασμού καταφαίνεται ότι ήδη από του πρώτου έτους της εγκαταστάσεως του εις Πάτρας προέβη εις αγοράς ακινήτων».*⁵¹

Με καταγωγή το νησί της Χίου, μετέφερε σημαντικά κεφάλαια όπως και μεγάλη κινητή περιουσία, και απέκτησε οικόπεδα σε δύο διαφορετικά οικοδομικά τετράγωνα του νέου τμήματος της πόλης, στο 7^ο και στο 14^ο οικοδομικό τετράγωνο αντίστοιχα. Εκεί έχτισε σημαντικά οικήματα που αποτέλεσαν αργότερα την οικία τους, τα οποία παρά τις αλλεπάλληλες τροποποιήσεις, διασώζονται μέχρι και σήμερα. Λίγο καιρό πάντως μετά την άφιξή του (13 Ιουλ. 1831), ο Μιχαήλ Κόλλας, οικονομικός ιθύνων νους της οικογένειας, είχε ήδη αγοράσει στην οδό Ρήγα Φεραίου δύο οικοδομημένα οικόπεδα στα τετράγωνα 95 και 97 της πόλης. Το πρώτο κτήριο ανήκε στη χήρα του πατρινού εμπόρου Στέφανου Εμμανουήλ, Μαρία Ν. Κριεζιώτου, και το δεύτερο στην επίσης χήρα του Ανδρέα Τομαρόπουλου, Μαρία Ι. Ζαΐμη. Η αγορά του ενιαίου στα δύο οικόπεδα κτίσματος σύμφωνα με την αρχική περιγραφή, περιλάμβανε, μια κεντρική είσοδο και ένα κτήριο ενός πατώματος στο οποίο εγκαταστάθηκε η οι-

⁵⁰ Τα οικόπεδα εκποιούνται κατά τους ορισμούς του περί προικοδοτήσεως Νόμου, σύμφωνα με το άρθρο 7 της Δηλοποιήσεως περί δημοπρασίας των οικοπέδων της νέας σειράς του παραλίου της κάτω πόλεως Πατρών, ΦΕΚ, 6 Δεκ. 1835.

⁵¹ Βλ. βιογραφικό σημείωμα, σ. 3. Το βιογραφικό αυτό σημείωμα συνέταξε ο εγγονός του Μ. Κόλλα και το οποίο φυλάσσεται στο οικογενειακό αρχείο της οικογένειας μέρος του οποίου ανήκει στη συλλέκτρια κ. Κολοκοτσά, και το οποίο με ευχαρίστηση μας διέθεσε. Την ευχαριστώ για την πολύτιμη και ουσιαστική βοήθειά της. (φωτοαν.)

κογένεια άμεσα. Το 1863, το οίκημα επειτάθη με ένα ακόμα πάτωμα, ενώ στο υπόγειο βρισκόνταν τρία εμπορικά μαγαζιά, από τα οποία δύο διέθετε προς ενοικίαση. Τους χώρους της αποθήκης μαζί με δύο «χαμοκέλες» στο 14^ο τετράγωνο της κάτω πόλης την ενοικίασε στα 1846 στους Δημήτριο Μ. Σβορώνο και Γεράσιμο Μομφεράτο έναντι του ποσού των 31 δρχ. το μήνα.⁵² Στις 14 Οκτ. 1835 είχε ήδη νοικιάσει στον Πέτρο Κρασιά μαζί με την οικογένεια του το χώρο πάνω από την αποθήκη που είχε τοποθετήσει την ξυλεια του ο ιδιοκτήτης. Εκεί συγκεκριμένα νοικιάζει «...το εμπειροχόμενον δύο καμάρες μιν κατά βόριον απέναντι της οικίας του κ. Αντωνόπουλου και μίαν κατά μεσημβρίαν...»⁵³

Η οικονομική δράση της οικογένειας υπήρξε στενά συνυφασμένη με τον ευρύτερο ρόλο που ανέπτυξε στην οικονομική εξέλιξη της πόλης των Πατρών. Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει επίσης στην κατασκευή της εντυπωσιακής σε μέγεθος και πλούτο εξοχικής οικίας, στην εκτός πόλης περιοχή Μπεγουλάκι. Η εξοχική αυτή κατοικία γειτνιάζε με ένα από τα κτήματα της οικογένειας, συνολικής έκτασης 20 περίπου στρεμμάτων, η οποία ακόμα και από πλευράς εικόνας, δεν έχει τίποτα να ζηλέψει από τις αντίστοιχες εξοχικές κατοικίες των ευρωπαϊκών χωρών. (Παράρτημα από φωτογραφία μελέτης του Θ. Καλαφάτη).⁵⁴

Είναι γεγονός ότι, όσοι διέθεταν κεφάλαια, είχαν τη δυνατότητα να ακολουθήσουν περισσότερες από μια τακτικές επένδυσης στο αστικό τοπίο. Έτσι, η οικογένεια Καλαμογάρτη, εκμεταλλεύτηκε τους όρους ανταλλαγής οικοπέδων και απέκτησε ακίνητα σε κεντρικά σημεία της πόλης, ο Παπαδιαμαντό-

⁵² Ενοικιαστήριο που βρίσκεται στο Αρχείο Κόλλα και το οποίο συντάχθηκε στις 3 Ιουλ. 1843.

⁵³ Ενοικιαστήριο που βρίσκεται στο Αρχείο Κόλλα και συντάχθηκε στις 14 Οκτ. 1835 με την ένδειξη ότι «θέλη έχη την ισχύως να ήναι γενομένον εις Δημόσιον Μνήμωνα».

⁵⁴ Ανάλογης αξίας, εξοχική κατοικία η οποία δεσπόζει με τη μεγαλοπρέπεια και την πολυτέλειά της ακόμα και σήμερα, έχτισε η οικογένεια Σωτηριάδη στα όρια των σημερινών οικισμών *Μονοδενδρίου και Βραχνείων*. (Βλ. εικόνα από φωτογραφία στο Παράρτημα). Αναλυτικά για το παράδειγμα της οικογένειας θα αναφερθούμε επίσης στο επόμενο κεφάλαιο.

πουλος εκτός των άλλων εκποίησε μέρος της ακίνητης περιουσίας του για να καλύψει τρέχουσες οικονομικές ανάγκες, ενώ ο Μ. Κόλλας αγόρασε μεγάλα οικήματα, τα οποία στη συνέχεια εκμεταλλεύονταν οικονομικά μέσω ενοικίων και κυρίως για επαγγελματική χρήση. Η γη όμως, πέρα από την αίσθηση της επιβολής που αποπνέει με τις επιβλητικές κατασκευές, μετατρέπεται όλο και περισσότερο σε εμπορεύσιμο είδος.

II. Επέκταση της καλλιέργειας της σταφίδας και η διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων

1. Σταφιδική εξάπλωση και διανομή εθνικής γης

Η επαρχία Πατρών καταλάμβανε το ΒΔ τμήμα του νομού και οριζόταν ΒΑ από την επαρχία Αιγιαλείας, Α και Ν από την επαρχία Καλαβρύτων, ΝΔ από την επαρχία Ηλείας και Δ και ΒΔ από τον ομώνυμο κόλπο και τον Κορινθιακό. Λόγω του ότι η περιοχή είναι ως επί το πλείστον ορεινή, δεν καταλαμβάνει πολλές και μεγάλες πεδιάδες, καλύπτοντας μια έκταση περίπου 1.000 τετρ. χμ. Η οικονομία που οργανώθηκε γύρω από την παραγωγή της σταφίδας, υπήρξε αλληλένδετη με το ύψος του εξαγωγικού εμπορίου και κυρίως με τη ζήτηση του προϊόντος από τις ξένες αγορές υποδοχής του. (Πίνακας 5). Ο Λημ, επιβεβαιώνοντας τον παραπάνω ισχυρισμό γράφει ότι

*«The convenience of the situation of the European trade, the advantage arising from the residence of the consuls, and the exports of currants, which are produced in the plain of Patra in greater quantity than in any part of continental Greece, have attracted to this point all the European commerce of the Morea, and of the western coast of Greece».*⁵⁵

Το εμπόριο της σταφίδας είχε ως κέντρο εξαγωγής, όπως προκύπτει, το λιμάνι των Πατρών, ενώ την ίδια στιγμή οι εξαγωγικές δραστηριότητες άλλων και ιδιαίτερα των γειτονικών λιμανιών, όπως αυτών της Βοστίτσας ή του Κατάκωλου, μειώνονταν σημαντικά.

Η καλλιέργεια της κορινθιακής σταφίδας στην περιοχή της Πάτρας είχε ξεκινήσει από τις αρχές του αιώνα. *«Aucun écrivain avant le seizième siècle n'est fait mention et il résulte des recherches que j'ai faites, tant en Grèce que dans les Iles Io-*

⁵⁵ W.M. Leake, *ό.π.*, σ. 141.

niennes, que le Corinthe est venu de Naxie en Morée vers l'an 1580», σημείωνε χαρακτηριστικά ο Felix Beaujour στα 1800 και υποστήριζε ότι η καλλιέργεια της σταφίδας προήλθε από την Νάξο περίπου στα 1580.⁵⁶ Μάλλον πάντως, θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι η πρώτη σημαντική αύξηση της παραγωγής σταφίδας χρονολογείται στο 16^ο αιώνα στα Ιόνια νησιά.⁵⁷ από εκεί η καλλιέργειά της μεταφέρθηκε στην γειτονική Πελοπόννησο και ίσως είναι ο λόγος για τον οποίο η «τεχνογνωσία» σχετικά με την καλλιέργεια της σταφίδας στην περιοχή ήταν πολύ πιο εξειδικευμένη. Φαίνεται ότι από τις αρχές του 19^{ου}, η παραγωγή σταφίδας και η εξαγωγή της προς τα λιμάνια της Αγγλίας αποτέλεσε τον πιο ουσιαστικό παράγοντα οικονομικής εξέλιξης και ανάπτυξης για ολόκληρη την περιοχή. «*The demand in Great Britain and other northern countries for the dwarf grapes, commonly called currants, has brought the greater part of the plain of Patra into a sale of cultivation not exceeded in any part of Europe*», σημείωνε ο περιηγητής Leake, αρκετά χρόνια πιο πριν την ίδρυση του ελληνικού κράτους.⁵⁸ Από το 1830 όμως και μετά, έχουμε την ίδρυση σημαντικών εξαγωγικών εμπορικών οίκων, που αναλαμβάνουν τη μεταφορά και διοχέτευση των σταφιδικών αποθεμάτων στις αγορές της Ευρώπης. Οι απαρχές εντούτοις, των εξαγωγών του προϊόντος πρέπει να τοποθετηθούν χρονικά κοντά στην ίδρυση του ελληνικού κράτους, αλλά η μεγέθυνση τους λίγα χρόνια αργότερα.

Η απόκτηση της μέχρι τότε αδιάθετης εθνικής γης στην περιοχή, αποτέλεσε ανοιχτό πεδίο συγκρούσεων και εσωτερικών διεργασιών ανάμεσα σε κοινωνικές ομάδες και τάξεις με φόντο την καλλιέργεια και το εξαγωγικό εμπόριο του προϊόντος και άρα τα έσοδα που προέρχονταν από αυτό. Αυτή η περίπλοκη και συγκρουσιακή κατάσταση οφειλόταν εν πολλοίς στο ότι το οθωμανικό δίκαιο αναγνώριζε επάλληλα εμπράγματα δικαιώματα - κυριότητας,

⁵⁶ F. Beaujour, *Tableau Du Commerce De La Grèce*, t. 1, Paris 1800, p. 207.

⁵⁷ Α. Φραγκιάδης, «Αγροτική οικονομία και εξωτερικό εμπόριο», (επιμ.) Κ. Κωστής και Σ. Πετμεζάς, *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2006, σ. 154 και Β. Κρεμμυδάς, *Το Εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18^ο αιώνα*, τ. 2, Αθήνα 1972.

⁵⁸ W. Leake, *ό.π.*, σ. 125.

νομής και κατοχής- επί της γης, στους Οθωμανούς αγιάννηδες, στους Έλληνες εμπόρους, στους ισχυρούς κτηματίες, στους μετέπειτα οπλαρχηγούς και στους Έλληνες καλλιεργητές, κατάσταση η οποία και κληροδοτήθηκε στην ελληνική διοίκηση με τη δημιουργία του ελληνικού κράτους.⁵⁹ Η ελληνική Πολιτεία επιχείρησε να αντιμετωπίσει με μια σειρά νομοθετικών παρεμβάσεων, οι οποίες σχηματικά μπορούσαν να επιμεριστούν σε δύο κατηγορίες. Η πρώτη αφορούσε τις απόπειρες της Οθωνικής Μοναρχίας, και η δεύτερη τους δύο νόμους περί διανομής των εθνικών γαιών και φυτειών του 1871 (Πίνακας 8). Αρχικά είχαμε την απόπειρα μεταρρύθμισης του 1835, με τον νόμο που έμεινε γνωστός ως νόμος της πολιτικής προικοδότησης των ελληνικών οικογενειών (από εδώ και στο εξής θα αναφέρεται ως νόμος της προικοδότησης), και έπειτα ακολούθησαν διάφορες ανάλογου χαρακτήρα νομοθετικές παρεμβάσεις. Η παρέμβαση του κράτους ολοκληρώθηκε με τις οριστικές νομοθετικές ρυθμίσεις διανομής της εθνικής γης στα 1871.⁶⁰ Αναφερθήκαμε στην αρχή σε απόπειρα, διότι,

⁵⁹ Σ. Πετμεζάς, *Οι έγγειες σχέσεις στο Βασίλειο της Ελλάδας (1830-1880)*, Γ. Δερτιλής και Κ. Κωστής (επιμ.) «Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας», Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σ. 93. Σε αυτό το κείμενο, ο Πετμεζάς αναφέρεται στην αδυναμία των ισχυρών κεφαλαιούχων να συγκεντρώσουν γη λόγω της υψηλής φορολόγησης από το φόρο επικαρπίας του 15% επί της ακαθάριστης παραγωγής και στο ότι η έννοια της απόλυτης ιδιοκτησίας επιτυγχάνεται ουσιαστικά πολλά χρόνια αργότερα (1920). Η έννοια της ιδιοκτησίας πράγματι νοθεύεται από τη λογική της εμφύτευσης, αλλά ακόμα και έτσι, δεν υπάρχει ομοιότητα με το προηγούμενο καθεστώς της εθνικής γης. Ο κανόνας μένει σε ισχύ λίγα χρόνια και οδηγεί σε καθεστώς απόλυτης ιδιοκτησίας της γης μέσω της διανομής ανάμεσα στον αγροδότη και τους αγρολήπτες. Η αλλαγή που είχε συντελεστεί, ήταν μεγάλη και, τουλάχιστον στις σταφιδοφόρες εκτάσεις λειτούργησε ως προϋπόθεση μετατροπής της γης σε εμπορεύσιμο είδος. Ο Πετμεζάς βέβαια παρουσιάζει μια ευρύτερη εικόνα της ελληνικής αγροτικής οικονομίας και δεν εστιάζει το ενδιαφέρον του στη συγκεκριμένη περιοχή.

⁶⁰ «Εθνική γη» χαρακτηριζόταν κάθε τουρκική δημόσια γη (miri), κάθε ιδιόκτητη τουρκική γη (mulk) ή γη που ήταν βακουφική, ανήκε δηλαδή σε «ευαγή» ιδρύματα και πέρασε στο ελληνικό δημόσιο «επαναστατικό δικαίωμα». Αυτά τα κτήματα διακρίνονταν σε φθαρτά δηλαδή όσα διέθεταν οικήματα και άφθαρτα, δηλαδή όλα τα υπόλοιπα. Υπάρχει μια ακόμα μεταβατική κατηγορία γαιών οι εθνικοϊδιόκτητες φυτείες. Αυτές αφορούν φυτείες που είτε δημιουργήθηκαν σε γη μουσουλμάνων από Έλληνες καλλιεργητές, είτε εμφυτεύτηκαν με μια απλή άδεια από τις

εάν εξαιρεθούν ορισμένες περιοχές, όπως η Αχαΐα και η Ηλεία, ο νόμος της προικοδότησης σημείωσε πολύ μικρή εφαρμογή. Η στάση του κυρίαρχου κοινωνικού σώματος, απέναντι στις απόπειρες αγροτικής μεταρρύθμισης υπήρξε κοινή και βασιζόταν στη λογική ότι ανάλογα με την περίπτωση, θα μπορούσε, να αποσπαστεί «επ' ωφελεία του» το πιο αποδοτικό τμήμα της. Η σταφιδοκαλλιέργεια, υπήρξε για αυτούς ένα ελκυστικό και συνάμα αποδοτικό μέσο επένδυσης και διεύρυνσης των οικονομικών τους δραστηριοτήτων.

Με το νόμο «περί προικοδότησης» των εθνικών γαιών του 1835 δόθηκε η πρώτη ευκαιρία, και οι ισχυροί κοινωνικά και οικονομικά πολίτες στην περιοχή δεν την άφησαν να πάει χαμένη. Έσπευσαν να εκμεταλλευτούν τις διατάξεις του και να αγοράσουν αποδοτικές και εύφορες γαίες σε χαμηλή τιμή. Το επενδυτικό τους ενδιαφέρον στράφηκε αρχικά σε τμήματα γης που βρίσκονταν κοντά στην πόλη, ενώ στην πορεία σε εδάφη που βρίσκονταν πιο μακριά από αυτήν. Παρόμοια απήχηση είχαν και οι νόμοι περί «φθαρτών κτημάτων» του 1836 και των «φαλαγγίτικων προικοδοτήσεων», δύο-τρία χρόνια αργότερα. Το 1871, η Πολιτεία επιχειρήσε να λύσει οριστικά το πρόβλημα διάθεσης των εθνικών γαιών και φυτειών. Για να μελετηθούν οι συνέπειες εφαρμογής των δύο νόμων (υλα' και τπστ') της κυβέρνησης Κουμουνδούρου αυτής της περιόδου, χρειάζεται το ενδιαφέρον να εστιαστεί σε τοπικές μελέτες που προσεγγίζουν το θέμα σε βάθος χρόνου, χωρίς να το βλέπουν αποκομμένο από τις ευρύτερες συνθήκες αγροληψίας και εμφύτευσης, τη μορφή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος και τις σχέσεις παραγωγής που επικρατούσαν σε κάθε επιμέρους γεωγραφικό χώρο. Υπό αυτό το πρίσμα, έχουν γίνει δύο ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες μελέ-

επαναστατικές κυβερνήσεις, ή ήταν αποτέλεσμα καταπάτησης χωρίς καμία άδεια. Τελικά στα 1871 επιλέχθηκε, η διανομή αυτών των φυτειών στους ήδη καλλιεργητές και εμφυτευτές τους. Η βιβλιογραφία σχετικά με αυτό το θέμα είναι ιδιαίτερα πλούσια και περιλαμβάνει ενδιαφέρουσες μελέτες. Ενδεικτικά σημειώνω, Ε. Καρούζου, *ό.π.*, σ. 55, της ίδιας «Ζητήματα κατοχής Εθνικών γαιών (1833-1871)», *Μνήμων* τ. 12, 1989, σ. 140-161, Σ. Ασδραχάς *ό.π.*, σ. 7, McGrew, *ό.π.*, σ. 32-40 και Σ. Πετμεζάς, *ό.π.*, σ. 91-108 και Δ. Ψυχογιός, *Το ζήτημα των Εθνικών γαιών*, Αθήνα 1994.

τες, η πρώτη του Αλέξη Φραγκιάδη με επίκεντρο την περιοχή της Αμαλιάδας και η δεύτερη της Εύης Καρούζου για την περιοχή της Αργολίδας.⁶¹ Οι δύο παραπάνω μελετητές στην προσπάθειά τους να αποδώσουν μια εικόνα του ιδιοκτησιακού καθεστώτος και ερευνώντας αντίστοιχες πηγές των δύο περιοχών καταλήγουν σε αντίθετα συμπεράσματα. Η Καρούζου υποστηρίζει ότι στην περιοχή του Άργους επικρατεί οριστικά η μορφή της μικρής ιδιοκτησίας, γεγονός το οποίο οφείλεται σε πολιτικούς λόγους και κυρίως στην αποδυνάμωση ή στην αδιαφορία των μεγάλων ιδιοκτητών γης και κεφαλαιούχων εμπόρων να επενδύσουν στην αγορά γης, ενώ ο Φραγκιάδης καταλήγει στην άποψη ότι χάριν του συστήματος διανομής και μέσα από διαφορετικούς μηχανισμούς και τακτικές ενισχύθηκε η μεσαία και μεγάλη ιδιοκτησία.⁶² Ο δεύτερος εστίασε κυρίως το ενδιαφέρον του στις ευρείες οικογενειακές μονάδες και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι μέλη αυτών των μονάδων πέτυχαν να συνενώσουν ένα μεγάλο αριθμό αγροτεμαχίων μέσα από διαφορετικές ειποιήσεις εθνικής γης. Έχει σημασία να επισημανθεί εδώ, ότι η διαφορά ανάμεσα στις δύο ερευνητικές προτάσεις έγκειται ακριβώς στο είδος της γης, πάνω στην οποία πραγματοποιείται και εφαρμόζεται η διανομή της· διαφορετικά συμπεράσματα προκύπτουν από τη διανομή γης σε εμπορευματικού τύπου καλλιέργειες, όπως η σταφίδα,

⁶¹ Βλ. Α. Franghiadis, *Peasant Agriculture and Export Trade: Currant Viticulture in Southern Greece, 1830-1893*, (αδ. διδ. διατ.), Φλωρεντία 1990 και του ίδιου «Reforme agraire et development de la propriete individuelle en Grece au XIX siecle. La distribution des domaines Nationaux 1871-1887», (επιμ.) Stuart Woolf, *Espaces et Familles dans l' Europe du Sud a l' age moderne*, Paris 1993, σ. 53-75 και Ε. Karouzou, *Cultures maraicheres dans la Mediterranee. Les Transformations de la plaine et de la societe argoliques, 1860-1910*, (αδ. διδ. διατ.), Florence 1995, σ. 67, επίσης Σ. Κουτρουβίδης, στη μελέτη για την εφαρμογή του νόμου της προικοδότησης του 1835 στην επαρχία της Πάτρας με τίτλο: *Η εφαρμογή του νόμου της προικοδότησης του 1835 στην επαρχία της Πάτρας: οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις* (Μ.Δ.Ε.) Ρέθυμνο 1995 και του ίδιου στο *Δοκίμίες* τ.χ. 13-14, σ. 193-215, όπως και τη μελέτη της Βούλας Βερράρου *Εμπορευματικές καλλιέργειες και ιδιοκτησιακό καθεστώς στη Δυτική Πελοπόννησο το 19^ο αιώνα, η περίπτωση του δήμου Κυπαρισσίας, 1830-1871*, (Μ.Δ.Ε.), Ρέθυμνο 1998.

⁶² Πιο συνοπτικά για την επιχειρηματολογία αυτή βλ. Α. Franghiadis, *ό.π.*, σ. 53-75.

και άλλα σε καλλιέργειες αρόσιμων προϊόντων, όπως συνέβη στην περιοχή της Αργολίδος. Αξίζει να τονιστεί πάντως ότι μελέτες, που εκδόθηκαν κυρίως τη δεκαετία του 1970, στο σύνολό τους ενστερνίζονται την άποψη επικράτησης της μικρής ιδιοκτησίας μέσω της διανομής, χωρίς ωστόσο να παρουσιάζουν σειρές στοιχείων και πρωτογενών πηγών για να στηρίξουν τα συμπεράσματά τους.⁶³ Στην πραγματικότητα, δια μέσου των παραπάνω ρυθμίσεων αλλάζουν τελείως οι όροι διανομής της πρώην εθνικής γης, λόγω ακριβώς των διαφορετικών όρων απόδοσής της και των ωφελημάτων που προκύπτουν για τον ιδιοκτήτη και, στη συνέχεια, τον έμπορο. Αρχικά πάντως ακόμα και στην ευρύτερη περιοχή της επαρχίας Πατρών, κατά τη διάρκεια της μεταρρύθμισης του 1871 σε πολλές των περιπτώσεων τα τμήματα εθνικής γης φαίνεται ότι εκποιήθηκαν

⁶³ Βλ. Κ. Βεργόπουλος, *Το Αγροτικό ζήτημα, στην Ελλάδα, η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Αθήνα, 1975, σ. 114-115. Στη μελέτη αυτή, ο Βεργόπουλος επιμένει στην άποψη ότι το ελληνικό κράτος, επιχειρώντας να ματαιώσει την απόπειρα ενίσχυσης της μεγάλης εγγείου ιδιοκτησίας, διαμοίρασε την πρώην εθνική γη στο πλήθος των χωρικών· όπως και στο Κ. Τσουκαλάς *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος, η συγκρότηση του δημοσίου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1989⁴. Στην ίδια λογική κινούνται και οι Μ. Χουμεριανός στη διδακτορική του διατριβή με θέμα: *Αγροτική Κρίση και Κοινωνική διαμαρτυρία στην Πελοπόννησο, 1893-1905*, Αθήνα 2000 και Στ. Ν. Τσοτσόροζ, *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο*, Αθήνα 1986, σχετικά με την περιοχή της Γορτυνίας. Σε αυτήν, υποστηρίζεται ότι η εθνική γη που διανεμήθηκε προς όφελος των ισχυρών μέσα από τις οθωνικές διατάξεις, πουλήθηκε στη συνέχεια σε μικρούς ιδιοκτήτες γης. Το επιχείρημα αυτό βασίζεται σε πωλήσεις γης που δεν ανήκαν σε καλλιέργειες εμπορευματοτικού τύπου και άρα, δεν ενδιέφερε τους προσωρινούς ιδιοκτήτες να τη διατηρήσουν επί μακρού χρονικού διαστήματος στην κατοχή τους. Βέβαια, είναι γεγονός ότι ο μικρός αγροτικός σχηματισμός στην ελληνική υπαίθρο επικράτησε χωρίς αμφιβολία σε βάθος χρόνου, όχι όμως αυτόματα και σίγουρα όχι από την αρχή. Σίγουρα απαιτείται περαιτέρω έρευνα για να μελετηθούν οι ειδικές συνθήκες κάτω από τις οποίες συντελέστηκε η αλλαγή στις μορφές γαιοκτησίας. Στην περίπτωση της πατρικής υπαίθρου, η σταφιδική κρίση στα τέλη του αιώνα φαίνεται ότι λειτούργησε καθοριστικά ως προς αυτό το θέμα. Επομένως η εικόνα της γαιοκτησίας στην περιοχή παρουσιάζεται αρκετά πιο σύνθετη από ό,τι μέχρι σήμερα έχει περιγραφεί.

προς όφελος των μικρών ιδιοκτητών.⁶⁴ Ωστόσο επειδή οι μικροί ιδιοκτήτες δεν μπορούσαν, να ανταπεξέλθουν με επιτυχία στα μεγάλα έξοδα που απαιτούσε η καλλιέργεια της ιδιοκτητηγίας, σε συνδυασμό με το ότι οι ιδιοκτησίες τους είχαν ανάγκη συνεχούς φροντίδας ενώ παράλληλα έπρεπε να αντιμετωπίζουν τους δυσβάσταχτους όρους που έθεταν προς αυτούς τα ισχυρά κοινωνικά στρώματα και το δημόσιο, αναγκάζονται τελικά να πουλήσουν τη γη τους στους ισχυρούς οικονομικά της κάθε περιοχής.⁶⁵ Το πλαίσιο το οποίο έθεταν

⁶⁴ Εξαίρεση από τη γενική αυτή εικόνα, αποτελεί η πολύ ενδιαφέρουσα τοποθέτηση του Χ. Χατζηϊωσήφ στο «Class Structure and Class Antagonism», (επιμ.) Ρ. Carabott, *Greek Society in the Making, 1863-1913, Realities, Symbols and Visions*, Aldershot 1997, σ. 13-14.

⁶⁵ Στα 1855, οι ίδιοι οι κτηματίες, οι οποίοι έχοντας αποσπάσει τα καλύτερα και ευφορότερα εδάφη της περιοχής με τις διανομές της οθωνικής περιόδου, ζητούν μέσω του Γεωργικού Συμβουλίου Αχαΐας και Ηλίδος από το κράτος να παρέμβει άμεσα και να διανείμει και τα εναπομείναντα εθνικά κτήματα μέσω της δωρεάν παραχώρησής τους σε ακτήμονες και μετατρέποντάς τους σε πλήρεις ιδιοκτησίες γαιών που ήδη καλλιεργούνται. Το δεύτερο μέτρο που πρότειναν ήταν, όσα εθνικά κτήματα δεν είχαν ήδη διανεμηθεί, να εκποιηθούν με πλειστηριασμούς και να μισθωθούν μεγάλες εκτάσεις γης σε ντόπιους και ξένους επιχειρηματίες, με την υποχρέωση να συμβάλλουν στην εισαγωγή της μεγάλης γεωργίας, των εξευγενισμένων ειδών ζώων και γεωργικών βιομηχανιών. Βλ. *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας* αρ. 3, 1855 με τίτλο: «Γνωμοδότησις του Γεωργικού Συμβουλίου του νομού Αχαΐας και Ηλίδος», σ. 158-163. Τα μέλη του Γεωργικού Συμβουλίου, το οποίο πρέπει να επισημανθεί είχε απλά συμβουλευτικό ρόλο, προέρχονταν από τα υψηλότερα κοινωνικά στρώματα της πόλης. Πρόσωπα, όπως οι Μπενιζέλος Ρούφος, ο Σωτήριος Μεσσηνέζης, ο Ανδρέας Χ. Λόντος, ο Ν. Εμμανουήλ, ο Δημήτριος Τσίπηρας, ο Ανδρέας Καραμπίνης και ο εξ Ηλείας καταγόμενος Θεοδωρόπουλος αποτελούσαν κορυφαία μέλη της κοινωνίας της περιοχής τους. Η *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας* είναι το πρώτο περιοδικό που ασχολείται με εμπεριστατωμένο και επιστημονικό τρόπο με τα αγροτικά ζητήματα της ελληνικής οικονομίας. Ο εκδότης του Ν. Εμμανουήλ και οι υπόλοιποι αρθρογράφοι συγκροτούν μια ομάδα ανθρώπων που κινούνται στην ίδια γενική κατεύθυνση και αποτυπώνουν κοινές απόψεις συγκριτικά με τις δικές τους επιδιώξεις και τα οικονομικά τους συμφέροντα. Τέσσερα χρόνια αργότερα, σε διαφορετικό πνεύμα, ύστερα από επερώτηση στην Εθνοσυνέλευση του 1859, η οποία εξέταζε την αγροτική πολιτική της κυβέρνησης, διαπιστωνόταν με ξεκάθαρο τρόπο ότι ο νόμος της προικοδότησης απέτυχε εξαιτίας της υπερβολικής διάθεσης του Έλληνα να συναγωνίζεται στις δημοπρασίες, γεγονός που κατέστησε το νόμο σε μέγιστο βαθμό ανενεργό. Βλ. Βουλή

οι ισχυροί κεφαλαιούχοι και ιδιοκτήτες γης, αφορούσε τον έλεγχο της εργασίας στις περιοχές που οι ίδιοι διατηρούσαν κτήματα, τον έλεγχο του κεφαλαίου μέσω των συνθηκών δανειοδότησης των μικρών ιδιοκτητών, αλλά και την πίεση που ασκούσαν στην αγορά εξαιτίας της μεγάλης εμπορευσιμότητας του προϊόντος μέσα από τις διαδικασίες καθορισμού των τιμών.

Η επέκταση των σταφιδικών καλλιεργειών συνέβη σε τρεις κυρίως διαφορετικές φάσεις. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτουμε στον Πίνακα 6, μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η πρώτη χρονικά επέκταση των σταφιδικών καλλιεργειών σημειώθηκε απότομα: σε διάστημα μόλις δέκα χρόνων, έως το 1843, οι εκτάσεις με σταφιδοκαλλιέργεια αυξήθηκαν από τα 4.000 στρέμματα σε 21.000 στρέμματα. Σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη αυτή, διαδραμάτισαν οι νόμοι που αφορούσαν τις εκποιήσεις των εθνικών γαιών και ιδιαίτερα ο νόμος της προικοδότησης.⁶⁶ Στην επαρχία της Πάτρας, η εκποιού-

των Ελλήνων, Πρακτικά, *Επερώτησις επί της Γεωργικής Πολιτικής των Ετών 1833-1859*, συνεδρίαση 18 Φεβ. 1859.

⁶⁶ Στα 1959, ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Ιωάννης Πούλος, σε άρθρο του στο περιοδικό *Πελοποννησιακά* τ. 7, σ. 33-57, με τίτλο: «Πολιτικά της Πελοποννήσου επί Όθωνος» γράφει σε υποσημείωση, προφανώς λανθασμένα, ότι ο νόμος «περί προικοδότησης του 1835» υπήρξε έμπνευση και έργο του Ιωάννη Κωλέττη, αντί της Αντιβασιλείας και του Άρμανσπεργκ, μέλους της αντιβασιλείας, που είναι και το σωστό. Συνεχίζοντας τη μικρή αναφορά του στο νομοθέτημα, αναφέρει μεταξύ άλλων ότι «οι πτωχοί γεωργοί ευρέθησαν εις αδυναμίαν να ανταποκριθούν εις τας υποχρεώσεις των (τοκοχρεολύσια και φόροι), διότι εις πλείστας περιπτώσεις ο καθορισμός της αξίας του κτήματος υπήρξεν αυθαίρετος...». Υποστηρίζει ότι η εικόνα αυτή βελτιώθηκε, ύστερα από την νομοθετική παρέμβαση του 1838, με την οποία ευνοήθηκαν οι φτωχοί γεωργοί. Η αδυναμία επίσης κάλυψης των οικονομικών υποχρεώσεων των γεωργών προς την πολιτεία επεσήμανε ότι οφειλόταν στο συνταγματικό πλαίσιο του 1843, αφού από τη στιγμή εκείνη και μετά, οι γεωργοί απέφευγαν να φανούν φερέγγυοι στις υποχρεώσεις τους. Η σύνδεση που επιχειρείται ανάμεσα στο ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο και στη συμπεριφορά της πλειοψηφίας του ελληνικού αγροτικού κόσμου από τον συντηρητικής έμπνευσης ιστορικό, ο οποίος απέδιδε ιδιαίτερη σημασία στα δεινά που προκάλεσε ο κοινοβουλευτισμός είναι εμφανής. «Ητο λοιπόν λαμπρά πράξις της Α.Μ. να εκδώση ευθύς μετά την εις θρόνον ανάβασίν του τον περί προικοδότησεως νόμον, δια του οποίου χορηγείται εις πάντα Έλληνα ή και εις πάντα ως τοιούτον νομί-

μενη έκταση, μέσω του νόμου, άγγιξε συνολικά τα 19.612 στρέμματα, συνολικής αξίας 1.877.323 δραχ. Με βάση τα στοιχεία του *Ελεγκτικού Συνεδρίου*, καταγράφεται το είδος της εθνικής γης που παραχωρείται. Υπάρχουν πέντε είδη εθνικής γης τα οποία εκποιούνται μέσω του νόμου: «γαία», «αγρός», «σταφιδαγρός», «οικόπεδο», «υδρομύλος», «γηπέδων». Από αυτές τις κατηγορίες γης το μεγαλύτερο τμήμα ανήκει στην κατηγορία των γαιών, περίπου 15.593 στρέμματα⁶⁷. Το μεγαλύτερο τμήμα γαιών παραχωρείται στο δήμο Πατρών, όπου προσεγγίζει τα 8.785 στρέμματα, περίπου δηλαδή το 54 % της διανεμηθείσας εθνικής γης. Ακολουθεί ο δήμος Φαρών, στον οποίο παραχωρούνται εθνικές γαίες περίπου 3.194 στρεμμάτων και ποσοστό 23,14%, και έπειτα ο δήμος Δύμης με ποσοστό 8,18% (μ.ο.) (Πίνακας 10). Η κατηγορία των παραχωρη-

μως αναγνωρισθέντα η ευκαιρία να αποκτήση με τόσον ευλόγους συμφωνίας εθνικές γαίες ως ιδιοκτησία, και να εξασφάλιση εις εαυτόν μόνιμο εισόδημα» σημείωνε χαρακτηριστικά ο Ιωάννης Πούλος.

Πολύ ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει ένα σχεδόν άγνωστο κείμενο, η έκδοση του Υπουργείου των Εσωτερικών με τίτλο *Εθνικά και Εκκλησιαστικά Κτήματα*, Αθήνα 1877, στην οποία περιλαμβάνονται όλες οι εγκύκλιοι που εξέδωσε το υπουργείο των Εσωτερικών και αφορούσαν τη διανομή εθνικών κτημάτων την περίοδο 1835-1877. Σε αυτές τις σελίδες, μπορεί ο μελετητής να παρακολουθήσει τις προθέσεις της διοίκησης, τις προσπάθειες που συνεχώς καταβάλλει, αλλά και τα πολλά προβλήματα που παρουσιάζονται και τα οποία οι υπηρεσίες αδυνατούν να ξεπεράσουν. Στην πρώτη εγκύκλιο αυτού του τόμου που δημοσιεύεται στα 1835, αναγνωρίζεται ρητά η αποτυχία της προσπάθειας: «Μ' όλον ότι ο περί προικοδοτήσεως των Ελληνικών Οικογενειών νόμος εδημοσιεύθη και δια της Β. εφημερίδος και δι' ιδιαίτερων αντιτύπων εις όλας τας κοινότητες του κράτους, δεν είναι όμως καμμία αμφιβολία ότι ολιγώτατοι των χωρικών της Ελλάδος εδυνήθησαν να εννοήσωσι κατά βάθος τους γενναίους και φιλανθρώπους σκοπούς αυτού. Οι πλειότεροι, είτε αγνοούν ακόμη διόλου τας βάσεις του νόμου τούτου, ή γνωρίζουν μόνον όσα ήκουσαν από τον μεν και δε», σ. 1. Η αποτυχία της συνολικής πρωτοβουλίας επιβεβαιώθηκε αρκετά χρόνια αργότερα, όταν το δημόσιο αποφάσισε να αυξήσει την έκταση των παραχωρούμενων γαιών κατά 20%, και στη συνέχεια να χαρίσει το σύνολο των χρεών στους ιδιοκτήτες των προικοκτησιών». Βλ. ΦΕΚ., 13 Σεπ. 1855 και 22 Δεκ. 1865 αντίστοιχα.

⁶⁷ ΙΑΕΓΕ, Παραχωρητήρια εθνικών γαιών του νόμου της προικοδότησης (1835), Υλικό του Ελεγκτικού Συνεδρίου, 1835-1910 (3 τόμοι). Το υλικό αυτό βρίσκεται μικροφωτογραφημένο (μ.φ. 32-35).

μένων γηπέδων κάλυπτε μόλις τα 342 στρέμματα και αφορούσε μεγάλα αστικά οικόπεδα, τα οποία προορίζονταν για χώρους αποθήκευσης της σταφίδας και μεταποιητικών δραστηριοτήτων.⁶⁸ Η επιλογή της πολιτείας να εκποιήσει μέρος της εθνικής γης μέσα από τη διαδικασία του πλειστηριασμού και όχι της κατ' εκτίμησης προσδιορισμού των τιμών της προς διάθεση γης, δεν επέτρεπε σε όσους διέθεταν λιγότερα κεφάλαια να τα επενδύσουν ώστε να αγοράσουν γη σε χαμηλή τιμή, παρά την εξισωτική λογική της ενίσχυσης όλων των συμμετεχόντων με ένα γραμμάτιο συνολικού ύψους 2.000 δρχ. Εξίσου ανασταλτικά δρούσε το γεγονός ότι η τιμή πώλησης προσδιοριζόταν από το επίπεδο της ζήτησης και άρα τη συμμετοχή των υποψηφίων αγοραστών στη διαδικασία του πλειστηριασμού.⁶⁹ Υπήρχε ωστόσο και ένα επιπλέον αποτρεπτικό στοιχείο, η εκχρηματισμένη αποπληρωμή των τόκων και του αναλογούντος φόρου, ποσό που άγγιζε συνολικά το 9% επί της αξίας της γης, και το οποίο υποκαθιστούσε την δεκάτη επί της παραγωγής. Η δεκάτη, δηλαδή ο έγγειος φόρος 10% επί της παραγωγής που επιβαλλόταν μέχρι τότε, σύμφωνα με τις νέες διατάξεις θα αντικαθιστόταν από το φόρο 9% επί της αξίας της γης. Ο νέος φόρος προέκυπτε από το χρηματικό φόρο 3% και το τοκοχρεωλύσιο προς το Δημόσιο, ύψους 6% συνολικής διάρκειας 36 ετών.⁷⁰

⁶⁸ Ο W.W. MacGrew στη μελέτη του *Land and Revolution in Modern Greece, 1821-1871*, διδακτορική διατριβή, Kent, 1985, σ. 175, παραθέτει στοιχεία διαφορετικά από τα δικά μας, και αυτό γιατί στηρίζεται σε διαφορετικού τύπου πηγές. Οι πληροφορίες του βασίζονται σε στοιχεία που συνέλεξε η επιτροπή Οικονομικού Ελέγχου (Allied Joint Financial Commission), η οποία συστήθηκε μετά το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου, με σκοπό τη διερεύνηση των οικονομικών του ελληνικού κράτους. Δεν παρακολουθεί δηλαδή τι παραχωρείται στην πραγματικότητα, αλλά τι καταγράφεται ότι παραχωρείται, και αυτό με καθυστέρηση περίπου 15 ετών κατά μέσο όρο, εξαιτίας προβλημάτων γραφειοκρατίας και μη ικανής στελέχωσης των υπηρεσιών του ελεγκτικού συνεδρίου.

⁶⁹ Σ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19^ο αιώνα, η περιφερειακή διάσταση*, Ηράκλειο 2003, σ. 29.

⁷⁰ *Εθνικά*, ό.π., σ. 5. Το θέμα της φορολογίας των πρώην εθνικών κτημάτων απασχόλησε για πολύ την ελληνική πολιτική ζωή. Βλ. χαρακτηριστικά, τα *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βου-*

Η δεύτερη φάση επέκτασης της καλλιέργειας εντοπίζεται στα μέσα του αιώνα, όταν η καλλιεργημένη με σταφίδα έκταση, προσέγγισε το 38,30% της συνολικής γης της επαρχίας. Η συνολική έκταση του Δήμου Πατρών υπολογιζόταν περίπου στα 136.500 στρέμματα, από τα οποία τα καλλιεργημένα με σταφίδα ήταν περίπου 73.710 στρέμματα (δηλαδή τα μισά ήταν καλυμμένα με κορινθιακή σταφίδα). Σε αυτήν την έκταση, αν προσθέσουμε και το ποσοστό καλλιέργειας άλλων ειδών αμπελιού, τότε προσεγγίζουμε το συντριπτικό, από κάθε άποψη μερίδιο, 70% επί της συνολικής έκτασης. Από το 1861 βέβαια, το ποσοστό καλλιέργειας της σταφίδας επί της συνολικής καλλιεργούμενης γης της χώρας, πλησίαζε το 43,12%. Είναι η περίοδος κατά την οποία εμφανίζονται οι πρώτες φωνές αντίθεσης και διατυπώνονται οι πρώτες επιφυλάξεις σχετικά με την αναγκαιότητα επέκτασης των σταφιδικών καλλιεργειών:

«Όλη η παραλία της Κορινθίας, της Αιγιαλείας και της Αχαΐας, και μέρη αρκετά των εκτεταμένων επίσης παραλιών της Ηλείας, της Ολυμπίας και της Τριφυλλίας είναι κατάφυτα μέχρι μεγάλης από της θαλάσσης αποστάσεως. Η ζήτησις της σταφιδοκάρπου, καταναλισκομένου εις την Αγγλίαν, παρεκίνησεν όλους τους εις την γεωργίαν νεήλυδας να επιδοθώσι μετά ζέσεως παραδειγματίστου εις το είδος τούτο των καλλιεργειών. Θεωρήσαντες δε ότι η εξόδευσις του προϊόντος είναι βεβαία, και μη λαβόντες υπ' όψιν ότι αι τιμαί δύνανται να έχωσιν αυξομειώσεις, αναλόγους εις το μέγεθος της παραγωγής, ηγόρασαν τας γαίας εις δεκαπλασίους τιμάς»,

επισημαίνει ο Ν. Εμμανουήλ στην *Εφημερίδα της Ελληνικής Γεωργίας*.⁷¹

Η τρίτη μεγάλη αύξηση της σταφιδοκαλλιέργειας παρατηρήθηκε στο πλαίσιο διανομής της εθνικής γης μετά το 1871, και κίνητρό της ήταν η ασθένεια της φυλλοξήρας, η οποία έπληξε την ίδια περίοδο τους γαλλικούς σταφιδαμπελώνες και η οποία διήρκεσε περίπου 10 χρόνια. Σε αυτήν την τρίτη φάση

λής κατά την Πρώτην Σύνοδον, τ' Α, Αθήνα, 1854, σ. 60-85. Η συζήτηση αυτή οδήγησε στην ψήφιση των νέων διατάξεων που αφορούσαν το νόμο της προικοδότησης του 1835 και δημοσιεύτηκε σε ΦΕΚ με τον τίτλο: «Περί των εκ προικοκτησιών καθυστερούντων» στις 12 Αυγ. 1855.

⁷¹ Στο *Περί της ελληνικής γεωργίας. Έδαφος και κλίμα. Πληθυσμός της Ελλάδος. Ελληνικά καλλιεργεία*, στην «Εφημερίδα της Ελληνικής Γεωργίας», αρ. 2, Αθήνα 1855, σ. 77.

η κάλυψη με σταφίδα αφορούσε κυρίως τις περιοχές των αδιάθετων και παρθένων εδαφών των γύρω δήμων.

«Ο νομός Αχαΐας, καθό ορεινός τα πλείστα, έχει ολίγας και ουχί μεγάλας πεδιάδας. Μεγίστη πασών είναι η της Μανωλάδος, (το Αχαιϊκόν αυτής τμήμα) ανήκουσα εις τον δήμον Δύμης της επ. Πατρών μήκους 15 περίπου χλμ. και ίσου πλάτους, χωριζομένη από του Ηλειακού τμήματος δια του ποταμού Λαρισσού»,

σημείωνε στα 1903, ο γεωγράφος, ιατρός και αργότερα βουλευτής Χρίστος Κορούλλος.⁷² Η γαλλική αγορά αναγκάστηκε να εισαγάγει σε μεγάλες ποσότητες χαμηλής ποιότητας κορινθιακή σταφίδα, κυρίως με σκοπό να χρησιμοποιηθεί ως σταφιδίτης στην παραγωγή γαλλικών κρασιών.

Η διαφοροποίηση που υπήρξε στους νόμους ύλα' και τπς' του 1871 περί διανομής των εθνικών γαιών σε σχέση με το νόμο της προικοδότησης (1835) και τους οθωνικούς νόμους, έγκειται ιδίως στη διαδικασία που ακολουθήθηκε σχετικά με τον καθορισμό των τιμών των κτημάτων που θα διανέμονταν. Η τοπική επιτροπή κάθε περιοχής το 1871 εκτιμούσε την τιμή της γης, γεγονός που περιόριζε το συνολικό ύψος των τιμών αγοράς.⁷³ Ο αγοραστής δικαιούταν να λάβει όσα τμήματα γης επιθυμούσε, με ανώτατο όμως όριο τα 80 στρέμματα ξηρικής και 40 στρέμματα ποτιστικής ασκεπούς γης ή φυτειών. Η διαδικασία του νόμου ευνοούσε τον ήδη κάτοχο της γης, ο οποίος καλούνταν να δηλώσει την κατοχή και κυριότητα εντός ενός τριμήνου. Στο άρθρο 10 σημειώνεται χαρακτηριστικά ότι *«οι μη δηλώσαντες εντός του τριμήνου προθεσμίας τας υπ' αυτών κατεχομένας φυτείας, θεωρούνται παρητημένοι των χορηγούμενων εκ του παρόντος νόμου πλεονεκτημάτων»*. Από κοινού με την υποβολή της αίτησης οι αγοραστής πλήρωναν και μια προκαταβολή ύψους 3 δραχ. ανά στρέμμα εάν η γη ήταν ποτιστική, και 1,5 δραχ., εάν η γη ήταν ξηρική. Στην περίπτωση των φυτειών, πλήρωναν 4 δραχ. για σταφιδαμπέλους και για «συκiewνες» και 2 δραχ. για τις υ-

⁷² Χ. Κορούλλος, *Χωρογραφία της Ελλάδος, Α' Νομός Αχαΐας*, Αθήνα 1903, σ. 11.

⁷³ Η εθνική γη χωριζόταν κατά ποιότητα της γης σε τέσσερις κατηγορίες, δύο ποιότητες ποτιστικής και δύο ξηρικής γης με αντίστοιχες τιμές. Βλ. ΦΕΚ, 14 Μαρ. 1879 και *Εθνικά και Εκκλησιαστικά κτήματα*, ό.π., σ. 327-331.

πόλοιπες φυτείες. Οι δόσεις αποπληρωμής οριζόνταν σε 26 ετήσιες έναντι 5% για την ασιεπή και σε 18 δόσεις έναντι 8% για τις φυτείες. Και σε αυτήν την περίπτωση ωστόσο, δεν άλλαξε ιδιαίτερα η εικόνα και η μορφή της γαιοκτησίας στην ελληνική ύπαιθρο και κυρίως στην περιοχή που μας ενδιαφέρει. Η διαδικασία είχε σκοπό να ευνοήσει τους ήδη κατόχους της γης. Ωστόσο, η διεκδίκηση της κατοχής και κυριότητας της εθνικής γης οδήγησε πολλούς από τους επίδοξους κατόχους να δηλώσουν αρχικά τη γη ως και στη συνέχεια να επιλύσουν τις διαφορές τους στα αστικά δικαστήρια.⁷⁴ Στο νόμο σημειώνεται ότι *«πάσα διένεξις περί κατοχής μεταξύ δύο ή και πλειόνων αξιούντων αυτήν, λύεται δικαστικώς· εν τούτοις δια τας αμφισβητούμενας παρ' αυτών φυτείας, το παραχωρητήριο εκδίδεται υπέρ εκείνου, ον ήθελε κρίνει δικαιούμενον επιτροπή συγκροτούμένη υπό της αρμοδίας διοικητικής αρχής, του οικονομικού εφόρου και του ειρηνοδίκου της πρωτεύουσας»*.⁷⁵

Όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο η εναπομείνασα αδιάθετη γη πέρασε στα χέρια λίγων και ισχυρών κεφαλαιούχων μέσα από διάφορες πρακτικές. Επομένως, και μετά την εφαρμογή αυτών των νόμων, παρατηρήθηκε σημαντική συγκέντρωση γης στα χέρια ορισμένων ισχυρών κεφαλαιούχων, αλλά κυρίως η γη μετατράπηκε σε εμπορεύσιμο είδος. Η παρουσία τους επηρέασε σε σημαντικό βαθμό τη δομή και τη μορφή που έλαβε η αγροτική ιδιοκτησία και ευρύτερα η οικονομία στην περιοχή.⁷⁶ Τα όρια που τέθηκαν από τους νόμους σχε-

⁷⁴ Αυτή η σκέψη επιβεβαιώνεται από τη συζήτηση που διεξάγεται στο πλαίσιο της Βουλής σχετικά με ορισμένες τροποποιήσεις που αφορούσαν στους νόμους του 1871 λόγω των προβλημάτων που είχαν ανακύψει, εξαιτίας των συνεχών δικαστικών αντιπαραθέσεων. Βλ. ΕτΒ, Περίοδος Ι, συν. 45, 3^{ης} Δεκ. 1885, σ. 526-532.

⁷⁵ *Εθνικά και Εκκλησιαστικά κτήματα*, ό.π., σ. 331.

⁷⁶ Εκτός όμως των οικονομικών όρων, άλλαξε και ο οικιστικός χάρτης της περιοχής, όπως συνέβη στην περίπτωση του δήμου Δύμης. Οι οικισμοί που «φυτρώνουν» στην περιοχή μετά το 1871, υπερβαίνουν κατά πολύ τη συχνότητα εμφάνισης οικισμών του προηγούμενου διαστήματος, όπως προκύπτει και από τον Πίνακα. Η ονοματοδοσία κάθε νέου, αυτόνομου οικισμού ακολουθούσε δύο λογικές, η μία βασιζόταν στο χώρο προέλευσης της πλειονότητας των κατοίκων και η δεύτερη βασιζόταν στο ρόλο που διαδραμάτισε στην περιοχή η ισχυρή οικογένε-

τικά με τα ανώτατα όρια εθνικής γης που μπορούσαν να παραχωρηθούν, σε πολλές περιπτώσεις δεν αποτέλεσαν εμπόδιο στην προσπάθειά τους να συγκεντρώσουν μεγάλες εκτάσεις γης υπό την ιδιοκτησία τους. Η επένδυση σε αυτήν τη φάση, αφορούσε νέες περιοχές και εκτάσεις που δεν είχαν μέχρι εκείνη τη στιγμή διανεμηθεί με τους προηγούμενους νόμους.

Η διανομή πάντως της πρώην εθνικής γης υπήρξε πάγιο αίτημα της ελληνικής κοινωνίας στο 19^ο αιώνα, καθώς όλες οι πλευρές που εμπλέκονταν στο θέμα θεωρούσαν ότι η διατήρηση του καθεστώτος ιδιοκτησίας ως είχε, δηλαδή υπό τον χαρακτήρα των εθνικών κτημάτων, μόνο ως «ανωμαλία» μπορούσε να ερμηνευθεί.⁷⁷ Την περίοδο αυτή συγκρούστηκαν για το ζήτημα δύο αντίθετες πολιτικές κατευθύνσεις. Η μια η οποία υποστήριζε ότι η διανομή της γης έπρεπε να γίνει σε όσους ήδη την καρπώνονταν ή ακόμα και σε άλλους ανάλογης οικονομικής δυνατότητας καλλιεργητές, και η άλλη, ότι έπρεπε να διανεμηθεί χωρίς περιορισμούς σε όσους διέθεταν κεφάλαια, με σκοπό να την αποκτήσουν οι ισχυροί των πόλεων. Η κοινή συνισταμένη η οποία προκρίθηκε και απέδωσε στο σύνολό της, ήταν η απελευθέρωση και εμπορευματοποίηση της πρώην εθνικής γης. Το ζήτημα γινόταν πιο δύσκολο από τη στιγμή που έπρεπε να βρε-

νεια. Στην πρώτη κατηγορία, έχουμε χαρακτηριστικά παραδείγματα τα *Βραχνέικα*, τα *Σουθενέικα*, *Σκιαδέικα*, τα *Μποντέικα*, ενώ στην δεύτερη κατηγορία έχουμε τα *Σαγέικα*, τα *Καραϊίικα*, τα *Γερουσέικα* κ.α. Βλ. Πίνακα 13.

⁷⁷ Ο Δ. Ψυχογιός στο *Προίκες, Φόροι, Σταφίδα και Ψωμί*, Αθήνα 1987, σ. 66, από λαθασμένη εκτίμηση μάλλον θεωρεί ότι οι ενοικιαστές των φόρων και οι μεγάλοι γαιοκτήμονες επιθυμούσαν διακαώς τη διατήρηση της γης υπό το καθεστώς του δημοσίου της χαρακτήρα. Οι άνθρωποι από τους οποίους αντλεί τέτοιες σκέψεις, όπως οι Σ. Σωτηρόπουλος και Π. Χαλιγιόπουλος, εξέφραζαν ένα εκσυγχρονιστικό πνεύμα της περιόδου. Αυτοί θεωρούσαν ότι έπρεπε να συγκρουστούν με πολιτικές αναχρονιστικού τύπου, τόσο όσον αφορά τη διατήρηση των εθνικών κτημάτων όσο και τη διατήρηση της έγγειας φορολογίας. Ο λόγος τους επομένως χαρακτηριζόταν από υπερβολική διάθεση απέναντι σε μια επιχειρηματολογία «φανταστικού» τύπου. Η διαφωνία μου εδώ, βασίζεται στο ότι αυτές οι κατηγορίες ανθρώπων στο σύνολό τους (μεγάλοι γαιοκτήμονες, ενοικιαστές φόρων, κεφαλαιούχοι έμποροι), υποστήριζαν με θέρμη τη διαδικασία διανομής της εθνικής γης και εκμεταλλεύτηκαν στη συνέχεια τους όρους διανομής της, αποδεχόμενοι τις διατάξεις του αντίθετα, από αυτό που υποστηρίζει ο Ψυχογιός.

θεί τρόπος ώστε να υλοποιηθεί η διανομή της. Από την άλλη, σκοπός της πολιτείας, ήταν να προχωρήσει μέσα από την εκποίηση της, σε όσον το δυνατόν μεγαλύτερο εκχρηματισμό των οικονομικών συναλλαγών στην ύπαιθρο και βέβαια να αποκομίσει και η ίδια σημαντικά οικονομικά οφέλη. Η μετατροπή της έγγειας φορολογίας σε χρηματικό φόρο με τις διαδικασίες του νόμου του 1835, παρουσιάστηκε ως η σημαντικότερη αλλαγή στο νομοθετικό πλαίσιο της μεταρρύθμισης. «*Δεύτερον παύει η εις είδη αποδεκάτωσις, ήτις φανερώτατα παρεμποδίζει δια πολλούς λόγους την πρόοδον της καλλιέργειας της γης, και αντικαταστένεται δια μιας μετρίας χρηματικής δόσεως*» σημείωναν οι υπεύθυνοι του υπουργείου σε ειδική εγκύκλιο προς τους ενδιαφερομένους αγοραστές.⁷⁸ Τον ίδιο ακριβώς σκοπό επεδίωκε αρκετά χρόνια αργότερα η πολιτεία εισάγοντας το φόρο «αροτριόντων κτηνών», με τον οποίο αντικαθιστούσε εκ νέου το φόρο της δεκάτης. Σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, και συγκεκριμένα μετά από ένα χρόνο εφαρμογής του πρώτου νόμου μέσω μιας νέας νομοθετικής ρύθμισης, που εντασσόταν στο νόμο περί διανομής των φθαρτών κτημάτων (1836), φαίνεται ότι η Πολιτεία ταλαντευόταν και έδινε το δικαίωμα στους αγοραστές να επιλέξουν ανάμεσα στο χρηματικό φόρο 3% και στο φόρο 10% επί της ακαθάριστης παραγωγής.⁷⁹ Η προσκόλληση όμως των αγροτών σε συνθήκες αιώνων, όπως και η αδυναμία τους να ανταπεξέλθουν σε σταθερή βάση και άρα ανεξαρτήτως παραγωγικής δυνατότητας στη χρηματική φορολόγηση, απέτρεψε αυτήν την εξέλιξη και οδήγησε σε αυτό που ο Σ. Πετμεζάς ονομάζει «ασύμμετρη σχέση μεταξύ του κεφαλαιούχου και του μικρού ιδιοκτήτη». Ο Πετμεζάς δεν εννοεί μόνο την ασύμμετρη «οριακή αξία» του χρήματος· επεκτείνει την οικονομική χρήση του όρου αξία και αποδίδει στην έννοια χαρακτηριστικά που επηρεάζουν τις δανειστικές σχέσεις, τις συνθήκες εργασίας. Αυτά ακριβώς

⁷⁸ *Εθνικά κτήματα*, ό.π., σ. 5.

⁷⁹ ΦΕΚ, 13 Νοεμ. 1836. Σε αυτό αναφερόταν ότι «αν προτιμά την απόδοσιν του δεκάτου ο ιδιοκτήτης πρέπει ν' εφοδιασθεί καθ' εκάστον έτος με έγγραφον αποδεικτικόν του αρμόδιου Οικονομικού Επιτρόπου προς τον αρμόδιον δημόσιον ταμείον, ότι τα αποκτηθέντα κτήματα ταύτα εκαλλιεργήθησαν αληθώς».

τα στοιχεία επιτρέπουν στον κάτοχο των κεφαλαίων τον έλεγχο του κοινωνικού σώματος σε πολύ περισσότερους τομείς.⁸⁰

2. Εποικισμός των πεδινών εδαφών και εμφυτευτικές σχέσεις

Μπροστά σ' αυτές τις οικονομικές εξελίξεις, η πόλη των Πατρών και η περιοχή γύρω από αυτήν, αποτέλεσαν πόλο έλξης, μεταξύ άλλων, των εμπόρων και των μεσαζόντων, ανθρώπων που ασχολούνταν με το εμπόριο και προέρχονταν από τα Ιόνια νησιά αλλά και από τις χώρες της Ευρώπης. Αυτοί διέβλεψαν τον ουσιαστικό ρόλο που μπορούσε να διαδραματίσει η οικονομία της πόλης στην εξέλιξη των οικονομικών μεγεθών της χώρας, καθώς και τα οικονομικά οφέλη που μπορούσαν οι ίδιοι να αποκομίσουν. Σε μια κοινωνία, όπου πριν αλλά και αμέσως μετά την επανάσταση κυριαρχούσαν οι πρόκριτοι - οι οποίοι με την ίδρυση του ελληνικού κράτους καλούνται να δραστηριοποιηθούν σε ένα διαφορετικό κοινωνικό και διοικητικό περιβάλλον επικεντρώνοντας σε νέες δραστηριότητες - νέα σύνολα ανθρώπων κάνουν την εμφάνισή τους. Η κοινωνική ομάδα των ετεροχθόνων εμπόρων, έρχεται στην πόλη λόγω της αποδοτικής καλλιέργειας της κορινθιακής σταφίδας και των εξαγωγικών δραστηριοτήτων που σχετίζονται με αυτήν.

«Η εμπορική θέσις, επαναλέγομεν της πόλεως των Πατρών, όχι μονάχα της μνημονευθείσας εκ της Ηλείου οικογενείας (ενν. την οικογένεια Πετσάλη) προσεκάλεσεν, αλλά και Χίων, Σμυρναίων, Επτανησίων, και τινων μερών διαφόρων συνεκέντρωσεν εναντίθα, όπου κατασταθείσαι απέκτησαν σύμπασα κτήματα, ωκοδόμησαν οικίας, δια της αποκαταστάσεως των, όχι ολίγον στόλισαν και στολίζουσι»⁸¹

γράφει η *Ηχώ των Επαρχιών*, που φαίνεται να θεωρεί ότι οι έμποροι δεν μεταφέρουν στην πόλη μόνο μέρος των σημαντικών τους κεφαλαίων, αλλά και στοιχεία ενός ευρωπαϊκού κοσμοπολιτισμού ή την πολύτιμη εμπειρία τους σε το-

⁸⁰ Σ. Πετμεζάς, *Η αγροτική οικονομία*, Αθήνα 2006, σ. 35.

⁸¹ Εφημ. *Ηχώ των Επαρχιών*, 11 Φεβ. 1844.

μείς όπως η οικονομία ή η εκπαίδευση. Ξένοι εμπορικοί οίκοι, όπως αυτοί των Βαρφ και Άμβουργερ, που ήταν αρχικά εγχευόμενοι στα Ιόνια νησιά αλλά και έμποροι ελληνικής καταγωγής, όπως οι Κάρολος Δρακόπουλος, Διονύσιος Μαλτέζος, στράφηκαν οριστικά προς την Πάτρα και τους νέους χώρους καλλιέργειας και εμπορευσιμότητας του προϊόντος και δημιούργησαν ένα έντονα ευνοϊκό για το εμπόριο περιβάλλον στην νέα πόλη.

Οι αυτόχθονες ή ετερόχθονες, έμποροι και κτηματίες, μέσα από τις νομοθετικές διαδικασίες απέσπασαν τα ευφορότερα εδάφη της περιοχής, τα οποία όμως έπρεπε να βρουν τρόπους κατάλληλους και αποδοτικούς, για να καλλιεργήσουν. Το εμφυτευτικό σύστημα υπήρξε η πιο διαδεδομένη μορφή καλλιέργειας της σταφίδας στην περιοχή - γεγονός που ενίσχυε την οικονομική τους δύναμη- ενώ αύξανε το κύρος τους και την όποια πολιτική τους επιρροή. Η εκμετάλλευση ωστόσο της πρώην εθνικής γης, αποτέλεσε πεδίο διαφωνιών και συγκρούσεων ανάμεσα σε διαφορετικά κοινωνικά σύνολα: για τους ιδιοκτήτες γης, η κατοχή της σήμαινε τη δημιουργία νέων, επικερδών σταφιδοφυτειών- τις οποίες μελλοντικά θα μοιράζονταν με τους εμφυτευτές των κτημάτων τους- χωρίς την καταβολή του απαραίτητου κόστους καλλιέργειας. Συγκεκριμένα, οι εμφυτευτές αναλάμβαναν να κάνουν φυτεία τη χέρσα γη με δικά τους έξοδα. Για τους εμφυτευτές – καλλιεργητές από την άλλη, η κατοχή γης σήμαινε τη μετατροπή τους σε δυνάμει μελλοντικούς ιδιοκτήτες. Μετά το πέρας 5-7 ετών, μοιράζονταν τη γη, την οποία καλλιεργούσαν μέχρι τότε, με τον ιδιοκτήτη της έκτασης. Το οικονομικό πλαίσιο προσδιοριζόταν κυρίως από τον ιδιοκτήτη και ήταν συγκεκριμένο. Αυτός ήταν που παραχωρούσε μέρος της γης του για οικία και για αγρό στους εμφυτευτές, ενώ σε πολλές περιπτώσεις τους δάνειζε κεφάλαια πολλές φορές με ανελαστικούς για αυτούς όρους. Μετά τη διανομή της γης ανάμεσα στις δύο πλευρές, ανακύπτουν και πάλι διάφορα ερωτήματα για την έρευνα: αν ο ιδιοκτήτης του μεγαλύτερου τμήματος της γης- γιατί σε αυτόν παρέμεναν τα μισά στρέμματα της συνολικής έκτασης – συνεχίζει να καλλιεργεί τη γη του εκμισθώνοντάς την σε εργάτες, ή για πόσο διάστημα μπορούσε

να παραμείνει ο κάθε μικρο- ιδιοκτήτης γης στο όριο της επιβίωσης, αφού μέσα από τη διαδικασία της εμφύτευσης αποκτούσε το 1/2 της συνολικής έκτασης. (ο εμφυτευτής βέβαια συνήθως αποκτούσε το 1/5 ή το 1/4 της γης και αυτό γιατί η διανομή δεν γινόταν ισομερώς ανάμεσα στις δύο πλευρές του αγροδότη και του αγρολήπτη, αντίθετα η συμφωνία περιλάμβανε τον ιδιοκτήτη της γης από την μία και από την άλλη ένα πλήθος εμφυτευτών που μοιράζονταν τη γη που τους πρόσφερε ο ιδιοκτήτης σε περισσότερα του ενός τμήματα). Η απάντηση στο ερώτημα πιθανόν ήταν ότι οι μικροί ιδιοκτήτες συνέχιζαν να απασχολούνται, εκτός από τις δικές τους καλλιέργειες, και στα μεγάλα κτήματα των ιδιοκτητών της περιοχής υπό το καθεστώς του σέμπρου δηλαδή, «μισακάρηδες» ή ως μισθωτοί εργάτες. Έτσι, όμως η οικονομική τους εξασφάλιση δεν μπορούσε παρά να έχει μεσοπρόθεσμο χαρακτήρα, αφού η γη που αποκόμιζαν ως μικροί ιδιοκτήτες ήταν μικρή. Περιοριζόταν σε αυτό που περιγράφεται από τους μελετητές ως «νανώδης», αφού συνήθως δεν υπερέβαινε το 1 έως 10 στρέμματα.⁸² Πιθανώς το μικρό μέγεθος της ιδιοκτησίας ισοσκελιζόταν στα μάτια των μικρών ιδιοκτητών από το ότι η διαδικασία αυτή τους μετέτρεπε από ημινομάδες κτηνοτρόφους ή εποχικούς καλλιεργητές σε ιδιοκτήτες γης. Αυτό το γεγονός, εκτός της αίσθησης ασφάλειας που τους παρείχε, καθώς τους εξασφάλιζε σχετική οικονομική άνεση (τουλάχιστον για τα πρώτα χρόνια), διεύρυνε τον ορίζοντα επιλογών και νέων ευκαιριών. Σίγουρα πάντως, πολλοί κύκλοι

⁸² Την πιο εμπειριστατωμένη έρευνα πάνω στο θέμα του βαθμού ιδιοκτησίας στην ευρύτερη περιοχή της Β. Πελοποννήσου προσφέρει ο Θ. Καλαφάτης στη μελέτη του: «*Αγροτική πίστη και οικονομικός μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο, Αιγιαλεία τέλη του 19^{ου} αι.*», τ. Β', Αθήνα 1991, σ. 68-70. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του, θεωρεί ότι η «νανώδης» ιδιοκτησία δεν υπερβαίνει τα 10 στρέμματα, η μικρή υπολογίζεται από 10-50 στρέμματα, η μεσαία από 50-100 και η μεγάλη από 100 και άνω. Μια μέση οικογένεια της ελληνικής κοινωνίας μπορεί να καλλιεργήσει έως 10 στρέμματα. Επομένως, οι εκτιμήσεις που αναφέρει ο Σπηλιωτάκης στην *Στατιστική της γεωργίας* στα 1864, σ. ΚΖ', πέρα από το γεγονός ότι αναφέρονται σε μέσους όρους, υπολογίζονται με βάση την παραγωγή ενός άλλου προϊόντος (σταριού). Άρα εξαρτώνται από το είδος της καλλιέργειας, το μέγεθος, αλλά και τη μορφή της οικογένειας. Σωστά επισημαίνει ανάλογους παράγοντες και η Εύη Καρούζου, *ό.π.*, σ. 71.

της ελληνικής κοινωνίας έβλεπαν θετικά τη δημιουργία μικρών ιδιοκτησιών, αν κρίνουμε την επιβεβαιωτική, από κάθε άποψη, αναφορά του περιοδικού *Οικονομική Επιθεώρηση* στα 1872, στην οποία σημείωνε ο ανώνυμος αρθρογράφος της ότι:

«ο χωρικός ιδιοκτήτης είναι εξ όλων των καλλιεργητών ο πλειότερος εκ του εδάφους ωφελούμενος, διότι είναι και ο μάλλον περί του μέλλοντος μεριμνών. Ενώ φωτίζεται υπό της πείρας, καθιστά παραγωγικότεραν την ανθρωπίνην εργασίαν...»

και παρακάτω: *«Ούτως εξ όλων των καλλιεργητών ο χωρικός ιδιοκτήτης είναι ο ευτυχέστερος»*. Στη συνέχεια, ο ίδιος αρθρογράφος υποστήριζε ότι: *«Εν γένει η μικρά ιδιοκτησία αποτελεί ευρωστότατον σχολείον διανοητικής, ηθικής και οικονομικής ανάπτυξεως του λαού»*.⁸³ Η ιδιοκτησία τουλάχιστον για τους συντάκτες σε αυτήν τη φάση του περιοδικού αποτελούσε «σχολείο» για τους κατόχους γης, το οποίο θα βελτιώνε τους όρους διαβίωσής τους τόσο ως προς το επίπεδο της οικονομίας, όσο και ως προς τη διανοητική, ηθική πλευρά της ζωής τους. Η έννοια της ιδιοκτησίας, παρείχε στον κάτοχό της ασφάλεια, η οποία παρέμενε ζητούμενο για τους ανθρώπους που πριν λίγα χρόνια είχαν αλλάξει ριζικά τον τρόπο ζωής τους και είχαν εγκαταλείψει οριστικά τα ορεινά εδάφη. Παρουσιαζόταν όμως πλέον και ως ένα στοιχείο εξέλιξης και πολιτισμού. Από την άλλη, φαίνεται ότι οι άνθρωποι «εξαναγκάζονταν» να εγκαταλείψουν το «νομαδικό» τρόπο διαβίωσης.

Επομένως στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα, οι πρόκριτοι και οι ετερόχθονες, έμποροι επενδυτές, εκμεταλλεύτηκαν μεγάλες εκτάσεις γης κοντά στην πόλη της Πάτρας και την καλλιέργησαν με κορινθιακή σταφίδα. Εκεί προσκαλούσαν καλλιεργητές, προκειμένου να δουλέψουν ως εμφυτευτές στις μεγάλες ιδιόκτητες εκτάσεις τους.

⁸³ «Περί της μικράς ιδιοκτησίας της γης» στην *Οικονομική Επιθεώρηση*, 1872, σελ. 193-200. Αυτό επιβεβαιώνεται από τους υπολογισμούς τους οποίους έχει συναγάγει ο Θ. Καλαφάτης στη μελέτη του και αναφέρεται στο βαθμό εγγραματοσύνης που παρουσιάζουν οι κάτοικοι των περιοχών αυτών, τ. Α', *ό.π.*, σ. 150.

«Το φαινόμενο τούτο έλαβε μεγάλας διαστάσεις δια της μεταναστευτικής τάσεως των ορεινών εις τας πεδιάδας. Η δυτική ούτω παραλία της Πελοποννήσου κατοικείται νυν υπό μιγάδων εξ όλων των υπό ατυχεστέρας γεωλογικής περιστάσεις διατελουσών χωρικών κοινοτήτων»,

επιβεβαιώνει ο αρθογράφος της «Οικονομικής Επιθεώρησης», τον Ιούλιο του 1873.⁸⁴ Οι αλλαγές που παρατηρούνται στον πληθυσμό της περιοχής, οφείλονται στις ανάγκες της τοπικής οικονομίας και υφαίνονται γύρω από την καλλιέργεια της σταφίδας. Έτσι, διαμορφώνεται μια δυναμική σχέση ανάμεσα στην μετανάστευση και τις συνθήκες εργασίας που ισχύουν στα πεδινά εδάφη. Η νέα σχέση εργασίας ανάμεσα στον εμφυτευτή και τον ιδιοκτήτη αποτυπώνεται στα δικαιοπρακτικά έγγραφα της περιόδου.

Ας παρακολουθήσουμε ένα εμφυτευτικό συμβόλαιο από τα πρώτα που μας έχουν διασωθεί, ώστε να δούμε πώς καταγράφονται οι όροι που ισχύουν σε πρώιμη φάση. Πρόκειται για εμφυτευτικό συμβόλαιο του 1837, ανάμεσα στον έμπορο Ιάκωβο Παξημάδη, ο οποίος είχε διατελέσει ακόμα και πρόεδρος του *Εμποροδικείου* Πατρών τη δεκαετία του 1830, και σε κατοίκους της περιοχής *Βραχνίου* της Κυλλήνης (;). Ο Παξημάδης αποκτά εθνική γη 80 Βασιλικών στρεμμάτων (μονάδα μέτρησης ελάχιστα μικρότερη από το στρέμμα) και συντάσσει εμφυτευτικό συμβόλαιο με τους παρακάτω 6 αγρολήπτες: Γεώργιο Οικονομόπουλο, Κωνσταντίνο Παπαδόπουλο, Νικόλαο Γερογιάννη, Θεόδωρο Μελισσαρόπουλο, Δημήτριο Θανόπουλο, Κωνσταντίνο Καλογριόπουλο, άπαντες *γεωργοί*, κάτοικοι της περιοχής που βρίσκεται στην ιδιοκτησία του Παξημάδη.⁸⁵ Στο έγγραφο αυτό, περιγράφονται με κάθε λεπτομέρεια οι ενέργειες που απαιτείται να κάνουν οι γεωργοί-εμφυτευτές ώστε να αναπτυχθεί η σταφίδα και τους καλεί να φυτέψουν τη γη με δικά τους έξοδα. Ο οικισμός όπου εγκα-

⁸⁴ Στο *ίδιο*, σελ. 194.

⁸⁵ Ο Ι. Παξημάδης, όπως προκύπτει από το εμφυτευτικό συμβόλαιο, δεν διέθετε στην περιοχή μόνο αυτό το κτήμα, αλλά τουλάχιστον ένα ακόμα με το οποίο συνόρευε το προαναφερθέν κτήμα, πληροφορία την οποία μας διασώζει ο Παπαγεωργίου.

ταστάθηκαν οι εμφυτευτές των κτημάτων του ιδιοκτήτη ονομάστηκε Παξήμα-
δαΐϊα, και διασώζεται μέχρι σήμερα. Σε αυτό το έγγραφο σημειώνεται ότι
*«οι φυτευταί ούτοι μετά την παρά της Κυβερνήσεως προς τον κ. Παξιμάδη κατακώρω-
σιν του αγρού τούτου ωμολόγησαν ότι στέργουν και υποχρεούνται άνευ τινός αντιρρήσε-
ως να φυτεύσουν δι' ιδίων αυτών εξόδων τον αγρόν τούτον καθ' όλην την έκτασιν εφέ-
τος όλην σταφιδώνας υποσχόμενοι προς το μέρος του δρόμου ν' ανοίξωσι χάνδακα εφέ-
τος δια την προφύλαξιν του, και όθεν από τα άλλα μέρη απαιτείται δια το ίδιον τέλος».*

Το εν λόγω συμβόλαιο, εκτός από τα στοιχεία που επαναλαμβάνονται σε όλα
τα συμβόλαια, περιλαμβάνει 8 επιπλέον όρους.

*«Το φύτεμα όσον ένεστι προϊμώτερον και με όλην την απαιτουμένην εντέλειαν ανοίγο-
ντες τα γουβιά κατ' ευθείαν γραμμήν, ώστε και κλήματα να φυλάξωσι την ευθυγραμμίαν
καθ' όλην την έκτασιν του φυτεύματος δια να ευκολύνεται η καλλιέργεια. Τα γουβιά θέ-
λουν έχει μάκρος οκτώ πιθαμάς και βάθος τέσσαρας εις τρόπον το εν κλήμα από το άλ-
λο έχωσι την αυτήν απόστασιν και όσα κλήματα τούτων δεν πιάσουν το πρώτον έτος ν'
αναπληρούν ανεξεραίτως το δεύτερον και καθ' εξής πάλιν αν δεν πιάσωσιν».*

Στο συμβόλαιο υπολογίζεται ότι για διάστημα περίπου πέντε χρόνων, είναι πι-
θανόν να μην αποδώσει η γη. Ο «εμποροκτηματίας» Παξιμάδης προτίθεται να
δώσει μόνο όσες χιλιάδες σταφιδοφυτού χρειασθούν για να αναπτυχθεί ο στα-
φιδώνας. Ύστερα από πέντε χρόνια και όταν το κτήμα έχει φτάσει σε ικανοποι-
ητικό επίπεδο απόδοσης, τότε θα διαμοιραστεί, ώστε το μισό να πάει στον ιδι-
οκτήτη και το άλλο μισό στους 6 καλλιεργητές- γεωργούς, στους οποίους περι-
που αντιστοιχούν 7 στρέμματα στον καθένα.⁸⁶ Εάν τώρα ο σταφιδώνας αποδώ-

⁸⁶ Υπήρχαν βέβαια και εξαιρέσεις, όπου οι αγροδότες ήταν περισσότεροι από τους εμφυτευτές. Σε αυτό το συμβόλαιο, έχουμε την οριστική διανομή του κτήματος ανάμεσα σε κάποιους αγροδότες και έναν αγρολήπτη. Ως ιδιοκτήτες της έκτασης εμφανίστηκαν τρία πρόσωπα ως κληρονόμοι της Αγγελικής Ασημάκη Πόλου, οι κτηματίες Κωνσταντίνος Τσερτίδης, Ασημάκης Πόλος και η άνευ επαγγέλματος Ακροτοπούλα Πόλου και ως αγρολήπτης, εμφανίστηκε ο δικαστικός κλητήρας της πόλης (Πάτρα) Ιωάννης Πετριχιάνος. Το κτήμα, που βρισκόταν στη θέση *Ψαροφάι*, μετά την εμφύτευση που διήρκεσε έξι χρόνια διαμοιράστηκε ως εξής: στον δικαστικό κλητήρα παρέμειναν τα 5,297 στρέμματα, ενώ άγνωστη είναι η έκταση που παρέμεινε

σει πιο νωρίς, τότε το κέρδος το «νέμονται» οι εμφυτευτές χωρίς τη διαμεσολάβηση του ιδιοκτήτη. Είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα του συμβολαίου όταν αναφέρει ότι «...αν τυχόν ο σταφιδών αποδώσει τινά καρπών θέλει το νέμονται οι ίδιοι οι εμφυτευταί ούτοι χωρίς να ενέχεται ο κύριος Παξιμάδης». Επίσης, ο Παξιμάδης δανείζει σε όλους ένα ποσό 200 δραχ. άτοκα, εάν όμως δεν μπορέσουν να του το αποπληρώσουν, τότε ο τόκος υπερημερίας φτάνει το 12%. Κατά συνέπεια, ο δανεισμός επιβάλλει έναν επιπλέον, διαφορετικού τύπου οικονομικό έλεγχο στον καλλιεργητή – εμφυτευτή από την πλευρά του ιδιοκτήτη.⁸⁷

Οι πηγές μας συχνά αφήνουν να διαφανεί ότι κάποιος ισχυρός κεφαλαιούχος, ο οποίος είχε στην κατοχή του μεγάλες ακαλλιεργητες εκτάσεις, προέτρεψε τους εμφυτευτές και τους παρακίνησε να εγκατασταθούν μόνιμα στα χωράφια του. Η λειτουργία αυτής της «πειθούς», χωρίς βέβαια να έχει καταναγκαστικό χαρακτήρα, παρουσιάζεται στο δημόσιο λόγο ως διέξοδος για τους ανθρώπους που επιλέγουν αυτόν το δρόμο και βέβαια εμπεριέχει στοιχεία επιβολής.⁸⁸ Ο Γ. Σωτηριάδης, άλλος έμπορος και κτηματίας του Αγίου Βασιλείου του δήμου Πατρών «...εστράπη επί την ανάπτυξιν της καλλιέργειας της σταφίδος, εις

στους άλλους τρεις ιδιοκτήτες. Βλ. ΓΑΚ Πατρών, Συμβολαιογραφικό Αρχείο, Α. Παπαγιανόπουλου, αρ. εγγ. 211, 21 Νοεμ. 1864.

⁸⁷ Το συμβόλαιο διασώζεται από Β. Παπαγεωργίου, *Βραχνί και Βραχναίικα*, Πάτρα 1962, σ. 237-240.

⁸⁸ Είναι χαρακτηριστική η ομοιότητα που διέπει δύο διαφορετικά κείμενα, που προέρχονται από δύο οικογένειες που τα μέλη τους έδρασαν σε σταφιδοφόρες περιοχές της Πελοποννήσου. Η μία αφορά την περίπτωση Γ. Σωτηριάδη, με την οποία θα ασχοληθούμε αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο, και η άλλη αφορά την περίπτωση Α. Νταλιάνη, σημαντικού πολιτικού και οικονομικού παράγοντα της περιοχής της Γαστούνης, την οποία μου παραχώρησε γενναιόδωρα ο Α. Φραγκιάδης. Το έγγραφο προέρχεται από μια *Διαμαρτυρία* απογόνου της οικογένειας που υπάρχει στο Αρχείο Α. Νταλιάνη και το οποίο απόκειται στο Ε.Λ.Ι.Α. Η διαμαρτυρία αυτή χρονολογείται από τη δεκαετία του 1930 και σχετίζεται με την επιδίωξη της οικογένειας να δοθεί η ονομασία του Αναγνώστη Νταλιάνη σε έναν δρόμο της πόλης. Και στις δύο περιπτώσεις, αναφέρεται ότι οι ισχυροί της περιοχής «προσκάλεσαν», και επομένως βοήθησαν, χωρικούς των ορεινών περιφερειών να αποκτήσουν εθνικά κτήματα και να εγκατασταθούν σε νέους κοντινούς προς την παραλία οικισμούς. Η λογική που διέπει τα δύο κείμενα είναι σχεδόν ίδια.

τας προσπάθειας δ' αυτού και τα μέσα οφειλομεν τόσους αγροτικούς συννοικισμούς οίτινες ένθαδε σήμερα και αποτελούσι το εναποταμιευθέν κεφάλαιον της Ελληνικής δραστηριότητος των τελευταίων τόσων χρόνων». Και παρακάτω, «...προσείλκυσε τους χωρικούς των ορεινών μερών και εχορήγησεν αυτοίς μέσα και συμβουλάς δι' ων εγένοντο ιδιοκτῆται πολυτίμων σταφιδώνων και ευπρεπών οίκων, αφήρσεσεν αυτούς εκ των στερήσεων του ορεινού βίου και κατέστησεν ούτω αυτούς αρχηγούς οικογενειών ευημερουσών και παράγοντας σημαντικούς του εθνικού πλούτου».⁸⁹

Η ομοιότητα ανάμεσα στην περίπτωση Γ. Σωτηριάδη και στην περίπτωση Αν. Νταλιάνη, δημάρχου και βουλευτού της Αμαλιάδας είναι εντυπωσιακή. Σε έγγραφο που φυλάσσεται στο αρχείο της οικογένειας Νταλιάνη στο ΕΛΙΑ με αντίστοιχο περιεχόμενο, αν και αφορά τελείως διαφορετικό έγγραφο διαβάζουμε ότι

«και από τη στιγμής εκείνης το ονειροπόλημα γίνεται πράγμα και άρχεται η πραγματοποίησης της φιλοδοξίας του- προσελκύει εποίκους από τα ορεινά και άγονα μέρη της Πελοποννήσου, τους φίλεργους και νομοταγείς Γορτυνίους και Καλαβρυτινούς, τους αποκαθιστά διανέμων γαίας, τους περιβάλλει με όλην την στοργήν του, τους παρέχει πάσαν τινά υποστήριξίν του...».

Ακολουθώντας έτσι, τις συμβουλές ενός ισχυρού οικονομικά προσώπου, οι πληθυσμοί αυτοί επέλεξαν την οριστική μετακίνηση και μετεγκατάσταση στα πεδινά μαζί με την οικογένειά τους και το σύνολο της κινητής τους περιουσίας, ενώ έπρεπε πολλές φορές να διασχίσουν μεγάλες αποστάσεις.

Ο έλεγχος αυτός βασιζόταν στην αναδιανομή του κεφαλαίου προς όφελος των ισχυρών μέσω του εμπορικού κέρδους, στον έλεγχο του εμποροπιστωτικού κυκλώματος και στον έμμεσο έλεγχο της εργασίας. Σε αυτό ακριβώς το τρίτο σημείο θα επιμείνουμε για να διερευνήσουμε τους όρους με τους οποίους εφαρμόστηκε. Ο έλεγχος της εργασίας επιτυγχανόταν, μεταξύ άλλων, με τη με-

⁸⁹ Εφ. Φορολογούμενος, 23 Νοεμ. 1890. Πρόκειται για την νεκρολογία του που δημοσιεύει ο δικηγόρος της πόλης Α. Τσέλιος. Βλ. αναλυτικά την περίπτωση του Γ. Σωτηριάδη και των επενδυτικής του απόπειρας στο κεφ. 2, σ. 205-216.

τατροπή του μετακινούμενου συνεχώς πληθυσμού σε ένα μόνιμα εγκαταστημένο σώμα εμφυτευτών στα όρια των εκτάσεων των ισχυρών κτηματιών αλλά και τη «μετάλλαξή τους» σιγά-σιγά σε μικρούς ιδιοκτήτες γης. Οι ιδιοκτήτες γης εξασφάλιζαν, εκτός από το φύτεμα, την καλλιέργεια των σταφιδαμπέλων τους και τη μόνιμη παρουσία αγροεργατών στα κτήματά τους. Η έμμεση εξάρτηση των εμφυτευτών διευκόλυνε, εκτός από τη μείωση του κόστους παραγωγής για τον ιδιοκτήτη, την ανάγκη διατήρησης ενός δυναμικού αγροεργατών για την ενδεχόμενη μελλοντική τους μετατροπή σε «μισιακούς» καλλιεργητές ή πολύ πιο σπάνια σε μισθωτούς αγρότες. Από την άλλη, η εξάρτησή τους ενισχυόταν υπό την πίεση και άλλων πολιτικών ή κοινωνικών κριτηρίων. Για παράδειγμα, πόσο εύκολο ήταν να αρνηθεί να εφαρμόσει τους όρους - ή να επιβάλλει τους δικούς του- που ορίζονταν μάλιστα μέσω συμβολαίων ένας εμφυτευτής, όταν ο ιδιοκτήτης της γης που καλλιεργούσε ήταν και ο σημαντικός γαιοκτήμονας της περιοχής, ο ιδρυτής του οικισμού, και στο πλαίσιο της διευρυμένης του οικογένειάς είχε εμφανή πολιτική παρουσία. Η εξάρτηση ωστόσο, είχε και αντίστροφη πορεία. Ο ιδιοκτήτης έπρεπε να παρέχει συνθήκες ασφάλειας και κοινωνικής ηρεμίας στους εμφυτευτές των κτημάτων, προκειμένου να έχει υπό τη δικαιοδοσία του ανθρώπους που θα καλλιεργούσαν και θα φρόντιζαν τα κτήματά του χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα. Βέβαια, όπως προκύπτει και από προηγούμενες αναφορές, όταν παρουσιαζόταν πρόβλημα έλλειψης εργατικών χεριών, οι ιδιοκτήτες συχνά για να καλύψουν τις ανάγκες τους «προσκαλούσαν» νέους εργάτες και πληθυσμό από άλλες περιοχές.

Όπως είδαμε, στην αρκετά πρώιμη περίπτωση του κτηματία Παξιμάδη, οι δανειοδοτήσεις των εμφυτευτών από τους αγροδότες, επέτειναν τις μορφές έμμεσης εξάρτησης των μικρών καλλιεργητών από τους ισχυρούς εμπόρους και κτηματίες. Όμως σε μια οικονομία, όπως αυτή της επαρχίας Πατρών η εμφύτευση σε αυτό το πλαίσιο επιβεβαίωνε τις διαφορετικές κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους. Τόσο η εξασφάλιση εργασίας, όσο και η απόκτηση γης, συνδέονται άρρηκτα με το πλαίσιο της οικονομικής δομής που χαρακτη-

ρισε την ανάπτυξη της περιοχής. Η επέκταση των εκτάσεων και η καλλιέργειά τους με σταφίδα, το σύστημα ιδιοκτησίας που ίσχυσε καθώς και οι μορφές παραγωγής είναι επίσης αναπόσπαστα κομμάτια αυτής της δομής. Υποστηρίζαμε ήδη, ότι η μετακίνηση πληθυσμού προς αυτές τις περιοχές εντάσσεται σε ένα ευρύτερο σύνολο επιλογών, όπου καθοριστική σημασία είχε η εύρεση εργασίας και η απόκτηση γης. Ο Β. Παναγιωτόπουλος έχει επισημάνει ότι, πριν ακόμα το ξέσπασμα της επανάστασης, σημειώνεται σε ετήσια βάση μετακίνηση ανθρώπων από την ορεινή περιοχή των Καλαβρύτων προς τα πεδινά εδάφη της Βοστίτσας. Κατά τη γνώμη του ωστόσο, αυτού του είδους οι μετακινήσεις, δεν συγκροτούσαν μια οργανωμένη αγορά εργασίας, την περίοδο στην οποία αναφέρεται.⁹⁰ Πότε όμως συγκροτείται η αγορά εργασίας και κάτω από ποιούς όρους; Το συμπέρασμα στο οποίο συγκλίνουν οι περισσότεροι των μελετητών, συνίσταται στο ότι οι πλεονάζοντες πληθυσμοί των ορεινότερων δήμων- με διαφορετικούς ρυθμούς και υπό το βάρος διαφορετικών παραγόντων κάθε φορά, ανάλογα δηλαδή με τη συγκυρία και τα δεδομένα που αντιμετώπιζαν- στρέφονται για μόνιμη μετεγκατάσταση σε πεδινότερες περιοχές και σε νέες γεωγραφικές ζώνες, όπου υπήρχε η δυνατότητα εύρεσης εργασίας στις ήδη μεγάλες σταφιδοφυτείες ή σε εκτάσεις που μπορούσαν να καλλιεργηθούν μελλοντικά. Εδώ όμως πρέπει να σημειωθεί ότι οι εποχικοί μετανάστες αποτελούν πρόσκαιρα «πλεονασματικό» πληθυσμό· οι εποχικές μεταναστεύσεις συνιστούν φαινόμενα που διαρκούν αιώνες και είναι ευθέως ανάλογα με ορισμένου τύπου γεωργικές φροντίδες σε ορεινές και πεδινές περιοχές αντίστοιχα. Επομένως η τάση, που σημειώνεται την περίοδο αυτή, αφορούσε αρχικά στην κάθοδο ενός υποαπασχολούμενου πλεονασματικού πληθυσμού με κύριο σκοπό την εποχική εργασία στις σταφιδοκαλλιέργειες της περιοχής, και στη συνέχεια τη σταθερή μετακίνηση και την οριστική μετεγκατάστασή του σε νέα εδάφη. Αυτά τα δύο

⁹⁰ Β. Παναγιωτόπουλος, «Γαστούνη-Βοστίτσα, Δύο ανταγωνιστικά πρότυπα αγροτικής ανάπτυξης στην προεπαναστατική Πελοπόννησο», στον τόμο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, *Άμμος*. Στη μνήμη του Φώτη Αποστολόπουλου, Αθήνα 1984, σ. 371.

φαινόμενα, της μετακίνησης πληθυσμού στα πεδινότερα εδάφη από τη μία και από την άλλη της προσφοράς εργασίας, πρέπει να μελετηθούν παράλληλα, καθώς συνιστούν διαφορετικές εκφάνσεις της ίδιας πρακτικής. Σε πρώτη φάση οι κάτοικοι μετακινούνται σε πεδινότερα εδάφη και έπειτα, όταν δοθεί η ευκαιρία, στρέφονται στη σταφιδοκαλλιέργεια η οποία φαντάζει ως πιο σταθερή και ασφαλή εργασία μέσα από τα εμφυτευτικά συμβόλαια. Κατά συνέπεια, αυτή η επιλογή οδηγούσε στην οριστική τους μετεγκατάσταση στα νέα εδάφη.⁹¹

Σε αυτές τις δύο φάσεις μετακίνησης των ανθρώπων, οι ανάγκες τους διέφεραν. Η ζωή στην ορεινή περιοχή παρέπεμπε σε μια οικονομία κατά βάση γεωργο-κτηνοτροφική, με σημαντικές δυσκολίες για την ατομική αλλά και τη συλλογική διαβίωση. Ακόμα και αν αυτό δεν ίσχυε συνολικά, σίγουρα όμως στα πεδινά οι συνθήκες διαβίωσης των ιδιοκτητών, ακόμα και των μικρών, ήταν καλύτερες. Η επαφή των κατοίκων με το χώρο προέλευσης παρέμενε ισχυρή τα πρώτα χρόνια παρουσίας τους στη νέα γη, ενώ φαίνεται ότι εξασθενούσε με το πέρασμα των χρόνων, για να εξαλειφθεί εντελώς στις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα. Η συνεχής μετακίνηση τους με τη μεταφορά του ζωικού κεφαλαίου, διαμόρφωνε συνθήκες προσωρινής διαμονής στο χώρο, με αποτέλεσμα την αναζήτηση πρόχειρων, ως επί το πλείστον, καταλυμάτων.

Το σύνολο των μελετητών επίσης συμφωνεί ότι η μετακίνηση ορεινών πληθυσμών στην πεδινή ύπαιθρο δεν συνδυάστηκε με την προσφορά μισθωτής αγροτικής εργασίας, αλλά ότι ενίσχυσε βαθμιαία τις μορφές εμφυτευτικής απασχόλησης· δηλαδή, αναλύοντας την αγορά εργασίας στο ελληνικό χώρο, υποστηρίζουν ότι οι μετακινούμενοι πληθυσμοί απασχολούνταν κατά κύριο λόγο ως εμφυτευτές στις μεγάλες ιδιόκτητες εκτάσεις των ισχυρών γαιοκτημόνων,

⁹¹ Στη Συλλογή περιέχουσα το Σύνταγμα, τους Κανονισμούς των Νομοθετικών Σωμάτων, τα Καθήκοντα των Νομαρχών και Επαρχών και την Διαίρεση του Κράτους κατά Νομούς, Επαρχίας και Δήμους, Αθήνα 1851, σ. 203, αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι στον οικισμό Πλατάρι του δήμου Πατρών η «θέσις κατοικουμένη το ήμισυ του έτους από ετεροδημότας χάριν της καλλιεργείας των σταφίδων». Στο ίδιο κείμενο επισημαίνεται ότι το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται σε δύο ακόμη οικισμούς Κεφαλά και Κορηγού.

παρά ως μισθωτοί εργάτες γης. Όμως οι εποχικά μετακινούμενοι πληθυσμοί, είναι κυρίως ημερομίσθιοι, και κάλυπταν μερικές, ειδικευμένες εργασίες στη σταφιδοκαλλιέργεια, όπως το σιάψιμο, τον τρύγο, το κλάδεμα ή το θερισμό (καλλιέργεια σταριού). Εξαιρέση από την παραπάνω γενική τοποθέτηση, αποτέλεσε η άποψη που διατύπωσε ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς πάνω στο θέμα, ο οποίος εξέφρασε την άποψη ότι όχι μόνο δεν ήταν διαδεδομένη η εξαρτημένη έμμισθη αγροτική εργασία στην ελληνική ύπαιθρο, αλλά συνολικά η αυξανόμενη παρουσία πληθυσμών από τα ορεινά στα πεδινά δεν συνοδεύεται από οποιαδήποτε μορφή προσφορά εργασίας. Ειδικότερα υποστήριξε ότι, εκτός των περιοχών στις οποίες η διαθέσιμη εθνική γη έγινε αντικείμενο ιδιοποίησης εκ μέρους των ισχυρών κεφαλαιούχων και προικίτων, δηλαδή τις περιοχές της Αττικοβοιωτίας, σε όλες τις άλλες περιοχές οι μορφές εξαρτημένης εργασίας ή ακόμα και επίμορτης αγροληψίας εξέλιπαν χαρακτηριστικά.⁹²

Η εικόνα ωστόσο που έχουμε σχηματίσει μέχρι στιγμής στην περιοχή, διαφαίνεται αρκετά πιο σύνθετη. Η σταφιδοκαλλιέργεια απαιτούσε ειδικευμένη εργασία, καθώς πρόκειται για εντατική και όχι εκτατική καλλιέργεια, γεγονός που αύξανε την εποχική ζήτηση εργατικών χεριών και συνεπώς διαμόρφωνε υψηλά ημερομίσθια για τους σταφιδεργάτες, ενώ παράλληλα προϋπέθετε την εποχική κυρίως παρουσία τους στη γη.⁹³ Κατά τους καλοκαιρινούς μήνες και

⁹² Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος, Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1989, σελ. 271. Το πρόβλημα αυτής της θέωσης έγκειται κυρίως στην αντίληψη ότι η Εθνική γη στην περιοχή δεν αποτέλεσε πεδίο αντιπαράθεσης και σύγκρουσης, αλλά ότι μέσω αυτής ενισχύθηκαν οι μικροί καλλιεργητές. Σε διαφορετικά από τον Τσουκαλά συμπεράσματα, καταλήγει η Μαρία Σταματογιαννοπούλου, *ό.π.*, σ. 111-112, υποστηρίζοντας ότι η εκμετάλλευση νέων γαιών συνοδεύεται από την προσφορά εργασίας. Σε αυτό το σημείο, η Σταματογιαννοπούλου αναφέρεται σε συνεχώς μετακινούμενα νοικοκυριά. «Το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα αποτελεί την ενδιάμεση περίοδο στην κάθοδο των χωρικών προς την παράκτια ζώνη», σημειώνει χαρακτηριστικά.

⁹³ Περί του υψηλού επιπέδου του ημερομισθίου στον 19^ο στην ελληνική αγροτική κοινωνία βλ. Κ. Τσουκαλάς «Η εξέλιξη των ημερομισθίων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα» στον *Πολί-*

ειδικά κατά τη διάρκεια της συγκομιδής του προϊόντος στις αρχές Αυγούστου, η ζήτηση για εργατικά χέρια πολλαπλασιάζονταν, ενώ τα αγροτικά ημερομίσθια αυξάνονταν απότομα. Αυτή η διαδικασία δεν ανακόπηκε. Αυτό συνέβαινε διότι την περίοδο αυτή, η ζήτηση εργατικών χεριών αυξανόταν ταχύτερα από την προσφορά, και έτσι τα αγροτικά ημερομίσθια εκτοξεύονταν σε ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα. Η μετεγκατάσταση του δημογραφικού πλεονάσματος προς τα νέα εδάφη σχετίζεται και με αυτήν την εξέλιξη. Η απασχόληση των σταφιδεργατών στα κτήματα επικεντρωνόταν ορισμένους μήνες της περιόδου. Η μετεγκατάσταση εποχικών αγρεργατών, οι οποίοι ακολουθούσαν, ερχόταν για το διάστημα έντασης της σταφιδικής εργασίας, και επέστρεφαν στον τόπο καταγωγής τους, μόλις ολοκληρωνόταν αυτή ήταν μια συνήθης πρακτική των ανθρώπων στην περιοχή. Η ετήσια προσέλευση 2.000 – 3.000 χιλιάδων σταφιδεργατών από τα Ιόνια νησιά, δεν επαρκούσε για να καλυφθούν οι αυξημένες ανάγκες σε εργάτες κατά τη διάρκεια συγκομιδής.

Υπάρχει ωστόσο μια ακόμα ενδιαφέρουσα πτυχή προς διερεύνηση, η οποία σχετίζεται με τον ευρύτερο ρόλο της εργασίας στην περιοχή. Η δημιουργία μικρών ιδιοκτησιών, άλλοτε κάλυπτε τις ανάγκες αναπαραγωγής μιας μικρής αγροτικής οικογένειας και των οικονομικών της μέσων, και άλλοτε εξανάγκαζε τα μέλη της να εργάζονται με τη μορφή έμμισθης αγροτικής εργασίας σε γειτονικά κτήματα των ισχυρών κεφαλαιούχων εμπόρων και κτηματιών. Αυτό συνέβαινε διότι δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσουν τις οικονομικές δυσκολίες που παρουσιάζονταν. Μια μέση οικογένεια του 19^{ου} αιώνα δεν θα μπορούσε να καλλιεργήσει μόνη της τη σταφιδική της έκταση, εάν η τελευταία υπερέβαινε τα πέντε, δέκα στρέμματα. Άρα, χρειαζόταν να βρει άλλους τρόπους και μέσα καλλιέργειας. Ένα ερώτημα που χρειάζεται απάντηση, αφορά στο ποσοστό της έμμισθης αγροτικής εργασίας στον τομέα της σταφιδοπαραγωγής στην περιοχή. Το ύψος των ημερομισθίων από την άλλη διέφερε από περιοχή σε

τη, τχ. 31, 1979, σ. 23-30 και Σ. Ασδραχάς, «Η εξέλιξη των τιμών, ημερομισθίων και μισθών 1832-1912», στο *Ζητήματα Ιστορίας*, Αθήνα 1983, σ. 175-198.

περιοχή, γεγονός που αντικατοπτρίζει την αδυναμία συγκρότησης ενιαίας αγοράς στο επίπεδο του μισθού, της εργασίας και του τρόπου παραγωγής.⁹⁴

Τα στοιχεία που θα χρησιμοποιήσουμε στη συνέχεια, προέρχονται από το αρχειακό υλικό της εμπορικής οικογένειας της πόλης Μιχαήλ Κόλλα και επιβεβαιώνει την προηγούμενη εικόνα και χωρίς βέβαια να ανατρέπουν το σύνολο των προηγούμενων σκέψεων, φωτίζουν και άλλες πλευρές της σύνθετης αυτής κατάστασης. Το υλικό αυτό αποτελείται από ένα σύνολο 42 περίπου ιδιωτικών συμφωνητικών εγγράφων (Βλ. Πίνακα 13).⁹⁵ Σε αυτά τα έγγραφα, ο μελετητής διαπιστώνει ότι στο διάστημα των τριάντα περίπου χρόνων μετά την εγκατάστασή του στην Πάτρα, ο προερχόμενος από τη Χίο έμπορος και κτηματίας Μιχαήλ Α. Κόλλας, συνάπτει διαφορετικής διάρκειας έμμισθες σχέσεις με υπηρέτες, επιστάτες, υπαλλήλους και όχι με καλλιεργητές, εκτός από λίγες περιπτώσεις. Σε μια από αυτές, τον Ιούνιο του 1847, οι συμβαλλόμενοι «τρυγητές», Μήτρος Παπαγιάννης και Ανδρέας Ρουμελιώτης, συμφώνησαν με τον Μιχαήλ Κόλλα να *«υπάγωμεν να τρυγήσουμε εις την σταφίδα του κωρ Μιχαήλ Κόλλα μέχρι τέλος και να καθίσωμεν εις το αλώνι του μέχρι να ξεσηκωθή να εργαζόμεστε και να τρίβομεν να δρομονίζωμεν και τα λοιπά ο δε κ. Κόλλας θέλη μου πληρώση 4,5 δραχ. για κάθε εργάσιμην μέραν»*.⁹⁶

Από το σύνολο του υλικού προκύπτουν επιπλέον ορισμένα αξιοσημείωτα συμπεράσματα: α) Πολλές συμφωνίες τις οποίες κάνει ο Μ. Κόλλας, καλύπτουν θέσεις για τα αστικά οικήματα με υπηρέτες και υπηρέτριες- μάλιστα μικρής ηλικίας- τις οποίες συνάπτει ύστερα από συμφωνίες με τους ενήλικες γο-

⁹⁴ Χ. Χατζηϊωσήφ, *ό.π.*, σ. 33.

⁹⁵ Τα έγγραφα αυτά αφορούν ιδιωτικά συμφωνητικά που γράφονται σε δύο αντίγραφα, προκειμένου και οι δύο συμβαλλόμενοι να γνωρίζουν τους όρους της συμφωνίας τους και καλύπτουν χρονικά την περίοδο 1842-1848. Η επιλογή των εγγράφων έγινε ενδεικτικά και δεν αφορά το σύνολο των εγγράφων τα οποία ανήκουν στο ιδιωτικό αρχείο. Η επιλογή των εγγράφων που χρησιμοποιούνται εδώ βασίζεται στον φάκελο με την πρόχειρη ταξινόμηση υπό τον τίτλο εργατικά.

⁹⁶ Αρ. Μ. Κ., φακ. Ερ., 24 Ιουλ. 1847.

νείς τους ή με συγγενείς Α' βαθμού. Σε πολλές περιπτώσεις, όπως χαρακτηρι-
στικά καταγράφεται σε αυτά, το υπηρετικό προσωπικό απασχολείται σε πολλές,
και διαφορετικές εργασίες, που αφορούν βοηθητικές ασχολίες στην οικία αλλά
και το εμπορικό μαγαζί της οικογένειας.⁹⁷ β) Το βοηθητικό προσωπικό που
απασχολείται στις καλλιέργειες καλύπτει διάφορες θέσεις και διακρίνεται σε
δύο μεγάλες κατηγορίες. Η πλειονότητα των συμβαλλομένων είναι δραγάτες
κυρίως τριμηνιαίας διάρκειας και άρα πρόκειται για εποχικούς εργάτες κυρίως
που προέρχονται από τη γειτονική Ζάκυνθο.⁹⁸ Σε αυτές τις περιπτώσεις, οι
«δραγάτες» έχουν την ευθύνη των κτημάτων και αναλαμβάνουν ειδικά τις εργα-
σίες κατά τη διάρκεια συγκομιδής του προϊόντος. Ο βασικός ρόλος τους επικε-
ντρώνεται στη φύλαξη του προϊόντος κατά τη διάρκεια του τρύγου. Στα έγγρα-
φα αυτά, περιγράφεται επακριβώς η εργασία που πρέπει να καταβάλλουν για να
πληρωθούν και να ικανοποιήσουν τις απαιτήσεις του αφεντικού τους. Στις πε-
ρισσότερες των περιπτώσεων οι εποχικοί αυτοί εργάτες πληρώνονται με ημε-
ρομίσθια. Στον Ζακυνθινό Παναγιώτη Αχτίση περιγράφεται με κάθε λεπτομέ-
ρεια ότι «...να αρχίση αύριον να ξεφυλίση όλην την σταφίδαν, να βλαστοκοπίση και να
τη σιλώση όλην με τζιτες να φτιάξη τη δραγάτα του και να ξιση παστρικόν να φτιάξη τα
σταρόματα να κουβάλιση τα ξίλα» και παρακάτω «...να επιστατή και επαγρουπή να
δριμονίση με την μηχανήν την σταφίδαν, και να μαλάξη τον καρπόν του...».⁹⁹

Η απασχόλησή τους γίνεται σε δύο κυρίως κτήματα της οικογένειας στη
Μελικουιά και στο Μπεγουλάκι γειτονικό οικισμό της πόλης των Πατρών.

⁹⁷ Σε ανάλογο ιδιωτικό συμφωνητικό στις 29 Οκτωβρίου 1842, π.χ. ο δεκατριάχρονος
Σπύρος Αναστασόπουλος είναι υποχρεωμένος να υπηρετήσει τον αφέντη του «...εις όλας τας
δουλείες, εργαστηριακές και τις οικιακές δουλειές...». Βλ. Αρχείο Μ. Κόλλα, φ. ερ., 29 Οκτ. 1842,

⁹⁸ Η παρουσία Ζακυνθινών εποχικών εργατών σχετίζεται μάλλον με την εξειδίκευση της
καλλιέργειας στους σταφιδαμπελώνες του νησιού. Η καλλιέργεια εκεί χρονολογείται πολύ πα-
λαιότερα από την εμφάνιση της προϊόντος στην Πελοπόννησο. Στα αξιοσημείωτα είναι ότι συ-
νάπτει συμφωνίες για εποχική εργασία ακόμα και με ανθρώπους από την πατρογονική του περι-
οχή τη Χίο. Βλ. Πίνακα 11.

⁹⁹ Αρ. Μ. Κ., φακ. Ερ., 26 Ιουν. 1844.

Επίσης, επισημαίνονται περιπτώσεις κατά τις οποίες το διάστημα της εργασίας καλύπτει περίπου χρόνο και άρα, η πληρωμή γίνεται μηνιαία. Η εγκατάσταση προφανώς των εργατών σε αυτές τις περιπτώσεις είναι μόνιμη.

Κατ' εξαίρεση, στο αρχείο της οικογένειας φυλάσσεται ένα επίσημο, αυτήν τη φορά, συμβόλαιο, (δηλαδή συμβόλαιο που είχε συνυπογραφεί με την παρουσία συμβολαιογράφου στις 24 Μαΐου 1848) το οποίο συνάπτει ο Μ. Κόλλας, με τον εκ Ζακύνθου Διονύσιο Θεοδωρίδη. Ο τελευταίος, ανέλαβε χρέη επιστάτη για δύο χρόνια και μάλιστα σε τρία διαφορετικά κτήματα του ιδιοκτήτη. Η πληρωμή του, όριζε το συμβόλαιο, ότι θα γινόταν κάθε μήνα και θα άγγιζε ετησίως τις 400 δραχ. Προφανώς πρόκειται για εργασία η οποία δεν αφορά μόνο τα κτήματα του Κόλλα αλλά και των άλλων γειτόνων και η πληρωμή του θα γίνει συνολικά στο τέλος. γ) Η πλειονότητα των προσώπων που καταλάμβαναν τέτοιες θέσεις κατάγονταν από τη γενέτειρά του Κόλλα, Χίο, ή τη γειτονική με την περιοχή Ζάκυνθο, στην οποία ο Κόλλας είχε διαμείνει για μικρό διάστημα μετά τη φυγή της οικογένειας από τη γενέθλια περιοχή. Αυτό το γεγονός δεν μοιάζει να υπήρξε τυχαίο, αλλά μάλλον λόγοι εντοπιότητας ωθούν τον ιδιοκτήτη να προσλαμβάνει άτομα της εμπιστοσύνης του. δ) Η πληρωμή των προσώπων με τους οποίους συνάπτει έμμισθες σχέσεις γινόταν ως επί το πλείστον σε μηνιαία βάση, ενώ στις συμφωνίες τριμηνιαίας διάρκειας η πληρωμή γινόταν με ημερομίσθια. Και εδώ όμως εντοπίζονται ορισμένες ενδιαφέρουσες εξαιρέσεις, όπως συνέβη στην περίπτωση της ανιψιάς του μαστροαντρέα Σταμόπουλου, η οποία ανέλαβε θέση υπηρέτριας στην οικία του Μιχαήλ Κόλλα στις 25 Ιουλίου 1842, υπό τον όρο ότι θα αποπληρωθεί με το συνολικό ποσό των 65 δραχ. έπειτα από την πάροδο ενός έτους.¹⁰⁰ Πρέπει ακόμα να επισημανθεί η εξαιρετική περίπτωση που καταγράφεται στις 25 Ιουλίου 1843, όταν ο «δραγάτης» Γεώργιος Χουνέρης αναλαμβάνει υπηρεσία χωρίς να δηλώνεται το ποσό που θα του δοθεί. Αντίθετα, στο συγκεκριμένο έγγραφο γίνεται ειδική μνεία ότι θα πληρωθεί συγκριτικά με την αναλογία των διπλανών χωραφιών και

¹⁰⁰ Αρ. Μ. Κ., φακ. Ερ., 1 Φεβ. 1846.

«...όσον ήθελε έλθη εις το στρέμμα αναλογία και των γειτόνων του...».¹⁰¹ ε) Σχεδόν σ' όλα τα έγγραφα του αρχείου, εκτός της μισθοδοσίας, υπάρχουν συνεχείς αναφορές σε άλλες παραχωρήσεις που κάνει ο έμπορος και ιδιοκτήτης γης προς τους μισθωτούς-υπηρέτες του. Αυτές αφορούν την τροφή, τα ρούχα, ή ειδικά τα παπούτσια τους. Τα ποσά αμοιβών προς τους υπαλλήλους του κυμαίνονται σε σταθερή βάση· για παράδειγμα, η θέση ενός «δραγάτη» στο χρονικό διάστημα που καλύπτουν τα παραπάνω έγγραφα, πληρώνεται περίπου 45 - 50 δραχ. για την τρίμηνη παρουσία του. Είναι επίσης εμφανές ότι τα κτήματα για τα οποία συνάπτει παρόμοιες συμφωνίες δεν είναι μεσαίας και μεγάλης έκτασης, αφού το μεγαλύτερο δεν ξεπερνούσε τα 6,5 στρέμματα. Και όμως, η συστηματική και εντελής καλλιέργειά τους απαιτούσε την ύπαρξη πολλών εργατικών χεριών, προκειμένου να γίνουν οι αναγκαίες όσο και απαραίτητες εργασίες για τη συγκομιδή του προϊόντος· εάν θεωρήσουμε λοιπόν ότι αυτό ίσχυε σε μεσαίας έκτασης σταφιδοκαλλιέργειες, όπως αυτές του Κόλλα, τότε μπορούμε να υποθέσουμε βέβαια ότι στα μεγαλύτερης έκτασης κτήματα η ανάγκη εποχικής μισθωτής εργασίας θα ήταν όχι μόνο πολύ πιο αναγκαία αλλά και διαδεδομένη.¹⁰² Βέβαια στα έγγραφα αυτά δεν γίνεται λόγος για απλούς ανειδίκευτους μισθωτούς αγρότες, αλλά για ειδικευμένους ή για εργάτες που αναλαμβάνουν συγκεκριμένη θέση επιστασίας.

Η κάθοδος από τις ορεινότερες περιοχές και η παρουσία πληθυσμών σε πεδινότερα εδάφη υπήρξε αναπόσπαστο στοιχείο της οικονομικής ανάπτυξης της περιοχής. Η καλλιέργεια της σταφίδας και το σταφιδεμπόριο αποτέλεσαν άλλωστε το συνδετικό κρίκο ανάμεσα στο οικονομικό κέντρο της περιοχής και των εξελίξεων στην ύπαιθρο, δηλαδή της πόλης των Πατρών και της περιφέρειά

¹⁰¹ Αρ., Μ. Κ., φακ. Ερ., 25 Ιουλ. 1846.

¹⁰² Η εικόνα αυτή επιβεβαιώνεται αρκετά χρόνια αργότερα και από το έντυπο που εκδόθηκε στην Πάτρα στα 1869 από τον Εμπορικό Σύλλογο «Ερμής» και το Εμπορικό Επιμελητήριο της πόλης, όταν ρητά υποστηρίζεται ότι χρησιμοποιούνται εργατικά χέρια τουλάχιστον κατά το διάστημα της συγκομιδής, *Απάντησις του εν Πάτραις Εμπορικού Επιμελητηρίου και του Εμπορικού Συλλόγου «Ερμής», Πάτρα [1869], σ. 6.*

της. Οι μεγάλοι ιδιοκτήτες γης είχαν τη βάση τους στην κάτω πόλη των Πατρών και απασχολούνταν κυρίως με το εμπόριο του προϊόντος. Η παρουσία τους στους εξοχικούς οικισμούς κάλυπτε μόνο ένα μικρό μέρος του έτους, με αποτέλεσμα η ευθύνη της ενασχόλησης με τα κτήματα να βαρύνει αποκλειστικά τους επιστάτες των «αφεντάδων», όπως τους «δραγάτες» του Κόλλα.

Η εμφυτευτική διαδικασία η οποία κυριαρχεί στις αγροληπτικές σχέσεις, είδαμε να συγκροτεί ένα νέο πεδίο κοινωνικής αντιπαράθεσης, αλλά διαμορφώνει και ένα αίσθημα ασφάλειας ανάμεσα στα εμπλεκόμενα μέρη, χωρίς ουσιαστικές οξύνσεις και απρόβλεπτες κοινωνικές διαστάσεις. Οι σχέσεις ανάμεσα στους αγρολήπτες και τους ιδιοκτήτες γης δεν είναι μόνιμα σταθερές, αλλά μεταβάλλονται, ανάλογα με τις ευρύτερες συνθήκες που επικρατούν στην οικονομία. Παράλληλα για τους εμφυτευτές, η αλλαγή αυτή σηματοδοτεί θετικές εξελίξεις, αφού η ζωή τους πια χαρακτηρίζεται από την απουσία των απρόβλεπτων κινδύνων που ενέχει η αγορά και η εισοδός τους στην χωρίς όρους εμπορευματικού τύπου οικονομία.

3. Η οικονομία της πόλης και οι επιλογές των ισχυρών στρωμάτων της

Ένα ζήτημα που μένει να αποσαφηνιστεί σχετίζεται με την επιλογή των ισχυρών οικονομικά κύκλων της πόλης, είτε προέρχονταν από τους προικίτους είτε από αυτούς των εμπόρων του εξωτερικού, να επικεντρώσουν τις επενδυτικές τους επιλογές κυρίως στη γη και στο σταφιδικό εμπόριο. Είναι επίσης ενδιαφέρον να αναλυθεί η σχέση που αναπτύσσει η κυρίαρχη κοινωνική τάξη με την ιδέα της εκβιομηχάνισης, τα στάδια που περνά και τελικά την οριστική ρήξη, όταν αυτή επέρχεται. Οι εμποροκτηματίες της πόλης δεν σημαίνει ότι δεν ενδιαφερόντουσαν να επενδύσουν σε μόνιμη βάση στο δευτερογενή τομέα, αλλά φαίνεται ότι στράφηκαν στο σταφιδεμπόριο, επειδή ακριβώς στη συγκυρία βρήκαν περισσότερα οικονομικά οφέλη, γεγονός που συνέβαλε στη διατήρηση

και αναπαραγωγή της κοινωνικής τους κυριαρχίας. Άλλωστε, όταν αντιμετώπι-
σαν ευρύτερες συνθήκες οικονομικής κρίσης, στράφηκαν στη βιομηχανία, και
επένδυσαν μέρος των κεφαλαίων τους αν και με δειλό τρόπο. Στην Πάτρα, ο
δρόμος που οδηγεί στη βιομηχανία περνά κυρίως από το εμπόριο και τις τρα-
πεζικές δραστηριότητες, και μόνο δευτερευόντως οι βιοτέχνες επωφελομένοι
από το πιστωτικό σύστημα απέκτησαν τον έλεγχο σημαντικού αριθμού μέσων
παραγωγής για τη χρήση των οποίων προσλάμβαναν εργάτες.¹⁰³ Στο χώρο της
Πάτρας η βιομηχανική επένδυση υπήρξε αποτέλεσμα των αποτυχημένων κινή-
σεων των πρώτων εμπόρων. Ο Μπρωντέλ, αν και αναφέρεται δύο αιώνες πριν,
σε μια πολύ μεγαλύτερη γεωγραφική ζώνη οικονομιών, αυτή της Μεσογείου
υποστηρίζει ότι τα προβλήματα που δημιουργούνται σε έναν τομέα της οικο-
νομίας, για παράδειγμα τον εμπορικό, εξαναγκάζουν τους κεφαλαιούχους να
στραφούν σε άλλους τομείς - συνήθως το βιομηχανικό ή τον τραπεζικό. Η εμφάνιση μιας νέας οικονομικής δραστηριότητας δεν εναρμονίζεται πάντοτε με
τους άλλους τομείς της οικονομίας, αλλά μπορεί να αναπτυχθεί και να ανθίσει
ακόμα και εις βάρος τους.¹⁰⁴

Η εικόνα αυτή επιβεβαιώνεται στην περίπτωση της Πάτρας, εάν παρα-
κολουθήσουμε τις πρώτες απόπειρες επένδυσης στον τομέα της μεταποίησης
και της βιοτεχνικής παραγωγής. Η ανάπτυξη της βυρσοδεψίας, της βαμβα-
κουργίας και έπειτα της νηματουργίας ήλθαν να καλύψουν τις πολύ μεγάλες α-
νάγκες που είχε ένα συνεχώς αναπτυσσόμενο αστικό κέντρο σε ρουχισμό και
άρα, τους αυξανόμενους ρυθμούς κατανάλωσης των κατοίκων του. Η περιοχή
στα Ταμπάχανα με τα μαγαζιά επεξεργασίας δερμάτων σε πρώιμο στάδιο είχε
πια ξεπεραστεί. Τα βυρσοδεψεία της πόλης δεν θα ξεπεράσουν ποτέ το χαρα-
κτήρα του εργαστηρίου.¹⁰⁵ Ακολούθησε η δημιουργία στα 1846, του πρώτου
βαμβακλωστηρίου, του Π. Φωτεινού, βιομηχανία η οποία αποτέλεσε την πρώ-

¹⁰³ Χ. Χατζήωσήφ, *Η γηραιά σελήνη*, Αθήνα, 1992, σ. 43.

¹⁰⁴ Φ. Μπρωντέλ, *Μεσόγειος, ο ρόλος του περιήγρου*, (μτφ. Κλαίρη Μιτσοτάκη), τ. Α',
Αθήνα 1993², σ. 395.

¹⁰⁵ Ν. Μπακουνάκης, *ό.π.*, 197.

τη τη τάξη οικονομική επένδυση στην πόλη, συνολικού ύψους 70.000 δρχ. Στον Φωτεινό, από το Σοπωτό των Καλαβρύτων, το ελληνικό κράτος είχε παραχωρήσει εθνική γη 80 στρεμμάτων πλησίον του οικισμού Σαραβάλι. Επίσης, για την κατασκευή του εργοστασίου του είχε χορηγήσει δάνειο με επιτόκιο ύψους μόλις 8% και του είχε επιτραπεί η ατελής εισαγωγή μηχανημάτων. Το πρώτο αυτό εργοστάσιο στην Πάτρα λειτούργησε με την αμέριστη συμβολή του κράτους. Η έναρξη λειτουργίας του εργοστασίου, συνέπεσε ατυχώς με μια από τις πιο βαθιές οικονομικές κρίσεις του 19^{ου} αιώνα, που οφειλόταν ιδιαίτερα στη χαμηλή παραγωγή βαμβακιού στις Ηνωμένες Πολιτείες και στην κρίση της υφαντουργίας στην Αγγλία. Από αυτήν την κρίση, δεν έμεινε βέβαια αλώβητη η ελληνική οικονομία, ούτε ειδικά οι εισαγωγές της πόλης, οι οποίες προέρχονταν κυρίως από την Αγγλική αγορά. Πολύ σύντομα, σε διάστημα μόλις δεκαπέντε ετών, ο ιδιοκτήτης της επιχείρησης βρέθηκε στα πρόθυρα χρεοκοπίας και ζήτησε από το κράτος να του χαριστούν τα χρέη. Το εργοστάσιό του γρήγορα μετατράπηκε σε νηματοποιείο και το διαδέχτηκαν δύο τελειότερα: των υιών Τριάντη και του Κλεάρχου Παπαθεοδώρου.¹⁰⁶ Δέκα χρόνια αργότερα, το 1857, η πρώτη ατμοκίνητη μηχανή εγκαθίσταται στο εργοστάσιο του Γ. Κόγκου που κατασκεύαζε «γλυκόριζα» και οι κληρονόμοι του το μετέτρεψαν σε νηματουργείο.¹⁰⁷ Η ενασχόληση των επενδυτών σε σταθερή βάση με το προϊόν της «γλυκόριζας» σε ένα οικονομικό περιβάλλον που εξαρτιόταν από το εμπόριο της σταφίδας ήταν σχεδόν απαγορευτικό.

Η άλλη σημαντική ανάγκη επένδυσης στο αστικό τοπίο που έπρεπε να καλυφθεί, πέρα δηλαδή από την ανάπτυξη της υφαντουργίας και της νηματοποιίας, αφορούσε την αλευροποιία. Το 1870 έχουμε την κατασκευή των κατα-

¹⁰⁶ Βλ. Ν. Μπακουνάκης, *ό.π.*, σ. 206-208 και Ν. Σαραφόπουλος, *Λεύκωμα Αχαϊκής Βιομηχανίας*, Πάτρα 1997.

¹⁰⁷ Η γλυκόριζα είναι αυτοφυής θάμνος που ενδημεί ως επί το πλείστον σε βαλτώδη εδάφη και υπάρχει σε αφθονία στη φύση. Οι παραγωγοί έπαιρναν τις ρίζες, τις έβραζαν, και το εκχύλισμα το στερεοποιούσαν σε μικρές ράβδους, τις οποίες και εξήγαγαν για φαρμακευτική χρήση. Βλ. Ν. Μπακουνάκης, *ό.π.*, σ. 199.

στημάτων Αφών Λιάλιου, τον αλευρόμυλο Τριάντη και την αλευροποιΐα Καράμπελα.¹⁰⁸ Οι ανάγκες των πληθυσμών σε προϊόντα βασιικής διατροφής ήταν συνεχώς αυξανόμενες και η κάλυψή τους απαραίτητη.

Χαρακτηριστικό πάντως όλων των παραπάνω προσπαθειών που αναφέρθηκαν, υπήρξε η βραχυπρόθεσμη πορεία τους. Αυτό ακριβώς το βραχυπρόθεσμο του πράγματος οφειλόταν σε ένα τρίπτυχο ευρύτερων αιτιών: καταρχάς, στην έλλειψη κεφαλαίων που θα μπορούσαν να διοχετευτούν στο δευτερογενή τομέα μεθοδικά και με ασφάλεια. Κατά δεύτερον, στα μικρά περιθώρια κέρδους, καθώς η ελληνική αγορά δεν αποτελούσε ένα μεγάλο μέγεθος κατανάλωσης και επομένως παρέμενε μια υπό διαμόρφωση στενή αγορά. Τέλος, η έλλειψη οδικού δικτύου και ελεύθερης διακίνησης των εμπορευμάτων, λειτουργούσαν αποτρεπτικά στην ομογενοποίηση και στην τελική συγκρότηση του χώρου παραγωγής και αγοράς των προϊόντων. Η δημιουργία μιας εύρυθμης εσωτερικής αγοράς θα μπορούσε ίσως να συμβάλλει αποφασιστικά στην ομογενοποίηση σε εθνικό πια επίπεδο των κοινωνικών συμφερόντων και των οικονομικών τους επιλογών.

Είναι γεγονός ωστόσο, ότι ακόμα και την περίοδο που οι πρωτοβουλίες αυτές βρίσκονταν στο απόγειό τους, τόσο ισχυρή, όσο και ασφαλής βάση της οικονομικής ανάπτυξης της πόλης και των κατοίκων της παρέμενε η καλλιέργεια και το εμπόριο του προϊόντος της σταφίδας. Η επόμενη κίνηση των ισχυρών κεφαλαιούχων προς την κατεύθυνση του δευτερογενούς τομέα συνέβη μετά τη σταφιδική κρίση, όταν πια ο κύκλος εργασιών της σταφιδικής οικονομίας ήταν καταδικασμένος να περιοριστεί σημαντικά.

Με το άνοιγμα της γαλλικής αγοράς της σταφίδας θα αναπτυχθεί ένας ιδιαίτερος βιοτεχνικός κλάδος στην οικονομία της πόλης, της κατασκευής ξυλοκιβωτίων. Το 1890, η εικόνα είχε πια αλλάξει, και στην πόλη λειτουργούσαν 5 ξυλοσχιστήρια (Σ. Βραζιάδη, Ιωάννη Μαμμάκη, Γ. Παπανικολάου, Ιωάν. Τασόπουλου και Α. Δ. Φραγκόπουλου), ακριβώς λόγω της σχέσης που είχε η

¹⁰⁸ Ν. Σαραφόπουλος, *Λεύκωμα Αχαϊκής Βιομηχανίας 1840-1940*, Πάτρα 1997, σ. 13.

επένδυση αυτή με το σταφιδικό εξαγωγικό εμπόριο.¹⁰⁹ Η παραγωγή ξύλινων κιβωτίων και οι συνεχείς παραγγελίες τους επέτρεπαν την προστασία και την ασφαλή μεταφορά του πολύτιμου προϊόντος στις αγορές του εξωτερικού.

Αυτές ήταν οι πρώτες ουσιαστικές αλλά και συστηματικές απόπειρες ίδρυσης βιομηχανικών μονάδων στην Πάτρα· πρωτοβουλίες όμως που δεν είχαν ούτε συνέχεια αλλά ούτε και διάρκεια, με αποτέλεσμα να οδηγηθούν πολύ σύντομα σε παρακμή. Η σημαντικότερη επενδυτική προσπάθεια στην πόλη με τη συμμετοχή πολλών κεφαλαιούχων επιχειρηματιών, υπήρξε η δημιουργία της «*Ελληνικής Οινοποιητικής Εταιρείας*» στα 1858.¹¹⁰ Το εργοστάσιο της εταιρείας συνολικής έκτασης 6.700 τετ. πήχων κατασκευάστηκε στην περιοχή του Αγίου Διονυσίου.

4. Οινοποιητική Εταιρεία, μια πρωτοβουλία, έρμαιο του ανταγωνισμού

Η ίδρυση της «*Εταιρείας της Ελληνικής Οινοποιίας εν Πάτραις*» στα 1858 αποτέλεσε την πιο σπουδαία επενδυτική απόπειρα της πόλης, καθώς προσέλκυσε το

¹⁰⁹ Ν. Σαραφόπουλος, *ό.π.*, σ. 15

¹¹⁰ Το εξαγωγικό εμπόριο, και ειδικά εκείνο της σταφίδας, αποτέλεσε την ισχυρή βάση της οικονομικής ανάπτυξης της πόλης. Η ίδρυση εργοστασίων, όπως το υδροκίνητο κλωστήριο του Φωτεινού το 1846, ή το εργοστάσιο του Γ. Κόγκου, υπήρξαν απλά περιθωριακές οικονομικές επενδύσεις, που δεν αντέστρεψαν την γενική τάση της οικονομίας της πόλης. Χαρακτηριστική είναι η παρουσία των Πατρινών εκθετών στα Ολύμπια του 1859, με πλήθος διαφορετικών προϊόντων. Ακόμα και για όσους ασχολούνταν με την παραγωγή άλλων προϊόντων η κορινθιακή σταφίδα παρέμενε κύρια απασχόληση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Γ. Κόγκος, ο πρώτος βιομήχανος της επαρχίας, ο οποίος εκτός της γλυκόριζας που παρήγαγε στο εργοστάσιο του, παρουσίασε στην έκθεση σταφίδα και «κηρόπανον» για την προφύλαξη του σταφιδικού προϊόντος. Για τα εκθέματα μάλιστα αυτά βραβεύτηκε, Βλ. *Ολύμπια του 1859, Γενική Έκθεση*, Αθήνα 1860. Με αυτόν τον τρόπο, μπορεί να εξηγηθεί και η ανάπτυξη που γνώρισαν βιοτεχνικοί κλάδοι οι οποίοι βασιζόνταν στην ανάπτυξη της σταφιδοπαραγωγής, όπως ο κλάδος της βαρελοποιίας ή της οινοποιίας.

ενδιαφέρον του συνόλου της κοινωνικής «αφρόρεμας». «*Συνίσταται ανώνυμος εταιρεία οينوποιίας Ευρωπαϊκής, έχουσα την έδρα αυτής εν Πάτραις*» δημοσίευε με περηφάνια η εφημερίδα *Αιών* στις 16 Ιαν. 1858. Η οينوποιητική εταιρεία Ελλάδος, συνιστά μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα περίπτωση, που η μελέτη της μπορεί να αποσαφηνίσει την ταύτιση των συμφερόντων μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων από τη μία, και από την άλλη, τις ανταγωνιστικές τάσεις, που αναπτύχθηκαν ανάμεσα σε νέα, διαφορετικά συμφέροντα και πρωτοβουλίες οικονομικών παραγόντων της πόλης σε μια κλειστού τύπου εμπορευματική οικονομία. Λέγοντας «κλειστού τύπου», εννοούμε ότι η αγορά, δηλαδή τόσο ο χώρος παραγωγής όσο και ο χώρος κατανάλωσης, παρέμενε στα ήδη γνωστά της όρια· επομένως, το ζητούμενο για τους οικονομικά ισχυρούς ήταν η εκμετάλλευση της ήδη υπαρκτής αγοράς, χωρίς μεγάλες δυνατότητες διεύρυνσής της.

Το μετοχικό κεφάλαιο της εταιρείας ορίστηκε από την αρχή στα 2.000.000 δρχ., από τα οποία καταβλήθηκε στους μετόχους περίπου το συνολικό ποσό των 566.000 δρχ. καθ' όλη τη διάρκεια λειτουργίας της. Στην προσπάθεια ένωσαν τις οικονομικές τους δυνάμεις όλες οι πλευρές: το ελληνικό δημόσιο, οι ισχυρές εξαγωγικές σταφιδικές εταιρείες της πόλης, τραπεζικοί οργανισμοί, σημαντικοί Έλληνες και ξένοι έμποροι και κτηματίες της πόλης. Η απόπειρα αυτή όμως δεν ευοδώθηκε, αφού τα προβλήματα που ανέκυψαν, εξαιτίας κυρίως του ανταγωνισμού που ξέσπασε ανάμεσα σε διαφορετικές μερίδες συμφερόντων, υπήρξαν πολλά, και, όπως φάνηκε στην πορεία, αξεπέραστα.¹¹¹

Το Διοικητικό Συμβούλιο της *Οينوποιητικής Εταιρείας*, περιλάμβανε ορισμένα από τα πιο εξέχοντα μέλη της τοπικής κοινωνίας ανάμεσα στους οποίους οι έμποροι και παράλληλα κτηματίες, Λάμπρος Γεωργακόπουλος, Θεόδωρος Κρεμμύδης, και Περικλής Γαλανόπουλος.¹¹² Τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου, πρόσωπα με κύρος και αξιοπιστία σε ολόκληρη την κοινωνία της Πά-

¹¹¹ Τα προβλήματα που προέκυψαν στη λειτουργία της εταιρείας και οι λόγοι που οδήγησαν στην αποτυχία και στο οριστικό κλείσιμό της θα εξεταστούν αναλυτικά στη συνέχεια του κεφαλαίου.

¹¹² *Καταστατικόν της εταιρείας της Ελληνικής Οينوποιίας εν Πάτραις*, Πάτρα 1858.

τρας, δημιουργούν την εταιρεία επειδή φοβούνται ότι η οικογενειακή στρατηγική που ακολουθούσαν με ευλάβεια μέχρι εκείνη την στιγμή, ίσως τους οδηγήσει σε μελλοντικά οικονομικά αδιέξοδα. Είναι η πρώτη εταιρεία η οποία συγκεντρώνει τόσες διαφορετικού τύπου οικονομικές δυνάμεις. Στην επιχείρηση της οινοποιητικής συσπειρώθηκαν όλοι οι ισχυροί κτηματίες και έμποροι της πόλης. Η στροφή των ισχυρών κεφαλαιούχων της πόλης στον τομέα της μεταποίησης, με επίκεντρο τη δραστηριότητα της «Οινοποιητικής», ή της εταιρίας οινοποίησης υπό την επωνυμία «Η Κορινθιακή Σταφίδα», η οποία ιδρύθηκε περίπου την ίδια χρονική περίοδο, αλλά και πλήθους άλλων δραστηριοτήτων, οφείλεται σε συγκυριακούς οικονομικούς παράγοντες.¹¹³ Πρέπει να συνδεθεί σε μεγάλο ή μικρότερο βαθμό με τις συνέπειες και τα πρώτα σημάδια της συγκυριακής σταφιδικής κρίσης, μιας κρίσης που οφειλόταν στην ασθένεια των αμπελιών «Oidium Tuckeris» και στην οικονομική κρίση, η οποία συγκλόνησε την ευρωπαϊκή οικονομία τα αμέσως επόμενα χρόνια.

«Πλείστοι δε κτηματίαι και έμποροι της πόλεως ταύτης, υπό την συνετήν και δραστήριον ώθησιν της ενταύθα προϊσταμένης (ενν. εταιρείας)...», αντλούμε από απόσπασμα εφημερίδας της εποχής που αναδεικνύει τον κοινό ρόλο των ισχυρών εμποροκτηματιών στην προσπάθεια ελέγχου της αγοράς.¹¹⁴

«Αναγκασθέντες, χάριν του επιβουλευομένου συμφέροντος της εταιρίας, να επιφέρωμεν τας ανωτέρω ολίγας παρατηρήσεις μας ως προς το τελευταίον επελθόν σκάνδαλον, επαναλαμβάνωμεν να παρακαλέσωμεν εν ονόματι του εθνικού συμφέροντος, εν ονόματι της τοπικής υπολήψεώς μας τους εις αμφοτέρας τας τάξεις ανήκοντας μετόχους να συντρέξωσιν από κοινού ειλικρινώς εις την ταχείαν συγκρότησιν της προκείμενης εταιρίας και εις την έναρξιν των εργασιών της προ του προσεγγίζοντος του τρυγετού...»,

¹¹³ Πρέπει να συνδεθεί σε μεγάλο ή μικρότερο βαθμό με τις συνέπειες και τα πρώτα σημάδια της συγκυριακής σταφιδικής κρίσης, μιας κρίσης που οφειλόταν στην ασθένεια των αμπελιών «Oidium Tuckeris» και στην οικονομική κρίση, η οποία συγκλόνησε την ευρωπαϊκή οικονομία τα αμέσως επόμενα χρόνια.

¹¹⁴ Εφημ. *Μίνως*, 11 Ιαν. 1858.

καταλήγει παραινετικά ο συντάκτης της εφημερίδας *Συνταγματικώς Μίνως* στις 18 Απριλίου 1858, απευθυνόμενος και στις δύο τάξεις των μετόχων τους εμπόρους και τους κτηματίες της πόλης.

Η πρώτη αναγγελία ίδρυσης της εταιρείας, η οποία περιλάμβανε τις υπογραφές σημαντικών κτηματιών και εμπόρων της περιοχής, όπως των Γεώργιου Σωτηριάδη, Παναγιώτη Παπαδιαμαντόπουλου, Ιωάννη Αντωνόπουλου, Κωνσταντίνου Κωνσταντή, Αναγνώστη Πετσάλη, έδειξε ότι η οικονομική ελίτ της πόλης προχώρησε με κοινούς βηματισμούς προς την υλοποίηση αυτού του αρχικά φιλόδοξου σχεδίου. Γρήγορα, οι προσδοκίες του κοινού οράματος διαφεύστηκαν και παρουσιάστηκαν δύο ισχυρές αντίπαλες μερίδες, οι οποίες επιδίωξαν για λογαριασμό τους την εκμετάλλευση της εταιρείας.

Ο Ν. Μπακουνάκης στη μελέτη του, αναφέρεται στην απόπειρα ίδρυσής της ανώνυμης οινοποιητικής εταιρείας ως μια αποτυχημένη προσπάθεια.¹¹⁵

«Κύριος σκοπός της συστάσεως της Εταιρείας ταύτης δεν είναι μόνον η παροχή κερδών τινων εις τους συνεταίρους, ή και η καθίδρυσις οινοποιητικού τινος σχολείου εν τη ημετέρα πατρίδι, αλλ' ιδίως η ανακάλυψις ετέρου τρόπου καταναλώσεως του σταφιδοκάροπου, του οποίου η αφθονωτάτη και πολύ πλέον του αναγκαιούντος ποσού παραγωγή κατέστη παρ' ημίν ζήτημα σπουδαιότατον, εκ της λύσεως του οποίου εξαρτάται αναμφιλέκτως η ζωή ή ο εντελής μαρασμός του κοινωνικού πλούτου»,

τονίστηκε σε εφημερίδα την επόμενη της επίσημης αναγγελίας.¹¹⁶ Η προσπάθεια δεν αφορούσε μόνο την πόλη της Πάτρας ή αποκλειστικά τα κέρδη όσων συμμετείχαν στη διαδικασία της παραγωγής· αντίθετα, προβαλλόταν συνεχώς το επιχείρημα ότι έπρεπε η προσπάθεια να αποκτήσει εθνικό χαρακτήρα, αφού ο απώτερος στόχος ήταν η διασφάλιση του κοινωνικού πλούτου ολόκληρου του έθνους και σκοπός της ήταν η διεύρυνση του τρόπου κατανάλωσης του προϊόντος. Ο εθνικός χαρακτήρας της πρωτοβουλίας προέκυπε και από την αγορά 600 μετοχών της εταιρείας από την κυβέρνηση, δηλαδή ενός ποσοστού γύρω

¹¹⁵ Ν. Μπακουνάκης, *Μια ελληνική πρωτεβούσα στον 19^ο αιώνα*, Πάτρα 1988, σ. 200.

¹¹⁶ Εφημ. *Αι Πάτραι*, 15 Μαρτίου 1858.

στο 47,77% στο σύνολο των μετοχών, παρά την αρχική της διστακτικότητα.¹¹⁷ Η αγορά ενός τόσου σημαντικού αριθμού μετοχών από την Πολιτεία, κατέδειξε τουλάχιστον τις δηλωμένες προθέσεις της για την ενίσχυση της βιομηχανοποίησης στο συγκεκριμένο τομέα και ειδικότερα το ενδιαφέρον της για το προϊόν της σταφίδας, (ανεξάρτητα αν τελικά δεν τήρησε τις υποσχέσεις της και δεν αποπλήρωσε ποτέ προς την εταιρεία το αντίτιμο για το σύνολο των αγορασθέντων μετοχών).

Παρά το θεσμό καλοσώρισμα, όπως φαίνεται και από τα παραπάνω, οι πρώτες τριβές δεν άργησαν να κάνουν την εμφάνισή τους. Η αφορμή της σύγκρουσης, όπως προέκυψε από τη δημόσια αντιπαράθεση, που είδε το φως της δημοσιότητας μέσα από τις στήλες των εβδομαδιαίων εφημερίδων ήταν το ποιός θα αναλάμβανε τη θέση του διευθυντή της εταιρείας. Η αντιπαράθεση ήταν ιδιαίτερα οξεία και περιλάμβανε βαρείς χαρακτηρισμούς και κατηγορίες, ενώ έφτασε μέχρι και στις αίθουσες των δικαστηρίων. Η θέση έπρεπε να καλυφθεί από έναν άνθρωπο ειδήμονα, με δοκιμασμένη τιμιότητα και δραστηριότητα, αλλά και με απόλυτη ικανότητα στα καθήκοντά του. Η τελευταία αυτή έννοια της «ικανότητας», αφορούσε την επίγνωση της οικονομικής κατάστασης και των παραγωγικών δυνατοτήτων των σταφιδοφόρων περιοχών. Εκτός όμως από τις ιδιαίτερες γνώσεις που έπρεπε να διαθέτει ο διευθυντής, έπρεπε επίσης να διαθέτει το απαραίτητο κύρος ώστε να προσελκύσει τα αναγκαία κεφάλαια για τη λειτουργία της εταιρείας. Σε όλα αυτά τα προσόντα θεωρούσε η εφημερίδα *Πάτρι* ότι ανταποκρίνεται με τον καλύτερο τρόπο η εξέχουσα προσωπι-

¹¹⁷ Εφημ. *Μίνως*, 6 Δεκ. 1858. Το κοινοβούλιο είδε με θετικό τρόπο την ίδρυση της ελληνικής οινοποιίας και η συζήτηση που ακολούθησε ήταν θερμή. Η αντιπαράθεση αφορούσε στην απόκτηση του συνολικού αριθμού των 3.000 μετοχών από την Πολιτεία, που ήταν κατά πολύ αυξημένος σε σχέση με τις 600 μετοχές που είχαν αρχικά προταθεί και τελικά αγοράστηκαν. Παρά τις αντιρρήσεις για την οικονομική πολιτική που έπρεπε να ακολουθήσει το κοινοβούλιο, το μοναδικό άρθρο τελικά ψηφίστηκε από την πλειοψηφία του σώματος. Βλ. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής κατά την δευτέραν σύνοδον της δευτέρης Βουλευτικής Περιόδου*, τ. Α', Αθήνα 1849, σ. 915-921.

κότητα του Παναγιώτη Χαλικιόπουλου, ήδη διευθυντή της ασφαλιστικής εταιρείας «Σωτήρ», όπως και της εταιρείας «Πρόνοια». Η αντίπαλη στον Παναγιώτη Χαλικιόπουλο μερίδα, με επικεφαλής τον έμπορο Theodore Hamburger και υποστηρικτές τους Γεώργιο Κωνστάνη και Αναγνώστη Πετσάλη, επιχείρησε να ακυρώσει την προσπάθειά του, πριν ακόμα αναλάβει τη διεύθυνση της εταιρείας, χωρίς ωστόσο να πετύχει το σκοπό της· στη συνέχεια επιχείρησε να αναθέσει την ηγεσία και να ορίσει διευθυντή της εταιρείας τον επίσης έμπορο και αργότερα τραπεζίτη Θεόφραστο Χαιρέτη. Η προσπάθεια έπεσε στο κενό, αφού ο τελευταίος αρνήθηκε να αναλάβει τα καθήκοντα του διευθυντή, ενώ, όπως αποκάλυψε ο *Συνταγματικός Μίνως*, δεν υπήρξε ποτέ μέλος της εταιρείας.¹¹⁸ Μπροστά σε αυτές τις δυσκολίες και τις έριδες, η εφημερίδα *Πάτριαι* εξαπέλυσε μια άνευ προηγουμένου επίθεση στην αντίπαλη του Χαλικιόπουλου μερίδα: «*αλλ' υμείς οι ενάντιοι τι επράξατε μέχρι τούδε υπέρ του έργου τούτου: ραδιουργία και πάλιν ραδιουργία· εξελέξατε διευθυντήν, συμβούλιον, διευθυντικήν επιτροπήν και εισαγάγατε αγωγάς*». Όχι μόνο καταδίκαζε τις ενέργειες της ομάδας Άμβουργερ, αλλά διατύπωνε επιπλέον εναντίον τους την κατηγορία ότι πρόκειται για ανθρώπους που ενδιαφέρονταν για τον έλεγχο των οικονομικών της εταιρείας προς ιδίον όφελος. Η αντίπαλη μερίδα διατύπωσε τα αιτήματά της κυρίως μέσα από τις σελίδες της εφημερίδας *Φοίνιξ*, χωρίς ωστόσο η ίδια η εφημερίδα να λάβει θέση απέναντι στα τεκταινόμενα. Η άποψη που διατυπώθηκε στον *Φοίνικα*, βασίστηκε στην εκτίμηση ότι η κυβέρνηση έπρεπε να αποσύρει το ενδιαφέρον της από την πρωτοβουλία, καθώς το θέμα αφορούσε αποκλειστικά ιδιωτικά συμφέροντα και μάλιστα τοπικής εμβέλειας και όχι παρεμβατικές ακόμα και προστατευτικού χαρακτήρα, τακτικές εκ μέρους της κυβέρνησης. Η σύγκρουση μολονότι αφορούσε διαφορετικές ομάδες ανθρώπων, η προσωποποίηση της σύγκρουσης μπορεί να μας οδηγήσει σε κάποιες σιέψεις. Ο μεγαλοκτηματίας και πολιτικός Π. Χαλικιόπουλος έρχεται σε σύγκρουση με τον έμπορο με κα-

¹¹⁸ Εφημ. Ο *Συνταγματικός Μίνως*, 18 Απρ. 1858.

ταγωγή από το εξωτερικό Θ. Άμβουργερ και τον μετέπειτα τραπεζίτη και κτηματία Θ. Χαιρέτη.

Ένα ακόμα ουσιαστικό πρόβλημα που αντιμετώπισε η εταιρεία στην πορεία εξέλιξής της ήταν η ανάγκη αύξηση των κεφαλαίων της, με αποτέλεσμα να στραφεί μέσω των εφημερίδων προς το κοινό. Στις 10 Ιουνίου 1858, η διεύθυνση της υπό τον Παναγιώτη Χαλκιοπούλο, ο οποίος τελικά αποδέχτηκε και ανέλαβε τη διευθυντική θέση, ύστερα από εκλογή, και με διοικητικό συμβούλιο το οποίο απαρτιζόταν από τους εμπόρους Μπενιζέλο Ρούφο, Θεόδωρο Κρεμμύδη, Διονύσιο Μαλτέζο και Περικλή Καλαμογάρτη, πρόβαλε το επιχείρημα ότι η οικονομία της χώρας έπρεπε να στρέψει το βλέμμα της προς τη βιομηχανία και ζητούσαν από το κοινό της πόλης να αγοράσει μετοχές της εταιρείας. Θύμιζαν μάλιστα με επιστολή τους ότι κάθε μετοχή κόστιζε 100 δρχ., από τις οποίες ο μέτοχος όφειλε να καταθέσει μόνο το $\frac{1}{4}$, δηλαδή 25 δρχ., ενώ τα υπόλοιπα μπορούσε να τα αποδώσει μέσω ομολόγων.

Η πορεία της εταιρείας όμως δεν υπήρξε η αναμενόμενη και τα προβλήματα που ακολούθησαν δεν μπόρεσαν να ξεπεραστούν. Το δημόσιο απέφυγε να καταβάλλει το αντίτιμο των μετοχών που είχε αγοράσει παλιότερα, ενώ ο κύκλος εργασιών της εταιρείας, παρά το αρχικά μεγάλο ενδιαφέρον, μειώθηκε σύντομα. Η εταιρεία οδηγήθηκε σε πτώχευση και αναγκάστηκε τελικά να εκποιήσει την περιουσία της μέσω πλειστηριασμού στα 1875.

Την ίδια περίοδο, στο Λονδίνο, στο κύριο εισαγωγικό κέντρο της κορινθιακής σταφίδας, συγκροτήθηκε η πρώτη ετερόρρυθμη εταιρεία υπό την επωνυμία: *I. Ευσταθίου, Ηλείος και Σία*. Στα 1862, συμμετείχαν στη λειτουργία της πολλές εξέχουσες προσωπικότητες. Τα προβλήματα που είχαν αντιμετωπίσει τα προηγούμενα χρόνια, τόσο στη διαδικασία παραγωγής του προϊόντος όσο και στον τομέα κατανάλωσης, ανάγκασαν στην περίπτωση αυτή τους ισχυρούς σταφιδεμπόρους των περιοχών της βορειανατολικής Πελοποννήσου να συνεταιριστούν και να συγκροτήσουν την παραπάνω εταιρεία για να προωθήσουν τα συμφέροντά τους στο εξωτερικό. Το συνολικό κεφάλαιο της εταιρείας

ορίστηκε στις 25.000 στερλίνες, διαιρεμένο σε 5.000 μετοχές, αξίας 5 λιρών η κάθε μία. Στην έκθεση της εταιρείας που εκδόθηκε στα 1862, περιγράφονται με αρκετά μεγάλη σαφήνεια τα προβλήματα που συνάντησαν οι έμποροι στην προσπάθειά τους να διαθέσουν το προϊόν τους στο εξωτερικό κατά το προηγούμενο διάστημα, ενώ αντιμετωπίστηκε θετικά η ίδρυση άλλων, ανταγωνιστικών ως προς αυτήν, εταιριών. Στην εταιρεία συμμετείχαν, από την αρχή της ίδρυσής της, οικονομικές και πολιτικές προσωπικότητες από διάφορες περιοχές της Ελλάδας, οι οποίες απασχολούνταν με την παραγωγή και το εμπόριο του σταφιδικού προϊόντος, όπως ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, ο Θρασύβουλος Ζαΐμης, ο Ανδρέας Αυγερινός από την Αθήνα, ο Μπενιζέλος Ρούφος, ο Περικλής Καλαμογάρτης, ο Θεόδωρος Κλοκώνης από την Πάτρα, ο Γεώργιος Στεφάνους και ο Διονύσιος Έλληνας από την Ζάκυνθο. Πολύ χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η συμμετοχή στην εταιρεία, όπως και στην «οινοποιητική εταιρεία» των δύο αρχηγών των δύο σημαντικότερων πολιτικών κομμάτων της πόλης, του Μπενιζέλου Ρούφου και του Περικλή Καλαμογάρτη. Η κοινή μέσω της εταιρείας παρέμβαση, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι, παρά τις πολιτικές τους διαφορές, η κοινή τους στάση υπαγορεύτηκε από την οικονομική στρατηγική και την προστασία των εμπορικών τους συμφερόντων. Επίσης ενδιαφέρον στοιχείο συνιστά το γεγονός ότι η εταιρεία εκπροσωπείται αποκλειστικά από Έλληνες εμπόρους και εξαγωγείς σταφίδας και όχι από εμπόρους με ξένη καταγωγή. Παρατηρείται δηλαδή μια τελείως διαφορετική προσπάθεια από ότι στην προηγούμενη περίπτωση της οινοποιητικής να συγκεντρωθούν τα επενδυτικά χρήματα από Έλληνες κεφαλαιούχους παρά το ότι η εταιρεία εδρεύει σε πόλη του εξωτερικού. Ας σημειωθεί ότι δηλώνεται ο τόπος κατοικίας των συμμετεχόντων και όχι ο τόπος καταγωγής τους: ο Ζαΐμης, για παράδειγμα, καταγόταν από την επαρχία Καλαβρύτων, αν και ζούσε προσωρινά στην Αθήνα.

Στην έκθεση του 1862, μέσα σε μια σημαντική πολιτική συγκυρία για το ελληνικό κοινοβουλευτικό σύστημα και τις ευρύτερες οικονομικές συνθήκες,

διατυπώνονται ενδιαφέρουσες πληροφορίες σχετικά με την πολιτική και οικονομική κατάσταση της περιόδου. Ο μακροπρόθεσμος στόχος της εταιρείας, όπως καταγράφηκε στην έκθεσή της, ήταν η ανάγκη να

«φροντίζη περί της μεγαλειτέρας καταναλώσεως της σταφίδος εν τω ηνωμένω βασιλείω της Μεγάλης Βρετανίας, ην εν άλλαις επικρατείαις, και περί της εισαγωγής και της εξοδύσεως του προϊόντος εις μέρη, εις τα οποία δεν εγένετο άχρι τούδε χρήσις και καταναλώσις».¹¹⁹

ακολουθούσε και ένας δεύτερος, μικρότερος σε φιλοδοξία στόχος, αυτός της κατασκευής και της πώλησης στη Μεγάλη Βρετανία «οίνου», «πνεύματος» και «όξου». Η πρώτη αναφορά σχετίζεται με την ανάγκη να επεκταθεί η κατανάλωση της σταφίδας σε όλα τα κοινωνικά στρώματα και κυρίως να γίνει βασικό μέσο διατροφής των κατώτερων κοινωνικών τάξεων της Αγγλίας, όπως συνέβαινε ήδη στη χώρα με το ιδιαίτερα διαδεδομένο ρόφημα του τσαγιού. Δεν χρειαζόταν να ανήκει κανείς στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα για να καταναλώσει το κυριακάτικο ή χριστουγεννιάτικο γλυκό της νοικοκυράς *«plum pudding»*. Η αύξηση της κατανάλωσης από τα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα της Αγγλίας όμως, προϋπέθετε τη σημαντική μείωση των τιμών της σταφίδας. Σε αυτό το σημείο παρουσιάζονται δύο ιδιαίτερα προβλήματα. Το πρώτο αφορούσε τη στρατηγική των κερδοσκόπων, Ελλήνων και ξένων κυρίως εμπόρων και μεσαζόντων, οι οποίοι κατά τη διαδικασία μεταφοράς της σταφίδας από το χώρο παραγωγής στο χώρο κατανάλωσης, αύξαναν συνεχώς την τιμή του προϊόντος για «ίδιον» όφελος με διάφορους τρόπους και μέσα. Η συνεχώς αυξανόμενη τιμή του προϊόντος ελαχιστοποιούσε τη δυνατότητα των φτωχών στρωμάτων να καταναλώσουν το προϊόν, διότι ανέβαζε την τιμή της τελικής πώλησης του προϊόντος σε πολύ υψηλά επίπεδα: *«ώστε καθίσταται δύσκολον εις τας πενεστέρας τάξεις του λαού να αγοράζωσιν αυτήν ως αντικείμενον συχνης διαίτης»*.¹²⁰ Το δεύτερο

¹¹⁹ Έκθεσις Αφορώσα την Ετερόρρυθμην Μετοχικήν Εταιρίαν, αρτίως Συστηθείσαν εν Λονδίνω, υπό την επωνυμίαν Ι. Ευσταθίου, Ηλείος και Σα, εν Λονδίνω, 1862, σ. 2.

¹²⁰ Στο ίδιο, σ. 4.

πρόβλημα σχετιζόταν με την ποιότητα της σταφίδας στην αγορά κατανάλωσης. Οι μόνες διαφοροποιήσεις που διέκριναν τα μέλη της εταιρείας στο προϊόν, βασιζόνταν στον τόπο παραγωγής, δηλαδή εάν αυτό προερχόταν από την περιοχή Αιγίου ή Πατρών ή των Ιονίων νησιών. Ο σκοπός της εταιρείας ήταν να προωθήσει την κατανάλωση της σταφίδας και στα τρία είδη της. Το πρώτο και ακριβότερο, θα πουλιόταν σε υψηλότερη τιμή και θα είχε στόχο τους καταναλωτές που είχαν οικονομική επιφάνεια. Η δεύτερη ποιότητα θα ήταν φθηνότερη και θα στόχευε στους πελάτες που ανήκαν στη μεσαία τάξη και η τρίτη, ποιότητα τρίτου «χειριού», θα απευθυνόταν στα κατώτερα, εργατικά στρώματα. Η ποιότητα της σταφίδας δεν θα έπρεπε να εξαρτάται από την περιοχή παραγωγής, αλλά από το χρόνο συγκομιδής. Και για τις τρεις κατηγορίες σταφίδας, το κριτήριο για την πώληση του εμπορεύματος ήταν ο καθαρισμός του προϊόντος. Η νόθευση του προϊόντος ή η ανάμειξη καθαρής σταφίδας με βρεγμένη ή βρώμικη παρέμενε μια πάγια τακτική των εμπόρων με σκοπό την αύξηση του βάρους του προϊόντος και επομένως της τιμής πώλησης του προϊόντος.¹²¹

Για να συνοψίσουμε η επιλογή των ισχυρών οικονομικά παραγόντων της πόλης είδαμε ότι επέτειναν τη δράση τους σε δραστηριότητες και πρωτοβουλίες στον τομέα της μεταποίησης, που οφείλονταν είτε σε συγκυριακού χαρακτήρα οικονομικά φαινόμενα, είτε στην πολιτική αναταραχή που ακολούθησε τα επόμενα χρόνια. Στα μέσα του αιώνα, η οικονομία της πόλης επηρεάστηκε από την «ασθένεια» της σταφίδας, γεγονός που ώθησε πιο εύκολα τους εμπόρους και τους κτηματίες να διευρύνουν την οικονομική τους δράση και να δημιουργήσουν δίκτυα ασφάλειας ώστε να αντιμετωπίσουν νέους τυχόν, μελλοντικούς κινδύνους.

5. Ασφαλιστικές εταιρίες κατά το 19^ο αιώνα, ένα νέο επενδυτικό φαινόμενο

¹²¹ Στο ίδιο, σ. 7.

Σε ένα άκρως ανταγωνιστικό περιβάλλον, όπως διαφάνηκε ιδιαίτερα μέσα από την περίπτωση της Οινοποιητικής, οι έμποροι και οι κτηματίες της πόλης αναζητούν διέξοδο και τρόπους διασφάλισης των οικονομικών τους κεφαλαίων. Αρκετά νωρίς στράφηκαν στην ίδρυση και στη στελέχωση ασφαλιστικών εταιρειών με επίκεντρο την προστασία των θαλάσσιων μεταφορών. Όλες αυτές οι πρωτοβουλίες ανέδειξαν την προσπάθεια εκ μέρους των κεφαλαιούχων της πόλης, να προστατεύσουν το εμπόριο της σταφίδας και τα οικονομικά τους συμφέροντα μέσω της, όσο δυνατόν πιο ασφαλούς μεταφοράς του πολύτιμου αγαθού προς τις ευρωπαϊκές αγορές. Όταν τα έσοδα τους αυξήθηκαν, επενδύθηκαν εκτός των άλλων, σε ασφαλιστικές εταιρείες. Η πυκνότητα πάντως εμφάνισής παρόμοιων εταιρειών ενισχύθηκε μετά το 1857, όταν πια η ασθένεια στις καλλιέργειες της σταφίδας είχε ξεπεραστεί και τα έσοδα είχαν αυξηθεί. Η ανάπτυξή τους συνδέεται με την εισροή χρημάτων στην οικονομία της πόλης. Την περίοδο αυτή, οι ασφαλιστικές εταιρείες, πέρα από το βασικό τους σιοπό, δηλαδή της ασφάλειας προϊόντων και ανθρώπων, λειτουργούσαν και ως τραπεζιτικοί ή πιστωτικοί οργανισμοί. Οι περισσότερες των ασφαλιστικών εταιρειών κάλυπταν κυρίως τον κινδυνασφαλιστικό τομέα και της ασφάλισης στις δια θαλάσσης επικοινωνίες και μεταφορές.

Εάν μελετήσει κανείς τα επαγγέλματα των μετόχων των ασφαλιστικών εταιρειών εύκολα θα διαπιστώσει την κυρίαρχη παρουσία σε αυτές τις εταιρείες των εμπόρων και στη συνέχεια, των κτηματιών της πόλης. Τα στοιχεία που θα παρουσιαστούν εδώ, αντλούνται από πλήθος διάσπαρτων πληροφοριών, καθώς και από τη συστηματική μελέτη εφημερίδων, δημοσιευμένων εκθέσεων, ετήσιων αναφορών, προτάσεων και μελετών, που εξέφραζαν το πνεύμα της περιόδου και της συγκυρίας.

Η σύσταση της πρώτης ασφαλιστικής εταιρείας στην Πάτρα, εντοπίζεται το 1836 και σχετίζεται με το σταφιδεμπόριο και τη μεταφορά του προϊόντος της σταφίδας στις ευρωπαϊκές αγορές. Η επωνυμία της ήταν «*Αχαιική Ασφαλιστική της θαλασσοπλοΐας Εταιρία*», αφορούσε τη διασφάλιση των θαλασσιών μετα-

φορών και επιβίωσε έως το 1838.¹²² Στο άρθρο 7 σημειωνόταν χαρακτηριστικά ότι «...η *‘Αχαιική Ασφαλιστική της Θαλασσοπλοΐας Εταιρεία, κατά το αξιόπαινον παράδειγμα άλλων ομοίων εταιρειών εν τη Ελλάδι, θέλει προσφέρει εκ του κέρδους της εις τα σχολεία και εις άλλα αγαθοεργά καταστήματα*».¹²³ Η ίδρυση μιας ασφαλιστικής εταιρείας συνδέεται με την ευρύτερη κοινωνική συνεισφορά στην κοινωνία της πόλης. Το 1840 ιδρύεται άλλη, νέα εταιρεία, υπό την επωνυμία «*Εμπορική Τράπεζα*», η οποία επίσης έστρεψε το ενδιαφέρον της στις ασφάλειες μεταφορών. Εδώ όμως η σύνδεση ανάμεσα στον τομέα των ασφαλειών και τον τραπεζικό τομέα δηλώνονταν ακόμα και στην επωνυμία της. Εννέα χρόνια αργότερα, έχουμε την ίδρυση μιας ακόμα εταιρείας, με σκοπό την ασφαλή μεταφορά των προϊόντων, υπό την επωνυμία «*Πάτρα*»,¹²⁴ ενώ 5 χρόνια αργότερα, συστήνεται στην πόλη και η εταιρεία «*Πρόδος*» με ονομαστικό κεφάλαιο, ύψους 1.200.000 δρχ. Ακολουθούν 2 ακόμα ασφαλιστικές εταιρείες, η «*Ανατολή*» και η «*Αμαλία*».¹²⁵

Την ίδια περίοδο, η πόλη της Πάτρας όσον αφορά την ίδρυση των ασφαλιστικών εταιρειών, συναγωνίζεται το άλλο μεγάλο εμπορικό και οικονομικό κέντρο του ελληνικού κράτους, τη Σύρο. Είναι χαρακτηριστικός ο πίνακας που μας διασώζει ο Αλέξανδρος Μανσόλας, σύμφωνα με τον οποίο μέχρι το 1867 είχαν ιδρυθεί στη Σύρο 26 εμπορικές εταιρείες, στην Πάτρα 17, ενώ η

¹²² Α. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικά Πληροφορία περί Ελλάδος*, Αθήνα 1867, σ. 168.

¹²³ ΦΕΚ, 31 Ιουλ. 1836.

¹²⁴ Α. Γ. Παπαδιαμαντοπούλου, *Ιστορικές Σημειώσεις 1750-1850, Εμπόριον – Ασφάλειαι, τραπεζικά Εργασία, νομίματα*, Αθήνα 1938, σ. 23. Βλ. επίσης Πίνακα 11 στο Παράρτημα.

¹²⁵ Η πληροφόρηση αυτή προέρχεται κυρίως από την παρουσίαση – μελέτη του Σπύρου Γκέκα με θέμα: *Συσώρευση κεφαλαίου στις πόλεις λιμάνια τον 19^ο αιώνα, Η περίπτωση των εταιρειών ναυασφάλισης*, Ρέθυμνο 2003. Αυτή έγινε στο πλαίσιο της ετήσιας συνάντησης μεταπτυχιακών που γίνεται κάθε χρόνο στο Ρέθυμνο. Βέβαια, η έρευνα των στοιχείων γύρω από τέτοιου είδους ζητήματα είναι δύσκολο να αποσαφηνίσει με ακρίβεια θέματα, όπως το ακριβές του δηλωμένου επαγγέλματος των μετόχων. Για παράδειγμα, ένας έμπορος της πόλης των Πατρών είναι ταυτόχρονα και σταφιδοκτηματίας, χωρίς να είναι σαφές που αποδίδει ο δηλών περισσότερη βαρύτητα.

Αθήνα, παρότι πρωτεύουσα, υπολείπεται κατά πολύ των δύο βασικών ανταγωνιστικών της κέντρων. Η οικονομική στρατηγική των κεφαλαιούχων πολιτών της Πάτρας, η οποία σχετιζόταν με τη συγκρότηση τέτοιου είδους εταιρειών, συνεχίστηκε και τα επόμενα χρόνια, με αποκορύφωμα τα έτη 1861-1862, περίοδο κατά την οποία ιδρύθηκαν στην πόλη 6 ασφαλιστικές εταιρείες¹²⁶ αυτές συγκεκριμένα ήταν οι «Ελπίς», «Κολοκοτρώνης», «Κανακάρης», «Ελλάς», «Όθων», και «Άγκυρα». Η παρουσία ασφαλιστικών εταιρειών με επωνυμίες που, είτε παρέπεμπαν σε ηρωικές φιγούρες των ηρωϊκού παρελθόντος, είτε σε πρόσωπα της περιόδου, δεν μπορεί παρά να συνδεθεί με τα γεγονότα που επακολούθησαν, δηλαδή την κοινωνική αναταραχή, την οριστική φυγή του Όθωνα και βέβαια την ανάγκη προσέλκυσης ακόμα περισσότερων κεφαλαίων. Η κοινωνική ένταση, αλλά πολύ περισσότερο η κοινωνική ανησυχία που δημιουργήθηκε, εξαιτίας της συγκυρίας, αντικατοπτριζόταν στην ανάγκη των πλούσιων να διασφαλίσουν τα συμφέροντα τους με αποτέλεσμα τη συμμετοχή τους σε κάθε λογής ασφαλιστικές εταιρείες.

Η ασφαλιστική εταιρεία «Ελπίδα» εξέδωσε συνολικά 304 μετοχές. Είχε συγκεντρώσει συνολικό κεφάλαιο ύψους 1.500.000 δραχ. και κάλυπτε και περιπτώσεις πυρασφάλειας και εξασφάλισης οικιών, εκτός των συνηθισμένων περιπτώσεων ναυτασφάλισης. Καίριο ρόλο στην εταιρεία είχε ο ισόβιος διευθυντής της, Γεώργιος Φλαμιάτος. Εκδόθηκαν αρχικά 1.500 μετοχές, με κόστος η κάθε μια 1000 δραχ. Η έναρξη της εταιρείας γινόταν με την κατάθεση 1/10 της αξίας των μετοχών σε κεφάλαιο και το υπόλοιπο σε γραμμάτια. Η εταιρεία με την σειρά της μπορούσε να ασφαλίσει τον οποιονδήποτε μέχρι το ποσό του 3% επί των κεφαλαίων της.

Ακολούθησε η εταιρεία «Κολοκοτρώνης» με αυξημένο μετοχικό κεφάλαιο, ύψους 2.000.000 δραχ. και 2.000 μετοχές, ενώ στο καταστατικό της τόνιζε ότι η έναρξη λειτουργίας της θα γίνει εάν «...εγγραφώσιν τριακόσiai τουλάχιστον μετο-

¹²⁶ Αλ. Μανσόλας, *ό.π.*, σ. 169 και ΦΕΚ, 10 Ιαν. 1861, 16 Μαΐου 1861, 24 Αυγ. 1861, 25 Αυγ. 1862, 9 Οκτ. 1862.

χαί...», όσους είδαμε και στην εταιρεία «*Ελπίς*» διευθυντής της με δεκαετή θητεία ορίστηκε ο έμπορος Κωνσταντίνος Βενετσανόπουλος, ο οποίος είχε αποκτήσει ονομαστικά 25 μετοχές.¹²⁷ Το συνολικό μετοχικό κεφάλαιο αντιστοιχούσε περίπου στο ίδιο ποσό κεφαλαίου που δημιούργησε η οινοποιητική λίγα χρόνια πιο πριν, με χαμηλότερη όμως τιμή ανά μετοχή, ύψους 500 δρχ. Σε αυτήν την εταιρεία, υπάρχει επίσης ένα πολύ ενδιαφέρον σημείο ότι τα ασφαλιστρα πληρώνονται σε μετρητά, όταν όμως το ποσό υπερβαίνει τις 100 δρχ., και οι ασφαλισμένοι ανήκουν στους αξιόχρεους εμπόρους και πλοιάρχους, τότε, μπορούν να καταθέσουν κεφάλαια σε γραμμάτια. Το ποσό που μπορεί να πληρώσει η εταιρεία σε περίπτωση ζημιάς αντιστοιχεί στο 5% επί των κεφαλαίων της.

Η επόμενη ασφαλιστική εταιρεία που συστάθηκε στην πόλη ήταν ο «*Κανακάρης*», με υπερδιπλάσιο από τις προηγούμενες εταιρείες μετοχικό κεφάλαιο, ύψους 5.000.000 δρχ., το υψηλότερο κεφάλαιο, ανάμεσα στις ασφαλιστικές εταιρείες που είχαν ιδρυθεί έως τότε, στην πόλη. Από την τελευταία εκδόθηκαν 5.000 μετοχές, αξίας 1.000 δρχ. η κάθε μία, ενώ στις 30 Ιανουαρίου του ίδιου έτους (1861) εγκρίθηκε από το ελληνικό κοινοβούλιο η ανανέωση της ασφαλιστικής εταιρείας «*Αμαλία*», που είχε ιδρυθεί για πρώτη φορά δύο χρόνια πριν. Το ονομαστικό της κεφάλαιο είχε προσδιοριστεί στα 3.000.000 δρχ. και διακρίνονταν σε τρεις χιλιάδες μετοχές, κόστους 1.000 δρχ. η κάθε μια. Διευθυντής της εν λόγω εταιρείας με επίσης δεκαετή θητεία ορίστηκε ο Σταύρος Δ. Παρθενόπουλος. Στην περίπτωση της «*Αμαλίας*», η παρουσία κεφαλαίων και εκτός της πόλης της Πάτρας είναι αξιοσημείωτη και προερχόταν κυρίως από την Κέρκυρα, ενώ βασικοί της χρηματοδότες ήταν ο έμπορος Θωμάς Βουδ και ο κόμης Δημήτριος Βαλσαμάκης, ο οποίος διέθετε και το μεγαλύτερο μαζί με τον διευθυντή της εταιρείας, αριθμό μετοχών (60 τον αριθμό).¹²⁸

¹²⁷ Σύμφωνα με πληροφορίες που μας παραθέτει στο *Ιστορικών Λεξικό των Πατρών*, Πάτρα 1995, τ. Α', ο Κ. Ν. Τριανταφύλλου ο Βενετσανόπουλος υπήρξε έμπορος ο οποίος ήλθε στην πόλη της Πάτρας με το τέλος της περιόδου της επανάστασης, σ. 307-308.

¹²⁸ ΦΕΚ, 8 Μαρ. 1861.

Η πιο σημαντική όμως περίπτωση ασφαλιστικής εταιρείας στην πόλη υπήρξε η «*Ανατολή*», κινδυνασφαλιστική εταιρεία με δεκαετή διάρκεια ζωής, που ίδρυσε ο Σωτήριος Γερούσης και η οποία παρουσίασε συνολικό μετοχικό κεφάλαιο στο καταστατικό της 3.000.000 δρχ. Η οικογένεια Γερούση είχε τον πρώτο λόγο στα τεκταινόμενα αυτής, καθώς ο Σ. Γερούσης ορίστηκε ισόβιος διευθυντής της, ενώ και τα μέλη της οικογένειας κατείχαν 233 μετοχές που αντιστοιχούσαν περίπου στο 22,1% του συνολικού αριθμού των μετοχών.¹²⁹ Σε αυτήν την εταιρεία ο οικογενειακός χαρακτήρας της παρέμενε πολύ ισχυρός, καθώς μάλιστα είχε δικαίωμα η ασφαλιστική εταιρεία να γίνει κάτοχος μετοχών από την «*ιδρυθείσαν και εγκριθείσαν ναυτικήν τράπεζαν, την Διευθυνομένην υπό του κ. Σωτηρίου Γερούση*». Τα έσοδα που προέκυπταν από την κεφάλαια της ασφαλιστικής εταιρείας ήταν σημαντικά όπως προκύπτει από τον ισολογισμό που δημοσιεύτηκε στον *Μίνωα* στις 25 Απρ. 1859. Τα 27.071,87 μοιράστηκαν ανάμεσα στους μετόχους και τα υπόλοιπα κρατήθηκαν ως αποθεματικό της εταιρείας. Ο «*Όθω*» ιδρύθηκε στις 8 Νοεμβρίου 1861, με μετοχικό κεφάλαιο επίσης της τάξης των 3.000.000 δρχ. και αγοράστηκαν χίλιες μετοχές συνολικής αξίας 1.000 δρχ. ανά μετοχή. Στα 1867, συνέχισαν να δραστηριοποιούνται στην Πάτρα πέντε ασφαλιστικές εταιρείες, ο «*Μιαούλης*», η «*Πρόοδος*», η «*Αμαλία*», ο «*Σωτήρ*» και η «*Ανατολή*».

Το 1859, με Βασιλικό Διάταγμα, έχουμε την ίδρυση της ασφαλιστικής εταιρείας «*Πρόνοια*», με σκοπό την ανάγκη απόδοσης «*προϊκός για τα θήλα*» και την ανάγκη εκπαιδύσεως ή αποκαταστάσεως για τα άρρενα. Η εν λόγω ασφαλιστική εταιρεία, επιχειρεί να συνδυάσει το κοινωφελές έργο της με την ενίσχυση των αναξιοπαθόντων μελών της κοινωνίας των Πατρών. Η ημερομηνία εμφάνισής της δεν μοιάζει να υπήρξε τυχαία, αντίθετα από όσα περιλαμβάνονται στο φυλλάδιο, επιχειρείται να περιγραφεί η εικόνα της ανασφάλειας και η σημασία της λειτουργίας της εξαιτίας των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν οι ευκατάστατοι πολίτες αυτό το διάστημα:

¹²⁹ Βλ. Παράρτημα, πίνακας 12.

«Εἰς τόπον ὅπου αἱ μεγάλαι τύχαι δυσκόλως γίνονται, ὅπου ὅλοι ἐν γένει δυνάμεθα μὲν νὰ ζήσωμεν, δὲν ἠμποροῦμεν ὅμως καὶ νὰ ἐλπίζωμεν οὔτε μεγάλα οὔτε μέτρια πλούτη, εἰς εποχὴν δὲ καθ' ἣν αἱ καταστάσεις δημιουργοῦνται καὶ καταστρέφονται με πολλὴν ταχύτητα, καὶ αὐτὸς ἀκόμη ὁ ευκατάστατος δὲν ἠμπορεῖ νὰ καυχηθῆ ὅτι ἡ οἰκογένεια του δύναται νὰ διανύσῃ εἰκοσασετὲς διάστημα χρόνου, ἀνευ δυστυχημάτων ἰκανῶν νὰ μεταβάλλωσι τὴν κοινωνικὴν αὐτῆς θέσιν».¹³⁰

«Ἡ Πρόνοια» υπῆρξε ἡ πρώτη σημαντικὴ ασφαλιστικὴ εἰσαγωγὴ με σκοπὸ τὴν ἀπόδοση προίκας στοὺς «παῖδες», ὅπως αναφερόταν στὴ σελίδα τίτλου τοῦ συλλόγου. Με τὴ λειτουργία «πενητοκομείων» ἢ νοσοκομείων «ἐλλαττοῦται ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐγκλημάτων, διότι ἡ πενία καὶ ἡ πείνα ὠθοῦν τὸν ἄνθρωπο εἰς τὰς κακοπραγίας», διακηρύσσει ὁ ασφαλιστικὸς σύλλογος «Ἡ Πρόνοια» στὴν ἰδρυτικὴ του διακήρυξη.¹³¹ Τὸ παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ πλαισίου εἰκονογραφεῖται ἀπὸ τοὺς ἀστούς τῆς πόλης, ἐνῶ τὸ προσφιλὲς ἐπάγγελμα ποὺ προβάλλουν ὡς ἀντίδοτο στα προβλήματα συνήθως, εἶναι αὐτὸ τῶν «υπηρετῶν» καὶ «υπηρετριῶν», οἱ ὁποῖες. Ὅπως ἀναφέρεται χαρακτηριστικὰ, ἀκολουθώντας τὴν οικονομικὴ στρατηγικὴ ποὺ τοὺς προτείνεται, δηλαδὴ τῆς συνεχοῦς ἀποταμίευσης μέρους τῶν χρημάτων ποὺ κερδίζουν, οἱ υπηρέτες μποροῦσαν νὰ συγκεντρώσουν σύντομα πολὺ μεγαλύτερα κεφάλαια καὶ νὰ ἀλλάξουν τὴν ζωὴ τους.¹³²

«Ἡ ἐργασία καὶ ἡ οἰκονομία εἶναι αἱ πηγαὶ τοῦ πλούτου», δηλώνεται στὴν πρώτη σελίδα τοῦ καταστατικοῦ τῆς. Τὸ μήνυμα εἶναι κἄτι παραπάνω ἀπὸ πρόδηλο. Ὁ ἄνδρας ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐργασία, ἔχει ἀνάγκη τὴν εἰπαίδευση καὶ τὴν ἀποκατάσταση, ὥστε νὰ λαμβάνει μερίδιο χρημάτων ἢ ἄλλης ἐνίσχυσης. Κατὰ τὸ συντάκτη τοῦ ἐν λόγῳ φυλλαδίου:

«Ὁ νεώτερος πολιτισμὸς μετέβαλε τὰ πάντα, καὶ τὰς σχέσεις καὶ τὰς ἀνάγκας, καὶ τὰς ἀξιώσεις καὶ τὰς ἀπαιτήσεις, καὶ τὸν τρόπον καὶ τὸ στάδιον τοῦ βίου καὶ τῆς ἐργασίας, αἱ κοινωνίαι δὲν προοδεύουν ἀστραπηδόν, ὁ βίος καταντὰ ἀγῶν πολύμοχθος καὶ ἀδιάκοπος,

¹³⁰ Ἡ Πρόνοια, Ασφαλιστικὴ Ἐταιρεία τῆς προκίσεως τῶν παιδῶν μετὰ ταμεντηρίου, Πάτρα, 1859, σ. 4.

¹³¹ Στὸ ἴδιο, σ. 5.

¹³² Στὸ ἴδιο, σ. 15.

*πας δε ο μη εργαζόμενος, καθώς εργάζονται οι άνθρωποι των νεωτέρων κοινωνιών, και πας ο μη προνοών περί των μελλουσών αναγκών του, ως προνοούσιν οι άνθρωποι των κοινωνιών τούτων, αναλόγως με τας απαιτήσεις της εποχής μας, συμπαρασύρεται υπό της πενίας και των συμφορών, και καταντά θύμα των απαιτήτων του βίου αναγκών και των εκ τούτων προερχομένων οδυνηρών συνεπειών».*¹³³

Η εικόνα που διαγράφεται μέσα από τα στοιχεία αυτά αφορά τις συνθήκες της σύγχρονης αστικής κοινωνίας. Παρακάτω η αναφορά του καταστατικού γίνεται ακόμα περισσότερο συγκεκριμένη, με αφορμή τις κοινωνικές ανάγκες της πόλης των Πατρών και τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν τα μέλη της.

*«Η τύχη του εμπόρου είναι πάντοτε επισφαλής, άστατος και ευμετάβλητος, αι εμπορικά δε περιπέτεια συνήθεις, και πολλάκις μεταστρεπτικά! Δεν έδωκε τα χρήματα του εις έμπορον, αλλ' εις ιδιοκτητήν, και έπεισεν αυτόν να δεχθή το δάνειόν του επί 15 και 20 έτη, να του δώσει υποθήκην, και να συγκεφαλαιώνη κατ' έτος τον τόκον με το κεφάλαιον».*¹³⁴

Με τα νεόκοπα δεδομένα, δηλαδή τις νέες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, η ιδιότητα του ιδιοκτήτη δεν ήταν αρκετή για να απαλλάξει από τους κινδύνους και την αβεβαιότητα ακόμα και τα μέλη της ανώτερης κοινωνικής τάξης· τώρα πια απαιτείται και η εργασία. Από την άλλη, ο όρος της «οικονομίας» παραπέμπει σαφώς στην έννοια της «αποταμίευσης», η οποία άλλωστε αναπτύσσεται με αναλυτικό τρόπο στο κείμενο. Στην κοινωνία δεν έχουν θέση όσοι δεν δουλεύουν ή δεν εκπαιδεύονται. Οι αξίες της ζωής που μπορούν να συμβάλλουν στην απόκτηση κοινωνικής καταξίωσης, είναι η εργασία- φιλοπονία

¹³³ Στο ίδιο, σ. 5.

¹³⁴ Στο ίδιο, σ. 8-9. Το απόσπασμα αναφέρεται στην περίπτωση που κάποιος δεν θελήσει να προνοήσει και να προσφέρει χρήματα στην ασφαλιστική εταιρεία, αλλά τα δώσει σε έναν «αξιόχρεο» έμπορο με σκοπό να επιστρέψει τα κεφάλαια έντοκα στα ενήλικα πια μέλη της οικογένειας. Το κλίμα εντούτοις που εκφράζει το κείμενο είναι χαρακτηριστικό της διαφορετικής αντίληψης της κοινωνίας και των ευκαιριών που παρέχονται.

και η οικονομία— αποταμίευση.¹³⁵ Οι έννοιες της εργατικότητας και της φιλοπονίας λειτουργούν ως κύρια αντίδοτα στην «αργία», ενώ παράλληλα συνιστούν πηγές πλούτου σε μια σύγχρονη κοινωνία, αστικού τύπου θα συμπληρώναμε εμείς, όπου κυριαρχεί το εμπορικό και επιχειρηματικό πνεύμα.

Στη νέα κοινωνική πραγματικότητα, ο αστός δεν κερδίζει το κύρος και την κοινωνική του θέση λόγω του στάτους που του προσδίδει η οικογένεια ή λόγω της κατοχής ιδιοκτησίας· αντίθετα, χρειάζεται ο ίδιος να εργαστεί και να καταβάλλει τις απαραίτητες εκείνες προσπάθειες ώστε να αποκτήσει τον κοινωνικό ρόλο που θεωρεί ότι του αρμόζει και πρέπει να διεκδικήσει. Στο παραπάνω απόσπασμα περιγράφεται παραστατικά ο λόγος για τον οποίο οι ιθύνοντες κατέφυγαν στην κίνηση ίδρυσης της ασφαλιστικής εταιρείας στην πόλη της Πάτρας, καθώς φοβήθηκαν την τυχόν μείωση των κερδών και τον πιθανό κοινωνικό υποβιβασμό τους.

Σύμφωνα με τη λογική του αποσπάσματος, για να επιβιώσει ο κάτοχος πλούτου, απαιτούνταν να εργάζεται και να προνοεί συνεχώς. Το δεύτερο σκέλος, δηλαδή της συνεχούς προνοητικότητας, συνδέεται άμεσα με την οικογένεια, η οποία με τη σειρά της έπρεπε να φροντίσει για το μέλλον των παιδιών της. Πολύ ενδιαφέρον ώστε να κατανοήσουμε τους λόγους που τους υπαγορεύουν να κινηθούν με αυτόν τον τρόπο ήταν το ερώτημα που έθετε ο συντάκτης του κειμένου :

¹³⁵ Την ίδια άποψη υποστήριζε και ο Ζόμπαρτ αρκετά χρόνια αργότερα. Η οικονομία-αποταμίευση, στη στρατηγική των αστικών κοινωνικών στρωμάτων, διαπλέκεται με την επιχείρηση και τότε ακριβώς αποκτά καπιταλιστικό περιεχόμενο. Στη λογική του Ζόμπαρτ η επιχείρηση δεν είναι άλλη από τον εμπορικό οίκο, ή όπως ισχύει στην περίπτωση μας, την επιχείρηση οινοποίησης που επιχειρούν να στήσουν. Στο σημαντικό έργο-μελέτη του ο *Αστός*, (μτφ. Κώστα Κουτσουρέλη), Αθήνα 1998, ο συγγραφέας διαβλέπει ότι πίσω από την επιχειρηματική οικονομική δραστηριότητα του αστού-επιχειρηματία υπάρχει ένα πέπλο ψυχολογικών στοιχείων, τα οποία συναρτώνται και την επηρεάζουν. Θα λέγαμε ότι το επιχειρηματικό σχέδιο αποτελεί συνάρτηση πολλών διαφορετικών και σίγουρα όχι αποκλειστικά οικονομικού χαρακτήρα παραγόντων.

«τις ερωτώμεν, εμπορεί να ήναι ο πατήρ εκείνος όστις, αναλόγως των μέσων του, αναλόγως των εκ του έργου του ωφελειών, δεν θέλει κάμνει οικονομίαν τοιαύτην ώστε, σχετικώς με την κοινωνικήν του θέσιν, να δυνηθή να εξασφαλίση εις τα τέκνα του περιουσίαν τινά δια να μη αφήσει εκτεθειμένους εις τας περιπέτειας της τύχης»,¹³⁶

Είναι χαρακτηριστικό επίσης, ότι απευθυνόταν αποκλειστικά σε πολίτες της πόλης και η σειρά με την οποία κατέγραφε τα επαγγέλματα αναδεικνυε την ταξινόμηση που διέπει τη σκέψη των μελών του συλλόγου: «...είναι προσέτι καθήκον απαραίτητον και αναπόφευκτον, και μάλιστα εις τον έμπορον, τον επιστήμονα, τον τεχνίτην, τον βιομήχανον εν γένει (ενν. η πρόνοια)».¹³⁷ Από την παραπάνω περιγραφή, προκύπτει με σαφήνεια ότι το σχήμα που περιγραφόταν αφορούσε κατά σειρά τους εμπόρους, τους επιστήμονες, τους τεχνίτες. Ο ουσιαστικός ρόλος της εταιρείας και η συμβολή της μπορεί να ανιχνευθεί με σαφήνεια από το κείμενο του καταστατικού της, αλλά και από τα μέλη που συμμετείχαν το πρώτο Διοικητικό Συμβούλιο της. Σε αυτό συμμετείχαν πρόσωπα, τα οποία διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στις κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις την περίοδο αυτή. Ανάμεσά τους οι: Μπενιζέλος Ρούφος, Νικόλαος Θωμόπουλος, Λάμπρος Γεωργακόπουλος, Πέτρος Γαλανόπουλος, Θ. Κρεμμύδης, Κ. Ασημακόπουλος με πρόεδρο τον Παναγιώτη Χαλιγιόπουλο.¹³⁸ Το μετοχικό κεφάλαιο της υπολογιζόταν σε 500.000 δραχ., ενώ κάθε μία μετοχή κόστιζε πενήντα δραχμές σε σύνολο δέκα χιλιάδων μετοχών. Η εταιρεία απέκτησε πανελλαδικό δίκτυο, ιδρύοντας 11 υποκαταστήματα σε όλες τις μεγάλες πόλεις της επικράτειας, ενώ ιδρύθηκαν και 20 πρακτορεία σε μικρότερες πόλεις.¹³⁹

Το παράδειγμα, σχετικά με την ανάγκη ίδρυσης μιας ανάλογης εταιρείας, το έλαβαν από το εξωτερικό και συγκεκριμένα, από την Αγγλία και από τη Γαλλία, δύο κοινωνίες στις οποίες η οικονομία ήταν εμφανώς πιο εξελιγμένη

¹³⁶ Στο ίδιο, σ. 7.

¹³⁷ Στο ίδιο, σ. 7.

¹³⁸ Η Πρόνοια, ό.π., σ. 37.

¹³⁹ Η συμμετοχή σε μια τέτοιου είδους εταιρεία αποκαλύπτει το μέγεθος της οικονομικής δύναμης των ισχυρών προσώπων.

από την ελληνική. Η εταιρεία έρχεται να υποκαταστήσει την οικονομική συμπεριφορά κυρίως των «εμπόρων» ή των «ιδιοκτημόνων», δηλαδή των ιδιοκτητών γης. Όμως η θέση και των δύο κρίνεται επισφαλής, εξαιτίας του προβλήματος της έλλειψης κεφαλαίων που αντιμετώπιζαν σε διάφορες συγκυρίες οι οικονομίες. Το πρόβλημα που εντοπίζει το κείμενο αυτό, ήταν η «αχρηματία» και οι ευρύτερες συνέπειές της στις συναλλαγές στην κοινωνία της πόλης. Η έλλειψη κεφαλαίων οφειλόταν, σύμφωνα πάντοτε με τους συντάκτες του κειμένου, στις εμπορικές περιπέτειες οι οποίες παρουσιάζονται απρόβλεπτες. Τα προβλήματα μπορούσαν να ξεκινήσουν από κάποια «στρεψοδικία» ή την αδυναμία του ιδιοκτήτη να συνεισφέρει το ποσό που ήδη έχει υποσχεθεί. Η οικονομική στρατηγική της εταιρείας κινήθηκε στο ίδιο πλαίσιο που είχε κινήθει πριν από λίγα χρόνια η Εθνική Τράπεζα, η προσπάθεια της οποίας χαρακτηριζόταν «λίαν αξέπαινος». Η ανάπτυξη της οικονομίας και η επένδυση κεφαλαίων σε ασφαλιστικές δραστηριότητες, αποτελούσε την προσπάθεια διασφάλισης των συμφερόντων και εξασφάλισης των κεφαλαίων από μελλοντικούς κινδύνους. Η συμμετοχή των κοινωνικών και οικονομικών παραγόντων της πόλης σε αυτές τις δραστηριότητες, αναδείκνυε από τη μία το εύρος των οικονομικών επιλογών των ισχυρών, και από την άλλη την ανάγκη διασφάλισης του κυρίαρχου κοινωνικού τους ρόλου.

Η πολυτέλεια συνιστούσε πια φαινόμενο της προηγούμενης περιόδου και κοινωνικής κατάστασης, ενώ τώρα απαιτείται έλεγχος και περιορισμός της σπατάλης. Οι κίνδυνοι είναι πολλοί και συνεχώς παραμονεύουν. Ο αστός, δηλαδή ο «ανώτερος» κοινωνικά, πρέπει να εργάζεται. Όμως εάν από την εργασία του δεν αποταμιεύει τα απαραίτητα, τότε η τύχη δεν θα είναι με το μέρος του και οι κίνδυνοι μπορούν να τον οδηγήσουν ακόμη και σε συνθήκες φτώχειας.

Σε αυτό το σημείο, ας δώσουμε το λόγο στο ίδιο το κείμενο που εκδίδει η εταιρεία. Ο στόχος της είδαμε ότι ήταν διπλός: η εξασφάλιση της προικίσεως των παιδών και η επί «τόκω» αποταμίευση των καθημερινών περισσευμάτων (της οικονομίας) «πάσης τάξεως ανθρώπων». Με βάση αυτήν την τελευταία σκέ-

ψη, διαπιστώνουμε ότι απευθύνεται σε όλες τις «κοινωνικές τάξεις», επιδιώκοντας να διαδώσει τις βασικές αρχές της, οι οποίες είναι η ανάγκη προίκισης των παιδών και η «αποταμίευση». Η έννοια της τάξης, όπως αναφέρεται στο φυλλάδιο, είχε το χαρακτήρα της επαγγελματικής ένωσης, της επαγγελματικής κάστας και δεν αποδίδεται με την κοινωνική σημασία του όρου. Το στοιχείο της αποταμίευσης παρέπεμπε σε μια κοινωνία που η έννοια της αυτόβουλης ενέργειας περνά σε δεύτερη μοίρα. Αυτή η αδυναμία περιγράφει κυρίως τη συμπεριφορά των γυναικών. Συγκεκριμένα αναφέρεται στα «θήλεα έχουν ανάγκη προικός, ενώ τα άρρενα μέλη έχουν ανάγκη εκπαίδευσης ή αποκαταστάσεως».¹⁴⁰ Η έμφυλη διάσταση επομένως του λόγου αυτού συνδυάζεται σε ένα άλλο επίπεδο με την ιδεολογικοποίηση των διαφορών ανάμεσα στα δύο φύλα: επομένως η γυναίκα απλά, δεν χρειάζεται ούτε να εκπαιδευτεί - αυτό άλλωστε θα ήταν αντίθετο με το σύνολο των συμπεριφορών της εποχής - ούτε όμως και να αποκατασταθεί οικονομικά, απλά η γυναίκα «προικίζεται», κατά συνέπεια εξασφαλίζεται θεωρητικά η επιβίωσή της και στην πράξη προσφέρεται μέσω αυτής μια οικονομική βοήθεια προς τον άνδρα τον οποίο μελλοντικά θα νυμφευθεί. Το πρόβλημα προκύπτει, όταν δεν μπορεί ο σύζυγος να ανταπεξέλθει στα καθήκοντά του, άρα, σ' αυτήν την περίπτωση η ύπαρξη του συλλόγου είναι κάτι παραπάνω από αναγκαία μέσα από τη δική του οικονομική εξασφάλιση.

Δίπλα λοιπόν στην αγορά γης, στην καλλιέργεια σταφίδας και στο εμπόριο της, νέες δραστηριότητες κάνουν την εμφάνισή τους κερδίζοντας την εμπιστοσύνη των ανθρώπων αλλά και τα πρώτα οικονομικά οφέλη. Ασφαλιστικές εταιρείες, τραπεζικές δραστηριότητες και επιχειρηματικές απόπειρες, συ-

¹⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 4. Είναι η ίδια περίοδος κατά την οποία εκδίδεται το βιβλίο «Δοκίμιον περί ανατροφής κορασίων υπό Φενέλωνος» (μτφ. υπό Δημητρίου Αποστολίδου), Ναύπλιο 1857 και η επιτυχία που σημειώνει στην Πατρινή κοινωνία είναι αξιοσημείωτη. Οι συνδρομητές του βιβλίου με τον ξενικό τίτλο: *Traite de l' education des filles*, 1687, του Fenelon, Francois de Salignac de la Mothe, από την Πάτρα έφτασαν τους 66, ξεπερνώντας σε αριθμό τους συνδρομητές κάθε άλλης πόλης. Ο Φένελων υπήρξε φιλελεύθερος Γάλλος αρχιεπίσκοπος, παιδαγωγός της γαλλικής αυλής. Το βιβλίο αυτό υπήρξε ένα από τα σπουδαία παιδαγωγικά βιβλία που εξέδωσε.

γικροτούν νέα πεδία παρέμβασης για τα αστικά στρώματα, αλλά ως επί το πλείστον μένουν ημιτελείς και αδυνατούν να τις διατηρήσουν σε βάθος χρόνου. Ο κύκλος εργασιών εξάλλου των ασφαλιστικών εταιρειών περιοριζόταν κυρίως στην πόλη της Πάτρας, εκτός από τρεις εταιρείες, που επιχειρήσαν να αποκτήσουν εθνική εμβέλεια, την «*Ανατολή*» και την «*Αμαλία*» και βέβαια, την «*Πρόνοια*». Στη σημαντικότερη απόπειρα της εταιρείας «*Ανατολή*» με έδρα την Πάτρα συμμετείχαν μεταξύ άλλων μέτοχοι από πολλά ναυτικά κέντρα, με μοναδική εξαίρεση, το ανταγωνιστικό προς την Πάτρα, λιμάνι της Σύρου.

Από τα παραδείγματα αυτά είναι εμφανές ότι τα κεφάλαια από τα έσοδα από το εμπόριο σταφίδας δεν επανεπενδύονται μόνο σε νέες καλλιέργειες αλλά κατευθύνονται με ιδιαίτερη ένταση τη δεκαετία του 1860 σε μια άλλου τύπου επένδυση που επιτρέπει σημαντική και κεφαλαιακή συσσώρευση. Ο ρόλος των εμπόρων και συνακόλουθα των κτηματιών σε αυτήν την εξέλιξη υπήρξε πρωταρχικός.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

Ι. Ιδιοκτησία γης και μηχανισμοί κυριαρχίας στην επαρχία Πατρών κατά το 19^ο αιώνα

1. Τα πρώτα πενήντα χρόνια ελληνικού κράτους

Η έρευνα και η μελέτη ορισμένων ατομικών ή και οικογενειακών περιπτώσεων της γενιάς των αγωνιστών του 1821 και των επιγόνων της στο 19^ο αιώνα, είναι δυνατό να συμβάλλει στην αποικρυπτογράφηση της συμπεριφοράς και στην κατανόηση του πλέγματος των οικονομικών επιλογών τους. Η έρευνά μας θα πλαισιωθεί σε επόμενα κεφάλαια από στοιχεία που αφορούν την πολιτική τους παρέμβαση, τη δημόσια εικόνα, τον ευρύτερο κοινωνικό ρόλο που είχαν. Θα αναζητήσουμε πληροφορίες γύρω από τις γαμήλιες τακτικές που ακολούθησαν, την εκπαίδευσή τους, τη φιλανθρωπική τους συμπεριφορά, ώστε να διαμορφώσουμε μια πιο σαφή και ολοκληρωμένη εικόνα για το προφίλ του ηγετικού κοινωνικού στρώματος μετά την επανάσταση.

Οι ισχυροί έμποροι και κτηματίες της επαρχίας διαμορφώνουν σταδιακά και επιβάλλουν την επενδυτική τους πολιτική, η οποία χαρακτηρίζεται συχνά από ένα ευρύ δίκτυο επιλογών, πολύ μεγαλύτερο από αυτό που θα προσδιορίζαμε, ως επένδυση σε αστική ή αγροτική γη. Τα πρώτα χρόνια μετά τη λειτουργία του ελληνικού κράτους, η οικονομική δραστηριότητα ήταν υπόθεση που αφορούσε αποκλειστικά, στα μέλη ορισμένων επιφανών οικογενειών και

μεταβιβαζόταν από γενιά σε γενιά, χωρίς να επιτρέπεται σε νέα πρόσωπα να εμπλακούν σε αυτήν.

Αλλά και η πολιτική ζωή του τόπου, όπως θα δούμε σε ακόλουθο κεφάλαιο, αποτελούσε μια «εσωτερική» υπόθεση, ανάμεσα στα μέλη ορισμένων «ακλόνητων» σχεδόν πολιτικά οικογενειών, οι οποίοι προέρχονταν από τους κύκλους των δημογερόντων.¹ Από το πολιτικό πεδίο, απουσίαζαν εντελώς οι ξένοι πολίτες της περιοχής, όπως θα ήταν άλλωστε αναμενόμενο, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι δεν επηρέαζαν από τη θέση τους τις πολιτικές εξελίξεις. Η διερεύνηση αυτών των ζητημάτων, μπορεί να συμβάλλει στην αποσαφήνιση των επιλογών που είχαν μέλη της ανώτερης κοινωνικής τάξης της επαρχίας, καθώς και των ορίων μέσα στα οποία μπορούσαν να κινηθούν και να δράσουν.

Οικογένειες όπως των Ρούφων, Παπαδιαμαντόπουλων, Κομποθέτρα, Κρητικών, Τζώρτζων, Κρίτσων, Καλαμογδάρτηδων, Σισσίνηδων από τη μία², ή των Μεσσηνέζηδων, Κωνστανήδων, Γερούσηδων, Δρακινόπουλων από την άλ-

¹ Βέβαια η πολιτική συμμετοχή, όπως κατέδειξε εμπειριστατωμένα και με πλήθος πληροφοριών και στοιχείων η μελέτη του Gunnar Herring: *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα*, Αθήνα 2005, συνιστά πολύ περισσότερο μια συλλογική διαδικασία και όχι ένα θεσμό που μπορεί να κυριαρχηθεί από πρόσωπα ή οικογένειες. Η αρχική διάθεση πάντως των ισχυρών δημογερόντων και προκριτών, ακόμα και στις περιπτώσεις που δεν αποσαφηνίζεται ακριβώς, ήταν να ελέγξουν τα πολιτικά πράγματα και επομένως να περιορίσουν την συμμετοχή των υπολοίπων στρωμάτων. Στην υπονόμηση αυτής της προσπάθειας, σημαντικός παράγοντας υπήρξε η κοινοβουλευτική διαδικασία που ξεκίνησε με τα γεγονότα του 1843 και διευρύνθηκε με το σύνταγμα του 1864.

² Η αναφορά στις παραπάνω οικογένειες βασίζεται σε έγγραφο του Αρχείου Καλαμογδάρη και Δρακινόπουλου, το οποίο φυλάσσεται στη Δημοτική Βιβλιοθήκη των Πατρών, Βλ. αρ. εγ. Δ6, 2 Ιουν. 1824, σύμφωνα με το οποίο, η δημογεροντία της πόλης βεβαίωνε την παρουσία του Κάρουλου Δρακινόπουλου στον αγώνα της ανεξαρτησίας. Με το Β. Διάταγμα στις 3 Απρ. 1833 διατηρείται ο θεσμός της Δημογεροντίας και η διοίκηση του Δήμου ανατίθεται σε έναν δημογέροντα. Ο θεσμός των δημογερόντων διατηρήθηκε ουσιαστικά μέχρι και τις 20 Ιουν. 1836, όταν ο Όθωνας με τον νόμο: «Περί Δήμων και περί εκλογής Δημοτικών Αρχόντων» αντικατέστησε οριστικά το θεσμό των δημογερόντων με το θεσμό των διορισμένων δημοτικών αρχόντων, τους οποίους διόριζε ο νομάρχης της πόλης.

λη³, ανήκαν στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας της πόλης, και πέτυχαν σε σύντομο διάστημα να ελέγξουν την οικονομική, πολιτική, και κοινωνική ζωή της Πάτρας, αλλά και των γειτονικών ημιαστικών κέντρων του Αιγίου και των Καλαβρύτων. Με το τέλος της επανάστασης στην πόλη των Πατρών επικράτησαν δύο κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες, οι οποίες στο νέο διοικητικό και κοινωνικό περιβάλλον που διαμορφώθηκε, επαναπροσδιόρισαν τη θέση τους: οι ισχυροί πρόκριτοι της οθωμανικής περιόδου και οι ετερόχθονες έμποροι που εγκαθίστανται στην πόλη. Οι πρώτοι αντλούσαν οικονομική δύναμη και κοινωνικό κύρος από τις δραστηριότητες που ανέπτυξαν στο πλαίσιο του νέου διοικητικού και θεσμικού περιβάλλοντος (εικμετάλλευση γης, επενδύσεις στον αγροτικό και αστικό τομέα, έλεγχος της πολιτικής λειτουργίας). Πρόκειται για οικογένειες γαιοκτημονικού χαρακτήρα, δηλαδή για ιδιοκτήτες μεγάλων εκτάσεων γης. Το εμπόριο που αναμφισβήτητα τους ενδιέφερε, παρέμενε μια δευτερεύουσα οικονομική δραστηριότητα. Η οικονομική τους επιλογή εντασσόταν σε ένα ευρύτερο πλαίσιο συμπεριφοράς, του οποίου αναπόσπαστα στοιχεία μεταξύ άλλων, ήταν η απόκτηση αστικής παιδείας, την οποία λάμβαναν στο σύνολό τους τα νεότερα μέλη των οικογενειών, και ο κοινωνικός ρόλος που αποδέχονταν να διαδραματίσουν τα μέλη της οικογένειας μόλις ενηλικιώνονταν.⁴ Από αυτόν τον κύκλο διαβίωσης πολύ δύσκολα θα παρέκλιναν ορισμένοι. Η δεύτερη ομάδα, αυτή των ετεροχθόνων εμπόρων, προσέγγισε την Πάτρα κατά τη διάρκεια της επανάστασης και τα πρώτα δύσκολα μετεπαναστατικά χρόνια,

³ Η επιλογή των παραπάνω οικογενειών υπαγορεύτηκε από τρεις κύριους λόγους. Πρώτον, γιατί προσέγγισαν την πόλη της Πάτρας την ίδια χρονική περίοδο, στα κρίσιμα χρόνια του αγώνα ή λίγο μετά· δεύτερον, επειδή για αυτές τις οικογένειες μπορέσαμε να συλλέξουμε σημαντικές πληροφορίες λόγω ύπαρξης ικανού πρωτογενούς υλικού· ο τρίτος λόγος σχετίζεται με τη δραστηριότητα των μελών της κάθε μιας από αυτές, καθώς τα μέλη τους συγκροτούσαν πολυσχιδείς προσωπικότητες με μεγάλο εύρος δράσης.

⁴ Δείγμα αυτού του ελέγχου υπήρξε ο πρώην δημογέροντας Ιωάννης Ζαΐμης, ο οποίος στα 1836, διορίζεται μεταξύ τριών επιλεγμένων προσώπων δήμαρχος της πόλης από την οθωμανική πολιτεία.

έχοντας διαθέσιμα κεφάλαια προς επένδυση, τα διοχέτευσε κυρίως στο σταφι-
δεμπόριο και στην αγορά γης.⁵ Η προσκόλλησή τους στο εμπόριο σταφίδας
έστρεψε το ενδιαφέρον και σε άλλα πεδία. Στην πορεία του χρόνου, οι δύο ι-
διότητες, του κτηματία και αυτή του εμπόρου, αλληλοσυμπληρώνονται και συ-
χνά ταυτίζονται (γεγονός που καθιστά ακόμα πιο δυσδιάκριτο το σαφή διαχω-
ρισμό των δύο κοινωνικών ομάδων).

Στη δεύτερη ομάδα, εντάσσονται και οι ευρωπαίοι σταφιδέμποροι, κυ-
ρίως Άγγλοι και Γερμανοί, που βρήκαν την κατάλληλη ευκαιρία να επενδύσουν
στο κερδοφόρο εμπόριο της σταφίδας και στην πολλά υποσχόμενη οικονομία
της περιοχής.⁶

Στη συνέχεια του κεφαλαίου, θα επιμείνουμε σε ορισμένες περιπτώσεις
εκπρόσωπων της κοινωνικής ομάδας των προκρίτων, (όπως τους Ιωάννη και
Παναγιώτη Παπαδιαμαντόπουλο, Δημήτριου Ρετηνιώτη, και ορισμένων επή-
λυδων εμπόρων όπως του Λέοντα Μεσσηνέζη) η τακτική των οποίων επιβε-
βαιώνει την εικόνα που περιγράψαμε ήδη.⁷ Ανάλογες με τα προηγούμενα πρό-

⁵ Βλ. Ν. Μπακουνάκης, *ό.π.*, σ. 72, όπως επίσης Λ. Ζώης, στο *Λεξικόν Ιστορικών και Λαο-
γραφικών Ζακύνθου*, 1898, τ. 2, σ. 520 και εφημ. *Ηχώ των Επαρχιών*, 11 Φεβ. 1844.

⁶ Σημαντικές παρουσίες προερχόμενες από το εξωτερικό, καταγράψαμε τα πρώτα πενή-
ντα χρόνια λειτουργίας του ελληνικού κράτους, ανάμεσα στους οποίους ξεχώρισαν οι: Thomas
Hambourger (1822-1883), Richard Green (1798-1879), Samuel Burff, ο Goustone Clauss
(1825-1908), ο Thomas Boud. Ο Άμβουργκερ προσέγγισε την Πάτρα το 1847. Ήλθε στην Πά-
τρα ως μέλος της εμπορικής εταιρείας «*Φέλς και Σία*» και ανέπτυξε πλούσια οικονομική και κοι-
νωνική δραστηριότητα. Ασχολήθηκε κυρίως με την επεξεργασία της σταφίδας και ίδρυσε εργο-
στάσιο οινοποίησης στα 1893. Μέρος του αρχείου του Άμβουργκερ διασώζεται στο Ε.Λ.Ι.Α. Ο Ρ.
Γιρην εγκαταστάθηκε στην πόλη το 1821, ενώ ο Σάμουελ Βαρφ πήγε πρώτα στην Ζάκυνθο το
1816 και έπειτα άνοιξε εμπορικά υποκαταστήματα στην Πάτρα και στην Κεφαλλονιά. Ο Γου-
στάβος Κλάους ήλθε στην Πάτρα ως διευθυντικό στέλεχος της εταιρείας «*Φέλς και Σία*», ενώ ο
Βουδ προσέγγισε για πρώτη φορά την πόλη το 1843. Τα περισσότερα από τα πρόσωπα αυτά, το
διάστημα που διαμένουν στην Πάτρα καταγράφουν αξιοσημείωτη οικονομική δραστηριότητα.

⁷ Η επιλογή αυτών των τριών προσώπων βασίζεται στη σκέψη ότι πρόκειται για αντι-
προσωπευτικά δείγματα μιας συμπεριφοράς που εγγράφεται ως τυπική ενός κοινωνικού συνόλου.
Ο Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος, όπως και ο Χιώτης Λέοντας Μεσσηνέζης, υπήρξαν εξέχοντα

σωπα οικονομικές επιλογές ακολούθησαν ως επί το πλείστον και άλλα πρόσωπα που προσέγγισαν την πόλη της Πάτρας αργότερα, όπως οι Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος και Κάρολος Δρακόπουλος. Οι τελευταίοι ωστόσο, ήταν αυτοί που προκάλεσαν τα πρώτα ρήγματα στο προϋπάρχον κλειστό κύκλωμα οικονομικού ελέγχου και πολιτικής εκπροσώπησης· ήταν επιφανή πρόσωπα της κοινωνικής και οικονομικής ζωής της πόλης, που όμως προέρχονταν από άλλες περιοχές του εσωτερικού ή ακόμα και έξω από την ελληνική επικράτεια, με διαφορετικά επαγγελματικά ενδιαφέροντα (και επομένως από άλλα κοινωνικά περιβάλλοντα), που όμως καταφέρνουν να ενταχθούν με επιτυχία, και μάλιστα γρήγορα, στο κυρίαρχο κοινωνικό και πολιτικό στρώμα.

2. Οι ισχυροί δημογέροντες, η σταφίδα και η πόλη

Η νέα μεγάλη ευκαιρία που προσφερόταν και η οποία ανέτρεπε τους μέχρι εκείνη τη στιγμή όρους διαβίωσης, ήταν η διεύρυνση της καλλιέργειας και το συνεχώς αυξανόμενο εμπόριο της κορινθιακής σταφίδας. Οι νέες ευκαιρίες επιτυχίας ή η έξαφνη αποτυχία όλο και περισσότερο συνδέθηκαν με το «χρηματιστήριο» της εποχής. Υπό αυτές τις συνθήκες, οι διεθνείς αγορές επηρέαζαν όχι μόνο τις οικονομικές εξελίξεις στον τομέα του σταφιδεμπορίου, αλλά το σύνολο των κοινωνικών δραστηριοτήτων της πόλης. Κατά την πρώτη εικοσαετία μετά την επανάσταση εντούτοις, και παρά την εμφανή αλλαγή, δηλαδή την επιτάχυνση της οικονομικής της ανάπτυξης, η δομή της πόλης έμοιαζε περισσότερο με την εικόνα της προεπαναστατικής περιόδου. Από πλήθος εγγράφων, φαίνεται ότι στα πράγματα της πόλης και ιδίως στο κοινωνικό πεδίο κυριαρχούσαν οι «δημογέροντες» και οι οικογένειές τους. Ο όρος του «δημογέροντα» άλλωστε, παρέπεμπε στην οικονομική δύναμη, η οποία ήταν συνέπεια της σημαντικής ιδιοκτησίας σε γη και της κατοχής αξιοσημείωτων κεφαλαιακών αποθε-

μέλη της κοινωνικής ομάδας των προκρίτων και των εμπόρων αντίστοιχα, αν και ο δεύτερος ήλθε στην πόλη του Αιγίου λίγα χρόνια πριν το ξέσπασμα της ελληνικής επανάστασης.

μάτων. Η παρουσία των δημογερόντων στις κοινωνικές διεργασίες κατά την μετεπαναστατική περίοδο οφείλεται καταρχήν στο διαμεσολαβητικό ρόλο που είχαν μεταξύ της διοίκησης και των Ελλήνων υπηκόων στα χρόνια της οθωμανικής κατοχής· κατά δεύτερον στην ενεργή συμμετοχή τους στις επαναστατικές διεργασίες η οποία ενδυνάμωνε τον κοινωνικό τους ρόλο στα μάτια των Χριστιανών.⁸ Εκτός των οικονομικών δυνατοτήτων τους, οι δημογέροντες απέπνευαν κύρος και εξουσία, η οποία βασιζόταν σαφώς στην ευρύτερη κοινωνική τους θέση.⁹

Η επένδυση μετεπαναστατικά σε αγροτική ή αστική γη πρόσφερε νέα, πολλαπλά πεδία παρέμβασης σε όσους την επέλεγαν, ενώ την ίδια στιγμή αποτελούσε μια ασφαλιστική δικλείδα για αυτούς. Σε συμβολικό επίπεδο, απέφερε κύρος αλλά παρείχε φυσικά και οικονομικά οφέλη (υπεραξία ή προσόδους) καθώς μπορούσε ο ιδιοκτήτης, εκτός από την εκμετάλλευσή της, να πουλήσει μέρος της ή ολόκληρη τη γη σε αυξημένη τιμή σε σχέση με την τιμή αγοράς, να την υποθηκεύσει ή ακόμα και να την ενοικιάσει. Από την άλλη, η ακίνητη ιδιοκτησία έθετε επίσης τη βάση για την κοινωνική αναπαραγωγή των μελών μιας οικογένειας, αφού η έννοια της κοινωνικής αναπαραγωγής βασιζόταν στην επανεπένδυση των κινητών κεφαλαίων που αποκόμιζαν τα μέλη της. Με την ιδιοκτησία, η οικογένεια εξασφάλιζε έναν ισχυρό εγγυητή ασφάλειας, σύμβολο κοινωνικής καταξίωσης όχι μόνο βραχυπρόθεσμα αλλά και μακροπρόθεσμα, την

⁸ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της εικόνας που περιγράψαμε παραπάνω, υπήρξε το έγγραφο που υπέγραψαν οι «δημογέροντες» (Θάνος Μαντζαβίνος, Ανδρέας Καλαμογδάρτης, Δημήτριος Αντωνόπουλος, Αναγνώστης Γιαννακόπουλος, Αντώνης Οικονόμου) με το οποίο παρέχεται η ιδιότητα του «πολίτη» της πόλης στον ετερόχθονα έμπορο Κάρολο Δρακόπουλο, βλ. Α. Κ. και Δ., αρ. εγ. Δ7, 19 Ιαν. 1829. Είναι χαρακτηριστικό ότι την παροχή της ιδιότητας του πολίτη, μπορούσε να την αποδώσει μόνο η δημογεροντία της πόλης, με αποτέλεσμα να ασκεί έναν ιδιότυπο έλεγχο στα δικαιώματα και στις υποχρεώσεις που απολάμβανε ένας νέος κάτοικος της πόλης.

⁹ Βλ. Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δεύτεραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Αθήνα 1939, σ. 25 και Δ. Ψυχογιός, *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί, οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1987, σ. 76-77.

ίδια στιγμή που ο πρωταγωνιστικός οικονομικός της ρόλος παρέμενε ουσιαστικός και αδιαμφισβήτητος στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής.

3. Οικογένεια Παπαδιαμαντόπουλου,¹⁰ οικονομική τακτική και γαμήλιες επιλογές

Ο Αδαμάντιος Παπαδιαμάντης, «γενάρχης» της οικογένειας, καταγόταν από την Ήπειρο. Τα δύο του παιδιά, Αναστάσιος και Γεώργιος, από νωρίς, περίπου από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα, ασχολήθηκαν με το εμπόριο, ενώ έπειτα από μια σύντομη στάση στο *Αιτωλικό* Μεσολογγίου, μετακινήθηκαν οριστικά σε νοτιότερες περιοχές, και συγκεκριμένα στην Πάτρα και στην Κόρινθο αντίστοιχα. Ο Ιωάννης (1766-1826) υπήρξε εγγονός του Αδαμάντιου και γιος του Γεωργίου Παπαδιαμαντόπουλου, που διέμενε στην Κόρινθο. Ο δείκτης οικονομικής ασφάλειας λόγω της δύναμης που διέθετε συνολικά η οικογένεια ήταν μεγάλος. Επιπλέον, οι σχέσεις που είχε συνάψει με Τούρκους αξιωματούχους, του επέ-

¹⁰ Τα στοιχεία που ακολουθούν, προέρχονται κυρίως από την αποδελτίωση και συστηματική μελέτη του υλικού του οικογενειακού αρχείου, της σημαντικής οικογένειας Παπαδιαμαντόπουλου, ενός συνόλου 263 στην πλειονότητά τους λυτών εγγράφων, τα οποία διακρίνονται σε τρία μεγάλα τμήματα. Το πρώτο αφορούσε τις εμπορικές συναλλαγές του Ιωάννη, το δεύτερο σχετιζόταν με τις αγοραπωλησίες και το τρίτο με τη δραστηριότητα της οικογένειας κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1821. Για τη μελέτη αυτής της περιόδου, θα επιμείνουμε στα στοιχεία που προκύπτουν από τα δύο πρώτα τμήματα του υλικού. Πολλά στοιχεία σχετικά με τη ζωή του Ιωάννη, αντλούνται επίσης από το επτασέλιδο αχρονολόγητο βιογραφικό σημείωμα του γιου του Παναγιώτη, αρ. εγ. 194, το οποίο είναι κολοβό (βλ. Παράρτημα εγγράφων). Τα ίχνη της οικογένειας χρονολογούνται από το 1795, όπου συναντάμε την πρώτη αγορά του πιο επιφανούς εκπροσώπου της, Ιωάννη. Σε αυτό το τμήμα υλικού πρέπει να συνυπολογίσουμε τη σειρά εγγράφων που εντοπίσαμε στο *Υποθηκοφυλακείο Πατρών* σχετικά με την ιδιοκτησία της οικογένειας Παπαδιαμαντόπουλου. (Πολλά κοινά σημεία με την οικογένεια Παπαδιαμαντόπουλου, παρουσιάζει η περίπτωση του προκριτού και εμπόρου από το Άργος Μ. Ιατρού, ο οποίος μετεπαναστατικά επένδυσε στην καλλιέργεια εμπορευματικών προϊόντων, κυρίως σταφίδας, και εκλέχτηκε δύο φορές βουλευτής στο ελληνικό κοινοβούλιο, βλ. Ε. Καραουζου, *ό.π.*, σ. 95-100.)

τρεπαν ελευθερία κινήσεων χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα.¹¹ Ο Ιωάννης φαίνεται ότι απέκτησε τη μεγάλη αστική και αγροτική περιουσία την πρώτη 20ετία του 19^{ου} αιώνα, όπως προκύπτει από τα έγγραφα του αρχείου- αν και δεν διαθέτουμε ακριβή στοιχεία σχετικά με τις αγορές, που είχαν ακολουθήσει τα μέλη της οικογένειας το προηγούμενο διάστημα.

Η οικονομική του δύναμη βασιζόταν στα έσοδα από το εμπόριο αγροτικών προϊόντων, στο οποίο είχε επιδοθεί με επιμονή, αλλά και στην επανεπένδυση αυτών των κεφαλαίων στην αγορά και την κατοχή αγροτικής και αστικής ιδιοκτησίας. Ύστερα από την ξαφνική απώλεια του πατέρα του ο Ιωάννης μετακινήθηκε προς την κοντινή πόλη των Πατρών (1786), και κατά το πρώτο διάστημα της εκεί παραμονής του απασχολήθηκε στο εμπορικό μαγαζί του θείου του, Αναστάσιου. Σε αυτό το σύντομο διάστημα στο νέο χώρο, αντιλήφθηκε σύντομα ότι θα μπορούσε να δραστηριοποιηθεί ενεργά στον εμπορικό τομέα χωρίς την παρουσία του θείου του. Μετά την οκταετή παραμονή στο εμπορικό κατάστημα του Αναστάσιου, έθεσε σε εφαρμογή την ιδέα του, άνοιξε

¹¹ Διατηρούσε ιδιαίτερες φιλικές σχέσεις με την οικογένεια του Τούρκου αξιωματούχου Kamilbey. Βλ. επίσης Β. Β., Α. Π., αρ. εγ. 194. Σε αυτό το έγγραφο περιγράφεται η φιλική σχέση που αναπτύχθηκε ακόμα και στις δύσκολες συνθήκες της επανάστασης, ανάμεσα στα δύο πρόσωπα, τον Κιαμήλμπεη και τον Ιωάννη Παπαδιαμαντόπουλο. Η οικογένεια του Κιαμήλ υπήρξε μια από τις πιο πλούσιες οικογένειες Οθωμανών στην Πελοπόννησο και είχε έδρα την πόλη της Κορίνθου. Βλ. επίσης Μ. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σ. 46. Η παρουσία του Βελή Πασά στην Πελοπόννησο από το 1806, δημιούργησε ανακατατάξεις στις ήδη υπάρχουσες ισορροπίες στη οθωμανική διοίκηση και στις σχέσεις των αξιωματούχων της με τους Έλληνες προορίτους της περιοχής, προκαλώντας την αντίδραση των Τούρκων Μπέηδων και Σπαχήδων, λόγω της εύνοιας με την οποία ο Βελής αντιμετώπιζε τους Έλληνες προεστούς και ειδικά την οικογένεια Λόντου, όπως σημειώνει ο Δ. Σταματόπουλος, στο άρθρο του *Κομματικές φατρίες στην προεπαναστατική Πελοπόννησο (1807-1816): ο ρόλος των Τουρκαλβανών του Αάλα ως παράγοντας πολιτικής διαφοροποίησης*, «Ιστορ», τ. 10, 1997, σ. 185-233. Η οικογένεια Κιαμήλμπεη δεν φαίνεται να επηρεάζεται από τις ανακατατάξεις αυτές· ούτε όμως η παρουσία του Βελή, η οποία διήρκεσε μόλις τρία χρόνια, επηρέασε τις σχέσεις ανάμεσα στα δύο πρόσωπα, Κιαμήλμπεη και Παπαδιαμαντόπουλου.

δικό του εμπορικό οίκο και διεύρυνε σημαντικά τον κύκλο εργασιών του.¹² Μέσω της εμπορικής αυτής εταιρείας ο Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος ανέπτυξε σημαντική τακτική επικοινωνία με πολλές εμπορικές πόλεις του εξωτερικού. Το εμπόριο σιταριού, ελιάς, σταφίδας, και άλλων προϊόντων καθημερινής κατανάλωσης, όπως και χαβιαριού, γουναρικών, μεταξιού και άλλων ειδών πολυτελείας, στο οποίο επιδόθηκε, εκτίνασσε στα ύψη τα έσοδα της εμπορικής εταιρείας.¹³ Τα έσοδα που προέκυψαν από αυτό το εμπόριο φαίνεται ότι διοχετεύτηκαν ως επί το πλείστον σε επενδύσεις σε γη. «*Η διακόσμησις των οσπίτιων του και εξοχής ήτο πολυτελεστάτη καθόσον ουδέν περίβλεπεν εκ της Ευρωπαϊκής και της Ασιατικής μεγαλοπρέπειας*», σημείωνε στο βιογραφικό σημείωμα ο γιος του, Παναγιώτης. Στην υπηρεσία του επίσης, είχε 3 εμπορικά γραφεία και 30 υπαλλήλους ενώ τα κεφάλαια που διέθετε προσέγγιζαν τα 500.000 γρόσια. Με τον θάνατο του Ιωάννη (1826) η οικογένεια Παπαδιαμαντόπουλου, φαίνεται να διατηρεί αξιοσημείωτη ακίνητη και κινητή περιουσία. Από έγγραφο που φυλάσσεται στο αρχείο της οικογένειας, προκύπτει ότι η περιουσία της οικογένειας την κατέτασσε ως μια από τις πιο ισχυρές οικονομικά μονάδες της περιοχής.¹⁴

¹² Το 1794 συγκεκριμένα, ίδρυσε εμπορική επιχείρηση από κοινού με τον πατρινό εμποροκτηματία Μήτρο Ανάγνου (σημαντικό εμποροκτηματία της πόλης των Πάτρων), με κύρια ενασχόληση το εμπόριο σιτηρών στη Ρωσία, την οποία και διατήρησαν μέχρι το 1811, με ανταποκρίσεις σε σημαντικές εμπορικές πόλεις της Ευρώπης, όπως τη Μελίτη (Μάλτα), την Τεργέστη, την Αγώνα, τα νησιά του Αιγαίου, το Λιβόρνο, την Βενετία, την Μεσσίνα και την Γένοβα. Η επιτυχία του Ιωάννη Παπαδιαμαντόπουλου οφειλόταν κυρίως, όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται σε πλήθος εγγράφων του αρχείου, στη συνεργασία του εμπορικού του καταστήματος με καπετάνιους του Γαλαξιδίου οι οποίοι μετέφεραν απευθείας προϊόντα και ιδίως τα σιτηρά της Μαύρης Θάλασσας με μεγάλα ναυτικά πλοία. Βλ. Β. Β., Α. Π., αρ. εγ. 194 (χ.χ.)

¹³ Βλ. επίσης έγγραφα του Α. Π. αρ. εγ. 63, 20 Απρ. 1821 και 68, 26 Μαρ. 1821, αρ. εγ. 72, 24 Ιουλ. 1821, με τα οποία προκύπτει ότι εμπορεύεται μεταξύ πολλών άλλων και πολυτελή προϊόντα. Η εικόνα αυτή επιβεβαιώνεται και από την Μ.Χ. Χατζηϊωάννου, η οποία, αν και αναφέρεται σε μετέπειτα περίοδο, επισημαίνει ότι τα πολυτελή προϊόντα αφορούσαν φορτία συμπληρωματικά στα κύρια φορτία της σταφίδας, *ό.π.*, σ. 247.

¹⁴ 5 Μεγάλες οικίες σε διάφορες θέσεις συνολικής αξίας 250.000 γροσίων, 18 μαγαζιά αξίας 25.000 γροσίων, 2 οйнаποθήκες αξίας 5.000 γροσίων, 2 ελαιοτριβεία αξίας 7.000 γροσίων

Η οικογένεια Παπαδιαμαντόπουλου φαίνεται επίσης ότι ακολούθησε το παράδειγμα πολλών εξεχουσών οικογενειών της πόλης, που θεώρησαν ότι η εκπαίδευση αποτελούσε έναν ακόμα ουσιαστικό παράγοντα επένδυσης στο μέλλον αλλά και ενοποιητικό ιστό για όσους ήταν φορείς της. Γνωρίζουμε ότι τα τέσσερα από τα έξι παιδιά του Ιωάννη πηγαίνουν στο εξωτερικό για την απόκτηση εγκύκλιας μόρφωσης και αστικής εκπαίδευσης. Ο Παναγιώτης με τη μητέρα του μετέβησαν σε πόλεις της Ιταλίας, για να τελειοποιήσει τις σπουδές του πάνω στην νομική επιστήμη, ενώ ο αδελφός του Αδαμάντιος, όπως επίσης και ο Αναστάσιος, προτίμησαν τη Γερμανία για τη συνέχιση των σπουδών τους. Ο Αδαμάντιος μάλιστα, ύστερα από το θάνατο του πατέρα, είχε επιλεγεί ανάμεσα στα ορφανά του πολέμου της ανεξαρτησίας, για να σπουδάσει με έξοδα Φιλελλήνων και πλούσιων αγωνιστών, και συγκεκριμένα του προκρίτου Γεωργίου Σισσίνη από την περιοχή της Ηλείας. Η εκπαίδευση σε αυτήν την πρώιμη οικονομικά κοινωνία συνιστά κεντρικό ενοποιητικό ιστό και ενοποιεί σε μεγάλο βαθμό τις ιδέες που τα πρόσωπα αυτά εκφράζουν. Πρόκειται για μια κυρίαρχη ηγετική ομάδα που δεν χαρακτηρίζεται από την θέση της στις παραγωγικές σχέσεις αλλά από τις ιδέες που απηχεί στην κοινωνία.

ων, 2 ελαιαποθήκες, 1000 κιλά αραποσίτι και 1000 κιλά σάρι, αποτελούν μέρος μιας πολύ μεγάλης περιουσίας, που αφήνει ο Ιωάννης με το θάνατό του στο Μεσολόγγι στα 1826. Το έγγραφο αυτό βέβαια συντάσσεται με σκοπό τα μέλη της οικογένειας να αιτηθούν την αποζημίωση από την πολιτεία, για χάρη των χρημάτων που ξόδεψε ο πατέρας τους Ιωάννης κατά τη διάρκεια της επανάστασης. Υπό αυτήν την έννοια, πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί, καθώς τα στοιχεία που περιλαμβάνονται είναι πολύ πιθανόν να χαρακτηρίζονται από μια δόση υπερβολής και διόγκωσης. Για το επίπεδο της περιουσίας του βλ. Α. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι*, τ. Ε', Αθήνα 1872, σ. 335-336. Επίσης κατά την διάρκεια της επανάστασης βεβαιώνεται σύμφωνα με έγγραφο που φυλάσσεται στα Γενικά Αρχεία ότι «...ο πατήρ μας είχαν ενοικιάσει συντροφικώς με τους Σπύρον Παπαλέξην και Θ. Μέγαρην τας προσόδους της επαρχίας Πατρών το ιχθυοτροφείον Παππά και τα τελωνεία Πύργου», όπως επίσης ζητούν να τους παραχωρηθεί και οικία στο Ναύπλιο που είχε αγοράσει ο πατέρας τους, κατά το 1825, βλ. Γ.Α.Κ., Φακ. 19, αρ. εγ. 90, 16 Ιουν. 1865 και Β. Β., Α. Π., αρ. εγ. 188, 21 Ιουλ. 1829. Στο τελευταίο αυτό έγγραφο, ο Π. Παπαδιαμαντόπουλος αναλύει με κάθε δυνατή λεπτομέρεια προς την εθνοσυνέλευση τι ακριβώς ξόδευσε ο αποθανών πατέρας του κατά την διάρκεια της επανάστασης.

Ο ίδιος ο Ιωάννης, λίγο καιρό πριν τον βρει ο θάνατος, στα 1826, και ενώ μαινόταν ο πόλεμος της ανεξαρτησίας, είχε ζητήσει με επιστολή του από τις φιλελληνικές εταιρείες του εξωτερικού να συνδράμουν με κάθε μέσο ώστε τα παιδιά των απόρων αγωνιστών να σπουδάσουν. Προκατέλαβε έτσι την απόφαση και για τα δικά του παιδιά, παρότι ο ίδιος δεν ήταν άπορος.¹⁵

Όσον αφορά τις γαμήλιες τακτικές που ανέπτυξαν τα νεότερα μέλη της οικογένειας, φαίνεται ότι επιχείρησαν και με αυτόν τον τρόπο να διευρύνουν τις οικονομικές και πολιτικές τους συνεργασίες και να επιβεβαιώσουν την -ούτως ή άλλως ισχυρή- κοινωνική τους θέση. Τα βασικά στοιχεία της γαμήλιας λογικής που ακολουθούν οι άνθρωποι αυτοί, αφορούν το άνοιγμα σε μια νέα, ευρύτερη οικονομική μονάδα και παράλληλα την εξασφάλιση των ψυχικών και συναισθηματικών όρων επιβίωσης σε μια πατριαρχικού τύπου κοινωνία, όπως αυτή που μελετάμε. Από το γάμο του στα 1810 με την Ελένη Καλαμογδάρτη, εκπρόσωπο της άλλης σπουδαιάς οικογένειας της πόλης, ο Ιωάννης απέκτησε 6 παιδιά. Ο πρωτότοκος γιος Κωνσταντίνος σύμφωνα με την πατρογονική λογική, και επιθυμία, ακολούθησε τον πατέρα του στον κλάδο του εμπορίου, χωρίς ωστόσο ιδιαίτερη επιτυχία. Σε αντίθεση, με το δευτερότοκο γιο του Παναγιώτη (1810-1898), που διαδέχτηκε τον πατέρα του ως κτηματίας και διεύρυνε τα ενδιαφέροντά του στο εμπόριο, ενώ παράλληλα, στο ανεξάρτητο πια ελληνικό κράτος, ασχολήθηκε με την πολιτική.¹⁶ Ο τρίτος γιος Δημήτριος (1813-1877),

¹⁵ Β. Β., Α. Π., αρ. εγ. 159. Στο έγγραφο αυτό υποστηρίζει μεταξύ άλλων: «αποστέλλομεν λοιπόν εις την πηγήν των φώτων, εις την σοφήν Ευρώπην, νέους τινας Έλληνας απόρους [...] δίδοντας χρηστάς ελπίδας να προκόψουν, και να ωφελήσουν την πατρίδα των, επιστρέψαντες άξιοι των προγόνων των». Σε άλλο έγγραφο, η Ελένη Παπαδιαμαντοπούλου καλείται από τον Αλέξανδρο Σαρηγιάννη, εμπορικό αντιπρόσωπο της οικογένειας στην Τεργέστη, να στείλει το γιο της στην Πάδοβα για εμπορικές σπουδές, βλ. Β. Β., Α. Π., αρ. εγ. 91, 13 Δεκ. 1826.

¹⁶ Ο Παναγιώτης Παπαδιαμαντόπουλος εκλέγεται βουλευτής Πατρών το 1847, σε ηλικία μόλις 37 ετών, σύμφωνα με τα στοιχεία που αντλούμε από το *Μητρώο Πληρεξουσίων, γεροαστών και βουλευτών, 1822-1935*, Αθήνα 1986, και από το έγγραφο με το οποίο διορίζεται βουλευτής Πάτρας ύστερα από την διαδικασία εκλογής του. Σύμφωνα με το τελευταίο, έλαβε κατά την ψηφοφορία 4.182 ψήφους έναντι των Ιωάννη Δ. Αντωνόπουλο που έλαβε 4.183 ψήφους, του

ακολούθησε τον στρατιωτικό κλάδο. Ο Δημήτριος εξελίχτηκε στο στρατιωτικό σώμα και κατέλαβε θέση υπασπιστή του Γεωργίου του Β', ενώ και ο Σπυρίδωνας βιάστηκε στα ίχνη του αδελφού τους, χωρίς ωστόσο ποτέ να αναλάβει τα πρωτεία στις οικογενειακές εμπορικές υποθέσεις. (!) Από τα υπόλοιπα αδέρφια, ο Αναστάσιος έγινε δικηγόρος και ακολούθησε σταδιοδρομία στο δικαστικό σώμα, όπως και ο Αδαμάντιος (1803-1896), που έφτασε έως και το αξίωμα του Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου.¹⁷ Ενώ τα ίχνη του πρωτότοκου σχεδόν χάνονται¹⁸, ο δευτερότοκος γιος του Ιωάννη, Π. Παπαδιαμαντόπουλος, παντρεύτηκε στα 1831 σε ηλικία, μόλις 21 ετών, την κόρη του υποπρόξενου των Κάτω Χωρών και της Αγγλίας στον Πύργο, Κατίνα Πασχαλίγκου, με την οποία έκαναν πέντε παιδιά.¹⁹ Τα δύο αγόρια της οικογένειας ήταν ο Χαρίλαος, που ακολούθησε στρατιωτική καριέρα, και ο Ανδρέας, ο οποίος επέλεξε καριέρα δικηγόρου και αργότερα επιχειρηματία. Όσον αφορά τη γαμήλια πρακτική σε σχέση με τα γυναικεία μέλη της οικογένειας, η μεγαλύτερη σε ηλικία κόρη, Ιωάννα, παντρεύτηκε τον έμπορο Διονύσιο Μαλτέζο από την Κεφαλλονιά, ενώ η Θεώνη, παντρεύτηκε τον δικηγόρο, ασχολούμενο με το εμπόριο, και αργότερα με την πολιτική, Αντώνιο Ρικάκη. Η τρίτη κόρη της οικογένειας παντρεύτηκε

Χριστόδουλου Τζίνου 4.181 ψήφους και του Δημήτριου Χρυσανθακόπουλου ή Κουμανιώτη 4.186 ψήφους. Βλ. Β. Β., Α. Π., αρ. εγ. 173, 19 Ιουν. 1847.

¹⁷ Μήπως στην περίπτωση αυτής της οικογένειας παρατηρείται το φαινόμενο της «υπεργαμίας», δηλαδή της κυριαρχίας σε όλα τα επίπεδα της οικογένειας της συζύγου. Η υπεργαμία σε αυτό το επίπεδο, ίσως οφείλεται σε δύο λόγους. Πρώτον, διότι στην περίπτωση της ονοματοδοσίας των νέων απογόνων της οικογένειας το όνομα του Ιωάννη δεν υπάρχει, και δεύτερον διότι σύντομα ο «έπηλυσ» Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος έγινε πρόκριτος ακολουθώντας πιστά το παράδειγμα της οικογένειας προκρίτων της περιοχής των Καλαμογδαρτηδων.

¹⁸ Οι πηγές μας ελάχιστα αναφέρονται στη δική του περίπτωση.

¹⁹ Πρόκειται, όπως μας πληροφορεί η Β. Βερράρου, για την οικογένεια Πασχαλίγκου, η οποία διέθετε σημαντική ακίνητη και κινητή περιουσία στην περιοχή της Ολυμπίας, βλ. *Εμπορευματικές καλλιέργειες*, ό.π., σ. 22. Η ύπαρξη οικονομικής άνεσης εκ μέρους της οικογένειας του Πύργου αποδεικνύεται μεταξύ άλλων από την προίκα της Κατίνας την οποία παραχωρεί ο πρόξενος στην κόρη του για το γάμο. Β. Β., Α. Π., αρ. εγ. 29, 17 Οκτ. 1831.

τον, επίσης έμπορο από τον Πύργο Ηλείας, Ευστάθιο Γερακάρη. Φαίνεται λοιπόν ότι η οικογένεια Παπαδιαμαντόπουλου συνιστούσε ένα τυπικό παράδειγμα ανάμεσα στις κοινωνικά ισχυρές οικογένειες της πόλης, όχι μόνο ως προς τις οικονομικές επιλογές των μελών της τον προσανατολισμό που ακολούθησαν τα μέλη της στον τομέα της εκπαίδευσης, αλλά και ως προς τις γαμήλιες συμπεριφορές.

Στην επαγγελματική εξέλιξη των νεότερων μελών της οικογένειας παρατηρείται η παρουσία ενός τυπικού, με μια μικρή μόνο διαφοροποίηση, ότι στο πρόσωπό του ο Παναγιώτης συνδυάζει πέρα από την ενασχόληση με το εμπόριο, και την πολιτική καριέρα, ενώ σε άλλες οικογένειες τα δύο αυτά πεδία ήταν διαχωρισμένα. Η οικονομική αναπαραγωγή της οικογένειας γινόταν στο πλαίσιο των επιλογών που άλλοι είχαν εμπνευστεί και σχεδιάσει από πριν, ενώ τα νέα της μέλη επιχειρούσαν να την ενισχύσουν μέσα από τις γαμήλιες πρακτικές που κάθε φορά επέλεγαν για τους ίδιους ή για τα παιδιά τους. Η λογική της μετάβασης από τη μια γενιά στην άλλη και η διαδοχή τους στη διεύθυνση των οικονομικών πραγμάτων των οίκων τους με σκοπό τη διατήρηση της ακμής τους σε βάθος χρόνου, χαρακτηριζόταν την πρακτική των επιφανών οικογενειών της πόλης. Η συνέχιση της οικονομικής πολιτικής του Ιωάννη από την πλευρά του Παναγιώτη, επιβεβαιώνει την ειδική σχέση που είχε αναπτυχθεί ανάμεσα στα δύο πρόσωπα. Η μεταξύ τους αλληλογραφία αποκαλύπτει την ιδιαίτερη σχέση, που περιλάμβανε συνεχείς νουθεσίες και πατρικές συμβουλές:

«Οι σοφία χωρίς πραώτητα και σοφρωσύνην του καλού όταν αυτώ... από τον σοφών, ήναι σώμα χωρίς εσθίσης, έχης δίκαιον να μην φιλονικής με τον πατέραν σου, ή όποιος και αν ήναι» (ανορθόγραφο έγγραφο). Και παρακάτω αναφέρει ότι *«...ο πατήρ σου ιδιώτης και άσοφως, σοι δε σοφώς απροστοχάστως, ήτοι εάν απροστοχάζωσιν βέβαια. Δεν ήθελα βάλης, ο πατήρ σου, ή όποιον και ήναι λόγον υπερρήφανος...»* και στη συνέχεια της ίδιας επιστολής *«Δεν αποβλέπω να σε αποπλίζω ηέ μου, αλλά ος τέκνον μου ηγατώ σε, σε Νουθετώ...»*.²⁰

²⁰ Β. Β., Α. Π., αρ. εγ. 17, 23 Οκτ. 1825.

Ο «αποκλεισμός» επίσης, του πρωτοτόκου Κωνσταντίνου και των μικρότερων αδελφών του Παναγιώτη από τις οικονομικές πρωτοβουλίες, κυρίως μέσα από τις δικές του ενέργειες, αναδεικνύει τις σχέσεις και τις ιεραρχήσεις των μελών μιας οικογένειας της εμβέλειας του οίκου Παπαδιαμαντόπουλου στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.

4. Ιωάννης και Παναγιώτης Παπαδιαμαντόπουλος: διαφοροποιήσεις στην επενδυτική πολιτική τους

Ο γιος της οικογένειας, Παναγιώτης, ενώ αρχικά ακολουθεί την οικονομική παράδοση του πατέρα του, στην πορεία- και ειδικά λόγω του ότι μεσολαβεί η επανάσταση του 1821- διαφοροποιείται και διευρύνει κατά πολύ τη σφαίρα δράσης του. Οι περιπτώσεις των Ιωάννη και Παναγιώτη, δεν πρέπει να ιδωθούν απλά ως συνέχεια η μία της άλλης, καθώς στις κινήσεις τους εντοπίζονται μικρές, αλλά ουσιαστικές διαφοροποιήσεις. Σε ανάλογο συμπέρασμα καταλήγει ο Ν. Μπακουνάκης, υποστηρίζοντας ότι *«ο αγώνας για την ανεξαρτησία επιφέρει μια βίαιη διακοπή στις δραστηριότητες»* που είχε η συγκεκριμένη οικογένεια πριν την επανάσταση, και ιδιαίτερα στις αμπελοκαλλιέργειες, στο δανεισμό, στο εμπόριο.²¹

Η φυγή των παιδιών του Ιωάννη στο εξωτερικό για σπουδές και παράλληλα για λόγους ασφάλειας, εξαιτίας του ξεσπάσματος των εχθροπραξιών της επανάστασης, σήμαινε την ουσιαστική εγκατάλειψη τόσο των εδαφών και των εκτάσεων της οικογένειας, όσο και της οικονομικής λογικής που χαρακτήριζε έως τότε τον εμπορικό οίκο των Παπαδιαμαντόπουλων.²² Ο Ιωάννης αγόρασε αστική γη στην άνω πόλη, στη μετέπειτα παλαιά πόλη της Πάτρας, εκεί όπου

²¹ Βλ. Ν. Μπακουνάκης, *ό.π.*, σ. 91.

²² Η εγκατάλειψη των εδαφών του Ιωάννη δεν υπήρξε απότομη λόγω της έναρξης των εχθροπραξιών, όπως άλλωστε προκύπτει από αρκετά έγγραφα του αρχείου του. Επίσης, φαίνεται ότι ο Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος συνέχιζε να ασκεί εμπόριο διαφόρων προϊόντων στις αγορές του εξωτερικού αν και περιορισμένα.

βρισκόταν το επενδυτικό ενδιαφέρον για την πλειονότητα των προκρίτων και «δημογερόντων» της. Ο μεγαλύτερος αριθμός οικημάτων τα οποία βρισκόνταν στην πλήρη ιδιοκτησία του, εντοπίστηκαν στην περιοχή του Αγίου Δημητρίου στην άνω πόλη Πατρών. Στην ίδια περιοχή εξάλλου σκόπευε να χτίσει και τη δική του μεγαλοπρεπή έπαυλη. Υπό την ιδιοκτησία του βρέθηκαν επιπλέον δύο ελαιοτριβεία στη θέση *Ταμπάχανα* στα ελληνικά, δηλαδή περιοχή όπου έχει νερά και άρα, βυρσοδεψεία.²³ Σε αυτήν την τοποθεσία, εκτός των δύο ελαιοτριβείων, αγόρασε τα περισσότερα οικοπέδα, τα οποία προορίζονταν για εργαστήρια, επαγγελματικούς χώρους και άλλα οικήματα. Αντίθετα, ο Παναγιώτης έστρεψε το βλέμμα του στην κάτω πόλη, στο χώρο όπου κατευθύνθηκε μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους το επενδυτικό ενδιαφέρον των εμπόρων και μεγαλοκτηματιών της πόλης. Επίσης αντίθετα με τον πατέρα του, που είχε ακολουθήσει μια λογική επένδυσης σε αγροτικές περιοχές με επίκεντρο την επαρχία Πατρών, ο γιος, αφού αρχικά επένδυσε στην κάτω πόλη, στη συνέχεια απέκτησε σταφιδικές εκτάσεις και εκτός της επαρχίας, μακριά από την πόλη της Πάτρας.

Από τις αρχές του αιώνα ο Ι. Παπαδιαμαντόπουλος ακολούθησε επίμονα μια τακτική αγορών τόσο αστικών όσο και αγροτικών εκτάσεων, και μάλιστα σε διαφορετικά σημεία του δήμου.²⁴ Η πυκνωση των αγορών εκ μέρους

²³ Πληροφορίες σχετικά με την οικογένεια, τα μέλη της και τις περιοχές επένδυσης σχετικά με το προηγούμενο διάστημα αντλούμε κυρίως από το πολύτιμο «*Λεξικό των Πατρών*» του Κ. Ν. Τριανταφύλλου. Η αναφορά στα επενδυτικά σχέδια του Ιωάννη στο Ναό του Αγίου Δημητρίου αναφέρεται αναλυτικά στο Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, σ. 119. Ο οικισμός *dabakhuna* στα Τουρκικά, «*Ταμπάχανα*» στα ελληνικά, βρισκόταν επίσης στην άνω πόλη και χαρακτηριζόταν από το ότι είχαν συγκεντρωθεί τα βυρσοδεψεία της περιοχής. Η βρωμιά και οι αναθυμιάσεις, προκαλούσαν συχνά προβλήματα υγείας στους κατοίκους της περιοχής. Βλ. Κ. Ν. Τριανταφύλλου, σ. 2033.

²⁴ Το αρχείο της οικογένειάς μας προσφέρει μια πλήρη εικόνα των αγοραπωλησιών από το 1804 και ύστερα. (Πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι προς διευκόλυνση του αναγνώστη γίνεται μεταγραφή του υλικού αυτού και ορισμένων από τις πληροφορίες). Στα έγγραφα αυτά παρελαμβάνουν σημαντικά πρόσωπα της ομάδας των προκρίτων, όπως ο Νικόλαος Λόντος, ο Χριστόδου-

λος Λόντος, ο Γεώργιος Τζέρτος (από την οποία καταγόταν η μετέπειτα οικογένεια δημογερόντων και πολιτικών των Τσερτήδων, από την οποία καταγόταν και ο Ιωάννης Τσερτίδης που διετέλεσε βουλευτής το 1844, ο Γεράσιμος Κομποθέικρας, ο Ευστάθιος Σίμος, ο Γεράσιμος Μπουκαούρης, ο Στέλιος Κανέλου, ο Γεώργιος Πόλος, ο Πανάγος Μπουκαούρης, ο Αναγνώστης Λαμπρόπουλος και τέλος ο [Αγγελής Σακέτος], δεύτερος σύζυγος μετά το θάνατο του Ιωάννη της Ελένης Καλαμογδάρη, κ.α. Β. Β., Α. Π., αρ. εγ. 221, 19 Αυγ. 1817. Αγόρασε ωστόσο γη και από Τούρκους αξιωματούχους, όπως φαίνεται από τα παρακάτω έγγραφα του αρχείου, αρ. εγ. 232, 233, 234. Συγκεκριμένα:

1. Αγόρασε οικία από τον Νικόλαο Μπογδάνο, γιο του Παύλου, δίπλα στο περιβόλι του ιδίου, στην Κέρκυρα. Β. Β., Α. Π., αρ. εγ. 249, 22 Ιαν. 1817.
2. Αγόρασε τμήμα σπιτιού στην Παλαιά Πάτρα από την Αγγελική, κόρη του μακαρίτη άρχοντα Αναστάσιου Κονταξή (πρόκειται για τον Αναστάσιο Κονταξή, διερμηνέα του προξενείου της Νάπολης), αξίας 584 γροσσίων. Το αγόρασε στη θέση του μαχαλά του Αγίου Γεωργίου. Το πατάρι του σπιτιού το αγόρασε ο Ταϊραγας Ταταράκης από τον Παπαδιαμαντόπουλο, Οθωμανός που εκτελούσε χρέη αστυνόμου της εποχής. Β. Β., Α. Π. αρ. εγ. 204, 3 Ιουν. 1809.
3. Με άλλο, χαρακτηριζόμενο ως εκκλησιαστικό, πωλητήριο του 1811, αγόρασε από το Μέγα Σπήλαιο περιβόλι με διάφορα δενδρικά και τρία εργαστήρια, μια χαμοκέλλα, μια στέρνα κ.α. στη θέση «Αγίου Δημητρίου» με σκοπό να φτιάξει το σπίτι του, όπως αναφέρει ο ίδιος ο Ι. Παπαδιαμαντόπουλος, αρ. εγ. 215, 6 Σεπ. 1811.
4. Ο ηγούμενος της Μονής Αγίου Σπηλαίου Παρθένιος πούλησε στον Ι. Παπαδιαμαντόπουλο ένα εργαστήριο στη θέση «Αγίας Τριάδος», Β. Β., Α. Π., αρ. εγ. 213, 20 Σεπ. 1811.
5. Αγόρασε από τον Γεώργιο Καλαμογδάρη κτήμα σταφιδάμπελο, συνολικής έκτασης 12,53 στρεμμάτων, έναντι του ποσού των 6.066 γροσσίων και 10 παράδων. Β. Β., Α. Π., αρ. εγ. 211, 2 Μαρ. 1812.
6. Ο χρυσοχός στο επάγγελμα Γιαννάκης Παπαδόπουλος, κάτοικος της Παλαιάς Πόλης, πούλησε στον Ι. Παπαδιαμαντόπουλο ανώγεια «οικία» στην τοποθεσία «Αγίου Δημητρίου», έναντι 3.000 γροσσίων. Κατά την άποψη του κατόχου του αρχείου, ο Ι. Παπαδιαμαντόπουλος όλα αυτά τα κτίσματα τα αγόρασε για να επεκτείνει τον κήπο της οικίας του, η οποία κατά την περιγραφή ήταν τεράστια σαν οχυρό, Β. Β., Α. Π., αρ. εγ. 216, 19 Ιουν. 1812.
7. Αγόρασε από την Διαμαντούλα Γαρουφαλοπούλου περιβόλι και χαμοκέλλα με μαστοριές πήχεις 240 έναντι του ποσού 1.300 γροσσίων, Β. Β., Α. Π., αρ. εγ. 205, 20 Μαΐου 1814.
8. Αγόρασε από τον Γεώργιο Κασιμάτη στις περιοχές «Κρύα» και «Ράι» 6 στρέμματα το 1817 αμπέλια αξίας 7.695 γροσσίων, Β. Β., Α. Π., αρ. εγ. 222, 1 Μαρ. 1817.
9. Αγόρασε κτήμα στη θέση «Ζαβλάνη» 15 στρεμμάτων, από το ιερό μοναστήρι της υπεραγίας Θεοτόκου του γηροκομείου, στις 17 Μαρτίου 1817. Το 1814 αγόρασε προσφέροντας τα χρή-

ματά του για τις επείγουσες ανάγκες με σκοπό την ανακαίνιση της εκκλησίας έναντι της τιμής των 500 γρόσια. Η αξία του στρέμματος ήταν 33 γρόσια. Β. Β., Α. Π., αρ. εγ. 214, 17 Μαρ. 1817.

10. Το Μάρτιο του 1817, αγόρασε με 770 γρόσια 440 πήχεις οικοπέδου που βρισκόταν στα «Ψηλά Αλώνια», από τον Γεωργαντά Σταμελόπουλο. Το κτήμα αυτό συνόρευε με κτήματα του Αγγελάκη Ρηγόπουλου, Δυτικά με τον τόπο του Ι. Παπαδιαμαντόπουλου. Β. Β., Α. Π., αρ. εγ. 220, 17 Μαρ. 1817.

11. Ο Ι. Παπαδιαμαντόπουλος αγόρασε από το μοναστήρι του Λουκά στη θέση «Γρηάς το πήδημα» και στον «Άη Γιώργη» 15 στρέμματα γεμάτο με ελαιόδεντρα, δίνοντας 876 γρόσια και 30 παράδες. Η αξία του στρέμματος ήταν 58,6 γρόσια. Β. Β., Α. Π., αρ. εγ. 219, 29 Ιουλ. 1817.

12. Οι Καλαμογδάρτηδες, Ανδρέας και Γεώργιος, πούλησαν στον Ι. Παπαδιαμαντόπουλο ένα αμπέλι 20 στρέμματα με διάφορα δένδρα αξίας 5.000 γροσίων στη θέση «Κρύα» και ζήτησαν να τους δοθεί Χοτζέτι της Ιεράς κρίσεως, για να εκμεταλλευτεί το αμπέλι, όπως αυτός θέλει και επιθυμεί, αρ. εγ. 227, (1809).

13. Ο Παπά Άνθιμος, ιερομόναχος του μοναστηριού του Οσίου Λουκά, πούλά στον Ι. Παπαδιαμαντόπουλο έκταση 15 στρεμμάτων έναντι της τιμής των 876 και 30 παράδων, Β. Β., Α. Π., αρ. εγ. 219, 29 Ιουλ. 1817.

14. Παράλληλα, αγόρασε από την οικογένεια Αδαμόπουλου «οσπιτότοπον» του Δήμου Πατρών, από κοινού με ελαιοτριβείο, με όλα τα εργαλεία του, όπως τα λιθάκια, «λυμπών», «πύθων», «καδοπούλας» και άλλα πέντε τον αριθμό μαγαζιά ελαίου σε σχήμα χαμοκέλλας με την αυλή τους συνολικής αξίας 3.000 γροσίων στη θέση «Γαμπάχανα», αρ. εγ. 221, 19 Αυγ. 1817.

15. Αγόρασε έκταση 6 στρέμματα από τον Ηρώδη Θανόπουλο στη θέση «Καμάραϊς» δια 4.000 γρόσια. Σε αυτό το κτήμα ήταν φυτεμένα ελαιόδεντρα. Στην ίδια περιοχή φαίνεται να διέθετε και άλλη περιουσία, καθώς το κτήμα που αγόρασε συνόρευε με άλλο της ιδιοκτησίας του. Η αξία του στρέμματος άγγιζε τα 666 γρόσια, Β. Β., Α. Π., αρ. εγ. 218, 7 Σεπ. 1817.

16. Αγόρασε από την Παγώνα, χήρα Λάμπρου Σάγγα, γη 50 μαστορικές πήχεις έναντι 1.000 γροσίων στη συνοικία «Οδηγήτριας», Β. Β., Α. Π., αρ. εγ. 223, 20 Σεπ. 1817.

17. Ο Χαροκόπος Γεώργιος πούλησε έκταση 5,5 στρεμμάτων στον Ι. Παπαδιαμαντόπουλο στη θέση «Γρηάς το πήδημα», έναντι του ποσού των 660 γροσίων, Β. Β., Α. Π., αρ. εγ. 210, 20 Δεκ. 1817.

18. Ο Γεώργιος Καλαμογδάρης (Καλαμογδάρτης) πούλά στον Ι. Παπαδιαμαντόπουλο δύο εργαστήρια, στο μαχαλά του «Αγίου Δημητρίου», Β. Β., Α. Π., αρ. εγ. 208, 1 Ιαν. 1818.

του τοποθετείται χρονικά σε δύο περιόδους: αρχικά το 1812, οπότε ο Ιωάννης προχώρησε σε τέσσερις αγορές εκτάσεων, και στη συνέχεια το 1817, όταν αγόρασε οκτώ αγροτεμάχια σε διάφορες τοποθεσίες πλησίον και γύρω από την πόλη των Πατρών. Απέσπασε γαίες και οικοπέδα από εξέχοντα πρόσωπα της οθωμανικής διοίκησης, από Έλληνες υπηκόους, καθώς και αρκετά πρώην μοναστηριακά εδάφη. Το σύνολο των κτηματικών εγγράφων του αρχείου, περιγράφουν – στην πλειονότητα τους – εκτός της οικονομικής πολιτικής του Παπαδιαμαντόπουλου, τα υψηλά διαθέσιμα κεφάλαια και τη διαρκή ύπαρξη ρευστού, της οικογένειας αφού όλες οι αγορές φαίνεται ότι αποπληρώνονται αμέσως.

19. Οι αυτάδελφοι Δημήτριος και Ιωάννης Εμμανουήλ, που είχαν στην ιδιοκτησία τους περιβόλι στον μαχαλά της «Αγίας Τριάδος», το πούλησαν στον Ι. Παπαδιαμαντόπουλο έναντι 8.000 γροσσιών. Β. Β., Α. Π., αρ. εγ. 207, 20 Ιαν. 1818.

20. Αγόρασε το 1818 στη θέση «Καμάραις» χέρσο κτήμα 9 περίπου στρεμμάτων, και αξίας 120 γροσσιών ανά στρέμμα. Το κτήμα συνόρευε με ιδιοκτησία του ίδιου του αγοραστή Ι. Παπαδιαμαντόπουλου και είχε περάσει στην ιδιοκτησία της Ανάστως Καραπούλη από πατρική κληρονομιά. Ενώ καλλιεργούταν με εκλεκτή σταφίδα, τα τελευταία χρόνια έμεινε χέρσο. Στις «Καμάραις» σύμφωνα με όλες τις πηγές μας, υπήρχε πολύ μεγάλο κτήμα 300 περίπου στρέμματα, που έφτανε μέχρι της «γρηάς το πήδημα», άλλη αγορά του Ιωάννη στο οποίο είχε φυτέψει εκλεκτή σταφίδα, πυτιά και ελαιόδεντρα. Η περιοχή είναι γνωστή ως «Σαμακιά» ή «Σαμακιά», Β. Β., Α. Π., αρ. εγ. 226, 18 Ιαν. 1818.

21. Στην ίδια περιοχή, ο Δημήτριος Ζαφειρόπουλος παραχώρησε στον Ι. Παπαδιαμαντόπουλο 1.500 πήχεις έναντι 3.000 γροσσιών. Β.Β., Α. Π., αρ. εγ. 206, 3 Σεπ. 1818.

22. Η Ελένη Κανέλα Τομαρά πουλά 420 πήχεις στον Ι. Παπαδιαμαντόπουλο του έναντι των 1.680 γροσσιών μαχαλά «Οδηγητριάς», Β. Β., Α. Π., αρ. εγ. 225, 17 Αυγ. 1819.

23. Η Αικατερίνη Αντωνοπούλου και η κόρη της πουλούν ένα χωράφι «ταχμηνά κουβελίων» 6 στρέμματα στον οικισμό «Παυλόκαστρο» έναντι 500 γροσσιών, Β. Β., Α. Π., αρ. εγ. 224, 8 Μαΐου 1820.

24. Το Συμβούλιο του Μεγάλου Σπηλαιίου παρέχει την δυνατότητα εμφύτευσης δύο μεγάλων σε έκταση κτημάτων, 30 και 23 στρεμμάτων αντίστοιχα στον Ι. Παπαδιαμαντόπουλο. Με βάση το άνω έγγραφο ο Παπαδιαμαντόπουλος υποχρεώνεται να καταβάλλει το 15% του ακαθαρίστου εισοδήματος κατά έτος στη μονή, όπως επίσης και ότι όλα τα έξοδα βαρύνουν τον εμφυτευτή. Β. Β., Α. Π., αρ. εγ. 232, 7 Φεβ. 1846.

Όπως προκύπτει από πλήθος στοιχείων, η ισχυρή προεπαναστατικά οικογένεια διατήρησε μέρος της οικονομικής της αίγλης και μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Η πρόωρη απώλεια του Ιωάννη στο Μεσολόγγι το 1826, δημιούργησε τα πρώτα οικονομικά προβλήματα και απλά επιτάχυνε τις απώλειες και τις διαδικασίες κατάρτισης της μεγάλης ιδιοκτησίας της οικογένειας. Παρ' όλα αυτά, η οικονομική της ακμή παρέμενε σε ισχύ και στα πρώτα χρόνια μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Συνοδεύτηκε μάλιστα από την παρουσία και στον πολιτικό στίβο του Παναγιώτη Παπαδιαμαντόπουλου· όχι όμως όπως έχει υποστηριχθεί κατά κόρον, ως αντιστάθμισμα στις οικονομικές της απώλειες, αλλά περισσότερο ως διεύρυνση της παρουσίας της. Ο Ν. Μπακουνάκης υποστήριξε ότι η οικογένεια Παπαδιαμαντόπουλου διέθετε στην ιδιοκτησία της μετά το τέλος των εχθροπραξιών περίπου 792 στρέμματα, τα οποία όμως παρέμεναν χέρσα και ακαλλιέργητα.²⁵ Υπάρχει σχετικά με αυτό το ζήτημα, μια ερμηνεία, η οποία βασίστηκε στη λεγόμενη «*θεωρία της πενίας*», που πρωτοδιατυπώθηκε από τον Αναστάσιο Γούδα στη μελέτη του «*Βίοι Παράλληλοι*», και την οποία στη συνέχεια αναπαρήγαγαν πολλοί σύγχρονοι μας μελετητές. Αυτοί θεώρησαν ότι μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους οι ισχυροί προύχοντες στο σύνολό τους αντιμετώπισαν προβλήματα κυρίως οικονομικής ρευστότητας, τα οποία αποδυνάμωσαν μεσοπρόθεσμα την οικονομική τους δυνατότητα ενώ τους έκαναν να στραφούν προς το πεδίο της πολιτικής.²⁶ Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι άλλο είναι το πρόβλημα ρευστότητας που κατά καιρούς αντιμετωπίζει μια εμπορική οικογένεια της εμβέλειας του οίκου Πα-

²⁵ Ν. Μπακουνάκης, *ό.π.*, σ. 92.

²⁶ Για την επιχειρηματολογία σχετικά με αυτήν την αντίληψη, βλ. 1^ο κεφάλαιο και 4^ο κεφάλαιο. Το μόνο σημείο το οποίο αξίζει να επαναλάβουμε εδώ, σχετίζεται με τη στροφή που κάνουν οι πρόκριτοι προς την πολιτική για να αντισταθμίσουν, όπως χαρακτηριστικά τονίζεται, τις οικονομικές τους απώλειες. Το επιχείρημα ταιριάζει στην περίπτωση του Παναγιώτη Παπαδιαμαντόπουλου, ο οποίος ακολουθεί πολιτική καριέρα από το 1843 και μετά. Βλ. Α. Γούδας, *Βίοι Παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεφάντων ανδρών*, τ. στ'-'ζ', Αθήνα 1870-75.

παδιαμαντόπουλου, και άλλο το πρόβλημα αποπτώχυνσης, δηλαδή της συνεχούς μείωσης των σταθερών εσόδων της σε βάθος χρόνου. Το δεύτερο πρόβλημα συνιστά κάτι πιο ουσιαστικό και δύσκολο αντιμετώπισιμο, καθώς δεν μπορεί να επιλυθεί ούτε με τη ρευστοποίηση μερισμάτων πλούτου. Η δυσκολία συγκυριακής ρευστοποίησης που ενδεχομένως αντιμετώπισε η οικογένεια εκείνη την χρονική στιγμή, δηλαδή τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του ελληνικού κράτους, δεν σηματοδοτεί καμιάς μορφής οικονομική αποδυνάμωση σε βάθος χρόνου. Η οικονομική ακμή της οικογένειας διατηρήθηκε και τα επόμενα χρόνια, ενώ οι πρώτοι τριγμοί εμφανίστηκαν αρκετά χρόνια αργότερα, και συγκεκριμένα στα τέλη της δεκαετίας του 40. Η συνεχής μείωση των εσόδων και η αδυναμία νέων επιχειρηματικών και επενδυτικών πρωτοβουλιών, εγκλώβισε τα μέλη της οικογένειας και περιόρισε σημαντικά τις οικονομικές τους δραστηριότητες. Η δεκαετία του 1850, έκανε ακόμα πιο έντονο το αίσθημα της ανασφάλειας και φαίνεται ότι ανάγκασε τους αδελφούς Παπαδιαμαντόπουλου να στραφούν σε συνεχή άντληση δανείων από την Εθνική Τράπεζα ή από ιδιώτες, και να υποθηκεύσουν περιουσίες και κτήματα. Μια άλλη επιλογή που ακολούθησαν, ήταν να εκποιήσουν σημαντικό μέρος της ιδιοκτησίας τους ώστε να προβούν σε νέα επενδυτικά σχέδια. Είχε βέβαια προηγηθεί η απόπειρα άντλησης χρημάτων από το ελληνικό δημόσιο σε ένδειξη τιμής και ανταπόδοσης των αγώνων και της απώλειας του Ι. Παπαδιαμαντόπουλου κατά τη διάρκεια του εθνικού αγώνα, χωρίς όμως, όπως ισχυρίζονται, η προσπάθεια αυτή να στεφθεί με ανάλογη επιτυχία. Η οικονομική τους αποδυνάμωση και η ανασφάλεια, οδήγησαν κατά πάσα πιθανότητα τον Π. Παπαδιαμαντόπουλο σε αναζήτηση διαφορετικών επαγγελματικών δρόμων από εκείνην του εμπόρου ή του κτηματία· φαίνεται ότι έτσι επέλεξε το επάγγελμα του υποθηκοφύλακα και αργότερα αυτό του συμβολαιογράφου.

5. Μορφές δανειστικών σχέσεων πατέρα και γιου

Η διαφοροποίηση που παρατηρήθηκε στις οικονομικές τακτικές των δύο εμπόρων, σχετιζόταν εκτός των άλλων, με τη λογική ανάπτυξης δανειστικών σχέσεων που υιοθέτησαν σε διαφορετικές στιγμές τα δύο πρόσωπα. Ο Ι. Παπαδιαμαντόπουλος, κατά τη διάρκεια των τελευταίων χρόνων παρουσίας των Τούρκων στην Πελοπόννησο, ακολούθησε μια συγκεκριμένη τακτική στον τομέα των δανειστικών σχέσεων. Ανέπτυξε οικονομικούς δεσμούς και είχε συναλλαγές τόσο με υψηλόβαθμους Τούρκους αξιωματούχους, όσο και με εξέχουσες προσωπικότητες Ελλήνων, τους οποίους ενίσχυε συνεχώς οικονομικά. Χαρακτηριστικό υπήρξε το γεγονός, ότι τον Ιανουάριο του 1821, δύο μήνες πριν την έναρξη των συγκρούσεων, δάνεισε μέλη της οθωμανικής διοίκησης, ανάμεσα στους οποίους συγκαταλεγόταν ο Οθωμανός αξιωματούχος Σαδίκ Εφένδης Μουφτίς Ζαδές, ο οποίος δήλωνε εγγράφως ότι:

«εδανείσθησε δια χάριν φιλίας από τον κυρ Γιαννάκη Παπαδιαμαντόπουλον γρόσια δύο χιλιάδας εκατόν εβδομήντα οκτώ, (Νούμερο 2.178) και υπόσχομαι να του δώσω σταφίδαν από το μαχσουλίμ μου και την διαφορά, εάν προκύψει, να την καλύψει», αλλά και ο Σακήρ Αχμέτ Αγάς Χοτομάν Ζαδές.²⁷

Αρκετά μεγάλο σώμα παρόμοιων δανειστικών εγγράφων μας (33 χρεωστικές ομολογίες και δύο ακόμα αμετάφραστες στην τουρκική γλώσσα) αποκαλύπτει το είδος των σχέσεων και των συναλλαγών, που είχε αναπτύξει ο Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος με πολλούς Οθωμανούς²⁸ και Έλληνες της πόλης. Στις συναλλαγές αυτές, ακολουθείται ένα σταθερό μοτίβο, αφού συχνά χρησιμοποιο-

²⁷ Β. Β., Α. Π., αρ. εγ. 147, 20 Ιαν. 1821. Η οικογένεια των Χοτομαναίων κατοικούσε στη Γαστούνη και ήταν συγγενής με τη σουλτανική οικογένεια. Στην αρχή της επανάστασης, περιήλθε σε παρακμή λόγω της δύναμης των Λαλαίων στην ίδια περιοχή. Βλ. Μ. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σ. 46-47.

²⁸ Σε πλήθος εγγράφων παρελαύνουν τα ονόματα σημαντικών προσωπικοτήτων της Τουρκικής διοίκησης, όπως του Τζελάγαδε Ομέρ - Αγά, του Μουλά - Ιμπραήμη, του Χαμμιτζή Ιουσίφη, του Τζελάγα - Ισμαήλη Επαχίτη, του Εμίν Εφέντη, του Μειμέταγα Ρεσολαγόπουλου, του Ομέρμπε Μαχμουταγόπουλου, του Σαΐταγα Ζαηδέ Χουσεΐνη κ.α. όπως προκύπτει από τον Πίνακα των χρεωστικών ομολογιών του Ιωάννη Παπαδιαμαντόπουλου, Πίνακας 1.

είται το επιχείρημα ότι ο δανεισμός βασίζεται στη «φιλία» ανάμεσα στα δύο συναλλασσόμενα μέρη. Δεν γνωρίζουμε τους ακριβείς λόγους αυτής της συνεχούς οικονομικής ενίσχυσης από τον Ιωάννη προς τους «φίλους του», μάλλον όμως είναι σωστή η επισήμανση του Βασίλη Κρεμμυδά, ότι η διεύρυνση των οικονομικών του επιλογών οφειλόταν στην οικονομική δυστοκία, την οποία αντιμετώπισε συνολικά το εμπόριο στη δεύτερη δεκαετία του αιώνα.²⁹ Από το 1818 έως και το 1820 ο Ι. Παπαδιαμαντόπουλος φέρεται να δανείζει με αυξανόμενη συχνότητα πλήθος Οθωμανών οι οποίοι διατηρούσαν εξέχουσα θέση στην τουρκοική διοίκηση. Η ερμηνεία που δίνουν αρκετά χρόνια αργότερα οι επίγονοι της οικογένειας σε αυτήν την πολιτική συνεχών δανειοδοτήσεων, χαρακτηρίζεται ως «απόπειρα» του Ιωάννη να καθησυχάσει τις υπόνοιες που μπορεί να είχαν οι Τούρκοι απέναντι στον «εθνικό τους» αντίπαλο, λόγω της δράσης του ως φιλικού. Μάλλον όμως η ερμηνεία αυτή εντασσόταν στην προσπάθεια των μελών της οικογένειας που έκαναν να διογκώσουν το ποσό που διεκδικούσαν ως οικονομικό αντάλλαγμα από το δημόσιο για τη συμμετοχή της στην επανάσταση.³⁰

Το πιο ενδιαφέρον πάντως στοιχείο αυτών των «χρεωστικών ομολογιών» του Παπαδιαμαντόπουλου, ήταν το ύψος του κεφαλαίου αλλά και του τόκου—τα οποία δεν παρέμεναν ποτέ σταθερά. Για παράδειγμα, στον μικροϊδιοκτήτη Βενέδικτο Μαυροϊωάννη δάνεισε χρήματα τοκίζοντάς τα με 15% στον Αγά Ζαηδέ Χουσεϊνή δάνεισε 8.775 γρόσια με ιδιαίτερα υψηλό ετήσιο τόκο 20%, ενώ προς τους επίσης «μικροϊδιοκτήτες» Αγριδιώτη Μαστρογιώργη και Γεώργιο Καλαμογδάρτη, το ύψος του τόκου δεν ξεπέρασε το 2%. Δανείζει συνήθως με πολύ υψηλό τόκο, 20% περίπου, τους Τούρκους αξιωματούχους, ενώ υπάρ-

²⁹ Β. Κρεμμυδάς, *Εμπόριο και Συγκυρία στην Πελοπόννησο*, Αθήνα 1980, σ. 244-245.

³⁰ Έγγραφαν χαρακτηριστικά, «...ότι κάθε περιορισμός του και κάθε προφυλακτικού της περιουσίας του μέτρον ηδύνατο να εγείρη εις αυτούς παρά τας υπονοίας και να ανακαλύψη τα πάντα, εδάνεισεν εν διάστημα των τριών τελευταίων μηνών τους καλύτερους των Οθωμανών γρόσια 90.085 όπερ βεβαιούται εκ των ιδιοχείρων ομολογιών», βλ. Γ.Α.Κ., Φακ. 218, αρ. εγ. 90, 18 Ιαν. 1865.

χουν και περιπτώσεις που ο τόκος είναι μηδαμινός. Η αποπληρωμή του ποσού δεν γινόταν πάντα σε κεφάλαιο· αντίθετα, πολλές φορές δηλωνόταν στο έγγραφο ότι η αποπληρωμή θα γινόταν σε είδος προϊόντων και ιδίως σε σταφίδα, δηλαδή ο δανειοδότης προαγόραζε την σοδειά από τον δανειολήπτη και αφαιρούσε το αναλογούν ποσό από αυτόν. Υπήρχε επομένως μια διαδικασία από την πλευρά του δανειστή, κατά την οποία προαγόραζε το προϊόν. Συγκεκριμένα, σε έγγραφο δανείου προς τον Οθωμανό δανειολήπτη Τζελάγαδε Ομέρ αγά, αναφέρεται ότι θα αποπληρωθεί το χρέος του τον Μάιο του 1817, με μεταφορά σταφίδας στο μαγαζί του δανειοδότη έναντι δανείου ύψους 2.312 γροσσίων, «...έλαβον δια χάριν φιλίας και μετά 3-4 ημέραις υπόσχομε να αρχινίσω να του κουβαλώ από το αλώνι μου ής το μαγαζίν του 15.000 σταφίδα ή και περισσότερη, να ήναι καλά ηλιασμένη και παστριμένη, και κατά το πρώτο παζάρι όπου ήθελε κοπή να μου την πληρώνη και να κρατή τα άνωθεν γρόσσια και ης τον καιρόν του παζαριού να μένουν μετά ένα μήνα από τον καιρόν όπου να κοπή το παζάρι ...»³¹

Η λογική αυτή των δανειοδοτήσεων που είχε αναπτύξει ο Ιωάννης προεπαναστατικά, διακόπηκε ξαφνικά με την έναρξη της επανάστασης, κατά τη διάρκεια της οποίας ο Ι. Παπαδιαμαντόπουλος διαδραματίζει σπουδαίο ρόλο. Το σύνολο του ποσού που ξόδεψε ο Ιωάννης για τις ομολογίες αυτές προσέγγιζε τις 76.489 γρόσσια τα οποία δεν κατάφερε να αποσπάσει πάλι.

Ο Π. Παπαδιαμαντόπουλος από την άλλη, μετά το τέλος του πολέμου, αναζητά πιο σταθερές και ασφαλείς επενδυτικές κινήσεις, και επιλέγει περιπτώσεις δανειοληπτών που ενέχουν για αυτόν πολύ μικρό ρίσκο. Ακολουθώντας μια διαφορετική δανειστική λογική από αυτήν του πατέρα του, προτιμά να δανειοδοτεί πρόσωπα της πόλης με μικρή αγροτική και εμπορική δραστηριότητα. Με τον τρόπο αυτό, έθεσε σε πλειστηριασμό αλευρόμυλο που βρισκόταν στην περιοχή του οικισμού *Λεχουρίου* της Κυλληνίας από τον οφειλέτη του και φαλαγγίτη Γεώργιο Λεχουρίτη. «*Η δε ολιγωτέρα τιμή της εκτιμήσεως θέλει είσθαι δοχ. 750 δια τον κατασχεθέντα αλευρόμυλον, ήτις θέλει χρησιμούσε ως πρώτη προσφο-*

³¹ Β. Β., Α. Π., αρ. εγ. 41, 5 Αυγ. 1817.

ρά κατά την ημέραν του πλειστηριασμού». Επίσης, από τον Αγγελή Οικονομόπουλο πέρασε στα χέρια του Παναγιώτη ένταξη 15 στρεμμάτων σταφιδάμπελου, στην περιοχή πλησίον του οικισμού Σώστη στη Γαστούνη, της Ηλείας.³²

Στο πλαίσιο αυτό, είναι χαρακτηριστικό ότι ο Ιωάννης είχε αναπτύξει ένα σημαντικό δίκτυο επαφών με πολλές πόλεις στο εξωτερικό και είχε συνεχή επικοινωνία με τα πιο σημαντικά εμπορικά κέντρα στην υπηρεσία του εμπορικού του οίκου, διέθετε απεσταλμένους και ανταποκριτές σε όλες τις μεγάλες εμπορικές ευρωπαϊκές πόλεις. Ανάμεσα στους ανταποκριτές που αναφέρονται συχνά στα έγγραφα, είναι ο Γεώργιος Δρώσος με έδρα το Λιβόρνο, ο Αλέξανδρος Σαρηγιάννης με έδρα την Τεργέστη, αλλά και άλλα πρόσωπα με οικονομική και κοινωνική επιφάνεια της περιοχής, όπως ο Αγγελάκης Ρούφος (πατέρα του Μπενιζέλου Ρούφου), ο Δημήτριος Σαρηγιάννης, ο Θεόδωρος Δεδούσης ή Ντουτούσης από την περιοχή του Γαλαξιδιού, ο οποίος μετέφερε συχνά εμπορεύματα κυρίως σταφίδας στις ευρωπαϊκές αγορές για λογαριασμό του εμπορικού οίκου.³³

³² Εφημ. *Μίνως*, 29 Νοεμ. 1841.

³³ Σύμφωνα με σημείωση του κατόχου του αρχείου, αναφέρεται ότι οι Θεόδωρος Δεδούσης, Ζαφείριος Γιαννακόπουλος, Ζαφείριος Νεράγκαθος, Θεοδωρής Γιαννακόπουλος, ήταν πρόσωπα της απολύτου εμπιστοσύνης του Ι. Παπαδιαμαντόπουλου. Μετά όμως το θάνατό του (1826) ορισμένοι από τους άμεσους συνεργάτες του διεκδίκησαν μέρος της περιουσίας του από την ελληνική διοίκηση. Τα έμπιστα αυτά πρόσωπα βρισκόνταν στην υπηρεσία του Ιωάννη και η σχέση τους, μέσω της έγγραφης επικοινωνίας, αποκαλύπτεται ότι ήταν σχέση ιεραρχημένη, («υποταγή») άνιση, αλλά και απολύτου εμπιστοσύνης. «...την συγγένειαν σου αφέντη δουλικός προς εσένα», γράφει σε χαρακτηριστικό ύφος σε μια επιστολή του ο Μέγαρης Θεοδωράκης προς τον Ιωάννη. Παράλληλα και ο Κωνσταντής Μέγαρης, αδελφός του Θεοδωράκη, προσφωνούσε τον Ι. Παπαδιαμαντόπουλο «αφέντη». Προφανώς, πρόκειται για μια «συνήθη αναφορά» ανάμεσα σε συνεργάτες, που ωστόσο εντάσσεται στο πλαίσιο μιας αδιευκρίνιστης- μη οριοθετημένης- αλλά σαφώς άνισης σχέσης. Η έννοια του «αφέντη» άλλωστε παρέπεμπε σε μια κοινωνία, όπου το συμβολικό κεφάλαιο διατηρούσε ιδιαίτερη σημασία στην αξιολόγηση των ανθρώπων και της συμπεριφοράς τους, εξίσου σημαντική με την υλική διάσταση της όποιας κοινωνικής διαφοροποίησης. Το αστικό πνεύμα δεν είχε ακόμα επικρατήσει. Βλ. ΓΑΚ, Φακ. 219, αύξων αριθμός 90, 16 Ιουν. 1865.

6. Η πολιτική της οικογένειας απέναντι στην «εθνική γη» και η έλλειψη ρευστού

Και οι δύο αναζητούν σταθερότητα και εξασφάλιση κερδών, τα μόνα στοιχεία που αλλάζουν είναι οι όροι αυτών των δανειοδοτήσεων και το επίκεντρο των δανειστικών σχέσεων που διαμορφώνεται κάθε φορά. Την ίδια στιγμή, ο Παναγιώτης επιλέγει να επικεντρώσει το επενδυτικό του ενδιαφέρον στο προϊόν της σταφίδας και στο τόξο των σταφιδοφόρων περιοχών.

Πριν ξεσπάσει η επανάσταση, οι Παπαδιαμαντόπουλοι φέρεται να κατέχουν τη μισή έκταση του οικισμού *Σαραβάλι*.³⁴ Καθώς δεν εντοπίστηκε στο σύνολο των προεπαναστικών εγγράφων καμία αγορά στην παραπάνω περιοχή, ίσως πρόκειται για γη που η οικογένεια απέκτησε κατά τη διάρκεια της επανάστασης ή λίγα χρόνια μετά. Δεν αποκλείεται πάντως, οι εκτάσεις αυτές να περιήλθαν αργότερα στην ιδιοκτησία του Παναγιώτη, από αγορές μέσω της εφαρμογής του νόμου της προικοδότησης του 1835. Τα όρια της ακίνητης περιουσίας της οικογένειας στον οικισμό δεν είναι σαφή, σίγουρα πάντως πρόκειται για σημαντική έκταση. Σύμφωνα με τα στοιχεία που προκύπτουν από τη διανομή της περιουσίας (1837) του ήδη αποθανόντος Ι. Παπαδιαμαντόπουλου, από το σύνολο των 570 στρεμμάτων γης, που κληρονομήθηκαν στους γιους του, περισσότερα από 200 στρέμματα διανεμήθηκαν πλησίον του οικισμού.³⁵ Στο *Σαραβάλι*, όπως θα δούμε αναλυτικά και παρακάτω, μέλη της οικογένειας προχώρησαν σε αγορές γης, με βάση το νόμο «περί προικοδότησης» του 1835.

³⁴ Βλ. Κώστας Ν. Τριανταφύλλου, λήμμα *Π. Παπαδιαμαντόπουλος ό.π.*, σ. 1568-1580.

³⁵ Το έγγραφο της διαθήκης, 27 Σεπ. 1837, ανήκει στην ειδική σειρά φακέλων υπό τον τίτλο: *Κατασχέτηρια 1850-1900*, Κωδ. Α1 Σ10, που φυλάσσονται στο Ιστορικό Αρχείο της Ε.Τ.Ε., και περιλαμβάνουν περιπτώσεις κατασχέσεων της Εθνικής Τράπεζας προς πολλούς δανειολήπτες. Το συγκεκριμένο έγγραφο αυτό ανήκε στο σώμα των εγγράφων που αφορούν τις Κατασχέσεις που πραγματοποιεί η Ε.Τ.Ε. ενάντια στους οφειλέτες δικηγόρους, Αδαμάντιο και Αναστάσιο Παπαδιαμαντόπουλο.

Υποθέτουμε βάσιμα ότι η συνολική περιουσία υπήρξε ακόμη μεγαλύτερη από αυτήν που περιγράφεται στο έγγραφο διανομής του 1837, καθώς δεν αναφέρονται πολλά από τα κτήματα που εντοπίσαμε σε συναλλαγές - μεταβιβάσεις κτημάτων, ή σε κτήματα που αργότερα υποθηκεύτηκαν σε αναλήψεις δανείων, όπως για παράδειγμα το κτήμα στη θέση «*Καλαμιώνα*» πλησίον του οικισμού-σε έκταση που συνόρευε με κτήματα της ιδιοκτησίας της Μονής Ομπλού.³⁶ Η διανομή της πατρικής περιουσίας το 1837, οδηγούσε αναπόφευκτα στην κατάτμηση της ιδιοκτησίας, καθώς η διατήρησή της σε αυτά τα μεγέθη δεν θα μπορούσε να είναι μόνιμη για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Η γη μοιράζεται ισομερώς και στα έξι παιδιά της οικογένειας. Ο θάνατος του Ιωάννη και η αλλαγή επαγγελματικής ιδιότητας των περισσοτέρων από τους γιους του, αποτέλεσαν δύο από τους καιρίους παράγοντες για την αλλαγή προσανατολισμού των μελών της οικογένειας, πράγμα που συνέβη άλλωστε σε πολλές αντίστοιχες περιπτώσεις οικογενειών του ανώτερου κοινωνικού στρώματος. Φαίνεται ότι γενιές που κληρονόμησαν την περιουσία των ισχυρών προεπαναστατικά οικογενειών απέτυχαν να αυξήσουν τα έσοδα τους, ενώ και οι επενδύσεις τους δεν εξασφάλιζαν οικονομική επιφάνεια αντίστοιχη με εκείνη των προηγούμενων ετών. Η οικονομική αποδυνάμωση συνδυαζόταν με την κατάτμηση της γης και τη σταδιακή μείωση των κερδών από την εκμετάλλευσή της. Το πρόβλημα, ωστόσο, δεν φαίνεται να είναι θέμα ηλικίας, αλλά οφειλόταν κυρίως στην ανάγκη αλλαγής προσανατολισμού, ώστε να ανταπεξέλθουν σε ένα νέο διοικητικό και κοινωνικό περιβάλλον. Στα τέλη της δεκαετίας του 1840, «η κοινωνία της σταφίδας» ήταν πολύ περισσότερο ευάλωτη στις οικονομικές συγκυρίες. Οι συνεχείς οικονομικές κρίσεις, τόσο στην ελληνική όσο και στην ευρωπαϊκή οικονομία, επηρέαζαν πάρα πολύ την οικονομική κατάσταση της πε-

³⁶ Ο Ι. Παπαδιαμαντόπουλος εμφανίζεται επίσης στα 1814 να αγοράζει έκταση 15 στρεμμάτων έναντι 500 γροσσίων στο *Zabłani* (έγγραφο 134). Η πληροφορία προέρχεται από την ιδιαίτερα χρήσιμη μελέτη του Αγαμέμνονα Τσελίκια με τίτλο: «Τα δικαιопρακτικά έγγραφα των μοναστηριών Ομπλού, Χρυσοποδαριτίσης, Αγίων Πάντων και Μονής Γηροκομείου Πατρών (1712-1855)» στο *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου*, Αθήνα 2000, σ. 146.

ριοχής και διόγκωναν τα οικονομικά προβλήματα, με αποτέλεσμα την ξαφνική αύξηση των πτωχεύσεων εκείνη την περίοδο.³⁷ Οι συνεχείς διακυμάνσεις στο επίπεδο των τιμών, οι οποίες επηρέαζαν την παραγωγή και επομένως τα ετήσια έσοδά τους, επέτειναν το αίσθημα ανασφάλειας που χαρακτηρίζει συχνά το λόγο των σταφιδοκτηματιών της πόλης.

Μέσα σ' αυτό το περιερίον οικονομικό κλίμα, έπρεπε να εφευρεθούν από τους ισχυρούς παράγοντες της πόλης, νέοι τρόποι διατήρησης της ισχύος τους, που να τους διασφαλίζουν από τυχόν δυσάρεστες μελλοντικές εκπλήξεις.

Ο Π. Παπαδιαμαντόπουλος, όπως προηγουμένως και ο πατέρας του, συνέχισε να επενδύει αγοράζοντας γη, με μικρότερη όμως ένταση λόγω πιθανής έλλειψης ρευστού. Εκμεταλλεύτηκε τους όρους εφαρμογής του νόμου περί προικοδότησης για να αποσπάσει σημαντικές εκτάσεις στην περιοχή.³⁸ Συγκεκριμένα, δύο από τα αδέρφια της οικογένειας Παπαδιαμαντόπουλου, Παναγιώτης και Δημήτριος – αν και σε μικρότερο βαθμό ο δεύτερος - δραστηριοποιήθηκαν με βάση τις διατάξεις του νόμου του 1835. Ο Παναγιώτης, φέρεται να αγόρασε σημαντικής έκτασης «εθνική γη» στο δήμο της Πάτρας, 45 και 71 στρέμματα αντίστοιχα, χωρίς να δηλώνεται με ακρίβεια ο οικισμός πλησίον του οποίου πραγματοποιήθηκαν οι αγορές. Αργότερα αγόρασε έκταση 21 στρεμμάτων (αξίας 73 δρχ. το στρέμμα) στην *Κάτω Αχαΐα*, στο γειτονικό δήμο Δύμης. Οι εκτάσεις που απέκτησε στην Πάτρα, στο *Σαραβάλι* και στην *Κάτω Αχαΐα*, ήταν συνολικής έκτασης 190 στρεμμάτων και τις αγόρασε σε αρκετά υψηλές τιμές, με μέσο όρο αξίας της γης περίπου 100 δρχ. ανά στρέμμα και συνολικής αξίας 22.767.³⁹ Η ιδιοκτησία που ήδη διέθετε η οικογένεια στο Σα-

³⁷ Θ. Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*, σ. 178-179.

³⁸ Παραχωρητήρια εθνικών γαιών με βάση το νόμο των πολιτικών προικοδοτήσεων, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας, Αρχείο Ελεγκτικού Συνεδρίου, «*Νόμος της προικοδότησης του 1835*», (1835-1910), τρεις τόμοι, που βρίσκονται μικροφωταγραφημένα στο Ι.Α.Ε.Τ.Ε. (αρ. μφ. 32).

³⁹ Στο σημείο αυτό, έχει σημασία να υπολογίσουμε την αξία της γης, όχι σε απόλυτους αριθμούς αλλά χρησιμοποιώντας έναν σταθερό δείκτη μέτρησης, όπως είναι για παράδειγμα το

ραβάλι, φαίνεται να επεκτάθηκε σημαντικά λόγω των παραπάνω επιλογών του Παναγιώτη. Η συνέχιση και η επέκταση των επενδύσεών του σε γη υποβοηθάται και από την πολιτική των κατασχέσεων που ακολούθησε την ίδια περίοδο, ως απόρροια της τοκογλυφικής του δραστηριότητας.

Πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι εκείνο το διάστημα, προβάλλεται συνεχώς από τις δύο ισχυρές κοινωνικές ομάδες της πόλης, τους ισχυρούς κτηματίες και τους ετερόχθονες εμπόρους η έλλειψη κεφαλαίων ως παράγοντας που απέτρεπε τα μέλη τους από μεγάλες και συνεχείς επενδύσεις στη σταφιδοκαλλιέργεια· στο λόγο των τελευταίων εμπεριέχονται δύο χαρακτηριστικά προβλήματα, τα οποία επανέρχονται κατά κύρον σε όλη τη διάρκεια του αιώνα. Ως προς αυτά τα στοιχεία, οι πληροφορίες που μας παρέχονται σε ειδική κοινή έκθεση του Εμπορικού Επιμελητηρίου της πόλης και του εμπορικού Συλλόγου των Πατρών το 1869, είναι αποκαλυπτικές των δυσχερειών που υποστηρίζουν ότι αντιμετωπίζουν. Πρώτον, η έλλειψη εργατικών χεριών, ιδιαίτερα κατά την περίοδο συγκομιδής του σταφιδιού προϊόντος, παρουσιάζεται ως η βασικότε-

ύφος των περιουσιών που εμπεριέχονται στους καταλόγους των ενόρκων, όπως θα δούμε αναλυτικά σε επόμενο κεφάλαιο. Η περίπτωση, λόγου χάρη, του Παναγιώτη Παπαδιαμαντόπουλου, συμπεριλαμβάνεται ανάμεσα στα τρία ψηλότερα εισοδήματα που δηλώνονται στον κατάλογο ενόρκων του 1851, βλ. ΦΕΚ. 12 Οκτ. 1851. Ενδεικτικά μόνο, για να κατανοήσουμε το μέγεθος της οικονομικής του άνεσης, αναφέρουμε το εισόδημα ύψους 15.000 δρχ., ποσό πολύ υψηλότερο από το μέσο ετήσιο εισόδημα. Ο ίδιος εμφανίζεται και στον κατάλογο ενόρκων του 1866, δηλώνοντας το επάγγελμα του «κτηματία» και όχι αυτό του εμπόρου, όπως στον προηγούμενο κατάλογο, παρουσιάζοντας σταθερό ετήσιο εισόδημα 15.000 δρχ. και αξία ακίνητης περιουσίας 100.000 δρχ. (στοιχείο που τέθηκε για πρώτη φορά στους καταλόγους ενόρκων). Συνεπώς, το ποσό των 22.767 δρχ. που δαπανά για αγορές σε γη, ακόμα και στην περίπτωση κατά την οποία το ποσό εξοφλείται σε δόσεις, παραμένει πάρα πολύ υψηλό. Η πληροφορία αυτή μας είναι για έναν ακόμα λόγο ιδιαίτερα χρήσιμη, καθώς μας βοηθά να αποκρυπτογραφήσουμε την κοινωνική διαστρωμάτωση μιας κοινωνίας καθώς αποτυπώνει σε ποσοτικά στοιχεία τις γενικές τάσεις στο επίπεδο της κοινωνικής διαφοροποίησης. Στον Κατάλογο Ενόρκων του 1878, Ο Παναγιώτης Παπαδιαμαντόπουλος σε ηλικία 78 ετών δηλώνεται με την ιδιότητα του «υποθηκοφύλακα» και με ετήσιο εισόδημα 4.000 δρχ. και αξία ακίνητης περιουσίας 80.000 δρχ., δηλαδή κατά τι μειωμένη από τον προηγούμενο κατάλογο ενόρκων. Βλ. αναλυτικά το επόμενο κεφάλαιο.

ρη αιτία υστέρησης της τοπικής οικονομίας, και δεύτερον, το υψηλό κόστος που οφείλεται κυρίως στα υψηλά ημερομίσθια. «*Η έλλειψις εργατικών χειρών αναλόγων προς την αιφνιδίαν ταύτην της εργασίας αύξησιν ουδόλως εμετρίασε την ορμήν προς τας φυτουργίας...*» και στη συνέχεια, αναφέρεται στην αύξηση του ημερομισθίου, «*και του ημερομισθίου η αξία, εντός ολιγοτάτων ετών, ανέβη εις το επιταπλάσιον*».⁴⁰ Το ζήτημα δεν είχε επισημανθεί μόνο σε συνθήκες ευρύτερης οικονομικής ύφεσης, αλλά ακόμα και σε συνθήκες ομαλής λειτουργίας της τοπικής οικονομίας, από τους ίδιους τους κεφαλαιούχους, όταν υποστήριζαν ότι «*ο τρυγητός δε γίνεται βιαίως, ατέχνως και αμελώς, διότι τρυγητός έγκαιρος, τακτικός και έντεχνος, και προϊόν καλώς καθαρισμένον, απαιτεί προσθήκην δαπανών, ουχί ευκαταφρόνητον, εις ημερομίσθια πλειόνων χειρών αφ' όσας ήδη μεταχειριζόμεθα*».⁴¹ Σύμφωνα με τα αποσπάσματα αυτά, το κόστος καλλιέργειας της σταφίδας για τους κτηματίες της περιοχής ήταν ιδιαίτερα υψηλό, και συνδυαζόταν με την αναγκαιότητα αύξησης των εργατικών χειρών. Παρακάτω, στο ίδιο κείμενο τονίζεται ότι

«η αυτοκαλλιέργεια ήτις είναι εν χρήσει καθ' όλην την Ελλάδα, δι' έλλειψιν αγροτικών μισθωτών, προερχομένην ως εκ της σπανιότητος των κεφαλαίων, ως εκ της ελλείψεως της προσωπικής πίστεως, ήτις εν Σκωτία ιδίως εδημιούργησε την πεφωτισμένην βιομηχανίαν της αγρομισθώσεως, και διότι απαξάπαντες εν Ελλάδι είμεθα γεωκλήμονες και γεωργοί συγχρόνως, ήτοι γεωργικοί βιομήχανοι...».⁴²

⁴⁰ Στο *Περί της ελληνικής γεωργίας. Έδαφος και κλίμα. Πληθυσμός της Ελλάδος. Ελληνικά καλλιέργειαι*, «Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας», τ. 2, Αθήνα 1855, σ. 77.

⁴¹ *Απάντησις... ό.π.*, σ. 4-6. Σε αυτό το έγγραφο, οι έμποροι και κτηματίες επιχειρούν να επιχειρηματολογήσουν υπέρ του υψηλού κόστους παραγωγής της σταφίδας, τονίζοντας ότι, εάν δεν αλλάξουν οι συνθήκες παραγωγής της, θα συνεχίσουν να χάνονται σημαντικά κεφάλαια. Για να στηριχτεί το επιχείρημα αυτό, αναφέρονται στην αναγκαιότητα της συνεχούς παρουσίας του παραγωγού στα ιδιόκτητα κτήματα, χωρίς ωστόσο οι ίδιοι να είναι παραγωγοί· τα μέλη που υπογράφουν την «Απάντηση», είναι σίγουρο ότι δεν συμμετέχουν τόσο στην παραγωγική διαδικασία της σταφιδοκαλλιέργειας όσο στην εμπορευματική.

⁴² Στο ίδιο, σ. 15.

Η εικόνα αυτή είναι ίσως ακόμα πιο ενδεικτική των επιχειρημάτων που προβάλλουν οι ισχυροί της περιοχής για να υπερασπίσουν τα συμφέροντά τους. Η έλλειψη εργατικών χεριών αιτιολογείται με την έλλειψη κεφαλαίων, κατάσταση που εξαναγκάζει τους ιδιοκτήτες να καλλιεργούν με προσωπική εργασία τα κτήματά τους, ενώ αυτό που θα χρειαζόταν θα ήταν να επενδύσουν τα κεφάλαια στη δημιουργία συνθηκών βιομηχανικής γεωργίας και χρήσης μισθωτής εργασίας.⁴³ Η έλλειψη κεφαλαίων, παρότι βέβαια χαρακτήριζε το σύνολο της κοινωνίας, υποστήριζαν ότι βάρυνε ιδιαίτερα τους κτηματίες και τους εμπόρους, καθώς σε αυτούς έπεφτε το βάρος της επένδυσης και της διεξόδου της πόλης από την οικονομική στενότητα. Το αποτέλεσμα αυτό λοιπόν, πρώτα και κύρια έπληττε τη δική τους οικονομική επιφάνεια. Επιπλέον, το γεγονός ότι η καλλιέργεια της σταφίδας απαιτούσε διάστημα τουλάχιστον πέντε χρόνων, προκειμένου να καρποφορήσουν οι νέες φυτείες, δυσχέραινε, όπως υποστήριζαν, ακόμα περισσότερο τις επενδυτικές τους προσπάθειες. Το κόστος της παραγωγής στην επαρχία Πάτρας, υπολογιζόταν ότι ήταν το πιο υψηλό σε σχέση με τις υπόλοιπες σταφιδοφόρες περιοχές. Ωστόσο, η πρόοδος αυτή βασιζόταν στην επέκταση των σταφιδοφυτειών και στην εκτατική τους διασπορά, χωρίς την απαιτούμενη βελτίωση των παραγωγικών συνθηκών, με αποτέλεσμα την αλματώδη αύξηση του κόστους της επένδυσης.

Το πρόβλημα σχετικά με την έλλειψη κεφαλαίων, αν και αριετά πιο δι-ογκωμένο, το είχε ήδη εκθέσει για διαφορετικό λόγο (με αφορμή, την αποζημίωση της οικογένειας από το ελληνικό κράτος) ο γιος της οικογένειας και ιθύνων οικονομικός νους, Παναγιώτης, όταν το 1829, παρουσίασε στην Εθνοσυνέλευση εγγράφως και με κάθε λεπτομέρεια, όλα τα στοιχεία που αφορούσαν τις

⁴³ Είναι χαρακτηριστική η αναφορά του Ιωάννη Μεσσηνέζη, βουλευτή Αιγίου, ο οποίος αναφέρεται στην ανάγκη υψηλότερης φορολόγησης του καπνού της Αιτωλοακαρνανίας σε σύγκριση με τον καπνό του Άργους και την σταφίδα της δικής του περιοχής. Με βάση τα στοιχεία που επικαλέστηκε, υποστήριξε ότι το κόστος παραγωγής της σταφίδας ήταν κατά πολύ υψηλότερο από αυτό του καπνού και άρα, χρειαζόταν η αύξηση της φορολόγησης του εν λόγω προϊό-ντος. Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Α' Συνόδος, Δ' Περίοδος, συν. 37, σ. 404-415.

δαπάνες του πατέρα του κατά τη διάρκεια των χρόνων του αγώνα της ανεξαρτησίας.⁴⁴ Δεν πρέπει ωστόσο να παρασυρθούμε από τα επιχειρήματα των επιγόνων, που ζητούσαν επίμονα να αποζημιωθούν σε ένδειξη τιμής για τα κτήματα που είχαν μείνει ακαλλιέργητα και για τα χρήματα που είχαν ξοδευτεί την περίοδο της επανάστασης. Από το τέλος της επανάστασης και μετά, οι γιοι του Ιωάννη ζητούσαν επανειλημμένα από την πολιτεία να τους ανταμείψει για τις οικονομικές δαπάνες και τα «ξοδέματα» της οικογένειας κατά τη διάρκεια του πολέμου ενώ παράλληλα διαμαρτύρονταν για τη χορήγηση ενός «ελαχίστου», όπως είχαν υποστηρίξει, αλλά στην πραγματικότητα διόλου ευκαταφρόνητου ποσού, ύψους 100.000 δρχ., που εντέλει τους δόθηκε. Τόνιζαν συνεχώς την τραγική οικονομική τους κατάσταση, ενώ κατέθεταν έγγραφα με τα οποία επιχειρούσαν τη σύγκριση των μετεπαναστατικών τους δυνατοτήτων – εικόνα, την οποία περιέγραφαν ως παρακμιακή -με το προηγούμενο διάστημα της οικονομικής ακμής της οικογένειας, για να αποδείξουν τους ισχυρισμούς τους. Η οικονομική τους αποδυνάμωση δεν οφειλόταν, στα κεφάλαια που σπατάλησε ο πατέρας τους κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1821, όπως έγραφαν στην επιστολή τους οι γιοί του, «...[ενν. ο Ιωάννης] προς την πολυάριθμον οικογένειάν του την οποία άφησε πτωχή», αλλά στην αδυναμία τους να υλοποιήσουν νέα επενδυτικά σχέδια που θα τους απέφεραν έσοδα σε βάθος χρόνου. Και παρακάτω σημείωναν, ακριβώς ότι

*«...δεν σας λανθάνει ότι από της ελεύσεως του Κυβερνήτου έως σήμεραν μεγάλα χρηματικά ποσά και πολλαί γαίαι του δημοσίου, διετέθησαν εις τους προϋπολογισμούς του κράτους δια συντάξεις, περιθάλψεις και αποζημιώσεις των αγωνιστών της πατρίδος και των χηρών και ορφανών αυτών, ότι πολλοί μεταξύ αυτών ψευδαγωνιστάι ή και ανάξιοι του ελληνικού ονόματος εστολίσθησαν με βαθμούς...».*⁴⁵

⁴⁴ Β. Β., Α. Π., αρ. εγ. 188, 21 Ιουν. 1829. Τα στοιχεία σε αυτό το έγγραφο παρουσιάζονται αναλυτικά και ανά χρονιά.

⁴⁵ Γ.Α.Κ., Φάκ. 219, αρ. εγ. 90, 16 Ιουν. 1865.

Οι συντάκτες των επιστολών βέβαια δεν αναφέρουν ότι επωφελήθημε και ο Παναγιώτης από τις «ευνοϊκές» διατάξεις των Οθωνικών νόμων και ειδικά μέσω της διανομής των πρώην εθνικών γαιών, που προέβλεπαν αποζημιώσεις σε γη για όσους είχαν συμμετάσχει στον αγώνα της ανεξαρτησίας. Είναι γεγονός ότι αντιμετώπιζαν κάποιου είδους οικονομικό πρόβλημα, αλλά σίγουρα δεν βρίσκονταν στα πρόθυρα οικονομικής πτώχευσης, ενώ διατηρούσαν σταθερή οικονομική βάση, η οποία τους εξασφάλιζε για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η κατάσταση που περιγράφεται στις επιστολές, είναι σκόπιμα διογκωμένη.

«...ήτο ο πλουσιώτερος έμπορος της πελοποννήσου κάτοχος δε μεγίστης χρηματικής και κτηματικής περιουσίας, την μεν εθυσίασε αφειδώς υπέρ αποκρούσεως και ευοδώσεως, την δε κατέστρεψεν εν μια νυκτί αυτή η επανάστασις...».

και παρακάτω,

«...αι απαιτήσεις μας περιορίζονται σήμεραν εις όσα μόνων δυνάμεθα να γνωρίζωμεν από τας ολίγας σημειώσας, αι οποίαι κατά τύχην περιήλθον εις χείρας μας...»,

υποστηρίζουν με νέα επιστολή προς την κυβέρνηση όπου επανέρχονται στο θέμα τονίζοντας ότι:

*«...ουδόλως είχεν ανάγκην να απαριθμήσωμεν, ούτε δια πιστοποιητικόν να βεβαιώσωμεν τας προς την πατρίδα μεγάλας εκδουλεύσεις του και τας χρηματικάς θυσίας του, βαθύπλουτος μεγαλέμπορος απολαμβάνων μεγάλην υπόληψιν παρά πάντων των Χριστιανών και Οθωμανών της Τουρκικής Αυτοκρατορίας».*⁴⁶

Μεταξύ των αιτήσεων του 1829 και 1865, είχε γίνει μια ακόμα αίτηση προς το δημόσιο στα 1846, με την οποία ζητούσαν χρήματα. Το έγγραφο διασώζεται από τον Α. Γούδα, ωστόσο δεν φέρονται να αποκόμισαν κέρδη ούτε από αυτό. Με τη νέα τους αίτηση το 1865, διόρθωναν προς τα πάνω τα ποσά

⁴⁶ Γ.Α.Κ., Φάκ. 219, αύξων αριθμός 90, 16 Ιουν. 1865. Στη συνέχεια του εγγράφου αυτού, πέρα από τα έξοδα της οικογένειας έως τον τραγικό του θάνατο, καταγράφεται ότι ο Ιωάννης είχε στην κατοχή του 30.000 γρόσια σε χρυσά νομίσματα, τα οποία είχε υποσχεθεί σε όποιον θα μπορούσε να του σώσει τη ζωή κατά την διάρκεια της εξόδου στο Μεσολόγγι, σ. 12. Τα ποσά αυτά δείχνουν ότι διέθετε πολύ σημαντικά κεφάλαια ακόμα και στις δύσκολες ώρες πριν το θάνατο.

που είχαν αιτηθεί τα προηγούμενα χρόνια.⁴⁷ Η οικονομική κινητικότητα που χαρακτήριζε τα μέλη της οικογένειας, δεν ανασχέθηκε λόγω των αιτήσεων.

Άλλωστε, πριν τις αιτήσεις προς το δημόσιο, είδαμε ότι ο Π. Παπαδιαμαντόπουλος είχε προχωρήσει σε αρκετές αγορές γαιών και οικοπέδων· αγορές που δεν θα μπορούσαν να γίνουν, εάν υπήρχε σοβαρό πρόβλημα έλλειψης κεφαλαίων. Εξάλλου, είχε προηγηθεί μια μεγάλη περίοδος, κατά την οποία ο Παναγιώτης δανειοδοτούσε συνεχώς με πολύ υψηλά επιτόκια μικρούς ιδιοκτήτες γης και σπιτιών, οι οποίοι, καθώς συχνά αδυνατούσαν να αποπληρώσουν τα δάνειά τους, οδηγήθηκαν σε αναγκαστικούς πλειστηριασμούς χάνοντας μέρος των ιδιοκτησιών τους. Βέβαια οι συνθήκες του 1865 όπως και εκείνες το 1847 δεν ήταν ίδιες με το τέλος της επανάστασης (1829) και υπό το βάρος διαφορετικών οικονομικών συγκυριών, η οικογένεια και τα νέα της μέλη απευθύνονταν στο δημόσιο για να αποζημιωθούν.

7. Αδαμαντίος και Σπυρίδωνας Παπαδιαμαντόπουλος: προβλήματα δανειοδότησης της οικογένειας

Οι δυσκολίες που αντιμετώπισε η οικογένεια στα οικονομικά της τα επόμενα χρόνια επιβεβαιώνονται και από ένα ακόμα στοιχείο, την προσπάθεια ορισμένων από τα μέλη της για συνεχή δανεισμό από τη νεοσυσταθείσα Εθνική Τράπεζα. Η αναφορά μας στις περιπτώσεις των αδελφών Παπαδιαμαντόπουλου, Αδαμάντιου και Σπυρίδωνα, θέλει να καταδείξει αφενός τη δυνατότητα ελιγμών και κινήσεων που διέθεταν ισχυροί κοινωνικά πολίτες της Πάτρας, και αφετέρου την ανοχή, που σε πολλές περιπτώσεις, επέδειξε η Τράπεζα, εξαιτίας ακριβώς της κοινωνικής τους θέσης. Η περίπτωση του Αδαμάντιου, στην οποία θα αναφερθούμε εκτενώς, υπήρξε χαρακτηριστική των σχέσεων αμοιβαίας ανεκτικότητας ανάμεσα στην Τράπεζα και τους ισχυρούς σταφιδοκτηματίες της περιοχής. Από τα στοιχεία, περιγράφεται με τον πιο γλαφυρό τρόπο η ευνοϊκή διά-

⁴⁷ Α. Γούδας, *ό.π.*, σ. 387-392.

θεση που επέδειξε το υποκατάστημα της Ε.Τ.Ε. Πατρών απέναντι στον ίδιο και συνολικά στην οικογένεια που εκπροσωπούσε.⁴⁸

Η αίτηση δανείου του Αδαμάντιου προς τη διοίκηση της Τράπεζας έγινε το 1842. Ο Αδαμάντιος Παπαδιαμαντόπουλος, ενώ βρισκόταν για σπουδές στο Βερολίνο, αιτήθηκε από την Ε.Τ.Ε. ενυπόθηκο δάνειο συνολικού ύψους 12.000 δρχ., μέσω του πληρεξούσιου αδελφού του, Π. Παπαδιαμαντόπουλου. Λίγα χρόνια πριν, είχε επίσης λάβει δάνειο, ύψους 12.000 δρχ., από ιδιωτική εταιρεία, με την επωνυμία *Φακίρης και Γλαράκης*,⁴⁹ έχοντας υποθηκεύσει τα ίδια κτήματα. Με τα χρήματα της Τράπεζας, ο Αδαμάντιος σκόπευε να αποπληρώσει μέρος του δανείου που είχε ο ίδιος λάβει από την εταιρεία των Φακίρη και Γλαράκη. Για να εγκριθεί ωστόσο το δεύτερο δάνειο, απαιτήθηκε η υποθήκευση κτημάτων και η προσκόμιση σειράς νέων δικαιολογητικών. Η Τράπεζα άρχισε να δυσανασχετεί, όταν σε όλες τις διαδικασίες συμμετείχε ως πληρεξούσιος ο Παναγιώτης και όχι ο άμεσα ενδιαφερόμενος.⁵⁰ Στη συνέχεια, τα δικαιολογητικά που προσκόμισε ο αδελφός του Αδαμάντιου, προκειμένου η Τράπεζα να εγκρίνει το δάνειο, δεν κάλυπταν τις εγγυήσεις του πιστωτικού ιδρύματος: η Τράπεζα διεμήνυσε ότι έλειπε η επικύρωση μιας υπογραφής εγγυητή, καθώς και η αιτιολόγηση ιδιοκτησίας του ενός από τα τρία υποθηκευμένα κτήματα. Λόγω των προβλημάτων που παρουσίαζε η αίτηση του δανειολήπτη, αλλά και της ύπαρξης δεύτερης υποθήκης, η Τράπεζα προέβη σε επιτόπια εκτίμηση των προς υποθήκη κτημάτων, την οποία ανέλαβαν ως προσωρινοί εκτιμητές οι Ανδρέας Καλαμογδάρτης και Διονύσιος Τζίπηρας. Αυτοί εκτίμησαν τα κτήματα σε χαμηλότερη τιμή από την αίτηση, με αποτέλεσμα η διοίκη-

⁴⁸ Οι πληροφορίες αυτές έχουν αντληθεί από το υλικό που βρίσκεται στο Ι.Α.Ε.Τ.Ε. και ανήκουν στην κατηγορία Φακ. Δάνεια, Κατασχετήρια, θ.12, φ. 4.

⁴⁹ Στην αλληλογραφία ανάμεσα στον Σπυρίδωνα Παπαδιαμαντόπουλο και την Τράπεζα εμφανίζεται πολύ συχνά τον όνομα Φακίρης. Σε αυτές τις περιπτώσεις κρατάμε το όνομα, όπως παρουσιάζεται στα έγγραφα, αλλά θα εννοούμε την εταιρεία «Φακίρης και Γλαράκης».

⁵⁰ Ιστορικό Αρχείο Ε.Τ.Ε., Σειρά XXI, Αλληλογραφία, κωδ. Α1Σ21, Ανταποκριτών Εσωτερικού, Φ. 54, Υποφ. 2, Πάτρα, 1843, αρ. εγ. 1, σ. 3.

ση της Ε.Τ.Ε. να εγκρίνει ένα δάνειο, συνολικού ύψους 5.000 δραχ., το οποίο ο δανειολήπτης κλήθηκε να αποπληρώσει σε διάστημα 21 ετών. Τα κτήματα που τέθηκαν σε υποθήκη, υπολογίστηκαν περίπου σε 30 στρέμματα και βρισκόνταν σε τρία διαφορετικά σημεία της επαρχίας. Η κοστολόγηση που τους έγινε με βάση τα εισοδήματα που απολάμβαναν οι ιδιοκτήτες τους, ήταν περίπου στην τριπλάσια τιμή από το ύψος του δανείου,⁵¹ άρα το ποσό που μπορούσε να καλύψει η Τράπεζα δεν έπρεπε να υπερβαίνει τις 5.000 δραχ.⁵² Ο ανταποκριτής του υποκαταστήματος της Τράπεζας στην Πάτρα με επιστολή προς τη διοίκησή της, υποστήριξε ότι από τα υποθηκευμένα κτήματα του Αδαμαντίου «*κανέν χωρίς εξαίρεση δεν είναι ελεύθερον αλλ' είναι υποθηκευμένα εις τρίτους και με διπλάς υποθήκας*».⁵³ Πρόκειται για τρία ιδιόκτητα κτήματα, από τα οποία το πρώτο ήταν σταφιδάμπελος στη θέση «*Λεύκα*» της περιφέρειας Πατρών, συνολικής έκτασης 12.196 στρεμμάτων (κτήμα το οποίο παρήγαγε περίπου 5 χιλιόλιτρα σταφίδας ανά στρέμμα)· το δεύτερο κτήμα βρισκόταν στη θέση του οικισμού *Μονοδενδρίου*, συνολικής έκτασης 9.45 στρεμμάτων, και το τρίτο κτήμα στη θέση *Μιντιλόλι* της περιφέρειας της πόλεως, συνολικής έκτασης 9.33 στρεμμάτων. Η σταφιδάμπελος στο *Μονοδένδρι*, παρότι είχε σταφίδα παλαιά και σε πλήρη παραγωγή (παρήγαγε ετησίως από 600 έως 800 λίτρα σταφίδα ανά στρέμμα), όμως δεν ανήκε στα κτήματα πρώτης ποιότητας. Το τρίτο αντίθετα, πλησίον του οικισμού *Μιντιλόλι*, ήταν «*...εκ των αρίστων του δήμου μας σταφίδων*» και παρήγαγε περισσότερο από 1.000 λίτρα σταφίδα ανά στρέμμα κάθε έτος.⁵⁴

⁵¹ Ιστορικό Αρχείο της Ε.Τ.Ε., Φακ. Δάνεια, κ. Α1Σ10, Υποφ. Κατασχετήρια, αρ. εγ. 3, 5 Απρ. 1842.

⁵² Ιστορικό Αρχείο Ε.Τ.Ε., Φακ. Δάνεια, κ. Α1Σ10, Υποφ. Κατασχετήρια, αρ. εγ. 4, 25 Φεβ. 1842.

⁵³ Βλ. Ιστορικό Αρχείο της Ε.Τ.Ε., Σειρά XXI, Αλληλογραφία, κωδ. Α1Σ21, Ανταποκριτών Εσωτερικού, φ. 54, Υποφ. 3, αρ. εγγ. 8, 2 Μαρ. 1844.

⁵⁴ Το σύνολο των στρεμμάτων που έχει στην ιδιοκτησία και υποθηκεύει ο Αδαμάντιος Παπαδιαμαντόπουλος αγγίζει τα 31 στρέμματα. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Ε.

Μόλις έλαβε τα χρήματα του δανείου, ο Αδαμάντιος πλήρωσε στην εταιρεία *Φακίρη και Γλαράκη* ένα μέρος του χρωστούμενου ποσού και της ζήτησε να απελευθερώσει τα κτήματα από την πρώτη υποθήκη.⁵⁵ Ωστόσο στην *Ηχώ των Επαρχιών* δημοσιεύτηκε αναφορά, με την οποία δηλωνόταν ότι, το ποσό των 5.000 δραχ. που είχε λάβει από την Τράπεζα, θα χρησιμοποιούνταν για την καλλιέργεια και βελτίωση των ήδη υπαρχόντων σταφιδικών κτημάτων της οικογένειας.⁵⁶ Στις 6 Οκτωβρίου 1844, ο Π. Παπαδιαμαντόπουλος ενημέρωνε τη διοίκηση της Τράπεζας ότι ο έμπορος Φακίρης, αν και είχε λάβει τελικά τις 5.000 δραχ., δεν αναίρεσε την υποθήκη από τα τρία κτήματα, καθώς απαιτούσε το υπόλοιπο χρωστούμενο ποσό των 7.000 δραχ. Μαζί με τα έξοδα και τις προσαυξήσεις του δανείου, το ποσό άγγιζε τις 10.500 δραχ., το οποίο και παρέμεινε ως χρέος προς την ιδιωτική εταιρεία.⁵⁷ Επομένως, η διπλή υποθήκη από το δάνειο συνέχιζε να ισχύει. Αργότερα, σε μία από τις επιστολές του προς την Τράπεζα επιχείρησε να αποσεισει κάθε υποψία ανέντιμης συνεννόησης με τον Φακίρη, «*μην υποφέροντας να με θεωρή η σεβαστή διεύθυνσις συνενοημένου μετά του κυρίου Φακίρη*».⁵⁸ Ο Παναγιώτης πρότεινε προς την Τράπεζα μια ιδέα που είχε πρωτοδιατυπώσει ο Φακίρης, όταν είχε υποστηρίξει να αναλάβει η Τράπεζα να αποπληρώσει όσο κεφάλαιο έμενε χρωστούμενο προς τον ίδιο και την εταιρεία του. Ο τελευταίος θα παραχωρούσε την πλήρη υποθήκη των κτημάτων του

Χαιρέτης, *Η καλλιέργεια της σταφιδαμπέλου*, Πάτρα 1883, σ. 380, ο μέσος όρος παραγωγής ενός στρέμματος σταφίδας υπολογίζεται στα 600 λίτρα ξηράς και 900 λίτρα χλωρής σταφίδας. Άρα, η παραγωγή των παραπάνω υποθηκευμένων κτημάτων ήταν κάτι παραπάνω από το μέσο όρο παραγωγής της περιοχής της Πάτρας.

⁵⁵ Ιστορικό Αρχείο της Ε.Τ.Ε., Φακ. Δάνεια, κ. Α1Σ10, Υποφ. Κατασχετήρια, αρ. εγ. 22, 22 Δεκ. 1842 και αρ. εγ. 24, 6 Οκτ. 1844.

⁵⁶ Βλ. εφημ. *Ηχώ των Επαρχιών*, 8 Ιουν. 1844 ως Παράρτημα στο Φακ. Δάνεια, Υποφ. Κατασχετήρια, αρ. εγ. 23.

⁵⁷ Ιστορικό Αρχείο της Ε.Τ.Ε., Φακ. Δάνεια, κ. Α1Σ10, Υποφ. Κατασχετήρια, αρ. εγ. 29, 26 Ιαν. 1845.

⁵⁸ Ιστορικό Αρχείο της Ε.Τ.Ε., Φακ. Δάνεια, κ. Α1Σ10, Υποφ. Κατασχετήρια, αρ. εγ. 24, 6 Οκτ. 1844.

στην Τράπεζα, προσυπογράφοντας ακόμα και με δική του προσωπική εγγύηση. Με αυτόν τον τρόπο ο Παπαδιαμαντόπουλος υποστήριζε ότι διασφαλιζόταν το συμφέρον της Τράπεζας, αφού περιλάμβανε σε πολύ υψηλότερη τιμή τα υποθηκευμένα κτήματα, ενώ παράλληλα απέναντι στην Τράπεζα θα διαπραγματευόταν ένας ισχυρός, αξιόχρεος εμπορικός οίκος της πόλης, όπως ήταν η εταιρεία *Φακίρη και Γλαράκη* επιπλέον θα απαλλασσόταν από κάθε οικονομική ευθύνη ο νεαρός αδελφός του, Αδαμάντιος Παπαδιαμαντόπουλος. Η πρόταση του Παναγιώτη- σε περίπτωση που δεν γινόταν αποδεκτή η αρχική προσφορά του Φακίρη- ήταν να δανειοδοτήσει η Τράπεζα με το υπόλοιπο ποσό των 7.000 δρχ. τον αδελφό του και να της μείνουν τα κτήματα της υποθήκης. Όπως υποστήριζε, κάτι τέτοιο θα εξασφάλιζε και το οικονομικό συμφέρον της Τράπεζας αλλά και τις αξιόχρεες δυνατότητες του αδελφού του, αφού τις τρεις πρώτες δόσεις τις είχε ήδη αποπληρώσει.⁵⁹ Χρωστούσε ακόμα ορισμένες δόσεις προς την Τράπεζα: «...χρωστά την πρώτη δόση των 300 δρχ. μετά του τόκου αυτής της 5^{ης} Μαΐου 1843, την βην δόσιν 300 δρχ. μετά του τόκου αυτής από της 5^{ης} Νοεμ. 1843 και την δόσιν μετά του τόκου αυτής από την 5^η Μαΐου 1844».⁶⁰ Είναι επίσης αποκαλυπτική η επιστολή του Αδαμάντιου, όπου περιγράφει πολύ γλαφυρά την οικτρή οικονομική του κατάσταση, ενώ όταν αναφέρεται στη δανειστική συμπεριφορά της εταιρείας *Φακίρη και Γλαράκη*, υποστηρίζει ότι οι απαιτήσεις της είναι τουλάχιστον υπερβολικές.⁶¹ Αυτή η σκέψη τον οδήγησε να αιτηθεί νέο δάνειο από την Τράπεζα με πολύ πιο χαμηλό τόκο.

Ο διοικητής της Τράπεζας απέρριψε και τις δύο προτάσεις του Π. Παπαδιαμαντόπουλου, και στη συνέχεια επισήμανε ότι η Τράπεζα δεν πρόκειται

⁵⁹ Ιστορικό Αρχείο της Ε.Τ.Ε., Φακ. Δάνεια, κ. Α1Σ10, Υποφ. Κατασχετήρια, αρ. εγ. 24, 6 Οκτ. 1844.

⁶⁰ Ιστορικό Αρχείο της Ε.Τ.Ε., Σειρά XXI, Αλληλογραφία, κωδ. Α1Σ21, Ανταποκριτών Εσωτερικού, Φακ. 54, Υποφ. 2, φ. 1. Άρα το τοκοχρεολύσιο ανά μήνα ήταν 50 δρχ., το οποίο προβλεπόταν να το ξεπληρώσει σε 8 χρόνια και τέσσερις μήνες.

⁶¹ Ιστορικό Αρχείο της Ε.Τ.Ε., Φακ. Δάνεια, κ. Α1Σ10, Υποφ. Κατασχετήρια, αρ. εγ. 23, 4 Σεπ. 1844.

να διασφαλιστεί καθ' οποιονδήποτε τρόπο με αυτές τις τακτικές. Η επόμενη κίνηση του Φακίρη ήταν να θέσει σε πλειστηριασμό τα τρία κτήματα,⁶² με αρχική εκτίμηση τις 8.500 δρχ. μετά τόκου 12% ετησίως προς ασφάλεια του εναπομείναντος χρέους. Η τιμή εκκίνησης του πλειστηριασμού ήταν 100 δρχ. το στρέμμα, και την έθετε η ίδια η εταιρεία. Σύμφωνα με τα στοιχεία, τα οποία παρουσίασε ο διευθυντής της Τράπεζας στην Αθήνα Γεώργιος Σταύρου, ο Αδαμάντιος, πέρα από το χρέος του προς την Εταιρεία ύψους 8.500 δρχ., χρωστούσε επιπλέον στην Τράπεζα το συνολικό ποσό των 5.110 δρχ.

Μπροστά σε αυτήν την κατάσταση, ο Π. Παπαδιαμαντόπουλος επιχείρησε να «ελιχθεί». Με νέα επιστολή προς την Τράπεζα, ζήτησε να μείνουν υποθηκευμένα μόνο τα δύο από τα τρία κτήματα, προκειμένου, με την εκποίηση του τρίτου κτήματος, να μπορέσει ο Αδαμάντιος να αποπληρώσει το υπόλοιπο του δανείου προς τον Φακίρη και με αυτόν τον τρόπο η Τράπεζα να εξασφαλιστεί. Εάν η διοίκηση της Τράπεζας δεν συμφωνούσε και σε αυτό, τότε ο αδελφός του δεν θα ήταν σε θέση να αποπληρώσει την τέταρτη οφειλή του προς αυτήν. Παράλληλα ζητούσε από την Τράπεζα να αποδεχτεί τους όρους του σε ένδειξη καλής πίστης, διασφαλίζοντας τα έσοδά της, αλλά και εκδηλώνοντας τη φιλανθρωπία της προς την οικογένειά του.

«Ελπίζω ότι η Σ. Δ. της Τραπεζής σύμφωνα με την ευεργετικού σκοπού της αποφάσεώς της δεν θα θεωρήσει με αδιάφορον όμα και την δεινήν περίστασιν εις την οποίαν σήμερον ευρίσκεται ο αδελφός μου, αλλ' αφού εις το αναχείρας της εγγράφου παραχωρήσει μετ' επιστασίας την αξίαν των κτημάτων του και παρατηρήσει ότι με μόνο τα δύο επ' αυτών μένη πολλαπλασίας εξασφαλισμένη ...».

Επιπλέον, πρότεινε τα άλλα δύο κτήματα να αποτελέσουν απόλυτη ιδιοκτησία της Τράπεζας, ώστε να μειωθεί το χρωστούμενο προς αυτήν κεφάλαιο.⁶³ Ο Παναγιώτης παρακάλεσε τη «σεβαστή διεύθυνση» να αποδεχτεί αυτόν τον όρο,

⁶² Ιστορικό Αρχείο της Ε.Τ.Ε., Φακ. Δάνεια, κ. Α1Σ10, Υποφ. Κατασχετήρια, αρ. εγ. 25, 7 Οκτ. 1844.

⁶³ Ιστορικό Αρχείο της Ε.Τ.Ε., Φακ. Δάνεια, κ. Α1Σ10, Υποφ. Κατασχετήρια, αρ. εγ. 24, 6 Οκτ. 1844.

προκειμένου να εξασφαλίσει τα αναγκαία έσοδα ο αδελφός του. Η επιδίωξη του Π. Παπαδιαμαντόπουλου να αποδεχτεί η Τράπεζα το πλαίσιο αυτό, σχετιζόταν και με τον οριστικό τερματισμό της δικαστικής διαμάχης. Το επιχείρημα που χρησιμοποίησε ήταν ακριβώς ότι σε περιόδους «αχρηματίας», τα έσοδα της Τράπεζας από τους πλειστηριασμούς δεν θα μπορούσαν να υπερβούν όσα θα απέδιδε η κατοχή και η ιδιοκτησία της παραπάνω έκτασης. Τις κινήσεις του αδελφού του, ακολούθησαν, σύμφωνα με το αρχειακό υλικό, επιστολές του Αδαμάντιου, ο οποίος πια αποφάσισε να εμπλακεί προσωπικά και με ενεργό τρόπο στην υπόθεση. Με μια από αυτές, που απέστειλε προς την διεύθυνση της Τράπεζας, ζήτησε να του παραχωρηθεί, η κυριότητα ενός εκ των τριών κτημάτων, ώστε να προχωρήσει στην εκποίησή του και με τα χρήματα αυτά να αποπληρώσει το εναπομείναν χρέος του προς την εταιρεία των Φακίρη και Γλαράκη.⁶⁴ Διατύπωσε ωστόσο την πρόθεση, να ζητήσει νέο δάνειο ύψους 5.000 δραχ., για να αποπληρώσει το προηγούμενο χρέος, εάν η τελευταία λύση δεν γινόταν αποδεκτή. Σε επιστολή του το 1848, ο Π. Παπαδιαμαντόπουλος έγγραφε ότι μεταχειρίστηκε όλα τα μέσα και απευθύνθηκε σε όλους τους φίλους του για να εξοικονομήσει τα χρήματα, ώστε να μην προχωρήσει η διαδικασία κατάσχεσης των παραπάνω σταφιδαμπέλων. Όπως χαρακτηριστικά άλλωστε διατύπωνε, στη διαδικασία παρατηρήθηκαν πάρα πολλές παρατυπίες. Θεωρούσε ότι οι τιμές στις οποίες η Τράπεζα πρόσφερε τα κτήματα, ήταν κατά πολύ χαμηλότερες της αγοραίας τους αξίας. Εξάλλου, ο ίδιος παραπονέθηκε εγγράφως στην διοίκηση της Τράπεζας επειδή, παρά το ότι πούλησε μία σταφιδάμπελο στον Ιωάννη Μαυριόπουλο, προκειμένου να αποπληρώσει το υπόλοιπο των δόσεων και του συνολικού ύψους 6.400 δραχ. προς τους αδελφούς Φακίρη, τελικά εκτέθηκαν σε πλειστηριασμό και τα τρία κτήματα.⁶⁵ Για τα άλλα δύο κτήματα, ζήτησε

⁶⁴ Ιστορικό Αρχείο της Ε.Τ.Ε., Φακ. Δάνεια, κ. Α1Σ10, Υποφ. Κατασχετήρια, αρ. εγ. 29, 26 Ιαν. 1845.

⁶⁵ Αυτό συνέβη, διότι τόσο ο Μαυριόπουλος όσο και ο εγγυητής της νέας αγοράς Οικονομόπουλος, δεν αποδέχτηκαν τους όρους σχετικά με την αποπληρωμή της δόσης του δανείου του. Η πρώτη απειλή πλειστηριασμού έγινε στις 8 Σεπτεμβρίου του 1845, όταν ο κλητήρας του

να παραμείνουν στην ιδιοκτησία του, ώστε να τα παραχωρήσει προς την Τράπεζα για την αποπληρωμή του δικού του χρέους προς αυτήν και την εξασφάλιση των απωλειών της.⁶⁶ Δεν γνωρίζουμε την οριστική έκβαση της υπόθεσης όμως, μέσα από αυτά τα στοιχεία, καταδεικνύεται αφενός η συνεχής απόπειρα της Τράπεζας να διασφαλίσει τα οικονομικά της συμφέροντα πιέζοντας τους δανειολήπτες και αφετέρου η προσπάθεια να αξιοποιήσει τις οικονομικές της δυνατότητες, χωρίς να οδηγήσει τα μέλη της οικογένειας Παπαδιαμαντόπουλου σε οριστική οικονομική περιθωριοποίηση.

8. Η περίπτωση του Σπυρίδωνα Παπαδιαμαντόπουλου

Την ίδια περίοδο, ο άλλος αδελφός των Αδαμάντιου και Παναγιώτη, Σπυρίδωνας Παπαδιαμαντόπουλος, αιτήθηκε από την Ε.Τ.Ε. τον Ιούλιο του 1842, ενυπόθηκο δάνειο ύψους 6.000 δραχ. το οποίο έπρεπε να αποπληρώσει σε διάστημα 25 ετών.⁶⁷ Για τη σύναψη του δανείου έθεσε σε υποθήκη δύο κτήματα πατρικής κληρονομιάς. Με τα χρήματα αυτά σιόπευε να καλύψει τις τρέχουσες οικονομικές ανάγκες και να αποπληρώσει δύο άλλα δάνεια, που είχε λάβει από ιδιώτες: ένα δάνειο ύψους 1.657 δραχ. από τον Χριστόδουλο Γεροκωστόπουλο, και ένα δάνειο από την εταιρεία των *Αφών Φακίρη και Γλαράκη*, ύψους 950 δραχ.

δήμου Ιωάννης Δραπανιώτης δεν βρήκε στην οικία του τον Παναγιώτη για να του επιδώσει το αντίγραφο της απόφασης και το άφησε στον υπηρέτη του Χρήστο Μυλωνόπουλο. Βλ. λεπτομέρειες στο έγγραφο Ιστορικό Αρχείο της Ε.Τ.Ε., Σειρά XXI, Αλληλογραφία Ανταποκριτών Εσωτερικού, κωδ. Α1Σ21, φακ. 1, εγ. 25.α., 8 Σεπ. 1843 και Φακ. Δάνεια, κ. Α1Σ10, Υποφ. Κατασχετήρια, αρ. εγ. 40, 10 Φεβ. 1845. Ο Παπαδιαμαντόπουλος ωστόσο, οδήγησε στο Δικαστήριο τους Μαυριόπουλο και Οικονομόπουλο, και τους υποχρέωσε να αποπληρώσουν το εναπομείναν χρέος προς την εταιρεία, ενώ ο Φακίρης αναγκάστηκε να επιστρέψει τα κτήματα που δέσμευσε μέσω του πλειστηριασμού στους νομίμους κατόχους.

⁶⁶ Ιστορικό Αρχείο της Ε.Τ.Ε., Φακ. Δάνεια, κ. Α1Σ10, Υποφ. Κατασχετήρια, αρ. εγ. 40, 10 Φεβ. 1845.

⁶⁷ Ιστορικό Αρχείο της Ε.Τ.Ε., Φακ. Δάνεια, κ. Α1Σ10, Υποφ. Κατασχετήρια, αρ. εγ. 3, 1 Ιουλ. 1842.

Ο ακριβής λόγος για τον οποίο ζήτησε ενυπόθηκο δάνειο, ήταν πως το ύψος του κεφαλαίου και οι τόκοι των δανείων που είχε λάβει από τους ιδιώτες ήταν ιδιαίτερα υψηλοί, με αποτέλεσμα να μην είναι σε θέση να τους αποπληρώσει.⁶⁸

Για να διασφαλίσει τα συμφέροντα της τράπεζας, υποθήκευσε για δεύτερη φορά μια σταφιδάμπελο στο *Μιντιλόγλι*, έκτασης 9,95 στρεμμάτων, και το μισό από το συνολικής έκτασης 16,48 στρεμμάτων κτήμα στη θέση Βάλτον, πλησίον του χωριού *Λεύκα* (έκταση που καλλιεργούνταν ως μισιακή). Εμφυτευτής της σταφιδαμπέλου ήταν, από τις 31 Αυγούστου 1836, ο γεωργός Ανδρέας Σέτας. Για τα κτήματα που έθεσε υποθήκη, ο Σπυρίδωνας υποστήριξε ότι δεν ήταν υποθηκευμένα. Αντίθετα, ο έλεγχος που διεξήγαγαν οι υπηρεσίες της Τράπεζας, κατέδειξε ότι τα εν λόγω κτήματα είχαν ήδη υποθηκευθεί για τα δύο προηγούμενα δάνεια που είχε από πριν λάβει.⁶⁹

Η Τράπεζα βλέποντας αυτήν την κατάσταση, χορήγησε μικρότερο δάνειο συνολικού ύψους 4.000 δρχ. Η αντίδραση του Σπυρίδωνα ήταν άμεση. Με έγγραφό του στις 26 Ιουνίου 1843, διαμαρτυρήθηκε ότι ζήτησε δάνειο 6.000 δρχ. με το σκεπτικό ότι τα χρήματα αυτά μπορούσαν να τον βοηθήσουν να αποπληρώσει τους άλλους δανειστές του αλλά και να κινήσει με άνεση την τρέχουσα περίοδο. Εξάλλου η συνολική εκτίμηση στην οποία είχαν καταλήξει οι υπηρεσίες της Τράπεζας σχετικά με την αξία της υποθηκευμένης γης, περιοριζόταν στις 15.000 δρχ.⁷⁰ Ο δανειολήπτης θεώρησε ότι η στάση της Τράπεζας δεν τον βοηθούσε να υπερβεί τα οικονομικά του προβλήματα, διότι επρόκειτο για υποεκτίμηση της γης που είχε υποθηκεύσει. Τα χρήματα που δόθηκαν, δεν κάλυπταν κανένα έξοδο. «*Έμεινα πάλιν εις φρικτήν έλυψιν*», έγραφε απογοητευ-

⁶⁸ Ιστορικό Αρχείο της Ε.Τ.Ε., Φακ. Δάνεια, κ. Α1Σ10, Υποφ. Κατασχετήρια, αρ. εγ. 4, 29 Μαΐου 1842 και αρ. εγ. 19, 26 Ιουν. 1843.

⁶⁹ Ιστορικό Αρχείο της Ε.Τ.Ε., Φακ. Δάνεια, κ. Α1Σ10, Υποφ. Κατασχετήρια, αρ. εγ. 5, 10 Μαΐου 1842.

⁷⁰ Ιστορικό Αρχείο της Ε.Τ.Ε., Φακ. Δάνεια, κ. Α1Σ10, Υποφ. Κατασχετήρια, αρ. εγ. 19, 26 Ιουν. 1843.

μένος προς την Τράπεζα.⁷¹ Για να αντιμετωπίσει την «οικτρή» του όπως διατεινόταν, κατάσταση αιτήθηκε από την Τράπεζα να του χορηγήσει νέο δάνειο, συνολικού ύψους 1.000 δρχ., με την προϋπόθεση να διατηρήσει σε υποθήκη τα ίδια κτήματα.⁷²

Καθώς ωστόσο δεν υπήρξε καμία ουσιαστικά θετική εξέλιξη στο νέο του αίτημα, έστειλε επιστολή στη διοίκηση του πιστωτικού ιδρύματος, με την οποία ενημέρωνε ότι πούλησε τη μια από τις δύο σταφιδαμπέλους (αυτή στη θέση *Μιντιλόγλι*) στον Αδόλφο Γραφ ή Γκραφ, ο οποίος με τη σειρά του αναλάμβανε να ξεχρεώσει το συνολικό ποσό των 4.000 δρχ. προς την Τράπεζα. Η διοίκηση, αναγνωρίζοντας ότι ο Σπυρίδωνας δεν ήταν σε οικονομική θέση να αποπληρώσει το δάνειο, έκανε δεκτή την πρόταση και έτσι μετέθεσε την ευθύνη αποπληρωμής στον νέο αγοραστή, Α. Γραφ. Δυστυχώς για τον Σπυρίδωνα ο νέος οφειλέτης χρεοκόπησε, μη μπορώντας να ανταπεξέλθει στις οικονομικές του υποχρεώσεις προς την Τράπεζα.

«Ταύτα δεν αναφέρω επί σκοπόν να αποφύγω τας αυστηράς καταδίκτας της τραπεζής επειδή ο κ. Γραφ υπέπεσεν στο δυστύχημα της χρεωκοπίας, αφήσας επιφορτισμένην εις τας συνεπείας της καταδιώξεως δια ένα χρέος το οποίον πραγματικώς πλέον δεν οφείλω, και επειδή κατά νόμιμον λόγον η εθνική τράπεζα θέλει εκθέση εις πλειστηριασμόν δια την εξώφλησιν του χρέους τούτου και τα δύο προαναφερθέντα κτήματα (με εξαίρεση την έκταση στο Μιντιλόγλι)...»

έγραψε προς την Τράπεζα μετά από αυτές τις εξελίξεις.⁷³

Στη συνέχεια, αφού διέβλεψε ότι δεν ήταν δυνατόν να αποφύγει την πιθανότητα καταναγκαστικής κατάσχεσης και τον εκπλειστηριασμό των κτημάτων ο δανειολήπτης, ζήτησε να τεθεί σε πλειστηριασμό μόνο το ένα από τα δύο

⁷¹ Ιστορικό Αρχείο της Ε.Τ.Ε., Φακ. Δάνεια, κ. Α1Σ10, Υποφ. Κατασχετήρια, αρ. εγ. 19, 26 Ιουν. 1843.

⁷² Ιστορικό Αρχείο της Ε.Τ.Ε., Φακ. Δάνεια, κ. Α1Σ10, Υποφ. Κατασχετήρια, αρ. εγ. 19, 26 Ιουνίου 1843.

⁷³ Ιστορικό Αρχείο της Ε.Τ.Ε., Φακ. Δάνεια, κ. Α1Σ10, Υποφ. Κατασχετήρια, αρ. εγ. 21, 2 Μαρ. 1844.

κτήματα, αυτό που είχε πουλήσει στον Γραφ. Στην επιστολή του, πέρα από το ότι από καιρό δεν ήταν σε θέση να καλύψει τις υποχρεώσεις του προς την Τράπεζα, υποστήριξε ότι η οικονομική στενότητα είχε επιταθεί από τη στιγμή που η τιμή της σταφίδας βρέθηκε σε χαμηλότερα επίπεδα, *«θεορώ τον εαυτό μου αφανισμένον παντελώς ένεκα της περιστάσεως του εκπεσμού του προϊόντος της σταφίδος εκ του οποίου φοβούμαι ότι δεν θέλουν ευρεθή αγορασταίς και ως εκ τούτου δε θέλλη επαρκέση μόνον η σταφίς εις Μιντιλόγλι δια την ξεπληρωμήν του χρέους»*.⁷⁴

Στη συνέχεια κατέληγε στο ότι *«η πρότασίς μου αύτη όσον είναι δικαία δια τον λόγον ού κινδυνεύω να πληρώσω δύο φοραίς»*. Ύστερα από λίγο καιρό, απέστειλε νέα επιστολή, με την οποία ζητούσε από την Τράπεζα να του επιτρέψει να συμμετάσχει και ο ίδιος στον πλειστηριασμό, ώστε να οξυνθεί ο ανταγωνισμός ανάμεσα στους ενδιαφερομένους αγοραστές και να εξασφαλιστούν τα χρήματα, προκειμένου να ξεπληρωθεί το χρέος. Η Εθνική Τράπεζα έθεσε το κτήμα σε πλειστηριασμό με κατώτερο όριο την τιμή των 2.500 δρχ. Ανάμεσα σε όσους συμμετείχαν στον πλειστηριασμό, εμφανίστηκε και ο Σ. Παπαδιαμαντόπουλος, ο οποίος μάλιστα κατάφερε να «υπερθεματίσει» και απέκτησε εκ νέου τη σταφιδάμπελο μαζί με το αλώνι του κτήματος.⁷⁵ Η προσφορά του άγγιζε το ποσό που χρωστούσε στην Τράπεζα, δηλαδή τις 4.000 δρχ. Αφού απέκτησε εκ νέου το κτήμα, επέτρεψε στην Τράπεζα να συμφηφίσει το ποσό του δανείου με όσα

⁷⁴ Ιστορικό Αρχείο της Ε.Τ.Ε., Φακ. Δάνεια, κ. Α1Σ10, Υποφ. Κατασχετήρια, αρ. εγ. 23, 16 Ιουν. 1844

⁷⁵ Ιστορικό Αρχείο της Ε.Τ.Ε., Φακ. Δάνεια, κ. Α1Σ10, Υποφ. Κατασχετήρια, 25 Ιουν. 1844. Στη διαδικασία του πλειστηριασμού συμμετείχαν ακόμα ο Γεώργιος Παραμυθιώτης, εμπορογραμματέας, και ο Ευθύμιος Κεχαγιάς, ως αντιπρόσωπος της Εθνικής Τράπεζας. Ο Ευθύμιος Κεχαγιάς (1821-1885) καταγόταν απ' την Σεγδίτσα Φωκίδας, ενώ διετέλεσε σημαντικό στέλεχος της Εθνικής Τράπεζας, Πρόεδρος της Βουλής και Υπουργός των Οικονομικών τον δέκατο ένατο αιώνα.

καλούνταν να πληρώσει ο ιδιοκτήτης της γης από την εκποίησή της. Το δάνειο ωστόσο συνέχιζε να παραμένει σε ισχύ και η γη να βρίσκεται υποθηκευμένη.

Στην περίπτωση των αφών Παπαδιαμαντόπουλου, παρατηρήσαμε ότι η διοίκηση της Τράπεζας, με γνώμονα πάντοτε την εξασφάλιση των οικονομικών της συμφερόντων, άλλοτε επέδειξε μια ανεκτική στάση, χωρίς να οδηγήσει τα πράγματα σε ακραίες καταστάσεις, και άλλοτε με συνοπτικές διαδικασίες οδήγησε σε πλειστηριασμούς τους οφειλέτες της. Ακόμα όμως και σε αυτές τις περιπτώσεις, όπως φαίνεται, τα επιφανή πρόσωπα της πόλης έβρισκαν τρόπους να ξεφεύγουν από το οικονομικό αδιέξοδο και την οριστική περιθωριοποίηση, διατηρώντας δανειστικές σχέσεις προνομιακού χαρακτήρα με το υποκατάστημα της Ε.Τ.Ε., ενώ συνέχιζαν να εξασφαλίζουν δάνεια εύκολα και χωρίς ιδιαίτερα προσκόμματα.

Βέβαια η παρουσία της Τράπεζας στην περιοχή διαμόρφωσε ηπιότερους όρους πιστωτικής πολιτικής από αυτούς που ίσχυαν στην τοπική αγορά χρήματος. Πρόκειται δηλαδή, για δάνεια τα οποία απέκτησαν ισχυροί κτηματίες της πόλης από την Τράπεζα, σε μια περίοδο κατά την οποία αντιλαμβάνονται ότι οι συνθήκες οικονομικής ύφεσης δεν τους επέτρεπαν να ανταπεξέλθουν στα υψηλά επιτόκια των δανείων που λάμβαναν έως τότε, από τους ιδιώτες. Οι περιπτώσεις αυτές εγγράφονται σε μια γενικότερη λογική δανειοδότησης που ίσχυσε στην περιοχή. Η αδυναμία των ισχυρών σταφιδοκτημόνων να διατηρήσουν την οικονομική τους υπόσταση σε συνδυασμό με τις αυξομειώσεις που παρουσίαζε η τιμή της σταφίδας στις αγορές του εξωτερικού, διαμόρφωνε ένα πολλές φορές ασταθές οικονομικό πλαίσιο για τις επόμενες κινήσεις και επιλογές τους. Επιχείρησαν σταδιακά να εκμεταλλευτούν τις νομοθετικές ρυθμίσεις της νεοϊδρυθείσας Ε.Τ.Ε., αλλά και όταν αυτές δεν τους κάλυπταν, επιχείρησαν να αντιμετωπίσουν με άλλα μέσα τα προβλήματά τους. Κατέφευγαν σε διπλές υποθήκες της ιδιοκτητή τους γης, δανείζονταν συνεχώς τόσο από ιδιώτες, όσο και από την Ε.Τ.Ε., ενώ προσπαθούσαν να αποφύγουν την έγκαιρη αποπληρωμή των τόκων χρησιμοποιώντας πολιτικά ή άλλα μέσα. Από τα δύο παραδείγ-

ματα της οικογένειας Παπαδιαμαντόπουλου, επισημαίνεται η αδυναμία του νομικού συστήματος της πολιτείας να οργανώσει ένα λειτουργικό σύστημα υποθήκης, που να αποτελεί τη βάση ενός συστήματος χαμηλότοκου δανεισμού προς την πλειονότητα των καλλιεργητών, μικροϊδιοκτητών ή όσων αντιμετώπιζαν οικονομικές δυσχέρειες. Η περίοδος όμως στην οποία αναφερόμαστε, δηλαδή τα χρόνια στο μέσον του αιώνα, ήταν ένα διάστημα που χαρακτηρίζεται από οικονομικές ανισορροπίες και διαφοροποιήσεις, τόσο στην οικονομική βάση των ανθρώπων όσο και στην κοινωνική τους προβολή. Για να το πούμε πιο σχηματικά, στα χρόνια αυτά παρατηρούνται σημαντικές ανακατατάξεις στην κοινωνική πυραμίδα της περιοχής.

9. Οικονομικά προβλήματα και η προσπάθεια αντιμετώπισή τους

Στις αρχές της δεκαετίας του 1850, εκτός από τα προβλήματα που ήδη περιγράψαμε στο πεδίο του πιστωτικού συστήματος, οι οικονομικές δυσκολίες εντάθηκαν ακόμα περισσότερο. Στη συνήθη επιχειρηματολογία περί έλλειψης κεφαλαίων, προστέθηκε ένα ακόμα πρόβλημα: η προσβολή των σταφιδοφυτειών από την ασθένεια της «κοιδιώσεως». Σύμφωνα με τους ισχυρούς κτηματίες, η καταπολέμηση της ασθένειας ανέβαζε το κόστος παραγωγής σε πολύ υψηλά επίπεδα, εξαιτίας του θειάφισματος των κτημάτων.⁷⁶ Αυτό το πρόβλημα αποτέλεσε ένα επιπρόσθετο πλήγμα στην οικονομική ισχύ των σταφιδοκτηματιών. Παρόλο που δεν είμαστε σε θέση να εξακριβώσουμε το κόστος που προκάλεσε

⁷⁶ Αυτό υποστήριξαν εκπρόσωποί τους με πρόταση του Γεωργικού Συμβουλίου Αχαΐης-οήλιδος, βλ. *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας* τ. 3, 1855 σε δημοσίευση με τίτλο: «Γνωμοδότησεις του Γεωργικού Συμβουλίου του νομού Αχαΐας και Ηλίδος», σ. 158-163. Αντίθετα ο Εμμανουήλ Χαϊρέτης, αρκετά χρόνια αργότερα στη μελέτη του με τίτλο: «*Η καλλιέργεια της σταφιδάμπελου*», Πάτρα 1878, σ. 93, τόνιζε ότι η οικονομική επιβάρυνση των κτηματιών ήταν ασήμαντη μπροστά στην ωφέλεια που προσέφερε το θειάφισμα των φυτών. Το ίδιο θέμα απασχόλησε επανειλημμένα και το Δημοτικό Συμβούλιο της πόλης των Πατρών τις δύσκολες εκείνες χρονιές. Βλ. χαρακτηριστικά *Πρακτικά της Συνεδρίασης της 25^{ης} Αυγούστου 1854*.

η ασθένεια στους ιδιοκτήτες της περιοχής και ειδικά στην οικονομική επιφάνεια των Παπαδιαμαντόπουλων.

Από το 1857 έως το 1870, ο Παναγιώτης προχώρησε σε συνεχείς αγοραπωλησίες γης. Σε 27 έγγραφα φέρεται να πουλά σημαντικό μέρος της ακίνητης περιουσίας του, ενώ σε τέσσερις μόλις περιπτώσεις καταγράφεται ότι αγόρασε γη. Οι δύο από αυτές τις αγορές μάλιστα, οφείλονταν στη συμμετοχή του σε κατακυρωτικές διαδικασίες πλειστηριασμού και όχι σε απόκτηση γης στην αγοραία αξία της.⁷⁷ (Παράρτημα με πίνακα αγοραπωλησιών από υποθηκοφυλακείο Πατρών). Η πρώτη αγορά εντοπίζεται στις 16 Φεβ. 1864, όταν αγοράζει 5 στρέμματα αμπέλου στην περιοχή Σαμακιά από την Αγγελική χήρα Αναστασίου Λεπενιώτη έναντι του ποσού των 850 δρχ. Ο πωλητής έλαβε 350 δρχ. και όπως δηλώνεται στο βιβλίο μεταγραφών θα λάβει από την 1^η Σεπτεμβρίου άλλες 500 δρχ.⁷⁸ Αγόρασε επίσης από τον Κυριαζή Μητρόπουλο έκταση στη θέση *Καμάραις* 6 στρεμμάτων έναντι του συνολικού ποσού των 520 δρχ.⁷⁹

Το 1857 πουλά 442,80 πήχεις ενός οικοπέδου, που μέχρι τότε ανήκε στον αδελφό του Αδαμάντιο Παπαδιαμαντόπουλο και βρισκόταν στο 9^ο τετράγωνο της κάτω πόλεως, αντί του ποσού των 307,20 δρχ. Μέρος αυτού του ποσού, και συγκεκριμένα το ποσό των 105 δρχ., πήγε στον Μάρκο Μεσσηνέζη για αποπληρωμή προηγούμενου χρέους του Αδαμάντιου προς τον Μεσσηνέζη.⁸⁰ Τον επόμενο χρόνο (1858), πούλησε 160 πήχεις στο 32^ο τετράγωνο της Άνω Πόλεως, στον Ανδρέα Αγγελικόπουλο, έναντι του συνολικού ποσού των 640 δρχ.⁸¹ Τον Αύγουστο του ίδιου έτους, πούλησε έκταση 200 πήχεων από το ίδιο οικόπεδο στον Χρυσανθάκη Γιαννουλόπουλο, ενώ είχε ήδη πουλήσει στον

⁷⁷ Το σύνολο των αγοραπωλησιών προέρχεται από τα βιβλία μεταγραφών του Υποθηκοφυλακείου Πατρών, Βιβλία Μεταγραφών από 1-25, 1850-1875. Βλ. Πίνακας 2.

⁷⁸ Υπ. Π., (βιβλίο μεταγραφών) 20 / (αύξων αριθμός) 3569, 16 Φεβ. 1864.

⁷⁹ Υπ. Π., 27/4912, 24 Ιαν. 1866. Βλ. επίσης κατακυρωτική έκθεση υπέρ του Παναγιώτη Παπαδιαμαντόπουλου Υπ. Πατρών, 23/4194, 29 Ιαν. 1865.

⁸⁰ Υπ. Π., 13/ 2310 17 Απρ. 1857.

⁸¹ Υπ. Π., 3/642, 30 Οκτ. 1858.

Φ. Ζέρβα έκταση 300 πήχεων έναντι 750 δρχ.⁸² Στον επίσης «εμποροκτηματία» Χριστόδουλο Σπηλιωτόπουλο, είχε πουλήσει ένα άλλο τμήμα του οικοπέδου στο 31^ο τετράγωνο της πόλης, έναντι 1.000 δρχ. Η μεγαλύτερη έκταση όμως από το περιβόλι αυτού του οικοπέδου, παρέμενε στην απόλυτη κατοχή του Παπαδιαμαντόπουλου, καθώς γειτνιάζε με τη μεγαλοπρεπή κατοικία της οικογένειας. Οι αγοραπωλησίες δεν αφορούσαν αποκλειστικά αστικές, αλλά και αγροτικές εκτάσεις κυρίως από τα κτήματά του στον οικισμό *Σαραβάλι*. Έτσι, πούλησε αρχικά στον «γεωργοκτηματία» Θάνο Μασαχιό έκταση 4,383 περίπου στρεμμάτων, τμήμα μιας μεγαλύτερης έκτασης, η οποία είχε περιέλθει στην ιδιοκτησία του από πατρική κληρονομιά, αλλά και από εκποιήσεις εθνικής γης μέσω των οποίων είχε επεκτείνει την ιδιοκτησία του.⁸³ Η συμφωνία φαίνεται να υπήρξε αρχικά ευνοϊκή για τον πωλητή, καθώς ο αγοραστής θα πλήρωνε την τιμή σε τρεις ισόποσες δόσεις, ύψους 1.000 δρχ. η καθεμία, με ετήσια επιβάρυνση 12% (228,15 δρχ. ανά στρέμμα). Στη θέση «*Ταξιάρχης*», επίσης πούλησε 1,200 μέτρα στον «γεωργό» Παναγή Σπηλιωτόπουλο, έναντι του συνολικού αντιτίμου των 1.200 δρχ και πέντε στρέμματα στο Δημήτριο Μασαχιό. Η πλήρης αποπληρωμή του πωλητή θα γινόταν με το συνολικό αντίτιμο των 2.500

⁸² Υπ. Π., 4/631, 17 Νοεμ. 1858.

⁸³ Οι συμφωνίες που εμπεριέχονται σε παρόμοιου χαρακτήρα έγγραφα, αποκρύπτουν έμμεσες λογικές κυριαρχίας ή και κοινωνικών συγκρούσεων ανάμεσα σε μέλη διαφορετικών κοινωνικών κατηγοριών. Για παράδειγμα, ο ισχυρός εμποροκτηματίας και βουλευτής Πατρών για μια εκλογική περίοδο (1847), Παναγιώτης Παπαδιαμαντόπουλος, πουλά μέρος των ιδιοκτησιών του σε χαμηλές τιμές σε ανθρώπους κατώτερης από τον ίδιο κοινωνικής στάθμης, για να βελτιώσει την οικονομική του κατάσταση. Σε αυτό το συμπέρασμα, συμβάλλει και η διάκριση των όρων που χρησιμοποιούνται στα επίσημα έγγραφα σχετικά με τις ιδιότητες των εμπλεκομένων στις αγοραπωλησίες. Στην προκειμένη περίπτωση, ο αγοραστής χαρακτηρίζεται «γεωργοκτηματίας», ενώ ο πωλητής «κτηματίας» ή «εμποροκτηματίας», με ευνόητο το ιδεολογικό βάρος της ορολογίας, αλλά και του πλαισίου και της οικονομικής και κοινωνικής θέσης που απηχούν ανάλογοι όροι. Αυτοί οι χαρακτηρισμοί δεν περιγράφουν ουδέτερα τις κοινωνικές διεργασίες που συμβαίνουν στην κοινωνία της Πάτρας στα μέσα του αιώνα, αλλά αντίθετα, προσδιορίζουν και τις σχέσεις των διαφορετικών κοινωνικών κατηγοριών. Βλ. Υπ. Π., 29/5446, 8 Μαρ. 1860.

δρχ. από τις οποίες 300 δρχ. τον Αύγουστο του ίδιου χρόνου και τις 2.200 σε τέσσερις δόσεις των 550 δρχ. με τόκο 10%.⁸⁴ Η συγκεκριμένη συμφωνία προέβλεπε μια προκαταβολή ύψους 300 δρχ. ενώ τα υπόλοιπα χρήματα θα δι-
νονταν σε τέσσερις ισόποσες ετήσιες δόσεις.⁸⁵ Από το ίδιο μεγάλο κτήμα πού-
λησε στον Γεώργιο Γιαννόπουλο 6 στρεμμάτων στα 1864. Με το έγγραφο που
εντοπίσαμε στο βιβλίο μεταγραφών του υποθηκοφυλακείου ο Παναγιώτης «κη-
ρύσσεται πληρωμένος» εκτός ενός ποσού 400 δρχ., το οποίο μετατρέπεται σε
απλό δάνειο.⁸⁶

Από την έκταση που κατείχε στον *Άγιο Ιωάννη τον Πράτσια* πούλησε το
1858, στον «*αμαξηλάτη*» Μιχαήλ Μπάρα και στον Παναγή Παλαιολόγο, μέρος
(240 πήχεις) από το ιδιόκτητο περιβόλι του. Από τη συμφωνία με τον «*αμαξη-
λάτη*» παρέλαβε «τους μετρητοίς» 200 δρχ., ενώ το υπόλοιπο ποσό των 232
δρχ., θα το παρέδιδε ο αγοραστής τα επόμενα χρόνια με επιβαρυνόμενο τόκο
ύψους 12%.⁸⁷ Στις 21 Μαρ. 1861 πούλησε επίσης στον κτηματία Γ. Σαρδελιά-
νο έκταση στο *Παυλόκαστρο* 36,7 στρεμμάτων έναντι 2.202 δρχ. συνολικά.⁸⁸

Προηγουμένως, είχε πουλήσει στον Νικόλαο Ροδόπουλο έκταση 10
στρεμμάτων στη θέση *Γραία* του δήμου Πατρών, με συνολικό αντίτιμο της τά-
ξης των 800 δρχ. (80 δρχ. ανά στρέμμα).⁸⁹ Το 1860, πούλησε συνολική έκταση
22 στρεμμάτων (9,5 στρέμματα και 13,484 στρέμματα αντίστοιχα) στις περιο-
χές *Μιντιλόγλι* και *Χαλκωματά*, και ενώ το δεύτερο κτήμα ήταν υποθηκευμένο.
Το ποσό που έλαβε αγγίζει τις 11.000 δρχ., από τις οποίες παρακράτησε τις

⁸⁴ Υπ. Π., 29/5350, 20 Ιουλ. 1861. Δεν γνωρίζουμε τις τυχόν συγγενικές σχέσεις ανάμε-
σα στους αγοραστές, μάλλον όμως πρόκειται για ενιαία ιδιοκτησία. Αυτό προκύπτει και από το
στοιχείο ότι τα κτήματα που περνάνε στην κατοχή της οικογένειας Μασαχιού, συνορεύουν με
άλλες ιδιοκτησίες τους.

⁸⁵ Υπ. Π., 29/5350, 20 Ιουλ. 1861.

⁸⁶ Υπ. Π., 40/7787, 21 Φεβ. 1870.

⁸⁷ Υπ. Π., 5/752, 24 Οκτ. 1858.

⁸⁸ Υπ. Π., 12/2078, 21 Μαρ. 1861.

⁸⁹ Υπ. Π., 7/1254, 11 Νοεμ. 1859.

1.600 για να αποπληρώσει ένα δάνειο προς τον γαμπρό του Δ. Μαλτέζο και να απαλλάξει το δεύτερο κτήμα από την υποθήκη.⁹⁰ Τις επόμενες πωλήσεις ο Π. Παπαδιαμαντόπουλος τις πραγματοποιεί στον οικισμό *Σαραβάλι*. Την ίδια τακτική ακολούθησε και στην περίπτωση της γης που κατείχε στο *Μιντιλόγλι*. Εκεί πούλησε πρώην εθνικοϊδιόκτητο περιβόλι 2 στρεμμάτων και 650 μέτρων στη θέση *Δαφνίζα*, στον Ιωάννη Τζέλο.⁹¹ Αυτό είχε περιέλθει στην ιδιοκτησία του ύστερα από κατακυρωτική έκθεση πλειστηριασμού του 1865.⁹² Η αξία του μικρού σε έκταση κτήματος που πουλήθηκε υπολογίστηκε σε 280 δρχ., τις οποίες όμως αδυνατούσε να καλύψει ο αγοραστής. Το χρηματικό τίμημα είχε προσδιοριστεί να αποδοθεί στις 15 Αυγούστου του 1866, με ετήσιο τόκο 12%, ενώ παράλληλα θα παραδιδόταν στον πωλητή πέντε χιλιάδες λίτρα σταφιδοκάβρου της αμέσως επόμενης σοδειάς. Στον άνδρα της κόρης του Ιωάννας και ισχυρό ετερόχθονα έμπορο της πόλης Διονύσιο Μαλτέζο, πούλησε γη 7 στρεμμάτων με σταφίδες στο *Μιντιλόγλι*, έναντι της συνολικής τιμής των 4.550 δρχ.⁹³ Το παραπάνω κτήμα, σύμφωνα με τις πληροφορίες που περιλαμβάνονται στην πηγή, εκτός από τις σταφίδες περιλάμβανε και άλλα δένδρα, ελαιόδεντρα, απιδιές κ.α. Ακόμα μεγαλύτερη έκταση πούλησε στο ίδιο πρόσωπο το 1866, εξαιτίας σημαντικής οφειλής προς αυτόν ύψους 20.000 δρχ., που είχε προκύψει από αλλεπάλληλα δάνεια τα οποία είχε λάβει από το γαμπρό του. Εκτός από το υψηλό ποσό το οποίο κλήθηκε να αποπληρώσει, οι δύο πλευρές συμφώνησαν να προχωρήσουν σε ένα συμφητισμό, με βάση τον οποίο ο Π. Παπαδιαμαντόπουλος θα πουλούσε 22 στρέμματα γης σε χαμηλή τιμή στο Μαλτέζο.⁹⁴ Το γεγονός ότι το 1866 χρωστούσε ένα τόσο σημαντικό ποσό, με-

⁹⁰ Υπ. Π., 20/3563, 22 Φεβ. 1864.

⁹¹ Υπ. Π., 25/4615, 27 Σεπ. 1865. Είχε προηγηθεί στις αρχές του 1865 μια ακόμα αγορά άλλων τριών στρεμμάτων ύστερα από διαδικασία πλειστηριασμού. Υπ. Πατρών, 23/4194, 29 Ιαν. 1865.

⁹² Υπ. Π., 25/4614, 27 Οκτ. 1865.

⁹³ Υπ. Π., 20/ 3562, 22 Φεβ. 1864.

⁹⁴ Υπ. Π., 27/4912, [1866].

γαλύτερο ακόμα και από τις ετήσιες αποδοχές του, ίσως μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα έσοδα του Παναγιώτη Παπαδιαμαντόπουλου βαίνουν συνεχώς μειούμενα.

Αυτή η υπόθεση εξάλλου, επιβεβαιώνεται και από την αλλαγή της επαγγελματικής του ιδιότητας. Η επιλογή αρχικά του επαγγέλματος του «υποθηκοφύλακα» και αργότερα του «συμβολαιογράφου», δεν σήμαινε βέβαια την πλήρη ανατροπή του κοινωνικού του στάτους· άλλωστε, η επαγγελματική ιδιότητα του «υποθηκοφύλακα» ή ακόμα και αυτή του «συμβολαιογράφου», είχε ιδιαίτερα σημαίνουσα συμβολική αξία και απέδιδε ιδιαίτερο κύρος στον κάτοχό της στην εμπορική κοινωνία της πόλης.⁹⁵ Οι μεταβολές όμως αυτές στον επαγγελματικό χώρο, ακόμα και αν δεν καταδεικνύουν μια συνεχιζόμενη πτώση, αναμφισβήτητα καταγράφουν μια μείωση της δυναμικής του παρουσίας στο ανταγωνιστικό οικονομικό περιβάλλον της εποχής. Από την άλλη, η επιλογή της ιδιότητας του υποθηκοφύλακα, του επέτρεπε μια ευνοϊκότερη μεταχείριση από τις υπηρεσίες της Εθνικής Τράπεζας. Η Ε.Τ.Ε., παρά το γεγονός ότι της χρωστούσε ένα αξιολύπητο ποσό, δεν προχωρά σε οικονομικές διώξεις και κατασχέσεις εναντίον του, με το αιτιολογικό της επαγγελματικής του ιδιότητας.⁹⁶

Οι οικονομικές δυσχέρειες που μέχρι τα μέσα του αιώνα μπορούσαν να αντιμετωπίζονται από τα μέλη της οικογένειας, τώρα φαίνονται να συσσωρεύονται ενώ στη συνέχεια δείχνουν αξεπέραστες. Ο προχωρημένης πια ηλικίας Παναγιώτης, εκφραστής της οικονομικής πολιτικής του εμπορικού οίκου, δα-

⁹⁵ Το Υπουργείο Δικαιοσύνης απένειμε την ιδιότητα του συμβολαιογράφου στον Π. Παπαδιαμαντόπουλο ύστερα από την απονομή πτυχίου στις 4 Απρ. 1878. (Βιβλιοθήκη Βουλής, Αρχείο Παπαδιαμαντόπουλου αρ. εγ. 136). Ως υποθηκοφύλακας είχε διοριστεί δύο χρόνια πριν (Βιβλιοθήκη Βουλής, Αρχείο Παπαδιαμαντόπουλου, αρ. εγ. 139, 3 Μαρ. 1876).

⁹⁶ Βλ. τις πληροφορίες που προέρχονται από τις *Ανταποκρίσεις των Επιθεωρητών των τοπικών υποκαταστημάτων για τις οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπιζε η οικογένεια*, σύμφωνα με τις οποίες ο Παναγιώτης Παπαδιαμαντόπουλος, αν και στα 1879 οφείλει το ποσό των 45.034,31 δρχ. στην Ε.Τ.Ε. για κεφάλαιο ύψους 35.000, δεν διώκεται με κατασχέτηρια και εκθέσεις πλειστηριασμών «...επειδή ο οφειλέτης ούτος τυγχάνει υποθηκοφύλαξ Πατρών, δεν εγένετο περαιτέρω κατ' αυτού ενέργειαν», αρ. εγ. 13, σ. 402.

νείζεται συνεχώς από την Ε.Τ.Ε., αλλάζει επαγγέλματα και αδυνατεί να αποπληρώσει τα δάνεια του, όπως συμβαίνει και με τα αδέρφια του.

Επιεντρώσαμε το ενδιαφέρον μας στην οικογένεια Παπαδιαμαντόπουλου θεωρώντας ότι η μελέτη μας, αν εστιάσει στο επίπεδο της μικροοικονομίας και κυρίως στην οικονομική δράση των προσώπων μιας οικογένειας, μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση επιλογών, διαφοροποιήσεων, δυνατοτήτων και προβλημάτων. Η περίπτωση αυτής της οικογένειας, μάς δείχνει ότι ένας κύκλος κλείνει και φτάνει στο τέλος του. Ανοίγονται άλλες προοπτικές πλέον, οι οποίες όμως είναι πολύ πιο πρόσφορες για όσους μπορούν να προσαρμοστούν στις νέο οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον.

10. Η περίπτωση Δημήτριου Ρετηνιώτη

Πολύ πιο ομαλή συνέχεια ανάμεσα στις διαφορετικές γενιές και περιόδους, παρατηρείται στην περίπτωση της οικογένειας προκρίτων Ρετηνιώτη, όμως και σε αυτή παρατηρείται μια φθίνουσα πορεία. Η οικογένεια Ρετηνιώτη ή Ρετουνιώτη υπήρξε από τις παλαιότερες, πιο εξέχουσες οικογένειες δημογερόντων της περιοχής. Η κατοχή σημαντικής έκτασης ιδιοκτητής γης, και η συστηματική ενασχόληση των μελών της με το εμπόριο, συνιστούσαν τα βασικά μέσα διατήρησής της στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας κατά το τέλος της επανάστασης και την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Ο Σπυρίδωνας Ρετηνιώτης επίσης, είχε διατελέσει πριν την επανάσταση στην υπηρεσία του ισχυρού εμπόρου της πόλης Ιωάννη Παπαδιαμαντόπουλου.⁹⁷

Το πλέον γνωστό μέλος της οικογένειας στην πόλη, υπήρξε ο γιος του Σπυρίδωνα, Δημήτριος Ρετηνιώτης, ο οποίος μεταξύ άλλων διατηρούσε μεγαλοπρεπές οίκημα στη συνοικία *Παντοκράτορα*, δίπλα στο κάστρο στην άνω πόλη. Εκτός από την ιδιοκτησία αυτή στην άνω πόλη, επέκτεινε τις αγορές του και στην κάτω πόλη. Με την ίδρυση του ελληνικού κράτους απέκτησε άλλα δύο

⁹⁷ Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, σ. 1743.

αστικά οικόπεδα, από τα οποία το ένα βρισκόταν στο Α' τετράγωνο της νέας περιφέρειας και είχε συνολική έκταση 340 πήχων, και το δεύτερο ήταν συνολικής έκτασης 500 πήχων στην ίδια περιοχή.

Η κτηματική περιουσία των Ρετηνιώτη ήταν μεγάλη και εκτεινόταν σε πολλές και διαφορετικές περιοχές της επαρχίας. Η μεγαλύτερη έκταση γης την οποία διατηρούσαν, βρισκόταν στον οικισμό *Μπρακουμάδι* (σημερινή ονομασία *Βασιλικό*), ενώ αργότερα όταν πουλήθηκε, περιήλθε στην ιδιοκτησία μιας άλλης σπουδαίας οικογένειας της πόλης, των Γαλανόπουλων. Όπως μας πληροφορεί ο βιογράφος της οικογένειας, Παναγιώτης Παπανδρόπουλος, η γη αυτή υπολογίζεται συνολικά σε 600 στρέμματα περίπου. Άλλες εκτάσεις διέθετε η οικογένεια στον οικισμό *Σαραβάλι*, στην περιοχή *Ψαροφάι*, στην *Ποτοβάγια* (σημερινή *Λεύκα*), στον *Άγιο Γεώργιο Λάγγουρα*, στον *Άγιο Ιωάννη Πράτσικα*, στην *Κρύα Ιτεών*, στην *Σαμακιά ή Σαμακά*, και στα *Βραχνέικα*, όπου διασώζεται έως και σήμερα τοπωνύμιο με την επωνυμία της οικογένειας: ο ναός του Αγίου Νικολάου Λεύκας βρισκόταν στην ιδιοκτησία της οικογένειας μέχρι το 1875, όταν και παραχωρήθηκε οριστικά στο «*Συνάφριον Οινοπνευματωπών και Οινοπαραγωγών Πατρών*».⁹⁸ Στο πρόσωπο του Ρετηνιώτη πάντως η έννοια του δημογέροντα συνδύαζε πολλαπλούς και συχνά διαφορετικούς ρόλους, από τη μία του σημαντικού προσώπου- συνεργάτη του Ιωάννη Παπαδιαμαντόπουλου, του ανθρώπου που έλαβε μέρος στον αγώνα της ανεξαρτησίας και από την άλλη του κτηματία σημαντικής έκτασης γης. Ο συνδυασμός αυτός βρίσκει εφαρμογή, και σε μια ακόμα ισχυρή προσωπικότητα της εποχής, τον Λέοντα Μεσσηνέζη, ο οποίος έδρασε την ίδια χρονική περίοδο στη γειτονική πόλη του Αιγίου.

11. Το εμπορικό δίκτυο του οίκου Λέοντα Μεσσηνέζη

⁹⁸ Οι πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με την περίπτωση Ρετηνιώτη, προέρχονται από το δημοσιευμένο άρθρο του Παναγιώτη Δημ. Παπανδρόπουλου «Οι δημογέροντες Ρετινιώτη των Πατρών» στον *Τόμο Τιμητικό Κ. Ν. Τριανταφύλλου*, Β, 725-742, Πάτρα, 1993.

Η οικονομική ισχύς μιας οικογένειας, δεν προερχόταν αποκλειστικά από την εκμετάλλευση και κατοχή σημαντικών σταφιδοφόρων ειτάσεων ή τη συνεργασία των μελών της με άλλους εξέχοντες οικονομικούς παράγοντες της πόλης, όπως είδαμε εν συντομία να ισχύει στην περίπτωση της οικογένειας Ρετηνιώτη, αλλά και από τα σημαντικά έσοδα που προέκυπταν από τον έλεγχο του εμπορίου και της τιμής του προϊόντος της κορινθιακής σταφίδας. Αυτό είδαμε να ισχύει μερικώς στην περίπτωση της οικογένειας Παπαδιαμαντόπουλου, και όπως φαίνεται από το επόμενο παράδειγμα, του Λέοντα Μεσσηνέζη, συχνά έπαιρνε μεγαλύτερες διαστάσεις.⁹⁹ Στην περίπτωση του οίκου Μεσσηνέζη, θα

⁹⁹ Οι πληροφορίες προέρχονται από την αλληλογραφία του Λέοντα Μεσσηνέζη, σημαντικού εμπόρου της πόλης του Αιγίου, κατά την πρώτη πεντηκονταετία του αιώνα. Το υλικό αυτό αντιστοιχεί στο μικρό χρονικό διάστημα, από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1840. Βλ. επίσης τις χρήσιμες πληροφορίες που αντλούνται από τον Θ. Καλαφάτη, στο *Αγροτική Πίστη και Οικονομικός Μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο*, τ. Β', Αθήνα 1991, σ. 50, 51 και Παράρτημα 270-275. Από το σύνολο των πληροφοριών, δεν μπορούμε να συνάγουμε ακριβή δεδομένα σχετικά με το ύψος των τιμών των προϊόντων μόνο ενδεικτικά στοιχεία μπορούμε να αναφέρουμε. Επίσης, δεν μπορούμε να συνάγουμε σε βάθος χρόνου το επίπεδο των οικονομικών μεγεθών του εμπορικού του οίκου ή να το συγκρίνουμε με άλλες περιόδους. Επίσης, στην περίπτωση της οικογένειας Μεσσηνέζη, δεν θα ασχοληθούμε καθόλου με την πολιτική παρουσία των μελών της, παρότι υπήρξε έντονη, ούτε με την ιδιοκτησία που διέθεταν τα μέλη της. Πρέπει να σημειωθεί ότι το υλικό που διαθέτουμε αφορά μόνο τις επιστολές που λαμβάνει ο Λέοντας Μεσσηνέζης από τους ανταποκριτές που βρίσκονται στην υπηρεσία της εμπορικής του εταιρείας. Ο Λέοντας Μεσσηνέζης, σταφιδέμπορος και αστυνόμος Αιγίου, αφού εγκαταστάθηκε από την Αθήνα στο Αίγιο, παντρεύτηκε την Μαρία Λόντου. Από το γάμο τους προήλθαν τρεις γιοί, ο Σωτήριος (1813-1893), ο Μιλτιάδης και ο Ιωάννης, και μια κόρη, η Ζωή Μεσσηνέζη. Οι δύο μεγαλύτεροι σε ηλικία γιοί του Λέοντα απασχολήθηκαν στην εμπορική εταιρεία του πατέρα, παρά τους αρχικούς δισταγμούς, κυρίως του Μιλτιάδη, ως προς αυτήν την εξέλιξη. Μετά την πτώχευση της εταιρείας το 1841, τα ηνία της ανέλαβε ο Σωτηράκης Μεσσηνέζης, ο οποίος εγκαταστάθηκε για αυτόν το λόγο στο Αίγιο. Το δεύτερο μεγάλο χτύπημα στην εταιρεία ήλθε με τη σταφιδική κρίση (1893). Το ίδιο εκείνο έτος ο Σωτηράκης Μεσσηνέζης πέθανε και άφησε και κενή την θέση του Δημάρχου της πόλης. Τα δύο τέκνα της οικογένειας είχαν σπουδάσει στην Ιόνιο Ακαδημία της Κέρκυρας. Και στις περιπτώσεις των γιων αλλά και της κόρης, ακολουθήθηκε η πρακτική ενδογαμιών που χαρακτήριζε τους ισχυρούς παράγο-

επιεντρώνουμε το ενδιαφέρον μας αποκλειστικά στην προσπάθεια που κατέβαλε ώστε να δημιουργήσει μια ισχυρή και ανταγωνιστική εμπορική εταιρεία, ικανή να αποφέρει κέρδη σε βάθος χρόνου. Θα στηριχθούμε επίσης στις λιγοστές πληροφορίες που διαθέτουμε σχετικά με την εκμετάλλευση γης.

Ο Λέοντας Μεσσηνέζης (1787-1850), εξέχουσα προσωπικότητα της οικονομικής ζωής του τόπου με καταγωγή από τη Χίο, πριν την επανάσταση εγκαθίσταται μόνιμα στην πόλη του Αιγίου (τη Βοστίτσα) και λίγα χρόνια μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους δραστηριοποιείται κυρίως στο εμπόριο προϊόντων προς το εξωτερικό. Είναι ενδιαφέρουσα η επιλογή από τον Μεσσηνέζη της πόλης του Αιγίου για την μελλοντική του αποκατάσταση, σε μια τόσο κρίσιμη χρονικά περίοδο, λίγο καιρό πριν το ξέσπασμα της ελληνικής επανάστασης. Υποθέτουμε ότι ο τόπος προτίμησής του εμπόρου θα ήταν ενδεχομένως διαφορετικός μετά την επανάσταση, κρίνοντας από τις μετεπαναστατικές επιλογές εμπόρων, όπως των αδελφών Γερούση ή του Μ. Κόλλα. Στη δική τους περίπτωση, αν και προέρχονταν από την ίδια με το Μεσσηνέζη περιοχή της Νοτιοανατολικής Μεσογείου, επιδίωξαν να εκμεταλλευτούν όσο περισσότερες δυνατότητες τους δίνονταν και στράφηκαν στο πολλά υποσχόμενο κέντρο των οικονομικών εξελίξεων, δηλαδή την πόλη της Πάτρας.¹⁰⁰

ντες της περιοχής. Ο Σωτήριος Μεσσηνέζης νυμφεύθηκε την κόρη του ισχυρού παράγοντα και προκριτού από την Ηλεία Γεωργίου Σισσίνη, την κόρη του δε την πάντρεψε με τον μετέπειτα πολιτικό της πόλης, Στυλιανό Κοντογούρη. Ο δευτερότοκος γιος, Μιλτιάδης Μεσσηνέζης (1815-1885), παντρεύτηκε την Ανθή Δημητρίου από το Αίγιο. Οι πληροφορίες προέρχονται κυρίως από το *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικό Λεξικόν*, του Σπ. Βωβολίνη, τ. Β', σ. 335-345.

¹⁰⁰ «...προς τον αύγουστον ή το πολύ τον Σεπτέμβριον να είσαι εδώ όπου τότε συμφωνίες να ιδόμεν που έχουμαι να κατοικήσουμαι [...] δια τας Αθήνας είναι αποφασιστικά γνώμι ότι έχει να γίνει προτεύουσα, μα κύριος ιδε πότε. Ο πηραιάς όπου είναι το ακροθαλάσσιον τους εξιτήθη από τους Χίους δια να τον κατηρίσουν· αυτό ο Βασιλέας τους το αποφάσισε, αυτή είναι όμως δύο κόματα η μεν θέλουν να ηπάγουν η περισσότερη δεν θέλουν και ούτω και αυτή τι έχουν να κάνουν δεν ηξέβρουν. το Ναύπλιο έγινε μια πολλά λαμπρότερον και ασφαλέστερον από το εδώ. Η Πάτρα και αυτή καθημερινός αυξάνει και ογλήγωρα θέλει γίνει μια πολλά καλή πόλης

Μετά την έλευσή του στο Αίγιο, ο Μεσσηνέζης συγγενεύει με την ισχυρή οικογένεια των Λόντων, προκριτών και πολιτικών της πόλης των Καλαβρύτων, όταν νυμφεύεται την αδελφή του Ανδρέα Λόντου, Μαρία. Από τα στοιχεία που αντλούνται από άλλες μελέτες και αναφέρονται στην εκτίμηση της περιουσίας της οικογένειας του Λέοντα Μεσσηνέζη, φαίνεται ότι το 78% της αξίας του συνόλου αφορά κτηματικά στοιχεία, ενώ το υπόλοιπο 22%, εμποροαστικά. Η συνολική αποτίμηση της στρεμματικής περιουσίας αγγίζει περίπου τα 500 στρέμματα, αν και αυτά φαίνεται ότι δεν ήταν ενιαία. Το εισόδημά του, σύμφωνα με τους υπολογισμούς που κάνει ο Καλαφάτης, είναι 60 φορές μεγαλύτερο από το εισόδημα ενός κατόχου γης δέκα στρεμμάτων.¹⁰¹ Η κατοχή και εκμετάλλευση τέτοιου μεγέθους κτημάτων επομένως, παρά την απουσία στοιχείων και πληροφοριών που αφορούν την ποιότητα του εδάφους ή την ηλικία των φυτειών τους, δεν μας εμποδίζουν να θεωρήσουμε την περιουσία της οικογένειας ιδιαίτερα σημαντική.

Τα κέρδη που αποκόμιζαν οι έμποροι ήταν πολλαπλά και προέκυπταν τόσο από τον έλεγχο της τιμής των προϊόντων τα οποία εμπορεύονταν, όσο και από τους τρόπους που μεταχειρίζονταν οι ανταποκριτές με την καθοδήγηση των διευθυντών τους για να αυξήσουν τα έσοδα των εταιρειών. Οι ανταποκριτές έχουν επιπλέον και την ευθύνη να στέλνουν πληροφορίες για προϊόντα πολυτελείας στους ενδιαφερομένους εισαγωγείς που οι τελευταίοι επιθυμούσαν να εισάγουν. Ο Λέοντας Μεσσηνέζης για παράδειγμα, ζητά από τους ανταποκριτές του στην Τεργέστη να του στείλουν από την Βιέννη μια σιδερένια άμαξα για άλογο.¹⁰²

και εμπορικοτάτη». Η επιστολή αυτή στέλνεται από τον Μανώλη Γερούση προς τον αδελφό του Σωτήρη που διέμενε προσωρινά στη Σύρο και μας διασώζει η Μ. Χ. Χατζηγιάννου, *ό.π.*, σ. 32.

¹⁰¹ Θ. Καλαφάτης, *ό.π.*, τ. Β', σ. 51. Πρόκειται για τις εκθέσεις των εκτιμητών της Εθνικής Τράπεζας την περίοδο που ο εμπορικός οίκος της οικογένειας πτώχευσε το καλοκαίρι του 1841. Επίσης βλ. Σ. Βωβολίνης, *ό.π.*, σ. 337.

¹⁰² Ι. Α. Ε.Τ.Ε., Α. Ν. Μ.-Μ. (1831-1961), κ. Α4, Αλληλογραφία Μεσσηνέζη, αρ. εγ. 44, σ. 120, 1 Απρ. 1840. Στην αμέσως επόμενη επιστολή 45, σ. 122, στις 16 Απρ. 1840, του

Ο Λέοντας, καθώς αναπτύσσονται οι εμπορικές του δραστηριότητες, συγκαταλέγεται ανάμεσα στους ισχυρότερους εμπόρους και τους πλουσιότερους άνδρες της εποχής στο τόξο των σταφιδοφόρων περιοχών. Δύο στοιχεία μεταξύ άλλων μας καταδεικνύουν ακριβώς την οικονομική ευμάρεια που χαρακτηρίζει τον εμπορικό του οίκο. Το πρώτο αφορά το γεγονός που συνέβη στις 15 Ιανουαρίου 1836, όταν οι Μεσσηνέζηδες έπεσαν θύματα ληστείας από τους Χονδρογιανναίους, ληστές που λυμαίνονταν την περιοχή. Η επίθεση που πραγματοποίησαν οι Χονδρογιανναίοι στο πολυτελές σπίτι της οικογένειας στην πόλη του Αιγίου, σηματοδότηκε, πέρα από την κλοπή των χρημάτων, από τον τραυματισμό του γιου του Λέοντα, Σωτήριου, του ανιψιού του, Ιωάννη, και του μουσικοδιδάσκαλου της οικογένειας.¹⁰³ Οι πληροφορίες που αντλούνται από αυτές τις επιστολές, σκιαγραφούν έναν ιδιαίτερα πλούσιο τρόπο ζωής, ο οποίος μεταξύ άλλων περιλάμβανε εισαγωγές ειδών ρουχισμού από τις μητροπόλεις του εξωτερικού, αγορές πολυτελών προϊόντων αλλά και εκπαίδευση σε τομείς πέρα από τα όρια της καθιερωμένης παιδείας, όπως η μουσική. Σε επιστολή επίσης που μας διασώζει ο Βωβολίνης, και αυτό είναι το δεύτερο στοιχείο, μας περιγράφει την παραγγελία που έκανε ο Λέοντας Μεσσηνέζης από την Αγγλία για το γάμο του γιου του Σωτήριου με τον κόρη του Γεωργίου Σισσίνη.

«Παρακαλώ να διορίσετε δια να φτιάξουν 12 μαχαιροπήρουνα ασημένια, της υστερινής μόδας, τα μεν πηρούνια να είναι όλα ασημένια τα δε μαχαίρια να είναι μόνο οι λεπίδες. Να είναι από τας καλλιτέρας της Αγγλίας, με μάρκα Δ.Σ. (Διατσέντα-Σωτήριος). Ακόμη, να με στείλετε δεκαπέντε πέντζες μουσελίνα άσπρη με φούρα άσπρα, από τας καλές, δια κουλτρίνες (κουρτίνες), της καλλιτέρας ποιότητος, και ταντέλα καφασωτήν, με φούντες, χρησιμεύουσαν δια τον γύρον των κουλτριών. Ακόμη, παρακαλώ να με στείλετε δύο ντουζίνες καθίγκλαις (καθέγκλας) και δύο καναπέδες με τρίχα και από ξύλον

στέλνουν πληροφορίες σχετικά με δύο μαρμάρινα «στόματα στερνών», και του αναφέρουν ότι δεν χρειάζεται να είναι από λαμαρίνα αλλά από χαλκό, τα οποία μάλιστα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν κοστίζουν ιδιαίτερα ακριβά.

¹⁰³ Σπ. Βωβολίνης, *ό.π.*, σ. 335-336.

μαγό, και δύο κομμούς με επάνω πλάκα μαρμάρου, και ένα πολυέλαιον με δύο ντάνες φωτερά, ο μεν κάτω να έχει οχτώ φώτα, ο δε επάνω εζ».

Φυσικά, το ερώτημα που γεννιέται είναι πώς προέκυπταν τα έσοδα για να καλυφθούν όλες αυτές οι δαπάνες; Βέβαια, οι δυνατότητες ελέγχου της εξωτερικής αγοράς, αλλά κυρίως της εσωτερικής, που είχε ένας έμπορος της εμβέλειας του Λέοντα Μεσσηνέζη, ήταν μεγάλες. Αυτό όμως δεν σήμαινε ότι τα κέρδη του είχαν πάντοτε θετικό πρόσημο, καθώς στην αγορά υπήρχαν μεταπτώσεις, εξαιτίας είτε απρόβλεπτων οικονομικών συγκυριών, είτε πολλές φορές ευρύτερων πολιτικών συμβάντων. Στην περίπτωση μάλιστα της οικογένειας Μεσσηνέζη, η «πτώση» υπήρξε απότομη και αιφνίδια, όταν ο εμπορικός οίκος που είχε ιδρύσει η οικογένεια λίγα χρόνια πριν, πτώχευσε δύο φορές σε διάστημα μόλις πέντε ετών, τη δεκαετία του 1840.¹⁰⁴ Μια τέτοια ισχυρή οικογένεια όμως διατηρούσε πολύ μεγάλες δυνατότητες ελιγμών, με μεγάλα κεφαλαιακά αποθέματα, και εν τέλει υπέρβασης της όποιας οικονομικής μετάπτωσης, από όπου και αν αυτή προερχόταν. Γρήγορα κατάφερε να ορθοποδήσει οικονομικά και εξακολούθησε να δραστηριοποιείται στον τομέα του εμπορίου της σταφίδας με μεγαλύτερη μάλιστα επιτυχία, έως και την περίοδο της σταφιδικής κρίσης στα τέλη του αιώνα, οπότε και δέχτηκε πολύ ισχυρά που αυτή τη φορά ήταν ανυπέρβλητα.

Ο Μεσσηνέζης, προεπαναστατικά ακόμα, είχε διαπιστώσει τη σημασία και τον ευρύτερο οικονομικό ρόλο πόλεων, όπως η Τεργέστη, το Λιβόρνο, ή

¹⁰⁴ Εφημ. *Καρτερία*, 19 Μαΐου 1845. Στο φύλλο της 19ης Μαΐου, δημοσιεύεται η ανακοίνωση σύμφωνα με την οποία καλούνται όλοι οι δανειστές του πτωχεύσαντος Λέοντα Μεσσηνέζη να προσέλθουν για να διεκδικήσουν τα οφειλόμενα. Έχει προηγηθεί η πτώχευση του γιου του, Μιλτιάδη Μεσσηνέζη με έδρα την Αθήνα, λίγους μήνες πριν. Από το προηγούμενο απόσπασμα της *Καρτερίας*, δεν μοιάζει να υπήρξε «τυχαία» η κατηγορία που εκτοξεύθηκε ενάντια στον εμπορικό οίκο των Μεσσηνέζηδων, ότι δηλαδή η χρεοκοπία είχε προσχεδιαστεί και ήταν ηθελημένη. Η στρατηγική της εκούσιας χρεοκοπίας ήταν πάγια τακτική των εμπόρων, με σκοπό να αποφύγουν να πληρώσουν τα χρέη τους. Ενδεχομένως να πρόκειται για δόλια πτώχευση, κάτι τέτοιο όμως, παραμένει ανεξακριβωτο.

το Λονδίνο, όπως και πολλοί άλλοι έμποροι, και είχε αποστείλει εκεί ανταποκριτές στήνοντας έτσι ένα εμπορικό δίκτυο. Ειδικά η πόλη της Τεργέστης, διατηρούσε κομβικό ρόλο στην εμπορική κίνηση τις πρώτες δεκαετίες ζωής του ελληνικού κράτους, και ήταν ειδικότερα σημαντική για όσα σχετιζόταν με το προϊόν της κορινθιακής σταφίδας. Αφού το προϊόν φορτωνόταν σε πλοία στο λιμάνι της Πάτρας ή σε άλλα λιμάνια της Πελοποννήσου, έφευγε με προορισμό την Τεργέστη, όπου και παρέμενε όσο χρειαζόταν, προκειμένου να πουληθεί στις αγορές της Ευρώπης. Εκείνη την περίοδο το ευρωπαϊκό λιμάνι ήταν ένα από τα σημαντικότερα διαμετακομιστικά κέντρα της Ευρωπαϊκής οικονομίας στον εμπορικό δρόμο προς την Κεντρική Ευρώπη. Η πόλη προσέλκυε πλήθος «μεσιτών» και μεσαζόντων, που συνέρρεαν εκεί με σκοπό να αγοράσουν εμπορεύματα και να τα μεταπουλήσουν στις αγορές κατανάλωσης και κυρίως την αγορά του Λονδίνου.

Στο παράδειγμα της οικογένειας Παπαδιαμαντόπουλου, επιμείναμε στην πολιτική που ακολούθησαν σχετικά με την αγορά γης, αλλά και στις διαφοροποιήσεις που εντοπίστηκαν μεταξύ των διαφορετικών γενεών της οικογένειας. Αυτές ήταν οι τακτικές που, είτε εξασφάλιζαν την αναπαραγωγή της οικονομικής επιφάνειας της οικογένειας ή επέφεραν σε βάθος χρόνου την οικονομική της αποδυνάμωση. Ο οικογενειακός χαρακτήρας πάντως πάνω στον οποίο συγκροτείται μια εμπορική επιχείρηση την περίοδο που μας ενδιαφέρει, συνιστά κομβικό σημείο για τη μελέτη μας, ακριβώς επειδή το εμπόριο αναδεικνύεται ως τη δεύτερη σταθερή εισροή εσόδων των πλούσιων οικογενειών της περιοχής. Σίγουρα άλλωστε οι ισχυροί έμποροι και κτηματίες δεν είχαν άμεση σχέση με τον τομέα της παραγωγής. Απλά επέβλεπαν την παραγωγική διαδικασία και επέλεγαν τον τρόπο καλλιέργειας της γης τους με εμφυτευτές, ή πιο σπάνια με σέμπρους δηλαδή την μίσθωναν. Στην πορεία των χρόνων, παρατηρείται επίσης μια ακόμα ουσιαστική εξέλιξη: ο στόχος των μεγαλοκτημα-

τιών δεν είναι πια η ιδιοκτησία, διότι αυτό το στάδιο έχει ήδη επιτευχθεί, αλλά τα έσοδα, τα οποία μεγεθύνονται από το εξαγωγικό εμπόριο των προϊόντων.¹⁰⁵

Δεν εμπορεύονται πια αποκλειστικά προϊόντα από την περιοχή τους, αλλά έχουν απεσταλμένους σε πολλά μέρη της χώρας και αγοράζουν προϊόντα για να τα διοχετεύσουν στις αγορές του εξωτερικού. Οι μικροί και μεσαίως κλίμακας τοπικοί έμποροι, χωρίς να έχουν επίγνωση της ευρωπαϊκής αγοράς, πουλούν το προϊόν τους σε όσους μπορούν να το διαχειριστούν, δηλαδή στους ισχυρούς εμπόρους, στις τιμές που οι τελευταίοι επιβάλλουν με διαφορετικές πρακτικές.¹⁰⁶

Οι πρακτικές που ακολούθησαν τα μέλη των εμπορικών οίκων Παπαδιαμαντόπουλου και Μεσσηνέζη, παρουσιάζονται σε ένα ευρύ σύνολο δραστηριοτήτων κοινές: στην περίπτωση του Μεσσηνέζη όμως δεν περιορίζονται στην περίοδο μετά το τέλος της επανάστασης, όπως συνέβη στην περίπτωση του οίκου Παπαδιαμαντόπουλου. Η εμπορική εταιρεία του Λέοντα συνέχισε να δια-

¹⁰⁵ Οι απεσταλμένοι τους έστελναν στοιχεία μεταξύ άλλων για μια σειρά προϊόντων, ανάμεσα στα οποία ήταν λάδι, μετάξι, καλαμπόκι, μαλλί, βελανίδια, σύκα, αλλά και μέταλλα, όπως μπρούντζος ή χαλκός κ.α. Αυτά, όπως και τη σταφίδα, τα προμηθεύονταν κυρίως από την ευρύτερη περιοχή της Βοστίτζας, της Πάτρας αλλά και από άλλους τόπους παραγωγής, ιδιαίτερα της Πελοποννήσου - τη Μάνη, τον Πύργο, το Νεόκαστρο κ.α. Στις πληροφορίες βέβαια που εμπεριέχονται στις επιστολές αυτές και αφορούν κυρίως στοιχεία οικονομικής φύσεως, λανθάνουν και πολλές πληροφορίες που άπτονται της πολιτικής ζωής, της εξωτερικής πολιτικής, του πολιτισμικού πλαισίου μέσα στο οποίο οι άνθρωποι αυτοί δρουν και δραστηριοποιούνται. Είναι χαρακτηριστική η αναφορά στις 24 Οκτ. 1832, σε επιστολή των ανταποκριτών από την Τεργέστη προς τον Μεσσηνέζη, που μεταξύ άλλων αναφέρονται στην επικείμενη ανάληψη των καθηκόντων στην Ελλάδα από τον Βαυαρό ανήλικο Όθωνα. Ένα άλλο θέμα, που προκύπτει από αυτά τα έγγραφα, είναι ότι οι τιμές πώλησης της κορινθιακής σταφίδας χρόνο με το χρόνο συνεχώς αυξάνουν, χωρίς ωστόσο να μπορούμε να μιλήσουμε για τα ακριβή ποσοστά ανόδου των τιμών και αυτό γιατί δεν γνωρίζουμε το πραγματικό επίπεδο των πληθωριστικών τάσεων στην οικονομία την περίοδο αυτή.

¹⁰⁶ Ο αδελφός του Λέοντα μεταβαίνει συχνά στην Κεφαλλονιά εκ μέρους της εταιρείας για να λάβει από την περιοχή κυρίως σταφίδα. Βλ. Ι.Α.Ε.Τ.Ε., Α. Ν. Μ.-Μ. (1831-1961), κ. Α4, Αλληλογραφία Μεσσηνέζη, 24 Οκτ. 1832.

θέτει υπό την υπηρεσία της ένα ευρύ δίκτυο ανταποκριτών, τόσο στους τόπους παραγωγής των προϊόντων, όσο και στους τόπους κατανάλωσης. Η λογική αυτή επέβαλε έναν έλεγχο του προϊόντος καθόλη την πορεία του στην αγορά. Στατικά στοιχεία αυτής της τακτικής ήταν η συχνή και συνεχής ενημέρωση των διευθυντών από το ευρύ δίκτυο των πληροφοριοδοτών της εταιρείας. Σ' αυτή τη βάση, τα πάντα υπόκεινται στον έλεγχο του διευθυντή, ενώ οι ανταποκριτές διαθέτουν μικρό μεν, αλλά υπαριτό, περιθώριο κινήσεων.

Εμπορικές εταιρείες, όπως αυτή του Μεσσηνέζη βασίζονται στην οικογένεια, στον εθνοτοπικό χαρακτήρα της ομάδας που συγκροτεί την εταιρεία και σε μια άτυπη μορφή «του συνεταιρίζεσθαι», η οποία αφορά εκτός του στενού κύκλου της οικογένειας, επιπλέον συγγενείς, φίλους και συνεργάτες.¹⁰⁷ Ο αρχικά στενός οικογενειακός πυρήνας συχνά διευρύνεται μέσω της γαμήλιας τακτικής που εφαρμόζουν τα μέλη του. Η επιλογή των ενδογαμιών με εξίσου ισχυρές -άλλοτε οικονομικά και άλλοτε πολιτικά- οικογένειες, τους διασφάλιζαν από τυχόν προβλήματα ενώ παράλληλα μείωναν το κόστος που είχε η παρουσία εκτός του οικογενειακού κύκλου ανταποκριτών σε πόλεις κλειδιά του εξωτερικού. Η επιτυχία επίσης των εμπορικών εταιρειών, βασιζόταν στον πλήρη σεβασμό που εκδήλωναν με κάθε ευκαιρία τα μέλη τους και οι ανταποκριτές της εταιρείας προς τους διευθυντές, σε συνδυασμό με τη σχεδόν ασφυικτική ιεραρχία που επιβαλλόταν από τους τελευταίους. Είναι αποκαλυπτική η σχέση ανάμεσα στον διευθυντή της επιχείρησης και τους ανταποκριτές, όπως αυτή διαφαίνεται μέσα από τους όρους που χρησιμοποιούν οι συγγραφείς των επιστολών. Στα 1831, οι ανταποκριτές από την Τεργέστη γράφουν σε χαρακτηριστικό ύφος προς τον Μεσσηνέζη «...δεν επρόφθασα να γράψω εις της αφθεντίας σας περί της ιδίας...». Ο όρος «δούλος σας» χρησιμοποιείται επίσης συχνά, κάτι που είδαμε να συμβαίνει και στην περίπτωση του εμπορικού οίκου του Παπαδιαμαντόπουλου, για να περιγράψει ακριβώς όχι μόνο τον απόλυτο σεβασμό που έτρεφαν προς το αφεντικό της επιχείρησης οι συντάκτες, αλλά και την υποταγή

¹⁰⁷ Μ. Χ. Χατζηγιάννου, *ό.π.*, σ. 33.

που χαρακτηρίζει την επαγγελματική τους σχέση.¹⁰⁸ Ωστόσο, οι σχέσεις αυτές δεν είναι πάντοτε αρμονικές, καθώς συχνά διακρίνονται από ανταγωνιστικές συμπεριφορές και υπαγορεύονται από διαφορετικού τύπου συμφέροντα. Γράφει με ειρωνική διάθεση ο Βλαστός σε επιστολή του προς τον Λέοντα Μεσσηνέζη ότι «...δια το επίλοιπον του χρέους σας (ενν. προς αυτούς) να σκεφθώμεν αρμόδιον τρόπον να πληρωθώμεν. Κολακευόμεθα ότι η φρόνησις σας θέλει υπερνικήση την ορμήν της φιλαντίας, και δεν θέλει συμβήν απαίσιον και δυσάρεστον».¹⁰⁹

Από τη σειρά επιστολών που έστειλαν οι ανταποκριτές προς τον έμπορο και τη συνεχή πληροφόρηση που παρείχαν, ο διευθυντής του εμπορικού οίκου σχημάτιζε μια εικόνα σχετικά με το ύψος των τιμών, τα είδη των εμπορευμάτων τα οποία είχαν ζήτηση, τις ανταγωνιστικές προθέσεις άλλων εμπορικών οίκων, το επίπεδο των συναλλαγών κ.α. Αυτή η συνεχής πληροφόρηση σε συνδυασμό με την εμπειρία της αγοράς που είχε αποκτήσει με το πέρασ των χρόνων, επέτρεπαν στον έμπορο να κινείται με μεγαλύτερη ασφάλεια και με μικρό περιθώριο λάθους. Για παράδειγμα, οι αγορές κορινθιακής σταφίδας από την Τεργέστη των Άγγλων μεσιτών, αυξάνονταν κατά πολύ την περίοδο του Ιανουαρίου, γεγονός που επέτρεπε σε όποιον το γνώριζε εγκαίρως, να πετύχει πολύ καλύτερες τιμές πώλησης του προϊόντος. Η πληροφόρηση αυτή πρόσφερε στον έμπορο τη δυνατότητα να κινείται με ταχύτητα για να αγοράσει προϊόντα από άλλες περιοχές και να εμπορευέται όσα φορτία σταφίδας είχαν καλύτερες τιμές εκείνη τη χρονική περίοδο. Είχε επίσης τη δυνατότητα να ελέγχει την πώλησή τους και είτε να καθυστερεί τη διάθεσή τους και να τα εναποθέτει σε αποθήκες για περισσότερο χρονικό διάστημα, ή να τα διαθέτει άμεσα στην αγορά, προσδοκώντας άνοδο των τιμών. Με αυτόν τον τρόπο, ήθελε παράλληλα να ελέγξει

¹⁰⁸ Ι. Α. Ε.Τ.Ε., Αρ. Ν. Μ.-Μ. (1831-1961), κ. Α4, Αλληλογραφία Μεσσηνέζη, αρ. εγ. 4, 3 Μαΐου 1831.

¹⁰⁹ Ιστορικό Αρχείο Ε.Τ.Ε., Αρχείο Νύση Μεταξά-Μεσσηνέζη (1831-1961), κ. Α4, Αλληλογραφία Μεσσηνέζη, αρ. εγ. 6 Νοεμ. 1837. Βέβαια, τα μέλη της οικογένειας Βλαστού δεν είχαν ακριβώς το ρόλο του ανταποκριτή της εταιρείας Μεσσηνέζη, αλλά ήταν στενοί συνεργάτες του εμπορικού οίκου.

την αγορά του συναλλάγματος. Όμως, παρά τις δυνατότητες ελιγμών που διέθετε ο ανταποκριτής, τελικά τα όρια των τιμών με βάση τα οποία μπορούσε να πουληθεί το προϊόν το καθόριζε ο διευθυντής της εταιρείας.¹¹⁰

Ο Λέοντας Μεσσηνέζης επιχειρήσε να έλθει σε επαφή και να συνάψει απευθείας σχέσεις με εμπόρους που βρίσκονταν σε κέντρα κατανάλωσης και εισαγωγής, παρακάμπτοντας τα μέχρι εκείνη τη στιγμή σημαντικά διαμετακομιστικά κέντρα της Ευρώπης, όπως αυτό της Τεργέστης. Σε αυτήν του την απόπειρα, ήλθε σε επαφή με την ισχυρή εμπορική οικογένεια των Ράλληδων, με τους οποίους είχαν κοινή καταγωγή από τη Χίο και μέλη της διέμεναν μόνιμα στο Λονδίνο. Η απόπειρα επικοινωνίας των δύο ισχυρών εμπορικών οίκων είχε ως αφετηρία την κοινή τους καταγωγή, αλλά βασιζόταν κυρίως στην προσπάθειά του να μειώσει το υψηλό κόστος μεταφοράς των προϊόντων τους.

«Αν θέλετε γράφετέ μου να λάβωμεν συστατικήν δια τους Ράλληδες τους Μεγάλους εις Αγγλίαν, με τους οποίους δύναται να κάμετε και συντροφικώς επιχειρήσεις ή αν θέλετε γράφετέ τους τώρα κατευθείαν, διότι ότε ήταν εδώ τους έκαμα την επίσκεψιν και μας εσύστησεν ο Θεόδωρος Ράλλης εις από τους πλουσιωτέρους αύτοσι των μερών τους, είδα τρεις και τέσσαρας φορές εις του Θεοδώρου Ράλλη και ομιλήσαμεν μαζί και περί της σταφίδος, και τους είδα ότι έχουν διάθεση να κάμουν αυτό το εμπόριον»,

γράφει χαρακτηριστικά σε επιστολή προς τον πατέρα του ο γιος του Λέοντα, Μιλτιάδης.¹¹¹

Ο ανταγωνισμός των εμπόρων σε αυτό το επίπεδο φαίνεται ότι ήταν σκληρός. Ο Μιλτιάδης, στη συνέχεια της επιστολής του, τονίζει ότι έστειλε αυτές τις πληροφορίες, διότι έμαθε πως ο πατέρας του σκεφτόταν να συνεργαστεί

¹¹⁰ I.A.E.T.E., A. N. M.-M. (1831-1961), κ. Α4, Αλληλογραφία Μεσσηνέζη, αρ. εγ. 15, σ. 41, 9 Ιουν. 1834. Σε αυτήν την επιστολή ο ανταποκριτής διαμαρτύρεται στο αφεντικό του διότι του έθεσε όρια με βάση τα οποία δεν μπόρεσε να πουλήσει τη σταφίδα.

¹¹¹ I. A. E.T.E., Αρ. N. M.-M. (1831-1961), κ. Α4, Αλληλογραφία Μεσσηνέζη, αρ. εγ. 32, σ. 86-87, 19 Μαΐου 1839. Την ίδια πληροφορία μας διασώζει και η Μ.Χ. Χατζηϊωάννου, ό.π., σ. 248-249.

με τον Ιωαννίδη, επίσης έμπορο στο επάγγελμα, αλλά όπως του είχε διαμηνύσει ο Κωνστάνης,

*«...ήτο μετρίας τάξεως και δεν ηξέύρω τι ημπορεί να σας κάμη αλλά ούτε κόμοδος χρημάτων θα είναι».*¹¹²

Οι συμμαχίες που συνάπτουν κάθε φορά, οφείλονταν πρωτίστως στο κλίμα ανταγωνισμού ανάμεσα στους εμπόρους, αλλά και στην προσπάθεια για την από κοινού αντιμετώπιση ενδεχόμενων εμπορικών κινδύνων· για παράδειγμα, σε άλλη επιστολή προς τον Λέοντα, αναφέρεται χαρακτηριστικά το εξής περιστατικό:

*«...περί του περισσέματος σταφίδος δεν μας απαντάτε καθόλου, ενώ πληροφορηθήμεν από τον κύριον Φακίρην ότι εις 700 χιλ. όπου έφερεν ρεφούζο από Κάλφον ή Βοστίτζα του επερίσευσε 3 χιλ. εις ημάς όπου την μετακομίσαμεν και εις σακιά έπρεπε να μας περισέση πολύ περισσότερον δια τούτο παρακαλούμεν δώσετε εν τέλος...».*¹¹³

Η συμφωνία πάντως την οποία επιχειρήσει να οριστικοποιήσει ο γιος Μεσσηνέζης, στέφθηκε με επιτυχία λίγους μήνες αργότερα, και σ' αυτήν συμμετείχε μεταξύ άλλων και ο Ιωαννίδης, που εμφανιζόταν στην προηγούμενη επιστολή ως ο κύριος ανταγωνιστής τους. Σε αυτήν αναφερόταν χαρακτηριστικά ότι ο Ιωαννίδης αναλάμβανε ανταποκριτής της εν λόγω «συντροφικής» εταιρείας. Στη συμφωνία που πέτυχε ο Μεσσηνέζης εκτός των δύο σημαντικών οίκων, Μεσσηνέζη και Ράλλη, συμμετείχαν οι επίσης έμποροι Στεριόπουλος και Ιωαννίδης. Ο Μεσσηνέζης από την πώληση της σταφίδας θα έδινε το 1/3 στον Στεριόπουλο, ενώ εκείνος από την πώληση του δικού του καρπού θα παρείχε το 1/2 προς τον συνεταίρο του, Λέοντα. Όλοι οι εμπλεκόμενοι στην εταιρεία με έδρα το Λονδίνο, κατέληξαν στην εξής διατύπωση:

«...υποχρεούνται όμως συγχρόνως να συνεννοούνται εις τον διορισμόν της τιμής των προκαταρομένων με δάνεια σταφίδων και φορτοθέντων, καθώς επίσης για την προσφο-

¹¹² I. A. E.T.E., Αρ. Ν. Μ.-Μ. (1831-1961), κ. Α4, Αλληλογραφία Μεσσηνέζη, αρ. εγ. 32, σ. 87, 19 Μαΐου 1839.

¹¹³ I. A. E.T.E., Αρχείο Νύση Μεταξά-Μεσσηνέζη (1831-1961), κ. Α4, Αλληλογραφία Μεσσηνέζη, αρ. εγ. 67, σ. 188, 24 Αυγ. 1841.

ράν της τιμής επί άλλων, τας οποίας ήθελαν να αγοράσωσι ή προς αποφόρτωσιν του ενυπάρχοντος...».

Η συνεννόηση αυτή εντασσόταν ακριβώς στην προσπάθεια των εμπόρων- και στη συνέχεια των ανταποκριτών- να ελέγξουν το ύψος των τιμών, δημιουργώντας ένα είδος ολιγοπώλιου. Η επιδίωξη τους ήταν να καθορισθεί κατευθείαν από τους εμπόρους η τιμή του προϊόντος τόσο του εσωτερικού όσο και του εξωτερικού. Πλήρη εικόνα σχετικά με το πώς καθορίζονταν οι τιμές πώλησης των προϊόντων στην αγορά μας δίνει ο Εμ. Χαιρέτης στα 1883.¹¹⁴ Οι περισσότεροι από τους καλλιεργητές δανείζονταν χρήματα από τους αποθηκάρχους καθόλη την διάρκεια του χρόνου και αναγκάζονται να μεταφέρουν την παραγωγή τους μετά την συγκομιδή στις αποθήκες τους. Στα 1883 η τιμή που ορίζεται βασίζεται στην συμφωνία που έκαναν οι έμποροι και οι αποθηκάρχιοι μεταξύ τους. Τα προηγούμενα χρόνια η τιμή οριζόταν από μια επιτροπή, την οποία συγκροτούσαν οι πιο σημαντικοί έμποροι και κτηματίες της πόλης. Η επιτροπή αυτή καθόριζε την τιμή εκκίνησης του προϊόντος (η τιμή στην οποία θα κοπεί το προϊόν).¹¹⁵ Αντίθετα, στα 1883, όπως μεμφόταν ο Χαιρέτης, το συνέδριο των κτηματιών αντικαταστάθηκε από την «σπείρα των αποθηκαριών» οι οποίοι σε πρώτη μοίρα έθεταν το συμφέρον τους.¹¹⁶

12. Τα προβλήματα των ανταποκριτών και οι δυνατότητες ελιγμών τους

Ανταποκριτές του εμπορικού οίκου του Λέοντα Μεσσηνέζη στην Τεργέστη ήταν αρχικά οι Αντωνόπουλος και Τζατζαράκης, και μετά, από τις 10 Νοεμ. 1835, τους διαδέχτηκαν (σύμφωνα με τις επιστολές που φυλάσσονται στο αρχείο) οι Βλυσμάς και Τζατζαράγκιος· έπειτα τους ακολούθησαν ο Σωτήριος

¹¹⁴ Ε. Θ. Χαιρέτης, *Η καλλιέργεια της σταφιδαμπέλου*, Πάτρα 1883, σ. 461.

¹¹⁵ Βλ. ΦΕΚ, 3 Οκτ. 1846, 2 Μαΐου 1846.

¹¹⁶ Ε. Χαιρέτης, *ό.π.*, σ. 463.

Γερούσης, και ο Ιωάννης Τζιγκριλάρας. Ο Σωτήριος Γερούσης είχε εγκατασταθεί στην Τεργέστη από το 1827 και λειτουργούσε ανεξάρτητα από τον εμπορικό οίκο της δικής του οικογένειας. Η εμπορική σχέση που δημιουργήθηκε ανάμεσα στους εμπορικούς οίκους των Σωτήριου Γερούση και Μεσσηνέζη μέσω αυτής της συνεργασίας, διαμόρφωσε ακόμα πιο ισχυρό πόλο στην εμπορευματική οικονομία της περιοχής.¹¹⁷ Η παρουσία ενός μέλους της οικογένειας Γερούση στην εμπορική εταιρία Μεσσηνέζη, θα πρέπει να συνδυαστεί με την ανάγκη διευκόλυνσης του εμπορικού οίκου των Μεσσηνέζηδων σε μια χρονική συγκυρία αρκετά δύσκολη για την εταιρεία.

Οι ανταποκριτές της εμπορικής εταιρείας σε κάθε περιοχή κατείχαν ιδιαίτερα κομβική θέση στην αγορά.¹¹⁸ Διαπραγματεύονταν τις τιμές των προϊόντων και επιχειρούσαν να τα πουλήσουν στους εμπορομεσίτες σε όσο το δυνατόν υψηλότερες τιμές προς όφελος των οίκων και των διευθυντών τους, αλλά και των ιδίων, αφού λάμβαναν προμήθεια από την πώλησή τους. Σε επιστολή των ανταποκριτών του Μεσσηνέζη προς το αφεντικό τους πληροφορούμαστε ότι :
«...από 20 ημερών και εδώ, έπεσεν άκραν γαλόνην εις τας σταφίδας, δια να έπαυσαν εκ μιας αι από Αγγλίαν κομμισιόναις, δια να μην γίνωνται στάλους δια την Ολλάνδαν, και δια να μην ψωνίζουν παντελώς δια την Γερμανίαν, και ήναι να θαυμάση τινάς, όπου εν ώ εις τα αυτού, και εις ινδικάς νήσους, αι τιμαί υψώθησαν δια παραγγελίας Αγγλίας, εδώ εκ του εναντίον, δια την αυτών, υπάγουν ξεπεύτοντας...».

¹¹⁷ Αναφέρομαι στη συνεργασία που ανέπτυξαν οι εμπορικοί οίκοι της περιόδου. Η εταιρεία Γερούσης – Τζιγκριλάρας και Σία συστήθηκε στα 1834, αλλά δεν επιβίωσε για μεγάλο διάστημα και αναγκάστηκε να κλείσει λίγα χρόνια αργότερα. Είχε επίσης προηγηθεί η ίδρυση της εταιρείας «Γερούσης-Ιωαννίδης», βλ. επίσης Μ. Χ. Χατζηϊωάννου, *ό.π.*, σ. 36.

¹¹⁸ Στην *Δικαστική Πρακτική επί του Εμπορικού Νόμου και του Εμπορικού Δικαίου* υπό Ν. Γ. Καρατζά, Πάτρα 1872, σ. 65. Εκεί αναφέρεται ότι «...ο παραγγελιοδόχος ευρίσκεται πολλάκις εις χρηματικές ανάγκας και θυσιάζει το πράγμα του αποστολέως εις μικράς τιμάς, ή κατά την πώλησιν αυτού κερδοσκοπεί συμπωλών και το ιδιόν του, ή το των άλλων, κατώτερον πράγμα, δια συγκρασμού τιμών και ούτω πώς επωφελείται εκ της καλής ποιότητος του αλλοτρίου πράγματος αφαιρών μέρος του τιμήματος αυτού και προκαλών τούτο το ιδιόν του υποδεέστερον πράγμα».

Ανάλογα «παιχνίδια» συνέβαιναν και από πλευράς εμπορομεσιτών, οι οποίοι ασκούσαν πίεση επιδιώκοντας να μειώσουν τις τιμές των προϊόντων, για να αγοράσουν όσον το δυνατόν φθηνότερα. Την εντολή για τον καθορισμό της τελικής τιμής βέβαια, τη λάμβαναν οι ανταποκριτές ύστερα από έγγραφη και συνεχή επικοινωνία με τα «αφεντικά τους». Σε αυτήν όμως την επικοινωνία παρουσιάζονταν συχνά προβλήματα, συνήθως λόγω δυσκολιών που προέκυπταν από καθυστέρηση στην αποστολή των επιστολών

«Όθεν λάβετε την καλωσύνην να αναγνώσετε την κόπιαν του εις τα κατάστητά σας, και θέλετε ειδή με ποίον τρόπον με είχατε δεμένον και αν ημπορούσα ποτέ να κάμω πωλήσεις εις το πράγμα σας εις τας κατά τότε τρέχουσας τιμάς, και όταν έφθασεν ο Μάρτιος, και όταν έλαβα το ελεύθερον να πωλήσω, δεν ηύρα πλέον αγοραστάς. Αν άλλων δε φίλων πράγμα, επωλήθη ως λέγεται εις τα 11 και 12 επώλησα και εγώ κατ' αρχάς εις αυτάς τας τιμάς, εκ του καπ. Χαντζοπούλου φορτήου, ακολούθως όμως, τα λίμητά σας, και η μη καλή ποιότης του πράγματος, και η πλησμονή και ο ξεπεσμός των σταφίδων Κεφαληρίας, εστάθησαν ως εν καιρώ σας εφανέρωσα...»¹¹⁹

Από το απόσπασμα αυτό, προκύπτει ότι ο ανταποκριτής διέθετε ένα μικρό περιθώριο κινήσεων και δράσης. Όμως όταν προέκυπταν δυσεπίλητα προβλήματα, η παρέμβασή του δεν μπορούσε να αντιστρέψει το αρνητικό κλίμα. Στο ίδιο κείμενο αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι:

«Και μη θέλοντας ν' αφήσω μέσον κανένα αμεταχείριστον δια την «ξεκάμωσιν» των εις χείρας μου μενόντων βρεμένων σταφίδων, ηθέλησα να διατηρήσω και εκοσκίνισα ολίγην από κάθε φορτείου, αφήνοντας έπειτα τους αγοραστάς να διαλέξουν απ' εκείνην όπου ήθελε τους αρέση καλλύτερα, και μ' όλον τούτο, δια να μένη πάντοτε χώμα αρκετόν με σταφίδαν μεμιγμένον, δυσκολεύοντας να τας πάρουν κεκοσκισμένας, ώστε μόλις ώστε μόλις ημπούρεσα να πωλήσω κατ' αυτάς ολίγην...».

Επομένως, σε ορισμένες περιπτώσεις, η παρέμβαση των ανταποκριτών ήταν καιρία και καθοριστική ενώ άλλοτε δεν είχε κανένα αποτέλεσμα. Στη συγκε-

¹¹⁹ I. A. E.T.E., Αρχείο Νύση Μεταξά-Μεσσηνέζη (1831-1961), κ. Α4, Αλληλογραφία Μεσσηνέζη, αρ. εγ. 15, σ. 41, 9 Ιουν. 1834.

κριμένη περίπτωση βλέπουμε την προσπάθεια που καταβάλλει ο ανταποκριτής να μεταχειριστεί διάφορους τρόπους ώστε να καταφέρει να διαθέσει στην αγορά την σταφίδα. Οι νέοι ανταποκριτές του Μεσσηνέζη, Βλυσμάς και Τζατζαράγκης, την 1^η Φεβρουαρίου του 1840, τον πληροφορούν με επιστολή τους ότι διοχέτευσαν στην αγορά μικρότερες ποσότητες σταφίδας κάνοντας έκπτωση, «σκόντο», προκειμένου να διατηρηθεί η τιμή της σε υψηλότερα επίπεδα:

*«...επροσπαθήσαμε να την ανεβάσωμεν βαθμηδόν, πωλώντας πρώτον μερικὴν εἰς τα 27 με τον μόνον 2% σκόντον, επομένως βάζοντας των εἰς τας 27 1/2 και ακολούθως εἰς τα 28 με 3% και ἐπὶ τέλους με τον μόνον 2%, εἰς την οποίαν τελευταίαν ἐλπίζωμεν να την τελειώσωμεν...».*¹²⁰

Στο προηγούμενο απόσπασμα, φαίνεται καθαρά ο σημαντικός ρόλος των ανταποκριτών της εταιρείας στον οριστικό καθορισμό των τιμών εκείνης της περιόδου. Είναι προφανές ότι οι ανταποκριτές είχαν τη δυνατότητα να μεταχειριστούν ορισμένα μέσα για να βελτιώσουν τις τιμές του προϊόντος που εμπορεύονταν. Τα προβλήματα όμως που αντιμετώπιζαν ήταν πολλά και πάντα ελλόχευε ο κίνδυνος η σοδειά να παραμείνει στις αποθήκες και να μην πουληθεί, γεγονός που θα ζημίωνε όλους τους εμπλεκόμενους στην εμπορική αλυσίδα.

*«...και δεν ημπούρεσα ούτε εγώ να δώσω άλλον από τα ρηθέντα δύο φορτία. Επιθυμώ όπου το φορτίον καπ. Μούτου να εύγη καλλήτερον των άλλων δύο, ως με το περιγράφετε και κατά την επιθυμίαν σας θέλω το βάλει χωριστά εἰς μαγαζὶ, φυλάσσοντας το ἕως τον ερχόμενον Μάρτιον, ευχόμενος να δυνηθῶ ἕως τότε να ἐπιτύχω την σημειωθῆσαν μοι τιμὴν των 16, το οποίον ὅμως με φαίνεται πολλά δύσκολο, δια να μην εἰπῶ ἕως ἀδύνατον κατά τας βλέψεις ἐδῶ ἔχομεν, με ὅλον τούτο εγὼ θέλει ακολουθήση ως με διορίζετε τόσον η τιμότητά σας, καθὼς και ο κυρ Στεριόπουλος και ἤθε να εβοήθησεν η τύχην να ἀπολαμβάνη εἰς αὐτόν το φορτίον την ἄνω τιμὴν... ».*¹²¹

¹²⁰ I. A. E.T.E., Αρχείο Νύση Μεταξά-Μεσσηνέζη (1831-1961), κ. Α4, Αλληλογραφία Μεσσηνέζη, αρ. εγ. 39, σ. 108, 1 Φεβ. 1840.

¹²¹ I.A.E.T.E., A. N. M.-M. (1831-1961), κ. Α4, Αλληλογραφία Μεσσηνέζη, αρ. εγ. 8, σ. 19, 12 Δεκ. 1833.

Η τιμή της σταφίδας εδώ παρουσιάζεται πολύ χαμηλή, μη συμφέρουσα για τον οίκο. Οι αγοραστές από την πλευρά τους, επωφελούνταν από την παρουσία νέων φορτίων με εμπορεύματα και πίεζαν τους πωλητές σε συνεχή μείωση των τιμών. Η εμφάνιση καλύτερης ποιότητας σταφίδας από τα Ιόνια νησιά, ή ο πλεονασμός των σταφίδων στις αγορές, όπως ήταν φυσικό, μείωνε τις τιμές πώλησης του προϊόντος. Λίγα χρόνια πιο πριν, το 1834, όταν απεσταλμένοι της εμπορικής εταιρείας στην Τεργέστη ήταν οι Αντωνόπουλος και Τζατζαράκης, έγγραφαν στον Λέοντα Μεσσηνέζη ότι:

*«...από μερικές ημέρας έπαυσαν εδώ αι ζητήσεις των σταφίδων, και ούτως πολλά εδυνήθησαν να πωλήσω εκ των φορτίων εις α ενέχεσθαι, εκ της βρεμένης, δηλαδή προς 12%, ήδε από την άβρεχην, δεν ημπούσαν να δώση παντελώς, δια να την ευρίσκουν αι αγορασταί πολλά ακριβήν, εις τα 16, οπού κατά το λιμήνον σας ζητώ εις αυτήν, ελπίζοντες ν' αγοράσωσι προς ολιγότερον την νέαν, όταν φθάση και ανυπομόνως περιμένουν ν' ακούσουν την έκβασιν της εσωδίας της, εξοπίσω της οποίας, και όταν πληροφορηθούν ποία τιμαί επρωτοκόπησαν αυτού, και τας Ιονικάς νήσους, ίσως αποφασίσουν ν' αγοράσουν από την περσινήν, μην απολείποντας εγώ του να προσπαθή την επωφεστέραν πώλησιν της μενούσης εδικής σας βρεμένης από την οποίαν λογαριάζη να με μείνουν έως 900 καντάρια...».*¹²²

Επομένως, ρόλο δεν έπαιζε μόνο η απόφαση των εμπόρων για τον καθορισμό της τιμής, αλλά και η κατάσταση στην οποία βρισκόταν και μεταφερόταν η σταφίδα, εάν για παράδειγμα ήταν καθαρή, εάν ήταν βρεγμένη ή στεγνή· τα μέσα αυτά συνιστούσαν ιδιαίτερα προσφιλείς τρόπους των εμπόρων και των ανταποκριτών ώστε να ανέβει η τιμή λόγω της προσαύξεσης βάρους από το βρέξιμο του προϊόντος. Ιδιαίτερα σημαντικός σκιαγραφείται και ο ανταγωνισμός ανάμεσα στα είδη της σταφίδας, δηλαδή μεταξύ των διαφορετικών ποιοτήτων του προϊόντος. Σε μιαν τέτοια περίπτωση, στις 30 Ιουλίου του 1851, ο ανταποκριτής του οίκου ανέφερε ότι θα μπορούσε να πουλήσει ολόκληρη την παρα-

¹²² I. A. E.T.E., A. N. M.-M. (1831-1961), κ. Α4, Αλληλογραφία Μεσσηνέζη, αρ. εγ. 19, σ. 53, 9 Σεπ. 1834.

γωγή σταφίδας σε χαμηλότερη τιμή, αλλά προτίμησε να διατηρήσει τις τιμές σε ένα ορισμένο υψηλό επίπεδο, πουλώντας μόνο μικρό μέρος του φορτίου.¹²³

Τα προβλήματα που επηρέαζαν το ύψος των τιμών, με απρόβλεπτο τρόπο σε πολλές περιπτώσεις, ήταν κυρίως οικονομικού χαρακτήρα. Ειδικά για τον εμπορικό οίκο Μεσσηνέζη η περίοδος της δεκαετίας του 1850 στην αγορά της Τεργέστης ήταν ιδιαίτερα ανταγωνιστική. Οι χρεοκοπίες σημαντικών εμπόρων στην Τεργέστη δημιουργούσαν ένα κλίμα ανασφάλειας και δυσπιστίας σε ολόκληρη την αγορά, αλλά και έντονης οικονομικής πίεσης λόγω της πιθανότητας απώλειας ρευστού, σύμφωνα με τις πληροφορίες που κατέφταναν από το εξωτερικό. Η κατάσταση αυτή είχε ως αποτέλεσμα τα προβλήματα του εμπορικού οίκου Μεσσηνέζη να διογκώνονται.

«Διότι ελάβομεν εστά αυτώ χρεωκοπίας, εξ ων τα τρία τρανώτατα ανά 300 και 400 φιορίνια, εις τρόπον όστις η Αγορά μας εταράχθη πάρα πολύ, το εμπόριον μας μήνη σχεδόν πάντα νεκρόν τ' αργύρια είναι σπανιώτατα και η δυσπιστία κατά της εις τον έσχατον βαθμόν φοβούμενοι...»¹²⁴ και παρακάτω: «Το εμπόριον μας ευρίσκεται εν γένη κατά πολύ συνεσταλμένον. Τα Κουράντια είναι πάντι παραμελημένας και παραμένει βέβαιον εκπεσμό» και στη συνέχεια, «Εν τω μεταξύ δύο Νέα χρεωκοπήματα ηκολούθησας, και Noener και Bilde δια 230 χιλ. και του J. Hagendeur δια 330 χιλ.», ενώ σε άλλο έγγραφο «...συμπεραίνεται λοιπόν φίλε εις όποιον βαθμόν καταντή η αχρηματία και η δυσπιστία εις την Αγοράν μας και δια γενικήν απραξίαν».¹²⁵

Με το πέρας των μηνών, η κατάσταση αντί να βελτιώνεται, φαίνεται ότι επιδεινώνεται. Η λογική αυτή κατίσχυσε όχι μόνο για το προϊόν της σταφίδας, αλλά για το σύνολο των προϊόντων τα οποία εμπορεύονταν οι εταιρείες της πόλης σε χώρες του εξωτερικού.

¹²³ I.A.E.T.E., A. N. M.-M. (1831-1961), κ. Α4, Αλληλογραφία Μεσσηνέζη, αρ. εγ. 17, σ. 31, 31 Ιουλ. 1834.

¹²⁴ I.A.E.T.E., A. N. M.-M. (1831-1961), κ. Α4, Αλληλογραφία Μεσσηνέζη, αρ. εγ. 78, σ. 219.

¹²⁵ I.A.E.T.E., A. N. M.-M. (1831-1961), κ. Α4, Αλληλογραφία Μεσσηνέζη, αρ. εγ. 83, σ. 236. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει η Μ. Χ. Χατζηϊωάννου στη μελέτη της στη σ. 249.

Μέσα από τα τρία αναλυτικά παραδείγματα, των Παπαδιαμαντόπουλου, Μεσσηνέζη, Ρετηνιώτη, που μελετήσαμε, επιχειρήσαμε να δούμε τον τρόπο με τον οποίο οι ισχυροί παράγοντες της βορειοδυτικής Πελοποννήσου εξασφάλιζαν κεφάλαια, τόσο μέσα από την παραγωγή, τις αγοραπωλησίες γης όσο και από το εμπόριο των προϊόντων στις αγορές του εξωτερικού. Τα μέλη εξάλλου αυτών των οικογενειών, αντιπροσώπευαν ισχυρά οικονομικά δίκτυα από το παρελθόν. Η οικονομική αυτή κυριαρχία μετουσιωνόταν και στο πολιτικό πεδίο, άλλωστε οι δύο εκπρόσωποι των δύο σημαντικών οικογενειών, Παναγιώτης Παπαδιαμαντόπουλος και ο γιος του Λέοντα, Ιωάννης Μεσσηνέζης, κατέλαβαν καίριες θέσεις στο πολιτικό σύστημα στην περιοχή.

13. Η οικογένεια Κωνστάκη¹²⁶ της Πάτρας και οι οικονομικές επιλογές της

Η οικογένεια Κωνστάκη καταγόταν από την *Κερπίνη* των Καλαβρύτων και στην ιδιοκτησία της ανήκαν σημαντικές εκτάσεις στη θέση «*Κατσάνα*» της ευρύτερης περιοχής. Μέλη της οικογένειας Κωνστάκη κατέφυγαν στο εξωτερικό, εξαιτίας του κύματος διωγμών που εξαπέλυσαν οι Τούρκοι μετά τα Ορλωφικά (1770) σε πολλές περιοχές της Πελοποννήσου. Ο τελικός προορισμός των μελών τους ήταν το Λιβόρνο, αφού προηγήθηκε μια σύντομη στάση στη Ζάκυνθο. Το λιμάνι της Τσοκάνης αποτελούσε για μεγάλο χρονικό διάστημα τη βάση διακίνησης κυρίως του προϊόντος σίτου. Από τα κτήματα στην *Κατσάνα* φαίνεται ότι δεν παραιτήθηκαν ποτέ, αν και έπαψαν να τα καλλιεργούν με συστηματικό

¹²⁶ Το όνομα Κωνστάκης εντοπίζεται για πρώτη φορά στα 1765 από τον Σωκράτη Κουγέα, σε κείμενο που δημοσιεύεται στο ημερολογιακού τύπου περιοδικό *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά*, του 1958. Στο άρθρο αναφέρεται το όνομα του Δήμου Κωνστάκη. Βλέπε επίσης χρήσιμες πληροφορίες σχετικά με την οικογένεια Κωνστάκη, στη μελέτη του Κ. Ν. Τριανταφύλλου, «*Οι Κωνσταντιδείς της Αχαιάς και του Λιβόρνου, Συμβολή εις την ιστορίαν της Τσοκάνης και των μετεπαναστατικών Πατρών*», Αθήνα 1968, σ. 11. Στο σημείο αυτό θα δούμε πιο αναλυτικά την οικονομική στρατηγική που ακολούθησαν ορισμένα επιφανή μέλη της οικογένειας.

τρόπο λόγω της μακρόχρονης απουσίας τους. Το 1846, διεκδίκησαν δικαστικά τη γη στην περιοχή που θεωρούσαν ότι τους ανήκει, από τη συγγενική τους οικογένεια των Ρούφων.¹²⁷ Οι Κωνσταντίνους είχαν συγγενέψει με τους Ρούφους, όταν η αδελφή του Ανδρέα Κωνσταντίνου, Παρασκευή, νυμφεύθηκε τον Θάνο Κανακάρη, πατέρα του σημαντικού πολιτικού και οικονομικού παράγοντα του 19^{ου} αιώνα, Μπενιζέλου Ρούφου.¹²⁸ Η ιδιοκτησία που είχαν στην κατοχή τους αλλά και αυτή που διεκδικούσαν ήταν μεγάλη, δεδομένου ότι η οικογένεια παρέμενε ο κύριος κάτοχος του σημερινού οικισμού *Κράβαρι* κοντά στον οικισμό της Κερπίνης.

Στην ιταλική πόλη όπου κατέφυγαν, ο Γεώργιος Κωνσταντίνος εμφανίζεται για πρώτη φορά το 1775, να κατέχει τη θέση του Επιτρόπου του Ναού της ελληνικής παροικίας. Άρα πρέπει να θεωρήσουμε ότι η φυγή του από την Κερπίνη είχε συμβεί αρκετά χρόνια πιο πριν. Την περίοδο εκείνη επικυρώθηκε ο *Κανονισμός της Συναδελφότητας*, σύμφωνα με τον οποίο οι αρχές της πόλης αναγνώρισαν θεσμική παρουσία στην ελληνική παζιονε, ως ξεχωριστή εθνότητα.¹²⁹ Η οικογένεια Κωνσταντίνου σύντομα πέτυχε να αναδειχτεί σε έναν από τους σημαντικότερους οικονομικούς οίκους της πόλης. Η καλή οικονομική τους κατάσταση, τους επέτρεψε να αποκτήσουν κύρος και «τιμή» ανάμεσα στους ισχυρούς της εμπορικής κοινότητας, ιδιότητες που τους έδωσαν τη δυνατότητα να υπερβούν τα στενά όρια της ελληνικής παροικίας. Η οικονομική αυτή δύναμη αποδεικνύεται μεταξύ άλλων, από τα αξιώματα και τις σημαντικές θέσεις-κλειδιά που κατέλαβαν εκπρόσωποι της οικογένειας στην ιεραρχία της πόλης. Συγκεκριμένα, ανάμεσα στα χρόνια 1802-1819, από τους είκοσι οκτώ Έλληνες

¹²⁷ Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, σ. 15.

¹²⁸ Ο Μπενιζέλος Ρούφος γεννήθηκε στα 1797. Οι δικαστικές διαφορές που εντοπίζονται χρονικά στα μέσα του αιώνα για τα κτήματα ανάμεσα στους επιγόνους των δύο οικογενειών, αποκαλύπτουν τον έντονο ανταγωνισμό που ανέπτυσαν μεταξύ τους όσοι διεκδικούσαν την κατοχή και κυριότητα της γης.

¹²⁹ Βλ. Δ. Βλάμη, *Το Φιορίνι, το Σιτάρι και η οδός του κήπου, Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο 1750-1868*, Αθήνα 2000, σ. 309.

εμπόρους που επιλέχθηκαν συνολικά στο αξίωμα του προέδρου του Εμπορικού Επιμελητηρίου της πόλης, μέλη της οικογένειας επελέγησαν εννέα.¹³⁰ Ο Ιωάννης Κωνστάκης, είχε ήδη αναλάβει σημαντικά αξιώματα και συμμετείχε στο Δημοτικό Συμβούλιο της πόλης, όπως και άλλοι επιφανείς Έλληνες έμποροι. Ο Φίλιππος Κωνστάκης επίσης, στα 1806 υπήρξε υποψήφιος για τη θέση του πρώτου Επόπτη του ελληνικού σχολείου του Λιβόρνου.

Σε ό,τι αφορούσε την τοποθέτηση κεφαλαίων σε κινητή και ακίνητη περιουσία και σε πλήθος άλλων δραστηριοτήτων, η οικογένεια ακολούθησε το παράδειγμα της εμπορικής κοινότητας της πόλης.

Η εμπορική εταιρεία που δημιούργησαν, είχε την επωνυμία «*Γεώργιος Κωνστάκης και υιός*». Μετά το θάνατο του πατέρα Γεωργίου Κωνστάκη, η εμπορική εταιρεία, η οποία είχε ιδρυθεί με δική του πρωτοβουλία, πέρασε στα χέρια του γιου, του Ιωάννη και των αδελφών του, Φιλίππου και Ανδρέα, «...όπου ο μόνος και μοναδικός ελεύθερος, απόλυτος και δεσπόζων διαχειριστής, διευθυντής και αναπληρωτής της ρηθείσης επωνυμίας είναι και δέον να είναι ο ρηθείς Κύριος Ιωάννης Κωνστάκης υιός του, χωρίς οι ως άνω έτεροι δύο υιοί και συγγληρονόμοι του εφ' οιοδήποτε τίτλου, λόγω ή προφάσει να ζητήσουν ή αξιώσουν ανάμιξιν ή επιρροήν εν τη ρηθείση διαχειρίσει και διευθύνσει της εμπορικής επιχειρήσεως...».¹³¹

Το χαρακτηριστικό επομένως της εταιρείας που είχαν συγκροτήσει οι Κωνστάκηδες ήταν πολλοί μέτοχοι αλλά ένας, μοναδικός διευθυντής. Το εμπόριο παρέμενε έτσι μια ιεραρχημένη, στενά οικογενειακή υπόθεση, γεγονός που παρείχε στα επιμέρους μέλη της οικογένειας ασφάλεια κινήσεων. Ο ιδρυτής της εταιρείας, παραχώρησε, όπως άλλωστε συνηθιζόταν, τα κληρονομικά δικαιώματα της εμπορικής επιχείρησης αποκλειστικά στον πρωτότοκο γιο του, απαγορεύοντας στους υπόλοιπους άρρενες της οικογένειας οποιονδήποτε ουσιαστικό ρόλο. Το στοιχείο μάλιστα της πλήρους ελευθερίας κινήσεων στον πρωτότοκο, παρέπεμπε σε μια προσδιορισμένη εκ των προτέρων και εξασφαλισμέ-

¹³⁰ Στο ίδιο, σ. 205, 207.

¹³¹ Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, σ. 1098-1099.

νη επιτυχία, είτε αυτή αφορούσε τη μελλοντική αποικιακή κατάσταση, είτε την επαγγελματική ζωή των απογόνων. Δυστυχώς ο Ιωάννης Κωνσταντίνος δεν πρόλαβε να χαρεί τη γενναιοδωρία του πατέρα του, καθώς απεβίωσε σε σύντομο χρονικό διάστημα λόγω ξαφνικής ασθένειας. (Δεν γνωρίζουμε ποιός τον διαδέχτηκε στη θέση του διευθυντή του εμπορικού οίκου).

Όπως ήδη έχουμε δει, οι Κωνσταντινίδες εκτός της σημαντικής περιουσίας, διατηρούσαν συγγενικές σχέσεις με ισχυρές οικογένειες πολιτικών και οικονομικών παραγόντων της περιοχής από την οποία κατάγονταν, τους Ζαΐμηδες και τους Ρούφους, τις οποίες είχαν συνάψει προτού ακόμα ξενιτευτούν. Οι συνδέσεις που έκαναν τα μέλη της οικογένειας σε επίπεδο σχέσεων, γινόταν με ουσιαστικό κριτήριο την ανάπτυξη των οικονομικών και πολιτικών τους δεσμών. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο Λιβόρνο οι Κωνσταντινίδες αποφασίζουν να συνδεθούν συγγενικά με σημαντικές οικογένειες ελληνικής αποκλειστικά καταγωγής, ακολουθώντας την πολιτική γαμήλιων τακτικών που είχαν ήδη εγκαινιάσει από την Ελλάδα. Έτσι, ο Φ. Κωνσταντίνος παντρεύτηκε τη Μαρία Νιώτη, κόρη ενός επίσης ισχυρού Έλληνα εμπόρου της πόλης. Οι επιλογές των ενδογαμιών εντάσσονταν σε ένα πλαίσιο ταξικής ενδογαμίας, που στόχο είχε μεταξύ άλλων την κοινωνική τους αναπαραγωγή. Η συναναστροφή τους με εκπροσώπους αντίστοιχης κοινωνικής στάθμης, η εκπαίδευση που έδιναν στα παιδιά τους, διαμόρφωνε μια κοινωνική επιλογή, η οποία δύσκολα παρέκλινε από τα μοντέλα του παρελθόντος.

Παρά την αρχική ακμάζουσα κατάσταση της οικογένειας πάντως, τα οικονομικά προβλήματα δεν άργησαν να εμφανιστούν. Ξεκίνησαν από τη δεκαετία του 1810 και στις αρχές της επόμενης δεκαετίας διογκώθηκαν. Η οικονομική συγκυρία επηρέασε αρνητικά τις συναλλαγές που είχε συνάψει η εταιρεία των Κωνσταντινιδών με τη «Γενική Επιμελητεία» του γαλλικού στρατού, με συνέπεια η εταιρεία να βρεθεί με πολλά χρέη. Είχε προηγηθεί η σπουδαία για τους Έλληνες εμπόρους του Λιβόρνο αποδέσμευση της πραμάτειας και των πιστώσεων από τους Γάλλους προς τα πλοία που έφεραν οθωμανική σημαία, όταν οι

τελευταίοι κατέλαβαν την ιταλική πόλη.¹³² Στα 1810, ο Ναπολέοντας, διέταξε την κατάσχεση όλων των πλοίων που έφεραν οθωμανική σημαία, πλήττοντας καιρίαια τους Έλληνες εμπόρους της πόλης. Αμέσως συστήθηκε μια τριμελής επιτροπή από μέλη του Εμπορικού Επιμελητηρίου, στην οποία συμμετείχαν και δύο επιφανείς έμποροι ελληνικής καταγωγής, οι Αλέξανδρος Πατρινός και Ανδρέας Κωνσταντής χωρίς ουσιαστικό αποτέλεσμα.¹³³ Η παρουσία των Ελλήνων εμπόρων σε αυτήν την επιτροπή αναδείκνυε από τη μία το επίπεδο ενσωμάτωσης του ελληνικής καταγωγής εμπορικού κόσμου στην πόλη, αλλά και τον ρόλο που μπορούσαν να διαδραματίσουν στις εξελίξεις λόγω της οθωμανικής τους υπηκοότητας. Την ίδια περίοδο, και άλλοι σημαντικοί έμποροι της πόλης που αντιμετώπιζαν προβλήματα οικονομικής ύφεσης οδηγήθηκαν σε πτώχευση. Το γεγονός αυτό δυσχέρανε τις εμπορικές κινήσεις σε ένα ασταθές πλέον οικονομικό περιβάλλον και αποτέλεσε ένα βαρύτατο πλήγμα στην φερεγγυότητα της εταιρείας των Κωνσταντινιδών. Ήταν προφανώς το γεγονός που τους ανάγκασε να επιστρέψουν βιαστικά στην ελληνική επικράτεια, και να διακόψουν απότομα τις οικονομικές συναλλαγές που είχαν αναπτύξει στην πόλη του Λιβόρνο.¹³⁴ Επόμενος προορισμός υπήρξε η Πάτρα, όπου εγκαταστάθηκε ο Φίλιππος μαζί με τους τρεις γιους του και τον αδελφό του Ανδρέα.¹³⁵

¹³² Στο *ίδιο*, σ. 53.

¹³³ Και η οικογένεια των Πατρινών είχε καταγωγή από την επαρχία Πατρών, με αξιοσημείωτη περιουσία και ισχυρό κεφάλαιο. Άλλοι Έλληνες από την πόλη της Πάτρας που δραστηριοποιήθηκαν εμπορικά στην πόλη του Λιβόρνο, ήταν οι Ιωάννης Ασημακόπουλος, ο Δημήτριος Λάγγουρας, και ο Κωνσταντίνος Δημητρίου. Στα 1820, η οικονομική κατάσταση των εμπόρων της πόλης επιδεινώθηκε, με αποτέλεσμα να οδηγηθεί ο διευθυντής της οικογενειακής εταιρείας των Κωνσταντινιδών στη φυλακή.

¹³⁴ Πρόκειται για την περίοδο της τρίτης γαλλικής κατοχής της πόλης, κατά την οποία επλήγησαν τα εμπορικά συμφέροντα Ελλήνων εμπόρων της Τοσκάνης. Βλ. Δ. Βλάμη, *ό.π.*, σ. 30.

¹³⁵ Η γυναίκα του Φιλίππου, Μαρία Νιώτη, φαίνεται ότι δεν τους ακολούθησε στο ταξίδι του γυρισμού στην πατρίδα, και μετά από δύο χρόνια απεβίωσε στο Λιβόρνο. Από το γάμο του απέκτησε 11 παιδιά, από τα οποία 7 ήταν αγόρια και 4 κορίτσια.

14. Επιστροφή της οικογένειας στην πατρίδα – οι πρώτες επενδυτικές κινήσεις

Το αστικό κέντρο της περιοχής επιλέχθηκε με βάση την εκτίμηση, ότι μπορούσε να προσφέρει σημαντικές δυνατότητες ανέλιξης σε μια μελλοντική φάση, σε αντίθεση με την οικονομικά «καθυστερημένη» περιοχή των Καλαβρύτων, από την οποία κατάγονταν οι Κωνσταντίνιδες και με την οποία είχαν ακόμα ισχυρούς δεσμούς.¹³⁶ Για αυτό ίσως, δεν αποφάσισαν να επενδύσουν κεφάλαια σε εκείνη την περιοχή, ούτε στη μελλοντική πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους την Αθήνα, αλλά επέλεξαν την Πάτρα ως το πιο κοντινό στα Καλάβρυτα και με μεγάλες προοπτικές εξαγωγικό και εμπορικό κέντρο. Η επιστροφή τους εντοπίζεται χρονικά τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1820 με το τέλος της επανάστασης. Κατά την άφιξή τους στην Ελλάδα και παρά τις δυσκολίες της ιστορικής συγκυρίας, φαίνεται ότι μετέφεραν, εκτός των άλλων, σημαντικό μέρος των κεφαλαίων τους, με σκοπό τη διασφάλιση στις πρώτες επενδυτικές τους κινήσεις.

Ο Φ. Κωνσταντίνος βρέθηκε στην πόλη της Πάτρας πριν την ίδρυση του ελληνικού κράτους και, σε ηλικία 62 ετών (1835), εμφανίζεται ήδη στο δημοτολόγιο της πόλης με την ιδιότητα του κτηματία, όπως και όλα τα νεοεμφανιζόμενα μέλη της οικογένειας. Μαζί του εγγράφονται και οι γιοί του Κωνσταντίνος, Γεώργιος και Περικλής. Τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας δεν τους ακολούθησαν και παρέμειναν στο Λιβόρνο. Το στοιχείο αυτό μας οδηγεί στην υπόθεση ότι η βασική οικονομική επιλογή της οικογένειας μετά την άφιξή της

¹³⁶ Μια ανάλογη περίπτωση παρατηρείται στην οικογένεια Γερούση, όταν η τελική απόφασή τους να εγκατασταθούν στην Πάτρα έγινε ύστερα από διερεύνηση των δυνατοτήτων που παρείχε η πόλη, και ευρύτερα η περιοχή, ως χώρος επενδύσεων. Για την εξίσου ενδιαφέρουσα περίπτωση της οικογένειας Γερούση, βλ. τη μελέτη της Μ.Χ. Χατζηϊωάννου, *Οικογενειακή Στρατηγική και Εμπορικός Ανταγωνισμός, Ο οίκος Γερούση τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2003.

στην Πάτρα, υπήρξε η αγορά και η επένδυση σε έγγεια ιδιοκτησία. Η συνέχιση της βασικής ενασχόλησης με το εμπόριο προφανώς κρίθηκε ότι εγκυμονούσε κινδύνους. Δεν γνωρίζουμε εάν διέθεταν έγγεια ιδιοκτησία κατά την παραμονή τους στο εξωτερικό, ίσως όμως η έκβαση των οικονομικών εξελίξεων και των δραστηριοτήτων τους στην Ιταλία, τους έκανε να καταφύγουν σε πιο ασφαλείς επενδυτικές επιλογές, χωρίς ιδιαίτερο ρίσκο και πιθανή νέα απώλεια κεφαλαίων. Το αγοραστικό τους ενδιαφέρον προκλήθηκε από τις δυνατότητες επένδυσης, που τους πρόσφερε η καλλιέργεια σε γη και η ενασχόλησή τους με το κύριο εμπορευματικό προϊόν της ελληνικής οικονομίας στην περιοχή, την κορινθιακή σταφίδα. Αγόρασαν λοιπόν σημαντικές εκτάσεις σε διάφορες περιοχές στην επαρχία Πατρών. Η ιδιοκτησία, και στη δική τους περίπτωση, δεν υπήρξε ενιαία, αλλά ήταν διάσπαρτη στο χώρο. Συγκεκριμένα, αγόρασαν γαίες στα *Συχαινά*, στο *Μονοδένδρι*, στο «*Πεντεμαϊτή*», στο «*Ρηγανόκαμπο*», στο *Θεριανού*.¹³⁷ Το σύνολο των κτημάτων τους όμως, δεν το απέκτησαν μόνο μέσα από αγορές· αντίθετα στράφηκαν και στο δανεισμό καλλιεργητών μικρής οικονομικής δυνατότητας, οι οποίοι σύντομα οδηγήθηκαν σε οριστική απώλεια των ιδιοκτησιών τους μέσα από αλληπάλληλους πλειστηριασμούς. Στη θέση «*Ταμπάχανα*» ο ίδιος ο Φίλιππος απέκτησε, με τη διαδικασία πλειστηριασμού, ένα περιβόλι έκτασης 15,787 τετραγωνικών μέτρων και σταφιδάμπελο 43 στρεμμάτων με 500 μικρά και μεγάλα ελαιόδεντρα, 37 απιδιές, 177 αμυγδαλιές και τέσσερις υδροδεξαμενές, και μια άμπελο στη θέση *Κούτσα* με 20 στρέμματα σουλτανίνας, σταφιδάλωνι και «ληνόν», δηλαδή πατητήρι.¹³⁸

Μέλη της οικογένειας Κωνσταντή συμμετείχαν ενεργά στη διαδικασία διανομής των «εθνικών γαιών» με βάση το νόμο της προικοδότησης του 1835, όταν και απέσπασαν συνολικά 129 περίπου στρέμματα στην περιοχή *Ρωμανού*. Ως κύριος εκπρόσωπος της οικογένειας απέναντι στο νόμο παρουσιάζεται ο Κωνσταντίνος Κωνσταντής, ο μεγαλύτερος σε ηλικία από τους γιούς του Φιλίπ-

¹³⁷ Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, σ. 124-125.

¹³⁸ Κ. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, σ. 125.

που που ήλθαν στην Ελλάδα, και αυτοδίκαια αναλάμβανε να εκπροσωπήσει την οικογένεια στον κτηματοποριστικό τομέα (Παράρτημα με οικογενειακό δένδρο της οικογένειας).¹³⁹ Ήδη από το 1831, ο Κ. Κωνστάνης καταγράφεται ως ένας από τους πιο επιφανείς πολίτες της πόλης,¹⁴⁰ ενώ η περίπτωση του παρουσιάζεται ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, καθώς στο πρόσωπό του, εκτός της οικονομικής δύναμης, συνυπάρχει και η πολιτική εξουσία. Ο ίδιος άλλωστε συμμετείχε από θέση πρώτης γραμμής στην έκδοση της εφημερίδας *Ηχώ των Επαρχιών* στα 1841 και δύο χρόνια αργότερα γίνεται πληρεξούσιος στη Βουλή των Ελλήνων σε ηλικία μόλις 33 ετών, ενώ εκλέγεται ακόμα δύο φορές το 1847 και το 1862.¹⁴¹

Εκτός από τις αγορές των μελών της οικογένειας σε σταφιδοκαλλιέργειες, πραγματοποιούνται αγορές αστικών οικοπέδων στην πόλη και μάλιστα σε κεντρικά σημεία της. Στα 1830, ανεγείρουν συγκρότημα κτισμάτων στην οδό Ερμού, το οποίο εκτεινόταν μέχρι τη διασταύρωσή της με την οδό Ρήγα Φεραίου. Η αγορά αστικής ιδιοκτησίας είχε ιδιαίτερο ρόλο στην απόκτηση «κύρτους» και «τιμής» ανάλογης με τους κοινωνικά «ομοίους» τους. Στον Ανδρέα Κωνστάνη, αδελφό του Φιλίππου, αποδόθηκε σχεδόν αυτόματα η ιδιότητα του «κοτζαμπάση», λόγω της λειτουργίας δύο παραγόντων, που όμως δεν μοιάζουν να είναι ισοδύναμοι: πρώτον, της ύπαρξης σημαντικού κεφαλαίου, με το οποίο εντασσόταν στους οικονομικά επιφανείς πολίτες της πόλης. Δεύτερον, στο γεγονός ότι καταγόταν από τη γειτονική περιοχή των Καλαβρύτων, σε συνάρτη-

¹³⁹ Βλέπε, Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ, Αρχείο Ελεγκτικού Συνεδρίου, «*Νόμος της προικοδότησης του 1835*», (1835-1910) που βρίσκονται μικροφωτογραφημένα (αρ. μφ. 32).

¹⁴⁰ Στην εν λόγω πηγή σημειώνεται ως Κωνσταντάνης και όχι ως Κωνστάνης, αλλά πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο, όπως μας πληροφορεί αρκετά πειστικά ο «βιογράφος» της οικογένειας, Κ. Τριανταφύλλου.

¹⁴¹ Ο Κωνσταντίνος Κωνστάνης ασχολήθηκε ενεργά με την πολιτική, όπως προκύπτει από τον πίνακα των εκλεγμένων βουλευτών από το 1843 και μέχρι το 1880 και *Μητρώο πληρεξουσίων, γερουσιαστών και βουλευτών, 1822-1935*, Βουλή των Ελλήνων, και βλ. Πίνακα 2, Χ. Λυριτζής *ό.π.*, σ. 92-95. Την πολιτική συμπεριφορά των ισχυρών οικονομικά πολιτών της πόλης την μελετάμε αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο.

ση βέβαια με τη σχέση συγγένειας που διατηρούσε με την πολιτική οικογένεια των Ζαΐμηδων. Η καταγωγή του παρείχε ένα ευνοϊκό πεδίο παρέμβασης στα πολιτικά πράγματα της ευρύτερης περιοχής παρά το γεγονός ότι απουσίαζε για μεγάλο χρονικό διάστημα στο εξωτερικό. Ο Α. Κωνστάνης σύντομα απέκτησε και άλλο αξίωμα: αν και δεν διέθετε δίπλωμα Νομικής, ούτε είχε σπουδάσει κάτι ανάλογο, διετέλεσε πρόεδρος του Ποινικού Δικαστηρίου Πατρών με την έναρξη της τρίτης δεκαετίας του αιώνα. Οι νομικές γνώσεις που είχε και η εμπειρία του σε νομικά ζητήματα, του επέτρεψαν να καταλάβει αυτή τη θέση.¹⁴² Φαίνεται δηλαδή ότι με την έλευσή τους στην Ελλάδα τα μέλη της οικογένειας συνδύαζαν πολλούς και διαφορετικούς ρόλους. Ο Φίλιππος ασχολήθηκε με το εμπόριο σταφίδας αλλά παράλληλα εκπροσώπησε την οικογένεια στο Δημοτικό Συμβούλιο της πόλης, ενώ ο αδελφός του Ανδρέας επικέντρωσε το ενδιαφέρον του στην πολιτική και επίσης επένδυσε στον επαγγελματικό χώρο της ανώτερης υπαλληλικής διοίκησης.

15. Κοινωνικός ρόλος και συμβολική του διάσταση

Ο κοινωνικός ρόλος της οικογένειας των Κωνσταντιδων αναδεικνύεται και από έγγραφο του 1835 με τις υπογραφές 148 σημαντικών μελών του ανώτερου κοινωνικού στρώματος, σύμφωνα με το οποίο ζητούσαν να κατασκευαστεί στην πόλη ναός προς τιμή του προστάτη της Αγίου Ανδρέα. Ανάμεσα στους υπογράφοντες συγκαταλεγόταν και ο Φ. Κωνστάνης. Η φιλανθρωπική δραστηριότητα των μελών της οικογένειας δείχνει τόσο το επίπεδο της κοινωνικής τους δράσης, όσο και την αναγνώριση του ρόλου τους ως εγγυητή της κοινωνικής συνοχής στην πόλη εκ μέρους του συνόλου της κοινωνίας¹⁴³.

Είναι άκρως ενδιαφέρουσα και συνάμα εντυπωσιακή, η συχνότητα με την οποία μέλη της οικογένειας εμπλέκονται σε δικαστικές περιπέτειες ή και σε

¹⁴² Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, σ. 148.

¹⁴³ Στο *ίδιο*, σ. 129.

διαμάχες σε επίπεδο αρθρογραφίας με ανταγωνιστές τους. Οι αντιπαράθεσεις αυτές, που παρουσιάστηκαν στις στήλες των εφημερίδων για μεγάλο διάστημα, φανερώνουν την συνεχή ανάγκη των ισχυρών κοινωνικά πολιτών για καθιέρωση και προστασία της τιμής και του ονόματος της οικογένειας. Η έννοια της κοινωνικής καταξίωσης δεν επιτυγχανόταν αυτόματα, χωρίς συγκρούσεις. Επιπλέον το είδος της δημόσιας αντιπαράθεσης άγγιζε πολλά επίπεδα: την παρουσία που διέθεταν τα αντίπαλα μέρη, την αξιόχρηη στάση τους, την πολιτική τους συμπεριφορά, την ηθική και χρηστή οικογενειακή ζωή. Όλα αυτά τα στοιχεία συγκροτούσαν ένα νέο πεδίο ταυτότητας, το οποίο συνεχώς έπρεπε να επιβεβαιώνεται.

Το πώς οικοδομείται η έννοια του κύρους της οικογένειας και του ονόματος, φωτίζεται χαρακτηριστικά από ένα περιστατικό, στο οποίο εμπλέκεται ο Γ. Κωνστάνης, γιος του Φίλιππου. Με αφορμή τη διαφωνία που ήρθε στο φως της δημοσιότητας μέσα από τις εφημερίδες μεταξύ των Γεωργίου Κωνσταντή και Ιωάννη Ασημακόπουλου, αναδείχθηκαν οι όροι και οι προϋποθέσεις μέσω των οποίων μπορούσε κάποιος να ενταχθεί ψηλά στην κοινωνική ιεραρχία της πόλης. Ο Ασημακόπουλος, με καταγωγή από το *Βραχνί Καλαβρύτων*, είχε αποκτήσει την τιμή του Ρώσου Δραγουμάνου, δηλαδή του πρώτου «διερμηνευτή» του Γενικού Ρωσικού προξενείου στην Πάτρα, αποκομίζοντας πολλά, κυρίως χρηματικά οφέλη. Από τον Γεώργιο κατηγορήθηκε μεταξύ άλλων μέσω του δημοσιεύματος στη φιλοαγγλική εφημερίδα *Αθηνά*, για παραλείψεις και έλλειψη αξιοπιστίας απέναντι στους κατά καιρούς δανειστές του, επειδή δεν μπορούσε να αποπληρώσει τα χρέη του. Το πολιτικό πλαίσιο αυτής της αντιπαράθεσης αν και υποβόσκει, δεν εμφανίζεται από την αρχή.

Ο Ασημακόπουλος απάντησε στην επίθεση που δεχόταν με νέο δημοσίευμα, κατηγορώντας τον ίδιο τον Γ. Κωνσταντή, αλλά και τον πατέρα του Φίλιππο, ως «χρεωκοπήσαντες» δύο φορές, γεγονός μάλιστα που είχε στοιχίσει, όπως χαρακτηριστικά υποστήριζε, τον εγκλεισμό του Γεωργίου σε ιταλική φυλακή. Απάντηση στον Ασημακόπουλο έδωσε ο προσωρινός κάτοικος της πό-

λης Πατρών βιοτέχνης και κτηματίας, Αγγελής Φιλιππόπουλος, ο οποίος, αφού αρχικά εξύμνησε τη χρηστή ζωή της οικογένειας και κυρίως του Φιλίππου, επικέντρωσε την αναφορά του στο γιο του Γεώργιο, υποστηρίζοντας ότι:

«...εις των υιών του αυτεξούσιος ζων πάντη ανεξάρτητος της πατρικής υποταγής και πατήρ αυτός εκείνος σεβαστής οικογενείας...». Πρόκειται ακριβώς για μια περίοδο, όπου επιχειρείται η μετάβαση από το συλλογικό χαρακτηριστικό της ταυτότητας που αυτόματα τους αποδιδόταν εις του γεγονότος ότι πρόκειται για γόνους ισχυρών οικογενειών της πόλης και των οποίων η εντιμότητά τους και το κύρος τους δεν τίθενται υπό αμφισβήτηση στην κατηγορία των ανεξάρτητων νοικοκυραίων και στη σημασία που αυτό το στοιχείο έχει στη συγκρότηση ενός νέου πλαισίου κοινωνικής καταξίωσης. Στη συνέχεια επαναλάμβανε τις κατηγορίες προς το πρόσωπο του Ασημακόπουλου, υποστηρίζοντας ότι:

«...ο Ασημακόπουλος [...] ελησμόνησε κατά την συνηθειάν του ότι γράφει εις την Ελλάδα και η Ελλάς και η Ευρώπη γνωρίζουσι εξάίρετα και την γέννησιν και τους συγγενείς και τα ήθη και την φήμην και την παρούσαν περιουσίαν εις την Ελλάδαν καθώς και την προλαβούσαν εις την Ευρώπην και τέλος παρά τα τυχόν προβλήματα που αντιμετώπισε [...] τον άφησαν όμως ακέραιον και διαυγάζουσιν την τιμήν και την υπόληψιν...».

Από τη στιγμή που επέστρεψε στην Ελλάδα λοιπόν, σύμφωνα με την άποψη του βιοτέχνη, όλοι αναγνώρισαν την αξία και την τιμή της οικογένειας Κωνσταντή. Για να απαντήσει ο Φιλιππόπουλος, αναφέρεται στα παρακάτω κρίσιμα στοιχεία που συγκροτούν κατά την γνώμη του, μια εξαιρετη δημόσια εικόνα, ζωή με υπόληψη και αξία: πρώτον, ότι ο γιος του Φιλίππου αποτέλεσε μια ανεξάρτητη προσωπικότητα, ο οποίος ήδη έχει χαράξει το δρόμο του δημιουργώντας μια αξιοσέβαστη «αυτοδύναμη» οικογένεια· στη συνέχεια, αναφερόταν στην αξία της οικογένειας, στις έννοιες της τιμής και της υπόληψης, τις οποίες εγγυόταν η μεγάλη περιουσία.

Το επιχείρημά του ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο από τη θέση που ανέλαβε ο Φίλιππος στο πλαίσιο της δημοτικής αρχής. Την ίδια άποψη συνέχι-

σε, συμμερίζεται ολόκληρη η πόλη των Πατρών, αφού ο Φίλιππος είχε διατελέσει μεταξύ άλλων, πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου της πόλης. Δεν μένει όμως μόνο στην υπεράσπιση της οικογένειας του Φιλίππου Κωνστάκη, αλλά περνά και στην αντεπίθεση, χαρακτηρίζοντας τον Ασημακόπουλο «*Αυτό*· δηλαδή άνθρωπο, που ποτέ δεν «δένεται» από χρηματικές συμφωνίες. Ακόμη, εξηγούσε με λεπτομέρειες γιατί στην πόλη της Πάτρας τον γνωρίζουν ως *λυτός*, υποστηρίζοντας,

«ουδεμίαν αξιοσημείωτον εκδούλευσιν έκαμεν εις την Ρωσίαν, και πολύ ολιγώτερον εις την Ελλάδα, και ότι εκ γενετής σχεδόν απεδείχθη διεστραμμένου χαρακτήρος, διό και ανέκαθεν διεκρίθη εις τας Π. Πάτρας υπό το επώνυμον, Αυτός ως εμπειρότατος εις το να πλέκη απάτας χωρίς ποτέ να δένεται...».

Η επιχειρηματολογία όμως στρέφεται και στο ύψος της περιουσίας του. «*Διακηρύττομεν*», γράφει «*ότι ο Αυτός δεν κατείχεν ειμή ευτελέστατα κτήματα, όπου η κατάσταση τους εστάθη πάντοτε πτωχή, ότι ούτε μαγαζία είχεν, ούτε σταφίδα του διεργάγη*», και για τα χρήματα που έλαβε από τις υπηρεσίες του προς τη διοίκηση της Ρωσίας, με απάτες μόνο θα μπορούσε να τα είχε λάβει. Η ιδιότητα του εμπόρου εξασφαλίστηκε από χρήματα άλλων τα οποία δανείστηκε και ποτέ δεν επέστρεψε.¹⁴⁴ Ακολουθούσε δημοσίευση με ένα κείμενο –πιστοποιητικό των επιφανών πολιτών της πόλης, που υποστήριζαν ότι ο εν λόγω κύριος δεν υπήρξε ποτέ μέλος τους, διότι και τα υποστατικά που διέθετε ήταν λίγα, και ο ίδιος συγκαταλεγόταν ανάμεσα στους τεχνίτες - μικροκτηματίες.

Συγκεκριμένα ανέφεραν ότι

*«οι υποφαινόμενοι κατοικοκτηματίαι της πόλεως Π. Πατρών πιστοποιούμεν, ότι ο Ιωάννης Ασημακόπουλος, λεγόμενος λυτός, δεν συνετάχθη ποτε εις τον αριθμόν των κτηματιών, αλλ' επειδή και τα υποστατικά του ήσαν ολίγα και ασήμαντα εσυναριθμείτο ως ε'νας από τους τεχνίτας μικροκτηματίας».*¹⁴⁵ Επομένως, η ιδιότητα του «τεχνίτη-μικροκτηματία» στη συζήτηση αυτή και σε αυτή τη χρονική φάση παρά τα ση-

¹⁴⁴ Εφημ. *Αθηνά*, 15 Αυγ. 1836.

¹⁴⁵ Εφημ. *Αθηνά*, 15 Αυγ. 1836.

μαντικά πιθανόν κεφάλαια που απέδιδε στον φορέα της, δεν αποτελούσε «εισιτήριο» εισόδου στο κυρίαρχο κοινωνικό σώμα της πόλης. Αντίθετα ο μικρός αριθμός υποστατικών και η απόπειρα κάποιου να προσποιηθεί ότι κατέχει δύναμη και πλούτο, οδηγούσαν ακόμα περισσότερο στην κοινωνική απαξίωση.

Η απάντηση του ιδίου του Ιωάννη Ασημακόπουλου δεν άργησε να σταλεί από τη Ζάκυνθο, όπου διέμενε προσωρινά, και δημοσιεύτηκε στις 10 Νοεμβρίου του 1836.¹⁴⁶ Σε αυτήν υποστήριξε πρώτον, ότι όσοι τάχθηκαν εναντίον του με τα προηγούμενα δημοσιεύματα δεν αποτελούσαν «γνήσιους» κατοίκους της Πάτρας, το αντίθετο μάλιστα. Θεωρούσε δηλαδή, ότι οι υποστηρικτές του Κωνσταντή συγκροτούσαν μια πολιτική «φατρία» - σύμφωνα και με την τρέχουσα πολιτική ορολογία της εποχής- η οποία δεν αποτελούσε μέρος της κυρίαρχης κοινωνικής τάξης. Αντίθετα, όπως επισημαίνει χαρακτηριστικά, η ομάδα αυτή λειτουργούσε με την εξαγορά της πολιτικής της παρουσίας στο δημόσιο βίο: *«διότι οι κύριοι αυτοί πωλούν τον εαυτό τους εις Πάτρας ως δυνατούς και επιρροήν έχοντας εις τα πολιτικά πράγματα τα εκεί»*. Προφανώς μέσα από αυτό το επιχείρημα, υπονοούσε την πολιτική ιδιότητα του Κωνσταντίνου Κωνσταντή και την ενεργή του παρουσία στα κοινά, αλλά εξίσου πιθανόν να αναφέρεται και στις σχέσεις συγγένειας του με τις οικογένειες πολιτικών Ζαΐμη και Ρούφου. Η επιχειρηματολογία του θα έλεγε κανείς ότι κλιμακώθηκε καθώς, ως δεύτερο στοιχείο προάσπισης της κοινωνικής του παρουσίας, παρέθετε την αρίθμηση της ιδιοκτησίας του - της ακίνητης περιουσίας του, όπως χαρακτηριστικά τόνιζε:

«α' το οσπήτιον και περιβόλιον εις την Αγίαν Τριάδα, β' το οικόπεδον και περιβόλιον, αγορασμένον, από την Χανούμ Τζιτάραναν, υπέρ τας 2.000 τετρ. πήχεις εις την αυτήν θέσιν, γ' οικόπεδον αγορασμένον από τους αδελφούς Αθανάσιο και Ανδρέα Κωνσταντίνου, δ' υποστατικών στρεμμάτων 12 εις του Χαλκωματά, ε' αμπέλιον ενωμένον με εκείνο του προικίου μου από 16 στρέμματα στη θέση εις τα Κρύα, στ' όμοιον στρεμμάτων 25 αγορασμένον από του ζώντος Αποστόλου Φιλ. Γιαννακοπούλου με καλόν οσπήτιον

¹⁴⁶ Εφημ. *Αθηνά*, 10 Νοεμ. 1836.

εξοχής, εις το Γζευδί, ζ' όμοιον στρέμματα 16 με οσπήτιον εξοχής [...] εις του Ψαροφάϊ, όμοιον στρέμματα 12[...] εις την Εγλυκάδα, όμοιον στρέμματα 12 στο Μπαρουτόμυλο».

Στη συνέχεια αναρωτιόταν αν τρεις χιλιάδες τετραγωνικές πήχεις σε οικήματα και πάνω από 100 στρέμματα σε αμπέλια και σταφίδες, δεν αρκούσαν για να τον κατατάξουν στην τάξη των πλούσιων κτηματιών της πόλης. Η δημόσια προσφυγή στην καταμέτρηση της ιδιοκτησίας και στη λεπτομερή αναφορά των υποστατικών του λειτουργούσε απενοχοποιητικά στα μάτια της κοινωνίας και στην εν γένει δανειοληπτική του τακτική και ικανότητα.

Ανεξάρτητα από την ένταξή του ή μη στο κυρίαρχο κοινωνικό στρώμα στο σημείο αυτό, μας ενδιαφέρει η επιχειρηματολογία που χρησιμοποιείται και από τις δύο πλευρές. Το δεύτερο περιστατικό στο νέο χώρο μετεγκατάστασης της οικογένειας Κωνστάνη που είδε το φως της δημοσιότητας, ειτυλίχθηκε στις 14 Ιουνίου 1841 και αφορούσε την αντιπαράθεση ανάμεσα στον Φίλιππο, ως κύριο εκπρόσωπο των οικονομικών συμφερόντων της οικογένειας και τον εμποροκτηματία αυτήν την φορά Ιάκωβο Παξημάδη, πρόεδρο την περίοδο εκείνην του Εμποροδικείου Πατρών. Ο Φ. Κωνστάνης, σε κείμενο που έστειλε στην αθηναϊκή εφημερίδα *Μέλισσα*, ανέφερε χαρακτηριστικά ότι ο Ι. Παξημάδης τον κατηγορήσε δημόσια αποκαλώντας τον «τοιογλύφο» και προσάπτοντάς του ηθικές κατηγορίες ότι συζεί εκτός γάμου αθέμιτα (αφού δεν τον ακολουθούσε η γυναίκα του Μαρία Νιώτη) και ότι πουλά τη δικαιοσύνη λόγω της, ισχυρής προφανώς, θέσης του αδελφού του Ανδρέα. Η απάντηση δεν ήλθε από τον ίδιο τον Φίλιππο αλλά από τα παιδιά του, οι οποίοι, αφού πρώτα σχολίασαν το γεγονός της δημοσίευσης, επιχειρούσαν να δικαιολογήσουν στην πορεία τη στάση του πατέρα τους υποστηρίζοντας τα εξής:

«κρίνομεν καθήκον ιερόν να γνωστοποιήσωμεν ότι αι κριτικαί δυνάμεις του πατρός μας αναφαίνονται προ τινός καιρού βαρέως εξασθενημένοι και ως εκ του μεγάλου γήρατος, και ως εκ των πολλών δυστυχημάτων του πολυτάραχου βίου του. Της λυπηράς ταύτης

αληθείας την πάνδημον ομολογίαν, μας αποσπώσιν με πόνον ανέκφραστον η υπόληψις και το συμφέρον του πατρός μας και του ονόματος ημών η τιμή».

Με την επιστολή αναγνώρισαν την αδυναμία του πατέρα τους να απαντήσει σε αυτήν την αήθη επίθεση λόγω της προχωρημένης ηλικίας του, και επωμίστηκαν οι ίδιοι το χρέος της απάντησης· αυτό όμως που τους ώθησε κυρίως να λάβουν θέση ήταν η προάσπιση του ονόματος και της «τιμής» τους.

Τα δύο αυτά παραδείγματα είναι πολύ χρήσιμα ώστε να κατανοήσουμε τους όρους συγκρότησης της αστικής τάξης. Η έννοια της τιμής, που συνοδεύει την πορεία των πλούσιων γόνων, έχει οπωσδήποτε οικονομική διάσταση, καθώς σηματοδοτεί την αξιοπιστία ενός ισχυρού οικονομικού παράγοντα να ανταποκρίνεται με ασφάλεια στα εμπορικά ανοίγματα, και στις κοινωνικές υποχρεώσεις του ιδίου και των μελών της οικογένειάς του. Έχει όμως και εμφανείς ηθικές και συμβολικές διαστάσεις, που άπτονται της κοινωνικής του συμπεριφοράς, του επιπέδου και της καταξίωσης των ανθρώπων της οικογένειάς του στο πλαίσιο της κοινωνίας. Το κύρος της οικογένειας δεν άπτεται μόνο της οικονομικής ευμάρειας, αλλά και της χρηστής, υγιούς οικογενειακής ζωής, της εντιμότητας και της κοινωνικής προσφοράς στα υπόλοιπα μέλη μιας κοινωνίας.

16. Η απόκτηση της ιδιότητας του πατρινού πολίτη, η περίπτωση Κάρουλου Δρακόπουλου

Η επόμενη περίπτωση προσωπογραφίας, με την οποία θα ασχοληθούμε αναλυτικά και φαίνεται ότι προκαλεί ρήγματα στον κλειστό κύκλο δημογερόντων και των πρώην προκρίτων της πόλης, αφορά τον ετερόχθονα έμπορο Κάρουλο Δρακόπουλο. Ο Κ. Δρακόπουλος (1798-1882), αποτελεί μια ακόμα ενδιαφέρουσα περίπτωση σημαντικού μέλους της πόλης. Με καταγωγή από τα Ιόνια

νησιά,¹⁴⁷ και συγκεκριμένα από το Αργοστόλι της Κεφαλλονιάς, ήλθε στην Πάτρα με το ξέσπασμα της ελληνικής επανάστασης. Κατά τη διάρκεια της ζωής του στην Κεφαλλονιά, ασχολήθηκε με το εμπόριο, ενώ με την έλευσή του στην Πάτρα είχε ήδη αποκτήσει την ιδιότητα του μέλους του Βρετανικού προξενείου, «*παρά τω εκείσε Βρετανικώ Κονσολάτω έχων, τόπον αρχικαγκελλαρίου*»,¹⁴⁸ έχοντας την πλήρη εμπιστοσύνη και προστασία της εκεί ισχυρής αγγλικής παροικίας. Με την έναρξη της επανάστασης, εγκατέλειψε το επιεικώς επάγγελμα του εμπόρου και έλαβε μέρος στις επαναστατικές διεργασίες, προσφέροντας πολύτιμες υπηρεσίες στον αγώνα, αλλά και χρήματα. Σε έγγραφο του 1829 περιγράφεται με λεπτομέρειες η προσφορά του στον αγώνα, όπως επίσης και ο ιδιαίτερος ρόλος του,

*«...απέρασεν από της Πάτρας από της Δυτικής Ελλάδος παραλαβών εκείθεν περίπου διακοσίους στρατιώτας, των οποίων τους ναύλους, πολεμοφόδια και τροφάς έδωκεν εξ ιδίων του...».*¹⁴⁹

Ήδη από το 1823 είχε διοριστεί έπαρχος της πόλης των Πατρών και τον Ιανουάριο του 1829, του παραχωρείται η ιδιότητα του δημότη της Πάτρας, σε αναγνώριση της προσφοράς του στην πατρίδα, ενώ επίσης τονίζεται ότι έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης ακόμα και από την οθωμανική διοίκηση, λόγω της σχέσης που διατηρούσε με το αγγλικό προξενείο.¹⁵⁰ Κανείς δεν τον ενοχλούσε, αφού ήταν «...ηγαπημένος του τότε Άγγλου Προξένου ενταύθα...». Η δημογεροντία της πόλης, που αποτελούνταν από εξέχουσες προσωπικότητες της κοινωνικής και οικονομικής ζωής, και πιο συγκεκριμένα τους κτηματίες Θάνο

¹⁴⁷ Ο Κ. Δρακόπουλος πέθανε το 1882 στη Βουλγαρία, ενώ βρισκόταν σε επίσκεψη στον γιό του στη Φιλιππούπολη, όπου ήταν πρόξενος στην πόλη. Βλ. εφημ. *Νέα Εφημερίς*, 2 Οκτ. 1882.

¹⁴⁸ Δ.Β.Π., Α.Κ.- Δ., αρ. εγ. Δ6, 2 Ιουν. 1824.

¹⁴⁹ Δ.Β.Π., Α.Κ.- Δ., αρ. εγ. Δ. 544, 19 Ιαν. 1829. Τα έγγραφα αυτά αναφέρονται στην προσφορά του κατά την διάρκεια της επανάστασης, με σκοπό να αποτελέσουν το κύριο επιχειρημα για την μετέπειτα οικονομική του ενίσχυση και αποζημίωση από το ελληνικό κράτος.

¹⁵⁰ Δ. Β.Π., Α.Κ.- Δ., αρ. εγ. 544, 19^η Ιαν. 1829.

Μαντζαβίνο, Ανδρέα Καλαμογδάρτη, Δημήτριο Αντωνόπουλο, Αναγνώστη Γιαννακόπουλο και Αντώνη Οικονομόπουλο,¹⁵¹ απένειμε στον Κ. Δρακόπουλο την ιδιότητα του πολίτη της πόλης, «*αποδίδοντα εις τον ίδιον όλα τα πολιτικά δικαιώματα τα οποία χαίρουν οι κάτοικοι ταύτης της πόλεως και τούτο εις ευγνωμοσύνης*», ενώ παράλληλα τον καθιστούσε άξιο της υπολήψεως και της αγάπης της πόλης.

Με το τέλος της επανάστασης και την ίδρυση του ελληνικού κράτους, ο Κ. Δρακόπουλος στράφηκε και αυτός στην απόκτηση ιδιοκτησίας. Στην επαγγελματική του σταδιοδρομία συνδύασε τη στρατιωτική εξέλιξη με την ιδιότητα του εμπόρου και του κτηματία. Λόγω των καλών του σχέσεων του με την αγγλική κοινότητα της πόλης φαίνεται ότι ενίσχυσε τις συναλλαγές του με την αγγλικών συμφερόντων Ιονική Τράπεζα. Πρόλαβε πάντως αυτά τα λίγα χρόνια παραμονής στην πόλη να καταλάβει διάφορα αξιώματα ανάμεσα στα οποία Τελώνης Πατρών, αστυνόμος της πόλης (1845), Πρωτοδίκης στο Μεσολλόγγι¹⁵², «αντισυνταγματάρχης» και «συνταγματάρχης» της Βασιλικής Φάλαγγας.¹⁵³ Η απόκτηση ιδιοκτησίας στην επαρχία Πατρών συνοδεύτηκε και από μια εμφανή προσπάθεια επαγγελματικής καταξίωσης. Η απόκτηση ιδιοκτησίας, αλλά και η επαγγελματική του ανέλιξη ως στρατιωτικού, σηματοδοτούσε την προσπάθεια ενός ανθρώπου να ανέλθει κοινωνικά και να ενταχθεί στην κυρίαρχη κοινωνική τάξη χωρίς να κατάγεται από την πόλη. Για να αποκτήσει περιουσία στην πόλη των Πατρών, ακολούθησε μεταξύ άλλων τις διαδικασίες δύο νόμων διανομής εθνικών γαιών, του νόμου «περί προικοδότησης του 1835» και εκεί-

¹⁵¹ Πρόκειται για εξέχοντα πρόσωπα της κοινωνικής και οικονομικής ζωής της πόλης, οι οποίοι προέρχονταν από τον κύκλο των δημογερόντων.

¹⁵² Δ.Β.Π., Α.Κ.-Δ., αρ. εγ. Δ22, 31 Οκτ. 1841. Με το έγγραφο αυτό «...απήλλαξεν υμάς των Δικαστικών έργων, ευαρεστηθείσαν να σας χαρακτηρίση Ταγματάρχην της Βης. Φάλαγγος με το δικαίωμα της Φαλαγγίτικης Προικοδοτήσεως εις το πραγματικόν του Λοχαγού βαθμόν...»

¹⁵³ Δ.Β.Π., Α.Κ.- Δ., αρ. εγ. Δ. 38, 7 Φεβ. 1874. Με το παραπάνω έγγραφο απονέμει ο Υπουργός Στρατιωτικών Δ. Γρίβας τον τίτλο του Αντισυνταγματάρχη της Βασιλικής Φάλαγγας.

νου της «προικοδότησης των Φαλαγγιτών», τρία χρόνια αργότερα. Με βάση τον πρώτο νόμο, απέκτησε γη στα *Βραχνέικα και στον Ρωμανού*. Από μικρό αριθμό συμβολαίων που διαθέτουμε, φαίνεται ότι διέυρνε τις εκτάσεις γης γύρω από την περιοχή του οικισμού *Ρωμανού*, ενώ διατήρησε την ιδιοκτησία και κατοχή κτημάτων και αγρών σε πολλές τοποθεσίες: «*Λένδροι*», «*Βαμβακιά*», «*Αγιάννη*», «*Λαγκαδιά*», «*Καταρράχ*», «*Μουργιά*»,¹⁵⁴ στοιχείο που δείχνει αφενός την έκταση ιδιοκτητη γης που διέθετε, αλλά και το ότι η γη και σε αυτήν την περίπτωση δεν υπήρξε ενιαία. Η ύπαρξη και η διατήρηση μεγάλης ιδιοκτησίας, αν και πολυτεμαχισμένης, παρέμενε ένα ασφαλές μέσο ένταξης και στη συνέχεια διατήρησης του κατόχου της ανάμεσα στους ισχυρούς παράγοντες της πόλης.

Στην προσπάθεια για κοινωνική καταξίωση, υποβοηθητικό ρόλο είχε και η οικογενειακή σχέση που αναπτύχθηκε με την οικογένεια Καλαμογδάρτη. Ο Κ. Δρακόπουλος το 1831 νυμφεύθηκε την Θεώνη Καλαμογδάρτη, κόρη ενός από τους πιο επιφανείς οικονομικά και πολιτικά παράγοντες της περιοχής, του Γεωργίου Καλαμογδάρτη. Με αυτόν το γάμο απέκτησε ως προικιά αρκετά ακόμα κτήματα. Ο γάμος τους τελέστηκε με κάθε επισημότητα και λαμπρότητα στα 1831, και απέφερε δύο γιους, τον Αριστομένη και τον Αριστοτέλη Δρακόπουλο, από τους οποίους ο πρώτος σταδιοδρόμησε ως διπλωμάτης, ενώ ο Αριστοτέλης ακολούθησε ιατρική καριέρα. Ο τελευταίος απεβίωσε σε σχετικά μικρή ηλικία. Η γαμήλια αυτή επιλογή του Δρακόπουλου επενδύθηκε με την οικονομική κυρίως συνεργασία ανάμεσα στις δύο οικογένειες.¹⁵⁵

¹⁵⁴ Βλ. Δ.Β.Π., Α.Κ.-Δ., αρ. εγ. Δ 54, τις ακριβείς τοποθεσίες των εκμισθωμένων κτημάτων της ιδιοκτησίας του.

¹⁵⁵ Δ.Β.Π., Α.Κ.-Δ., αρ. εγ. 94, 21 Οκτ. 1883. Σε προσωπικό γράμμα που στέλνει η Μαρία Μπερτινύ στην αδελφή της Θεώνη Καλαμογδάρτη, -η Μαρία είχε νυμφευθεί τον Γάλλο Πρόξενο της πόλης- γράφει από το εξωτερικό ότι η «...νύμφη του Ρικάκη ήλθε είναι νόστιμη και καλή, τα πεθερικά είναι ευχαριστημένα βεβαίως επύστευον καλητέραν τύχην δια τον ηόν των, δηλαδή να πάρη μεγαλητέραν προίκαν μ' όλα ταύτα λέγουν ότι έλαβεν από τον αδελφόν της τρεις χιλιάδες λίραις, και έχη και του Σουλτάνου την σύνταξιν εξήντα λίρας τον μήνα είναι αρκε-

Το γεγονός όμως ότι έπρεπε να διαμένει για μεγάλο χρονικό διάστημα στο εξωτερικό λόγω υποχρεώσεων του, δεν του επέτρεπε να παρακολουθεί από κοντά και να συμμετέχει ενεργά στις κοινωνικές και οικονομικές διεργασίες της πόλης, ούτε να έχει την εποπτεία των κτημάτων του και των παραγωγικών τους δυνατοτήτων.¹⁵⁶

Η απουσία του Δρακόπουλου από το ελληνικό κράτος, τον ανάγκασε να προχωρήσει σε συνεχείς εκμισθώσεις των ιδιοκτησιών του. Θα αναφερθούμε σε ορισμένα «αγρομισθωτικά» συμβόλαια που διαθέτουμε, για να παρακολουθήσουμε τις όψεις που παρουσιάζει η οικονομική του συμπεριφορά. Το πρώτο συμβόλαιο αφορά την περίοδο 1873-1874. Ο πληρεξούσιός του Ανανίας Γεωργόπουλος, «προηγούμενος» στη *Μονή Γηροκομείου*, εκμίσθωσε τις τρεις σταφιδαμπέλους του ιδιοκτήτη σε δύο μικροϊδιοκτήτες, κατοίκους του γειτονικού οικισμού *Ρωμανού*, τους Φώτη Ξυπολιά και Νικολή Διαμαντόπουλο. Η ενοικίαση κάλυπτε συνολικό διάστημα δέκα χρόνων, κατά το οποίο οι εκμισθωτές έπρεπε να καλλιεργήσουν και να περιποιηθούν τα κτήματα με δικά τους έξοδα. Οι όροι που αναφέρονται στα συμβόλαια σχετικά με τις εργασίες που έπρεπε να γίνουν, είναι διατυπωμένοι με κάθε λεπτομέρεια. «*Τον καθαρισμόν, τον κλάδον, τά πιστεύω*». Η καλή τύχη ενός γάμου μετριέται με τα οικονομικά δεδομένα που αποφέρει στις εμπλεκόμενες πλευρές. Ο προσωπικός τόνος παρόμοιων επιστολών αποκαλύπτει πολλές φορές στοιχεία στο επίπεδο των νοοτροπιών και της συμπεριφοράς των ανθρώπων ιδιαίτερα χρήσιμων για τη μελέτη τους.

¹⁵⁶ Βλ. Δ.Β.Π., Α.Κ. –Δ., Αρ. εγ. 102. Στο αρχείο του διασώζεται έγγραφο που παραθέτει τα έσοδα και τα έξοδα τα οποία αναλογούν στο έτος 1863. Στο έγγραφο αυτό, το οποίο συμπληρώνεται από τον συγγενή του, Παναγιώτη Καλαμογδάρτη, σημειώνεται ότι τα έσοδα είναι 1.643 και 27 δρχ. ενώ τα έξοδα του έτους 1566 και 2 λεπτά, άρα η χρονιά κλείνει με ένα θετικό ισοζύγιο της τάξης των 77 και 25 δρχ. Τα πιο σημαντικά έξοδά του είναι αυτά που αφορούν στη συγκομιδή του προϊόντος και πλησιάζουν τις 659 και 70 λεπτά. Εάν θεωρήσουμε τον υπολογισμό του Ε. Χαιρέτη στο *Η καλλιέργεια της σταφιδαμπέλου*, Πάτρα 1883, σ. 378-379 που υπολογίζει το κόστος παραγωγής ανά στρέμμα 54,30 δρχ. σωστό, τότε, ο Κάρολος Δρακόπουλος πρέπει να έχει στην ιδιοκτησία του ανάλογα με το ετήσιο κόστος του, περίπου 121,49 στρέμματα.

χωρίς ν' αφήσουν μόλα (αέρα), το ξεκλημάτισμα, το ξελαγκωμα και φούσκισμα, κατά το δεύτερον της μισθώσεως έτος...». Όπως φαίνεται, πρόκειται για κτήματα τα οποία, είχαν πολύ καιρό να καλλιεργηθούν και γι' αυτό έπρεπε η καλλιέργεια και η φροντίδα του κτήματος να ξεκινήσει εξαρχής. Ο δεύτερος όρος που εμπειρί- είχε το συμβόλαιο αναφερόταν στη διανομή του παραγόμενου προϊόντος. Τα πρώτα τέσσερα έτη, όλο το παραγόμενο προϊόν πήγαινε στους δύο εκμισθωτές, ενώ για τα επόμενα χρόνια που θα διαρκούσε η ενοικίαση, συμφωνούσαν ότι το προϊόν θα διαμοιραζόταν σε δύο ίσα μέρη ανάμεσα στον ιδιοκτήτη και τους μισθωτές. Η καλλιέργεια επομένως ήταν «μισακάριχη» και κάλυπτε ένα μεγάλο χρονικό διάστημα.

«Όλος ο παραχθησόμενος εκ των εκμισθωθέντων τούτων τριών σταφιδαμπέλων κατά τα τέσσερα πρώτα της εκμισθώσεως έτη θέλει και λογίζεσθαι προς όφελος των μισθω- τών Φώτη Α. Ξυπολιά και Νικολή Διαμαντοπούλου· ο δε τοιούτος σταφιδόκαρπος των εξ (6) τελευταίων της ίδιας ετών θέλει διανέμεσθαι επί των άλωνος εις δύο (2) ίσα με- ρίδια παρά των μισθωτών αυτών, και το μεν εν μερίδιον αυτού λαμβάνει ο Κάρολος Δρακόπουλος ή ο πληρεξούσιός του, το δε έτερον μερίδιο αυτού θέλει μένει της κυριό- τητος και κατοχής των μισθωτών αυτών Φώτη Ξυπολιάν και Νικολή Διαμαντοπού- λου...».

Όσο διαρκούσε η ενοικίαση, ο Δρακόπουλος, ως ιδιοκτήτης, είχε το δικαίωμα να εκποιήσει μέρος ή ολόκληρη τη γη του καθ' οποιονδήποτε τρόπο. Ωστόσο, ήταν υποχρεωμένος να καλύψει τα έξοδα των εκμισθωτών εκείνου του έτους εκποιήσεως, ενώ αντίθετα δεν ήταν υποχρεωμένος να καλύψει χρηματικά τους εκμισθωτές ύστερα από κάποια κακοκαιρία. Για οποιονδήποτε λόγο, αν ο ιδιο- κτήτης διαπίστωνε καθυστέρηση στην πληρωμή του ενοικίου, μπορούσε να τους αποβάλλει:

«...πάσης προσγιγνομένης αυτώ εκ της παραβάσεως και της παραλείψεως, των αποζη- μιώσεως και χείροντα τι δικαίωμα τούτον και να τους αποβάλλη προώρως εκ των δια-

ληφθεισών σταφιδαμπέλων του χωρίς να έχωσιν ούτοι ουδεμίαν απαίτησιν παρ' αυτού...». ¹⁵⁷

Την επόμενη χρονιά, του 1875, συνάπτεται «αγρομισθωτικό» συμβόλαιο με την παρουσία του πληρεξούσιου του Κ. Δρακόπουλου από τη μία και τριών «γεωργοκτηματιών» και μιας «ανεπάγγελτης», κατοίκων του οικισμού *Ρωμανού* από την άλλη. Πρόκειται για αγρούς οι οποίοι δεν καλλιεργούνται αλλά χρησιμοποιούνται από τους εκμισθωτές ως λιβάδια για τη βόσκηση των κοπαδιών τους. Η ενοικίαση των εν λόγω κτημάτων κάλυπτε ένα χρόνο και προσέγγιζε συνολικά τις 160 δρχ. Τα προβλήματα για τους ενοικιαστές θα άρχιζαν από τη στιγμή που δεν θα μπορούσαν να πληρώσουν το ενοίκιο στο χρονικό διάστημα που οριζόταν. Ο τόκος υπερημερίας που θα τους βάραινε σε αυτήν την περίπτωση, άγγιζε το 12%, ενώ την ίδια στιγμή, θα αναγκάζονταν να απομακρυνθούν από τα εδάφη, ύστερα από τον τερματισμό της ενοικίασης. ¹⁵⁸

Στα συμβόλαια ¹⁵⁹ της επόμενης δεκαετίας (του 1880) παρουσιάζεται ως πληρεξούσιος του Δρακόπουλου ο «έμπορος» της πόλης Σπυρίδων Σιλαβούνος, ο οποίος φέρεται να μισθώνει τα κτήματα που αναφέρονται στο συμβόλαιο σε πέντε «γεωργοποιμένες» από τον οικισμό *Ρωμανού* για πέντε χρόνια. ¹⁶⁰ Τα συγκεκριμένα κτήματα δεν φαίνεται να ήταν καλλιεργημένα με σταφίδα, καθώς ο ιδιοκτήτης επέτρεπε στους «γεωργοποιμένες» να σπείρουν ό,τι θέλουν και να βοσκήσουν σε αυτά τα κοπάδια τους, αντί ετήσιου ενοικίου της τάξεως των 200 δρχ. ¹⁶¹, «...δια να τους σπείρουν και κατ' έτος παν ό,τι θελήσουν, και να βοσκήσουν ως λειβάδια, προς οφέλος των, μη ενεχομένου του ιδιοκτήτου εις ουδεμίαν εκ θεομηνίας ζημίαν...». Η υποχρέωση των γεωργοποιμένων αφορούσε επίσης τους φόρους

¹⁵⁷ Δ.Β.Π., Α.Κ.- Δ., αρ, εγ. 53, 9 Δεκ. 1873.

¹⁵⁸ Δ.Β.Π., Α.Κ.-Δ., αρ. εγ. 54, 9 Δεκ. 1874.

¹⁵⁹ Δ.Β.Π., Α.Κ.- Δ., αρ. εγ. Δ. 56, 8 Νοεμ. 1880.

¹⁶⁰ Γύρω στο 1880, ο Δρακόπουλος βρισκόταν στο *Πέραν* της Κωνσταντινούπολης, αφού αντικαθιστούσε τον Γενικό πρόξενο της πόλης, Αλέξανδρο Μαθιουδάκη.

¹⁶¹ Πρόκειται για την περίπτωση, στην οποία η γαιοπρόσοδος (200 δρχ.) είναι σταθερή και χρηματική.

προς το δημόσιο και το δήμο, αλλά και τα τυχόν προβλήματα από θεομηνίες ή άλλες πιθανές καταστροφές. Εάν δεν συμμορφώνονταν με τους όρους αυτούς, τότε, όπως όριζαν τα συμβόλαια, ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν διπλάσιο μίσθωμα από αυτό που είχε οριστεί, μέχρι να φύγουν από τα οικοπέδα.

Στην Πάτρα, ο Δρακόπουλος διέθεσε κεφάλαια και για την αγορά αστικής γης. Απέκτησε στο κέντρο της νέας πόλης, στο 10^ο οικοδομικό τετράγωνο της πόλης μεγάλο οικοπέδο *«έχων εις την αποκλειστικήν αυτού κυριότητα και διακατοχήν εν κτήμα, συγκείμενον εξ οικοπέδου, περιβολίου, ανωγείου μεγάλης οικίας μετά χαμοκελλών, αυλής και λοιπών, κείμενον κατά το δέκατον Τετραγώνον της ενταύθα κάτω πόλεως...»*. Σύμφωνα με την περιγραφή του συμβολαίου, η έκταση του οικοπέδου και η μεγαλοπρεπής κατασκευή του αναδείκνυε τον πλούτο της οικογένειας. Στα 1864, άρχισε να ενοικιάζει μέρος του οικοπέδου και της οικίας του στον κτηματία Γεράσιμο Γιαούρη, *«παραχωρεί προς τον δεύτερον ήτοι, τον κ. Γεράσιμον Γιαούρην, την αρκτικοδυτικήν γωνίαν έχουσαν πρόσωπον κατ' άρκτον, αρχόμενον από την γωνίας ταύτης και όμοιον πρόσωπον κατ' δυσμάς, αρχομένην από την γωνίαν ταύτην και λήγον εντός 14 πηχών...»*. Δεν γνωρίζουμε την ακριβή έκταση του οικοπέδου, αλλά φαίνεται ότι πρόκειται για μεγάλο οικοπέδο, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνεται στο έγγραφο. Συγκεκριμένα, προχώρησε σε πενταετή μίσθωση ενός τμήματος της οικίας αυτής, στο οποίο μπορούσε ο ενοικιαστής να ανεγείρει οικοδόμημα, που όμως δεν θα έπρεπε να υπερβεί το ύψος του υπόλοιπου οικοδομήματος. Σύμφωνα με τον δεύτερο όρο της συμφωνίας ο Γιαούρης *«χαίρει το δικαίωμα ν' ανεγείρη επ' αυτού του ενοικιασθέντος οικοπέδου οικοδόμημα, δι' ιδίων εν γένει εξόδων, εκ σανίδων ή πλίνθων προς χρήση αποθήκης εις ύψος όχι πλέον των κατωφλίων της ταράτσας της παρακειμένης κατ' ανατολάς αυτού οικίας του κυρίου Κάρολου Δρακοπούλου...»*. Πρόκειται βέβαια για σπάνια περίπτωση, αφού ο ενοικιαστής απέκτησε το δικαίωμα να χτίσει σε ξένη ιδιοκτησία, διατηρώντας με αυτόν τον τρόπο το δικαίωμα επιφανείας. Ο Δρακόπουλος στην πορεία, παρά την επαγγελματική του καταξίωση, άρχισε να αντιμετωπίζει οικονομικές δυσχέρειες. Αναγκάστηκε να δανειστεί αρκετά χρήματα από την

Εθνική Τράπεζα, ενώ παράλληλα κατέφυγε σε συνεχείς εκποιήσεις της περιουσίας του γιατί δυσκολευόταν σε μεγάλο βαθμό να αποπληρώσει τα τραπεζικά δάνεια που είχε λάβει.¹⁶²

Έτσι, από ό,τι έχουμε δει ως τώρα, έχουμε στην Πάτρα την παρουσία προσώπων που αντλούν κύρος από την οικονομική τους δύναμη λόγω της ενασχόλησής τους με την καλλιέργεια και το εμπόριο της σταφίδας αλλά και της συνολικής τους δράση κατά την οθωμανική περίοδο, όπως οι Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος, ο Λέοντας Μεσσηνέζης, η οικογένεια Ρετηνιώτη. Αυτά τα πρόσωπα στη συνέχεια, και με την εγκαθίδρυση του ελληνικού κράτους, διεύρυναν τις δραστηριότητές του. Από την άλλη αναφερθήκαμε σε πρόσωπα που προσέγγισαν την πόλη λίγα χρόνια αργότερα, είτε κατάγονταν από την ευρύτερη περιοχή, όπως οι Κωνστάκηδες, είτε όχι, όπως ο Κ. Δρακόπουλος. Η κοινωνική άνοδος παρ' όλα αυτά δεν σήμαινε αυτόματα και τη δυνατότητα διατήρησης και εδραίωσης μιας οικογένειας ή των μελών της στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας. Ο πρώτος είχε να αντιμετωπίσει μια πολύ ανταγωνιστική κοινωνία, ενώ ο Δρακόπουλος από την άλλη άρχισε να αντιμετωπίζει προβλήματα με την ΕΤΕ.

Η συγκρότηση της πατρικής ταυτότητας αυτό το διάστημα μεταβάλλεται και αποκτά νέα στοιχεία. Η οικονομική τακτική των ισχυρών πρώην προεστών και εμπόρων, συνιστά μια ευρύτερη πολιτική επιλογών, η οποία έχει την αφετηρία της στην ύπαρξη μιας ισχυρής οικονομικής βάσης και πιο συγκεκριμένα, σημαντικής ιδιοκτησίας. Σταδιακά ωστόσο επεκτείνεται και σε μια σειρά άλλων, νέων πεδίων, όπως αυτό της πολιτικής παρέμβασης, της επένδυσης στον ασφαλιστικό τομέα, της κοινωνικής προσφοράς μέσω της φιλανθρωπίας – όπως θα δούμε και σε επόμενα κεφάλαια – ενώ πλέον προβάλλονται πολύ περισσότερο σε αυτά τα χαρακτηριστικά οι έννοιες της αυτοδημιουργίας, της δυνατό-

¹⁶² Ιστορικό Αρχείο Ε.Τ.Ε., Σειρά XXI, κωδ. Α1Σ21, Αλληλογραφία, Ανταποκριτών Εσωτερικού, Φακ. 54, Υποφ. 2, 4 Οκτ. 1843 και εφ. *Μίνως*, 6 Σεπ. 1858. Μέρος της περιουσίας του τίθεται σε πλειστηριασμό λόγω μη έγκαιρης αποπληρωμής τοκοχρεωλυσιών από δάνεια.

τητας του να είναι κανείς αξιόχρεος, ή ακόμα και της χρηστής και ηθικής οικογενειακής ζωής. Η κοινωνική υπόληψη και αξιοπρέπεια δύνανται να συμβάλουν στην κοινωνική καταξίωση ενός πατρινού πολίτη και στην οριστική του ένταξη στο κυρίαρχο κοινωνικό σώμα. Όλα αυτά τα στοιχεία συγκροτούν τη φυσιογνωμία του αστού της πόλης.

II. Συγκέντρωση γης και κερδοσκοπία: η επενδυτική πολιτική στο βο μισό του αιώνα

1. Πρόσωπα και απόπειρες επένδυσης

Τα πρόσωπα στα οποία θα αναφερθούμε στο υποκεφάλαιο αυτό, σφράγισαν με την παρουσία τους τις οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις στην επαρχία Πατρών, ιδίως στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Τα πρόσωπα που θα εξετάσουμε εδώ, δεν ανήκαν στις γνωστές οικογένειες «προκρίτων», τις οικογένειες δηλαδή με ισχυρή οικονομική παρουσία και διοικητική εμπειρία από τα χρόνια της οθωμανικής διοίκησης, όπως οι προηγούμενοι. Αντίθετα, ανήκαν σε μια νέα κοινωνική ομάδα, που δεν αντλούσε την οικονομική της ισχύ και την κοινωνική παρουσία από τη θέση των προγόνων ή τον τόπο καταγωγής τους, ούτε όμως και εντάσσονταν πλήρως στην «κοινωνική ομάδα» των «ετεροχθόνων» εμπόρων, όπως είδαμε σε ανάλογες προηγούμενες περιπτώσεις τις οποίες εξετάσαμε αναλυτικά.

Οι εκπρόσωποι αυτής της ομάδας, εκμεταλλεύονται τις νομοθετικές ευκαιρίες που παρέχει η ελληνική πολιτεία για την απόκτηση γης, και, άλλοτε ακολουθώντας το παράδειγμα των πρώην προκρίτων και των μεγαλέμπορων σε πλήθος επενδυτικών επιλογών, και άλλοτε επιλέγοντας διαφορετικές, αναζητούν

νέο, αναβαθμισμένο ρόλο στις κοινωνικές και οικονομικές διεργασίες του τόπου. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν πρόσωπα που απασχολούνταν μέχρι εκείνη τη στιγμή σε επαγγέλματα τα οποία σχετίζονται με τον αστικό χαρακτήρα μιας αναπτυσσόμενης πόλης, για παράδειγμα δικηγόροι, έμποροι μεσαίας δυναμικότητας, ιδιοκτήτες μεσαίων εκτάσεων ή ανώτεροι διοικητικοί υπάλληλοι· όλοι αυτοί που στράφηκαν επίμονα στην αγορά γης, στην καλλιέργεια και στο αποδοτικό εμπόριο της σταφίδας. Αυτή τη φορά όμως οι κάτοχοι γης δεν συγκροτούν μια γαιοκτημονικού τύπου κοινωνική ομάδα, όπως ήταν η περίπτωση των προκριτών, αλλά για αυτούς η γη συνιστά εμπορεύσιμο είδος. Χρησιμοποιούν κάθε θεμιτό μέσο για να αποσπάσουν εύφορα τμήματα ενιαίας γης, ή αθέμιτο, ακροβατώντας στα όρια της νομιμότητας. Η μέθοδός τους για την απόκτηση γης, άλλοτε βασίζεται στην πλήρη τήρηση των νομικών διατάξεων -που φαίνεται ότι τις γνωρίζουν με κάθε λεπτομέρεια- και άλλοτε σε κερδοσκοπικές επιλογές, έχοντας συχνά την εύνοια, την ανοχή, ή ακόμα και την προστασία, του δημοσίου, ή σε πολλές περιπτώσεις, της Εθνικής Τράπεζας.

Το ερώτημα που προκύπτει, είναι τι ακριβώς ώθησε αρκετά από τα παραπάνω καταξιωμένα πρόσωπα- με προϋποθέσεις μάλιστα επαγγελματικής σταδιοδρομίας- να στραφούν ενεργά στην ιδιοκτησία και στο αποδοτικό εμπόριο της σταφίδας. Το προηγούμενο επάγγελμά τους δεν το εγκαταλείπουν, απλά χρησιμοποιείται συμπληρωματικά στις νέες τους δραστηριότητες. Τρία κυρίως στοιχεία φαίνεται ότι τους οδήγησαν σε αυτήν την απόφαση: η κατοχή γης, η άμεση αύξηση κερδών και το κοινωνικό κύρος που οι νέες δυνατότητες υπόσχονται για τον κάτοχό τους. Η αγορά σημαντικής έγγειας και αστικής ιδιοκτησίας είδαμε ότι επιβεβαίωνε περαιτέρω το αίσθημα ισχύος στο πλαίσιο της κοινωνίας. Η επένδυση σε γη, πέρα από το γεγονός ότι τους έκανε να προσβλέπουν σε άμεσα κέρδη, συνιστούσε και μια μελλοντική εξασφάλιση για τους ίδιους και τα συμφέροντά τους, αλλά ταυτόχρονα αποτελούσε μέσο για την κοινωνική τους αναπαραγωγή. Η οικονομική αυτή ενδυνάμωση σήμαινε την κοινωνική εδραίωση και τη σταδιακή ένταξή τους στην κορυφή της κοινωνικής πυ-

ραμίδας. Ας παρακολουθήσουμε τώρα λίγο πιο αναλυτικά ορισμένα από τα χαρακτηριστικά που διέπουν αυτήν την νέα κοινωνική ομάδα.

Είτε αναφερόμαστε σε «αυτόχθονες», είτε σε «ετερόχθονες», και παρά τις όποιες άλλες διαφοροποιήσεις λόγω της καταγωγής τους, των οικονομικών δυνατοτήτων, αλλά και των εμπειριών τους, όλες οι περιπτώσεις που μελετάμε ακολουθήσαν παρόμοιες οικονομικές τακτικές. Αγόρασαν σημαντικές εκτάσεις αγροτικής γης αφού επωφελήθηκαν από τους νόμους αγροτικής μεταρρύθμισης της πολιτείας· παρακολούθησαν με προσοχή την εφαρμογή των παραπάνω μεταρρυθμίσεων, που είχαν ως στόχο μεταξύ άλλων τη «διανομή» εθνικής γης με ευνοϊκούς όρους. Τα πρόσωπα αυτά εντάχθηκαν σε σύντομο χρονικό διάστημα στην κυρίαρχη αστική τάξη (ακολουθώντας το παράδειγμα των ισχυρών προκρίτων και των «επήλυδων» εμπόρων). Γόνιμοι αστικών ή μεσοαστικών οικογενειών, ακολουθούν το παράδειγμα των πρώην προκρίτων και διαβλέποντας τις οικονομικές εξελίξεις, επενδύουν σημαντικά κεφάλαια σε γη και στο σταφιδεμπόριο. Η διαπραγμάτευση του θέματος στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου, κατέδειξε ότι αρκετές ισχυρές οικογένειες αντιλήφθηκαν πως θα μπορούσαν να ενισχύσουν τον ήδη σημαντικό τους ρόλο στην τοπική κοινωνία και επένδυσαν τα κεφάλαιά τους σε γη, αλλά και σε συμβολικό κεφάλαιο, λόγω της ανάγκης τους για συνεχή κοινωνική καταξίωση. Η μεγάλη ιδιοκτησία αποτελούσε τη βάση της οικονομικής ισχύος και λειτουργούσε ως μέσο κοινωνικής καταξίωσης στην πόλη. Η δυνατότητα κοινωνικής ανέλιξης των εκπροσώπων του μεσαίου αυτού κοινωνικού στρώματος ήταν γρήγορη και, μέσα από τέτοιες ασφαλείς επενδυτικές κινήσεις, σίγουρη και εφικτή. Άλλωστε, η απόκτηση γης, αλλά πολύ περισσότερο η εμπορευματοποίηση του προϊόντος της σταφίδας, επέτρεπε άμεσα και μεγάλα κέρδη.

Στη συνέχεια θα αναφερθούμε αναλυτικά σε πέντε πρόσωπα, που επενδύουν στην αγορά γης διαφορετικών περιοχών και προέρχονται από διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα. Η επιλογή παρουσίασης των πέντε αυτών περιπτώσεων, ακολουθεί την πορεία έντασης των τακτικών κερδοσκοπίας που αυτοί

οι άνθρωποι επιλέγουν για να αποκτήσουν γη. Η γνωριμία μας με τις προσωπικότητες αυτές, θα συμβάλλει ώστε να αντιληφθούμε αναλυτικά μέχρι ποιού σημείου οι «πρωταγωνιστές» ακολουθούν τις ίδιες οικονομικές επιλογές με το σύνολο των εκπροσώπων της ήδη ισχυρής κοινωνικής τάξης, τότε και εάν επιλέγουν διαφορετικά σχέδια και πεδία παρέμβασης. Στην πορεία του χρόνου τα πρόσωπα αυτά ανέλαβαν οικονομικές λειτουργίες, πάνω στις οποίες στήθηκαν και οργανώθηκαν οι πρώτοι οικισμοί της περιοχής. Συγκεκριμένα, συνέβαλαν αποφασιστικά στην αρχική δημιουργία και τη μετέπειτα οριστική διαμόρφωση της οικιστικής εξέλιξης της ευρύτερης περιοχής γύρω από την Πάτρα.

Παραδείγματα ανθρώπων που εξετάζονται αναλυτικά, όπως οι περιπτώσεις του Γεωργίου Σωτηριάδη, των αδελφών Νικολάου και Γεωργίου Σαγιά ή του Θεμιστοκλή Γερούση, του Χαράλαμπου Παπαντωνόπουλου, του Γεωργίου Λέοντα, δύνανται να συμβάλλουν στην κατανόηση ορισμένων πλευρών των οικονομικών επιλογών της αστικής τάξης στην επαρχία Πατρών, αλλά και του εύρους των αλλαγών που συμβαίνουν στη δομή της αγροτικής οικονομίας στην περιοχή. Τόσο η οικονομική στρατηγική αυτών των ατόμων όσο και η κοινωνική τους ένταξη και κυριαρχία, κάλυπταν ένα ευρύ φάσμα συμπεριφορών και επιλογών, που άπτονταν της συλλογικής αλλά και της ιδιωτικής ζωής. Διεύρυναν σταδιακά το πεδίο δράσης τους και στράφηκαν και προς άλλου τύπου δραστηριότητες, όπως την ίδρυση ασφαλιστικών εταιριών, ή τη δημιουργία φιλανθρωπικών συλλόγων, διεκδικώντας ένα ρόλο όλο και πιο σημαντικό στα πράγματα της πόλης.

2. Η περίπτωση Γεωργίου Σωτηριάδη

Ο Γεώργιος Σωτηριάδης εστίασε το επενδυτικό του ενδιαφέρον στο μικρό γεωγραφικό χώρο των *Βραχνέικων*, σε μια «παρθένα» ως τότε περιοχή. Έλκοντας την καταγωγή του από το Αίγιο, αγόρασε εθνική γη ακολουθώντας τις νομοθετικές ρυθμίσεις του νόμου περί προικοδότησης και λειτούργησε ως παράδειγμα

προς μίμηση για άλλους, όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο εκμεταλλεύτηκε τους όρους εφαρμογής του παραπάνω νόμου.¹⁶³ Πολλοί άνθρωποι, ισχυροί πρόκριτοι, αγόρασαν γη όπως και αυτός, και προχώρησαν στην καλλιέργειά της με το σύστημα της εμφύτευσης. Το γεγονός αποδεικνύεται και από το πλήθος των τοπωνυμίων της περιοχής, που παραπέμπουν στην ύπαρξη ισχυρών ιδιοκτητών γης. Ανάμεσά τους διακρίνονται τα ονόματα ισχυρών προκριτών και γόνων τους, όπως των Ρετηνιώτη ή Ρετουνιώτη, Καλλιοντζή, Βλαχοπαπαδόπουλου, Καλαμογάρτη (συγγενή του Ι. Παπαδιαμαντόπουλου και ισχυρού πολιτικού παράγοντα της περιοχής), Ρικάκη (συγγενή της οικογένειας Παπαδιαμαντοπούλου), Σπανού ή Σπανόπουλου κ.α.

Ο πιο κοντινός οικισμός στην περιοχή επένδυσης που επέλεξε να επενδύσει ο Σωτηριάδης, ήταν τα *Δρεσθενά*. Αγόρασε κτήματα στην κοιλάδα του «*Αγίου Παντελεήμονα*», η οποία τέμνει κάθετα το σημερινό εθνικό δρόμο από την Πάτρα προς την *Κάτω Αχαΐα*. Εκεί «προσκάλεσε» εποχικά - λόγω της ενασχόλησής τους με την κτηνοτροφία - μετακινούμενους πληθυσμούς, με στόχο να παραμείνουν στο νέο τόπο σε σταθερή βάση και να δημιουργήσουν μόνιμες οικιστικές εγκαταστάσεις.¹⁶⁴ Σύμφωνα με πληροφορία που μας διασώζει στο *Ιστορικό του Λεξικό των Πατρών* ο Κ. Τριανταφύλλου, ο Σωτηριάδης επέλεξε να εγκαταλείψει οριστικά την εργασία του ως δικηγόρος το 1857. Ωστόσο υπάρχουν αμφιβολίες σχετικά με τη χρονική στιγμή που αναφέρεται από τον Τρια-

¹⁶³ Η διαδικασία των πλειστηριασμών, που τελικά επιλέχτηκε κατά την εφαρμογή του νόμου, δεν επέτρεψε σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα να συμμετάσχουν με ίσους όρους στην διαδικασία ανακατανομής της γης, ενώ πρόσφερε τη δυνατότητα στους ανθρώπους που διέθεταν κεφάλαια, όπως ο Γ. Σωτηριάδης, να αποσπάσουν αποδοτικές γαίες.

¹⁶⁴ Αυτό το συμπέρασμα ενισχύεται από πλήθος ανθρωπολογικών και ιστορικών μελετών, οι οποίες έχουν καταδείξει με αρκετά πειστικό τρόπο ότι πολλοί οικισμοί γύρω από την πόλη της Πάτρας δημιουργήθηκαν στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αι., λόγω της εγκατάστασης πληθυσμών που «μετοίκησαν» εκεί από την ορεινότερη γεωγραφική ζώνη. Βλ. ενδεικτικά Μ. Σταματογιαννοπούλου, «Η Αγροτική Οικογένεια, η εποχική μετακίνηση και η κυρίαρχη κοινωνική ομάδα στην Κραθίδα, 1840-1880», στο *Ελληνική Κοινωνία, Επετηρίς του κέντρου ερεύνης της ελληνικής κοινωνίας*, τχ. 3-4, Αθήνα 1994, σ. 102-126.

νταφύλλου, καθώς έχουμε εντοπίσει ότι ο Γ. Σωτηριάδης στον «Κατάλογο Ενόρκων» του 1866 δηλώνεται ακόμα ως «δικηγόρος», ενώ στον «Εκλογικό Κατάλογο» του 1874 καταγράφεται πια ως «ιδιοκτήτης» γης.¹⁶⁵ Άρα, μάλλον πρέπει να τοποθετήσουμε την οριστική εγκατάλειψη του δικηγορικού επαγγέλματος αρκετά μετά το 1857, όταν είχε ήδη αντιληφθεί τις οικονομικές αλλαγές που συντελούνται στην περιοχή και τις οικονομικές δυνατότητες και νέες ευκαιρίες που του παρουσιάζονται.¹⁶⁶ Αυτό επίσης σημαίνει ότι, τουλάχιστον για μια δεκαετία, ο ίδιος μπορούσε να απασχολείται παράλληλα και ως «δικηγόρος» και ως «ιδιοκτήτης» στην επαρχία της Πάτρας, αφού τις πρώτες σημαντικές αγορές γης τις είχε πραγματοποιήσει ήδη αρκετά χρόνια πριν. Ίσως πάλι είχε εγκαταλείψει την ενεργό (βιοποριστική) δράση του ως δικηγόρος από το 1857, αλλά κρατούσε τον τίτλο τιμητικά- και κατά συνέπεια το κύρος που απολάμβανε υπό την ιδιότητα του δικηγόρου - ή συνέχιζε επιλεκτικά την ενασχόλησή του με το δικηγορικό επάγγελμα μετά το 1866 (και πριν το 1874). Ανεξαρτήτως πάντως του δηλωμένου επαγγέλματος, η βάση της οικονομικής του ισχύος, όπως και των άλλων ισχυρών οικονομικά και κοινωνικά προσώπων, υπήρξε η κατοχή υπολογίσιμης ιδιοκτησίας στα *Βραχνέικα*, δεδομένου ότι έως και σήμερα διατηρείται το τοπωνύμιο «κτήμα Σωτηριάδη», καθώς και μεγαλοπρεπές οίκημα στην παραλιακή ζώνη του χωριού. Πρόκειται για εξοχική κατοικία της οικογένειας, αφού η μόνιμή της βάση βρισκόταν στην πόλη της Πάτρας.¹⁶⁷ Το κτήριο

¹⁶⁵ Στον αναθεωρημένο εκλογικό κατάλογο του 1874, υπό τον ακριβή τίτλο: *Αναθεωρηθείς εκλογικός κατάλογος του δήμου Πατρών του έτους 1874 δια το έτος 1875*, χ.χ., σ. 35. Αναλυτικά αναφερόμαστε στην κοινωνική εξέλιξη του Γ. Σωτηριάδη και των άλλων προσώπων που εξετάζουμε εδώ. Σε επόμενο κεφάλαιο τα στοιχεία αυτά διασταυρώνονται με στοιχεία των Καταλόγων Ενόρκων και των Πιστωτικών Καταλόγους της Ε.Τ.Ε.

¹⁶⁶ Κ. Ν. Τριανταφύλλου στο *Ιστορικόν Λεξικόν των Πατρών*, τ. Β', Πάτρα, 1995³, σ. 2023-2024.

¹⁶⁷ Πρόκειται για παράλια, εξοχική κατοικία μεγάλης κλίμακας, η οποία αρχικά εξυπηρέτούσε τις απαιτήσεις αγροικίας και στη συνέχεια εξοχικής έπαυλης, αφού χρησίμευε στη συγκέντρωση της παραγωγής των κτημάτων, αλλά και για θερινές διακοπές της οικογένειας. Μορ-

αυτό κατασκευάστηκε με πρωτοβουλία του πρωτότοκου γιου, γεγονός που επισημαίνει και τη διαφορά στοχοθέτησης ανάμεσα στους δύο, πατέρα και γιο. Ο πατέρας, κάτοχος σημαντικής έκτασης στην περιοχή, την επισκεπτόταν μόνο κατά τη διάρκεια των αγροτικών εργασιών, για να επιβλέπει τη διαδικασία παραγωγής· αντίθετα, ο γιος φτιάχνει στον οικισμό *Βραχνείκα* εξοχική κατοικία, προκειμένου να περνά εκεί ώρες με την υπόλοιπη οικογένεια.

Τη δράση του Σωτηριάδη έρχεται να φωτίσει περισσότερο η «νεκρολογία» που συντάσσει ο συνάδελφός του, δικηγόρος και εκείνος της πόλης, Αντώνιος Τσέλιος, και δημοσιεύεται στην Πατρινή εφημερίδα «*Φορολογούμενος*», λίγες μόλις μέρες μετά το θάνατό του, στις 23 Ιανουαρίου του 1890. Το κείμενο αυτό, παρά τον έντονο τόνο θαυμασμού που αποπνέει, αποκαλύπτει ενδιαφέροντα στοιχεία σχετικά με την οικονομική πολιτική που ακολούθησε ο Γ. Σωτηριάδης την περίοδο που μελετάμε:

*«...κάτοχος απεράτων καλλιεργησίμων εκτάσεων, προσείλκυσε τους χωρικούς των ορεινών μερών και εχορήγησεν αυτοίς μέσα και συμβουλάς δι' ων εγένοντο ιδιοκτήται πολυτίμων σταφιδώνων και ευπρεπών οίκων, αφήρσεσεν αυτούς εκ των στερήσεων του ορεινού βίου και κατέστησεν ούτω αυτούς αρχηγούς οικογενειακών εφημερουσών και παράγοντας σημαντικούς του εθνικού πλούτου».*¹⁶⁸

Στο απόσπασμα γίνεται λόγος για τις εκτάσεις που εκμεταλλευόταν ο Σωτηριάδης σε διάφορες περιοχές της επαρχίας Πατρών και για το ότι αυτή η εκμετάλλευση αποτέλεσε βασικό παράγοντα ενίσχυσης του εθνικού πλούτου. Η πιο

φολογικά συνδυάζει στοιχεία γοθτικού ρυθμού (π.χ. τα νεογοθτικά παράθυρα) με στοιχεία νεοκλασικισμού. Παρουσιάζει επίσης εμβόλιμα στοιχεία από αστικούς τύπους κατοικιών.

¹⁶⁸ Εφημ. *Φορολογούμενος*, 23 Νοεμ. 1890. Στη συνέχεια του επικήδειου τονίζεται ότι ο Γ. Σωτηριάδης ήταν πάντοτε επιεικής, και δεν ερχόταν ποτέ σε προστριβές ή διαφωνίες με τους ανθρώπους που είχε στη δούλεψή του, «δεν υπάρχει παράδειγμα καταναγκαστικής εκτελέσεως των μεταξύ τούτου και εκείνων συντεθειμένων». Η αναφορά αυτή, πέραν του άκαιρού της, οφειλόταν ενδεχομένως είτε στην απόπειρα του γράφοντος να καθησυχάσει την αίσθηση των καλλιεργητών ότι ο ισχυρός γαιοκτήμονας τους εκμεταλλευόταν, είτε στην επιβεβαίωση της ισχύος της ελεύθερης αγοράς στον τομέα της γης. Βλ. επίσης κεφ. Α', σ. 84.

χρήσιμη πληροφορία που αντλείται από το παραπάνω σημείωμα είναι ότι από τη στιγμή που δραστηριοποιήθηκε στην πόλη της Πάτρας και άσκησε το επάγγελμα του δικηγόρου, απέκτησε σημαντική περιουσία με σταφιδοφυτείες σε διάφορες περιοχές σε σύντομο χρονικό διάστημα. Ο Γ. Σωτηριάδης αντιλήφθηκε γρήγορα τις εμφανείς και τις αφανείς αλλαγές που συνέβαιναν στην τοπική οικονομία και προσαρμόστηκε στα νέα δεδομένα. Ο δικηγόρος από την Πάτρα δεν άργησε να ενταχθεί στην αστική κοινωνική τάξη και γρήγορα προσανατολίστηκε στην αγορά σημαντικής έκτασης εθνικής γης, ενώ παράλληλα προχώρησε και σε αγορές αστικών οικοπέδων. Η δημιουργία μεγάλης ενιαίας ιδιοκτησίας δεν υπήρξε ποτέ στρατηγικός στόχος του, αφού ο Σωτηριάδης υπήρξε μεν ιδιοκτήτης σημαντικής έκτασης γης, αλλά διάσπαρτης σε διάφορους οικισμούς. Στα *Βραχνείκια* εντούτοις διατηρούσε το μεγάλο ενιαίο κτήμα του, το οποίο αποτελούσε τη βάση της οικονομικής του ισχύος.

Ο τοπικός ιστοριοδίφης Παπαγεωργίου υποστηρίζει ότι τα κτήματα αυτά, τα είχε αποκτήσει πριν από την Επανάσταση με χρήματα από διάφορες εμπορικές δραστηριότητες. Είναι όμως πιθανότερο να περιήλθαν στην ιδιοκτησία του από το 1835 και ύστερα, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, διαμέσου των μεταρρυθμίσεων που αφορούσαν στη διανομή της αποικαλούμενης «εθνικής γης» εκ μέρους της Οθωνικής πολιτείας. Γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι μέσα από τις διατάξεις του παραπάνω νομοθετικού πλαισίου απέσπασε τμήματα σημαντικών εκτάσεων σε αρκετές περιοχές, ανάμεσα στις οποίες ήταν η *Ροδιά Αιγίου*, τα *Άνω Συχανιά*, τα *Βραχνείκια* (περιοχή στην οποία θα εστιάσει ιδιαίτερα το ενδιαφέρον μας). Δεν μπορούμε να εξακριβώσουμε το συνολικό μέγεθος της ιδιοκτησίας του, εάν δηλαδή επρόκειτο για «απέραντες» σταφιδοφυτείες, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Τσέλιος και πιθανότατα αναπαράγει ο Τριανταφύλλου, διότι δεν διαθέτουμε επαρκή στοιχεία. Είναι σίγουρο πάντως ότι υπήρξε κάτοχος στην περιοχή των *Βραχνείκων* ενός κτήματος σημαντικής έκτασης (45 στρεμμάτων συνολικά), το οποίο είχε περιέλθει στην ιδιοκτησία του μέσω της «*προικοδότησης*», και το οποίο πριν την επανάσταση ανήκε στο Σεκη-

ραχμέταγα, Τούρκο αγά της περιοχής. Στην ιδιοκτησία του Σωτηριάδη συμπεριλαμβανόταν ένα ακόμα κτήμα στην περιοχή *Αγίου Βασιλείου Βραχνέικων*, το οποίο βρισκόταν σε αρκετά προνομιούχο θέση, καθώς εκτεινόταν δίπλα στην Παλαιά Εθνική οδό Πύργου – Πατρών. Αγόρασε επιπλέον εθνικά κτήματα 24 στρεμμάτων, από κοινού με τον Γερμανό σταφιδέμπορο Θωμά Βουδ στα *Άνω Συχαινά*, ενώ αγόρασε δύο εκτάσεις 25 και 56 στρεμμάτων αντίστοιχα και στα *Δρεσθενά*.¹⁶⁹ Οι εμπορικές του δραστηριότητες είχαν ως επίκεντρο την σταφίδα, αλλά οι δραστηριότητές του διευρύνθηκαν μέσω των δανειστικών του επιλογών, με τις οποίες φαίνεται ότι κατάφερε να αποσπάσει σημαντικές εκτάσεις γης λόγω των δυσκολιών των δανειζόμενων να ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις των δανείων τους. Το 1851 είναι χαρακτηριστική η περίπτωση κατά την οποία ο Γ. Σωτηριάδης έθεσε σε πλειστηριασμό, 7 μικρά τεμάχια γης (σταφιδαμπέλων) της κυριότητας του Ασημάκη Λαμπροπούλου, μόνιμου κάτοικου *Βραχνίου*, στη θέση «Γσουκαλά» στο γειτονικό οικισμό των *Δρεσθενών*. Σε άλλη δημοσίευση, αναφέρεται επίσης, ότι ο Γ. Σωτηριάδης προχώρησε σε κατάσχεση άλλων 7 μικρών τεμαχίων σταφίδας στην περιοχή του οικισμού των *Δρεσθενών*, διότι οι ιδιοκτήτες τους ως εμφυτευτές των κτημάτων του δεν μπορούσαν αποπληρώσουν δάνεια που είχαν λάβει από τον μεγάλο ιδιοκτήτη.¹⁷⁰ Φαίνεται ότι ακριβώς λόγω αυτής της συνολικής οικονομικής του τακτικής και κυρίως λόγω των επιλογών δανειοδότησης, κατάφερε να διευρύνει τις ήδη σημαντικές σε έκταση ιδιοκτησίες του στην ευρύτερη περιοχή.

Η οικογένεια Σωτηριάδη ενίσχυσε επιπλέον την κοινωνική της θέση συγγενεύοντας με τους Μεσσηνέζηδες ισχυρούς εμπόρους και πολιτικούς του

¹⁶⁹ Βλ. το μικροφωτογραφημένο υλικό του *Ελεγκτικού Συνεδρίου* σχετικά με το νόμο της προικοδότησης, παραχωρητήρια εθνικών γαιών (1835-1910). Ο Γ. Σωτηριάδης, φαίνεται ότι απέκτησε μεγάλες εκτάσεις γης λόγω των καλλιεργειών της σταφίδας.

¹⁷⁰ Βλ. επίσης σχετικά με την πολιτική δανεισμών του Γεωργίου Σωτηριάδη εφημ. *Μίνως* 10 Ιουλ. 1865 και *Μίνως* 28 Μαΐου 1859.

Αιγίου, όταν ο γιος του Γεωργίου, Κωνσταντίνος Σωτηριάδης, νυμφεύθηκε την κόρη του Λέοντα Μεσσηνέζη.¹⁷¹

Για την καλλιέργεια των παραπάνω κτημάτων, ο Σωτηριάδης ενθάρρυνε τους κατοίκους του *Βραχνίου* να δουλέψουν σε αυτόν ως αγροεργάτες - εμφυτευτές, πληροφορία που επιβεβαιώνει και ο Β. Παπαγεωργίου. Η σταφίδα υπήρξε προϊόν εντατικής καλλιέργειας, άρα η εντελής ενασχόληση με το προϊόν προϋπέθετε την ύπαρξη ικανού αριθμού εργατικών χεριών καθόλη τη διάρκεια του χρόνου.¹⁷² Επειδή υπήρχαν περίοδοι κατά τις οποίες επιβαλλόταν η αύξηση του αριθμού των εργατικών χεριών, για παράδειγμα την περίοδο συγκομιδής του προϊόντος, απευθύνθηκε σε ανθρώπους που μέχρι τότε μετακινούνταν στα πεδινά για να καλύψουν εποχικές ανάγκες και πρόσφερε σε αυτούς τις συμβουλές και τα μέσα για να γίνουν ιδιοκτήτες γης.¹⁷³ Έτσι το 1864, ο Γ. Σωτηριάδης παραχώρησε στον Κωνσταντίνο Κουτσουμπέλη έκταση 200 τετραγωνικών πήχων κοντά στην εκκλησία,

«επί τω ρητώ όρω και συμφωνία ίνα ο Κ. Κουτσουμπέλης κάμνη χρήσιν του τόπου τούτου δι' αλώνιον προς αποξήρανσιν της σταφίδος του (ενν. του ιδιοκτήτη Σωτηριάδη), χωρίς να δύναται να κάμνη οικοδομήν και φύτεμα ή άλλον τι, το οποίον να σκιάζη και

¹⁷¹ Ο Σωτηριάδης είχε δύο γιους· τον Κωνσταντίνο, ο οποίος παντρεύτηκε την κόρη του Λ. Μεσσηνέζη Μαρία, κληρονόμησε το κτήμα του πατέρα του στα *Βραχνίεκα* και έχτισε στο σημείο αυτό πολυτελή έπαυλη, αλλά αυτοκτόνησε εξαιτίας εμπορικών αποτυχιών, και τον Δημήτριο, ο οποίος διετέλεσε για πολλά χρόνια πρόεδρος Δημοτικού Συμβουλίου της πόλεως των Πατρών. Βλ. Σπ. Βωβολίνη, *ό.π.*, σ. 359. Η κόρη του Κωνσταντίνου Σωτηριάδη, Τέτη, παντρεύτηκε αργότερα τον Ιλιάσκο, διευθυντή του υποκαταστήματος της Τραπέζης Αθηνών στη Νέα Υόρκη.

¹⁷² Σε κατασχετήρια έκθεση και πλειστηριασμό έθεσε το κτήμα του Δημήτριου Δροσόπουλου στο Μονοδένδρι, έκτασης 5 στρεμμάτων, «κατοίκου χειμερινώς εις θέσιν Μονοδένδρι, θερινώς δε εις το Βραχνί των Καλαβρύτων». Βλ. εφ. Μίνως 28 Μαΐου 1859.

¹⁷³ Οι συμβουλές αυτές περιέχονταν και σε ένα εγχειρίδιο το οποίο εξέδωσε στα 1859, με τίτλο: *Περί Αμπελουργίας και Οπωποίας*, αλλά μέχρι στιγμής δεν το έχουμε εντοπίσει. Η πληροφορία αντλείται από τη μελέτη του Ν.Δ. Καραβία, *Αχαϊκή Βιβλιογραφία*, Αθήνα 1972 και Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, σ. 2023-2024.

*οπωσδήποτε βλάβη των γειτόνων και προσέτι ο τόπος ούτος μένη ανοικτός προς ευρυχωρίαν του προαυλίου του Ναού».*¹⁷⁴

Στο χώρο που δώρισε στον Κουτσούμπελη άρχιζε αργότερα να φτιάχεται η κεντρική πλατεία του οικισμού.

Συγκεκριμένα, η ανάγκη σε εργατικά χέρια τον ώθησε να προσιαλέσει κατοίκους από το Βραχνί των Καλαβρύτων, που κατέβαιναν αρχικά για μικρό χρονικό διάστημα στα πεδινά κατά «συντροφιάς» ή οικογένειες «παραχειμάζοντας» με τα κοπάδια τους, ώστε να δουλέψουν ως εμφυτευτές σταφίδας στα ιδιόκτητα κτήματά του, στις πρώην πια «εθνικές γαίες». Με αυτόν τον τρόπο, η περιοχή κατακλύστηκε από «ενημερούσες» οικογενειακές μονάδες, τις οποίες θα πετύχαινε αργότερα να μετατρέψει σε ιδιοκτήτες πολύτιμων «σταφιδώνων» και «ευπρεπών οίκων», όπως τόνιζε χαρακτηριστικά ο Τσέλιος στη νεκρολογία του.

Ο ιδιοκτήτης της γης επιδιώκει οι εμφυτευτές να γίνουν «ιδιοκτήτες». Το επιχείρημα που διατυπώνεται, δεν είχε αποκλειστικά και μόνο οικονομικό περιεχόμενο, όπως εις πρώτης όψεως φαίνεται, αλλά και έντονα ιδεολογικό: κάνει λόγο για τη δημιουργία νοικοκυριών που η «ευπρέπεια» και η «ευημερία» τους ήταν προϊόντα, από την μία της ύπαρξης ατομικής ιδιοκτησίας και από την άλλη των κερδών που απέφερε η πώληση του προϊόντος στην αγορά: τα δύο αυτά τελευταία στοιχεία, δηλαδή η ατομική ιδιοκτησία και το ελεύθερο εμπόριο, είναι αυτά ακριβώς πάνω στα οποία οργανώνεται η φιλελεύθερη οικονομική σκέψη και που χωρίς δισταγμό ασπάζεται και ο Σωτηριάδης. Επιπρόσθετα, τονίζεται η συνεισφορά του Γ. Σωτηριάδη στην ενίσχυση του εθνικού πλούτου εξαιτίας των εσόδων του ελληνικού κράτους από την εξαγωγή του προϊόντος της σταφίδας προς τις ευρωπαϊκές αγορές, και ειδικά αυτήν της Αγγλίας.

Φαίνεται ωστόσο ότι ο Σωτηριάδης είχε συλλάβει την παραπάνω ιδέα πολλά χρόνια πριν. Ο Θεόδωρος Ρηγόπουλος αναφέρει στα απομνημονεύματά του ότι, όταν βρισκόταν στο Ανάπλι (Ναύπλιο) μαζί με τους Λεωνίδα Χρυσανθόπουλο και Γεώργιο Σωτηριάδη- σημειωτέον ότι οι δύο τελευταίοι κατάγο-

¹⁷⁴ Υπ. Π., 20/3504, 2 Μαρ. 1864.

νταν από την πόλη του Αγίου- ο τρίτος της παρέας τούς προέτρεψε να μεταβούν στην Πάτρα, που ήταν πόλη «εμπορική», γεγονός το οποίο θα τους βοηθούσε να κάνουν «πολλές επωφελείς επιχειρήσεις».¹⁷⁵ Επομένως, ο εμπορικός χαρακτήρας της πόλης, λειτουργούσε ελκυστικά για τους νεαρούς αστούς δικηγόρους, οι οποίοι σε πρώτη φάση διέβλεψαν το άνοιγμα των εργασιών τους και τη μεγαλύτερη οικονομική ωφέλεια, και σε δεύτερη φάση, την ένταξη και εδραίωσή τους στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας. Τα σχέδια που ο Σωτηριάδης είχε εκμυστηρευτεί στους φίλους και συναδέλφους του λίγα χρόνια πιο πριν, δεν άργησε να τα πραγματοποιήσει.

Η ιδέα πάντως της ενασχόλησής του με την καλλιέργεια και το εμπόριο της κορινθιακής σταφίδας, αν και διατυπώθηκε αρκετά νωρίς, δεν υπήρξε αποκλειστικά δική του. Ο Παπαγεωργίου καταγράφει δύο επιπλέον «προφορικές», όπως τις χαρακτηρίζει, μαρτυρίες, οι οποίες αναφέρονται στην προτροπή και άλλων ισχυρών ιδιοκτητών της περιοχής προς τους αγροτοκτηνοτρόφους, να μιμηθούν το παράδειγμα των υπολοίπων στην κάθοδό τους από το *Βραχνί* των Καλαβρύτων και στη μόνιμη εγκατάστασή τους στην ευρύτερη περιοχή. Με αυτόν τον τρόπο (αν και έμμεσα) επιβεβαιώνει ότι η εθνική γη στην περιοχή διανεμήθηκε ανάμεσα στους ισχυρούς ιδιοκτήτες, τουλάχιστον κατά τους οθωμανικούς νόμους διανομής της. Συγκεκριμένα ο Παπαγεωργίου, αναφέρει το γεγονός ότι κάποιος «λεγόμενος» Τζοάνος Ασημακόπουλος (πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο που εμπλέκεται στις δημοσιευμένες αντιπαραθέσεις με τα μέλη της οικογένειας Κωνστάνη) που καταγόταν από το ορεινό *Βραχνί* και τη γενιά των Σπηλιωτακαίων, υπήρξε ο πρώτος που παρακίνησε τους Βραχνέους να εγκατασταθούν κοντά στην πόλη της Πάτρας δίπλα στο Σιδηροδρομικό Σταθμό του Αγίου Ανδρέα, εκεί που ο ίδιος ο Ασημακόπουλος διέθετε μεγάλες εκτάσεις.¹⁷⁶

¹⁷⁵ Βλ. Θ. Ρηγόπουλου, *Απομνημονεύματα*, (επιμ. Αθ. Φωτόπουλου), Αθήνα 1979, σ. 140-141.

¹⁷⁶ Ο Τζοάνος Ασημακόπουλος με καταγωγή από το *Βραχνί* Καλαβρύτων δεν είναι άλλος από τον «Αυτό», σύμφωνα με το χαρακτηρισμό που του απευθύνει απαξιωτικά ο Κων. Κωνσταντίνης, πληροφορία που μας διασώζει ο Κ. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, σ. 1097. Ανάμεσα στους Κων-

Είτε ισχύουν οι πληροφορίες του Παπαγεωργίου είτε όχι, το σημαντικό είναι ότι, «κατά την φερόμενη ως πληροφορία», και ο Σωτηριάδης και ο Ασημακόπουλος υπήρξαν κάτοχοι σημαντικών εκτάσεων γης, ενώ και οι δύο προσκάλεσαν ανθρώπους προερχόμενους από το *Βραχνί* (με τη μόνη διαφορά ότι ο Ασημακόπουλος είχε κοινή καταγωγή με τους «παρακινούμενους» κατοίκους του *Βραχνίου*). Στην περίπτωση Σωτηριάδη που καταγόταν από την Κερπίνη, η εντοπιότητα δεν αποτέλεσε το κύριο μέσο πειθούς για την προσέλκυση πληθυσμού από τα ορεινά στα κτήματά του.

Οι δραστηριότητες του Γ. Σωτηριάδη δεν περιορίστηκαν στην απόκτηση γης, στοιχείο που σηματοδότησε την κοινωνική του ανέλιξη. Ο Σωτηριάδης, όπως και το σύνολο σχεδόν των μελών της αστικής τάξης, από το τέλος της δεκαετίας του 1850, διεύρυνε το επίπεδο δράσης του, στρέφοντας το ενδιαφέρον του σε φιλανθρωπικές δραστηριότητες, όπως στην ίδρυση Βρεφοκομείου ή Παρθεναγωγείου ή ακόμα και στις πρώτες μεταποιητικές απόπειρες,¹⁷⁷ στο εμπόριο σταφίδας, ή ακόμα στο δανεισμό. Την ίδια περίοδο, υπήρξε βασικός συντελεστής στην προσπάθεια ίδρυσης και λειτουργίας της πρώτης *Οινοποιητικής Εταιρείας (1857-1875)*, αφού ανέλαβε σ' αυτήν σημαντικές διευθυντικές θέσεις, ενώ συμμετείχε και στην προσπάθεια ίδρυσης της πρώτης *Ατμοπλοϊκής Εταιρείας*. Το 1857, πρωτοστατεί μαζί με πολλούς άλλους εμπόρους της πόλης στην προσπάθεια ανέγερσης «*Χρηματιστηρίου*» και «*Εμπορικής Λέσχης*» στην πό-

σταντίνο Κωνστάκη και Ιωάννη Ασημακόπουλο, όπως ήδη είδαμε, είχε σημειωθεί μια έντονη φραστική δημόσια διαμάχη μέσα από τις στήλες των εφημερίδων στα μέσα του 19^ο αιώνα, σχετικά με τον έντιμο πρότερο βίο και την εμπορική αξιοπιστία του καθενός, γεγονός που επιβεβαιώνει ότι η καταξίωση σε μια άκρως ανταγωνιστική κοινωνία όπως αυτή της Πάτρας, στην οποία το κάθε ισχυρό της μέλος επιδίωκε να επιβληθεί με κάθε μέσο, συνιστά επίπονη διαδικασία. Βλ. επίσης Β. Παπαγεωργίου *Βραχνί και Βραχναίικα*, Πάτρα 1962 για την περίπτωση Ιωάννη Ασημακόπουλου σ. 178.

¹⁷⁷ Σ. Λουκάτος, «Κοινωνική ιδρύματα στην πόλη των Πατρών, πρώτη πενήνταετία του ελεύθερου βίου της», *Πελοποννησιακά*, τχ. 14, 1999, σ. 329-335. Πρβλ. αναλυτικά στο 5^ο κεφάλαιο.

λη.¹⁷⁸ Η στροφή του Σωτηριάδη στον τομέα της μεταποίησης με επίκεντρο τη δραστηριότητα της *Οινοποιητικής Εταιρείας* από τη μία, και τη συμμετοχή του σε φιλανθρωπικούς συλλόγους από την άλλη, πρέπει να συνδεθεί σε μεγάλο βαθμό με τα πρώτα σημάδια κρίσης, μιας κρίσης που οφειλόταν στην ασθένεια «*oidium tuckeris*».¹⁷⁹

Το πρόβλημα όμως αυτό είχε και κοινωνικές συνέπειες. Ο Τσιλλύρας γράφει χαρακτηριστικά για το έτος 1856 ότι:

«οι σταφιδοπαραγωγοί ευρίσκοντο εις απελπιστικήν θέσιν λόγω ασθένειας των σταφιδαμπέλων, πολλοί δε Βραχνέοι εσκέφθησαν σοβαρώς να εγκαταλείψουν τα Βραχνέικα, όπου προ λίγων ετών, είχαν εγκατασταθή και να επανέλθουν εις το ορεινόν των χωρίων το Βραχνί...».

¹⁷⁸ Εφημ. *Πάτραι*, 8 Δεκ. 1858.

¹⁷⁹ Εφημ. *Πάτραι*, 10 Ιαν. 1857. Ήδη από το 1857, ο κτηματίας Θαλής Θεοδωρίδης με καταγωγή τον Πύργο, είχε επισημάνει το πρόβλημα σε άρθρο του στην εφημερίδα *Πάτραι*: η μεγάλη παραγωγή σε σταφίδα υποστήριζε, που παρατηρήθηκε στο τέλος της δεκαετίας μείωσε στο ελάχιστο τις τιμές της πώλησής της, ενώ την ίδια στιγμή τα έξοδα της καλλιέργειας είχαν αυξηθεί υπέρογκα. Στο άρθρο αυτό, ο Θ. Θεοδωρίδης εντόπιζε το πρόβλημα της μείωσης των τιμών με την ταυτόχρονη αύξηση του κόστους παραγωγής. Η αιτία του προβλήματος βρισκόταν στην υπερπαραγωγή του προϊόντος εξαιτίας της εξάλειψης της αθένειας «Γούκερις» από τη σταφιδοκαλλιέργεια, με αποτέλεσμα να επανέλθουν οι ρυθμοί παραγωγής που υπήρχαν πριν την εμφάνισή της. Το σίγουρο ήταν ότι η διαδικασία θειαφίσματος, που επιλέχτηκε ως η καταλληλότερη για την καταπολέμηση της ασθένειας, ανέβαζε ιδιαίτερα το κόστος παραγωγής, συμπεράσμα στο οποίο κατέληγαν όλοι όσοι ασχολήθηκαν με το θέμα. Τον Μάρτιο του 1856, ο Γ. Λέοντας κάλεσε με επιστολή του τους εξαγωγείς σταφίδας της περιοχής, ανάμεσα στους οποίους συγκαταλέγονταν οι Κομιώτης και Σωτηριάδης, να συσχεφθούν και να αποφασίσουν τις επόμενες ενέργειές τους για την επίλυση του προβλήματος που αντιμετώπιζαν. Πολλοί από τους Βραχνέους σκέφτηκαν να εγκαταλείψουν οριστικά την περιοχή των *Δρεσθενών* και να επιστρέψουν οριστικά στην περιοχή της ορεινής ζώνης του *Βραχνίου*. Το πρόβλημα τότε που παρουσιάστηκε στους κτηματίες εστιάστηκε κυρίως στην πιθανή απώλεια των αγροεργατών της περιοχής. Η πληροφορία αυτή βρίσκεται στον Τσιλλύρα (άλλον τοπικό ιστοριοδίφη) στην εργασία του με τίτλο: «*Το Βραχνί των Καλαβρύτων, Από αρχαιότητας εποχής μέχρι σήμερα*», *Πάτρα* 1965, σ. 310. Βλ. «Γνωμοδότησις, *ό.π.*, σ. 161-162. Επομένως, υπάρχει ένας ακόμα λόγος για τον οποίο ο οξυδερκής Γ. Σωτηριάδης δεν θα εγκατέλειπε το 1857 οριστικά το επάγγελμα του «δικηγόρου».

Και στη συνέχεια γράφει ότι: «Την ψυχολογική αυτήν κατάσταση εξεμεταλλεύθησαν μερικοί επιτήδευοι εις βάρος των δυστυχημένων αγροτών».¹⁸⁰ Δεν μας δίνει όμως καμία πληροφορία σχετικά με το ποιοι ήταν οι «επιτήδευοι» και σχετικά με ποιους τρόπους έγινε αυτή η εκμετάλλευση. Ωστόσο στην περιοχή που μελετάμε, η παραπάνω εικόνα δεν είναι σαφές εάν οδήγησε στην περαιτέρω κατάπτωση ή στην ακόμα μεγαλύτερη συγκέντρωση γης. Η εξέταση ανάλογων ζητημάτων πρέπει να μελετηθεί σε βάθος και με πλήθος στοιχείων αντλημένα από τα υποθηκοφυλακεία της περιοχής.

3. Η περίπτωση Νικολάου Σαγιά

Η οικογένεια Σαγιά, έχοντας διαφορετικό γεωγραφικό προσανατολισμό από την περιοχή που είχε επιλέξει ο Σωτηριάδης κάποια χρόνια νωρίτερα, επένδυσε στη γειτονική περιοχή του *Αγίου Βασιλείου*, κοντά στον οικισμό *Αποστόλου*. Πρόκειται για τη μεσημβρινή πεδιάδα του νομού Αχαΐοῦλιδος, η οποία εκτείνεται δυτικά από την πόλη της Πάτρας. Στην περιοχή αυτή επίσης παρατηρούνται σημαντικές επενδυτικές προσπάθειες και από άλλους ισχυρούς παράγοντες της πόλης της Πατρών, ανάλογες με εκείνες της περιοχής των *Βραχνέικων*. Ο Νικόλαος Σαγιάς (1843-1920) είχε σπουδάσει στη Νομική Σχολή της Αθήνας, και από κοινού με τον αδελφό του Γεώργιο επένδυσαν στη σταφιδοκαλλιέργεια και δραστηριοποιήθηκαν ενεργά στο εμπόριο της σταφίδας. Τα δύο αδέρφια περίμεναν να τους δοθεί μια ευκαιρία από την Πολιτεία για να βελτιώσουν την οικονομική τους κατάσταση και μια τέτοια ευκαιρία δόθηκε το 1871, όταν η Βουλή, ύστερα από πρόταση της κυβέρνησης, ψήφισε τους νόμους περί διανομής των «εθνικών γαιών» και των «φρυνειών». Η οικογένεια των αδελφών Σαγιά, ακολούθησε επίσης μια συγκεκριμένη τακτική επένδυσης στο χώρο, μέσα από συνεχείς και αλληπάλληλες αγορές εκτάσεων γης στην περιοχή κοντά στον οικισμό *Αποστόλου* του Δήμου Δύμης. Δύο πρόσωπα συμμετέχουν στις αγορα-

¹⁸⁰ Δ. Ι. Γσιλλύρας, *ό.π.*, 310.

πωλησίες: ο Γεώργιος, ο οποίος σε όλες τις καταγραφές δηλώνεται ως «ξυλουργός»,¹⁸¹ και ο μεγάλος αδελφός του, Ν. Σαγιά, «δικηγόρος» στην πόλη της Πάτρας, ο οποίος υπήρξε και ο βασικός εμπνευστής της οικονομικής πολιτικής της οικογένειας. Στην Πάτρα είχαν εμφανιστεί το 1863, οπότε ο Ν. Σαγιάς άρχισε να ασκεί το επάγγελμα του δικηγόρου και λίγα χρόνια αργότερα (1876), καταγράφηκε για πρώτη φορά στα μητρώα του Δικηγορικού Συλλόγου Πατρών.¹⁸²

Από τα στοιχεία των συμβολαίων που εντοπίσαμε στο Υποθηκοφυλακείο της *Κάτω Αχαΐας* του Δήμου Δύμης και μελετήσαμε, προκύπτουν ορισμένα ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Αρχικά ότι το ενδιαφέρον των δύο αδελφών εστιάστηκε σε αγορές πρώην «εθνικών κτημάτων», τα οποία οι κάτοχοί τους δεν τα χρησιμοποιούσαν για καλλιέργειες, αλλά κατά κύριο λόγο για να εκτρέφουν κοπάδια. Πρόκειται για πρώην «εθνική» ξερική γη, την οποία μάλιστα τα αδέρφια Σαγιά αποσπών σε ιδιαίτερα χαμηλές τιμές, όπως θα διαπιστώσουμε και αναλυτικά παρακάτω. Από τις συνεχείς αγορές στις οποίες προχώρησαν τα δύο αδέρφια, φαίνεται ότι απώτερο στόχο είχαν τη δημιουργία μιας ενιαίας μεγάλης ιδιοκτησίας για να την καλλιεργήσουν με σταφίδα, σε αντίθεση με τη λογική επενδύσεων του Σωτηριάδη, που αγοράζει εκτάσεις διάσπαρτες στο χώρο. Βέβαια, δεν γνωρίζουμε ακριβώς πότε εμφανίστηκαν τα μέλη της οικογένειας στην περιοχή του οικισμού *Αποστόλου*, ωστόσο οι αγορές τους εντοπίζονται πέντε χρόνια μετά την ψήφιση των νόμων της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1871· ο Γ. Σαγιάς φαίνεται ότι έλαβε γη μέσω των διαδικασιών αυτού ακριβώς

¹⁸¹ *Αναθεωρηθείς εκλογικός, ό.π.*, σ. 44. Σε αυτόν τον κατάλογο ο Γεώργιος Σαγιάς δηλώνεται με το επάγγελμα του «τέκτονα».

¹⁸² Λ. Τρίχα, *Δικηγορείν εν Αθήναις... Μια διαδρομή στον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2003, σ. 370 και βλ. εφημ. *Φορολογούμενος*, στις 15 Οκτ. 1876 σύμφωνα με την οποία ιδρύεται ο δικηγορικός σύλλογος Πάτρας.

του νόμου.¹⁸³ Ο Γ. Σαγιάς εμπλέκεται όμως και σε ένα ακόμα συμβόλαιο στο οποίο παραχωρεί έκταση 20 στρεμμάτων (εθνική ξηρική γη) στους αδελφούς Γιοτσούλια έναντι 100 δρχ. Με την πώλησή του αυτή, αφού έκανε τους αδελφούς Γιοτσούλια «*αναμφισβητήτους νομείς και κατόχους*» της γης, «*αποδέχονται απάσας τας προς το δημόσιον μέχρι τούδε υποχρεώσεις του πωλητού*», ο οποίος αναλαμβάνει να «*φροντίση την φύτευση σταφιδαμπέλον με εκείνας τας συμφωνίας με τας οποίας θα εμφυτεύση ούτος τους πλησίον αυτούς αγρούς του, τα δε έξοδα όσα τυχόν ήθελεν καταβάλλη προς τους εμφυτευτάς δια την εμφύτευσιν αυτού υπόσχονται ούτοι να του τας πληρώσουν μετά παρέλευσιν πέντε ετών από σήμερα εντόκως προς 10%*».¹⁸⁴

Ο Γ. Σαγιάς συνεπώς πουλά μέρος της ιδιοκτησίας του και αναλαμβάνει έντοκα να εμφυτεύσει τη γη τους ενώ η αποπληρωμή του θα γίνει ύστερα από πέντε χρόνια. Ο Ν. Σαγιάς από την άλλη, τον Απρίλιο του 1876, αγόρασε την κατοχή της γης στην περιοχή, την οποία οι ιδιοκτήτες της φαίνεται ότι δεν μπορούσαν να τη καλλιεργήσουν.¹⁸⁵ Ο Ιωάννης Κουτζουρόπουλος, κτηματίας της περιοχής, ο οποίος διέθετε έκταση τουλάχιστον 200 στρεμμάτων, πούλησε τα 50 στρέμματα ξηρικής γης στη θέση *Κουμάσι* στον Νικόλαο Σαγιά έναντι 150 δρχ. (3 δρχ. το στρέμμα).¹⁸⁶ Στις 19 Ιουλίου 1876, ο Σαγιάς αγόρασε από τους αδελφούς Γιοτσούλια Ιωάννη και Γεωργάκη, «*γεωργούς*» ή «*γεωργοκτηματίες*» όπως διατυπώνεται σε άλλο συμβόλαιο, στο επάγγελμα, 160 στρέμματα ξηρικής γης έναντι της τιμής των 300 δρχ., παραχωρώντας 10 στρέμματα στον καθένα.¹⁸⁷ Η επόμενη αγορά πραγματοποιήθηκε και πάλι από τον Νικόλαο Σα-

¹⁸³ Υπ. Κ. Αχ., 2/2506, 20 Φεβ 1877. Ο Γ. Σαγιάς επίσης αντάλλαξε με τον Γεώργιο Ζαφειρόπουλο έκταση περίπου 35 στρεμμάτων ο πρώτος και 35 στρέμματα ο δεύτερος στην ίδια ευρύτερη περιοχή σύμφωνα με το Υπ. Κ. Αχ., 2/2506, 21 Απρ. 1877. Βλ. Πίνακα 3.

¹⁸⁴ Υπ. Κ. Αχ., 2/2506, 20 Φεβ. 1877.

¹⁸⁵ Όπως προκύπτει από ένα σύνολο συμβολαίων που βρίσκονται στο Υποθηκοφυλακείο Κάτω Αχαΐας, παρατηρείται ότι τα αδέρφια Σαγιά, μέσα από συνεχείς οικονομικού χαρακτήρα κινήσεις, συγκεντρώνουν σημαντικές εκτάσεις γης, τις οποίες γρήγορα φυτεύουν και καλλιεργούν με σταφίδα. Βλ. και Παράρτημα με αγοραπωλησίες οικογένειας Σαγιά.

¹⁸⁶ Υπ. Κ. Αχ., 2/18071, 30 Απρ. 1876.

¹⁸⁷ Υπ. Κ. Αχ., 2/18381, 19 Ιουλ. 1876.

γιά, όταν αγόρασε γη 80 συνολικά στρεμμάτων από τον Δημήτριο Γκοτσούλια στη θέση *Λιγιά*. Συνέχισε τις αγορές και αγόρασε γη από τον Κωνσταντίνο (Ηλία) Γκοτσούλια, 80 στρέμματα, πρώην «εθνική» ξερική γη επίσης στη θέση *Λιγιά* στην περιφέρεια του οικισμού *Αποστόλου*, έναντι 200 δρχ. (2,5 δρχ. ανά στρέμμα) (9/9/1876).¹⁸⁸ Από τα αδέρφια Αλεξόπουλου, οι οποίοι κατοικούσαν στο *Αποστόλου* και ήταν γεωργοί, αγοράστηκε γη 100 στρεμμάτων, έναντι του ποσού των 300 δρχ.¹⁸⁹ Στις 7 Αυγ. 1876, αγοράστηκαν 80 νέων στρεμμάτων από τα αδέρφια Γκοτσούλια, ως συνέχεια της προηγούμενης αγοράς.¹⁹⁰

«ο ειρημένος Κωνσταντίνος Ηλία Γκοτσούλιας πωλεί οικειοθελώς προς τον αποδεχόμενον Νικόλαον Β. Σαγιάν, ένα εθνικόν ξηρικόν αγρόν στρεμμάτων ογδοήκοντα, δηλωθέντα παρ' αυτού εις την ενταύθα εφορείαν κατά την περί τούτου υπ. αριθ. 14 δήλωσιν τον κείμενον εις θέση Λιγιά, της περιφερείας του χωριού Αποστόλου του Δήμου Δύμης».

Συνολικά δηλαδή, οι Σαγιαάδες αγόρασαν μια ενιαία έκταση άνω των 420 στρεμμάτων σε ιδιαίτερα χαμηλές, σε σχέση με την αγοραία αξία τους.¹⁹¹

¹⁸⁸ Υπ. Κ. Αχ., 2/18440, 9 Σεπ. 1876.

¹⁸⁹ Υπ. Κ. Αχ., 2/18428, 5 Αυγ. 1876.

¹⁹⁰ Υπ. Κ. Αχ., 2/2230, 7 Αυγ. 1876 και Υπ. Κ. Α., 2/2230, 29 Αυγ. 1876.

¹⁹¹ Η μεγάλη έκταση γης που διατηρούσε η οικογένεια Σαγιαά, προκύπτει και από το γεγονός ότι αρκετά χρόνια αργότερα (1923-1924), μετά το θάνατο του Ν. Σαγιαά, η γυναίκα του Ιουλία πούλησε συνολικά 300 περίπου στρέμματα σταφιδαμπέλων και την εξοχική του κατοικία στον οικισμό *Σαγείκα*. Βλ. επίσης αντίγραφο της «διαθήκης» του Νικολάου Σαγιαά, το οποίο και περιήλθε στα χέρια μου. Σε αυτό το έγγραφο φαίνεται το είδος των οικονομικών και πολιτικών σχέσεων που έχει αναπτύξει με συγγενικά του πρόσωπα. «Άπασαν την ατομικήν περιουσίαν μου αφήνω εις τους αγαπητούς μου καθολικούς κληρονόμους, την σύζυγόν μου και τον γυναικάδελφό μου, οίτινες είναι και οι καθολικοί κληρονόμοι». Στα τρία του παιδιά αφήνει ελάχιστα χρήματα, παρά τη μεγάλη περιουσία που διέθετε. Στην ιδιοκτησία του είχε και ένα μαγαζί στην οδό Ρήγα Φεραίου, το οποίο υπολόγιζε ότι κοστίζει 40.000 δρχ., και επιπλέον διέθετε σε λογαριασμό στην Ε.Τ.Ε. τουλάχιστον το ποσό των 20.000 δρχ. Η ίδια εικόνα περιγράφεται ανάγλυφα από ιδιόχειρη επιστολή της Μαρίας Σαγιαά-Τυπάλδου. Βλ. επίσης Γενικά Αρχεία του Κράτους-Αίγιο, Συλλογή Γ. Παναγόπουλου -Ιδιόχειρη επιστολή Μ. Σαγιαά- Τυπάλδου προς κ. Παναγόπουλο, 25 Απρ. 1835 και Βλ. Σ. Φραγκάκη, στον υπό έκδοση συλλογικό τόμο με προσωρινό τίτλο,

Η έκταση αυτή αφορούσε πρώην εθνική γη, η οποία δεν είχε αποπληρωθεί πλήρως από τους πρώην ιδιοκτήτες προς το ελληνικό δημόσιο. Ο ιδιοκτήτης έπρεπε να δηλώσει στην «οικονομική εφορία» τα κτήματα στο όνομά του και παράλληλα να αναφέρει πόσα χρήματα απαιτούνταν για την οριστική εξόφληση της αποπληρωμής, «ο αγοραστής αποκαθιστάμενος εις της νομίμου προς το δημόσιον υποχρέωσής του πωλητού και εις τα δικαιώματά του καθίσταται νόμιμος του αγρού κάτοχος, δυνάμενος να τον διαθέτη, ως βούλεται», επισημαίνεται χαρακτηριστικά στο συμβόλαιο.¹⁹² Επομένως οι Σαγιάδες αναλάμβαναν, και την υποχρέωση να αποπληρώσουν το εναπομείναν χρέος προς το δημόσιο, διευθετώντας τα χρέη των προηγούμενων ιδιοκτητών.

Η παρουσία του Ν. Σαγιά στην περιοχή αλλά και η επενδυτική του λογική, είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός νέου οικισμού, αυτού των Σαγείων, και τη δημιουργία σιδηροδρομικού σταθμού στην περιοχή. «...δημιουργήσαμε και Σταθμό Σιδηροδρόμου τον όποιον είχαν μόνο τα μεγάλα χωριά την εποχή εκείνη και ενωμοτάρχη τον Βουράκιην, Κρητικό ο οποίος ηρέμως διοίκει, διότι οι κάτοικοι των Σαγαϊκών φιλήσυχοι οικογενειάρχαι δεν έδιδαν αφορμή. Αυτός ο απλός

Ιστορία του Δημοτικού Διαμερίσματος Σαγείων Αχαΐας, (επιμ. Κ. Παπαγιαννόπουλος), «Πάντως ο πατέρας μου, ο οποίος στην εποχή του ήταν εκ των διαπρεπεστέρων δικηγόρων των Πατρών, είχαν εστραμμένον τον νουν και την καρδιάν εις την γενέτειρα του, την Περιστέρα και τα Καλάβρυτα. Αυτά όλα που σας γράφω κατωτέρω διαδραματίζοντο ολίγα χρόνια μετά την απελευθέρωση της Ελλάδος από τον Τούρκικο ζυγόν. Διηγείτο πάντοτε, τας συνθήκας υπό τας οποίας έζων εκεί το χειμώνα εις τα χιονισμένα βουνά των Καλαβρύτων, όπου ο ταχυδρόμος ανέβαινε μιαν μόνο φοράν την εβδομάδα και δια να μοιράσει την αλληλογραφίαν, έπρεπε να παραμερίσει από κάθε πόρτα σπιτιού τα χιόνια με το φτυάρι. Πριν πανδρευθεί και αποκτήσει οικογένεια ηγόρασε γαίας του Δημοσίου και παρότρυνε τους κατοίκους Καλαβρύτων και ιδιαιτέρως της γενέτειράς του Περιστέρας, να κατέβουν στον κάμπο να ζήσουν ανθρωπινότερα, πιο πολιτισμένα και άνετα και να επιδοθούν εις την καλλιέργεια της σταφίδας, της οποίας ολόκληρος η σοδειά διοχετεύετο εις την Αγγλία μέσω Πατρών. Τους προσέφερε δωρεάν τη γην και τους εδάνεισε και χρήματα δια να κτίσουν τα σπίτια τους. Όχι βέβαια μέγαρα, αλλά ισόγεια με χώρον αυλής και μικρόν κήπον».

¹⁹² Υπ. Κ. Αχ., 2/2230, 7 Αυγ. 1876.

*χωροφύλακας και μετά ενωμοτάρχης το 1917 με 1920 έγινε γενικός Διοικητής Χωροφυλακής Πελοποννήσου καθότι Βενιζελικός...».*¹⁹³

Ο οικισμός δημιουργείται μετά την αγροτική μεταρρύθμιση του 1871 και καταγράφεται επίσημα για πρώτη φορά στα 1893. Ως πρώτος οικιστής της περιοχής αναφέρεται ο Ν. Σαγιάς, ο οποίος από κοινού με τον αδελφό του Γεώργιο είδαμε ότι μέσα από συνεχείς αγορές από μικρούς ιδιοκτήτες, απέκτησαν σημαντικές εκτάσεις γης που τους είχαν παραχωρηθεί με τη διαδικασία του νόμου του 1871. Στην ευρύτερη περιοχή των Σαγείων, πολλοί μικρότεροι οικισμοί είχαν λάβει το όνομά τους από ιδιοκτησίες των πρώτων οικιστών της περιοχής, όπως των Σαλαμαλικαίων, των Γκοτσουλαίων ή και της οικογένειας Κουτσουρόπουλου. Οι πρώην κάτοχοι της γης διατηρούσαν μικρότερα σε έκταση κτήματα, τα οποία συνόρευαν με τη μεγάλη ιδιοκτησία του ισχυρού παράγοντα της περιοχής Σαγιά. Αυτή ακριβώς η εξέλιξη αποτυπώνεται και στον οικιστικό χάρτη της περιοχής, καθώς ο οικισμός των Σαγείων έχει ως κέντρο την εξοχική κατοικία του Νικολάου Σαγιά και επεκτείνεται γύρω από αυτήν.

Η ενασχόλησή του με τη δικηγορία δεν διακόπτεται λόγω της στροφής του προς την ιδιοκτησία και το εμπόριο σταφίδας: αντίθετα, συνεχίζει την επαγγελματική του σταδιοδρομία με έδρα την πόλη των Πατρών. Η σταφιδοκαλλιέργεια και το εμπόριο πάντως υπήρξαν τα προωθητικά στοιχεία για την κοινωνική ανέλιξη του Νικολάου.¹⁹⁴

¹⁹³ Γ. Α. Κ.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ι Ι Ι

Ι. Η συγκρότηση της αστικής ταυτότητας στα μέσα του 19^{ου} αιώνα

1. Κριτική αποτίμηση των θεωριών των «πελατειακών δικτύων»

Οι μελετητές που επιχείρησαν μέχρι σήμερα να περιγράψουν τους συγκεκριμένους όρους λειτουργίας του πολιτικού συστήματος στην ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα και επικέντρωσαν το ενδιαφέρον τους στην επαρχία Πατρών, οδηγήθηκαν σε δύο γενικά συμπεράσματα: στη διαχρονική επιβίωση των λεγόμενων «πολιτικών τζακιών» στην περιοχή, δηλαδή των ισχυρών πολιτικά οικογενειών και στην απουσία πολιτικών σχημάτων που διέπονταν από ιδεολογικές αρχές. Ακόμα και αν δεχτούμε ότι μπορεί αυτό το τελευταίο συμπέρασμα να έχει βάση, το πρώτο στερείται επαρκούς τεκμηρίωσης. Η πολιτική κατάσταση, υποστήριξαν ότι ελεγχόταν πλήρως από τους ισχυρούς πρώην προύχοντες, οι οποίοι, μη μπορώντας να διεκδικήσουν τα πρωτεία στο οικονομικό πεδίο λόγω του έντονου ανταγωνισμού τους με τους κεφαλαιούχους εμπόρους, στράφηκαν στον τομέα της πολιτικής. Σε αυτό το γενικό συμπέρασμα επικεντρώθηκε κυρίως η δουλειά του Νίκου Μπακουνάκη «*Πάτρα, 1828-1860, Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19^ο αιώνα*», ενώ λίγα χρόνια πιο μετά, στο ίδιο κατέληξε η μελέτη του Χρήστου Λυριντζή, με το τίτλο: «*Το τέλος των τζακιών*». Μια ακόμα διάσταση των παραπάνω προσεγγίσεων, μικρότερης ωστόσο σημασίας για την ανάπτυξη των επιχειρημάτων τους, ήταν ότι το μοντέλο ανάλυσης που ακολούθησαν και οι δύο, μπορούσε να αποτελέσει οδηγό για το σύνολο σχεδόν της

ελληνικής πολιτικής ζωής. Σε αυτές τις προσεγγίσεις, η πολιτική παρέμβαση των ανθρώπων φέρεται να οικοδομείται πάνω σε μικροσυμφέροντα και στις λεγόμενες σχέσεις πατρωνείας.¹ Η έλλειψη αρχών των πολιτικών κομμάτων συνουδούταν από την παντελή απουσία κοινωνικών συγκρούσεων, με αποτέλεσμα την πλήρη κυριαρχία των πελατειακών δικτύων. Όλα αυτά τα στοιχεία συγκροτούσαν μια «νόθα» εικόνα πολιτικής ζωής, σε σύγκριση με ό,τι ίσχυε στις αναπτυγμένες οικονομικά χώρες της Δυτικής Ευρώπης.² Το πρώτο πρόβλημα μιας θεώρησης η οποία οργανώνεται στη βάση σύγκρισης και σύγκλισης προς ένα πρότυπο, προκύπτει από τη στιγμή, κατά την οποία η ελληνική κοινωνία καλούνταν να μιμηθεί και να ακολουθήσει ένα ευρωπαϊκό υπόδειγμα πολιτικού

¹ Ως «σχέσεις πατρωνείας» εννοούμε «τις κάθετες δυαδικές σχέσεις, άμεσα αντίστροφες, προσωπικές, άτυπες, λειτουργικά απροσδιόριστες, ασύμμετρες σχέσεις ανταλλαγής μεταξύ προσώπων με άνιση κοινωνική οικονομική ισχύ». Ο παραπάνω ορισμός αντλείται από τη μελέτη του Gunnar Herring, *Ta πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, Αθήνα 2004, σ. 21. Πρόκειται για το έργο *Die politischen Parteien in Griechenland 1821-1936*, (μτφ. του Θ. Παρασκευόπουλου), Μόναχο 1992. Οι πελατειακές σχέσεις ως αναλυτική κατηγορία αποτελούν δάνειο από τις ανθρωπολογικές προσεγγίσεις. Ειδική μνεία πρέπει να γίνει στο «Πολιτική και αγροτικός μετασχηματισμός στη νεοελληνική κοινωνία», εισαγωγή στο δεύτερο μέρος του τόμου (επιμ.) Ε. Παπαταξιάρχη και Μ. Κομνηνού, *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία, Ο Καραβίδας και η προβληματική των κοινωνικών Επιστημών*, Αθήνα 1991. Βλ. Ν. Μουζέλης, «Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας, Η περίπτωση της Ελλάδας», στο (επιμ.) Γ.Β. Δερτιλής και Κ. Κωστής, *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα 1991, σ. 227- 250 και Χ. Λυριντζή, «Πολιτική και Πελατειακό Σύστημα στην Ελλάδα του 20ου αιώνα», που δημοσιεύεται στην *Επετηρίδα του Κέντρου Ερευνας της Ελληνικής Κοινωνίας*, τχ. 1, Αθήνα 1987, σ. 157-192, και την ουσιαστική κριτική που άσκησε ο Χ. Χατζηιωσήφ στο άρθρο του με τίτλο: «Δημοκρατία και πελατειακές σχέσεις» στο *Μνήμονα*, τ. 16, 1994, σ. 167-197.

² Η κορύφωση αυτών των απόψεων διατυπώθηκε στις μελέτες του Βασίλη Φίλια, *Κοινωνία και Εξουσία, Η νόθα αστικοποίηση*, Αθήνα 1974 και στο Δ. Τσαούσης (επιμ.) *Όψεις της Ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1984 αλλά και στην ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα μελέτη του J. A. Petropoulos στο *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο 1833-1843*, Αθήνα 1985. Πρόκειται για μτφ. του έργου *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece 1833-1843*, Princeton 1968.

συστήματος.³ Η άκριτη υιοθέτηση αυτής της αντίληψης όμως και μιας σειράς προτάσεων όπως η διαχρονική επιβίωση των σχέσεων πελατείας ανάμεσα σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες, ή η αυτονόμηση της πολιτικής λειτουργίας, και η πλήρης επικράτηση της μικρής ιδιοκτησίας, νομίζουμε ότι δεν συμβάλλει στην κατανόηση των σύνθετων όρων λειτουργίας της ελληνικής αγροτικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα. Ας δούμε όμως ένα προς ένα τα στοιχεία αυτών των προσεγγίσεων.

2. Ο Ν. Μπακουνάκης και η άποψή του⁴

Ο Νίκος Μπακουνάκης επιχειρεί την πρώτη ουσιαστικά επιστημονική ιστορία της πόλης της Πάτρας τον 19^ο αιώνα. Από το πρώτο κεφάλαιο αναφέρεται σε μια σειρά από σημαντικά στοιχεία της παρουσίασης του τοπίου, τη σταδιακή εξέλιξη του χώρου, τόσο στην ύπαιθρο όσο και στην πόλη. Σε αυτήν την πορεία επικεντρώνει σε πτυχές της σκοτεινής - μέχρι εκείνην τη στιγμή ελλείπει στοιχείων - εξέλιξης της πόλης και της υπαίθρου. Τα στοιχεία που αφορούν τη δημογραφική εξέλιξή της, την ανοικοδόμησή της, την ανάπτυξη του πολεοδομικού της ιστού, τις σχέσεις συγγένειας που ανέπτυσαν τα μέλη του ισχυρού κοινωνικού στρώματος μεταξύ τους, τους δημοτικούς προϋπολογισμούς στη συνολική εξέλιξη των οικονομικών μεγεθών της περιοχής, τα κεφάλαια που κατέφταναν από την πώληση της σταφίδας και στα οποία έδωσε ιδιαίτερη σημασία, συνιστούν στοιχεία άκρως ενδιαφέροντα και χρήσιμα για τη μελέτη της συμπεριφοράς των ανθρώπων της. Ο μελετητής παράλληλα αποδίδει ιδιαίτερο βάρος στο ρόλο της παρουσίας του αγροτικού τομέα και ειδικά της σταφιδοκαλλιέργειας, στην οικονομική ανάπτυξη της πόλης και ευρύτερα της επαρχίας.

³ Μια τέτοιου είδους επιχειρηματολογία σχετικά με την αναγκαιότητα προσέγγισης ενός μοντέλου, ευρωπαϊκού ή άλλου, μπορεί να κρύβει πολιτικές ή άλλες ερμηνείες, σε καμία όμως περίπτωση επιστημονικού ή ιστορικού χαρακτήρα συμπεράσματα.

⁴ Ν. Μπακουνάκης, *Πάτρα 1828-1860, Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1995².

Με βάση τα παραπάνω θέματα, παρουσιάζει ορισμένες διαφωτιστικές όψεις του αστικού τοπίου της πόλης στο 19^ο αιώνα.

Οι αναφορές του στο επίπεδο της αστικής ή της έγγειας ιδιοκτησίας δείχνουν ότι αυτή συγκροτεί τη βάση της οικονομίας της πόλης. Όσον αφορά την πολιτική έκφραση των ηγετικών οικονομικά κύκλων της, με την αναφορά που κάνει σε ακόλουθο κεφάλαιο, υπονοεί ότι ο κοινωνικός ιστός της πόλης δεν χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη κοινωνικών αντιθέσεων και κατ' επέκταση συγκροτημένων κοινωνικών τάξεων, αλλά και υποστηρίζει ότι η πολιτική λειτουργία στην Ελλάδα στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα με επίκεντρο τη μελέτη της πόλης της Πάτρας, οργανώνεται πάνω σε κοινωνικά στρώματα. Σε αυτό το επιχείρημα στηρίζει την άποψή του περί «λειτουργικής» δομής της κοινωνίας και αρκετά διστακτικά επισημαίνει: *«Ακόμη πιο επικίνδυνο θα ήταν να μιλούσαμε για τάξεις, αφού ούτε από την άποψη του καταμερισμού εργασίας ούτε από την άποψη του κοινωνικού καταμερισμού θα ενθαρρυνόταν μια τέτοια προσπάθεια»*.⁵ Αναφέρεται επομένως στη «λειτουργική» δομή της κοινωνίας, η οποία οργανώνεται πάνω στη βάση των πελατειακών δικτύων, των σχέσεων «πατρωνείας». Πάνω σε αυτήν τη σχέση οικοδομείται το κυρίαρχο πολιτικό τοπίο. Πώς όμως θα μελετηθεί το πεδίο των πελατειακών σχέσεων, χωρίς να γίνει εκτεταμένη αναφορά στον πολιτικό λόγο που χρησιμοποιούν οι πολιτικοί εκπρόσωποι της πόλης, αλλά και στην πολιτική στάση που ακολουθούν τα ηγετικά της πρόσωπα. Ποιά άλλωστε υπήρξε η κοινωνική σχέση λόγου χάρη, ανάμεσα στους ισχυρούς εμπόρους και το πλήθος των μικροϊδιοκτητών; Αυτά τα ερωτήματα παραμένουν αναπάντητα και στη συνέχεια της μελέτης του. Βασικό επιχείρημα για την υποστήριξη της

⁵ Ν. Μπακουνάκης, *ό.π.*, σ. 62. Η αόριστη, όπως αναγνωρίζει άλλωστε και ο ίδιος, έννοια της «λειτουργικής» δομής της πόλης, χρησιμοποιείται αντί του όρου «επαγγελματική δομή», που κρύβει κατά την άποψή του πολύ περισσότερους κινδύνους. Αναφέρεται ωστόσο συνεχώς σε επαγγέλματα και χρησιμοποιεί πλήθος πρωτογενών πηγών, τα οποία αναφέρονται σε ευρύτερες επαγγελματικές κατηγορίες της πόλης. Σχετικά με τη θεωρία της «λειτουργικής δομής», στην ελληνική περίπτωση βλ. Γ. Κοντογιώργη (επιμ.), *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα 1977.

αντίληψης περί «λειτουργικής» δομής της πατρικής κοινωνίας, είναι η μελέτη των οικογενειακών δικτύων. Με αυτόν τον τρόπο επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στη γαμήλια στρατηγική των μελών του κυρίαρχου κοινωνικού σώματος για να στηρίξει το προηγούμενο επιχείρημα. Έτσι, αναφέρεται εκτός των άλλων στην ιδεολογική και κοινωνική συγκρότηση μιας ιδιαίτερης ομάδας διανοουμένων της πόλης. Οι συσχετισμοί και οι διασυνδέσεις ανάμεσα σε πρόσωπα, όπως οι Αντώνιος Καλαμογάρτης, Ανδρέας Ρηγόπουλος, οι αδελφοί Παναγιώτης και Ηλίας Συνοδινός αλλά και άλλοι, δεν προκύπτουν αυτόματα.⁶ Τα επιχειρήματα που χρησιμοποίησαν οι τελευταίοι για να προβάλλουν τις θέσεις τους, βασίστηκαν σε κοινά στοιχεία τα οποία αντλούνταν από το ρομαντικό κυρίως λογοτεχνικό και πολιτικό λόγο της εποχής, που χαρακτηρίζει εξίσου τη γενιά διανοουμένων και πολιτικών. Ο Μπακουνάκης επισημαίνει το ρόλο της αστικής εκπαίδευσης στη διαμόρφωση αυτού του κοινού ιδεολογικο - πολιτικού λόγου και αναδεικνύει, μέσα από την αναφορά του στην πολιτιστική δράση των παραπάνω προσώπων, τις επιρροές που δέχτηκε η πόλη από την Ευρώπη και κυρίως από την Ιταλία. Ιδιαίτερη σημασία αποδίδει στο λογοτεχνικό έργο σημαντικών γόνων της πατρικής κοινωνίας και κάνει λόγο για έναν «ιδιότυπο κοσμοπολιτισμό», που χαρακτήρισε τη συμπεριφορά ορισμένων μελών του κυρίαρχου κοινωνικού σώματος. Σε πολλά σημεία φαίνεται ότι επηρεάστηκε στην ανάλυσή του από την επιχειρηματολογία που διατύπωσε ο Κ. Θ. Δημαράς στο άρθρο του με τίτλο: «Πάτρα, ένα ιδιότυπο κύτταρο παιδείας», στη *Νέα Εστία* το 1967.⁷ Σε αυτό το σύνολο ανθρώπων, ο Δημαράς διέκρινε μια κοινή στάση, αλλά κυρίως μια κοινή συμπεριφορά απέναντι σε συγκεκριμένα προβλήματα, η οποία ήταν επενδυμένη με ένα ισχυρό πνεύμα ρομαντισμού. Η επιχειρηματο-

⁶ Ν. Μπακουνάκης, *ό.π.*, σ. 101-105.

⁷ Κ.Θ. Δημαράς, «Ένα ιδιότυπο κύτταρο παιδείας», *Νέα Εστία*, 1967, τχ. 947, σ. 15-23. Η ιδέα αυτή αναπτύσσεται πολύ πιο δομημένα αρκετά χρόνια αργότερα στη μελέτη του *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Αθήνα 1986.

λογία αυτή βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στις κοινές λογοτεχνικές αφηγηρίες, που χαρακτήρισαν τα μέλη μιας ολόκληρης γενιάς.⁸

Ο Μπακουνάκης όπως είδαμε, για να διερευνήσει τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος, επενδύει ιδιαίτερα στη διάκριση ανάμεσα στις δύο κοινωνικές ομάδες, των εμπόρων και των πρώην προκρίτων. Η διαφοροποίηση ανάμεσα στις δύο αυτές κοινωνικές ομάδες βασίστηκε στην ανάγκη των ισχυρών προκρίτων να αποκτήσουν κεφάλαια, προκειμένου να συνεχίσουν να έχουν πολιτική παρουσία. Οι συνεχείς αναφορές του στην έλλειψη κεφαλαίων που χαρακτηρίζει την παρουσία των ισχυρών προκρίτων, οφείλεται κατά κύριο λόγο στην κατεστραμμένη οικονομική τους βάση.⁹ Το παράδειγμα της οικογένειας του Παπαδιαμαντόπουλου αποκάλυπτε το μέγεθος της καταστροφής.¹⁰ Η έγγεια περιουσία τους βρισκόταν σε δεινή κατάσταση και δεν μπορούσε να τους αποφέρει ικανοποιητικά εισοδήματα, ενώ στην ίδια οικτρή οικονομική κατάσταση βρισκόνταν και όσοι από τους ομοίους τους αντιμετώπιζαν ανάλογα προβλήματα. Επομένως, κάτω από αυτές τις οικονομικές συνθήκες δεν ήταν σε θέση να διατηρήσουν τον ηγετικό κοινωνικό ρόλο που είχαν πριν το ξέσπασμα της ελληνικής επανάστασης. Παράλληλα, οι έμποροι είχαν τα κεφάλαια, ενώ οι πλούχοντες διατηρούσαν την πολιτική εξουσία. Οι πρώτοι τους χρηματοδοτούσαν με κεφάλαια και επηρέαζαν μέσω αυτού του μηχανισμού τους ισχυρούς

⁸ Όπως για παράδειγμα ο ρομαντικός ποιητής και ρήτορας της πόλης Π.Σ. Συνοδινός, καταγόταν από το Ληξούρι της Κεφαλλονιάς και είχε σπουδάσει νομικά. Η ρομαντική ψυχική διάθεση που πάντα τον συντρόφευε, συνδυαζόταν με την πολιτική του τοποθέτηση στο αντιοθωνικό μπλοκ και ήταν πολέμιος της ξενικής βασιλείας. Ακόμα και στις ποιητικές του συλλογές το αίσθημα εχθρότητας απέναντι στις ξένες δυνάμεις χαρακτηρίζει το σύνολο των ποιημάτων του. Λόγου χάρη, το ποίημα με τίτλο *Ο Ελληνοράπτης*, αντλούμενο από την συλλογή ποιημάτων του *Παιάνες, Στόνοι, Γέλωτες Εθνικών Ποιήσεων*, Αθήνα 1893, σ. 193-199 εκφράζει την απογοήτευσή του απέναντι στην αλλαγή των ελληνικών ενδυματολογικών συνηθειών.

⁹ Ν. Μπακουνάκης, *ό.π.*, σ. 92-93.

¹⁰ Βλ. επίσης την ανάλυση που επιχειρήθηκε στο 2^ο κεφάλαιο για την περίπτωση της οικογένειας Παπαδιαμαντόπουλου σχετικά με τις οικονομικές επιλογές και την κοινωνική συμπεριφορά των μελών της.

προικίτους. Οι ίδιοι όμως απουσίαζαν από το πολιτικό σκηνικό. Για να ερμηνεύσει τη συμπεριφορά αυτή, προχωρεί σε ορισμένες ενδιαφέρουσες επισημάνσεις. Οι έμποροι, τονίζει ότι συγκροτούν μια νέα ομάδα, «τάξη» υπό διαμόρφωση, που καταρχήν ενδιαφέρεται για τις επιχειρήσεις της. Επιπλέον δεν είχαν τα ψυχολογικά κίνητρα για να συμμετάσχουν στην πολιτική. Ακόμα θεωρεί ότι δεν υπερασπιζόνταν αντίθετα συμφέροντα από τους πρώην προικίτους, με αποτέλεσμα να τους στηρίζουν απλώς οικονομικά και τέλος, ότι δεν θεωρούσαν οι έμποροι τους εαυτούς τους μέρος μιας τοπικής αστικής κοινότητας.¹¹ Οι υποθέσεις αυτές στέκονται μόνο υπό την προϋπόθεση ότι αυτές οι δύο κοινωνικές ομάδες διαμόρφωσαν δύο ξεχωριστά, αποκομμένα μεταξύ τους πεδία δράσης. Στην περίπτωση όμως της Πάτρας, αλλά και της ευρύτερης περιοχής, κάτι ανάλογο δεν φαίνεται να ισχύει, καθώς και μεν υπάρχουν έμποροι οι οποίοι δεν εκτέθηκαν στην πολιτική ζωή με άμεσο τρόπο, όπως τα αδέρφια Φακίρη, ο Νικόλαος Σαγιάς ή ο Γεώργιος Σωτηριάδης, ωστόσο αυτό δεν σημαίνει ότι δεν επηρέαζαν τις πολιτικές εξελίξεις για την εξυπηρέτηση των οικονομικών τους ή άλλων συμφερόντων. Λίγα χρόνια αργότερα, τη δεκαετία του 1880, υπήρξε χαρακτηριστική η παρέμβαση τόσο του Σωτηριάδη όσο και του Σαγιά, για την κατασκευή των νέων σταθμών της σιδηροδρομικής γραμμής στα όρια των σταφιδιών τους εκτάσεων, προκειμένου να γίνεται ευκολότερα και ταχύτερα η μεταφόρτωση του προϊόντος της σταφίδας από τα κτήματά τους.¹² Εξάλλου, τα πρόσωπα αυτά δεν απασχολήθηκαν σε στεγανούς επαγγελματικούς τομείς· αντίθετα αναφερόμαστε σε πολυσχιδείς προσωπικότητες που συγκεντρώνουν στα πρόσωπά τους πλήθος δραστηριοτήτων, με αποτέλεσμα να μην είναι εύκολο να ενταχθούν απόλυτα σε μια και μόνο επαγγελματική ομάδα όπως αυτή των εμπόρων ή αντίστοιχα των κτηματιών.

¹¹ Ν. Μπακουνάκης, *ό.π.*, σ. 94.

¹² Η σύγκρουση αυτή δείχνει τα όρια παρέμβασης που έχουν τα μέλη της αστικής τάξης σε αυτό το πεδίο. Στην περίπτωση της οικογένειας Σαγιά η μετακίνηση του σιδηροδρομικού σταθμού υπήρξε χαρακτηριστική των προθέσεων και των συμφερόντων του ισχυρού κτηματία. Βλ. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 179.

Το στοιχείο της ρευστότητας και της πολιτικής κινητικότητας το οποίο ανέδειξε ο Μπακουνάκης για την πολιτική κατάσταση στην πόλη της Πάτρας στο 19^ο αιώνα, συνιστά μια ιδιαίτερα εύστοχη παρατήρηση που αφορά τις συνεχείς μετακινήσεις των προσώπων ανάμεσα στα υπαρκτά πολιτικά κόμματα.¹³ Αυτή η παρατήρηση έχει ενδιαφέρον από τη στιγμή κατά την οποία μελετάται εξίσου συστηματικά και ο πολιτικός λόγος που εκφράζουν οι εκπρόσωποι της εξουσίας. Είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική η περίπτωση του Μπενιζέλου Ρούφου για να εξηγηθεί το φαινόμενο της πολιτικής κινητικότητας. Ο Μπενιζέλος Ρούφος θεωρήθηκε ότι πάντοτε υπήρξε υποστηρικτής και στέλεχος του αγγλικού κόμματος. Ο Πετρόπουλος όμως αναφέρει ότι ύστερα από το θάνατο του Ζαΐμη, ο Ρούφος μεταπήδησε με μεγάλη ευκολία στο Γαλλικό κόμμα.¹⁴ Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Χέρινγκ, από πουθενά δεν προκύπτει ότι ο Μπενιζέλος Ρούφος υπήρξε ηγετικό στέλεχος του αγγλικού κόμματος, μόνο και μόνο επειδή είχε σχέσεις συγγένειας ή βρισκόταν στην πολιτική πελατεία των Λόντου και Ζαΐμη. Η παρατήρηση του Χέρινγκ γίνεται ακόμα πιο ουσιαστική από τη στιγμή που υποστηρίζει ότι η έννοια της κινητικότητας δεν συνιστά επιχείρημα υπέρ της λειτουργίας πελατειακών δικτύων, αντίθετα αποτελεί αντίβαρο σε αυτές τις αντιλήψεις, αφού καταδεικνύει ιδεολογικά στοιχεία και προσωπικά συμφέροντα.

Από την άλλη, είδαμε ότι ο Μπακουνάκης επέμεινε στο γεγονός ότι οι παραδοσιακοί πρόκριτοι αδυνατούσαν να αντεπεξέλθουν στην καλλιέργεια των κτημάτων τους λόγω της διοχέτευσης κεφαλαίων στην πολιτική δράση, και οδηγούνταν στη χρηματοδότηση των δραστηριοτήτων τους από τους εμπόρους

¹³ Ν. Μπακουνάκης, *ό.π.*, σ. 96.

¹⁴ J. Petropoulos, *ό.π.*, σ. 677 και υποσημ. 17. Ο Χέρινγκ αντιστρέφει στην υπόθεση αυτή το επιχείρημα του Πετρόπουλου, θεωρώντας ότι ακόμα και αν δεχτούμε ότι πράγματι είχε αποστασιοποιηθεί ο Μπενιζέλος Ρούφος από το αγγλικό κόμμα ανάμεσα στα χρόνια 1835-1841, δεν αποτελεί επιχείρημα υπέρ της αδυναμίας των κομμάτων και της πλήρους επικράτησης των πελατειακών σχέσεων, αλλά υπέρ της κινητικότητας που χαρακτήριζε τα ηγετικά πρόσωπα του πολιτικού συστήματος.

με δανειστικά κεφάλαια. Η στροφή τους προς τον τομέα της πολιτικής, ισχυρίζεται ότι αποκτούσε τον χαρακτηρισμό ανάγκης, ακριβώς για τη διατήρηση των κερκτημένων και την αναπαραγωγή της κοινωνικής τους θέσης και κυριαρχίας. Αντίθετα εμείς επιμείναμε στη μελέτη ορισμένων πολιτικών συγκυριών κατά την διάρκεια των οποίων παρατηρείται ότι ο πολιτικός λόγος των πρωταγωνιστών της πόλης ενοποιήθηκε, και έτσι, αποτέλεσαν την αφορμή για την συγκρότηση ευρείων πολιτικών πλειοψηφιών. Αρχικά απασχόλησε η στάση των μελών της «αστικής τάξης» απέναντι στη συνταγματική «εξέγερση» κατά του Όθωνα, το 1843, τα γεγονότα του 1862 και τις κρίσιμες εξελίξεις που επακολούθησαν, αλλά και η στάση του κυρίαρχου πολιτικού ρεύματος απέναντι στο κρίσιμο ζήτημα της καθολικής ψηφοφορίας και του φαινομένου της ληστείας. Η μελέτη της πολιτικής έκφρασης της κοινωνίας σε έναν τόπο όπως η Πάτρα, πόλη με έντονες αστικές λειτουργίες η οποία εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την αγροτική της ενδοχώρα, θα αποσαφηνιστεί εάν σκιαγραφηθούν σημαντικές διαστάσεις της πολιτικής τους παρέμβασης στην περιοχή τον 19^ο αιώνα.

3. Κριτική προσέγγιση των απόψεων του Χρήστου Λυριντζή

Ο Χρήστος Λυριντζής από την πλευρά του έχει ασχοληθεί με επιστάμενο τρόπο με την ανάλυση του πολιτικού συστήματος στο νομό Αχαΐοήλιδος. Οι θεωρητικές επεξεργασίες του, δείχνουν μεταξύ άλλων ευρύ πεδίο γνώσεων, απόπειρα συνδυασμού πολλαπλών αναλυτικών εργαλείων και ερμηνευτικών προσεγγίσεων. Η ανάλυση που επιχειρεί αξιοποιεί πολλά, και συχνά αντιφατικά, στοιχεία από τις εφημερίδες της εποχής, αποκαλύπτοντας άγνωστες πτυχές της πολιτικής συμπεριφοράς των ανθρώπων στην περιοχή. Στις αρετές των εργασιών του πρέπει να προσμετρηθούν η προσπάθεια αντιπαράθεσης με κυρίαρχες αντιλήψεις και στερεότυπα, που επαναλαμβάνονταν μέχρι τότε σχεδόν μηχανικά και

με μεγάλη ευλάβεια.¹⁵ Είναι επίσης σαφές, ότι οι μέχρι τότε απόπειρες μελετητών να εξηγήσουν και να αναλύσουν το πολιτικό φαινόμενο στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα, οδήγησαν πολλές φορές σε στρεβλώσεις ή σε αριετές περιπτώσεις, σε χοντροειδή αναλυτικά σχήματα χωρίς την απαιτούμενη αρχειακή και βιβλιογραφική τεκμηρίωση, που η δική του έρευνα προσπαθεί να αποφύγει.

Σε αυτό το σημείο θα επιχειρήσουμε να συζητήσουμε πάνω σε ένα βασικό μέρος των απόψεων που διατύπωσε, σε δύο κυρίως κείμενα: στο άρθρο που δημοσιεύτηκε στον πρώτο τόμο του περιοδικού *Ελληνική Κοινωνία* με τίτλο: «Πολιτική και Κοινωνία στην Αχαΐα του 19^{ου} αιώνα, η ανάπτυξη και αναπαραγωγή της πολιτικά κυρίαρχης κοινωνικά τάξης και οι κοινωνικές ρίζες του πελατειακού συστήματος» και στην μελέτη με τον τίτλο *Το τέλος των τζακιών*.¹⁶ Τα κείμενα αυτά αποτέλεσαν την προσπάθεια διατύπωσης ενός ευρύτερου μοντέλου ερμηνείας για το πολιτικό σύστημα στον ελληνικό χώρο με επίκεντρο την Πάτρα, ερμηνεία που συμπερασματικά κατέληξε στη διερεύνηση των όρων λειτουργίας της πολιτικής ζωής με βάση τις πελατειακές σχέσεις, αλλά και τη διερεύνηση της σχέσης της πολιτικής ζωής με την οικονομική δομή της. Η οικονομική ανάπτυξη της περιοχής οφειλόταν στην καλλιέργεια και εμπορία της κορινθιακής σταφίδας. Η διάσταση αυτή όμως, από τη μία της οικονομικής μεγέθυνσης που βασίστηκε μεταξύ άλλων στην παρουσία των ισχυρών παραγό-

¹⁵ Κυρίως η κριτική του επικεντρώθηκε σε προσεγγίσεις που ακολούθησαν αναλυτικά σχήματα δομικού χαρακτήρα, συμπαγή και άκαμπτα πολλές φορές. Δεν πρέπει ωστόσο να παραγνωρίζουμε το στοιχείο, ότι η ποιότητα αυτών των εργασιών βασίζεται κυρίως στη χρήση συνολικών θεωρητικών εργαλείων, που απουσιάζει από το σύνολο των μελετών, που ακολούθησαν. Για ανάλογες προσεγγίσεις βλ. ενδεικτικά Ι. Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της επανάστασης*, Αθήνα 1976, Κ. Μοσκόφ, *Εθνική και Κοινωνική Συνείδηση στην Ελλάδα*, Αθήνα 1978 και Κ. Τσουκαλάς, στο *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος*, Αθήνα 1981.

¹⁶ Χ. Λυριντζής, *Το τέλος των τζακιών, κοινωνία και πολιτική στην Αχαΐα του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1991 και βλ. το άρθρο με τον παραπάνω τίτλο στο περιοδικό *Ελληνική Κοινωνία*, τ.χ. 1, σ. 192-250, όπως και το άρθρο με τίτλο «Πολιτική και Πελατειακό Σύστημα στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», στο Γ. Δερτιλής και Κ. Κωστής, στο συλλογικό τόμο με τίτλο *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας, (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, σ. 251-299.

ντων της πόλης στο επίπεδο της οικονομίας και από την άλλη της πολιτικής έκφρασης τους δυστυχώς αντιμετωπίζονται ως δύο αποκομμένα πεδία μελέτης. Οι προτάσεις αυτές ενίσχυσαν αναπόφευκτα την αντίληψη περί αυτονομίας της πολιτικής σε συνδυασμό με τον ιδιαίτερο ρόλο του κράτους στη διαμόρφωση της πολιτικής ζωής. Τα πελατειακά δίκτυα, πέρα από μια κυρίαρχη πρακτική στο χώρο της πολιτικής, αποτέλεσαν και το βασικό μηχανισμό στήριξης των λεγόμενων «πολιτικών τζακιών», που μέλη τους με το πέρασμα του χρόνου εντάχθηκαν στη δημόσια διοίκηση και απέκτησαν «παρασιτικό» ρόλο. Παραμένει όμως ζητούμενο για εμάς μέσα σε ποιο ευρύτερο οικονομικό-κοινωνικό σύστημα οικοδομείται αυτού του είδους η πολιτική κυριαρχία και κατά συνέπεια ποιοί μηχανισμοί (οικονομικοί ή άλλοι) επέτρεψαν την αναπαραγωγή της πολιτικής ηγεμονίας αυτού του κοινωνικού στρώματος.¹⁷ Πώς με άλλα λόγια, οι πελατειακές σχέσεις συνέβαλαν στην κοινωνική κυριαρχία και την οικονομική αναπαραγωγή του περιγραφόμενου κοινωνικού στρώματος;

Ο Χ. Λυριντζής σε αυτό το ζήτημα, ξεκίνησε από το ίδιο αφετηριακό ερώτημα που έθεσαν και άλλοι μελετητές πριν από αυτόν, όπως οι Νίκος Μπακουιάκης και Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, το γιατί δηλαδή οι πρόκριτοι στράφηκαν τελικά με την ίδρυση του ελληνικού κράτους στην πολιτική. Η άποψη η οποία είχε διατυπωθεί για πρώτη φορά με αρκετά αναλυτικό τρόπο από τον Νίκο Μπακουιάκη, είδαμε ότι ήταν ότι οι πρώην πρόκριτοι, επειδή «βγήκαν» από την επανάσταση οικονομικά κατεστραμμένοι, χωρίς τα αναγκαία κεφάλαια, στράφηκαν με αργά αλλά σταθερά βήματα προς την πολιτική επιχειρώντας να ανακτήσουν το χαμένο κύρος τους και να διασφαλίσουν την κοινωνική τους αναπαραγωγή. Με περισσότερο κοινωνικούς όρους, ο Τσουκαλάς αναφερόμενος στο ίδιο ζήτημα, υποστήριξε ότι η αδυναμία τους να ελέγξουν τα μέσα πα-

¹⁷ Τα ίδια ερωτήματα θέτει ο Χ. Λυριντζής, *ό.π.*, σ. 195. Σε αυτό το τελευταίο συμπέρασμα καταλήγει, χωρίς ωστόσο να επιχειρεί να εντοπίσει τα στοιχεία που διαμορφώνουν το πολιτικό σύστημα.

ραγωγής, τους ανάγκασε να στραφούν στον έλεγχο της κρατικής διοίκησης.¹⁸ Αυτήν την ιδέα επιχειρεί να αντικρούσει ο Λυριντζής -σωστά, όπως επισημαίνω- λέγοντας ότι η οικονομική βάση της πολιτικής ελίτ δεν καταστράφηκε ποτέ, καθώς οι πρώην πρόκριτοι συνέχισαν να κατέχουν σημαντικές επιτάσεις γης, τόσο προεπαναστατικά όσο και μετεπαναστατικά, και επίσης μέλη της ομάδας τους ενίσχυσαν με περισσότερη ενεργητικότητα τη θέση τους στον κλάδο του εμπορίου. Η ενασχόλησή τους με το εμπόριο του πλέον αποδοτικού καλλιεργήσιμου προϊόντος στην περιοχή, άνοιξε νέα πεδία παρέμβασης και δραστηριοτήτων, αλλά και τους έφερε αντιμέτωπους με πλήθος οικονομικές αντιξοότητες, πράγμα που είχε ως αποτέλεσμα να στραφούν στην άντληση κεφαλαίων από άλλους ισχυρούς εμπόρους και τη νεοσυσταθείσα Εθνική Τράπεζα (1846).¹⁹ Η ιδέα που διατύπωσε για να απαντήσει στο εν λόγω ερώτημα ο Λυριντζής, βασίστηκε στην εκτίμηση ότι το ηγετικό πολιτικό προσωπικό της περιοχής διακρίνεται σε δύο κύριες κοινωνικές ομάδες, στους πλούσιους κεφαλαιούχους εμπόρους και στους πρώην προκρίτους. Ανάμεσα στις δύο αυτές κοινωνικές ομάδες αναπτύσσεται μια έντονη σχέση οικονομικής εξάρτησης, που περιλαμβάνει ανταλλαγές οικονομικών και πολιτικών αγαθών, όπως και ευρύτερων υπηρεσιών. Οι πρώην πρόκριτοι ασχολούνται με την πολιτική, ενώ ενισχύονται οικονομικά από τους κεφαλαιούχους εμπόρους. Για να μελετήσει συστηματικά το είδος της πολιτικής εξάρτησης, ο Λυριντζής διερευνά οικονομικό-κοινωνικά χαρακτηριστικά της κοινωνικής ομάδας των προκρίτων πριν και μετά την ελληνική επανάσταση. Το δεύτερο σημείο αιχμής του βασίστηκε στην ανάλυση της οικονομικής βάσης των ισχυρών οικογενειών της πόλης. Πάντως, αν και θίγεται προσεκτικά μέσα από πλούτο στοιχείων, η σημασία της οικονομικής βάσης των οικογενειών αυτών στη διαμόρφωση της κοινωνικής παρουσίας και της πολιτικής τους σταδιοδρομίας, ο ρόλος της τελικά αγνοείται. Οι πρόκριτοι συνέχισαν να διατηρούν, όπως και προεπαναστατικά, ιδιότητες

¹⁸ Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 287.

¹⁹ Βλ. κεφάλαιο 2 τις περιπτώσεις των αδελφών Παπαδιαμαντόπουλου.

εκτάσεις γης και να εμπορευούνται το σταφιδικό προϊόν. Η διατήρηση μεγάλων τμημάτων γης δεν αποτελούσε μια σταθερή οικονομική βάση συνεχούς άντλησης κεφαλαίων, αλλά όπως υποστηρίζει, έναν επιπλέον μοχλό πίεσης απέναντι στην κεντρική εξουσία λόγω της διατήρησης της ισχύος τους προς τους μικρούς και μεσαίους δυναμικότητας ιδιοκτήτες γης.²⁰ Η τελευταία διατύπωση προϋποθέτει την ύπαρξη μιας αντιπαράθεσης ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και στην τοπική κοινωνική ηγετική ομάδα.²¹ Οι εκδοχές αυτής της αντιπαράθεσης, όπως υποστηρίζουν οι υπερασπιστές μιας τέτοιας θεώρησης, είναι πολλές, αλλά η κορύφωσή τους είναι το σύνταγμα του 1864, όταν η εξουσία αναγκάστηκε να συμβιβαστεί με τις διαθέσεις των τοπικών προυχόντων. Αλλά ας επιμείνουμε λίγο περισσότερο, στην παραπάνω ιδέα. Η οικονομική τους ενίσχυση μέσω της ιδιοκτησίας σε γη και η ενασχόλησή τους με το εμπόριο, σύμφωνα με αυτήν την ανάλυση, υπεράσπιζε την σταθερά διεκδικούμενη πολιτική τους αυτονομία.

4. Ο ρόλος της ιδιοκτησίας στην κυριαρχία των «πελατειακών σχέσεων»

Η μικρή ιδιοκτησία στην περιοχή επιλέγεται από την οθωνική πολιτεία και τις μετέπειτα κυβερνήσεις ως βάση της οικονομικής δομής, γεγονός που, όπως υποστηρίζει, οδήγησε την πλειονότητα των μικρών- και ενδεχομένως- μεσαίων ιδιοκτητών γης στην αναζήτηση πολιτικής προστασίας από τα τοπικά «τζάκια» για την κάλυψη, ανάμεσα σε άλλα, και των οικονομικών τους αναγκών. Η επιχειρηματολογία αυτή βασίστηκε κυρίως στα οικονομικά στοιχεία που εισέφε-

²⁰ X. Λυριντζής, *ό.π.*, σ. 74.

²¹ Αυτή η σκέψη σχετίζεται με μια άλλου τύπου συζήτηση, η οποία αφορούσε την διακρίση του κέντρου και της περιφέρειας. Η άποψη αυτή διατυπώθηκε πολύ πιο δομημένα και υποστηρίχθηκε συστηματικά από τον Γ. Δ. Δερτιλή στη μελέτη του *Στρατιωτική επέμβαση και κοινωνικός μετασχηματισμός, 1880-1909*, Αθήνα 1977 και του ίδιου: *Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι; Φόροι και εξουσία στο νεοελληνικό κράτος*, Αθήνα 1993.

ραν στη συζήτηση άλλοι μελετητές, και κυρίως οι έρευνες που παρουσίασε ο W. MacGrew μέσα από τη μελέτη του *Land and Revolution in modern Greece 1800-1881*²² σχετικά με τους όρους διανομής της εθνικής γης τόσο στα 1835, όσο και αργότερα στην αγροτική μεταρρύθμιση του 1871, ή ο Κ. Βεργόπουλος στο *Αγροτικό Ζήτημα*.²³ Με βάση τα στοιχεία αυτά, ο Λυριντζής συμφώνησε ότι αυτοί που επωφελήθηκαν μακροπρόθεσμα από τη διανομή της εθνικής γης ήταν οι μικροί ιδιοκτήτες. Και αυτό διότι οι πρώην πλούσιοι δεν κατάφεραν τελικά να ιδιοποιηθούν τα μεγάλα και αδιάθετα τμήματα εθνικής γης, με αποτέλεσμα να αντιμετωπίσουν μακροπρόθεσμα προβλήματα στις οικονομικές τους δυνατότητες και επομένως να υπονομευθεί η αναπαραγωγή της κοινωνικής τους κυριαρχίας. Ειδικότερα, η ανάγκη συνέχισης και μετά την επανάσταση, του κοινωνικού ρόλου που είχαν οι πρόκριτοι πριν από αυτήν, οδήγησε στην οικονομική τους συναλλαγή, και συνεπώς εξάρτηση, από τους κεφαλαιούχους εμπόρους. Ο οικονομικός ωστόσο χαρακτήρας αυτής της εξάρτησης παρέμενε δευτερεύον σημείο ανάλυσης, απλά συμπληρωματικό, στην πολιτική λειτουργία των πελατειακών δικτύων. Δεν γίνεται καμία αναφορά στην καλλιέργεια των πρώην εθνικών γαιών ή στην εκτεταμένη δημιουργία σταφιδοφυτειών μέσω του συστήματος εμφύτευσης, και δεν διερευνάται η σύνδεση αυτών των παραγόντων με την πολιτική παρέμβαση των κυρίαρχων κοινωνικά ομάδων. Τόνισαμε ήδη ότι τα δύο πεδία, της οικονομίας και της πολιτικής, παρουσιάζονται σχεδόν αποκομμένα, ενισχύοντας ακόμα περισσότερο την αντίληψη περί αυτόνομου ρόλου της πολιτικής λειτουργίας μιας κοινωνίας. Η επιλογή να αναλυθεί η πολιτική ζωή ως αυτόνομο ερευνητικό πεδίο, βρίσκεται σε πλήρη αντίφαση με τις αρχικές προθέσεις του, όπως αυτές διατυπώνονται στις αρχικές σελίδες του παραπάνω άρθρου.²⁴ Είναι σαφές για τον Λυριντζή ότι οι πρόκριτοι, τόσο στην

²² W. Mac-Grew, *Land and Revolution in modern Greece 1800-1881*, Kent State University Press, 1985, σ. 218.

²³ Βλ. Κ. Βεργόπουλος, *Το Αγροτικό Ζήτημα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας στην Ελλάδα*, Αθήνα 1975.

²⁴ Χ. Λυριντζής, *ό.π.*, σ. 196.

περίοδο που μας απασχολεί, αλλά και προηγουμένως κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής διοίκησης, διατήρησαν το ηγετικό τους προφίλ, ενώ το πολιτικό σύστημα είχε ήδη συγροτηθεί στη βάση των πελατειακών σχέσεων πριν την ανεξαρτησία.²⁵ Η διατήρηση του κυρίαρχου κοινωνικού τους ρόλου επιτυγχάνονταν και στη νέα περίοδο, ιδιαίτερα μέσω της ενίσχυσης της λειτουργίας των πελατειακών δικτύων και του ρόλου της κρατικής διοίκησης.²⁶

Η επικρατούσα άποψη, σύμφωνα με τον Λυριντζή, είναι ότι οι δύο ηγετικές κοινωνικές ομάδες - δηλαδή οι πρόκριτοι και οι έμποροι - κινούνται σε δύο ανεξάρτητα πεδία δράσης. Οι προσεγγίσεις ωστόσο αυτές αδυνατούν να συλλάβουν το βαθμό συνθετότητας της κατάστασης της γαιοκτησίας και γαιοκατοχής στην περιοχή, αλλά και τις σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στην οικονομική δραστηριότητα και πολιτική δράση των κοινωνικών ομάδων.

Εκεί όμως που εντοπίζεται ακόμα μεγαλύτερο πρόβλημα, είναι η ερμηνεία που δίνει στις θεσμικές πολιτικές αλλαγές που συμβαίνουν το 19^ο αιώνα. Το σύνταγμα του 1843, υπήρξε για το μελετητή, από τη μία αντιγραφή των ευρωπαϊκών προτύπων και από την άλλη προϊόν διαπραγματεύσεων και πολιτικών συσχετισμών ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και τις επιμέρους τοπικές ηγετικές ελίτ.²⁷ Σε αυτού του είδους το συμπέρασμα κατέληξε και ο Κ. Τσουκαλάς, ο οποίος θεώρησε ότι υπάρχει μια αναντιστοιχία ανάμεσα στους αστικούς θεσμούς ευρωπαϊκής έμπνευσης και την προκαπιταλιστικού χαρακτήρα οικονομία. Ο προκαπιταλιστικός χαρακτήρας έγκειται στους οικονομικούς και κοινωνικούς όρους λειτουργίας του ελληνικού σχηματισμού. Από μια άλλη οδό σκέ-

²⁵ Στο ίδιο, σ. 201.

²⁶ Στο ίδιο, σ. 201. Σε αυτό το άρθρο ενώ ασκεί έντονη κριτική στη χρήση των πελατειακών δικτύων ως αναλυτικού εργαλείου μελέτης της λειτουργίας του πολιτικού συστήματος, τελικά οδηγείται στην υιοθέτηση του συστήματος πατρωνείας ως κυρίαρχου και συστατικού στοιχείου αυτού. Βλ. επίσης εισαγωγή της παρούσας δουλειάς.

²⁷ Χ. Λυριντζής, *ό.π.*, σ. 193. Το αναλυτικό κείμενο της μελέτης αποφεύγει την εκτεταμένη χρήση πρωτογενών πηγών και σειρών εμμένοντας στην ενίσχυση των αρχικών θεωρητικών του προτάσεων και επιλογών.

ψης, ο τελευταίος φτάνει στην αντιπαράθεση μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου ως καιρία σχέση πάνω στην οποία δομείται η περιφερειακή ελληνική κοινωνία.²⁸ Την ίδια στιγμή όμως, οι κυρίαρχες πολιτικά ομάδες ενισχύονται μέσα από τους μηχανισμούς του κράτους, που δεν λειτουργεί απλά ως εγγύηση των ταξικών σχέσεων, αλλά σαν δημιουργός των κυρίαρχων ταξικών σχέσεων. Επιλέγοντας μια τέτοιου είδους ανάλυση και οι δύο (Λυριντζής-Τσουκαλάς), υπερτονίζουν και προβάλλουν ορισμένα στοιχεία, όπως τη νοθεία και τα φαινόμενα βίας κατά τη διάρκεια των εκλογικών αναμετρήσεων ή τη συμμετοχή των πολιτικών προσώπων στη δημόσια διοίκηση. Η προσέγγιση αυτή αγνοεί εξίσου δυναμικά στοιχεία που σχετίζονται με την ανάλυση και ερμηνεία των κρίσιμων πολιτικών γεγονότων της περιόδου, όπως και βασικές μελέτες διαφορετικού προσανατολισμού και οι οποίες αποδίδουν ιδιαίτερη βαρύτητα στα ιδεολογικά συμφραζόμενα και στις κοινωνικές προεκτάσεις των εξεταζόμενων γεγονότων.²⁹ Στο βιβλίο του ο Λυριντζής γίνεται ακόμα πιο απορριπτικός, όταν αναφέρεται στις εξελίξεις που ακολούθησαν, και υποστηρίζει ότι η θεσμοθέτηση του κοινοβουλευτικού συστήματος στα 1864, οφειλόταν στην προσπάθεια ενσωμάτωσης των κυριαρχούμενων από τους συντηρητικούς κύκλους της εποχής.³⁰

Παρά το γεγονός ότι οι θέσεις αυτές αναλύονται συστηματικά στη μελέτη του, στο άρθρο διατυπώνει ορισμένες επιφυλάξεις σε ανάλογες γενικευτικές προτάσεις. Στη συνέχεια όμως του κειμένου φαίνεται να διολισθαίνει και τελικά

²⁸ Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος και Κοινωνία στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1991, σ. 215-226.

²⁹ Βλ. τις εξαιρετες εργασίες του Γ. Σωτηρέλλη με τίτλο: *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα, 1864 - 1909, Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας*, Αθήνα 1991 και G. Herimig, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Αθήνα 2004, στην υποσημείωση 1. Ο Χέρινγκ ασκεί έντονη κριτική στους υποστηρικτές της ανάλυσης της πολιτικής λειτουργίας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα με βάση τις πελατειακές σχέσεις, της πολιτικής και οικονομικής εξάρτησης του ελληνικού κράτους από τις μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις και της κριτικής που ασκήθηκε προς την έννοια της κομματοκρατίας την περίοδο που εξετάζει, εξαντλώντας τον πλούτο των πηγών και των πληροφοριών.

³⁰ Χ. Λυριντζής, *ό.π.*, σ. 73.

να υιοθετεί πλήρως την άποψη αυτή, θεωρώντας ότι απαιτούνται συνεχώς χρήματα για την παρουσία και την πολιτική επιβίωση των πρώην προκριτών και νυν πολιτικών οικογενειών.

Ο Λυριντζής αναφέρεται ειδικότερα στις περιπτώσεις των Κωνσταντή και Πράτσια μεταξύ των πολιτικών οικογενειών της περιοχής, για να τονίσει τον εμπορικό χαρακτήρα της δραστηριότητάς τους, χωρίς ωστόσο να επισημαίνει ότι η οικονομική τους θέση ήταν παραπλήσια με των υπολοίπων, αφού και αυτοί διέθεταν σημαντικές εκτάσεις γης και απασχολούνταν εξίσου δυναμικά με το σταφιδεμπόριο, ενώ μεταξύ άλλων προσέφεραν τις υπηρεσίες τους επί το πλείστον ως δικηγόροι ή νομικοί στην πόλη.³¹ Βέβαια στο άρθρο του γίνεται πολύ πιο αναλυτικός. Η ομάδα των προυχόντων εξαρτάται, όπως υποστηρίζει, οικονομικά από τους ισχυρούς εμπόρους, οι οποίοι στην πορεία αποκτούν και το ιδιαίτερο γνώρισμα του «κομματάρχη». Αυτή η εικόνα αλλάζει σταδιακά το επόμενο διάστημα, όταν ειδικά από τη δεκαετία του 1870 νέα πρόσωπα εμπλέκονται στα δημόσια πράγματα της Πάτρας, όπως ο Αριστομένης Κοντογούρης, ή ο Ανδρέας Ριπάκης και πολλοί άλλοι. Ο Λυριντζής έχει δίκιο όταν υποστημειώνει ότι δεν πρόκειται για μια ποιοτική αλλαγή, αντίθετα μιλάμε για τον εμπλουτισμό του ήδη υπάρχοντος πολιτικού προσωπικού με νεότερους σε ηλικία, οι οποίοι προέρχονται από οικογένειες με παρεμφερή οικονομική και κοινωνική επιφάνεια.³² Η στάση αυτή πρέπει να ιδωθεί ως συνέχεια της πολιτικής παρουσίας, που ναι μεν δεν έχει αναδείξει νέα στοιχεία ποιοτικού χαρακτήρα, αλλά σίγουρα φέρνει έναν άνεμο αλλαγής στα πολιτικά δρώμενα της χώρας και ανταποκρίνεται ακόμα περισσότερο στις φιλελεύθερες επιταγές της αστικής κοινωνίας. Το ίδιο φαινόμενο ίσχυσε και με την εμφάνιση της επόμενης γενιάς πολιτικών τη δεκαετία του 1880, όπως των Δημητρίου Γούναρη, Αχιλλέα Γερωσιωστόπουλου, Αριστομένη Κοντογούρη, ανθρώπων που ανδρώθηκαν πολι-

³¹ Χ. Λυριντζής, *ό.π.*, σ. 95 και βλ. *Παράρτημα* με τους συμμετέχοντες στο κοινοβούλιο και την εθνοσυνέλευση πολιτικούς από την Πάτρα για σαράντα περίπου χρόνια, όσον αφορά στοιχεία που σχετίζονται με την οικονομική βάση των οικογενειών.

³² Χ. Λυριντζής, *ό.π.*, σ. 228.

τικά μέσα στο ίδιο περιβάλλον οικονομικής και κοινωνικής κυριαρχίας σε άλλη όμως οικονομική συγκυρία, όπως το άνοιγμα των Γαλλικών αγορών και την περίοδο της σταφιδικής κρίσης.³³ Σε καμία όμως περίπτωση δεν μπορεί να εξηγηθεί η οικονομική αποδυνάμωση της προεπαναστατικής γενιάς πολιτικών ανδρών ως αποτέλεσμα της υιοθέτησης δυτικών προτύπων διαβίωσης ή της ροπή τους σε μεγαλοπρεπή γεύματα και σε διασκεδάσεις, όπως διατείνεται χαρακτηριστικά σε άλλο σημείο. Η μείωση της οικονομικής ακμής της προεπαναστατικής γενιάς οδήγησε στη σταδιακή αντικατάστασή της και στο πολιτικό προσκήνιο.³⁴

Η ανάλυση την οποία υιοθετεί ο Λυριντζής για να ανιχνεύσει το είδος της πολιτικής λειτουργίας, εστιάζεται εκτός από τη μελέτη της πολιτικής συμπεριφοράς ορισμένων προσώπων, και στη διερεύνηση των γαμήλιων τακτικών που ακολουθούν κάθε φορά ορισμένα από τα εξέχοντα μέλη τους. Αυτό χρησιμοποιείται ως ένα επιπλέον επιχειρημα υπέρ της αντίληψης σχετικά με την κυριαρχία των πελατειακών δικτύων. Θα είχε ουσιαστική σημασία μια ανάλογη επισήμανση, εάν αποδεικνυόταν ασφαλώς ότι οι συμμαχίες οι οποίες δημιουργήθηκαν μέσω παρόμοιων γαμήλιων τακτικών, διαμόρφωναν αποκλειστικά -ή κυρίως- πολιτικού τύπου συμμαχίες. Αντίθετα, η βάση αυτών των συμμαχιών εκτός του πολιτικού παιχνιδιού πάνω στο οποίο αυτές οικοδομούνται και η οποία είναι υπαρκτή, συνίσταται στην ανάπτυξη ισχυρών οικονομικών δεσμών. Η εικόνα των οικογενειακών δεσμών δεν ανταποκρίνεται πάντοτε στις πολιτικές σχέσεις που διαμορφώνονται ανάμεσα στα ηγετικά πρόσωπα της κοινωνίας. Οι γάμοι δεν είναι αποκλειστικά θέμα πελατειακών δικτύων ή κομματικών σχηματισμών, αντίθετα διευρύνονται και αποτελούν επιλογή εκτός των «κλειστών» πολιτικών γραμμών.

Στο τελευταίο μέρος της μελέτης του ο Λυριντζής εστιάζει την κριτική στα πολιτικά κόμματα της εποχής, με βάση το επιχειρημα της απουσίας ιδεο-

³³ X. Λυριντζής, *ό.π.*, σ. 91.

³⁴ X. Λυριντζής, *ό.π.*, σ. 234.

λογικών προγραμμάτων και αρχών. Η κριτική την οποία αναπαράγει, βασίστηκε κυρίως σε στοιχεία και πληροφορίες, που δημοσίευσαν εφημερίδες της εποχής και αντλήθηκαν από απόψεις ενός σημαντικού τμήματος του πολιτικού κόσμου της περιόδου, οι οποίες υιοθετηθήκαν άκριτα και χρησιμοποιήθηκαν για να αποδοκιμαστεί ολόκληρη η λειτουργία του πολιτικού συστήματος. Η κατηγοριοποίηση, όπως υποστηρίζει, που χαρακτήρισε τα πολιτικά πρόσωπα του 19^{ου} αιώνα, βασίστηκε στη διάκριση των «πραγματιστών», όσων δηλαδή ακολουθούσαν το ήδη υπαρκτό και συνάμα ιδιαίτερα συντηρητικό πολιτικό σύστημα, και των «αιθεροβαμόνων», όσων δηλαδή απέρριπταν το υπάρχον πολιτικό πλαίσιο και αναζητούσαν ένα εκσυγχρονιστικό, και συνάμα προοδευτικό, μοντέλο διακυβέρνησης. Τρία πρόσωπα από την περιοχή συμπεριλαμβάνονται στη δεύτερη αυτή κατηγορία, η οποία ήταν και η πιο ενδιαφέρουσα για πιο συστηματική ανάλυση: οι Ανδρέας Μιχαλόπουλος από το Αίγιο, και οι Ανδρέας Ρηγόπουλος και Παναγιώτης Χαλκιόπουλος από την Πάτρα. Στον Μιχαλόπουλο ο Λυριντζής αναγνωρίζει έναν λόγο που προσιδίαζε στην πολιτική ανάλυση των προ-ουτοπικών σοσιαλιστών, ενώ ο Ρηγόπουλος (και ο Χαλκιόπουλος λιγότερο) γινόταν κοινωνός των νέων, ρηξικέλευθων ιδεών της εποχής του. Στα μάτια του Λυριντζή ο Ρηγόπουλος υπήρξε ένας ριζοσπάστης αστός που διατύπωνε έναν έντονα εκσυγχρονιστικό λόγο για την εποχή του. Ενώ η ιδέα μοιάζει να είναι πρωτότυπη και πολύ ενδιαφέρουσα, το επιχείρημα δεν έχει ουσιαστική βάση, γιατί ο ίδιος ο μελετητής με σαφήνεια υιοθετεί την κριτική που ασκείται από τα δύο πρόσωπα στο υπάρχον πολιτικό καθεστώς, κάνοντας με αυτόν τον τρόπο ένα αναχρονιστικό άλμα στο παρελθόν.³⁵ Τέλος, για να στηρίξει την παραπάνω άποψη έκανε λόγο για την αποτυχία των προσπαθειών του εμπορικού κόσμου της πόλης να κατέλθει οργανωμένα στις δημοτικές εκλογές του 1874, ή για την αποτυχία εκλογής του βιομήχανου της πόλης Γεράσιμου Κόγκου ως δημάρχου της πόλης στα 1891, ο οποίος είχε ηγηθεί του εκσυγχρονιστικού και προοδευτικού πολιτικού ρεύματος, υποστηρίζοντας ότι ο αστι-

³⁵ X. Λυριντζής, *ό.π.*, σ. 156-163.

κός κόσμος που διεπόταν από νεοτερικές αντιλήψεις τελικά ηττήθηκε. Επιεκτείνοντας στην περίπτωση της Πάτρας, διαπιστώνει την απουσία ενός ολοκληρωμένου πλαισίου αρχών και ιδεών που να βασιζόταν στο ισχυρό και έντονα ριζωμένο αστικό πνεύμα της εποχής. Η άποψη ότι οι παραδοσιακές κοινωνικές τάξεις επικράτησαν με τη νίκη του εκφραστή των συντηρητικών κοινωνικά δυνάμεων, Αριστομένη Κοντογούρη, προφανώς είναι βεβιασμένη, καθώς και οι δύο υποψήφιοι αντλούσαν από ένα κοινό, γενικό πλαίσιο ιδεών φιλελεύθερης έμπνευσης.

Η πολιτική κυριαρχία της ηγετικής αυτής τάξης κατά τη γνώμη μας δεν βασίστηκε αποκλειστικά σε πολιτικούς όρους, αλλά και σε οικονομικά στοιχεία, αφού οικοδομήθηκε πάνω στο τρίπτυχο: κυριαρχία στην έγγεια ιδιοκτησία και επομένως στην ανισοκατανομή της γης, στον τρόπο εκμετάλλευσής της και στο σύστημα δανεισμού των μικρών και μεσαίων γαιοκτητών (και κατ' επέκταση στα έσοδα που προέκυπταν από το εμπόριο της σταφίδας). Για πέντε περίπου δεκαετίες, από το 1840, δηλαδή την περίοδο κατά την οποία έχουμε τα πρώτα δειλά βήματα λειτουργίας του κοινοβουλευτικού συστήματος στο ελληνικό κράτος, έως και το 1890, το πολιτικό προσωπικό της επαρχίας Πατρών προέρχεται από αυτό που θα περιγράφαμε ως ανώτερη ηγετική τάξη της πόλης.³⁶

Ας ξαναδούμε τις κοινωνικές ομάδες που μας ενδιαφέρουν και ας προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε κάτω από ποιές προϋποθέσεις συμμετέχουν και κυριαρχούν στο πολιτικό τοπίο. Οι απασχολούμενοι στο σταφιδεμπόριο είδαμε εμφανώς ότι είχαν περιθώριο πολύ μεγαλύτερων εσόδων, καθώς διεύρυναν κατά πολύ το πεδίο δράσης τους από την προηγούμενη περίοδο, όταν ασχολούνταν αποκλειστικά με την ιδιοκτησία γης και την καλλιέργεια των φυτειών.

³⁶ Η επιλογή των παραπάνω χρονικών ορίων δεν ήταν εντελώς τυχαία, αφενός διότι επιδιώξαμε να δούμε και να μελετήσουμε την εικόνα που παρουσιάζει το πολιτικό προσωπικό της επαρχίας Πατρών τα πρώτα 40 χρόνια πολιτικής ζωής, ξεκινώντας από τη μεταρρύθμιση του 1843 και αφετέρου, επειδή ύστερα από την σταφιδική κρίση την δεκαετία του 1890, διαπιστώθηκε ότι το κοινωνικό και πολιτικό σκηνικό μεταβάλλεται δραστηνικά.

Επομένως, δεν είναι απροσδόκητο το γεγονός ότι μέρος των ισχυρών γαιοκτημόνων της περιοχής στρέφεται με ακόμη μεγαλύτερη ένταση στο εμπόριο και συμμετέχει στις διαδικασίες πιστώσεων από την Ε.Τ.Ε. Και αυτό διότι από την Εθνική Τράπεζα, δανείζεται το σύνολο σχεδόν της κυρίαρχης πολιτικής ομάδας, ανεξάρτητα από τον επαγγελματικό του προσανατολισμό, υπό την προϋπόθεση βέβαια ότι ανήκε στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Η πιστωτική πολιτική της Τράπεζας πρέπει να μελετηθεί ως ένας επιπρόσθετος μηχανισμός αναδιανομής του πλεονάσματος προς όφελος των επιφανών παραγόντων της κοινωνίας, καθώς η χορήγηση δανείων προς τους ιδιοκτήτες γης λειτούργησε σε μεγάλο βαθμό ως επιπλέον μέσο οικονομικής κυριαρχίας. Η παρέμβασή αυτών των προσώπων στο πεδίο των δημοτικών εκλογών και κατ' επένταση στο κοινοβούλιο χαρακτηρίζει καίρια και σταθερά την πολιτική τους δράση.

Η πλειονότητα του πολιτικού προσωπικού της επαρχίας Πατρών είδαμε ότι κατείχε σημαντικά τμήματα γης, διατηρούσε πολυτελή οικήματα στην πόλη και σε χωριά της περιφέρειας, ενώ παράλληλα ασχολούνταν με το εμπόριο. Την ίδια στιγμή, μέλη της ομάδας αυτής διεύρυναν τη δράση τους ακολουθώντας τακτικές τοιογλυφίας και ενίσχυαν την κοινωνική τους προσφορά στο πεδίο της φιλανθρωπικής δράσης. Επομένως δεν είναι ακριβές να μιλάμε για διαφοροποιήσεις μεταξύ δύο ενδεχομένως «διακριτών» κοινωνικά ομάδων. Πρόκειται, κατά την γνώμη μας για ενιαία κοινωνική κατηγορία, στην οποία εντάσσεται άλλωστε με σχετική ευκολία το σύνολο των πολιτικών οικογενειών Καλαμογδάρτη, Ρούφου, Ριάνη, Κωνστάκη, Παπαδιαμαντόπουλου, Πράτσια, Κουμανιώτη, Μπουκαούρη, ανθρώπων δηλαδή που κινούνταν σε κοινά ή παραπλήσια πεδία οικονομικής και πολιτικής παρέμβασης.

Πρόκειται για μια κοινωνική τάξη που συγκροτείται από τρεις διαφορετικές ομάδες, την ομάδα των προυχόντων, των επήλυδων εμπόρων και των μεσοαστικών στρωμάτων της πόλης. Τον πολιτικό τους λόγο τον ενοποιεί η αντιοθωνική τους στάση και η ανάγκη φιλελευθεροποίησης της ζωής του τόπου, αλλά και ένας έντονος αντικομματικός λόγος, όπως διαφαίνεται μέσα από τις

στήλες των εφημερίδων της περιόδου. Η πολιτική της φιλελευθεροποίησης που προτείνουν αγγίζει τα όρια της την δεκαετία του 1860. Η κοινωνία της Πάτρας σταδιακά συντηρητικοποιείται και η πολιτική τους έκφραση συνοδεύεται από ένα τρίπτυχο νέων αξιών της ηθικοποίησης, της ανάγκης για θρησκευτική στροφή της κοινωνίας και ένα λόγο περί φιλανθρωπίας.

5. Η απόπειρα πολιτικής παρέμβασης των αστικών στρωμάτων

Στο πρώτο κεφάλαιο, παρακολουθήσαμε την οικονομική ανάπτυξη που συντελέστηκε στην περιοχή κατά τον 19^ο αιώνα και τις σημαντικές δημογραφικές αλλαγές που ακολούθησαν. Στο δεύτερο κεφάλαιο, επιμείναμε σε ορισμένες προσωπογραφικές περιπτώσεις και (μελετώντας τις στη μικροκλίμακα) αναδείξαμε τις επιμέρους επενδυτικές επιλογές των εν λόγω ατόμων. Επιμείναμε στα ενοποιητικά στοιχεία που χαρακτήρισαν την οικονομική τακτική και τα οποία συνέβαλαν στην κοινωνική τους ανέλιξη και τους επικύρωσαν ως μέλη του κυρίαρχου κοινωνικού σώματος. Συγκεκριμένα αναζητήσαμε επιλογές, επιμέρους τακτικές οικογενειών και προσώπων, που οδήγησαν τα πρόσωπα αυτά να αναλάβουν ηγεμονικό ρόλο, τουλάχιστον στους τομείς της οικονομικής δράσης τους. Επίσης παρατηρήσαμε ότι στην κοινωνία της περιοχής, τρεις διαφορετικές ομάδες, συγκρότησαν αυτό που ονομάσαμε εξαρχής κυρίαρχο κοινωνικό σώμα οι πρώην πρόκριτοι, οι ετερόχθονες έμποροι και μια τρίτη ομάδα, τα μέλη της οποίας προέρχονταν από νέα, αστικού τύπου επαγγέλματα, δικηγόροι, μεσαίας δυναμικότητας ιδιοκτήτες, ανώτερο υπαλληλικό προσωπικό. Αυτή η τελευταία ομάδα αναδύθηκε μέσα από την οικονομική ανάπτυξη της πόλης και συμμετείχε επεκτατικά στην πολιτική ζωή, με χρονική αφετηρία, αν και κάπως σχηματικά, τη δεκαετία του 1840. Αυτή η περίοδος εξάλλου, είναι η απαρχή σημαντικών διεργασιών, κυρίως πολιτικού χαρακτήρα, οι οποίες συνέβαλαν ώστε αυτές οι διαφορετικές ομάδες να διαμορφώσουν ένα κοινό πεδίο πολιτικής παρέμβασης και κοινωνικής λειτουργίας και να συγκροτήσουν μια

ενιαία, συλλογική ταυτότητα. Οι παλαιοί πρόκριτοι του παρελθόντος, οι νεοφερμένοι έμποροι και οι σπουδαγμένοι απόγονοί τους, μετά τις σημαντικές αλλαγές πολιτικού χαρακτήρα του 1843 (θέσπιση συντάγματος, συμμετοχή μεγάλων τμημάτων της κοινωνίας στο πολιτικό σύστημα) και την ενεργή συμμετοχή τους στο πολιτικό παιχνίδι, σφυρηλατούν κοινές αντιλήψεις και πολιτικές θέσεις. Αυτές οι ομάδες σταδιακά συγκροτούν την αστική της ταυτότητα.

Ένα ερώτημα που τίθεται συχνά από πολλούς μελετητές της περιόδου, αφορά στις ειδικές συνθήκες διαμόρφωσης της συλλογικής ταυτότητας και αναπαραγωγής μιας τέτοιας κοινωνικής τάξης και στους όρους ύπαρξης ή μη αστικής τάξης στην κοινωνία της Πάτρας και κατ' επέκταση συνολικά στην ελληνική κοινωνία του 19^ο αιώνα.

Σε αυτό το κεφάλαιο, η πρόθεση μας είναι να μιλήσουμε με αριθμούς, να δούμε δηλαδή πόσοι, αλλά και ποιοί, συγκροτούσαν το σώμα αυτών των κοινωνικά ισχυρών, και να δούμε πώς μορφοποιείται, πολιτικά. Για να διερευνηθούν ανάλογα ζητήματα απαιτείται η επαγγελματική χαρτογράφηση των πολιτών, με σκοπό να προσδιοριστεί η επαγγελματική δομή της κοινωνίας. Η προσέγγιση των πληροφοριών υπό ένα τέτοιο πρίσμα, θα συμβάλλει στο να κατατάξουμε τα επαγγέλματα σε μια γενικότερη κατηγοριοποίηση και να επιχειρήσουμε να σχηματίσουμε μια μορφή κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Αυτή δεν πρέπει να ιδωθεί ως μια στατικού τύπου διάρθρωση της κοινωνίας, αλλά ως μια δυναμικά μετασχηματιζόμενη αποκρυστάλλωση του «κοινωνικού γίγνεσθαι». Το επάγγελμα, μπορεί να αποτελέσει ένα ιδιαίτερα χρήσιμο προς μελέτη μέγεθος, καθώς μας επιτρέπει να διερευνήσουμε κοινωνικές ιεραρχήσεις και διαφοροποιήσεις και να μιλήσουμε για κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα σε φορείς διαφορετικών επαγγελμάτων. Πέρα όμως από την καταγραφή των επαγγελμάτων, θα εστιάσουμε και σε άλλα στοιχεία που περιλαμβάνονται σε αρχειακές πηγές, όπως για παράδειγμα στους κατάλογους ενόρκων ή στους πιστωτικούς καταλόγους της Εθνικής Τράπεζας και αφορούν στοιχεία ποσοτικού περισσότερο χαρακτήρα, όπως τα ετήσια εισοδήματα των καταγεγραμμένων πολιτών ή τα πι-

στωτικά όρια των ισχυρών εμπόρων της πόλης. Τα δεδομένα αυτά, αν και δεν αποτυπώνουν πάντοτε με ακρίβεια τα περιουσιακά στοιχεία των ανθρώπων που συμπεριλαμβάνονται στους καταλόγους, καταγράφουν γενικές τάσεις που ανταποκρίνονται αδρά στην κοινωνική τους θέση στην ιεραρχία της πόλης.

Οι όροι που συχνά χρησιμοποιούνται από τους μελετητές για να περιγράψουν την αστική τάξη είναι «αστοί», «αστική τάξη», «μεσαία τάξη», «μεσαία στρώματα», «αστικά στρώματα», χωρίς να δίνεται ωστόσο η ακριβής εικόνα των ορίων δράσης των μελών που ο κάθε όρος ξεχωριστά περικλείει. Η συνεχής αναπαραγωγή μιας παρόμοιας ορολογίας από τους μελετητές, χωρίς την απαιτούμενη κάθε φορά αρχειακή τεκμηρίωση, στην προσπάθειά τους να χρησιμοποιήσουν λειτουργικές και ταξινομητικές κατηγορίες για να περιγράψουν το ρόλο και τη λειτουργία της κοινωνικής τάξης στο 19^ο αιώνα, συνιστά μια βασική αδυναμία αυτών των αναλύσεων.

Μια πρώτη διερεύνηση στο ζήτημα σχετικά με το ποιοι συγκροτούν την αστική τάξη της περιοχής δίνεται σε εβδομαδιαίο έντυπο στο δεύτερο μισό του 19^{ου}, και συγκεκριμένα στα 1873, στο οποίο περιγράφηκε με αριετὰ διαυγή τρόπο η κυρίαρχη τάξη της πόλης, και η περιγραφή αυτή συνοδεύτηκε από την προτροπή της εφημερίδας να αναλάβει την πολιτική εξουσία του τόπου. Εκτός όμως του μακροπρόθεσμου στόχου, υπήρχε και ένας άμεσος, η επιλογή μιας υποψηφιότητας για τις επερχόμενες δημοτικές εκλογές που θα κάλυπτε το σύνολο του φάσματος των κοινωνικών αναφορών της εφημερίδας.

*«Ο Φορολογούμενος απέβλεψε προς άλλους, έρχεται να εκπροσωπήσει τας ιδέας και το φρόνημα της υγιεστεράς της κοινωνίας ημών μερίδος, δηλαδή πάντων των ορθοφρονούντων εμπόρων, των αμερόληπτων επιστημόνων, των φιλησύχων κτηματιών και βιομηχάνων να εκφράσει τέλος τας ευχάς και τους πόθους των αγαπώντων ειλικρινώς την πατρίδα, των επιθυμούντων διακαώς την ευημερίαν και πρόοδον αυτής και βαρέως θλιβομένων επί τοις ατυχήμασι τους ατυχούς τούτου τόπου».*³⁷

³⁷ Εφημ. *Φορολογούμενος*, 29 Νοεμ. 1873. Βλ. βιογραφικά στοιχεία από Κ. Ν. Τριανταφύλλου, τ. Β', *ό.π.*, σ. 2181-2182.

Η εφημερίδα σκιαγραφούσε με αναφορά σε συγκεκριμένα επαγγέλματα όσους θεωρούσε ότι ανήκαν στο κυρίαρχο κοινωνικό σώμα, δηλαδή τους «εμπόρους», τους «κτηματίες», τους «βιομήχανους» και τους «διανοομένους». Η εφημερίδα απηχούσε σε μεγάλο βαθμό τις ιδέες των εμπόρων της πόλης και για ένα ακόμη λόγο, διότι εκδιδόταν από το γραμματέα του Εμπορικού Συλλόγου της πόλης, *Ερμής*, Κωνσταντίνο Φιλόπουλο. Ο δικηγόρος στο επάγγελμα Κ. Φιλόπουλος, αποφάσισε να ασχοληθεί με την δημοσιογραφία και εξέδωσε για πρώτη φορά την εφημερίδα στα 1869. Διετέλεσε επίσης, μέλος της διοικήσεως του Πτωχοκομείου και πρόεδρος της Φιλαρμονικής της πόλης. Με τον όρο «έμποροι», αναφερόταν στην επαγγελματική ομάδα των ισχυρών σταφιδεμπόρων της πόλης, που είχε οικονομικές συναλλαγές με τα αστικά κέντρα της Ευρώπης, και τους μεσαίων δυνατοτήτων εμπόρους που μπορούσαν να στείλουν τα παιδιά τους να σπουδάσουν στα εκπαιδευτικά ιδρύματα του εξωτερικού, και είχαν έντονη και ενεργή πολιτική δραστηριότητα. Ο όρος του «εμπόρου» κατά συνέπεια, δεν αναφερόταν στο σύνολο των εκπροσώπων της εμπορικής τάξης αλλά σε ένα μικρό τμήμα της, που είχε τις μεγαλύτερες απολαβές και οριοθετούνταν από το παραπάνω πλαίσιο. Ο όρος «κτηματίες» επίσης, δεν ανταποκρινόταν σε όλους τους ιδιοκτήτες γης, αλλά σε όσους κατείχαν αυτό που θα ορίζαμε ως μεσαία και μεγάλη ιδιοκτησία ανάλογα και με το είδος καλλιέργειας, και οι οποίοι επιζητούσαν με κάθε τρόπο τη διασφάλιση της κοινωνικής τους ηρεμίας και «ησυχίας», ενώ συχνά διαμαρτύρονταν, όταν ένιωθαν ότι αυτή διακυβευόταν και υπήρχε έστω και ως ιδέα, περίπτωση να απειληθεί.³⁸ Αυτή η ομάδα ανθρώπων συγκροτούσε αυτό που λίγα χρόνια αργότερα, στα 1880, ο Π. Ι. Χαλικιόπουλος αποκαλούσε η «ευγενεστέρα, η νοημονεστέρα και η πλουσιωτέρα

³⁸ Σ. Σωτηρόπουλος, *Τριάκοντα εξ ημερών αιχμαλωσία και συμβίσις μετά ληστών*, Αθήνα 1870, σ. 97. Σε αυτό το κείμενο ο Σωτηρόπουλος περιγράφει το αίσθημα ανασφάλειας που χαρακτηρίζει σε πολλές στιγμές τους κτηματίες μπροστά στον κίνδυνο ληστείας. Συγκεκριμένα, τονίζει ότι μετά τη δημοσιοποίηση του θέματος της απαγωγής του, «οι πλείστοι των ευπόρων κτηματιών, οίτινες διέμεναν οικογενειακώς εις τας εξοχάς, έσπευσαν να εισέλθωσιν εις τας πόλεις εγκαταλείψαντες τους καρπούς τους εις την διάθεσιν των εργατών».

τάξις του έθνους». ³⁹ Η γενική αυτή κατηγοριοποίηση του πολιτικού, οικονομολόγου και γαιοκτήμονα Χαλιγιόπουλου, χρησιμοποιείται σε μια άλλη βέβαια πολιτική συγκυρία, στο εν λόγω κείμενο για να επικριθεί το πλήθος των ιδιοκτητών οι οποίοι θα έπρεπε να απασχολούνται με πιο ενεργό και επιστημονικό τρόπο στην ιδιόκτητη γη τους. Δυστυχώς όμως κατ' αυτόν, το σύνολο αυτών των πολιτών κατοικούσε μέσα στην πόλη και η καλλιέργεια της γης γινόταν μέσω πακτωτών και επιστατών. Η ανάλυση την οποία επιχειρεί, διακρίνεται από ένα συνεχές «κατηγορώ» έναντι των πλουσίων, των ανθρώπων της πόλης, των εμπόρων, ενώ την ίδια στιγμή επαινεί τους ιδιοκτήτες που ασχολούνται ενεργά με τα κτήματά τους και ενδιαφέρονται για τη δημιουργία μεγάλων γαιοκτησιών, τη διεύρυνση και την επιμελή καλλιέργειά τους.

Ο όρος «βιομήχανοι» επίσης, που χρησιμοποιούσε η εφημερίδα για να επιστρέψουμε σε αυτήν, αναφερόταν στα μικροαστικά στοιχεία της πόλης, το βιοτέχνη, τον τεχνίτη, τον αυτοαπασχολούμενο παραγωγό. ⁴⁰ Η έννοια του «βιομήχανου» δεν έχει τη σημασία την οποία χρησιμοποιούμε σήμερα και η οποία, όπως θα δούμε στις πηγές μας, δηλώνεται συνηθέστερα με τον όρο του «εργοστασιάρχη». Τέλος, ο όρος «αμερόληπτοι επιστήμονες» περιέγραφε τους διανοούμενους της πόλης, δηλαδή τους απογόνους των ισχυρών οικονομικά και κοινωνικά οικογενειών, αλλά και τους ελεύθερους επαγγελματίες (δικηγόρους, ανώτερους υπαλλήλους) που είχαν αποκτήσει αστική εκπαίδευση στο κα-

³⁹ Π. Ι. Χαλιγιόπουλος, *Περί Βελτιώσεως και Εμφυχώσεως της Γεωργίας*, Αθήνα 1880, σ. 36. Η περίπτωση του γαιοκτήμονα και εμπόρου Παναγιώτη Χαλιγιόπουλου, εξετάζεται αναλυτικά στη συνέχεια αυτού και του κεφαλαίου.

⁴⁰ Βλ. Ν. Μπακουνάκης, *ό.π.*, σ. 60, και Χ. Αγραντώνη, *ό.π.*, σ. 358. Στην αναφορά της, η τελευταία επισημαίνει ότι με τον όρο βιομήχανοι, οι στατιστικές αναφέρονται στους ιδιοκτήτες εργαστηρίων ή εργοστασίων, αλλά και τους μεμονωμένους τεχνίτες του αγροτικού ή αστικού χώρου και ενδεχομένως τους ειδικευμένους εργάτες. Στη δική μας περίπτωση, η ορολογία αφορά σε πολύ συγκεκριμένα πρόσωπα, καθώς ο χαρακτήρας της οικονομίας της πόλης δεν επιτρέπει τη μεγέθυνση του δευτερογενούς τομέα, αφού κυριαρχεί ο εμπορευματικός χαρακτήρας της οικονομίας. Πρβλ. Λ. Παπαστεφανάκη «Μισθωτή Εργασία», στο Κ. Κωστής και Σ. Πετμεζάς (επιμ.), *Η Ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2006, σ. 269.

ποδιστριακό πανεπιστήμιο ή σε πανεπιστήμια του εξωτερικού. Οι άνθρωποι αυτοί, που προέρχονταν αλλά και κινούνταν σε διαφορετικά πολιτικά στρατόπεδα, κόμματα, συλλογικότητες και κάθε λογής ομαδοποιήσεις (συλλόγους, φιλανθρωπικές εταιρείες, εμπορικές εταιρίες) σύμφωνα με τον *Φορολογούμενο*, ανήκαν σε μια ενιαία συλλογική κοινότητα και αναζητούσαν να συγκροτήσουν μια κοινή πολιτική ταυτότητα. Η κοινότητα αυτή έπρεπε να αναλάβει πρωτοβουλία, να απευθυνθεί με δημόσιο τρόπο στο σύνολο της κοινωνίας και να διεκδικήσει ενιαίο πολιτικό ρόλο. Στόχος μιας τέτοιας πρωτοβουλίας, ήταν η διαιώνιση και αναπαραγωγή της ηγεμονικής της θέσης στην οικονομία και στην κοινωνία. Στο πρώτο κιόλας φύλλο της εφημερίδας, παρακολουθήσαμε να εκφράζει και να υπερασπίζεται τους κοινωνικά ισχυρούς, τους εύρωστους οικονομικά, «τους ορθοφρονούντες εμπόρους», «τους αμερόληπτους επιστήμονες», «τους φιλήσυχους κτηματίες», «τους βιομηχάνους», και όλους όσους συγκροτούσαν, σύμφωνα με την εκτίμησή της, την «υγιεινότερα κοινωνική μερίδα της πόλης», ενώ παράλληλα ασκούσε έντονη κριτική στα ήδη υπάρχοντα πολιτικά κόμματα και στη δράση τους. Ο *Φορολογούμενος* δεν αργεί να επαναδιατυπώσει την άποψή του και ζητά εκ νέου από τα μέλη του εμπορικού κόσμου της πόλης να συμφωνήσουν σε μια κοινή υποψηφιότητα. Στις 24 Απρ. 1875, μπροστά στα αναπάντεχα γεγονότα της παύσης του δημάρχου της πόλης, Γεώργιου Ρούφου, η εφημερίδα κυκλοφορεί με τίτλο: *Η χειραφέτησις του Δήμου*.⁴¹ Στα φύλλα που ακολουθούν, μεταφέρεται και το θετικό κλίμα από τις συζητήσεις και συνεδριάσεις του *Εκλογικού Συλλόγου* σχετικά με την παραπάνω πρωτοβουλία. Οι συζητήσεις για την εύρεση ενός κοινώς αποδεκτού προσώπου ήταν έντονες και τα πράγματα δυσκόλεψαν, όταν εμφανίστηκαν τα πρώτα ονόματα. Ο δικηγόρος Ν. Δικήφρων, αφού πρώτα εκθείασε την πρωτοβουλία και την ιδέα ύπαρξης του συλλόγου, αναφέρθηκε στην ανάγκη υποψηφιότητας του εμπόρου Διονύσιου Στάμου, ο οποίος συγκινημένος όλα τα εφόδια να εκπροσωπήσει καλύτερα τον κόσμο των εμπόρων. Ο Σπανογιαννάκης από την άλλη, υποστήριξε

⁴¹ Εφημ. *Φορολογούμενος*, 24 Απρ. 1875.

τον Αναστάσιο Μπουκαούρη, και τότε, οι διαφωνίες μεταξύ τους οξύνθηκαν. «Ότω λοιπόν έληξεν η εκλογική αύτη συνέλευσις, την οποίαν συνεκάλεσεν η καλή πίστις και διέλυσεν ο δόλος και το εμπαιθές πνεύμα», έγραφε γεμάτος απογοήτευση ο συντάκτης της εφημερίδας σχετικά με την κατάληξη της όλης προσπάθειας.⁴² Πριν ακόμα στεφθεί από αποτυχία η νέα πρωτοβουλία, μια επιτροπή από εμπόρους της πόλης συζήτησε με τους τρεις «κομματάρχες» για να εξαντλήσει την πιθανότητα παρουσίασης ενός κοινού υποψήφιου. Η πρόταση που απευθύνθηκε και στα τρία κομματικά επιτελεία της πόλης πέρασε στις στήλες της ως είδηση,

«ο Θ. Ρούφος απεδέχθη προθύμως την ιδέαν των εμπόρων και υπεσχέθη να υποστηρίξει κατά την εκλογήν του τον Διον. Στάμον. Ο κ. Π. Καλαμογδάρτης ευμενώς ακροασάμενος τους αξιότιμους συμπολίτας του, δεν υπεσχέθη την συνδρομήν εις τον σκοπόν αυτών, διότι οι φίλοι του επιμένουσι να εκτεθή ο ίδιος προς ον έχουν εμπιστοσύνην. Ο κ. Δ. Πατρινός...», από την πλευρά του «...είπεν ότι θέλει αποφανθή περί τούτου κατόπιν, διότι πρέπει να συνεννοηθή και συσκεφθή μετά των φίλων του».⁴³

Η προσπάθεια που επιχειρήθηκε από τον *Φορολογούμενο*, τελικά δεν ευοδώθηκε, με αποτέλεσμα η εφημερίδα να παραδεχτεί ότι:

«εκ των σπλάχνων της εμπορικής τάξεως, εύρε μεν η ιδέα καλούς τινάς στρατιώτας, πλην μαχητάς ήμισθα ευθαρσείς, ατυχώς δε απ' αυτής της ίδιας τάξεως έλειψεν η ομοφροσύνη, από δε των λοιπών τάξεων δεν εγένετο αποδεκτή ή εγένετο μεν αποδεκτή (ενν. η πρόταση) αλλά μόνον εν μέρος».

Για την αποτυχία της παραπάνω πρωτοβουλίας την κύρια ευθύνη είχαν οι «έμποροι» -παρότι η πρόταση βρήκε ορισμένους, λίγους υποστηρικτές που έπρεπε, όπως είχε υποστηρίξει η εφημερίδα, να ηγηθούν της προσπάθειας- και έπειτα οι υπόλοιπες επαγγελματικές τάξεις, οι οποίες θα ακολουθούσαν, και αυτό γιατί οι έμποροι της πόλης δεν ενθάρρυναν όσο θα έπρεπε την πρωτοβουλία αυτή και έτσι, απέτυχαν να διαμορφώσουν ένα αίσθημα κοινής ευθύνης και «ο-

⁴² Εφημ. *Φορολογούμενος*, 2 Μαΐου 1875.

⁴³ Στο ίδιο, 2 Μαΐου 1875.

μοφροσύνης». Η εφημερίδα πίστευε ότι η παράταξη των εμπόρων και των μεγαλοκτηματιών, θα μπορούσε να συμπαρασύρει ολόκληρη την κοινωνία προς την πρόοδο και τον εκσυγχρονισμό, αν ακολουθούσε την πρότασή της.

Την ίδια περίοδο, μια άλλη εφημερίδα της πόλης σκιαγραφεί με πολύ μεγαλύτερη σαφήνεια όσους θεωρεί ότι ανήκουν στην κυρίαρχη κοινωνική τάξη και προσδιορίζει τους στόχους της και αφού πρώτα χαρακτηρίζει την κοινωνία «καθυστερημένη», τη συγκρίνει με την περίοδο της τουρκοκρατίας. Το ρητορικό ερώτημα που έθετε, και στο οποίο επιχειρούσε να δώσει απάντηση, ήταν: *«επιθυμείτε συνδημόται, εν συνειδήσει την εξακολούθησιν και διαιώνισιν της αθλίας καταστάσεως ταύτης»*. Η απάντηση ακολουθούσε παρακάτω, στο ίδιο κείμενο, *«Έμποροι! Σεις είσθε αι μέλισσαι της υλικής προόδου της πόλεως. Εκ μικρών δια της φιλοπονίας και της τιμότητος σας κατέστησε πλούσιοι, τιμώντες την πόλιν και την πατρίδα. Πολλοί εξ ύμων επισκέπτεσθε τακτικώς τον έξω κόσμον. Είπατε αν εις πόλεις ομοίου πληθυσμού και συμφερόντων απηντήσατε παρομοίαν αθλιότητα. Είσθε οι πληρόντες τα περισσότερα και ταλαιπωρούμενοι αδιακόπως...»*, και έπειτα, *«η περιουσία και η ζωή υμών κρατείται εις τας χείρας του τυχόντος εν παραμικρά ευκαιρία της αταξίας· ιδάτε τους συναδέλφους υμών της Σύρου και του Πειραιώς οπόσα δια της ορθοφροσύνης και ομονοίας διεπράξαντο αγαθά εις τους δήμους των»*».

Η συνέχεια περιλαμβάνει και άλλες κοινωνικές ομάδες, και συγκεκριμένα: *«Κτηματία. Η περί την πόλιν πεδιάς είναι η πηγή του πλούτου της πόλεως. Ταύτην δια μόχθων ατρότων και δαπανών απείρων οι γονείς και σεις καλλιεργείτε καταστήσαντες αυτήν κήπον της Εδέμ»*.

Η ευθύνη αυτή τη φορά, δεν βάραινε αποκλειστικά τις δύο επαγγελματικές κατηγορίες των εμπόρων και των κτηματιών, αλλά διαχεόταν επίσης στους ιερείς του λαού, στους επιστήμονες και τους λόγιους που θα μπορούσαν να αλλάξουν τη μοίρα της πόλης. Η εφημερίδα κατέληγε ότι *«η ομόθυμη σύμπραξις υμών είναι ο πρώτος όρος της επιτυχίας»*.⁴⁴ Σύμφωνα με τα παραπάνω, η λίστα των επαγγελμάτων που θα μπορούσαν να συγκροτήσουν το ηγετικό αυτό πολιτικό ρεύμα, δι-

⁴⁴ Εφημ. Πάτραι, 19 Μαΐου 1875.

ευρυνόταν σε σχέση με την προηγούμενη ανάλυση του *Φορολογούμενου*, αφού σε αυτό εντάσσονταν εκτός των εμπόρων, των κτηματιών και των επιστημόνων, τα μέλη της ανώτερης υπαλληλικής και διοικητικής ομάδας της πόλης. Η προηγούμενη κατηγοριοποίηση δεν άλλαζε, απλά διευρυνόταν και ενσωμάτωνε μέλη και άλλων επαγγελματιών. Η στάση της εφημερίδας *Πάτρα* υπήρξε σχεδόν ταυτόσημη με την άποψη που είχε εκφράσει δύο χρόνια πριν, η εφημερίδα του *Φορολογούμενου*,⁴⁵ δηλαδή να εκφραστεί και εκλογικά το μπλοκ των κοινωνικά ισχυρών της πόλης, παρότι στις επερχόμενες δημοτικές εκλογές, η εφημερίδα τελικά στήριξε τον αντίπαλο από τον *Φορολογούμενο* υποψήφιο, υπερασπίζοντας τον Π. Καλαμογδάρτη έναντι του Θάνου Κανακάρη.⁴⁶

Ήταν η πρώτη συνεπής προσπάθεια να δημιουργηθεί ένας ξεχωριστός πολιτικός πόλος εκτός των υπόλοιπων κομμάτων της πόλης, που να εκφράζει τις «υγιείς» δυνάμεις της, και φυσικά δεν έμεινε χωρίς συνέχεια. Στα 1882, με αφορμή τότε, τη χαμηλή τιμή στην οποία πουλήθηκε το προϊόν της σταφίδας, συγκροτήθηκε ο *Σύλλογος των Πολιτών*. Και σε αυτήν την προσπάθεια πρωταγωνιστικό ρόλο είχε ο Κ. Φιλόπουλος και η εφημερίδα του.⁴⁷ Πρόκειται για ένα σύλλογο πολιτών ο οποίος σκοπό είχε

«...να παρακολουθή την κίνηση των παρ' ημίν δημοσίων πραγμάτων και να εκφράζη γνώμην περί αυτών ήτοι η μόρφωσις δημοσίου φρονήματος πεφωτισμένου και ενεργού,

⁴⁵ Περισσότερα στοιχεία γύρω από τις εφημερίδες που εμφανίστηκαν στην πόλη, τη διάρκειά τους, τις ιδέες που χαρακτήρισαν το λόγο τους και τη συνολική τους παρουσία, θα παρακολουθήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο, όπου εξετάζεται αναλυτικά ο πολιτικός λόγος του πολιτικού προσωπικού της πόλης.

⁴⁶ Εφημ. *Πάτρα*, 13 Ιουν. 1875. Στο ίδιο φύλλο αναφέρεται ότι «Αι εφορευτικά επιτροπαί των διαφόρων τμημάτων συνελθούσαι ανεκήρυξαν προχθές Δήμαρχον του Δήμου Πατρέων τον κ. Περικλέα Καλαμογδάρτην υπερτερήσαντα του αντιπάλου του κ. Θάνου Κανακάρη κατά πεντακοσίας, καίτοι προς ψήφους».

⁴⁷ Εφημ. *Φορολογούμενος*, 30 Ιουλ. 1882. Τα μέλη του Συλλόγου, εκτός του Κ. Φιλόπουλου, ήταν ο γιατρός Γεώργιος Διαμαντόπουλος, ο επίσης γιατρός Ν. Θεοφίλου, οι δικηγόροι Ανδρέας Σωτηρόπουλος και Διονύσιος Αντωνόπουλος ο έμπορος Δ. Δάρας και ο κτηματίας Αναστάσιος Μπουκαούρης.

επί παντός εν γένει αιτήματος αφορώντος εις το κοινό συμφέρον και η εξωτερικευσις αυτού...».

Η αντίθεση απέναντι στα άλλα υπαρκτά κόμματα είναι ακόμα πιο ξεκάθαρη σε αυτήν τη φάση, καθώς δεν επιτρεπόταν στους «...*ανήκοντες εις την ενεργόν πολιτικήν, ήτοι απαράδεκτοι εισίν οι βουλευταί, οι υπουργοί, οι δήμαρχοι και οι αποβλέποντες εις αξίωμα τι των τοιούτων ως και οι διορισόμενοι εις τινά εμπιστευτικήν θέσιν*», σύμφωνα με το καταστατικό του συλλόγου, να είναι μέλη του. Πρόκειται, αυτή τη φορά, για μικρότερης δυναμικότητας παράγοντες της πόλης, οι οποίοι στέλνωναν την πολιτική κίνηση και διερεύνησαν τις δυνατότητες δημιουργίας ενός θετικού κλίματος, ομόνοιας και συνεννόησης ανάμεσά τους.

Η αστική τάξη των Πατρών πάντως παρόλα αυτά τα στοιχεία, δεν συγκροτήθηκε πάνω στη βάση μιας ενιαίας οργάνωσης, λειτουργίας ενός πολιτικού φορέα ή ενός κόμματος. Ωστόσο στην πορεία των χρόνων, πολλά από τα πρόσωπα που είδαμε ότι κυριάρχησαν στο οικονομικό τοπίο, έλαβαν μέρος στην πολιτική ζωή της πόλης και επιχειρήσαν να ενοποιήσουν ιδέες, σύμβολα, αντιλήψεις και να ικανοποιήσουν τα συμφεροντά τους.⁴⁸ Η χρησιμοποίηση του όρου «αστός» περιγράφει μια κοινότητα ανθρώπων που ανήκει στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας, τα μέλη της οποίας προέρχονται από ορισμένα, ιδιαίτερος κερδοφόρα, επαγγέλματα· από διαφορετικές πλευρές τους ζητείται να ηγηθούν πολιτικά, προκειμένου να βγάλουν τη χώρα, και ειδικά την περιοχή, από την οικονομική και κατ' επέκταση την κοινωνική κρίση. Η έννοια της κρίσης σε αυτές τις αναλύσεις, όπως θα δούμε με λεπτομέρεια και παρακάτω, έχει διαφορετικό περιεχόμενο μέσα στο χρόνο και σχετίζεται με πολλούς και διαφορετικούς, οικονομικούς κατά βάση αλλά και κοινωνικούς, παράγοντες.

⁴⁸ Στο δημόσιο λόγο με φόντο την Πατρινή κοινωνία, ο όρος «αστός» εντοπίζεται πολύ αργότερα. Τον συναντάμε για πρώτη φορά στις αρχές της δεκαετίας του 1890, στην εφημερίδα *Άστρ* της πόλης. Η απουσία όμως του όρου τα προηγούμενα χρόνια, σε καμία περίπτωση δεν σηματοδοτεί και τη μη ύπαρξη μιας συμπεριφοράς η οποία παραπέμπει στη δραστηριότητα της αστικής τάξης και των μελών της.

6. Οι κατάλογοι ενόρκων,⁴⁹ άλλες πρωτογενείς πηγές και τα προβλήματα που παρουσιάζουν

Οι κατάλογοι ενόρκων αφορούν μια ιδιαίτερα πλούσια όσο και ανεκμετάλλευτη μέχρι σήμερα πηγή, μολονότι αναφέρονται σε ένα μικρό δείγμα της κοινωνίας μιας πόλης. Στα στοιχεία ενός καταλόγου ενόρκων, εκτός του ονόματος και του επιθέτου, συμπεριλαμβάνεται το επάγγελμα, η ηλικία, το έτος γεννήσεως, η αξία ακίνητης περιουσίας (στην περίπτωση της Πάτρας αυτή η πληροφορία συμπληρώνεται μετά το 1866) και το ετήσιο εισόδημα του απογραφομένου. Σε αυτό το σημείο, θα ήταν σκόπιμο να δούμε ορισμένα στοιχεία σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο συμπληρώνονται οι παραπάνω κατάλογοι. Η αναγκαιότητα για ένορκα δικαστήρια επιβεβαιώθηκε θεσμικά με το Σύνταγμα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου του 1843.⁵⁰ Είχαν όμως θεσμοθετηθεί παλαιότερα, με το πλαίσιο του *Οργανισμού των Δικαστηρίων και των Συμβολαιογράφων* που θεσπίστηκε με διάταγμα της Αντιβασιλείας στις 21 Σεπ. 1834.⁵¹ Η συμπλήρωση των καταλόγων ενόρκων το 1848, υπήρξε αποκλειστική αρμοδιότητα των Επαρχών, ενώ τα επόμενα χρόνια την ευθύνη είχαν οι Δήμαρχοι και οι υπηρεσίες τους, καθώς οι τελευταίοι, κατά γενική ομολογία, διέθεταν πολύ πιο σαφή εικόνα σχετικά με τα οικονομικά δεδομένα των δημοτών τους και ήταν σε θέση να ελέγξουν με

⁴⁹ Τα στοιχεία που περιλαμβάνονται στους καταλόγους ενόρκων δεν χαρακτηρίζονται από ακρίβεια, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα την περίπτωση της ηλικίας. Τα στοιχεία όμως αυτά μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τη δημιουργία ενός δείκτη, ειδικά όσον αφορά στα στοιχεία των ετήσιων εισοδημάτων και των αξιών ακίνητης περιουσίας. Προϋπόθεση βέβαια για να καταγραφεί κάποιο μέλος της κοινωνίας στους καταλόγους ενόρκων ήταν να διατηρεί ετήσιο εισόδημα άνω των 5.000 δρχ., με εξαίρεση τις περιοχές που δύσκολα μπορούν να εντοπιστούν πολίτες με ανάλογα εισοδήματα. Σε αυτές τις περιοχές το ποσό περιορίζεται σε σημαντικό βαθμό και μπορεί να ξεκινά από τις 500 δρχ. το ελάχιστο.

⁵⁰ Βλ. αναλυτικά πληροφορίες από το άρθρο του Γ. Μητροφάνη, «Οι αιρέσιμοι πολίτες», *Μνήμων*, τ. 18, 1996, σ. 28.

⁵¹ Βλ. Γ. Α. Ράλλης-Α. Γ. Ράλλης, *Οι Ελληνικοί Κώδικες*, τ. Α', Αθήνα 1875⁴, σ. 73-87 και επίσης Γ. Μητροφάνη, *ό.π.*, σ. 28.

πολύ μεγαλύτερη ακρίβεια τα στοιχεία όσων καταγράφονταν. Βέβαια, η ανάγκη της πολιτείας να συγκροτήσει αξιόπιστους και ακριβείς καταλόγους ενόρκων παρέμενε ζητούμενο αλλά και βασική προϋπόθεση, αφού η απονομή δικαιοσύνης στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος στηριζόταν σε μεγάλο βαθμό στην παρουσία και στον ουσιαστικό ρόλο των ενόρκων πολιτών. Προτού περάσουμε στη λεπτομερή ανάλυση αυτού του υλικού, έχει σημασία να καταδειχθούν ορισμένες επισημάνσεις γενικού χαρακτήρα. Οι κατάλογοι ενόρκων σχετίζονται με τη συμμετοχή πολιτών σε ένα σώμα ορκωτών κριτών· άρα, έχει ιδιαίτερη αξία για το σύνολο της κοινωνίας το σώμα αυτό να συγκροτείται από τα πιο ευυπόληπτα που σημαίνει ανεξάρτητα, άρα αμερόληπτα μέλη της. Σε μια πολιτεία που κάνει τα πρώτα της βήματα, είναι αναγκαίο οι πολίτες να διατηρούν ανέκραια την εμπιστοσύνη τους στους κριτές, που επωμίζονται έναν ιδιαίτερο και κρίσιμο για την απονομή δικαιοσύνης, ρόλο. Η έννοια του ευυπόληπτου πολίτη από την άλλη, σχετίζεται με την οικονομική επιφάνεια, το επάγγελμα, και βέβαια το κοινωνικό προφίλ· για αυτό, οι κατάλογοι αποτελούνται κατά βάση από τους πιο επιφανείς πολίτες της κάθε περιοχής.

Είναι γεγονός ότι η έλλειψη πηγών που αφορούν την ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα δεν μας επιτρέπει τη διερεύνηση και την πλήρη αποσαφήνιση των κοινωνικών σχέσεων ανάμεσα στα μέλη διαφορετικών κοινωνικών τάξεων. Η ποικιλία των όρων που χρησιμοποιείται σε πλήθος στατιστικών οφείλεται στο ρόλο των ηγετικών παραγόντων της πόλης, του ηγετικού κοινωνικού στρώματος και σχετίζεται με την πολλαπλότητα δράσης των μελών του. Η μελέτη μας θα επικεντρωθεί σε ορισμένα ζητήματα που σχετίζονται με τις δυνατότητες που παρέχουν αλλά και τις δυσκολίες που δημιουργούν οι πηγές στατιστικού τύπου, και συγκεκριμένα οι *Κατάλογοι Ενόρκων* του 19ου αιώνα, οι *Πιστωτικοί Κατάλογοι* της Ε.Τ.Ε. (1846-1880),⁵² και ο *Αναθεωρημένος Εκλογικός Κατάλογος* του 1875.⁵³

⁵² Το υλικό των Πιστωτικών Καταλόγων προέρχεται από το αρχαικό υλικό που φυλάσσεται στο Ι.Α.Ε.Τ.Ε. και αποκαλύπτει τα πιστωτικά όρια των εμποροκτηματιών της πόλης.

Με τα στοιχεία που προκύπτουν από αυτό το πλούσιο στατιστικό υλικό, δεν αποσαφηνίζεται η ακρίβεια των όρων που εμπεριέχονται στις καταγραφές, ενώ και η χρήση τους υπαγορεύεται κάθε φορά από την κοινωνική και πολιτική συγκυρία. Το πρώτο πρόβλημα αφορά το ζήτημα της ορολογίας, που αντιμετωπίζουν οι στατιστικές καταγραφές του 19^{ου} αιώνα, αφού δεν υπάρχουν σταθερές μέθοδοι καταγραφής και άρα αξιόπιστης απόδοσης των στοιχείων που συμπεριλαμβάνονται σε αυτές.⁵⁴ Η ακρίβειά τους εξαρτάται από ποιόν, τότε και

Βλ. Ιστορικό Αρχείο της Ε.Τ.Ε, Σ. XX, Υποκαταστήματα, Φακ. 5, Υποφ. 1. Το υλικό αυτό αφορά τα πιστωτικά όρια που έθετε η Τράπεζα στους εν δυνάμει δανειολήπτες της. Από το 1862, συγκροτεί διπλούς καταλόγους, τόσο για τους κτηματίες όσο και για τους εμπόρους, ενώ μέχρι τότε συμπλήρωνε έναν κοινό κατάλογο που περιλάμβανε και τις δύο ιδιότητες.

⁵³ Κατάλογοι Ενόρκων, 1851, 1858, 1866, 1878, οι Πιστωτικοί Κατάλογοι 1846-1881 και ο *Αναθεωρηθείς Εκλογικός Κατάλογος του Δήμου Πατρών του έτους 1874 δια το έτος 1875*, Αθήνα (χ.χ.). Οι Κατάλογοι Ενόρκων δημοσιεύονται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ) στο δεύτερο εξάμηνο του έτους και αφορούν την επόμενη χρονιά. Ενδεικτικά επιλέξαμε τους Καταλόγους Ενόρκων τεσσάρων ετών, 1851, 1858, 1866, 1878, προκειμένου να αποκτήσουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα των καταγεγραμμένων προσώπων και να διερευνήσουμε το οικονομικό τους προφίλ αυτές τις τέσσερις δεκαετίες, ακολουθώντας περίπου και την περιοδολόγηση της μελέτης μας. Η επιλογή δύο καταλόγων της ίδιας δεκαετίας (1850), βασίζεται στην απόπειρά μας να παρακολουθήσουμε την πιθανότητα οικονομικής διαφοροποίησης των προσώπων της ηγετικής κοινωνικής ομάδας, λόγω των προβλημάτων που προέκυψαν τη δεκαετία του 1850. Για αυτό επιλέξαμε να χρησιμοποιήσουμε έναν κατάλογο πριν την κρίση της «οιδιώσεως» των σταφιδαμπέλων 1852-1857, και έναν αμέσως μετά (1858). Επίσης προχωρήσαμε στην ηλεκτρονική ενοποίηση του καταλόγου ο οποίος περιλαμβάνει συνολικά 2.253 πρόσωπα, παρά το γεγονός ότι πολλά από τα ονόματα αυτά, όπως ήταν λογικό, επαναλαμβάνονται. Ο εκλογικός κατάλογος που διαθέτουμε, καταγράφει ένα σύνολο 6.200 συνολικά ανδρών, πολιτών της πόλης, σε μια περίοδο κατά την οποία σύμφωνα με τον Μ. Χουλιαράκη, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελλάδος, 1821-1971*, Αθήνα 1974, ο πληθυσμός δεν υπερέβαινε τους 25.000 περίπου μόνιμους κατοίκους, αντιστοιχεί δηλαδή περίπου στο 24,8% του συνολικού πληθυσμού της πόλης. Ο εκλογικός κατάλογος συνιστά μία από τις βασικές, και επιπλέον πολύτιμες, πηγές του 19^{ου} αιώνα για να μελετηθούν και οι δύο πλευρές μιας κοινωνίας, η ισχυρή και η πιο αδύναμη.

⁵⁴ Βλ. Γ. Μπαφούνης, *Στατιστική της Ελλάδος, Πληθυσμός του έτους 1861*, (ανατυπ.), Αθήνα 1862, Αθήνα 1991. Η ανάλυση που γίνεται από τον Γ. Μπαφούνη στα προλεγόμενα του βι-

που έγιναν, με αποτέλεσμα, σε πολλές περιπτώσεις, αντί να διευκρινίζονται οι εικόνες που περιγράφουν οι αριθμοί και τα στοιχεία που μας παρέχονται, να περιπλέκονται ακόμα περισσότερο. Λόγου χάρη, τα ίδια πρόσωπα πολύ συχνά καταγράφονται σε άλλου τύπου πηγές με διαφορετικές επαγγελματικές ιδιότητες, σημασιοδοτώντας κάθε φορά διαφορετικά περιεχόμενα. Η καταγραφή τους παράλληλα αυτή, συνιστά μέρος της κοινωνικής τους πρόσληψης και αποδοχής.⁵⁵

Ένα ακόμα πρόβλημα, σχετίζεται με το γεγονός ότι μια στατιστική απογραφή αποτελεί μια «στατικού τύπου» καταγραφή πληροφοριών. Η αποτύπωση της επαγγελματικής διαστρωμάτωσης σε μια δεδομένη χρονική στιγμή

βλίου, περιγράφει με κάθε λεπτομέρεια τα προβλήματα που αντιμετωπίζει μια στατιστική μελέτη της περιόδου.

⁵⁵ Δύο διαφορετικές προσεγγίσεις ακολούθησαν η Χριστίνα Αγριαντώνη και Γιάννης Μπαφούνης με ανάλογα ποσοτικά δεδομένα. Ο Μπαφούνης, για να αποφύγει τους σκοπέλους, που ήδη περιγράψαμε, επέλεξε να αναφερθεί σε διευρυμένες κοινωνικο - επαγγελματικές κατηγορίες που συγκροτούνταν με βάση τον τόπο άσκησης ή τον χαρακτήρα του επαγγέλματος, εξετάζοντας την περίπτωση του Πειραιά. Βλ. Yanis Bafounis, *La formation d' une ville nouvelle: Le Pirée au XIX siècle (1835-1879)*, αδ. διδακ. διατρ., Université Paris I, 1985. Η Χ. Αγριαντώνη διακρίνει τις βασικές επαγγελματικές κατηγορίες σε πλήθος υποκατηγοριών, επιχειρώντας μια ποιοτικού τύπου εγκάρσια τομή στην ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα, στο *Απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1986. Πολύ ενδιαφέρουσες οι παρατηρήσεις στις οποίες καταλήγει στο ίδιο σ. 357-359 σχετικά με τα επαγγέλματα. Υπάρχει ωστόσο και μια τρίτη κατηγορία μελετών, η οποία επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στο επιχείρημα ότι τα στατιστικά δεδομένα, ειδικά του 19^{ου} αιώνα, συγκροτούν μεγάλα σώματα νοητικών κατασκευών και υπάγονται στις διαθέσεις και των ίδιων των απογραφών, με αποτέλεσμα να μην ανταποκρίνονται πάντοτε στην κοινωνική πραγματικότητα, την οποία κάθε φορά επιχειρούν να περιγράψουν. Για αυτού του τύπου τις αναλύσεις βλέπε: Adeline Daumard, "Une référence pour l' étude des sociétés urbaines en France aux XVIIIe et XIXe siècles. Projet de code socio-professionnel", στο *L' histoire sociale. Sources et methodes, Colloque de l' Ecole Normale Supérieure de Saint Cloud (15-16 Μαΐου 1965)*, Παρίσι 1967, σ. 185-210. Μια παρόμοια ανάλυση, παρά την νεοπαγή επιχειρηματολογία που ενδέχεται να προσφέρει, την ανάγκη τοπυ μελετητή να εξηγήσει τόσο τα φαινόμενα που μελετά όσο και το νοητικό πλαίσιο το οποίο οι άνθρωποι μεταφέρουν μέσα από τη συμμετοχή τους στις εξελίξεις.

για παράδειγμα, δεν μπορεί να παρακολουθήσει την ενδεχόμενη κινητικότητα που χαρακτηρίζει τη ζωή των ανθρώπων, τις αλλαγές που συμβαίνουν και τη μορφή που αυτές λαμβάνουν κάθε φορά. Τα στοιχεία που προκύπτουν από τους καταλόγους ενόρκων συγκροτούν ένα σώμα δημόσιων πληροφοριών. Κατά συνέπεια, η εικόνα που περιγράφεται στα έγγραφα αυτά, αποτελεί δημόσιο τεκμήριο, που περιγράφει την κοινωνική πραγματικότητα και αποτυπώνει σε ένα βαθμό την κοινωνική διάρθρωση της πόλης. Και στο χώρο αυτό όμως, παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις, οι οποίες οφείλονται κυρίως σε οικονομικά δεδομένα. Το ζήτημα των διαφορετικών οικονομικών πραγματικοτήτων στην κοινωνία ανακύπτει ανάγλυφα μέσα από τη μελέτη ανάλογων δεδομένων.

Στη συνέχεια, θα αναφερθούμε σε ορισμένες πτυχές της κοινωνικής συγκρότησης της πόλης με βάση τα δεδομένα που συλλέξαμε από τους καταλόγους ενόρκων, και θα τα αντιπαραβάλλουμε με τα στοιχεία που προέρχονται τόσο από τους πιστωτικούς καταλόγους του διαστήματος 1846-1880, όσο και αυτά του ειλογικού καταλόγου του 1875.

Η λεπτομερής ωστόσο μελέτη των καταλόγων ενόρκων στην περιοχή, παρουσιάζει ορισμένα ειδικά προβλήματα, τα οποία δεν μπορούμε να αγνοήσουμε. Ένα από αυτά είναι ότι στην επαρχία Πατρών μέχρι το 1866, δεν απογράφεται η αξία ακίνητης περιουσίας, κάτι που σημειώνεται στο σύνολο των άλλων πόλεων της ελληνικής επικράτειας. Αλλά και στους καταλόγους των ετών 1866 και 1878, στα στοιχεία που αφορούν την αξία ακίνητης περιουσίας των καταγεγραμμένων, παρουσιάζουν πολλές ελλείψεις.⁵⁶ Επομένως, ως μέγεθος δεν μπορεί να μας οδηγήσει σε ασφαλή και αξιόπιστα συμπεράσματα.

⁵⁶ Σημαντικά προβλήματα, αντιμετωπίσαμε όσον αφορά την ενοποίηση των στοιχείων και ειδικά του Επιθέτου και του Επαγγέλματος, και αυτό διότι πολλά από τα ονόματα που συναντάμε στους καταλόγους καταγράφονται με διαφορετικό τρόπο σε διαφορετικές χρονικές στιγμές: αυτό συμβαίνει χαρακτηριστικά με την περίπτωση της γνωστής οικογένειας προκρίτων Χαραλάμπη που άλλοτε καταγράφεται ως Χαραλάμπης, και άλλοτε ως Χαραλάμπους.

Οι πιστωτικοί κατάλογοι⁵⁷ από την άλλη, μας παρέχουν πληροφορίες για πρόσωπα που, αν και εντάσσονταν στην οικονομική ελίτ της πόλης, δεν παρέμβαιναν με άμεσο τρόπο στην πολιτική ζωή και παρέμεναν προσηλωμένοι στον εμπορικό τομέα. Αυτό εξηγείται κυρίως από την δυσκολία τους να ανταπεξέλθουν χρονικά σε ένα τέτοιου είδους πολύπλευρο ρόλο.

Τους πιστωτικούς καταλόγους, χρησιμοποίησαν και άλλοι μελετητές της περιοχής, όπως οι Νίκος Μπακουνάκης και Χρήστος Λυριντζής, χωρίς όμως να μελετήσουν τα στοιχεία αυτά σε διάρκεια, ενώ επέμειναν περισσότερο σε μια γενικού τύπου αναφορά. Η αναφορά τους σε αυτούς τους καταλόγους έγινε, με σκοπό να δοθεί ένα μέτρο του οικονομικού επιπέδου του ηγετικού κοινωνικού σώματος. Όταν ο Χ. Λυριντζής αναφέρθηκε στο πολιτικό προσωπικό της πόλης (έκανε λόγο για 27 μόνο πρόσωπα στον Πίνακα 2 της μελέτης του), τα στοιχεία που μελετά δεν τα διασταυρώνει με τις πληροφορίες που παραθέτει και επισυνάπτει από άλλου είδους στατιστικές καταγραφές όπως για παράδειγμα τους πιστωτικούς καταλόγους.⁵⁸ Έτσι στην παραπάνω περίπτωση τα δύο πεδία μελέτης παρουσιάζονται αποκομμένα. Και στον προσωπογραφικό όμως κατάλογο, στον οποίο παρουσιάζονται αναλυτικά οι οικογένειες πολιτικών, δεν αναφέρεται σε όλα τα πρόσωπα που συμμετείχαν στις εκλογικές αναμετρήσεις και εκλέχτηκαν στο κοινοβούλιο,⁵⁹ όπως επίσης, δεν ασχολείται καν με την παρουσία προσώπων στο επίπεδο των εκλεγέντων της δημοτικής αρχής, ή των αποτυχόντων πολιτικά, παρά μόνο σε ελάχιστες εξαιρέσεις. Ο Ν. Μπακουνά-

⁵⁷ Η χρήση πάντως και η λειτουργία των παραπάνω καταλόγων υπήρξε τελείως διαφορετική από αυτήν ενός καταλόγου ενόρκων και προϋπέθετε πολύ πιο οργανωμένους ελεγκτικούς μηχανισμούς εκ μέρους της Τράπεζας. Στους πιστωτικούς καταλόγους για παράδειγμα, τα στοιχεία και οι πληροφορίες που περιλαμβάνονταν, χαρακτηρίζονταν από πολύ μεγαλύτερη ακρίβεια, η οποία ήταν απαραίτητη, διότι σε αντίθετη περίπτωση ζημιωνόταν η ίδια η Τράπεζα και τα κεφάλαια που είχε καταβάλλει.

⁵⁸ Χ. Λυριντζής, *ό.π.*, σ. 92, 102.

⁵⁹ Συγκεκριμένα δεν αναφέρεται στους Ευστάθιο Ηλιοπούλο, Αγγελή Ρούφο, μέλος της πολιτικής οικογένειας των Ρούφων και τον έμπορο και κτηματία Χριστόδουλο Τζινη για τον οποίο παραθέτει ορισμένα βιογραφικά στοιχεία σε άλλο σημείο της μελέτης του.

κης αναλύει με πιο εμπειριστατωμένο τρόπο τα στοιχεία των καταλόγων, ενώ παραθέτει ως επιπλέον υλικό τους καταλόγους ενόρκων, χωρίς όμως να τα συνδυάζει με την παρουσία της ηγετικής ομάδας της περιοχής στην πολιτική ζωή. Επίσης, επιχειρεί να συντάξει ένα προσωπογραφικό κατάλογο σε ειδικό Παραρτήμα, χωρίς ωστόσο να είναι σαφές το γιατί επιλέγονται αυτά τα συγκεκριμένα πρόσωπα και όχι κάποια άλλα, ενδεχομένως πιο σημαντικά, για την εξέλιξη της οικονομικής και πολιτικής ζωής της περιοχής.⁶⁰

Μια πρώτη προσπάθεια χρήσης των καταλόγων ενόρκων έχει κάνει ο Γ. Μητροφάνης, στο δημοσιευμένο άρθρο του,⁶¹ στο οποίο ερευνά εμπειριστατωμένα τους καταλόγους ενόρκων της περιόδου 1849-1861 και επιχειρεί να διερευνήσει τη σχέση του σώματος των πολιτών – ενόρκων με τα πολιτικά δικαιώματα στη βάση λειτουργίας του κοινοβουλευτικού συστήματος, ειδικά μετά τη συνταγματική μεταρρύθμιση του 1844. Με βάση επίσης την έρευνα που διεξάγει, καταλήγει σε ορισμένα συμπεράσματα σχετικά με την κοινωνική διαστρωμάτωση της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα. Στην προσέγγιση αυτή, καταγράφεται αναλυτικά το σύνολο των προσώπων που περιλαμβάνονται στους καταλόγους ενόρκων από την περίοδο, κατά την οποία για πρώτη φορά συμπληρώθηκαν οι κατάλογοι αυτού του είδους (1849) μέχρι το 1861, πριν δηλαδή τη νέα διεύρυνση των πολιτικών δικαιωμάτων που ίσχυσε με το σύνταγμα του 1864. Καταγράφει και μελετά δηλαδή συνολικά 10 καταλόγους υποψήφιων ενόρκων που δημοσιεύονται σε Παραρτήματα της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως. Η οπτική που ακολουθεί, συνδέει το πολιτικό δικαίωμα ενός μέρους της κοινωνίας με την οικονομική δύναμη. Παράλληλα, ο Μητροφάνης εξετάζει την εφαρμογή του θεσμού των καταλόγων ενόρκων ως τμήμα ενός ευρύτερου συστήματος δικονομίας, που αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του ελληνικού κράτους. Συγκεκριμένα για την περίοδο που τον απασχολεί, σύμφωνα με τις διατά-

⁶⁰ Μ. Μπακουνάκης, *ό.π.*, σ. 217-241. Στον μακροσκελή αυτόν προσωπογραφικό κατάλογο, συμπεριλαμβάνονται συνολικά 104 πρόσωπα με σημαντική οικονομική και κοινωνική παρουσία στην πόλη.

⁶¹ Γ. Μητροφάνης, *ό.π.*, σ. 23-60.

ξεις του συνταγματικού πλαισίου, η συμμετοχή στην εκλογική διαδικασία είτε με τη μορφή «του εκλέγειν» είτε «του εκλέγεσθαι», περιορίζεται στους πολίτες που διέθεταν σταθερό εισόδημα ανεξαρτήτως μεγέθους, ή είχαν μόνιμο επάγγελμα, όπως αυτό καθορίστηκε το 1844.

Η δική μας έρευνα ωστόσο δεν περιορίζεται σε αυτό το χρονικό διάστημα και εκτείνεται έως το 1878. Η διάταξη περί του εκλογικού δικαιώματος του 1844 αλλάζει με το νέο Σύνταγμα, του 1864. Στην ελληνική πολιτεία με το νέο Σύνταγμα θεσπίστηκε για πρώτη φορά η έννοια της καθολικής ψηφοφορίας, ενώ τα μοναδικά κριτήρια τα οποία τέθηκαν ήταν ηλικιακά: συγκεκριμένα δεν επιτρεπόταν η ψήφος σε όσους ήταν κάτω των 21 ετών για το «εκλέγειν», ενώ για το «εκλέγεσθαι» το ελάχιστο όριο που τέθηκε, ήταν τα τριάντα χρόνια. Η αλλαγή που έγινε μέσα σε διάστημα είκοσι χρόνων ερμηνεύτηκε με πολλούς και διάφορους τρόπους, όμως το σίγουρο ήταν ότι πριν την ψήφιση του συντάγματος του 1864 —ένα από τα πιο προοδευτικά συντάγματα στην Ευρώπη— είχαν προηγηθεί έντονες κοινωνικές και πολιτικές ζυμώσεις, με πιο σημαντική την αντιοθωνική επανάσταση του Οκτωβρίου στα 1862. Η συζήτηση που κατέληξε στην οριστική θέσπιση του νέου συντάγματος ανέδειξε την ύπαρξη δύο διακριτών πολιτικών ρευμάτων του 19^{ου} αιώνα: στο ένα ανήκαν οι οπαδοί ενός τιμοκρατικού συστήματος, οι οποίοι υποστήριζαν την ανάγκη λειτουργίας ενός εκλεκτικού συστήματος και διατύπωναν απόψεις οι οποίες σε πολλές περιπτώσεις άγγιζαν και τα όρια του αντικαινοβουλευτισμού και στο άλλο οι υποστηρικτές της άμεσης και άδολης καθολικής ψηφοφορίας.⁶²

⁶² Βλ. Γ. Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα, 1864-1909. Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας*, Αθήνα 1991. Τώρα, το ερώτημα που γεννιέται, αφορά στο είδος της κοινωνίας στην οποία αναφερόμαστε και την οποία μελετάμε. Πρόκειται για μια κοινωνία που οργανώνεται και μπορεί να αναλυθεί με ταξικά χαρακτηριστικά και κοινωνικά κριτήρια ή για μια κοινωνία συναλλαγής, όπου η πολιτική σιγή αντικατοπτρίζει εκτός των άλλων, τις σχέσεις διαπλοκής που αναπτύσσονται σε αυτού του τύπου τις κοινωνίες; Υπάρχει και μια τρίτη προσέγγιση, η οποία αντλεί στοιχεία και από τις δύο προηγούμενες θεωρητικές προσεγγίσεις, και άρα, δηλαδή πρόκειται για μια κοινωνία με ανισότητες οι οποίες αμβλύνονται ή διευρύνονται, ανάλογα

Εμείς αντίθετα, δεν εστιάζουμε αποκλειστικά στα πολιτικά δικαιώματα μέσα από τις καταγραφές των ανθρώπων στους καταλόγους- αλλά επιχειρούμε να διερευνήσουμε το επίπεδο της οικονομικής κατάστασης της ηγετικής ομάδας στην επαρχία Πατρών σε βάθος χρόνου και να το συνδυάσουμε με το επίπεδο συγκρότησης ενός κυρίαρχου πολιτικού ρεύματος.⁶³ Θα αναφερθούμε καταρχάς, σε ζητήματα που αφορούν το περιεχόμενο των εννοιών και της ορολογίας που χρησιμοποιείται σε ανάλογο υλικό. Πόσες φορές τα πρόσωπα της ηγετικής αυτής ομάδας εμφανίζονται στο σύνολο των καταλόγων που μελετάμε; Επίσης, ορισμένα από τα ερωτήματα που μας ενδιαφέρουν να απαντηθούν είναι διατηρούν ή όχι σταθερά εισοδήματα σε βάθος χρόνου. Αναζητούμε δηλαδή με το πέρασμα του χρόνου, την κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας της πόλης. Στο διάστημα αυτό, διατηρείται συμπαγής και σταθερή ή όχι η ηγετική ομάδα της πόλης, ισχυροποιείται ή αποδυναμώνεται και πώς συνδέεται με την πολιτική έκφραση όσων την συγκροτούν. Οι απαντήσεις αυτές θα μας βοηθήσουν να σχηματίσουμε μια εικόνα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και ιδίως των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων της πόλης αλλά και ευρύτερα για την περιοχή. Από την άλλη, αντιπαραβάλλοντας και άλλες πηγές, θα κάνουμε ειδική μνεία στην κοινωνία των «φτωχών», των κατώτερων κοινωνικά στρωμάτων της πόλης, εμμένοντας στα επαγγέλματα που περιγράφουν την κοινωνία των «από κάτω». Ήδη σε προηγούμενο κεφάλαιο είδαμε, το επίπεδο της κατο-

με την οπτική του μελετητή λόγω των συναλλαγών και της οριζόντιας πολιτικής σχέσης που έχει κυριαρχήσει στο πολιτικό σύστημα. Ένα πάντως είναι σίγουρο ότι οι απαντήσεις που κατά κόρον δόθηκαν και δίνονται, δεν διευκόλυναν την σε βάθος εμπειριστατωμένη ανάλυση, αντίθετα συσκοτίσαν τις όποιες κοινωνικές αντιπαραθέσεις και την όποια πολιτική αντιπαραθέση που εδραζόταν σε αυτές.

⁶³ Η επαρχία καλύπτει πέντε δήμους, όπως αυτοί αναγνωρίζονται από την ελληνική διοίκηση το 1841 και αναφερόμαστε σε μια χρονική περίοδο της τάξης περίπου, των 50 ετών. Η επιλογή αυτού του διαστήματος σχετίζεται με τους όρους δημιουργίας μιας σύγχρονης πόλης, με αστικού τύπου δομές, με οργανωμένους θεσμούς διοίκησης αλλά και με τα όρια που τέθηκαν από ευρύτερες οικονομικές εξελίξεις και κυρίως την οικονομική κρίση του 1890, η οποία συντελέστηκε λόγω της κρίσης υπερπαραγωγής του σταφιδικού προϊόντος.

χής γης και τις κερδοσκοπικές τακτικές που συστηματικά ακολούθησε ένα τμήμα της ηγετικής οικονομικά ομάδας της πόλης για να διευρύνει τα έσοδά του αλλά και να διασφαλίσει το κύρος τους ως αξιότιμων πολιτών της, κυριαρχώντας στο κοινωνικό πεδίο.

7. Τα πρώτα συμπεράσματα από τους καταλόγους ενόρκων

Η μελέτη της κοινωνικής δομής μιας πόλης, όπως αυτή της Πάτρας, μπορεί επίσης να συμβάλλει στην κατανόηση των όρων συγκρότησης και οργάνωσής της. Στην πόλη, κυριαρχούν οι ισχυρές οικονομικά οικογένειες, που αντλούσαν τη δύναμή τους από το παρελθόν, από τα προεπαναστατικά ακόμα χρόνια, όπως οι Παπαδιαμαντόπουλοι, οι Καλαμογδάρτηδες, οι Ρούφηδες, ή ακόμα και οι Κωνστάκηδες, παρά την μακρόχρονη απουσία τους στο εξωτερικό. Σημαντικό ρόλο επίσης, έχουν και οικογένειες που εμφανίστηκαν στην πορεία του χρόνου, όπως οι οικογένειες Δρακίόπουλου, οι Κόλλα, οι Γερούσηδες που με τα διαθέσιμα κεφάλαιά τους επένδυσαν σε κερδοφόρους τομείς της οικονομίας της πόλης. Έχουμε ακόμα και νέες οικογένειες ή πρόσωπα που κάνουν δυναμικά την εμφάνιση τους στα κοινωνικά δρώμενα και προέρχονται κυρίως από τα μεσαία κοινωνικά στρώματα, ιδιαίτερα μετά το πρώτο μισό του αιώνα ανάμεσα στις οποίες ξεχωρίζουν οι Σαγιάδες, οι Σωτηριάδηδες, ο Γεώργιος Λέων, ο Παναγιώτης Χαλκιόπουλος, ο Ανδρέας Ρικάκης. Το ενδιαφέρον μας επικεντρώθηκε στα στοιχεία των ετήσιων εισοδημάτων και της αξίας ακίνητης περιουσίας που παρουσιάζουν. Βέβαια έχει σημασία στο σημείο αυτό, να επισημανθεί ότι τα πρόσωπα που διαθέτουν ακίνητη περιουσία, ιδιαίτερης αξίας, δεν σημαίνει ότι παρουσιάζουν απαραίτητως και τα υψηλότερα ετήσια εισοδήματα, καθώς τα δύο αυτά στοιχεία δεν λειτουργούν πάντοτε κατ' αναλογία μεταξύ τους.

Η αύξηση που παρουσιάζει ο αριθμός των προσώπων τα οποία συμμετείχαν ετησίως στους καταλόγους ενόρκων, επιβεβαιώνει ορισμένες ουσιαστικές

αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο εγγράφονταν οι πολίτες σε αυτούς, αλλά και ζητήματα που αφορούσαν στη δομή της οικονομίας της πόλης και της γύρω περιοχής. Τα στοιχεία αυτά υποστηρίζουν την εκτίμησή μας ότι, μετά το συνταγματικό πλαίσιο του 1864, τα κριτήρια ένταξης των πολιτών στους καταλόγους ενόρκων διευρύνθηκαν ουσιαστικά και επέτρεψαν σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα να εγγραφούν σε αυτούς. Για να διευκολύνουμε τη δουλειά μας αλλά και την λεπτομερή παρακολούθηση των στοιχείων από τον αναγνώστη, προχωρήσαμε στη δημιουργία ενός ενιαίου καταλόγου ενόρκων, στον οποίο συμπεριλάβαμε όλα τα στοιχεία και των τεσσάρων επιμέρους καταλόγων ενόρκων και με βάση αυτόν επιχειρήσαμε να βγάλουμε ορισμένα συμπεράσματα.

Την πρώτη χρονιά για την οποία συλλέξαμε στοιχεία από τους καταλόγους (1851), δηλώθηκαν 232 άνθρωποι, ενώ την επόμενη (1858) 363· το 1866 καταγράφηκαν 587, ενώ στην τελευταία καταγραφή, του 1878, ο αριθμός υπολογίστηκε στους 858. Ας δούμε τώρα, τι επιμέρους ποσοστό σε σχέση με το συνολικό πληθυσμό της πόλης αποτελούσε καθένας από τους καταλόγους ενόρκων. Αυτούς της δεκαετίας του 1850, και συγκεκριμένα του 1851 και του 1858, τους συγκρίναμε με τον πληθυσμό της πόλης του 1856, και διαπιστώθηκε ότι ο κατάλογος του 1851 αντιστοιχούσε μόλις στο 1,53%, ενώ ο κατάλογος του 1858 στο 2,39% του συνολικού πληθυσμού της πόλης. Ο επόμενος κατάλογος που διαθέτουμε (1866), συσχετίστηκε με τον πληθυσμό του 1870 (19.641) και, για να συγκριθεί ο αριθμός των ενόρκων του 1878 (25.494), επιλέχθηκε ο πληθυσμός της πλησιέστερης χρονικά απογραφής, αυτής του 1879. Εάν σε αυτό υποθέσουμε ότι μια μέση οικογένεια αποτελείται από 4-5 μέλη, τότε το 3,36% των αρχηγών των οικογενειών αντιστοιχεί στο 16%, δηλαδή περίπου το 1/6 του συνολικού πληθυσμού της πόλης. Έτσι, συμπεράναμε ότι ο κατάλογος ενόρκων του 1866 αναλογούσε περίπου στο 2,98% του συνολικού πληθυσμού. (Πίνακας 1 και Πίνακας Απογραφών). Παρατηρείται επομένως μια ποσοστιαία αυξητική τάση του αριθμού των καταγεγραμμένων στους ενόρκους, παρόλο που ο αριθμός τους εξακολουθούσε να παραμένει ιδιαίτερα μικρός, σε

σχέση με το σύνολο του πληθυσμού της πόλης. Η κοινωνία λοιπόν που μας περιγράφεται μέσα από τα έγγραφα αυτά, αντιστοιχεί σε ένα μικρό τμήμα της πόλης και αφορά στα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματά της ή τουλάχιστον σε ένα μέρος τους. Η πλειονότητα των καταγεγραμμένων προσώπων συγκροτείται κυρίως από ανθρώπους που ασκούσαν ορισμένα από τα πιο επικερδή επαγγέλματα, όπως αυτά του «εμπόρου», του «κτηματία», αλλά και επαγγέλματα που ανταποκρίνονταν περισσότερο στον εμπορευματικό χαρακτήρα της πόλης.

Στους καταλόγους ενόρκων είναι καταγεγραμμένοι 2.040 επαγγελματίες. Ο αριθμός για παράδειγμα των δηλωμένων «εμπόρων», είναι χαρακτηριστικά πολύ μεγάλος και καλύπτει περίπου το 34,96% του συνολικού αριθμού των εγγεγραμμένων, ενώ επίσης, και ο αριθμός των «κτηματιών» αντιστοιχεί σε ένα εξίσου υψηλό ποσοστό, περίπου της τάξης του 29%. Εάν σε αυτά τα ποσοστά προστεθούν επιπλέον όσοι δηλώνουν το επάγγελμα του «δικηγόρου», και οι οποίοι αριθμούσαν σε ποσοστό περίπου το 7,21% του συνόλου, τότε αυτές τις τρεις δεκαετίες παρατηρείται ένα ποσοστό της τάξης του 70%, που αντλείται από τα τρία παραπάνω επαγγέλματα (Πίνακας 1).

Η ετήσια εισοδηματική απόδοση ενός επαγγέλματος και η κοινωνική δύναμη που απορρέει από αυτήν, αποτελούν τα βασικά κριτήρια ένταξης και καταγραφής των πολιτών σε αυτούς τους καταλόγους. Όσον αφορά το ετήσιο εισόδημα, μας ενδιαφέρει να παρακολουθήσουμε τόσο τη διακύμανσή του σε απόλυτους αριθμούς όσο και σε ποσοστιαία αναλογία, με βάση το συνολικό αριθμό των καταγεγραμμένων αλλά και ανά επάγγελμα. Ο μέσος όρος ετήσιου εισοδήματος ιδιαίτερα σχετίζεται με την οικονομική κατάσταση των ανθρώπων και μπορεί να συμβάλλει στην εξακρίβωση του εύρους των αποδοχών των ενόρκων σε ατομικό επίπεδο αλλά και κατ' επαγγελματική κατηγορία και να μας επιτρέψει να διατυπώσουμε ορισμένες παρατηρήσεις σχετικά με την οικονομία της πόλης.

Η κοινωνία καταρχάς φαίνεται να παρουσιάζει μεγάλη ανισοκατανομή, όσον αφορά τα ετήσια έσοδα των πολιτών της. Στους καταλόγους, διακρίνουμε πέντε ίσα αριθμητικά τμήματα, το κάθε ένα από τα οποία αντιστοιχεί σε ένα ποσοστό της τάξης του 20%. Ξεκινώντας από το πιο πλούσιο πεμπτομόριο της κοινωνίας, επιχειρήσαμε να δούμε τι ποσοστό συνολικού πλούτου αναλογεί σε κάθε μερίδα δηλωθέντων προσώπων του ενιαίου καταλόγου. Έτσι, προκύπτει ότι το πιο πλούσιο τμήμα απολαμβάνει περίπου το 43% του συνολικού πλούτου, ενώ το αμέσως επόμενο σώμα πολιτών απολαμβάνει περίπου το 21% του ετήσιου πλούτου. Στο φτωχότερο τμήμα της κοινωνίας αναλογεί μόλις το 7,43% της συνολικής αξίας που καταγράφεται στους καταλόγους ενόρκων. Υπάρχουν επίσης και άλλα δύο, ενδιάμεσα τμήματα, που καλύπτουν, ένα ποσοστό της τάξης του 15,44% και του 13,43% της συνολικής αξίας αντίστοιχα.⁶⁴ Επομένως όσο πλησιάζουμε προς τα φτωχότερα στρώματα της κοινωνίας, τόσο λιγότερα κεφάλαια αναλογούν. Ακολούθησαμε την ίδια μέθοδο και σε κάθε κατάλογο ξεχωριστά, προκειμένου να δούμε τι αντιστοιχεί σε κάθε μερίδα πολιτών ανάλογα με τα έσοδα που παρουσίαζε κάθε χρονιά. Το πιο πλούσιο τμήμα της πόλης καταγράφει σε όλους τους καταλόγους πολύ μεγάλα ποσοστά κέρδους, που υπερβαίνουν το 40% του συνολικού ποσού κάθε φορά. Συγκεκριμένα, ενώ στα 1851 καταγράφεται ένα ποσοστό της τάξεως του 48% της συνολικής αξίας του καταλόγου, στον επόμενο κατάλογο (1858), το ποσοστό εσόδων των πιο πλούσιων πολιτών μειώνεται στο 42%. Σε αυτόν που ακολουθεί, φαίνεται ότι διατηρείται περίπου σταθερό καθώς προσεγγίζει το 43% και το 1878, υπολογίζεται ότι κατέχουν το 42,21% της συνολικής αξίας. Σε όλους τους καταλόγους, το αμέσως επόμενο τμήμα πολιτών καταγράφει ένα ποσοστό της τάξης του 20%, ενώ τα υπόλοιπα στρώματα παρουσιάζουν πολύ χαμηλότερα ποσοστά. Το ποσοστό, που δηλώνουν τα φτωχότερα οικονομικά μέλη της κοινωνίας με βάση τα στοιχεία των ετήσιων εσόδων στα 1851, είναι το μικρότερο και μόλις προσεγγίζει το 4,88% της συνολικής αξίας. Στα 1851 επομένως,

⁶⁴ Βλ. Παράρτημα, Πίνακας 3 και και το Διάγραμμα που αφορούν σε αυτά τα ποσοστά.

η οικονομική διαφοροποίηση ανάμεσα στους πλούσιους και τους λιγότερο πλούσιους πολίτες που καταγράφονται στους καταλόγους ενόρκων, είναι πολύ μεγάλη. (Πίνακας 2 και Διάγραμμα 1). Αυτό επιβεβαιώνεται και από τη διαφορά που παρουσιάζει συνολικά η τυπική απόκλιση του μέσου όρου στα 1851, η οποία υπολογίζεται σε 11,51%. (Πίνακας 1). Αντίθετα, ο δείκτης αυτός στους επόμενους καταλόγους παρουσιάζει μεγάλη μείωση. Έτσι, στην καταγραφή του 1858, η οικονομική θέση του κατώτερου στρώματος των ενόρκων φαίνεται να βελτιώνεται καθώς, το ποσοστό αυξήθηκε στο 7,79%. Η αύξηση συνεχίζεται και στον τρίτο κατάλογο, πλησιάζοντας το 9% του συνολικού αριθμού των καταγεγραμμένων προσώπων, αλλά στα 1878, παρατηρείται εκ νέου μια μικρή πτώση. (Πίνακας 2).

Επίσης διακρίναμε τους ανθρώπους που δηλώνονται ως ένορκοι, με βάση τα ετήσια εισοδήματά τους σε τρεις μεγάλες κατηγορίες. Η πρώτη κατηγορία περιλάμβανε όσους είχαν κατώτερο ετήσιο εισόδημα, το οποίο και προσδιορίσαμε έως το ποσό των 1000 δρχ. Σε αυτή την κατηγορία, η πλειονότητα των δηλωμένων παραμένουν οι κτηματίες και ακολουθούν σε ποσοστά και αριθμούς οι έμποροι, όμως με πολύ χαμηλότερα όρια από τις δύο επόμενες κατηγορίες. Η δεύτερη κατηγορία, η ενδιάμεση κατηγορία πολιτών, η οποία κινείται σε εισοδήματα από το ποσό των 1000 δρχ. έως και των 2499 δρχ. και η τρίτη, η ανώτερη κατηγορία που κινείται από τις 2.500 δρχ. έως και το υψηλότερο εισόδημα που καταγράφεται στο ανώτερο ποσό των 60.000 δρχ. Όσοι δηλώνουν εισοδήματα έως το ποσό των 1000 δρχ. δεν υπερβαίνουν ποσοστιαία το 18,80 % στο σύνολο των καταγεγραμμένων προσώπων. Είναι επίσης αναμενόμενο, ότι ο αριθμός αυτός διευρύνεται, όσο περνάμε σε μεγαλύτερα μεγέθη πληθυσμού. Η ενδιάμεση κατηγορία καλύπτει λίγο λιγότερο του μισού αριθμού των ενόρκων και συγκεκριμένα ένα ποσοστό της τάξης του 46,61%, ενώ στην ανώτερη κατηγορία αναλογεί το ποσοστό του 33,75%. Ο αριθμός της ενδιάμεσης κατηγορίας περιλαμβάνει συνολικά 957 ανθρώπους και αναλύεται σε 385 κτηματίες, 377 εμπόρους, και 94 δικηγόρους. Αυτό το τμήμα αποτελεί και

το μεγαλύτερο, συγκριτικά με το σύνολο των καταγεγραμμένων. Η τρίτη και ανώτερη σε εισοδήματα κατηγορία επιμερίζεται στα ακόλουθα επαγγέλματα, 286 έμποροι, 185 κτηματίες, 58 δικηγόροι. Στη μεσαία κατηγορία το κυρίαρχο επάγγελμα είναι οι κτηματίες, ενώ στην ανώτερη οικονομική βαθμίδα οι έμποροι.

Ο μέσος όρος ετήσιου εισοδήματος από κατάλογο σε κατάλογο φαίνεται να διαφέρει, και σε καμία περίπτωση δεν κατανέμεται ισομερώς ανάλογα με τα επαγγέλματα. Είναι χαρακτηριστικό ότι στους τρεις πρώτους καταλόγους μέχρι το 1866, ο μέσος όρος ετήσιου εισοδήματος αυξανόταν συνεχώς, ενώ στα 1878 παρατηρήθηκε σημαντική μείωση: στοιχείο που πιθανότατα επιβεβαιώνει την αστάθεια που παρουσίαζε η εμπορευματική οικονομία της περιόδου ή και τη διεύρυνση του σώματος των ενόρκων. Συγκεκριμένα, από το ποσό των 2.535 δρχ. το 1851, φτάσαμε στο ποσό των 2.775 δρχ. το 1858, ενώ στην επόμενη καταγραφή ο μέσος όρος άγγιξε τις 2.869 δρχ.· τέλος, στα 1878, παρουσίασε σημαντική πτώση, φτάνοντας τις 2.330 δρχ. Η τυπική απόκλιση από το μέσο όρο επίσης, όσο προχωρούμε από το 1851 προς τους μετέπειτα καταλόγους, συνεχώς περιορίζεται, και φτάνουμε στα 1878 με την τυπική απόκλιση να είναι η μικρότερη ανάμεσα στο σύνολο αυτών, καθώς υπολογίζεται σε 1144 δρχ. (Πίνακας 1). Στους καταλόγους, παρατηρούμε δύο παράλληλα αν και διαφορετικά φαινόμενα: από τη μία τη διεύρυνση στον τομέα των επαγγελματιών, η οποία συνέβαλε στη μείωση της συγκέντρωσης κεφαλαίου που καταγραφόταν στους πρώτους κυρίως καταλόγους, εξαιτίας της εμφάνισης ορισμένων νέων επαγγελματιών. Για πρώτη φορά στα 1878, καταγράφονται πολλά καινούργια επαγγέλματα, όπως για παράδειγμα, των ανώτερων διοικητικών υπαλλήλων, ή εξειδικευμένων επαγγελματιών του εμποροπιστωτικού τομέα, όπως «τοκιστής» ή «τραπεζίτης». Το δεύτερο φαινόμενο για το οποίο κάναμε λόγο είναι μια πολύ πιο ισόρροπη κατανομή εισοδήματος. (Πίνακας 8). Αυτά τα δύο φαινόμενα είναι αλληλένδετα καθώς η εισοδος νέων επαγγελματιών στο ισχυρό κοινωνικό σώμα επιτρέπει πολύ πιο ισορροπημένη κατανομή πλούτου.

Ο προηγούμενος κατάλογος, του 1851, αποτελούνταν κυρίως από τα τρία επαγγέλματα, των «κτηματιών», των «εμπόρων» και των «δικηγόρων», που το συνολικό ποσοστό τους αντιστοιχούσε στο 80% του συνολικού αριθμού. Είναι χαρακτηριστικό, ότι στα 1851, οι «κτηματίες» αντιπροσώπευαν περίπου το 34,05% του καταλόγου, ενώ, στη συνολική αξία αντιπροσώπευαν ακόμα μεγαλύτερο ποσοστό, που άγγιζε το 39,56%. Το ποσοστό επομένως, των «κτηματιών» στο συνολικό ποσό του καταλόγου ενόρκων, ήταν πολύ μεγαλύτερο από αυτό των «εμπόρων» καθώς ο μέσος όρος ετήσιου εισοδήματος που παρουσίαζαν όσοι δήλωναν το επάγγελμα του «κτηματία», άγγιζε τις 2.900 δρχ. και ήταν λίγο μεγαλύτερος από εκείνου του «εμπόρου», που έφτανε στις 2.743 δρχ. Στον ίδιο κατάλογο, οι «έμποροι», ενώ αντιπροσώπευαν ένα ποσοστό της τάξεως του 29,74% επί του συνόλου των καταγεγραμμένων προσώπων, είχαν μεγαλύτερο ποσοστό συμμετοχής στη συνολική αξία που κάλυπτε περίπου το 32,34%. Σημαντικό ωστόσο εισόδημα, φαίνεται ότι άφηγε την περίοδο των αρχών της δεκαετίας του 1850 και το επάγγελμα του «δικηγόρου», που προσέγγιζε τις 2906 δρχ., μολονότι η συμμετοχή των δικηγόρων στον κατάλογο ήταν πολύ μικρότερη, συγκριτικά με τα άλλα δύο επαγγέλματα. Συνεπώς οι δύο κύριες επαγγελματικές ιδιότητες της πόλης, αυτή του «κτηματία» και του «εμπόρου», αποτελούσαν το εισιτήριο εγγραφής των πολιτών στα εν λόγω έγγραφα στα 1851. (Βλ. αναλυτικά Πίνακα 1).

Στα 1858, η εικόνα δεν αλλάζει ιδιαίτερα, απλά παρατηρούνται ορισμένες, μικρές μετατοπίσεις. Έτσι, καθώς παρατηρήσαμε ήδη, αυξήθηκε ο αριθμός των δηλωμένων προσώπων, όπως αυξήθηκε και ο μέσος όρος εισοδήματος συνολικά στο σύνολο του καταλόγου. Οι «κτηματίες» κατέγραφαν πολύ μικρότερο ποσοστό συμμετοχής επί του συνολικού αριθμού, το οποίο αριθμούσε περίπου το 27,54%, και περίπου, το 1/3, δηλαδή το 29,37% της συνολικής αξίας. Παρατηρείται επομένως μια μείωση στον αριθμό των «κτηματιών» σε σχέση με τον προηγούμενο κατάλογο, αλλά και σε σύγκριση με τους «εμπόρους». Ίσως σε αυτήν την εξέλιξη, να είχαν συντελέσει οι οικονομικές αλλαγές

που επέφερε η αρρώστια των σταφιδαμπέλων στα 1852. Αντίθετα, οι «έμποροι» στα 1858, βελτίωσαν πολύ την ποσοστιαία συμμετοχή τους, φτάνοντας περίπου στο 43,69% στο συνολικό ποσό του καταλόγου, και στο 41,48% στο σύνολο των καταγεγραμμένων προσώπων -ποσοστό δηλαδή, κοντά στο ήμισυ του καταλόγου. Οι «έμποροι» αυτή τη φορά, κυριαρχούν. Την ίδια περίοδο, οι μέσοι όροι των εισοδημάτων τόσο του «εμπόρου» (2895 δρχ.), όσο και αυτό του «κτηματία» (2985 δρχ.) παρέμεναν στα ίδια επίπεδα, παρουσιάζοντας μάλιστα ανεπαίσθητη άνοδο.

Στην επόμενη πάντως καταγραφή, του 1866, ο αριθμός των «κτηματιών» αυξήθηκε σε σύγκριση με το 1858, όπως και σε σχέση με το 1851, αλλά υπολειπόταν σημαντικά σε ποσοστό από τη συμμετοχή τους στη συνολική αξία, συγκριτικά με τους δύο προηγούμενους καταλόγους. Ο αριθμός όσων δήλωναν «κτηματίες» υπολογίζεται σε απόλυτους αριθμούς στα 238 άτομα, και ποσοστιαία στο 23,33%, ενώ μειώθηκε η αναλογία τους σχετικά με τη συνολική αξία που δήλωναν οι άνθρωποι του καταλόγου, μόλις 24,62%. Και ενώ οι «κτηματίες» διατηρούσαν σε γενικές γραμμές σταθερά ποσοστά στον κατάλογο, το επαγγελμα των «εμπόρων» συνέχιζε να μεγενθύνει τη συμμετοχή του στους συνολικούς δείκτες (38,33% επί του αριθμού, και 37,86% επί του ποσού). Οι οικονομικές απολαβές αυξήθηκαν στην περίπτωση των «κτηματιών», φτάνοντας σε μέσο όρο το ποσό των 3.017 δρχ., ενώ ο μέσος όρος των εισοδημάτων ενός «εμπόρου» δεν άλλαξε και παρέμενε ιδιαίτερα υψηλός, φτάνοντας το ποσό των 2.899 δρχ. Στον κατάλογο του 1866, φαίνεται να αυξάνονται τα έσοδα και άλλων επαγγελματιών, όπως των ανώτερων υπαλλήλων, των «συμβολαιογράφων» (3.071 δρχ.), των διευθυντών διαφόρων καταστημάτων αλλά και των επαγγελματιών που άπτονταν του τομέα της εκπαίδευσης, όπως των «γυμνασιάρχων», των «διδασκάλων» (2.313 δρχ.), οι οποίοι δήλωναν πολύ μεγαλύτερες ετήσιες απολαβές συγκριτικά με την προηγούμενη περίοδο. Επομένως, είναι μια περίοδος κατά την οποία και άλλα επαγγέλματα άρχιζαν να παρουσιάζουν κοινωνική δυναμική, να αποκτούν βαρύτητα και κύρος και συνεπώς καταγράφονται

χωριστά. Ο «δικηγόρος» επάγγελμα το οποίο παρουσίαζε αυξητικές τάσεις επί του αριθμού των προσώπων, (9,13%), και επί της συμμετοχής στο ποσοστό της συνολικής αξίας, (ύψους 7,44%), έβλεπε δραστικά τα ετήσια έσοδά του να μειώνονται. Έτσι οι δικηγόροι κατέγραψαν το 1866, πολύ μεγάλη μείωση εσόδων, χάνοντας περίπου σε μέσο όρο 600 δρχ. σε σχέση με το 1851 και 1.600 δρχ. με το 1858, αφού ο μέσος όρος ετήσιου εισοδήματος περιορίστηκε σε 2315 δρχ.⁶⁵ Αυτό σήμαινε ότι μεγαλύτερα ποσά μοιράζονταν σε πολύ περισσότερα χέρια και άρα ο μέσος όρος του εισοδήματος που απολάμβανε στο σύνολό του το επάγγελμα, μειωνόταν. (Πίνακας 1).

Τέλος, τη δεκαετία του 1870, φαίνεται ότι σημειώθηκαν πολλές και, όπως προκύπτει από τα στοιχεία, σημαντικές διεργασίες στην Πατρινή κοινωνία. Το 1878, ο μέσος όρος του ποσού που δήλωναν ετησίως μειώθηκε και προσέγγισε τις 2.330 δρχ., καθώς ο αριθμός των καταγεγραμμένων προσώπων αυξήθηκε πολύ. Οι «κτηματίες», επί της συνολικής αξίας προσέγγισαν σε ποσοστό το 29,89%, ενώ επί του αριθμού των καταγεγραμμένων το 29,95%, δείχνοντας εκ νέου αυξητικές τάσεις. Αυτή τη φορά όμως, παρατηρήθηκε μεγάλη μείωση στο επάγγελμα του «εμπόρου», καθώς επί της συνολικής αξίας του καταλόγου μόνο το 30,29% αντιστοιχούσε στο ποσοστό των «εμπόρων» και επί του αριθμού των καταγεγραμμένων προσώπων μόλις το 26,57%. Τα εισοδήματα εξάλλου παρουσίαζαν αρκετά μεγάλη μείωση. Έτσι, οι «κτηματίες» κατέγραφαν μ.ο. εισοδήματος τις 2.238 δρχ., ενώ οι «έμποροι» 2657 δρχ., σ' αντίθεση με τους «δικηγόρους» που παρουσίαζαν μικρή άνοδο, αγγίζοντας τις 2491 δρχ. (Πίνακας 1). Στην ίδια καταγραφή, νέα επαγγέλματα εμφανίζονται και πάλι να διεκδικούν μερίδιο από το συνολικό κεφάλαιο της κοινωνίας, μέλη του ανώτερου διοικητικού προσωπικού, υπάλληλοι, διευθυντές τραπεζών, δικηγόροι, συμβολαιογράφοι, διευθυντές εταιρειών. Πρόκειται για επαγγέλματα καθαρά αστικού

⁶⁵ Ίσως παρόμοιοι λόγοι να αποτέλεσαν την αιτία αλλαγής επαγγελματικού προσανατολισμού του δικηγόρου Γ. Σωτηριάδη, ώστε να στραφεί ενεργά στην ιδιοκτησία γης και να γίνει κτηματίας.

χαρακτήρα, που προϋπέθεταν υψηλό μορφωτικό επίπεδο, και απέφεραν σημαντικά εισοδήματα, αφού σχετιζόνταν με σημαντικές λειτουργίες της πόλης.

Πέρα από τα τρία ξεχωριστά και βασικά επαγγέλματα της πόλης, στα οποία αναφερθήκαμε αναλυτικά προηγουμένως, επιχειρήσαμε να συστήσουμε ευρύτερες κατηγορίες επαγγελμάτων, προκειμένου να σχηματίσουμε ακριβέστερη εικόνα σχετικά με τις τάσεις των επαγγελμάτων μέσα στην κοινωνία. Έτσι, επειδή τα επαγγέλματα του εμπορικού κόσμου κάλυπταν ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων, εντάξαμε σε αυτήν την κατηγορία τα επαγγέλματα του «εμπόρου», του «εμπορομεσίτη», του «τοκιστή» και του «τραπεζίτη». Εάν στο συνολικό αυτό ποσό εντάξουμε και τους εμπόρους, τότε, ο μέσος όρος εισοδήματος στρογγυλοποιείται προς τα κάτω, φτάνοντας το επίσης υψηλό ποσό των 6.161 δρχ. Ο συνολικός μέσος όρος ετήσιων εσόδων σε αυτήν την κατηγορία, χωρίς τους εμπόρους, παρουσιάζεται πολύ υψηλός, καθώς φτάνει το εντυπωσιακό ποσό των 6.833 δρχ. Έχει αξία να σημειωθεί ωστόσο, ότι σε ορισμένα από αυτά τα επαγγέλματα έχουμε πολύ λίγες καταγραφές με πολύ υψηλά εισοδήματα που επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τους μέσους δείκτες. Έτσι, ο μοναδικός «τοκιστής» ή ο μοναδικός «τραπεζίτης» καταγράφουν πολύ υψηλά εισοδήματα, καθώς ο πρώτος σημειώνει ένα ποσό ύψους 10.000 δρχ. ετησίως, ενώ ο δεύτερος 8.000 δρχ. αντίστοιχα. Τα κεφάλαια αυτού του ευρύτερου τομέα δραστηριοτήτων της πόλης πολλαπλασιάζονται, αλλά διανέμονται πλέον και σε πολύ περισσότερους. Το μικρότερο ποσοστό εισοδήματος σε αυτήν την κατηγορία επαγγελμάτων σημειώνει το επάγγελμα του «εμπορομεσίτη», που δήλωνε ετήσιο εισόδημα ύψους 2.167 δρχ.

Παράλληλα στον κατάλογο, συστήσαμε μια κατηγορία επαγγελμάτων που ονομάσαμε «ελεύθερα επαγγέλματα» και σε αυτήν εντάξαμε τους «δικηγόρους», τους «ιατρούς», τους «συμβολαιογράφους», τους «αρχιτέκτονες», τους «μηχανικούς» τους «εργολάβους», και τους «υποθηκοφύλακες». Και σε αυτήν την περίπτωση, τα έσοδα των επαγγελμάτων, εκτός του δικηγόρου, παρουσιάζονται ιδιαίτερα υψηλά. Τα επαγγέλματα του «υποθηκοφύλακα», του «αρχιτέ-

κτονα», του «μηχανικού» και του «εργολάβου», καταγράφονται για πρώτη φορά στα 1878. Στο πλαίσιο αυτής της ευρείας κατηγορίας, τα υψηλότερα ετήσια εισοδήματα κατέγραφαν τα επαγγέλματα του υποθηκοφύλακα (4.000 δρχ.), του συμβολαιογράφου (2.650 δρχ.), του δικηγόρου (2.600 δρχ.), και του εργολάβου (2.500 δρχ.) (Πίνακας 4).

Μια τρίτη κατηγορία που φτιάξαμε, αφορούσε αυτό που προσδιορίσαμε ως «άνωτερο υπαλληλικό προσωπικό της πόλης». Σε αυτήν, εντάξαμε τα επαγγέλματα του γραμματέα του δημάρχου ή του επάρχου, τους υπαλλήλους της ΕΤΕ και των υπολοίπων τραπεζών, αλλά και τους δικαστικούς υπαλλήλους. Οι δύο τελευταίες κατηγορίες επαγγελμάτων εμφανίζονται στην κοινωνία της πόλης το τελευταίο διάστημα, καθώς η κοινωνία της οργανώνεται διοικητικά και οικονομικά, αποκτά θεσμούς, διοικητικά κέντρα, δικαστήρια· οι φορείς τους συνιστούν ένα σημαντικό τμήμα της κοινωνίας τόσο στο επίπεδο του ποσοστού συμμετοχής στους καταλόγους, όσο και στις οικονομικές τους απολαβές. Ο μέσος όρος ετήσιου εισοδήματος για παράδειγμα, που κατέγραφε το ανώτερο υπαλληλικό προσωπικό, προσέγγιζε τα ποσά των άλλων βασικών επαγγελμάτων αγγίζοντας το ποσό των 2.961 δρχ. Πρόκειται επομένως για επαγγέλματα με αξιολογα έσοδα αλλά και ανάλογο κύρος. Το υψηλότερο ετήσιο εισόδημα ύψους, 3.400 δρχ., καταγράφεται από τον γραμματέα του δημάρχου, ενώ εξίσου σημαντικές απολαβές διατηρούσαν και οι υπάλληλοι της Εθνικής Τράπεζας, ύψους 3.000 δρχ. Αντίστοιχα υψηλά ετήσια εισοδήματα κατέγραφαν οι δικαστικοί υπάλληλοι, αλλά και οι ταμίες άλλων τραπεζών. Η πλειονότητα βέβαια αυτών των επαγγελμάτων εμφανίζεται με μεγαλύτερη συχνότητα, όσο πλησιάζουμε προς το τέλος του αιώνα.

Ωστόσο, δεν φαίνεται να ισχύει το ίδιο και στην περίπτωση των επαγγελμάτων που σχετίζονταν με τον τομέα της εκπαίδευσης. Τα έσοδα, για παράδειγμα του «διδασκάλου», δεν υπερέβαιναν το ποσό των 1.775 δρχ., επομένως για μεγάλο διάστημα, παρέμεναν ιδιαίτερα χαμηλά. Ο μέσος όρος ετήσιων εσόδων σχετικά με τα επαγγέλματα της εκπαίδευσης προσέγγιζε το αριετά υ-

ψηλό ποσό των 2.484 δρχ. Η αρκετά μεγάλη διακύμανση των εσόδων σε αυτόν τον επαγγελματικό κλάδο, ίσως σχετίζεται με την αβεβαιότητα που υπήρχε σε μια κοινωνία που τώρα έθετε τις βάσεις για τη διαμόρφωση και του εκπαιδευτικού της προσανατολισμού.

Πολύ χαμηλότερα επίσης εισοδήματα σημείωναν τα επαγγέλματα του πρωτογενούς τομέα και στους τέσσερις καταλόγους που εξετάζουμε. Σε αυτήν την κατηγορία εντάσσονταν τα επαγγέλματα του «γεωργοκτηματία», του «γεωργού» και του «γεωργοποιμένα». Τα έσοδα από αυτά τα επαγγέλματα ήταν τα χαμηλότερα, σε σχέση με όλα τα υπόλοιπα που καταγράφονται. Βέβαια, ο αριθμός των «γεωργών» και των «γεωργοκτηματιών» που εγγράφονται στους καταλόγους, ανταποκρίνεται σε ένα πολύ μικρό τμήμα του συνολικού γεωργικού πληθυσμού, και μάλιστα του εισοδηματικά ανώτερου της χώρας. Ο συνολικός μέσος όρος ετήσιου εισοδήματος των τριών επαγγελμάτων αγγίζει τις 1.000 δρχ. Το επάγγελμα του γεωργού καταγράφεται μόνο στον κατάλογο του 1858, με δύο μόλις εξαιρέσεις που δήλωσαν το επάγγελμα του γεωργού—σε αυτούς του 1866 και του 1878, ενώ ως «γεωργοκτηματίες» καταγράφονται σε εκείνον του 1851. Ουσιαστικές διαφοροποιήσεις ενυπάρχουν και στη σύγκριση αυτών των επαγγελμάτων μεταξύ τους, καθώς φαίνεται ότι οι διαφορές στις οικονομικές τους αποδόσεις περιγράφουν διαφορετικές κοινωνικές συνθήκες. Χαρακτηριστικά, ο μέσος όρος των εσόδων ενός «γεωργού» πλησίαζε τις 1.142 δρχ., ενώ ενός «γεωργοκτηματία», τις 556 δρχ. Άλλα επαγγέλματα πια έχουν αντικαταστήσει την παρουσία των «γεωργών» στους καταλόγους ενόρκιων, τα οποία κυρίως σχετιζόνταν με τις αστικές λειτουργίες της πόλης. Τα επαγγέλματα του «γεωργού» και του «γεωργοκτηματία» της προηγούμενης περιόδου, αυτή τη φορά έχουν αντικατασταθεί από επαγγέλματα που καταγράφουν πολύ ψηλότερα εισοδήματα. Παρ' όλα αυτά, η μείωση του αριθμού του γεωργικού πληθυσμού, όπως εμφανίζεται στους καταλόγους δεν σημαίνει ότι μειωνόταν και ο αριθμός των εκτός πόλης καταγεγραμμένων πολιτών. Το 1851, καταγράφηκε εκτός της πόλης μόλις το 7,32%, ενώ το 1858 το ποσοστό μειώθηκε και άλλο,

φτάνοντας το 5,23%. Από το 1866 όμως, παρατηρήθηκε σημαντική αύξηση στο ποσοστό των εκτός πόλης καταγεγραμμένων (9,02%), ενώ και στον επόμενο κατάλογο ανέβηκε στο 13,63% του συνολικού αριθμού. (Πίνακας 14).

Η κοινωνία αυτής της περιόδου χαρακτηρίζεται από έντονα στοιχεία κινητικότητας, καθώς άνθρωποι εκμεταλλεύονται καταστάσεις και ανεβαίνουν στην κοινωνική κλίμακα, αλλάζουν θέση ή και επαγγελματικό χώρο γρήγορα, ενώ μπορούν εξίσου εύκολα να ακολουθήσουν άλλους τομείς συναφείς με την προηγούμενη επαγγελματική τους καριέρα. Η κοινωνική αναπαραγωγή όμως αλλά και η κυριαρχία που επιδιώκεται συνεχώς και προβάλλεται ως ανάγκη και από τους ίδιους, δεν επιτυγχάνεται εύκολα.

Επιλέξαμε μια σειρά από οικογένειες επιφανών παραγόντων της πόλης, προκειμένου να δούμε την εξέλιξη των μελών τους με επίκεντρο τα στοιχεία που προκύπτουν από τους καταλόγους ενόρκων και τους πιστωτικούς καταλόγους για την περίοδο που μελετάμε. Θα ξεινήσουμε με δύο οικογένειες που κινούνται σε διαφορετικές πορείες, από τη μία τους Παπαδιαμαντόπουλους και από την άλλη τους Γερούσηδες. Η αστάθεια και η αδυναμία των μελών της οικογένειας Παπαδιαμαντόπουλου να προβούν σε νέα επενδυτικά σχέδια, εικόνα που εντοπίσαμε ήδη σε προηγούμενο κεφάλαιο, επιβεβαιώνεται και από τα στοιχεία του καταλόγου. Στην ίδια περίοδο, ο Παναγιώτης άλλοτε, δηλώνεται ως «έμπορος», άλλοτε ως «κτηματίας» και άλλοτε ως «υποθηκοφύλακας». Στους καταλόγους εκτός από τον ίδιο, συναντάμε και τον αδελφό του Αναστάσιο, υπό την ιδιότητα του «κτηματία» με πολύ χαμηλότερο ετήσιο εισόδημα, μόλις 1.000 δραχ. Η απουσία των άλλων μελών της οικογένειας από τους καταλόγους, φανερώνει ακριβώς τα όρια δράσης και την ουσιαστική τους αδυναμία να επιβεβαιώσουν την πρότερη εξέχουσα οικονομική τους παρουσία. Η παρουσία της οικογένειας που αντιπροσωπεύει τον σημαντικό εμπορικό οίκο των Παπαδιαμαντόπουλων στο νεοελληνικό κράτος, εξαντλείται στο πρόσωπο του Παναγιώτη. Μέσα από τα στοιχεία των καταλόγων, επιβεβαιώνεται η εικόνα για την αρχική συμμετοχή του Π. Παπαδιαμαντόπουλου στην ανώτερη ιεραρχία της

οικονομικής ζωής του τόπου και με τη σταδιακή αποδυνάμωσή του αργότερα. Είναι χαρακτηριστικό ότι στα 1851, δήλωνε ετήσιο εισόδημα 15.000 δρχ. υπό την ιδιότητα του «κτηματία», ενώ στην επόμενη καταγραφή (1858) το ετήσιο εισόδημά του μειώθηκε ξαφνικά κατά 10.000 δρχ.: στην καταγραφή του 1866, αύξησε τα έσοδά του κοντά στα προηγούμενα περιθώρια εσόδων και η αξία της ακίνητης περιουσίας του προσέγγισε τις 100.000 δρχ., ενώ στα 1878, οι οικονομικοί δείκτες μειώθηκαν απότομα, καθώς τόσο η αξία ακίνητης περιουσίας υπολογίζεται στις 80.000 δρχ., αλλά και το ετήσιο εισόδημά του πέφτει σημαντικά, αγγίζοντας τις 4.000 δρχ. Στους Πιστωτικούς καταλόγους της ΕΤΕ, εμφανίζονται και τα αδέρφια, Παναγιώτης και Αναστάσιος. Ο Παναγιώτης το 1872, είχε πιστωτικό όριο ύψους 4.000 δρχ., το οποίο λίγο αργότερα, μειώθηκε στις 2.500 δρχ., ενώ την ίδια περίοδο, ο Αναστάσιος παρουσιάζει πολύ μικρότερα πιστωτικά όρια.

Η οικογένεια Γερούση παρουσιάζει τελείως διαφορετική εικόνα από τον οίκο Παπαδιαμαντόπουλου. Τα τρία αδέρφια και ο θείος τους εντοπίζονται σχεδόν σε όλους τους καταλόγους ενόρκων. Η μακρόχρονη παρουσία τους στα οικονομικά πράγματα της πόλης και η δραστηριότητά τους δείχνει την ικανότητα των μελών της οικογένειας να διασφαλίσουν το ρόλο τους στο οικονομικό και κοινωνικό προσκήνιο σε βάθος χρόνου. Εκτός των τριών προσώπων που αναφέραμε, καταγράφονται ακόμα οι γιοι του Εμμανουήλ, Περικλής και Θεμιστοκλής, όπως και ο γιος του Κωνσταντίνου, Ιωάννης. Όλοι δηλώνουν το επάγγελμα του «εμπόρου» και σημειώνουν αξιοσημείωτα ποσά, τόσο σχετικά με την ακίνητη περιουσία τους, όσο και για τα ετήσια έσοδά τους. Αυτό ακριβώς δείχνει ότι όλοι τους κινούνται στην λογική αναπαραγωγής της οικονομικής τους βάσης. Την πιο μεγάλη ακίνητη περιουσία παρουσιάζει ο Σωτήριος Γερούσης (ύψους 150.000 δρχ.), ενώ σημαντικά περιουσιακά στοιχεία δηλώνουν επίσης και οι Εμμανουήλ και Περικλής Γερούσης (60.000 δρχ. και 80.000 δρχ. αντίστοιχα). Η οικογένεια των εμπόρων Γερούση δηλώνει εξίσου υψηλά ετήσια εισοδήματα, με σημαντικότερα αυτά του Θεμιστοκλή, ύψους 10.000

δρχ. και του Σωτηρίου, ύψους 15.000 δρχ. Η δυναμική της οικογένειας αντικατοπτρίζεται εξίσου και στα στοιχεία που προέκυψαν από τη μελέτη των πιστωτικών καταλόγων, που δείχνουν ότι με το πέρασμα των ετών αν και τα πιστωτικά όρια για τα μέλη της μειώνονταν, ωστόσο παρέμεναν υψηλά σε σχέση με αυτά των υπολοίπων. Ο Κωνσταντίνος Γερούσης στα 1848, είχε όριο 75.000 δρχ., ενώ το 1867, 50.000 δρχ. Την επόμενη δεκαετία, στα 1880, το όριο μειώθηκε ακόμα περισσότερο, φτάνοντας τις 1.000 δρχ. Σε αντίθεση με τον αδελφό του, ο Εμμανουήλ συνέχισε να έχει υψηλό πιστωτικό όριο και στα 1880, άγγιζε τις 10.000 δρχ. Το 1866, πολύ μεγάλο πιστωτικό όριο σημείωνε η εταιρεία Ιωάννη και Λεωνίδα Γερούση, απογόνων του Κωνσταντίνου.⁶⁶ Η μείωση των ορίων για τον Κωνσταντίνο, με την ταυτόχρονη αύξηση των ορίων για τα παιδιά του, ίσως σήμαινε τη μεταφορά ποσών προς τα νέα μέλη της οικογένειας. Πρόκειται πάντως για μια οικογένεια που από τη στιγμή της έλευσής της στην πόλη, πολύ σύντομα κατάφερε να δικτυωθεί οικονομικά και να σταθεροποιηθεί στην πρώτη κλίμακα του ανώτερου κοινωνικού σώματος, χωρίς να αντιμετωπίσει ιδιαίτερα προβλήματα προσαρμογής. (Πίνακας 5).

Όλα αυτά τα χρόνια, το υψηλότερο εισόδημα στο σύνολο (2.053 προσώπων) των καταγεγραμμένων προσώπων των ενόρκων, παρουσιάζει ο Θεόφραστος Χαιρέτης, ο οποίος δηλώνεται στον κατάλογο ενόρκων του 1866, υπό την ιδιότητα του διευθυντή του υποκαταστήματος της Εθνικής Τράπεζας, με το ετήσιο εισόδημα του να φτάνει το ποσό των 60.000 δρχ. Η επαγγελματική θέση του διευθυντή της Τράπεζας, πέρα από την όποια ηθική καταξίωση παρείχε στον κάτοχό της, πρόσφερε επιπλέον πολύ υψηλά εισοδήματα. Μετά τον Χαιρέτη, ακολουθούν μια σειρά από επιφανή μέλη της πατρικής κοινωνίας, τα οποία επίσης εντάσσονται στα υψηλότερα κλιμάκια της κοινωνικής πυραμίδας και υπερέβαιναν ετησίως τις 10.000 δρχ. Είναι επίσης αξιοσημείωτο, ότι ετήσιο

⁶⁶ Από τους πιστωτικούς καταλόγους απουσιάζουν περιέργως, ονομαστικά δύο πρόσωπα της οικογένειας, οι Θεμιστοκλής και Περικλής Γερούσης. Ο δεύτερος υποψήφιος Δήμαρχος της πόλης στα 1871.

εισόδημα, ανώτερο ή ίσο των 20.000 δραχ., παρουσιάζουν μόλις έξι πρόσωπα στο σύνολο των καταλόγων· εκτός του Θεόφραστου Χαιρέτη, την ανώτατη αυτή κατηγορία συγκροτούν ο δικηγόρος Πυθαγόρας Ζώρας με ετήσιο εισόδημα 20.000 δραχ., οι κτηματίες Νικόλαος Πατρινός και ο Πολυχρόνης Πολυχρονόπουλος με εισόδημα 30.000 δραχ., και οι έμποροι Αναγνώστης Πετσάλης με 30.000 δραχ., και Παντολέων Φακίρης με εισόδημα 30.000 δραχ.

8. Το πολιτικό προσωπικό της πόλης

Ένα ερώτημα που θα μας απασχολήσει, σχετίζεται με την πολιτική έκφραση της οικονομικής ισχύος που διακρίναμε σε αρκετά πρόσωπα της πόλης. Επίσης, θα συζητήσουμε εάν η οικονομική και κοινωνική ανισότητα που παρατηρήσαμε στους καταλόγους ενόρκων, εκδηλώνεται και στο πολιτικό πεδίο. Εάν συσχετίσουμε τους τέσσερις διαφορετικούς πίνακες, δηλαδή τον πίνακα που περιλαμβάνει τους δημάρχους της πόλης, εκείνον με τους βουλευτές της πόλης του 19^{ου} αιώνα, και αυτούς με τους καταλόγους ενόρκων και τους πιστωτικούς καταλόγους (Πίνακες 5 και 6), μπορεί να καταδειχθεί με ακόμα μεγαλύτερη σαφήνεια η σύνδεση αυτών των δύο διαφορετικών, καταρχάς, ζητημάτων. Τα στοιχεία αυτά συνοδεύονται από πλήθος αναφορών και πληροφοριών που αφορούν την πολιτική και οικονομική δράση των ανθρώπων, ενώ θα πλαισιωθούν με στοιχεία βιογραφικού χαρακτήρα, προκειμένου να διαμορφωθεί μια όσο το δυνατόν πιο πλήρης εικόνα των ανθρώπων που συγκρότησαν το πολιτικό δυναμικό της περιοχής στο 19^ο αιώνα. Όλες αυτές οι πληροφορίες προέρχονται από ένα πλούσιο υλικό πρωτογενών και δευτερογενών πηγών, οι οποίες μας παρέχουν τη δυνατότητα να σκιαγραφήσουμε με πειστικό τρόπο τα πρόσωπα της περιόδου. Πολύτιμη συμβολή σε αυτήν την προσπάθεια, μας παρείχαν μελέτες και έργα, όπως το δίτομο *Λεξικό των Πατρών* του Κ. Τριανταφύλλου, του Χ. Μούλλια, τοπικού λόγιου της πόλης, με τίτλο: *Το λιμάνι της σταφίδας*,⁶⁷ το

⁶⁷ Χ. Μούλλιας, *Το λιμάνι της σταφίδας, 1828-1900*, Πάτρα 2000.

τετράτομο έργο του Β. Λάζαρη με τίτλο: *Πολιτική Ιστορία της Πάτρας*,⁶⁸ αλλά και πολλά άλλα κείμενα, αρχειακά έγγραφα, άρθρα σε περιοδικά και εφημερίδες, επικήδειοι λόγοι προς τιμή των εκλιπόντων ανδρών, από τα οποία αντλούμε στοιχεία βιογραφικού κυρίως χαρακτηρισήρα.

Η εξουσία στο επίπεδο του δήμου αποτέλεσε μια καίρια πολιτική διαδικασία, ιδιαίτερα σημαντική για την εξέλιξη των πολιτικών πραγμάτων στον 19^ο αιώνα και η οποία μέχρι σήμερα, έχει ελάχιστα φωτιστεί και αξιοποιηθεί με επιστημονικό τρόπο από τη σύγχρονη ιστορική έρευνα. Όλα τα πρόσωπα που κατέλαβαν θέση του δημάρχου⁶⁹ της πόλης ανήκαν στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας. Πάντως, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, παρουσιάζονται οικογένειες με διάρκεια και παρουσία στο χρόνο και οικογένειες που απουσιάζουν από τέτοιου είδους πηγές. Χαρακτηριστικά παραδείγματα απουσίας από τους καταλόγους ενόρκων είναι ο Μπενιζέλος Ρούφος (εκτός μιας αναφοράς στα 1851), και ο Παναγιώτης Ρουπακιώτης.

Ο Παναγιώτης Ρουπακιώτης, «κτηματίας» στο επάγγελμα, ανέλαβε το δημαρχιακό θώκο και διατηρήθηκε σε αυτόν για λίγους μόνο μήνες.⁷⁰ Ένα άλλο, λιγότερο αναγνωρίσιμο σε εμάς πρόσωπο ανάμεσα στους δημοτικούς άρ-

⁶⁸ Β. Λάζαρης, *Πολιτική Ιστορία της Πάτρας*, τόμοι 4, Πάτρα 1986. Τα προβλήματα που παρουσιάζουν αυτά τα βιβλία εντοπίζονται ακριβώς στο ότι ενώ περιλαμβάνει πλήθος ουσιαστικών στοιχείων και πληροφοριών ιδιαίτερα χρήσιμων για το μελετητή, δεν υπάρχει βιβλιογραφία και επομένως λείπει η ουσιαστική τεκμηρίωση του υλικού αυτού.

⁶⁹ Σύμφωνα με τις διατάξεις της νομοθεσίας του 1834, δικαίωμα ψήφου ή δικαίωμα εκλογής στις Δημοτικές εκλογές στο επίπεδο του δημοτικού συμβούλου, είχαν οι άνδρες από είκοσι πέντε ετών και άνω, με την προϋπόθεση ότι ζούσαν ανεξάρτητα και είχαν μόνιμη διαμονή στο Δήμο. Η εκλογή τους όμως δεν διεξαγόταν από το σύνολο των πολιτών του δήμου αλλά από ένα σώμα συγκεκριμένο, που οριζόταν με βάση τις φορολογικές του αποδόσεις και ειδικότερα το ύψος των άμεσων φόρων. Στην περίπτωση όμως του αξιώματος του δημάρχου, αυτός διοριζόταν από τον Νομάρχη. Για πρώτη φορά εκλέχτηκαν δήμαρχοι από το σύνολο του πληθυσμού του δήμου στα 1864, όταν η νομοθεσία άλλαξε.

⁷⁰ Βλ. *Αναθεωρηθείς Εκλογικό Κατάλογο 1874*, Αθήνα χ.χ. και Πίνακας δημάρχων με ετήσια εισοδήματα και αξίες ακίνητης περιουσίας.

χοντες της πόλης, υπήρξε ο Κωνσταντίνος Σικουρλέτης (1836-1888), ο οποίος ανέλαβε το δημαρχιακό αξίωμα στα 1847, και εμφανίστηκε, για πρώτη και τελευταία φορά, στους καταλόγους ενόρκιων το 1858, δηλώνοντας το επάγγελμα του «κτηματία» και το ιδιαίτερα υψηλό ετήσιο εισόδημα των 5.000 δρχ. Οι πληροφορίες γύρω από το πρόσωπό του μας είναι ελάχιστες, και το μόνο που γνωρίζουμε είναι ότι απεβίωσε στα 1887.⁷¹

Όλα τα υπόλοιπα πρόσωπα ανήκαν στην οικονομική ελίτ της περιοχής και διατηρήθηκαν σε αυτήν για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα. Η ανάδειξη του Ιωάννη Ζαΐμη (1797-1882) στα 1836 σε δήμαρχο της πόλης, σήμανε ουσιαστικά τη λήξη της θητείας του θεσμού των δημογερόντων. Ο Ιωάννης Ζαΐμης, και στους τρεις καταλόγους στους οποίους εντοπίζεται, δήλωσε το επάγγελμα του «κτηματία» και κατέγραφε ετήσιο εισόδημα της τάξης των 8.000 δρχ., ενώ το 1866, δήλωνε αξία ακίνητης περιουσίας 100.000 δρχ. Πρόκειται για το μέλος της γνωστής και δημοφιλούς στην περιοχή πολιτικής οικογένειας των Ζαΐμηδων, με καταγωγή την Κερπίνη των Καλαβρύτων. Ήταν γιος του Ασημάκη Ζαΐμη και συγγένεψε με την οικογένεια Ρούφου, μια από τις εξίσου σημαντικές πολιτικές οικογένειες, όταν παντρεύτηκε την Αγγελική Κανακάρη, αδελφή του Μπενιζέλου Ρούφου. Εκτός της πολιτικής του δράσης, υπήρξε σημαντικός γαιοκτήμονας ενώ έδρασε κατά τη διάρκεια της επανάστασης ως στρατιωτικός για μεγάλο διάστημα. Στην πορεία των χρόνων, διαδραμάτισε επίσης πρωταγωνιστικό ρόλο σε διάφορες πρωτοβουλίες για τη διάδοση της σταφίδας και την επέκταση της κατανάλωσής της σε νέες αγορές.⁷² Συμμετείχε ενεργά στην «*Εταιρεία των Σταφιδοφίλων*», στην οποία ανέλαβε χρέη προέδρου και ο Π. Χαλικιόπουλος, ενώ μέλη της μεταξύ άλλων ήταν οι κτηματίες Μπενιζέλος Ρούφος, Περικλής Καλαμογδάρτης και Κωνσταντίνος Θεοχάρης, όπως και οι έμποροι Λάμπρος Γεωργακόπουλος και Θεόδωρος Κρεμμύδης.

⁷¹ Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, τ. Β', σ. 1866.

⁷² Βλ. εφημ. *Μίνως*, 23 Οκτ. 1859.

Στους καταλόγους εμφανίζονται πολλά πρόσωπα της οικογένειας Ζαΐμη και καλύπτουν όλο το χρονικό εύρος της περιόδου που εξετάζουμε. Έχουμε την παρουσία της παλαιάς γενιάς των πρώην προκριτών, όπως του Ιωάννη ή του Παναγιώτη Ζαΐμη, οι οποίοι σε μεγάλη ηλικία καταγράφονται στους ενόρκους ως «κτηματίες» και δηλώνουν ιδιαίτερα υψηλά εισοδήματα. Στις επόμενες καταγραφές, εμφανίζονται και οι απόγονοί τους, είτε με την ίδια επαγγελματική ιδιότητα, αυτή δηλαδή του «κτηματία», είτε με άλλη, όπως συνέβη χαρακτηριστικά στην περίπτωση του ιατρού Θεόδωρου Ζαΐμη, με ετήσιο εισόδημα 2.000 δραχ. Ανάμεσά τους, ξεχωρίζει ο «κτηματίας» Θρασύβουλος Ζαΐμης, Πρωθυπουργός της χώρας στα 1847, με πολύ υψηλά εισοδήματα και μεγάλη αξία ακινητης περιουσίας. Είναι ενδιαφέρουσα η οικονομική εξέλιξη ορισμένων προσώπων, όπως του προαναφερθέντος, που στα 1851 δήλωνε ετήσιο εισόδημα μόλις 1.000 δραχ., και στο μεθεπόμενο κατάλογο τα έσοδά του είχαν πολλαπλασιαστεί σε 10.000 δραχ. Στο διάστημα αυτών των τριάντα περίπου ετών, βλέποντας τις οικονομικές αλλαγές που παρουσιάζουν ορισμένα από τα πρόσωπα αυτά, μπορεί κανείς να υποθέσει τις διαφορετικές πορείες, τις δραστηριότητες και τις επιλογές τους, που άλλοτε στέφονται με επιτυχία και άλλοτε με αποτυχία. Ενώ στους καταλόγους ενόρκων οι Ζαΐμηδες παρουσιάζουν μια συνεχή παρουσία, απουσιάζουν παντελώς απουσιάζουν από τους πιστωτικούς καταλόγους. Έτσι τα μέλη των παραπάνω οικογενειών εμφανίζονται να είναι προσκολλημένοι στις προεπαναστατικές λογικές επένδυσης και κοινωνικής παρουσίας και να μην εμπλέκονται σε νέα πεδία δράσης. Το ίδιο βέβαια δεν ισχύει στην περίπτωση της οικογένειας Καλαμογδάρη που μέλη της δεν εμφανίζονται στους καταλόγους ενόρκων. Η καταγραφή τους επομένως δεν αποτελεί ασφαλές κριτήριο οικονομικής ευμάρειας ή όχι απλά έναν δείκτη οικονομικής δυνατότητας.

Αντίστοιχα υψηλά εισοδήματα κατέγραψε στους καταλόγους ενόρκων και ο επόμενος δήμαρχος της πόλης, επίσης προερχόμενος από ισχυρή οικογένεια προκριτών, ο «έμπορος» και «κτηματίας» στο επάγγελμα, Ιωάννης

Μπουκαούρης (απεβίωσε το 1852).⁷³ Ο Ιωάννης, γιος του Παναγιώτη, έγινε δήμαρχος στην πόλη στις 26 Ιουν. 1837 και διατηρήθηκε στη θέση αυτή, έως το 1841. Αρνήθηκε μάλιστα δημόσια να λάβει χρήματα από την πολιτεία για το μισθό του, τον οποίο και προσέφερε για φιλανθρωπικούς λόγους στο δημόσιο ταμείο.⁷⁴ Είχε επίσης εκλεγεί πληρεξούσιος στην Α' Συνταγματική Εθνοσυνέλευση. Υπήρξε παλαιός, ευκατάστατος έμπορος της πόλης. Ο Όθωνας τον τίμησε με ξεχωριστό τρόπο, απονέμοντάς του τον Σταυρό του Σωτήρος, όπως έκανε σε οχτώ ακόμα μεγαλεμπόρους της πόλης, ως ένδειξη τιμής εκ μέρους της μοναρχίας για τις φιλομοναρχικές τους διαθέσεις. Οι άλλοι «φιλομοναρχικοί» κτηματίες που παρασημοφόρησε ο Όθωνας, ήταν οι Σωτήριος Γερούσης, Δημήτριος Γιαννόπουλος, Διονύσιος Μαλτέζος, Θεόδωρος Τζίνης, Παναγιώτης Παπαδιαμαντόπουλος, Παναγιώτης Πατρινός, Σίδερης Πράτσικας και Χριστόδουλος Τσεριστιάνος.⁷⁵ Ο Ιωάννης Μπουκαούρης εμφανίστηκε σε δύο περιπτώσεις στους πιστωτικούς καταλόγους, καταγράφοντας το πιστωτικό όριο των 12.000 δρχ. Έχουμε όμως και δύο ακόμα παρουσίες του από κοινού με τον αδελφό του Γεώργιο, με όριο αντίστοιχα τις 15.000 και 10.000 δρχ.⁷⁶

⁷³ Και εδώ παρατηρείται πολύ μεγάλη σύγχυση ανάμεσα στις έννοιες του εμπόρου και κτηματία, καθώς πολλοί μελετητές τον αναφέρουν άλλοτε ως κτηματία και άλλοτε ως έμπορο. Η σύγχυση ανάμεσα στους όρους αποτελεί πράγματι δυσεπίλυτο πρόβλημα, αφού οι δύο επαγγελματικές ιδιότητες σε πολλά επίπεδα ταυτίζονται και αλληλοσυμπληρώνονται.

⁷⁴ Εφημ. *Ηχώ των Επαρχιών*, 24 Ιουν. 1843.

⁷⁵ Η άφιξη του Όθωνα στην πόλη πραγματοποιήθηκε στις 14 Οκτ. 1857, και η Δημοτική Αρχή με επικεφαλής το Μπενιζέλο Ρούφο του επιφύλαξε θερμή υποδοχή. Η κίνηση αυτή δεν βασιζόταν απαραίτητα στα ευνοϊκά αισθήματα που έτρεφαν οι κτηματίες και οι έμποροι προς τον μονάρχη, αλλά εντασσόταν στα αισθήματα ευγενείας απέναντί του και την ανάγκη να ειδηλώσουν το σεβασμό τους ως μέλη του δημοτικού συμβουλίου της πόλης. Μάλιστα, η γιορτή προς τιμή της έλευσης του Όθωνα έλαβε χώρα στη μεγαλοπρεπή οικία του αντιοθωνιστή Δ. Μοσπινιώτη.

⁷⁶ Σημαντική πολιτική παρουσία είχε και ο Αριστείδης Μπουκαούρης (1829-1875), λοχαγός της φρουράς της πόλης, ο οποίος εκλέχθηκε βουλευτής του νομού σε τρεις διαφορετικές εκλογικές περιόδους, 1862, 1865 και 1873, αν και δεν εμφανίζεται στους καταλόγους ενόρκων.

Ο Ανδρέας Χ. Λόντος (1811-1881) αποτέλεσε μια ακόμη εξέχουσα προσωπικότητα της πόλης και σημαντικό ταυτόχρονα οικονομικό παράγοντά της. Υπήρξε γιος του Χριστόδουλου Λόντου, και ξάδερφος του Ανδρέα Σ. Λόντου. Στις 6 Μαΐου 1841, ενώ κατείχε ήδη θέση δημοτικού συμβούλου, εκλέχθηκε δήμαρχος της πόλης, ύστερα από καταγγελία για νόθευση του εκλογικού αποτελέσματος εις μέρους των ανακτόρων, αντικαθιστώντας τον Αντώνη Καλαμογδάρη, λόγω της αντιοθωνικής προπαγάνδας του τελευταίου. Μετά την ανάληψη του δημαρχιακού αξιώματος, η θητεία του διήρκεσε δύο πλέον χρόνια. Αφού εγκατέλειψε τη δημοτική εξουσία, εκλέχθηκε δύο ακόμη φορές πληρεξούσιος της Εθνοσυνέλευσης (1843) και ύστερα ανέλαβε σημαντικά αξιώματα και υπουργικούς τομείς. Διετέλεσε Υπουργός Εσωτερικών δύο φορές, το 1863, σε δύο βραχύβιες κυβερνήσεις, στην κυβέρνηση Ζηνόβιου Βάλβη και στην κυβέρνηση Μπενιζέλου Ρούφου. Δύο φορές επίσης ανέλαβε και το Υπουργείο Δικαιοσύνης, το 1844, στην κυβέρνηση Μαυροκορδάτου και το 1865, στην κυβέρνηση Κανάρη. Τέλος, διετέλεσε και Υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως στην κυβέρνηση Κανάρη του ίδιου έτους. Αν και αντιπολιτευτήκε τον Όθωνα, απέφυγε την ενεργό ανάμειξη στις «συνωμοτικές» κινήσεις που προηγήθηκαν της εξέγερσης του Οκτωβρίου του 1862. Αμέσως μετά την έξωση του βασιλιά, συμμετείχε ενεργά στις πολιτικές εξελίξεις, μέσα από τον, θεωρούμενο ως συντηρητικό, κοινοβουλευτικό συνασπισμό των *πεδιών*. Συμμετείχε επίσης στην προσωρινή επιτροπή που συστάθηκε στην πόλη μετά τη φυγή του Όθωνα. Σε όλες τις καταγραφές παρουσιάζεται με πολύ υψηλά εισοδήματα και διαφορετικά επαγγέλματα. Στις τρεις πρώτες καταγραφές, εντοπίζεται με την επαγγελματική ιδιότητα του «δικηγόρου», ενώ στην τελευταία ως «Πρόξενος» του ελληνικού κράτους στα Ιωάννινα. Αρχικά δήλωνε πολύ χαμηλό ετήσιο εισόδημα, ύψους μόλις 500 δρχ., στη συνέχεια 1500 δρχ., στα 1866 500 δρχ., και μόλις στον τελευταίο κατάλογο, το ποσό του ανήλθε στις 10.000 δρχ. Ενώ τα εισοδήματά του έμεναν στους τρεις πρώτους καταλόγους σταθερά, η επένδυσή του γινόταν σε ιδιοκτησία. Στα 1866, η αξία της αμί-

νητης περιουσίας του, άγγιζε τις 80.000 δρχ., ενώ στην επόμενη καταγραφή μειώθηκε και αυτή αισθητά στις 10.000 δρχ.⁷⁷

Συμμετείχε ενεργά σε δραστηριότητες και πρωτοβουλίες για οικονομικά θέματα, αφού υπήρξε μέτοχος της «*Ελληνικής Οινοποιητικής Εταιρείας*» και διετέλεσε μέλος του συμβουλευτικού προς την κυβέρνηση *Γεωργικού Συμβουλίου* του νομού Αχαΐοήλιδος.⁷⁸ Ο Α. Λόντος είναι το μοναδικό πρόσωπο της οικογένειας που καταγράφεται στους καταλόγους ενόρκων.

Ιδιαίτερη πολιτική φυσιογνωμία της πόλης υπήρξε και ο γιος του Δημητρίου Αντωνόπουλου, δημογέροντα της πόλης, ο οποίος έλαβε μέρος στην επανάσταση του 1821 και κατέλαβε θέση πληρεξουσίου στην επαναστατική Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας. Ο Ιωάννης Αντωνόπουλος (1811-1882), κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1821, κατέφυγε στην Κέρκυρα, όπου σπούδασε Νομικά και έλαβε σημαντικά δικαστικά αξιώματα, φτάνοντας μέχρι το βαθμό του Αντιεισαγγελέα του Αρείου Πάγου, αλλά και πολιτικά, αφού έγινε Υπουργός Δικαιοσύνης.⁷⁹ Το 1847, ο αδελφός του, Αντώνιος Δ. Αντωνόπουλος, επιλέγεται δήμαρχος της πόλης, αλλά η κυβέρνηση δεν εγκρίνει τον διορισμό

⁷⁷ Έχει σημασία να τονίσουμε στο σημείο αυτό, ότι πολλοί μελετητές συγχέουν δύο διαφορετικά πρόσωπα του ίδιου οικογενειακού περιβάλλοντος που έχουν το ίδιο όνομα, Ανδρέας Λόντος. Εδώ αναφερόμαστε στον Ανδρέα Χ. Λόντο, ξάδερφο του Ανδρέα Σ. Λόντου (βλ. Τάκης Σταματόπουλος, *Ανδρέας Λόντος και η Επανάσταση της 7^{ης} Σεπτεμβρίου*, Αθήνα 1985), ο οποίος γεννιέται στα 1811 στην Πάτρα και πεθαίνει στα 1884, με την ιδιότητα του προξένου του Ελληνικού κράτους, στα Ιωάννινα. Ο Ανδρέας Χ. Λόντος είχε σύζυγο την Χαρίκλεια Χαραλάμπη, με την οποία έκαναν 6 παιδιά. Αδέλφια είχε την Βασιλικούλα, σύζυγο του Αντώνη Καλαμογάρτη, την Μαρία, σύζυγο του ιατρού Λειβαθινόπουλου, και τον Νικόλαο που απεβίωσε. (βλ. γενεαλογικό δένδρο της οικογένειας). Ο δεύτερος Ανδρέας Σ. Λόντος, είχε γεννηθεί στα 1784 και πέθανε φτωχός και απομονωμένος, μάλιστα μάλλον αυτοκτονώντας, στα 1844. βλ. εφημ. *Καρτερία*, 1 Οκτ. 1846. Η οικογένεια Λόντου εμφανίζεται στους Πιστωτικούς Καταλόγους της Ε.Τ.Ε., μέσω της παρουσίας του Ανδρέα, ο οποίος κατέγραψε πιστωτικό όριο 3.000 δρχ.

⁷⁸ βλ. Χρ. Μούλλιας, *ό.π.*, σ. 232,449 και Λ. Καλλιβερέτας, *Η δύναμη του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1990, σ. 78-80.

⁷⁹ Συμμετείχε επίσης ενεργά στην ίδρυση της *Ελληνικής Οινοποιητικής Εταιρείας*, βλ. επίσης Χ. Μούλλιας, *ό.π.*, σ. 231.

του.⁸⁰ Ο Ιωάννης Αντωνόπουλος ανέλαβε και αυτός χρέη δημάρχου στα 1851, ενώ συμμετείχε και στην κεντρική πολιτική ζωή του τόπου, πετυχαίνοντας να εκλεγεί συνολικά έξι φορές βουλευτής και πληρεξούσιος σε διαφορετικές εκλογικές περιόδους. Διετέλεσε Υπουργός Δικαιοσύνης στα 1849 και σε μετέπειτα περιόδους προσωρινός Υπουργός Οικονομικών. Ο Ιωάννης εντοπίζεται σε δύο καταγραφές στους καταλόγους ενόρκων, δηλώνοντας ετήσιο εισόδημα ύψους 2.000 δρχ.: χαρακτηριστικό των καταγραφών του, ήταν ότι η αξία ακίνητης περιουσίας που δήλωσε στους δύο καταλόγους ενόρκων είχε μεγάλη διαφορά. Συγκεκριμένα, από το ποσό των 40.000 δρχ. το 1866, έφτασε στο ποσό των 60.000 δρχ. το 1878. Και η οικογένεια Αντωνόπουλου, η οποία διαδραματίζει ουσιαστικό ρόλο στην εξέλιξη της οικονομίας της πόλης, ελέγχεται από τα τρία μεγαλύτερα αδέρφια, γιους του Δημητρίου, τον πολιτικό και «κτηματία» Ιωάννη, και τους επίσης «κτηματίες», Ανδρέα και Αντώνιο. Η απουσία απογόνων από τους καταλόγους ενόρκων, με μοναδική εξαίρεση το γιο του Ιωάννη, Κωνσταντίνο, υπάλληλο στα 1878, με ετήσιο εισόδημα μόλις 1000 δρχ. ίσως οφείλεται στην οικονομική αποδυνάμωση της οικογένειας και πιθανά να σημαίνει την απομάκρυνση της οικογένειας από αποδοτικές πρακτικές του παρελθόντος. Και τα υπόλοιπα αδέρφια του Ιωάννη πάντως κατέγραφαν σημαντική συγκέντρωση κεφαλαίων σε ακίνητη περιουσία και σχετικά μικρά ετήσια έσοδα: στα 1866, ο Αντώνης παρουσιάζει αξία ακίνητης περιουσίας ύψους 30.000 δρχ., πολύ μεγαλύτερη από τον αδελφό του Ανδρέα (3000 δρχ.).

Ο Μπενιζέλος Ρούφος (1795-1868), ο οποίος επιλέχθηκε δήμαρχος στα 1856, υπήρξε ένας από τους πιο επιφανείς πολιτικούς παράγοντες της πόλης σε ολόκληρο τον 19^ο αιώνα και μέλος της διακεκριμένης πολιτικής οικογένειας των Ρούφων. Γεννήθηκε στην Πάτρα το 1795 και ήταν γιος του Αθανασίου Κανακάρη και της Βικτωρίας Σισσίνη.⁸¹ Η πρώτη του γυναίκα απεβίωσε στα

⁸⁰ Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, τ. Α', σ. 225.

⁸¹ Ο Μπενιζέλος Ρούφος αν και είναι γόνος Κανακάρη δεν λαμβάνει το επίθετο του πατέρα του, αλλά διατηρεί το όνομα των Ρούφων. Το επίθετο στο όνομα οφειλόταν στο γεγονός

1836 και παντρεύτηκε πάλι, κόρη της Υδραϊκής οικογένειας Κουντουριώτη. Πριν την επανάσταση διετέλεσε ενεργό μέλος της Φιλικής Εταιρείας, ενώ κατά τη διάρκεια της, διατηρούσε στρατιωτικό σώμα. Το 1828 διορίστηκε διοικητής Ηλείας και στη συνέχεια Σύρου. Το 1832, ανέλαβε το αξίωμα του γεροισιαστή, όπως και εκείνο του συμβούλου της Επικρατείας, ενώ χρημάτισε επίσης υπουργός Εσωτερικών στην κυβέρνηση του Γ. Κουντουριώτη. Το 1855, εκλέχθηκε δήμαρχος της πόλης των Πατρών και συμμετείχε στην επανάσταση ενάντια στον Όθωνα. Από το 1860-1863, υπήρξε μέλος της Αντιβασιλείας. Εμφανίστηκε για πρώτη και τελευταία φορά στον κατάλογο ενόρκων το 1851, δηλώνοντας ένα από τα υψηλότερα για την περίοδο ετήσια εισοδήματα, ύψους 18.000 δρχ., υπό την επαγγελματική ιδιότητα του «κτηματία».⁸² Είχε διατελέσει ακόμα μέλος της επιτροπής συγκρότησης της «*Ελληνικής Ατμοπλοΐας*», όπως και μέλος της «*Οινοποιητικής Εταιρείας*» (1858).⁸³ Ο άλλος σημαντικός εκπρόσωπος της οικογένειας στην πολιτική ζωή του τόπου, υπήρξε ο δευτερότοκος γιος του Μπενιζέλου και αδελφός του Θάνου Κανακάρη-Ρούφου (1830-1902), Γεώργιος Ρούφος (1841-1891), «κτηματίας» και «νομικός» στο επάγγελμα, σύμφωνα με τα στοιχεία του καταλόγου ενόρκων, ο οποίος διετέλεσε δήμαρχος σε τρεις διαφορετικές χρονικές περιόδους (1870-1874, 1874-1875, 1887-1891).⁸⁴ Ο Γεώργιος Ρούφος, ενώ ήδη ήταν δήμαρχος της πόλης, στα 1875 απολύθηκε από την κυβέρνηση. Είχε σπουδάσει νομικά στην Αθήνα και στο Παρίσι. Το 1865 παντρεύτηκε με μεγάλες τιμές την Ρωζάνη Μαυρομιχάλη.

ότι είχε συμφωνήσει με τους Κανακάρηδες να δώσει ο Αθανάσιος Κανακάρης το επίθετο Ρούφου στον πρωτότοκο γιό του, λόγω των προβλημάτων που είχε προκαλέσει με την απαγωγή της γυναίκας του και το καθολικό θρήσκευμα της οικογένειας. Βλ. γενεαλογικό δένδρο της οικογένειας.

⁸² Βλ. Πληροφορίες διασώζει ο Κ. Ν. Τριανταφύλλου, στο *Λεξικό του*, τ. Β', σ. 1788-1797. Το πορτραίτο του δημοσιεύεται στη μελέτη του Π. Ψωμά, *1836-2006, Δήμαρχοι Πατρών*, Πάτρα 2006.

⁸³ Χ. Μούλιας, *ό.π.*, σ. 232.

⁸⁴ Κ. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, τ. Β', σ. 1788-1789.

Εκλέχθηκε επίσης βουλευτής σε πέντε εκλογικές περιόδους (1869, 1875, 1879, 1882 και 1887) και ενώ στα 1880 υποστήριξε αρχικά το κόμμα του Τρικούπη, στη συνέχεια προσηλαρίστηκε το Δηλιγιαννικό κόμμα, για να επανέλθει στη δεκαετία του 1890 υποστηρίζοντας τον Τρικούπη και εκλεγόμενος εκ νέου βουλευτής. Συγκριτικά με τον πατέρα του, ο Γεώργιος δήλωνε πολύ χαμηλότερο ετήσιο εισόδημα, ύψους 3.000 δρχ., σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία.⁸⁵ Αλλά και ο πρωτότοκος γιος του Μπενιζέλου Ρούφου, Α. Κανακάρης εκλέχθηκε δήμαρχος Πατρέων σε δύο περιόδους (1879-1883, 1895-1899). Είχε προηγηθεί η εκλογή του, ως πληρεξούσιου, το 1864, ενώ διετέλεσε επίσης υπουργός Εκκλησιαστικών στις κυβερνήσεις Επ. Δεληγεώργη (1877) και Χ. Τρικούπη (1890). Υποστηρικτής των κυβερνήσεων Τρικούπη, εγκατέλειψε το κόμμα, όταν παραιτήθηκε από την υπουργική του θέση. Σπουδάζει και αυτός νομικά και εμφορείται από έντονα ριζοσπαστικές ιδέες, οι οποίες τον χαρακτηρίζουν στον αγώνα εναντίον του Όθωνα. Στην οικογένεια Ρούφου παρατηρείται μια συνεχής ανανέωση προσώπων που μετέχουν της πολιτικής και οικονομικής ζωής, χωρίς να εξαντλείται η οικονομική της βάση. Όμως, αν και βλέπει κανείς μια συνέχεια και παρουσία όλων των γενεών στο οικονομικό και πολιτικό στερέωμα της πόλης, παρατηρείται μια ουσιαστική απουσία από τους πιστωτικούς καταλόγους της Εθνικής Τράπεζας. Τα μόνα δύο πρόσωπα εκ μέρους της οικογένειας τα οποία εμφανίζονται σε αυτούς, ήταν ο Γεώργιος και ο Αγγελής Ρούφος, και οι δύο γιοι του Μπενιζέλου. Το ανώτερο όριο που καταγράφεται σε αυτούς, δεν ξεπέρασε τις 6.000 δρχ.

Η αντίπαλη πολιτικά οικογένεια της πόλης για τους Ρούφους, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, υπήρξε η οικογένεια Καλαμογδάρτη. Ο Αντώνης Καλα-

⁸⁵ Ενδιαφέρον έχει και η έγγεια ιδιοκτησία της οικογένειας, η οποία μας διασώζεται εν περιλήψει από τον Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, σ. 1794. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι οι Ρούφοι είχαν κτήματα σε δύο περιοχές, στον Άγιο Ιωάννη τον Πράτσικα και το *Μπεγουλάκι*. Η ύπαρξη στο δεύτερη περιοχή κτημάτων ιδιοκτησίας Ρούφων, επιβεβαιώνεται και από μια ακόμα πηγή, από τη Συνεδρίαση της 5^{ης} Σεπτεμβρίου 1865 από το *Πρωτόκολλον των πράξεων του Δημοτικού Συμβουλίου Πατρών αρχομένων από την 17^η του μηνός Ιανουαρίου του έτους 1851*.

μογδάρτης (1810-1856) γεννήθηκε το 1810, και υπήρξε απόγονος του προκρι-
του της πόλης Ανδρέα Καλαμογδάρτη. Είχε τρεις αδελφές, την Καλλιόπη
Παπαλεξόπουλου, τη Θεώνη, μετέπειτα σύζυγο Κάρουλου Δρακιοπούλου και τη
Μαρία Μπερτινύ. Νυμφεύθηκε τη Βασιλική, κόρη του Σωτήριου Λόντου και
αδελφή του δικηγόρου, επίσης επιφανούς πολιτικού, Ανδρέα Λόντου, με την
οποία απέκτησε δύο κόρες. Ύστερα από τη δολοφονία του Καποδίστρια, θεω-
ρήθηκε υπεύθυνος από τις αρχές και φυλακίστηκε στο Μπούρτζι του Ναυπλίου.
Απέκτησε σπουδαία μόρφωση σε Ελλάδα και Ιταλία, και στο ελεύθερο πια
κράτος εκλέχθηκε επανειλημμένα βουλευτής και πληρεξούσιος. Η παράδοση
υποστηρίζει ότι δι' αυτού αναγγέλθηκε το Σύνταγμα του 1843 στην πόλη της
Πάτρας.⁸⁶ Ως εκπρόσωπος της οικογένειας στους καταλόγους ενόρκιων εμφανί-
ζεται ο Αντώνιος Καλαμογδάρτης,⁸⁷ που καταγράφηκε στην εν λόγω πηγή υπό
την επαγγελματική ιδιότητα του «κτηματία» και με ετήσιο εισόδημα 6.000 δραχ.
Αντίθετα, το πιο γνωστό πρόσωπο της οικογένειας, ο Περικλής Καλαμογδάρ-
της (απεβίωσε το 1887), ξάδερφος του Ανδρέα Καλαμογδάρτη, ο οποίος διε-
τέλεσε τρεις φορές δήμαρχος της πόλης και 8 φορές βουλευτής, (από το 1843
έως το 1881), απουσιάζει από τους καταλόγους ενόρκιων. Ο Περικλής υπήρξε
ωστόσο ο μόνος εκπρόσωπος της οικογένειας που στα 1866 καταγράφεται,
στον πρώτο πιστωτικό κατάλογο «γεωργοκτηματιών», με το ποσό μόλις των
1.000 δραχ. Η παρουσία του Περικλή στους πιστωτικούς καταλόγους των «γε-
ωργοκτηματιών» είναι ίσως στοιχείο μιας οικονομικής αποδυνάμωσης στο σύ-
νολο της οικογένειας. Ο Περικλής ήταν πάντως ο πρώτος δήμαρχος που εκλέ-

⁸⁶ Αρχείο Καλαμογδάρτη και Δρακιοπούλου, Δ. 227. Πρόκειται ουσιαστικά για πλήρο-
φορία που αντλείται από πολυγραφημένο βιογραφικό σημείωμα, αντιγραφή από τον Σ. Θεοδο-
ρόπουλο, στο *Ses Panathenes*, τ. 17, 1909, σ. 162-165. Η οικογένεια Καλαμογδάρτη είχε την κα-
ταγωγή της από την Δημητσάνα της Πελοποννήσου, όπως σημειώνει μεταξύ άλλων και ο Α.
Μαρασλής, *Ιστορία της Πάτρας*, Πάτρα 1983, σ. 12.

⁸⁷ Ο Αντώνιος Καλαμογδάρτης ορίζεται δήμαρχος της πόλης στα 1841, ενώ εκλέγονται
και 18 δημοτικοί σύμβουλοι. Οι καταγγελίες όμως για νόθευση του αποτελέσματος οδηγούν στο
δημαρχιακό θώκο τον Α.Χ. Λόντο.

χθηκε απευθείας από το σύνολο του λαϊκού σώματος στα 1866, και διατηρήθηκε σε αυτό το αξίωμα μέχρι το 1870 (είχε απομακρυνθεί το 1857, όταν κατηγορήθηκε ότι δεν έλαβε μέρος στις κινητοποιήσεις ενάντια στην οθωνική μοναρχία). Είναι άξιο λόγου το γεγονός ότι απουσιάζει η οικογένεια και τα μέλη της από τους καταλόγους ενόρκων, ειδικά σε μια περίοδο, κατά την οποία η ανταγωνιστικότητα ανάμεσα στους επιφανείς της πόλης συνιστούσε πολύ προσφιλές τους μέσο και η δημοσιότητα τους κέντριζε το ενδιαφέρον.

Μια άλλη ισχυρή οικογένεια, που καταδεικνύει τη σύνδεση των δύο επιπέδων της οικονομίας και της πολιτικής, είναι η οικογένεια των Πατρινών. Οι Πατρινοί, ισχυροί πρόκριτοι της πόλης, διατηρούσαν συγγενικές σχέσεις με ανθρώπους των εμπορικών κέντρων του εξωτερικού, όπως της Τεργέστης και συμμετείχαν ενεργά στην πολιτική ζωή του τόπου. Ο Δημήτριος Π. Πατρινός (-1903), γιος του μεγαλέμπορου από την Τεργέστη Παναγιώτη (1758-1859), γεννιέται στην Πάτρα, και το όνομά του εντοπίζεται από νωρίς στους καταλόγους ενόρκων. Εκτός από το αξίωμα του δημάρχου, το οποίο ανέλαβε στα 1883, εκλέχθηκε βουλευτής σε τρεις εκλογικές περιόδους (1869-1872, 1872-1873, 1874-1875) και διετέλεσε Α' Αντιπρόεδρος της Βουλής. Εξαιτίας των συγγενικών σχέσεων που απέκτησε με τον Δημήτριο Βούλγαρη, Πρωθυπουργό της χώρας, όταν νυμφεύθηκε την κόρη του φαίνεται ότι είχε επιπλέον λόγους να ασχοληθεί με την πολιτική. Ήταν μάλιστα ένας από τους τρεις Πατρινούς βουλευτές που είχαν αποκληθεί από τις εφημερίδες της περιόδου περιπαικτικά *στηλίτες*, επειδή υπεράσπιζαν την παρουσία του Βούλγαρη στην εξουσία. (Οι άλλοι δύο βουλευτές της πόλης ήταν ο Ιωάννης Αντωνόπουλος και ο Γεώργιος Τσερτίδης). Ο Παναγιώτης Δ. Πατρινός, έχοντας γεννηθεί πριν την επανάσταση και δηλώνοντας την ιδιότητα του «κτηματία», καταγράφει εισόδημα στα 1851 ύψους 1.000 μόλις δραχ. Στα 1866, κατέγραφε εισόδημα 10.000 δραχ., ενώ στην επόμενη καταγραφή το ποσό αυξήθηκε σε 15.000 δραχ. Ο Παναγιώτης είχε διατελέσει επιπλέον βουλευτής Αχαϊοήλιδος σε δύο βουλευτικές περιόδους, στα 1850 και 1853. Το 1878, η επαγγελματική ιδιότητα με την οποία καταγραφό-

ταν στους καταλόγους ενόρκων είναι αυτή του «κτηματία». Το ίδιο έτος σημειώνει πολύ υψηλό εισόδημα ύψους 10.000 δρχ. ετησίως, όπως πολύ υψηλή είναι και η δηλωθείσα αξία ακίνητης περιουσίας η οποία το 1878, προσέγγιζε τις 200.000 δρχ. Η αύξηση των εσόδων του, αλλά και η απότομη άνοδος της ακίνητης περιουσίας του ήταν απότομη και ενδεχομένως οφειλόταν στην πολιτική γαμήλιας τακτικής που ακολούθησε ο γιος του. Το 1873 πάντως, καταγράφηκε στον πιστωτικό κατάλογο της πόλης όριο, ύψους 15.000 δρχ., ενώ σε επόμενες καταγραφές εμφανίστηκε με μικρότερα ποσά που πλησίαζαν τις 10.000 δρχ. Αντίθετα, ο γιος του Δημήτριος, ο οποίος εμφανίζεται στους καταλόγους ενόρκων του 1866 και του 1878, δηλώνει πολύ υψηλότερα ετήσια εισοδήματα αλλά και πολύ μεγάλη αξία ακίνητης περιουσίας.

Η οικογένεια Κοντογούρη με καταγωγή την Κεφαλλονιά, ανέδειξε στο 19^ο αιώνα σημαντικούς πολιτικούς άνδρες. Ο Αριστομένης (1841- 1904) γεννήθηκε στην Πάτρα και ανέλαβε χρέη δημάρχου 50 χρόνια αργότερα, στα 1891. Σπούδασε νομικά στην Αθήνα, στο Παρίσι και στο Βερολίνο, από όπου έλαβε τρία διπλώματα. Ο νομικός στο επάγγελμα Α. Κοντογούρης, με σημαντική πολιτική παρουσία εκλέχθηκε σε τέσσερις εκλογικές περιόδους έως το 1900, πληρεξούσιος και βουλευτής. Η πρώτη εκλογή του ως βουλευτή χρονολογείται στα 1873.⁸⁸ Στα 1882 είχε εκλεγεί με το κόμμα του Τριικούπη, αλλά το εγκατέλειψε, διότι διαφώνησε με τη φορολογική πολιτική της κυβέρνησης.⁸⁹ Μετά την εμφάνιση του Δηλιγιάννη στην πολιτική, υποστήριξε με συστηματικό τρόπο το Δηλιγιαννικό κόμμα. Διετέλεσε επίσης κοσμήτορας της *Σχολής Απόρων Παίδων*, ενώ στον κατάλογο ενόρκων του 1878, κατέγραφε ετήσιο εισόδημα ύψους 3.000 δρχ. Στους προηγούμενους καταλόγους, εμφανιζόταν ο πατέρας του, Στυλιανός Κοντογούρης (1807-1883), υπό την ιδιότητα του «κτημα-

⁸⁸ Στα 1873, εκδίδεται η *Αγόρευσις του Αριστομένη Κοντογούρη* στη Βουλή με θέμα Επί της Συμβάσεως των εκβολάδων του Λαυρίου, Αθήνα 1873. Στα 1872, είχε επίσης εκδοθεί η *Μονογραφία επί των ειδικών παραγράφων του Εμπορικού Νόμου*, Αθήνα 1872.

⁸⁹ Β. Λάζαρης, *Πολιτική Ιστορία της Πάτρας*, τ. Α', Αθήνα 1986, σ. 207.

τία».⁹⁰ Ο Αριστομένης Κοντογούρης, εκπροσωπώντας την οικογένεια στους καταλόγους πιστούχων της Τράπεζας, παρουσιάζει μια εξέλιξη που αντικατοπτρίζει τη σταδιακή ενίσχυση της οικονομικής του επιφάνειας. Έτσι, από το ποσό των 12.000 δραχ., στα 1873, προσεγγίζει το ποσό των 20.000 στα 1876, το οποίο διατηρείται μέχρι και το 1880.

Ένα άλλο πρόσωπο το οποίο θα μας απασχολήσει λιγότερο, είναι ο Σπ. Χρυσανθακίδης, ο οποίος θήτευσε στη θέση του δημάρχου την περίοδο 1862-1866. Διατηρήθηκε στο αξίωμα αυτό μέχρι την πρώτη απευθείας εκλογή του δημάρχου από το λαό. Σύμφωνα με τα στοιχεία, παρουσίασε ετήσια έσοδα, με βάση τους ενόρκους, ύψους 6.000 δραχ.

Υπάρχουν όμως και άλλα επιφανή πρόσωπα, τα οποία παρά το γεγονός ότι δεν θήτευσαν στο ανώτερο αξίωμα της πόλης, αυτό του δημάρχου, συμμετείχαν ενεργά στο πολιτικό σύστημα και πολλοί από αυτούς κατέλαβαν δημόσιες θέσεις στη διοίκηση της πόλης ή εκλέχτηκαν δημοτικοί σύμβουλοι, ή επανειλημμένα βουλευτές, όπως συνέβη με τους Αντώνη Καλαμογδάρτη, Κωνσταντίνο Κωνσταντίνου, Νικόλαο και Δημήτριο Κουμανιώτη, Ανδρέα Ρηγόπουλο, Χρίστο Τσαλαμίδα, Ανδρέα Ρικάκη, Χριστόδουλο Τζίνη, Κωνσταντίνο και Γεώργιο Τσερτίδη, Σιδέρη Πράτσια, Παναγιώτη Χαλικιόπουλο, Ευστάθιο Ηλιόπουλο, Παναγιώτη Νεζερίτη, Γεώργιο Γκολφινόπουλο. Μας ενδιαφέρει να παρακολουθήσουμε για όλα αυτά τα πρόσωπα την πολιτική τους παρουσία αυτά τα χρόνια. (Βλ. Πίνακας 6). Πρόκειται για οικογένειες προκριτών και επιφανών εμπόρων και εκπροσώπων αυτής της νέας κοινωνικής ομάδας των απασχολούμενων, υπαλλήλων και δασκάλων της πόλης. Στο σημείο αυτό θα κάνουμε λόγο για πρόσωπα που είδαμε ότι επένδυσαν σταθερά στην αγορά και συγκέντρωση γης. Πρόκειται για πρόσωπα του μεσαίου κοινωνικού στρώματος που αποικτούν παρουσία και κοινωνικό ρόλο, εξαιτίας των αστικών λειτουργιών

⁹⁰ Βλ. εφημ. *Φορολογούμενος*, 30 Σεπ. 1883, περιλαμβάνεται η νεκρολογία του την οποία εκφωνεί ο Σ. Παππάς. Ο γιος του Αριστομένη Κοντογούρη Νικόλαος γεννήθηκε στα 1878 και έλαβε μέρος στην Αναθεωρητική Βουλή στα 1911. Βλ. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, «Παλιές Οικογένειες της Πάτρας», *Αχαϊκά Χρονικά*, Ιουλ.-Σεπ., τχ. 23, 1979, σ. 3.

της πόλης και εντάσσονται στην κυρίαρχη κοινωνική τάξη. Η ένταξη τους αυτή επιβεβαιώνεται μέσα από τα στοιχεία που καταγράφονται στους καταλόγους ενόρκων και στους πιστωτικούς καταλόγους, καθώς τα έσοδα τους ανταποκρίνονται στην κοινωνική τους επιφάνεια.

Αρχικά, θα επικεντρωθούμε στα πρόσωπα, τα οποία συναντήσαμε σε προηγούμενα κεφάλαια, και θα επιμείνουμε σε ορισμένα στοιχεία που αφορούν την πολιτική σταδιοδρομία και οικονομική τους τακτική. Η οικογένεια Κωνσταντή διαδραμάτισε σημαντικό πολιτικό ρόλο στην πόλη κατά τον 19^ο αιώνα. Ο Φίλιππος Κωνσταντής φέρεται ως ο πρώτος πρόεδρος Δημοτικού Συμβουλίου⁹¹ και έλαβε αργότερα μέρος στην επιτροπή που συστήθηκε αμέσως μετά τη φυγή του Όθωνα.⁹² Ο Κωνσταντίνος Φ. Κωνσταντής, αδελφός του Φιλίππου, εκλέχθηκε μέλος της Βουλής το 1858, όπως επίσης και δημοτικός σύμβουλος τα έτη 1841, 1843 και 1847.⁹³ Στα 1853, διορίστηκε τμηματάρχης του υπουργείου των Εξωτερικών, για να προαχθεί την επόμενη χρονιά σε γραμματέα του ίδιου υπουργείου.⁹⁴ Η οικογένεια εμφανίζεται στους καταλόγους ενόρκων μέσω τριών προσώπων: τα αδέρφια Γεώργιο, Κωνσταντίνο και Περικλή. Όλοι καταγράφουν την ιδιότητα του «κτηματία» με εισόδημα 2.000 δρχ. ετησίως. Η παρουσία αυτή στο χρόνο επιβεβαιώνει την οικονομική σταθερότητα της οικογένειας, μέσω της οποίας ένιωθαν τα μέλη της ασφάλεια, ενώ παράλληλα περιόριζε σημαντικά τα τυχόν ρίσκα. Οι Κωνσταντήδες είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαι-

⁹¹ Εφημ. *Αθηνα*, 22 Σεπ. 1836.

⁹² Χ. Μούλλιας, *ό.π.*, σ. 139.

⁹³ Στην εφημ. *Μίνωας*, 19 Ιαν. 1862, φαίνεται να συμμετέχει ενεργά σε επιτροπή της πόλης, η οποία είχε αναλάβει να οργανώσει μια παράσταση πατριωτικού έργου στο Γυμνάσιο. Στην επιτροπή αυτή εκτός του Κωνσταντή, συμμετείχαν ο Θ. Κανακάρης, ο Α. Αντωνιάδης, ο Ν. Γ. Μίχου και ο Κ. Στρούμπος. Η επιτροπή είχε αναλάβει να ανεβάσει το έργο του Ιωάννη Ζαμπέλιου «Ρήγας ο Θεσσαλός». Όμως ο οθωνιστής Νομάρχης του νομού Αχαϊοήλιδος, Ηλίας Παπαηλιόπουλος, απαγόρευσε την παράσταση του έργου, θεωρώντας ότι πρόκειται για αντιπολιτευτικό έργο. Θεωρήθηκε μια από τις πρώτες αντιπολιτευτικές ενέργειες στην πόλη που οδήγησαν σε μαζικού χαρακτήρα αντιδράσεις και στην οριστική έξωση του Όθωνα.

⁹⁴ Β. Λάζαρης, *ό.π.*, σ. 94.

λαιο ότι επένδυσαν σημαντικά κεφάλαια σε αγροτική και αστική γη. Όλο αυτό το διάστημα των τριάντα περίπου χρόνων στην Πάτρα, η οικογένεια Κωνσταντή δήλωνε την παρουσία της τουλάχιστον στις οικονομικές εξελίξεις. Η απουσία ωστόσο νεότερων απογόνων της οικογένειας στους καταλόγους ενόρκων, οι οποίοι ενδεχομένως θα συνέχιζαν τις δραστηριότητες παλαιότερων γενεών, αναδεικνύει και τα όρια της οικονομικής της εμβέλειας. Τα μέλη της δεν μπόρεσαν να διευρύνουν τις ήδη υπάρχουσες παραγωγικές δυνατότητές της. Από τους εγγεγραμμένους, μόνο ο Περικλής Κωνσταντής καταγράφει σημαντική αξία ακίνητης περιουσίας, ύψους 20.000 δρχ., και εμφανίζεται συνεχώς σε όλους τους καταλόγους. Από την αρχή της παρουσίας του εξάλλου, συνετέλεσε μαζί με πολλούς ακόμη εμπόρους και κτηματίες της πόλης στην δημιουργία της «Οινοποιητικής Εταιρείας». Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Ιωάννης Γ. Κωνσταντής, αν και εκλέχθηκε βουλευτής το 1874, δεν εμφανίζεται σε κανέναν κατάλογο ενόρκων.⁹⁵ Και τα δύο όμως πρόσωπα εμφανίζονται στους πιστωτικούς καταλόγους της Τράπεζας. Το πιστωτικό όριο του Περικλή Κωνσταντή δεν υπερβαίνει το ποσό των 2.000 δρχ., ενώ του Ιωάννη κυμαίνεται σε πολύ υψηλότερα όρια, από 10.000 έως 15.000 δρχ. στο ίδιο περίπου διάστημα.

Άλλη μια ενδιαφέρουσα εγγραφή στον κατάλογο ενόρκων είναι αυτή του Κάρολου Δρακίopoulos. Ο έμπορος και αξιωματούχος της ελληνικής πολιτείας Κάρολος Δρακίopoulos, εμφανίζεται στον κατάλογο ενόρκων του 1851 υπό την ιδιότητα του «κτηματία», με ετήσιο εισόδημα το ποσό των 2.000 δρχ., ενώ στην επόμενη καταγραφή, το 1858, δηλώνεται ως «υπάλληλος» με το ίδιο εισόδημα. Στις επόμενες καταγραφές δεν αναφέρεται, προφανώς λόγω της απουσίας του στο εξωτερικό. (Πίνακας 7).

Σε άλλο σημείο του προηγούμενου κεφαλαίου, παρακολούθησαμε την οικονομική άνοδο προσώπων από διαφορετικού τύπου κοινωνικά και οικονομικά περιβάλλοντα. Ένα τέτοιο παράδειγμα υπήρξε ο Γεώργιος Σωτηριάδης -ο

⁹⁵ Οι πληροφορίες σχετικά με την οικογένεια Κωνσταντή εμπεριέχονται στο κεφάλαιο 2 της μελέτης μας. Βλ. επίσης Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, τ. Α', σ. 1097-1103.

κύριος οικιστής της περιοχής των Βραχυνέικων- που μέχρι το 1866, δηλώνει το επάγγελμα του «δικηγόρου», ενώ το 1878, καταγράφεται ως «κτηματίας». Ως δικηγόρος σημείωνε ετήσιο εισόδημα ύψους 3.000 δρχ. και αξία ακίνητης περιουσίας 50.000 δρχ., ενώ ως κτηματίας παρουσίασε μείωση της τάξης των 1.500 δρχ στο επίπεδο του εισοδήματος. Εκτός του Γεωργίου, καταγράφονται και τα δύο παιδιά του, ο Αθηνόδωρος και ο Νικόλαος αλλά με χαμηλότερα εισοδήματα από τον πατέρα τους. Τον Γ. Σωτηριάδη τον συναντάμε στους πιστωτικούς καταλόγους της Τράπεζας και μετά το 1873. Εκεί, από 30.000 δρχ., ανεβάζει το πιστωτικό του όριο στις 80.000 δρχ. και το 1879 φτάνει στις 100.000 δρχ., επιβεβαιώνοντας την οικονομική του ανέλιξη.

Σε αντίθεση με τον Γεώργιο Σωτηριάδη, ο Γεώργιος Λέοντας, ενώ εμφανίζεται στους καταλόγους πιστούχων, παρουσιάζει πολύ μικρότερα εισοδήματα και καταγράφει χαμηλά πιστωτικά όρια, ύψους 4000 δρχ., όπως και ο γιος του Νικόλαος. Αντιθέτως, στους καταλόγους ενόρκων, όπου καταγράφεται αρχικά ως «φαλαγγίτης και μετέπειτα ως «κτηματίας», ο Γ. Λέοντας παρουσιάζει συνεχή οικονομική άνοδο, που άγγιξε το δεύτερο πιο υψηλό επίπεδο εισοδήματος (200.000 δρχ., ενώ η υψηλότερη αξία ακίνητης περιουσίας σε ολόκληρο τον κατάλογο προσδιορίστηκε στις 250.000 δρχ.) Η οικονομική άνοδος του Γεώργιου Λέοντα επιβεβαιώνεται από το εξής στοιχείο: ότι ενώ στις τρεις πρώτες καταγραφές δήλωνε ετήσιο εισόδημα 5.000 δρχ., στην τελευταία καταγραφή (1878) διπλασίασε το ετήσιο εισόδημά του φτάνοντας τις 10.000 δρχ.

Ο Νικόλαος Σαγιάς καταγράφεται στα 1878 με ετήσιο εισόδημα της τάξης των 2.000 δρχ. Ωστόσο, ο Σαγιάς, το επόμενο διάστημα, και ειδικά την δεκαετία του 1880, αρχίζει να αποκτά μεγαλύτερη οικονομική επιφάνεια και ισχυρή κοινωνική παρουσία. (Πίνακας 7).

Η οικογένεια των εμπόρων Πράτσια από την Ήπειρο, συμμετείχε επίσης στην πολιτική ζωή του τόπου με δύο διαφορετικούς εκπροσώπους της, τον Σίδερη Πράτσια (βουλευτής το 1850) και τον λοχαγό Γεώργιο Πράτσια (1869), γιό του Σίδερη. Ο Σίδερης στα 1846, σημειώνει πιστωτικό όριο,

75.000 δρχ., ενώ ο γιός του την επόμενη εικοσαετία - συγκεκριμένα στα 1867 και 1868 - 10.000 και 6.000 δρχ., αντίστοιχα.

Ακολουθούν τρεις περιπτώσεις βουλευτών που δραστηριοποιούνται εκτός της πόλης των Πατρών και οι οποίοι προέρχονται από οικογένειες προκρίτων. Πρόκειται για πρόσωπα γαιοκτημόνων με πολιτική παρουσία στην περιφέρεια της πόλης, όπου και συνεχώς εκλέγονται. Το τοπικό στοιχείο στη δραστηριότητά τους αναδεικνύει τα όρια της δράσης και της εμβέλειάς τους. Τα μέλη της οικογένειας Κουμανιώτη εμφανίζονται στους καταλόγους ενόρκων ως «κτηματίες», με σημαντική έγγεια ιδιοκτησία που προέρχεται από πατρογονική γη στον οικισμό *Κουμάνι*, μακριά από τον αστικό ιστό της πόλης. Με μεγάλη ιδιοκτησία συνολικής αξίας 20.000 δρχ, εμφανίζεται ο Χρυσάνθος Κουμανιώτης στα 1878, ενώ καταγράφηκε και στους καταλόγους πιστωτών της Τράπεζας το 1872 με πιστωτικό όριο τις 15.000 δρχ. Ο γιος του Γεώργιος σημείωνε το αρκετά μικρό ποσό, μόλις των 2.000 δρχ. Άλλο ένα μέλος της ίδιας οικογένειας υπήρξε γνωστό πρόσωπο της πατρινής κοινωνίας, αφού διετέλεσε βουλευτής και νομάρχης της πόλης, ο Νικόλαος Κουμανιώτης. Είχε προηγηθεί η εκλογή του Δημητρίου Κουμανιώτη το 1847.⁹⁶ Ο τελευταίος υπήρξε πολιτικός φίλος του Ι. Κωλέττη και ένα από τα λίγα πρόσωπα που, στις επαναστατικές διεργασίες του 1862, τάχθηκε ανοιχτά υπέρ του Όθωνα. Στον κατάλογο δηλώνει ετήσιο εισόδημα περίπου 4.000 δρχ. ετησίως. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι ενώ το σύνολο του πολιτικού δυναμικού της περιοχής παρουσιάζεται να έχει έδρα την πόλη της Πάτρας, ο Κουμανιώτης δήλωνε τόπο κατοικίας, τον τόπο καταγωγής του, το μικρό οικισμό *Κουμάνι*.

Ο Χρίστος Τσαλαμίδας, βουλευτής και αυτός της πόλης, κατοικεί στον οικισμό *Αλποχώρι* του δήμου Πατρών και δηλώνει επίσης το επάγγελμα του «κτηματία». Ο Τσαλαμίδας εκτός από βουλευτής (1853, 1856, 1861), εκλέχθη-

⁹⁶ Ο Δημήτριος Κουμανιώτης υπογράφει ως Πληρεξούσιος Πατρών το Πρακτικόν της Εθνοσυνελεύσεως στο Άργος σχετικά με την εκλογή του Αυγουστίνου Καποδίστρια στις 7 Νοεμ. 1831. Η πληροφορία αυτή διασώζεται από τον Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, τ. Α', σ. 1061.

κε στα 1862, δήμαρχος του Δήμου Τριταίας. Εμφανίζεται στους καταλόγους ενόρκων με σημαντικό εισόδημα της τάξης των 6.000 δραχ., ενώ δεν εντοπίζεται στους πιστωτικούς καταλόγους. Τα μέλη της οικογένειας Τσαλαμίδα υπήρξαν πρόκριτοι από την περιοχή *Αλποχωρίου*, με σημαντική δράση στην επανάσταση και φίλοι της οικογένειας Κουμανιώτη.⁹⁷

Ο Παναγιώτης Νεζερίτης δικηγόρος στο επάγγελμα με καταγωγή από την περιοχή των Νεζερών Καλαβρύτων, εκλέχθηκε βουλευτής σε δύο διαφορετικές περιόδους και δήλωνε σταθερό ετήσιο εισόδημα, ύψους 2.000 δραχ. και αξία ακίνητης περιουσίας συνολικού ύψους 60.000 δραχ. Εντοπίζεται και στους καταλόγους πιστωτών με την ιδιότητα του «κτηματία» και όριο ύψους 3000 δραχ., τόσο στα 1878, όπως και το 1879.

Ο Ανδρέας Ρηγόπουλος υπήρξε γιος του εμπόρου Αγγελή Ρηγοπούλου, και εκλέχθηκε βουλευτής σε τέσσερις περιόδους. Καταγράφεται σε δύο καταλόγους ενόρκων υπό την ιδιότητα του «εφημεριδογράφου» και παρουσιάζεται ετήσιο εισόδημα ύψους 2.000 δραχ.,⁹⁸ σε αντίθεση με τον πατέρα του, που δήλωνε ετησίως πολύ μεγαλύτερο εισόδημα, ύψους 8.000 δραχ., υπό την ιδιότητα μάλιστα του «κτηματία» και όχι του «εμπόρου».⁹⁹

Ο Αντώνιος Ρικάκης με καταγωγή τα Κύθηρα, έρχεται στην πόλη ως συγγενής της οικογένειας Παπαδιαμαντόπουλου, όταν νυμφεύεται κόρη του Παναγιώτη. Το ετήσιο εισόδημά του Αντώνιου Ρικάκη αγγίζει, σύμφωνα με τους καταλόγους ενόρκων τις 2.000 δραχ. (1866), ενώ εκλέχθηκε βουλευτής σε τρεις περιόδους και καταγράφει αξία ακίνητης περιουσίας 20.000 δραχ.: δικηγό-

⁹⁷ Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, σ. 2111.

⁹⁸ Οι ιδέες του και η προσωπικότητα θα μας απασχολήσουν αναλυτικά στη συνέχεια, όπως και η περίπτωση του Π. Χαλιγιόπουλου.

⁹⁹ Ο πολιτικός λόγος του Α. Ρηγόπουλου εξετάζεται επίσης αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο.

ρος στο επάγγελμα,¹⁰⁰ διορίστηκε στο Ναύπλιο, όπου και εξάσκησε το επάγγελμα. Έπειτα διορίστηκε Αντιεισαγγελέας και αργότερα Πρωτοδίκης στην ίδια πόλη. Κατά τη διάρκεια της επανάστασης του Ναυπλίου παραιτήθηκε, και εκλέχθηκε βουλευτής Πατρών για πρώτη φορά, το 1875, στηρίζοντας το κόμμα των Ρούφων. Έλαβε το αξίωμα του προέδρου της Βουλής και αργότερα διετέλεσε υπουργός Δικαιοσύνης στην Κυβέρνηση Κουμουνδούρου.

Η οικογένεια Τσερτίδη με μακρινή καταγωγή από την Κεφαλλονιά, είχε ενεργή συμμετοχή στην πολιτική ζωή της πόλης των Πατρών. Ο Κωνσταντίνος Τσερτίδης, γεννημένος στα 1798, «κτηματίας» στο επάγγελμα, εκλέχθηκε βουλευτής στα 1844, ενώ την πολιτική του καριέρα ακολούθησε και ο γιος του Ιωάννης, ο οποίος δήλωνε την ιδιότητα του «νομικού». Ο Κωνσταντίνος στα 1856, είχε αναλάβει και χρέη Νομάρχη Ναυπακτίας, θέση από την οποία σύντομα παύθηκε.¹⁰¹ Τα δύο του παιδιά, Γεώργιος και Ιωάννης, ασχολήθηκαν και αυτοί ενεργά με την πολιτική και εκλέχθηκαν βουλευτές και δημοτικοί σύμβουλοι της πόλης και πρόεδροι Δημοτικού Συμβουλίου της πόλης.¹⁰² Ο Κωνσταντίνος καταγράφει ετήσιο εισόδημα της τάξης των 3000 δρχ. (1851), ενώ ο πρωτότοκος γιος, δηλώνει ετησίως 3.000 δρχ. (1878), και ο δεύτερος 2.000 δρχ. (1878).

Τέλος ο Παναγιώτης Χαλικιόπουλος από τον Πύργο τέλος, στους τρεις πρώτους καταλόγους δηλώνει ετήσια εισοδήματα ύψους 3.000 δρχ. και αξία ακίνητης περιουσίας 30.000 δρχ., ενώ ο Ευστάθιος Ηλιόπουλος, με καταγωγή επίσης από τον Πύργο, καταγράφει 3.000 δρχ. ετησίως και αξία ακίνητης περιουσίας, ύψους 15.000 δρχ. Στα 1872, ο Π. Χαλικιόπουλος ανέλαβε το Υπουργείο Δικαιοσύνης στην κυβέρνηση Επαμεινώνδα Δεληγεώργη. (Πίνακας 6).

¹⁰⁰ Εφημ. *Άστυ*, 20 Οκτ. 1895. Βλ. επίσης Χ. Χατζηϊωσήφ, *Η γηραιά σελήνη*, Αθήνα 1993, σ. 42, όπου αναφέρει ότι ο Ρικάκης υπήρξε «...μια από τις γνώριμες φυσιογνωμίες του επιχειρηματικού κόσμου της Αθήνας. Μέτοχος τριών ανωνύμων εταιρειών».

¹⁰¹ Εφημ. *Πάτρα*, 27 Σεπ. 1856.

¹⁰² Βλ. Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, τ. Β', σ. 2117-2118.

Στις περιπτώσεις όπου εντοπίζονται ορισμένες οικονομικού χαρακτήρα διαφοροποιήσεις, ανάμεσα στα μέλη του ηγετικού κοινωνικού στρώματος στο διάστημα των ετών ή παρουσιάζονται απουσίες επιφανών προσώπων, δεν σημαίνει ότι υπάρχει απαραίτητα και μια αποδυνάμωση της οικονομικής τους παρουσίας. Όλα τα εισοδήματα που σημειώνουν όσοι είδαμε να καταγράφονται, αντιστοιχούν σε πολύ μεγαλύτερα έσοδα από όσα κέρδιζε μια μέση οικογένεια στην ελληνική κοινωνία την ίδια εποχή. Το σύνολο των ανθρώπων που περιγράψαμε δεν φαίνεται ότι αντιμετώπιζαν ιδιαίτερα οικονομικά προβλήματα, αλλά και αν συνέβαινε αυτό, ήταν σε θέση μέσω των εισοδημάτων τους να τα υπερβούν.

9. Η κοινωνία του «πλούτου» μέσα από τους πιστωτικούς καταλόγους

Τα πολιτικά πρόσωπα στα οποία αναφερθήκαμε, προηγούμενα με τον έναν ή τον άλλο τρόπο συμμετείχαν ενεργά στην οικονομική ζωή του τόπου. Υπάρχουν ωστόσο και πρόσωπα, τα οποία συνιστούν ισχυρούς οικονομικούς παράγοντες στην πόλη, χωρίς να επιδιώκουν να παρεμβούν άμεσα στην πολιτική ζωή. Σε αυτήν την κατηγορία, εντάσσονται ορισμένοι πλούσιοι έμποροι, όσοι διατηρούσαν πολύ υψηλά όρια στα πιστωτικά ιδρύματα της πόλης, καθώς και ανάμεσά τους οι ξένοι ισχυροί σταφιδέμποροι.

Η έρευνά μας κατέδειξε τη διαμόρφωση των όρων χρηματοδότησης των εμπόρων και των κτηματιών σε μια περίοδο οικονομικής αστάθειας. Τα πρώτα είκοσι χρόνια, η χρηματοδότηση αυτή αφορούσε αποκλειστικά τους πρώην προκρίτους και ισχυρούς κεφαλαιούχους, εμπόρους της περιοχής, αλλά και πλήθος νέων προσώπων που στράφηκαν ενεργά στο σταφιδεμπόριο. Η λειτουργία ωστόσο ενός τέτοιου συστήματος αποτέλεσε ένα ακόμα εμφανές πεδίο κυριαρχίας των μελών του ηγετικού κοινωνικού σώματος, και χρησιμοποιήθηκε ως βασικό μέσο αναδιανομής του προϊόντος και μεταφοράς μέρους του πλεο-

νάσματος από τους μικρούς ιδιοκτήτες γης και το Δημόσιο προς τους ισχυρούς κεφαλαιούχους.¹⁰³ Στους πιστωτικούς καταλόγους, τα πρόσωπα που κυριαρχούν είναι Έλληνες και ξένοι έμποροι. Τη δεκαετία του '60, αν και δεν μεταβάλλεται αυτή η εικόνα, τα πιστωτικά όρια αυξάνουν, όπως επίσης αυξάνουν οι αριθμοί των πιστούχων της Εθνικής Τράπεζας. Η ίδρυση υποκαταστήματος της Εθνικής Τράπεζας (1846) στην περιοχή διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στη χρηματοδότηση και στη διάδοση της εμπορευματικής καλλιέργειας.¹⁰⁴ Το ελληνικό κράτος, με την ίδρυση της Τράπεζας στα 1841, επιχείρησε να ενθαρρύνει ενεργά τη διαμόρφωση ενός πιστωτικού θεσμού που θα προσέφερε πιστώσεις στους αξιόχρεους οφειλέτες με αδιαπραγμάτευτους, σαφείς και ήπιους όρους, με σκοπό να αντιμετωπίσει τον, αδιαφανή πολλές φορές, τρόπο χρηματοδότησης που επικρατούσε μέχρι εκείνη τη στιγμή. Σε προηγούμενο κεφάλαιο είδαμε χαρακτηριστικές περιπτώσεις ισχυρών εμπόρων και κτηματιών, οι οποίοι επιχείρησαν να εκμεταλλευτούν τους όρους λειτουργίας του πιστωτικού συστήματος στην ευρύτερη περιοχή. Η Ε.Τ.Ε. καθόλη τη διάρκεια που εξετάζουμε, υπήρξε ο βασικός φορέας πιστωτικής πολιτικής (από κοινού με την αγγλικών συμφερόντων Ιονική Τράπεζα) και στήριξης του σταφιδοφόρου εμπορίου στην περιοχή του νομού Αχαΐοηλίδος.¹⁰⁵ Μετά το 1861, η Τράπεζα σε α-

¹⁰³ Σ' αυτό το συμπέρασμα καταλήγει και ο Β. Πατρώνης στο άρθρο του «Το αμπέλι και η πόλη: η αγροτική παραγωγή και εξαγωγικό εμπόριο στην περιοχή της Πάτρας, 1860-1900», στο *Πελοποννησιακά*, τ. ΚΑ', σ. 83 και «Η χρηματοδότηση της μονοκαλλιέργειας: αγροτική παραγωγή και εμπορική πίστη στην Πάτρα του 19^{ου} αιώνα», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, τχ. 12, 1994, σ. 54-71.

¹⁰⁴ Έντεκα χρόνια αργότερα, το 1857, ιδρύεται υποκατάστημα της Ε.Τ.Ε. στην περιοχή της Μεσσηνίας με έδρα την Καλαμάτα, ενώ τα επόμενα χρόνια θα ιδρυθούν υποκαταστήματα στο Αίγιο, τον Πύργο την Κόρινθο κ.α.

¹⁰⁵ Είχε προηγηθεί η ίδρυση της, επίσης αγγλικών κεφαλαίων, Εμπορικής Τράπεζας (1841) από τους Άγγλους τραπεζίτες και εμπόρους Green and Robertson, χωρίς ωστόσο να αντέξει σε διάρκεια. Η Τράπεζα χορηγούσε δάνεια ύψους 350.000 δρχ. την πρώτη χρονιά λειτουργίας της και την επόμενη 500.000 δρχ. Μόλις ιδρύθηκε η Ε.Τ.Ε., η Εμπορική Τράπεζα ολοκλήρωσε τη βραχύβια διαδρομή της.

ντιστάθμιση των ευνοϊκών προνομίων που της παραχώρησε το Δημόσιο, δέχτηκε να διαθέτει 2 εκατομμύρια δραχμές κατ' έτος σε πιστώσεις γενικά προς την γεωργία, και στην πράξη στον κλάδο της εμπορευματικής παραγωγής. Έτσι, την επόμενη εικοσαετία (1861 και ύστερα), οι πιστωτικοί κατάλογοι διευρύνθηκαν, αφού σε αυτούς συμπεριλήφθηκαν, εκτός από τους ισχυρούς «εμπόρους» και τους «κτηματίες» και ιδιοκτήτες γης μικρότερης εκτάσης. Αυτοί μπορούσαν να εγγράφονται στους καταλόγους με σαφώς χαμηλότερα πιστωτικά όρια ώστε να αντλούν χρήματα. Το υλικό αυτό, παρά τον πλούτο των πληροφοριών που εμπεριέχει, παρουσιάζει και αρκετά προβλήματα, καθώς παρατηρούνται σημαντικές ελλείψεις τόσο στα ονόματα, όσο και στα πιστωτικά όρια. Συγκεκριμένα, πολλοί κατάλογοι δεν είναι ευανάγνωστοι, κάτι που δυσκολεύει την περαιτέρω επεξεργασία και ανάλυσή τους. Για την καλύτερη επεξεργασία συμπύξαμε τους πιστωτικούς καταλόγους σε έναν για να δούμε τη διακύμανση των πιστωτικών ορίων ανά δεκαετία. Στη διάθεσή μας υπάρχουν και πίνακες με πιστούχους της δεκαετίας του 1850, αλλά δεν τους χρησιμοποιούμε λόγω του ότι σε αυτούς παρατηρούνται πολλές ελλείψεις (από τη μελέτη μας λείπουν οι κατάλογοι 1849, 1859, 1871, 1874).

Επιλέξαμε δεκαπέντε από ένα σύνολο 19 πιστωτικών καταλόγων, από τους οποίους η πλειονότητά τους είναι κατάλογοι που καταγράφουν «εμπόρους». Υπάρχουν όμως και τέσσερις κατάλογοι με «κτηματίες» και τρεις κατάλογοι «γεωργοκτηματιών». Πρώτη διαπίστωση είναι ότι με το πέραςμα του χρόνου, ο αριθμός των πιστούχων αυξάνεται. Τη δεκαετία του 1840, ο αριθμός των πιστωτών δεν υπερέβαινε τα 160 πρόσωπα. Ο υψηλότερος αριθμός πιστωτών καταγράφηκε το 1878, και αφορούσε 382 εμπόρους. Συνήθως όμως, η Τράπεζα συντάσσει ετήσιους καταλόγους κτηματιών και εμπόρων ξεχωριστά. Ειδικά σε αυτούς τους καταλόγους, η ορολογία συνιστά πολλές φορές έναν ά-

λυτο γρίφο, καθώς τα ίδια πρόσωπα άλλοτε παρουσιάζονται ως «κτηματίες» και άλλοτε ως «έμποροι».¹⁰⁶

Στους πιστωτικούς καταλόγους, που διασώζονται και αφορούν την επόμενη εικοσαετία, το κοινωνικό προφίλ των ανθρώπων ουσιαστικά δεν αλλάζει, μεταβάλλονται όμως τα πιστωτικά τους όρια. Πολλά πρόσωπα και εταιρείες των προηγούμενων ετών απουσιάζουν, ενώ άλλες παραμένουν κυρίαρχες, καθώς κληρονομούνται από τους απογόνους των πρώτων εμπόρων και μπαίνουν στο παιχνίδι του πιστωτικού συστήματος. Νέα πρόσωπα επίσης συμπεριλαμβάνονται στους πιστωτικούς καταλόγους της Τράπεζας. Ας σημειωθεί εδώ ότι οι πιστωτικοί κατάλογοι δεν περιλάμβαναν όσους μικροκτηματίες διέθεταν έκταση κάτω των 10 στρεμμάτων γης, ενώ αποκλείονταν από αυτούς και οι έμποροι οι οποίοι δεν διέθεταν έγγεια ιδιοκτησία.¹⁰⁷ Η γη σε αυτήν την περίπτωση αποτελούσε εκτός από δείκτη κύρους και κοινωνικής αποδοχής και αγαθό υποθήκευσης. Από την άλλη, το ύψος των πιστωτικών ορίων συναρτούνταν σε μεγάλο βαθμό από την παραγωγή των κτημάτων που διέθεταν οι πιστούχοι. Τη δεκαετία του 1870, ο αριθμός των «εμπόρων» που καταγράφεται στους καταλόγους ξεπέρασε τους 300. Το υψηλότερο πιστωτικό όριο που τίθεται αφορά στον κατάλογο του 1867 και προσεγγίζει το ποσό των 400.000 δρχ., ενώ το χαμηλότερο πιστωτικό όριο ήταν 500 δρχ. Για τους «κτηματίες» αντίστοιχα, το ελάχιστο ποσό ήταν οι 300 δρχ., ενώ για τους «γεωργοκτηματίες», στο σύνολο των καταλόγων οι 100 δρχ. Από την άλλη, το υψηλότερο όριο στους κτηματίες πλησίαζε τις 140.000 δρχ. Πολύ χαμηλότερα ποσά κατέγραφαν οι πιστωτικοί κατάλογοι των «γεωργοκτηματιών», αφού το υψηλότερο ποσό δεν υπερέβαινε τις 15.000 δρχ. Βλέποντας τους μέσους όρους των πιστωτικών ορίων αυτά τα 34 έτη παρατηρούμε ότι ο υψηλότερος μέσος όρος πιστοληπτικού ορίου ήταν

¹⁰⁶ Η χρήση όρων κτηματίας, έμπορος κ.α. ει μέρους της Τράπεζας δεν έχει δημόσιο αντίκτυπο, απλά αποτελεί μια κατηγοριοποίηση για τη διευκόλυνση των υπηρεσιών της και δεν ανταποκρίνεται σε πραγματικούς όρους κοινωνικής ή άλλης διαφοροποίησης.

¹⁰⁷ Βλ. Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική Πίστη και Οικονομικός Μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο*, τ. Α', Αθήνα 1992, σ. 75 και τ. Γ', σ. 31.

18.483 δρχ. και σημειώνεται στα 1873, με το μικρότερο να είναι στις 1.868 δρχ. Ιδιαίτερα υψηλός μέσος όρος είναι και αυτός των κτηματιών του ίδιου έτους, ο οποίος υπολογίζεται στις 18.170 δρχ. (Πίνακας 9).

Στους πρώτους πιστωτικούς καταλόγους, που στέλνονται στη διοίκηση της Τράπεζας από το υποκατάστημα Πατρών και εγκρίνονται από αυτήν, συμπεριλαμβάνονται ονόματα παραγόντων με σημαντική οικονομική και κοινωνική επιφάνεια στην πόλη και την ευρύτερη περιοχή. Πρόκειται για πρόσωπα που υποθέτουμε ότι διέθεταν πολύ μεγάλη οικονομική επιφάνεια, στοιχείο που τους έκανε να ενταχθούν στα ανώτερα κλιμάκια της οικονομικής ελίτ της πόλης. Όλα τα πρόσωπα αυτά απουσίαζαν από την ενεργή πολιτική ζωή είτε σε τοπικό είτε σε κεντρικό επίπεδο με ελάχιστες μόνο εξαιρέσεις, όπως για παράδειγμα του Περικλή Γερούση που έλαβε μέρος στις δημοτικές εκλογικές αναμετρήσεις.

Το ανώτερο πιστωτικό όριο τη δεκαετία του 1840, προσέγγιζαν περιπτώσεις εμπόρων και εταιρειών που μπορούσαν να το καλύψουν και ήταν κυρίως ξένοι και Έλληνες σταφιδέμποροι. Πρόκειται για τις σταφιδοεξαγωγικές εταιρείες *Βαρφ και Χάνγκογκ, Πέτερ Κλάρκ και Σία* αλλά και τα αδέρφια Γερούση (Κωνσταντίνος και Εμμανουήλ), τον Κωνσταντίνο Θεοχάρη, τα αδέρφια Φακίρη, οι Πετσάλη (πρώην ανταποκριτές της Εθνικής Τράπεζας) και την εταιρεία της οικογένειας Πράτσια. (Πίνακας 12). Τέτοιες περιπτώσεις, σίγουρα αποτέλεσαν οι ξένοι σταφιδέμποροι. Οι Βαρφ και Χάνγκογκ, οι Πέτερ Κλάρκ, ο Βούλδεϋ, ο Κάρολος Ίνγκιατ και ο Φέλς. Τα δύο πρώτα πρόσωπα είχαν συστήσει σταφιδοεξαγωγική εταιρεία στην περιοχή με την επωνυμία *Βαρφ και Χάνγκογκ*, με έδρα τη Ζάκυνθο. Εάν κρίνουμε από τα πιστωτικά όρια που δλώνονται, μπορούμε να συμπεράνουμε με ασφάλεια ότι αυτός ο εμπορικός οίκος υπήρξε ένας από τους πιο σπουδαίους εξαγωγικούς οίκους της πόλης. Το υψηλότερο πιστωτικό όριο που σημείωσε στο σύνολο αυτών των ετών, ήταν 100.000 δρχ. Από τις 75.000 δρχ. της δεκαετίας του 1840, φτάνουμε στις 50.000 δρχ. τη δεκαετία του 1860, και έπειτα το ποσό αυτό εκτοξεύεται στις

100.000 δρχ. Άλλοτε εμφανίζεται με την επωνυμία *Βαρφ και Χαιργκογκ* και άλλοτε ως *Βαρφ και Σία*. Το 1847, εμφανίζεται μια ανταγωνιστική προς τον προηγούμενο οίκο, επίσης εταιρεία γερμανικών συμφερόντων, με την επωνυμία *Φελς και Σία*. Οι εταιρείες αυτές δραστηριοποιούνταν σε πολλούς και διαφορετικούς τομείς της οικονομίας. Οι διευθυντές του νέου εμπορικού οίκου, οι Θ. Άμβουργερ και Θ. Κλάους, θα διαδραματίσουν σπουδαίο ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη της περιοχής. Ο Άμβουργερ θα συμμετάσχει εκτός των άλλων, στην ίδρυση του *Εμπορικού Συλλόγου Ερμής*, όπου και θα αναλάβει διευθυντικές θέσεις σε αυτόν. Από την άλλη, ο Κλάους θα ιδρύσει αργότερα τη σπουδαία οίκοποιητική εταιρεία, *Αχάια Κλάους*, η οποία επιβιώνει με επιτυχία μέχρι τις μέρες μας. Το πιστωτικό όριο που η Τράπεζα έθετε στην εταιρεία αυτή έφτασε τις 100.000 δρχ., ενώ το ελάχιστο όριο ήταν οι 80.000 δρχ. Άλλος ένας ξένος επενδυτής υπήρξε ο Κ. Ίνγκατ, που προσέγγισε την πόλη της Πάτρας με το τέλος της επανάστασης (1829), και ίδρυσε σταφιδική εταιρεία υπό τη διεύθυνση του ζακυνθινού εμπόρου Διονύσιου Μαλτέζου. Η εταιρεία αυτή, παρότι κυριάρχησε οικονομικά μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '50, δεν κατάφερε στη συνέχεια να ανταποκριθεί με επιτυχία στις οικονομικές απαιτήσεις του σταφιδικού εμπορίου και χρεωκόπησε. Ο Διονύσιος Μαλτέζος από την πλευρά του, εξακολούθησε να απασχολείται στον τομέα αυτό, ανοίγοντας δική του εταιρεία. Τα πιστωτικά όρια της εταιρείας του Μαλτέζου ήταν μικρότερα από αυτά των προηγούμενων εμπορικών οίκων και δεν ξεπέρασαν συνολικά τις 30.000 δρχ., στοιχείο που ενδεχομένως υποδηλώνει το μικρό άνοιγμα του κύκλου των εργασιών του. (Πίνακας 11).

Σημαντική παρουσία στα οικονομικά πράγματα της πόλης είχε επίσης ο εμπορικός οίκος *Φακίρης και Σία*. Η παρουσία της οικογένειας Φακίρη στην πόλη, μάλλον χρονολογείται από το 1828, οπότε και ήλθε από τη Χίο. Ως πιο γνωστός εκπρόσωπος της ήταν ο Παντελής Φακίρης (1815-1868) και ο Ανδρέας Φακίρης (1806-). Από τις πληροφορίες που διαθέτουμε, στην Πάτρα εντοπίζονται τρεις οικογένειες με το συγκεκριμένο αυτό όνομα· η οικογένεια

του Ανδρέα Φακίρη, η οικογένεια του αδελφού του, Παντελή Φακίρη, και η οικογένεια του Θεόδωρου Φακίρη. Ο Παντελής Φακίρης αποκτά τέσσερα αγόρια, τον Νικόλαο (1843), τον Ανδρέα (1851), τον Ιωάννη (1854) και τον Εμμανουήλ (1859). Όλα τα μέλη της διευρυμένης αυτής οικογένειας δηλώνουν το επάγγελμα του εμπόρου, εκτός του Ανδρέα Φακίρη, που ακολούθησε το δικηγορικό κλάδο. Τα στοιχεία αυτά φανερώνουν ότι η εταιρεία Φακίρη υπήρχε από τη δεκαετία του '40.¹⁰⁸ Η εταιρεία τους απέκτησε οικονομικές συναλλαγές με την αγορά της Αμερικής και η σχέση αυτή είχε ως αποκορύφωμα την απόκτηση της ιδιότητας του Αμερικάνου Πρόξενου στην πόλη εκ μέρους του Παντελή Φακίρη. Τη δεκαετία του 1840, η εταιρεία, παρουσίασε πολύ υψηλά πιστωτικά όρια ύψους 75.000 δρχ., ενώ τις επόμενες δεκαετίες αυτά μειώθηκαν αισθητά. Στα 1868 η Τράπεζα όριζε πιστωτικό όριο, ύψους 20.000 δρχ., στον Παντελή Φακίρη, και στην εταιρεία *Φακίρης και Σία*, 15.000 δρχ. Η ενασχόληση όλων των μελών της οικογένειας με το εμπόριο σηματοδοτούσε μια προσπάθεια συνεχούς ανανέωσης προσώπων και γενεών στον εμπορικό κλάδο, αλλά και διαδοχής της οικογένειας. (Πίνακας 10 και οικογενειακό δένδρο).

Μια άλλη σημαντική εξαγωγική εταιρεία, η οποία εμφάνιζε πολύ υψηλά πιστωτικά όρια, υπήρξε αυτή του Μ. Δ. Κόλλα. Οι περισσότερες βιογραφικές πληροφορίες αντλούνται από το βιογραφικό κείμενο που έγραψε ο εγγονός του Μ. Δ. Κόλλα (Κόλλιας ή Κόζιας) και γιος του Ανδρέα Κόλλα, Κίμωνας, γύρω στα 1950, και φυλάσσεται στο προσωπικό αρχείο της οικογένειας.¹⁰⁹ Ο Μ. Κόλλας προέρχεται από τη Χίο αλλά εγκαταλείπει το νησί μετά την καταστροφή του από τους Τούρκους στα 1823, με τελικό προορισμό τη Ζάκυνθο. Σε αυτό το ταξίδι, τον ακολουθούν η μητέρα του Μαρία και οι αδελφές του Αγγελική και Ισαβέλλα. Μετά την περιπέτειά τους και τη σύντομη παραμονή τους στη Ζάκυνθο - επιχειρήσαν να μείνουν στην Κυλλήνη- αλλά ειδιώχθηκαν

¹⁰⁸ Η εταιρεία αυτή εντοπίζεται στους πιστωτικούς καταλόγους ήδη από το 1846.

¹⁰⁹ Πρόκειται για έγγραφο συνολικά 35 σελίδων, κολοβό, το οποίο περιλαμβάνει πλήθος πληροφοριών για την παρουσία της οικογένειας Κόλλα στην πόλη της Πάτρας.

από τους εκεί κατοίκους της περιοχής, άγνωστο για ποιους λόγους· έτσι, εγκαταστάθηκαν οριστικά στην πόλη της Πάτρας. Μια πρώτη σημαντική πληροφορία που παραθέτει ο εγγονός του από τα στοιχεία που κατάφερε να συλλέξει, είναι ότι ο Μιχαήλ Κόλλας ήλθε στην Πάτρα με σημαντικά κεφάλαια και αυτό γιατί πριν ακόμα από το 1831, αφού αγόρασε μεγάλα αστικά ακίνητα αλλά και οικόπεδα.

Στον οικονομικό τομέα Ο Μ.Δ. Κόλλας, ασχολήθηκε αρχικά με το γενικό εμπόριο και στη συνέχεια με το εμπόριο σιδήρου. Αργότερα, επικέντρωσε το ενδιαφέρον του σε τραπεζικές εργασίες και στο εμπόριο της σταφίδας με την Αγγλία. Για να προωθήσει μάλιστα αυτές τις συναλλαγές, άνοιξε τραπεζικά καταστήματα στο Λονδίνο και στην Ολλανδία. Με το γραφείο της εταιρείας στο Λονδίνο ασχολήθηκε επισταμένως ο αδελφός του Ανδρέας, Δημήτριος Μ. Κόλλας και τον διαδέχτηκε ο Ανδρέας, όταν εκείνος έφυγε ξαφνικά από τη ζωή. Όπως συμβαίνει και στην περίπτωση των Φακίρη, έτσι και στους Κόλλα, κανένα μέλος της οικογένειας δεν εντοπίζεται στους ενόρκους, ούτε έχει δημόσια πολιτική παρουσία. Αντίθετα στους πιστωτικούς καταλόγους, τα πρόσωπα της οικογένειας Κόλλα παρουσιάζουν συνεχή διαδοχή. Μέχρι το 1868, στους καταλόγους εμφανίζεται ο Μ. Κόλλας, στα 1873 κάνει την εμφάνισή της η εταιρεία υπό την επωνυμία *υιοί Κόλλα*, και στις επόμενες καταγραφές εμφανίζεται ο πρωτότοκος γιος της οικογένειας, Ανδρέας Κόλλας. Τα πιστωτικά όρια που ορίζει η Τράπεζα είναι ιδιαίτερα υψηλά και φτάνουν το ποσό των 100.000 δρχ. Η ανανέωση των προσώπων στο οικονομικό προσκήνιο της οικογένειας φτάνει ως τις μέρες μας, με την μέχρι πρόσφατα παρουσία της οικογένειας στην οικονομική ελίτ της πόλης.

Ο Θεόδωρος Τζίνης (-1869), ο μοναδικός που εμφανίζεται σε καταλόγους ενόρκων ως «εμποροκτηματίας», υπήρξε γόνος της οικογένειας εμπόρων Τζίνη με καταγωγή από την Ήπειρο. Στην Πάτρα ήλθαν στα 1828 πέντε χρόνια αργότερα, και οικοδόμησαν, μεγαλοπρεπή οικία στην οδό Μαιζώνος. Δύο υπήρξαν οι πιο σημαντικές οικογένειες Τζίνη στην πόλη, η οικογένεια Θεόδω-

ρου Ιωάννης Τζίνη και η οικογένεια του γιού του, Ανδρέα Τζίνη. Ο Θεόδωρος Ι. Τζίνης ήλθε στην Πάτρα από το Κομπότι Άρτας και ασχολήθηκε επιτυχώς με το εμπόριο. Στις εμπορικές του επιχειρήσεις τον διαδέχτηκε επάξια ο γιος του, Ανδρέας Τζίνης. Την εμπορική παράδοση της οικογένειας συνέχισε ο Κωνσταντίνος Α. Τζίνης με σημαντική δραστηριότητα. Στους καταλόγους εντοπίζεται μια ακόμα οικογένεια με αυτό το επώνυμο, αυτή του Βασιλείου Τζίνη, για την οποία όμως δεν γνωρίζουμε τις συγγενικές σχέσεις που ίσως να είχε με τις άλλες δύο. Όλες οι γενιές του οίκου παρουσιάζονται στους πιστωτικούς καταλόγους. Ο Θεόδωρος Τζίνης στα 1846, κατέγραφε το ποσό των 75.000 δρχ. και στις δεκαετίες του 1860 και του 1870 τα πιστωτικά όριά του έφταναν τις 100.000 δρχ. Σταδιακά όμως και τα νεότερα μέλη της οικογένειας αρχίζουν να λαμβάνουν μέρος στο εμπορικό παιχνίδι και να παρουσιάζονται όλο και πιο συχνά στους καταλόγους που συνέτασσε η Τράπεζα. Στα 1878, εμφανίζονται οι γόννοι του Θεόδωρου, ο Κωνσταντίνος, ο Γεώργιος και ο Σπυρίδων. Τα πιστωτικά όρια που κατέγραφαν μπορεί να μην προσέγγιζαν τα ποσά των πατεράδων τους, αλλά αναμφισβήτητα τους καθιστούσαν ισχυρούς οικονομικούς παράγοντες στην κοινωνία των Πατρών.¹¹⁰ Το ίδιο συμπέρασμα προκύπτει παρακολουθώντας τα ποσά που δήλωναν τα μέλη της οικογένειας στους καταλόγους ενόρκων. Την πιο μεγάλη αξία ακίνητης περιουσίας, ύψους 100.000 δρχ., κατέγραφε στα 1866, ο έμπορος Θεόδωρος Τζίνης όπως και ο Χριστόδουλος Τζίνης, δικηγόρος στο επάγγελμα. Στο πρόσωπο του Χριστόδουλου Τζίνη επισημαίνεται η συνύπαρξη δύο διαφορετικών ιδιοτήτων, αυτή του εμπόρου της πόλης και του πολιτικού.

Ένα ακόμα παράδειγμα ακμάζουσας οικονομικά οικογένειας, η οποία δεν λαμβάνει ενεργά μέρος στην πολιτική ζωή της πόλης συνιστά η οικογένεια

¹¹⁰ Ο εκλεγμένος βουλευτής του νομού στα 1843, Χριστόδουλος Ντζίνης ή Ντζίνος, μάλλον δεν προέρχεται από αυτήν την οικογένεια, αλλά δεν καταφέραμε να συγκεντρώσουμε καμία περαιτέρω πληροφορία για την εν λόγω περίπτωση.

Πετσάλη. Τα αδέρφια Πετσάλη, ο Στέφανος και ο Αναγνώστης,¹¹¹ με καταγωγή από την Ήπειρο, υπήρξαν για ένα μεγάλο διάστημα ανταποκριτές της Ε.Τ.Ε., πριν ακόμα από την οριστική έναρξη των εργασιών του καταστήματος στην Πάτρα, στα 1846. Τη δεκαετία όμως του 1860, η εταιρεία άλλαξε επωνυμία και ονομάστηκε *Πετσάλη και Παραμυθιώτη*, αφού πλέον συνεργαζόταν και με άλλους ηπειρώτες εμπόρους. Η δραστηριότητά τους, είτε με την μια εταιρεία είτε με την άλλη, κάλυψε ένα πολύ μεγάλο εύρος δραστηριοτήτων, από δανειστικές και τραπεζικές μέχρι ασφαλιστικές και μεσιτικές. Τα πιστωτικά όρια που καταγράφουν οι εταιρείες στις οποίες μετέχουν τη δεκαετία του 1840 τα μέλη της οικογένειας, ήταν πολύ μεγάλα και ανταγωνίζονταν τις μεγάλες και συνήθως ξένων συμφερόντων- εταιρείες. Το επόμενο διάστημα, σημειώνουν χαμηλότερα πιστωτικά όρια. Στα έτη 1879 και 1880 ο Στέφανος Πετσάλης καταγράφει, 6.000 δρχ. Αντίθετα, τη δεκαετία του 1860, η εταιρεία *Πετσάλης και Παραμυθιώτης* παρουσιάζει πολύ μεγάλη άνοδο των οικονομικών της μεγεθών. Έτσι, ενώ στα 1867 καταγράφει όριο 10.000 δρχ., στα 1873, καταγράφεται νέο πιστωτικό όριο ύψους 120.000 δρχ. Το επώνυμο Πετσάλης το συναντάμε και στους καταλόγους ενόρκων, όπου ο Αναγνώστης φτάνει το ετήσιο εισόδημα των 30.000 δρχ. και αξία ακίνητης περιουσίας 200.000 δρχ. στα 1866· σε όλες τις προηγούμενες καταγραφές των μελών της οικογένειας το ετήσιο εισόδημα δεν είχε υπερβεί τις 2.000 δρχ. (Πίνακας 12).

Επομένως, παρατηρείται στο σύνολο των προσώπων αυτών και των οικογενειών τους, μια διαφορετικού τύπου οικονομική παρουσία από αυτήν των πολιτικών παραγόντων της πόλης. Τα πρόσωπα αυτά τα ενδιαφέρει να κυριαρχήσουν στο οικονομικό πεδίο σε βάθος χρόνου και να αναπαράγουν τον πλούτο τους και την οικονομική τους βάση. Τους απασχολεί η διάδοχη κατάσταση,

¹¹¹ Το μνημείο του Αναγνώστη Πετσάλη που απεβίωσε στα 1880, φιλοτέχνησε ο Βερνάρδος Σκαλιότος. Το Α' νεκροταφείο Πατρών θεμελιώθηκε στις 17 Φεβ. 1880, επί Δημαρχίας Θάνου Κανακάρη και η πρώτη ταφή που γίνεται είναι του εμπόρου Αναγνώστη Πετσάλη. Βλ. Δ. Γερολυμάτος, «Η παρουσία της γλυπτικής στην πόλη τα νεότερα χρόνια», στο *Η πολιτισμική φουσιολογία της Πάτρας*, Πάτρα 1997, σ. 255-269.

την οποία τις περισσότερες φορές επιτυγχάνουν. Αντίθετα, στην κατηγορία όσων έχουν οικονομική δύναμη, αλλά ταυτόχρονα συμμετέχουν στο πολιτικό παιχνίδι, οι οικονομικές τους δραστηριότητες και συναλλαγές χαρακτηρίζονται από κάποιου είδους καιροσκιόπισμο και σίγουρα δεν φαίνεται να εμπνέονται από μακροπρόθεσμο σχέδιο και στρατηγική.

10. Ο εμπορευματικός χαρακτήρας της πόλης, όπως διαφαίνεται μέσα από τον Εκλογικό Κατάλογο του 1875

Στους εκλογικούς καταλόγους καταγράφονται όλοι οι έχοντες δικαίωμα ψήφου, στους οποίους δεν συμπεριλαμβάνονται βέβαια οι γυναίκες, ή οι ξένοι υπήκοοι, εφόσον αυτές οι πληθυσμιακές ομάδες δεν είχαν δικαίωμα ψήφου. Τα στοιχεία που περιλαμβάνει ένας εκλογικός κατάλογος, όπως αυτός του 1875 είναι πέντε: το επώνυμο, το όνομα, το όνομα πατρός, η ηλικία και το επάγγελμα. Με βάση κυρίως το επάγγελμα σχηματίζεται ένας αριετά ολοκληρωμένος χάρτης επαγγελμάτων και μια εικόνα που βοηθά να αποσαφηνιστούν οι τάσεις της κοινωνικής ιεραρχίας μιας πόλης σε αυτήν τη δεδομένη χρονική στιγμή. Όπως είδαμε επίσης, τα επαγγέλματα που δηλώνονται στους καταλόγους ενόρκων ή στους πιστωτικούς καταλόγους αντιπροσωπεύουν ένα πολύ μικρό δείγμα της κοινωνίας της πόλης. Η εικόνα που μας μεταφέρεται μέσα από τα στοιχεία ενός εκλογικού καταλόγου είναι πολύ πιο αντιπροσωπευτική της κοινωνικής πραγματικότητας, από ότι ενός εκλογικού καταλόγου, καθώς αφορά ένα πολύ μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων της πόλης. Είναι όμως πολύ πιο δύσκολο να ποσοτικοποιηθούν τα στοιχεία και οι πληροφορίες που υπάρχουν σε αυτούς. Στον κατάλογο του 1875 για παράδειγμα, εντοπίζουμε μια σειρά από επαγγέλματα που σχετίζονται όλο και περισσότερο με τον εμπορευματικό χαρακτήρα της οικονομίας της πόλης. Οι περισσότερες επαγγελματικές κατηγορίες που περιλαμβάνονται στον εκλογικό κατάλογο, βασίζονται στο πλέγμα των σχέσεων που αναπτύσσει η πόλη με τον κόσμο του εμπορίου. Έτσι ορισμένα επαγγέλματα παρουσιάζ-

ζουν μεγαλύτερη συχνότητα, όπως αυτά των δικηγόρων, εμποροϋπαλλήλων, συμβολαιογράφων κ.α. Το 1875, στον εκλογικό κατάλογο καταγράφηκαν 65 δικηγόροι σε σύνολο 6.080 προσώπων, δηλαδή ένα ποσοστό της τάξεως 1,06 % περίπου. Ο Μ. Μπούκας στον οδηγό του αναφερόταν σε 41 πρόσωπα που ασκούσαν το επάγγελμα του δικηγόρου στην πόλη την ίδια χρονιά.¹¹² Το πιο ενδιαφέρον όμως στοιχείο δεν είναι ο ακριβής αριθμός των δικηγόρων ή οι τυχόν διαφορετικές εκτιμήσεις μεταξύ των δύο πηγών, αλλά η αξία και το κύρος που παρείχε στον κάτοχό του το επάγγελμα του δικηγόρου αυτήν την περίοδο. Παραπάνω από τους μισούς, δηλαδή οι 38 στους 65 δικηγόρους του εκλογικού καταλόγου, αποτελούσαν τα πιο «γνήσια» τέκνα της κυρίαρχης κοινωνικο - πολιτικής ομάδας στην πόλη. (Πίνακας με δικηγόρους στον οδηγό του Μ. Μπούκα). Η αστική καταγωγή τους επέτρεπε να αποκτήσουν εγκύκλια μόρφωση και παιδεία τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ευρώπη. Γόνοι ισχυρών εμπόρων, όπως ο Γεώργιος Τζερετίδης, ο Αριστομένης Κοντογούρης κ.α. και μεγάλων γαιοκτημόνων, όπως ο Γεώργιος Γκολφινόπουλος, ο Παναγιώτης Χαλικιόπουλος ή ο Γεώργιος Σωτηριάδης, είναι ορισμένα από αυτά τα πρόσωπα που στράφηκαν σε αστικά επαγγέλματα, όπως αυτό του δικηγόρου ή του συμβολαιογράφου. Ακολούθησαν δηλαδή επαγγέλματα που είχαν βέβαια απώτερο σκοπό την συνεισφορά στην κοινωνία των πολιτών αλλά έδιναν και την δυνατότητα να προασπίσουν, όποτε η περίπτωση το απαιτούσε, τα συμφέροντα της οικογένειας και της κοινωνικής τους τάξης. Στην πορεία ορισμένοι από αυτούς δεν δίστασαν να τα εγκατέλειψαν για να ασχοληθούν με επικερδέστερες επιχειρήσεις.

Στους καταλόγους συναντάμε επίσης, την παρουσία σημαντικού αριθμού εμποροϋπαλλήλων ή ακόμα και ραπτών, ενώ πολύ συνήθης είναι η παρουσία συμβολαιογράφων, επάγγελμα που σχετίζεται άμεσα με την αστική διάσταση του νομοθετικού πλαισίου το οποίο διέπει τις σχέσεις ανταλλαγών ανάμεσα στα μέλη της κοινωνίας. Η αστική συμπεριφορά όμως στην πόλη, προκύπτει

¹¹² Μ. Μπούκας, *ό.π.*, σ. 271-272.

και από άλλα ενδιαφέροντα στοιχεία· εντοπίσαμε την παρουσία πέντε ειδών ραφτών στην πόλη της Πάτρας.¹¹³ Η πρώτη ομάδα, η οποία ήταν και η πολυπληθέστερη, ήταν οι απλοί ράπτες, 95 τον αριθμό. Υπήρχαν επίσης οι ράπτες οι οποίοι αποκαλούνταν «Ελληνοράπτες», και μια άλλη ομάδα, η οποία καταγράφεται με τον όρο «φραγκοράπτες». Ακόμα υπήρχαν στην πόλη 6 «εμποροράπτες» όπως και ένας «ιταλοράπτης». Η κοινωνία της Πάτρας άλλαζε: μεταβαλλόταν με βάση τα οικονομικά της στοιχεία, άλλαζε σε επίπεδο θεσμών, διοίκησης, πληθυσμού, εικόνας, αναπτυσσόταν και διευρυνόταν, αλλά μαζί άλλαζε και σε επίπεδο νοοτροπιών, αντιλήψεων, και αξιών. Οι ενδυματολογικές αναφορές ενός αστού της πόλης διέφεραν, και είναι εμφανές ότι διακρίνονταν από αυτές των υπολοίπων κατοίκων της.¹¹⁴ Η στρατηγική της ηγεμονικής αστικής τάξης επιβάλλει ένα αυστηρό πλαίσιο για τα μέλη της, όχι μόνο σε επίπεδο ιδεών και πολιτικής, αλλά και τρόπου ζωής, ή ακόμα καθημερινότητας, ακόμα και στο επίπεδο της ενδυμασίας. Δεν γνωρίζουμε εάν η χαρακτηριστική ενδυμασία των πελατών της πρώτης ομάδας ραπτών βασιζόταν κυρίως στην παραδοσιακή ελληνική φορεσιά, αλλά μάλλον πελάτες ήταν κυρίως ο κόσμος του χωριού και της υπαίθρου. Για τους φραγκοράπτες ή τους εμποροράπτες πάλι, το αγοραστικό κοινό θα ήταν προφανώς αρχικά οι ξένοι πολίτες της πόλης και στη συνέχεια μέλη της ανερχόμενης αστικής τάξης, όπως οι πλούσιοι εμποροκτηματίες, που προσπαθούσαν να ακολουθήσουν τα ευρωπαϊκού τύπου πρότυπα. Ο διπλωμάτης Henri Belle σημείωνε χαρακτηριστικά όταν επισκέφτηκε την Πάτρα στα 1872, ότι

«η εθνική φορεσιά όσο πάει και σπανίζει, η φουστανέλα και το φέσι δίνουν τη θέση τους στο παλτό και το μαύρο ψιλό καπέλο. Οι κυρίες της πόλης παραγγέλνουν τα φορέματά

¹¹³ Τα στοιχεία αυτά προέρχονται από την ανάλυση του εκλογικού καταλόγου του 1875.

¹¹⁴ Βλ. Επίσης Γ. Χέρινγκ, *Τα Πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ. Α', Αθήνα 2004, σ. 335.

*και τα καπέλλα τους στο Παρίσι, και οι γυναίκες του λαού ράβουν τις φούστες τους με εμπριμέ βαμβακερά του Μάνστεστερ».*¹¹⁵

Οι ενδυματολογικές προτιμήσεις σημαντικών προσώπων της πόλης είναι άκρως ενδιαφέρουσες, αλλά μόνο ως εξαίρεση μπορούν να ιδωθούν οι πιο ιδιάζουσες των περιπτώσεων, όπως των πολιτικών Μπενιζέλου Ρούφου και Περιιλή Καλαμογδάρη, οι οποίοι, σύμφωνα με όλες τις περιγραφές των συγχρόνων τους, ποτέ δεν αποχωρίστηκαν την Ελληνική φουστανέλα. Η διατήρηση της φουστανέλας από γόνους γνωστών διακεκριμένων οικογενειών όπως οι παραπάνω, σημαίνει και την προσήλωσή τους σε πολιτισμικές αναφορές του παρελθόντος. Η μόδα επομένως, δεν ακολουθεί πάντοτε κοινή τάση, αλλά συνιστά έναν εξίσου ουσιαστικό δείκτη μελέτης της ανθρώπινης συμπεριφοράς, αλλά και δείκτη διαφοροποίησης από το υπόλοιπο τμήμα της κοινωνίας.

Μια άλλη σημαντική αριθμητικά επαγγελματική ομάδα η οποία σχετιζόταν με το εμπόριο, ήταν οι «εμποροϋπάλληλοι», οι οποίοι υπολογίζονταν μόλις σε 107, δηλαδή ένα ποσοστό περίπου 1,75% του συνολικού πληθυσμού της πόλης. Ο όρος «εμποροϋπάλληλοι» αναφέρεται ακριβώς στο τμήμα της κοινωνίας που εργάζεται στα εμπορικά καταστήματα της πόλης, αλλά ταυτόχρονα γνωρίζει την εμπορική τέχνη και σαφώς διαφοροποιείται από τον απλό υπηρέτη ενός εμπορικού μαγαζιού. Πολύ υψηλός παρουσιάζεται επίσης ο αριθμός των μεταπρατών, εξαιτίας προφανώς του εμπορικού χαρακτήρα της πόλης. Εξάλλου, η παρουσία 145 βαρελοποιών και 99 οινοπωλών, περιγράφει μια οικονομία που σχετίζεται άμεσα με την καλλιέργεια του αμπελιού και τις μεταποιητικές επιλογές που προσφέρει ένα τέτοιου είδους προϊόν στην οικονομία της πόλης.

Ας παρακολουθήσουμε τώρα τη διαδρομή του όρου «εμποροκτηματία» μέσα από τις πηγές μας. Στον κατάλογο ενόρκων (1851) εντοπίσαμε μόνο μια περίπτωση με την ιδιότητα του «εμποροκτηματία», αυτή του εμπόρου

¹¹⁵ H. Belle, *Ταξίδι στην Ελλάδα 1861-1874*, (μτφ. Λίνα Σταματιάδη), Αθήνα 1993, σ. 237-238.

Θεόδωρου Τζίνη. Ένας «εμποροκτηματίας» δηλώνεται και στον εκλογικό κατάλογο του 1875, ο οποίος όμως δεν είναι από τα πιο αναγνωρίσιμα πρόσωπα της πόλης. Κατά τη γνώμη μας, η έννοια του «εμποροκτηματία» θα έπρεπε να αντιστοιχεί σε ένα πολύ μεγαλύτερο αριθμό προσώπων, αφού οι δύο έννοιες επικαλύπτονται. Η ιδιότητα όμως αυτή σχεδόν απουσιάζει, αφού οι άνθρωποι που καταγράφονται στους καταλόγους, επιλέγουν άλλους όρους, που έχουν πολύ μεγαλύτερο συμβολικό κύρος και είναι περισσότερο προσφιλείς στην κοινωνία, όπως αυτές του «εμπόρου» ή του «κτηματία». Προφανώς λοιπόν, η ιδιότητα του «εμπόρου», ή ακόμα και αυτή του «κτηματία», αποδίδει στον κάτοχό της πολύ μεγαλύτερο συμβολικό κύρος και αξιοπιστία, από ότι η πιο συγκεχυμένη έννοια του «εμποροκτηματία».

Το ίδιο περίπου ισχύει και στην περίπτωση του όρου «εργοστασιάρχης»¹¹⁶ - κατ' αντιπαράθεση με την έννοια «βιομήχανος» - έννοια η οποία εντοπίστηκε μόλις τρεις φορές στους καταλόγους ενόρκων και δύο στο μακρύ κατάλογο επαγγελματιών του εκλογικού καταλόγου (1875). Ο όρος μάλιστα αφορούσε τα ίδια πρόσωπα, τα οποία ήταν ο «μανεστροποιός» Βασίλειος Καράμπελας, ο επίσης «μανεστροποιός» και αργότερα «αλευροβιομήχανος» Λουκάς Λιάλιος και ο Αναστάσιος Παίζης. Και οι τρεις δηλώνουν ψηλά εισοδήματα: ο πρώτος εμφανίζεται να δηλώνει ετήσιο εισόδημα 6.000 δρχ., ενώ ο δεύτερος 12.000 δρχ. και αξία ακίνητης περιουσίας, το υπέρογκο για την περίοδο ποσό των 80.000 δρχ. Ο τρίτος δηλώνει επίσης το ποσό των 6.000 δρχ. Στον εκλογικό κατάλογο, δηλώνεται και πάλι ο Βασίλειος Καράμπελας, καθώς και ο «εργοστασιάρχης» δερμάτων, Ανδρέας Ηλιόπουλος. Αυτή η εικόνα, όπως διαγράφεται με βάση τα στοιχεία των πηγών, επιβεβαιώνει τη μικρή ανάπτυξη του δευτερογενούς τομέα στην οικονομία της πόλης και την προσκόλλησή της στον σταφιδικό εμπόριο.

¹¹⁶ Ας μη λησμονούμε επίσης, ότι η έκρηξη των χρηματοδοτήσεων από τους ισχυρούς εμποροκτηματίες στο μεταποιητικό τομέα, συνέβαινε κάθε φορά που η σταφιδοπαραγωγή αντιμετώπιζε σημαντική οικονομική ύφεση, επομένως πρόκειται για μια οικονομία που διατηρεί συνήθως πολύ χαμηλούς ρυθμούς μεταποιητικής και βιοτεχνικής ανάπτυξης.

Ακολουθούν ορισμένα στοιχεία, που σχετίζονται όχι μόνο με την καταγραφή των επαγγελμάτων, αλλά και με το ιδεολογικό πλαίσιο το οποίο υπαγορεύει την χρήση της συγκεκριμένης ορολογίας για την περιγραφή τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο εκλογικός κατάλογος αφορά τη μοναδική πηγή που διαθέτουμε, στην οποία καταγράφονται 69 πρόσωπα υπό την ιδιότητα του «ιδιοκτήτη». Εκτός λοιπόν από την έννοια του «κτηματία», που αποτελεί ένα συνήθη όρο, χρησιμοποιείται για πρώτη φορά ο όρος «ιδιοκτήτης». Η ασάφεια του όρου «ιδιοκτήτης» είναι κάτι παραπάνω από προφανές, σίγουρα όμως δηλώνει τον κάτοχο περιουσίας, το επίπεδο της οποίας παρέχει ασφάλεια, διότι δεν απαιτείται να εργάζεται τουλάχιστον σε καθημερινή βάση. Στον αντίποδα του όρου, βρίσκεται ο μη ιδιοκτήτης, στοιχείο που γεννά αισθήματα ανασφάλειας στην κοινωνία. Εάν βέβαια συγκρίνουμε τους δύο πίνακες, από τη μία αυτόν που περιλαμβάνει τους «ιδιοκτήτες» και από την άλλη τον «κατάλογο ενόρκων», προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα. Ότι λίγο λιγότεροι από τους μισούς (31) από όσους δηλώνουν την ιδιότητα του «ιδιοκτήτη», - εμφανίζονται στους καταλόγους ενόρκων, ενώ οι υπόλοιποι δεν εντοπίζονται. Η πλειονότητα των προσώπων αυτών, περίπου οι μισοί στους καταλόγους ενόρκων, δηλώνονται ως «κτηματίες». Στον κατάλογο επιπλέον συμπεριλαμβάνονται 7 «έμποροι», 1 «μανεστροποιός», 1 «σανδαλοποιός», 1 «ατρός», 2 «παντοπώληδες», 1 «δικηγόρος» και 1 «σπαγαδώρας».

Στην πλειονότητά τους, οι δηλωθέντες ως «ιδιοκτήτες» κατέχουν στην ιδιοκτησία τους σημαντικές αγροτικές ή αστικές εκτάσεις, τις οποίες και εκμεταλλεύονται με διάφορους τρόπους και μέσα: τις πρώτες κατά κύριο λόγο τις εκμεταλλεύονται με την καλλιέργεια σταφίδας, ενώ τα αστικά οικόπεδα και τα γήπεδα χρησιμοποιούνται είτε ως «σταφιδαποθήκες», είτε για ιδιοκατοίκηση ή μίσθωση. Η κατοχή ή η εκμίσθωση γης ή οικιών, ανεξάρτητα από το πραγματικό μέγεθος των εισοδημάτων που προσφέρει στον ιδιοκτήτη, αποδίδει παράλληλα ιδιαίτερο κοινωνικό κύρος και συμβολική αναγνώριση. Υπάρχουν ωστόσο και περιπτώσεις ιδιοκτητών που αυτοαπασχολούνται σε βιοτεχνικά ή σε

εμπορικά καταστήματα, όπως οι «σπαγαδῶροι» ή οι δύο «παντοπώλες», οι οποίοι θα μπορούσαν να θεωρηθούν, αν και κάπως σχηματικά, μέρος του μικροαστικού στρώματος της κοινωνίας. Ούτε πάντως η στατιστική του 1861,¹¹⁷ ούτε άλλες πηγές, όπως οι κατάλογοι ενόρκων διασώζουν ανάλογους με αυτούς όρους. Είναι ενδιαφέρον να διερευνηθούν όχι μόνο οι αριθμοί, αλλά κυρίως το ιδεολογικό πλαίσιο που ωθεί αυτούς τους ανθρώπους να δηλώσουν την ιδιότητα του «διοκτήτη». Στον εκλογικό κατάλογο, στην κατηγορία αυτή αναγνωρίζουμε μεταξύ άλλων, επιφανείς προσωπικότητες, οι οποίες παρεμβαίνουν με ενεργό τρόπο στην κοινωνία του τόπου και αναπτύσσουν πολλαπλές δραστηριότητες. Ανάμεσά τους αναφέρονται οι Γεώργιος Σωτηριάδης, Κωνσταντίνος και Περικλής Κωνσταντίνης, Παναγιώτης Παπαδιαμαντόπουλος, Αχιλλέας Γεροκωστόπουλος, Χαράλαμπος Πράτζικας κ.α.: πρόκειται για πρόσωπα, τα οποία θα μπορούσαν με ευκολία να ενταχθούν στα επάγγελμα των «κτηματιών» ή των «εμπόρων». Τα ανωτέρω ονόματα δεν σηματοδοτούν μόνο μια κοινωνική ελίτ για την πόλη, αλλά και μια ομάδα ανθρώπων που ασκεί έλεγχο, δηλαδή ασκεί εξουσία σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής και οικονομικής ζωής.

¹¹⁷ Βλ. την επανέκδοση του Γ. Μπαφούνη, *Στατιστική της Ελλάδος, Πληθυσμός του έτους 1861*, Αθήνα 1991. Η απογραφή πραγματοποιήθηκε από το Γραφείο Δημόσιας Οικονομίας και Στατιστικής (υπό την διεύθυνση του Ιωάννη Σούτσου) του Υπουργείου Εσωτερικών και την οργάνωσε ο Σπηλιωτάκης, τμηματάρχης του γραφείου τα προηγούμενα χρόνια. Σε αυτήν την αξιόπιστη καταγραφή πληθυσμού στην ελληνική κοινωνία, υπολογίζονται σε απόλυτους αριθμούς τα επαγγέλματα ως εξής: 16.122 κτηματίες, 32.801 βιομήχανοι, στους οποίους προφανώς συνυπολογίζονται οι εργάτες σε ανθρώπους, και οι γεωργοί στο συνολικό αριθμό των 147.507 ανθρώπων. Επομένως, συνολικά στην ελληνική κοινωνία υπολογίζονται σε ποσοστιαία βάση σε 8,43% σε σχέση με το συνολικό πληθυσμό της χώρας. Οι γεωργοί σε 19,37% του συνολικού πληθυσμού και οι ιδιοκτήτες σε 1,27%. Επιμείναμε στη σύγκριση αυτών των επαγγελματιών που συναντάμε στην κοινωνία της Πάτρας. Ο συνολικός αριθμός της πόλης υπολογίζεται, με βάση την καταγραφή σε 6.080 ανθρώπους. Τα στοιχεία που παραθέτει ο Σούτσος, δεν απέχουν πολύ από τις πληροφορίες και τα στοιχεία του Εκλογικού Καταλόγου, γεγονός που σημαίνει ότι πρόκειται για μια αξιόπιστη καταγραφή του κοινωνικού ιστού. Βλ. επίσης Πίνακας 14 για τους «διοκτήτες».

Στον εκλογικό κατάλογο του 1875 από την άλλη, οι όροι του «εμπόρου» και του «κτηματία», επίσης κατατάσσουν τους εκπροσώπους που δηλώνουν το επάγγελμα αυτό στην κορυφή της κοινωνικής ιεραρχίας. Επομένως οι κυρίαρχοι κοινωνικά πολίτες της πόλης δεν περιορίζονται στα 67 πρόσωπα των «διοικητών». Υψηλά ποσοστά καταγραφής σημειώνουν και τα επαγγέλματα των «εμπόρων» και των «κτηματιών». Ο «κτηματίας» διατηρεί κατά βάση μεγάλη αγροτική και αστική περιουσία, και ο όρος αποδίδει στον φέροντα την ιδιότητα αυτή κοινωνικό κύρος. Το 10,13 % της κοινωνίας δηλώνει ότι ανήκει στους «κτηματίες», ενώ περίπου το 8,12 %, δηλώνει ότι ανήκει στους «εμπόρους». Οι «κτηματίες» όμως, όπως και οι «έμποροι» των εκλογικών καταλόγων, δεν εντάσσονται αυτόματα στο υψηλότερο σκαλί της κοινωνικής πυραμίδας, διότι περίπου το 20% συνιστά ένα αρκετά σημαντικό ποσοστό στο σύνολο του πληθυσμού. Προφανώς σε αυτόν τον αριθμό έχουν ενταχθεί και ορισμένοι οι οποίοι, παρά το γεγονός ότι δηλώνουν την ιδιότητα του «κτηματία», ασχολούνται με ενεργό τρόπο, ως χειρόνακτες στην καλλιέργεια των κτημάτων τους και δεν την επιβλέπουν απλά, κάτι το οποίο πολύ πιο σπάνια συναντάμε στις περιπτώσεις των καταλόγων των ενόρκων. Ανάλογες παρατηρήσεις ισχύουν και για τους «εμπόρους» του 1875, καθώς η έννοια του «εμπόρου» φαίνεται να περιλαμβάνει πολλές υποκατηγορίες οι οποίες εκτείνονται από τους μικρέμπορους έως τους ισχυρούς σταφιδεμπόρους της πόλης. Ο «έμπορος υφασμάτων» ή ο «ξύλεμπορος» για παράδειγμα, δεν μπορεί να συγκριθεί σε κέρδη και οικονομικές αποδόσεις με το σταφιδέμπορο. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι πολλοί από την κοινωνική ομάδα των εμπόρων δεν απασχολούνται σε διαφορετικά είδη εμπορίου. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της διευρυμένης λογικής, υπήρξαν ο εμπορικός οίκος Κόλλα, ο εμπορικός οίκος Μεσσηνέζη ή η οικογένεια Γερούση, που η οικονομική τους δραστηριότητα βασιζόταν μεν στο εμπόριο της σταφίδας, αλλά ο κύκλος εργασιών κάλυπτε ένα πολύ πιο ευρύ φάσμα υπηρεσιών και προϊόντων.

11. Η κοινωνία των «φτωχών» μέσα από τις πηγές

Είναι χαρακτηριστικό επίσης το γεγονός ότι επαγγέλματα που άπτονται των χαμηλότερων επαγγελματιών κατηγοριών απουσιάζουν εντελώς από τους καταλόγους ενόρκων. Το υλικό ωστόσο ενός εκλογικού καταλόγου, επειδή ακριβώς συνιστά μια από τις λιγοστές πηγές που μας δίνει εικόνα και των κατώτερων βαθμίδων της κοινωνίας, μπορεί να βοηθήσει σχετικά με το να αναδειχτούν οι σχέσεις εξάρτησης μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, καταδεικνύοντας τις κοινωνικές ή άλλες αντιθέσεις που υφίστανται σε μια κοινωνία. Οι επαγγελματιές κατηγορίες ανθρώπων που ανήκαν στις χαμηλότερες βαθμίδες της κοινωνικής κλίμακας όπως περιγράφονται μέσα από τον εκλογικό κατάλογο, εκτός του γεωργού και του εξωμάχου, ήταν οι «υπηρέτες», οι «εργάτες», οι «λεμβούχοι».

Από την άλλη, ο εκλογικός κατάλογος ανταποκρίνεται πολύ περισσότερο στην πραγματικές συνθήκες που επικρατούν στην οικονομία της πόλης. Οι άνθρωποι που δηλώνουν το επάγγελμα του «γεωργού» για παράδειγμα, αποτελούν περίπου το 11,31 % του συνολικού αριθμού. Η έννοια του «γεωργοκτηματία» που επίσης παρουσιάζεται, περιγράφει μάλλον μια ενδιάμεση κατάσταση ανάμεσα στον κτηματία και τον γεωργό. Έτσι καταγράφονταν συνήθως κυρίως όσοι από τους γεωργούς γίνονταν εμφυτευτές στα κτήματα των μεγάλων ιδιοκτητών, και λίγα χρόνια αργότερα μετατρέπονται σε μικρο-ιδιοκτήτες, όπως μας αποκαλύπτει η μελέτη των συμβολαιογραφικών εγγράφων. Οι γεωργοί, σε απόλυτο αριθμό προσέγγιζαν τους 688, ενώ οι μικροϊδιοκτήτες τους 16. Εκτός όμως από αυτές τις δύο κατηγορίες, πρέπει να αθροίσουμε εδώ και άλλα επαγγέλματα, αυτά του «ξωμάχου» και του «ποιμένα». Στους εκλογικούς καταλόγους εκτός της έννοιας του «διοκτήτη», στην οποία αναφερθήκαμε αναλυτικά παραπάνω, και η οποία συμβολίζει μια ολόκληρη κοινωνική και πολιτική κατεύθυνση, στην ίδια πηγή εντοπίζεται ένας άλλος όρος, που αποκαλύπτει και περιγράφει την ακριβώς αντίθετη κατάσταση, εκείνην του αποκλεισμένου, του

περιθωριακού από την κοινωνία με την κατηγορία του «εξωμάχου», αυτού που μάχεται «δηλαδή από έξω», εκτός της δικής του περιουσίας. Ο αριθμός των ανθρώπων με αυτήν την ιδιότητα είναι μικρός, καθώς δεν υπερβαίνει αριθμητικά τις 25 συνολικά περιπτώσεις, αλλά η ύπαρξη αυτού του πολύ ενδιαφέροντος στοιχείου ίσως μπορεί να μας κατευθύνει σε ορισμένες υποθέσεις. Η έννοια του «εξωμάχου» είναι πιθανότερο να αναφέρεται στη «σιληρότητα» του αγροτικού επαγγέλματος. Σε αυτήν την κατηγορία πρέπει επίσης να εντάξουμε και τον αριθμό των 25 «κλαδούχων», οι οποίοι συγκροτούν ένα σώμα ειδικευμένων εργατών γης που λόγω της ειδίκευσής τους πληρώνονται καλύτερα, αλλά και τον περιορισμένο αριθμό των «ποιμένων» της πόλης, μόλις 15.

Χρειάζεται επίσης να επισημάνουμε και τον αριθμό των μισθωτών αγροτών, που μπορεί να δηλώνονται ως ανειδίκευτοι και άρα να εντάσσονται στη μεγάλη κατηγορία των «εργατών» ή να θεωρούνται ειδικευμένοι και να καταγράφονται επί παραδείγματι ως «κλαδούχοι» κ.α.

Η παρουσία του «εργάτη» ή του «εργατικού» και μάλιστα σε τέτοιους αριθμούς, 91 προσώπων, γενικά δηλώνει τα χαρακτηριστικά μιας κοινωνίας που το 1875 εμφανίζει τις πρώτες διαθέσεις της για την ενίσχυση της μεταποιητικής οικονομίας. Η στροφή προς τη βιοτεχνικού χαρακτήρα οικονομία βρίσκεται στα πρώτα χρόνια της και πιθανότατα η έννοια του «εργάτη» να αναφέρεται στους εργάτες των πρώτων βιομηχανικών προσπαθειών. Το 1876, ένα χρόνο αργότερα, ο αριθμός των εργατών υπολογιζόταν περίπου σε 200, οι οποίοι απασχολούνταν σε μηχανουργεία, οινοποιεία, βαμβακοποιεία, τυπογραφεία. Η αντίρρηση μας ωστόσο σε μια τέτοια θεώρηση βασίζεται στο ανομοιογενές της εικόνας των εργατών, καθώς στον αριθμό αυτόν μπορεί να εγγράφονται οι μισθωτοί αγρότες, οι ανειδίκευτοι εργάτες της πόλης, οι λιμενεργάτες κ.τ.λ. Και επομένως δεν μπορούμε να διακινδυνεύσουμε ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με τη σημασία του ρόλου του εργάτη στην οικονομία της πόλης. Η ανομοιογένεια αυτή στα χαρακτηριστικά αυτής της κατηγορίας δεν μας επιτρέπει

να προχωρήσουμε σε βαθύτερες υποθέσεις και άλλου τύπου αναλύσεις, πέρα από την απόπειρα της απλής καταγραφής.

Με βάση αυτές τις επαγγελματικές ιδιότητες μπορούμε να προχωρήσουμε σε δύο βασικές σκέψεις. Η μία έγκειται στο πλήθος των υπηρετών - 76 άνδρες ηλικίας από 25 έως 40 ετών - και επίσης, στο ότι βρισκόνταν στην υπηρεσία κάποιου ισχυρού προσώπου της πόλης, συνήθως εμπόρου ή μεγαλοκτηματία. Στην αστική κοινωνία της Πάτρας, οι υπηρέτες απασχολούνταν περισσότερο σε οικιακές εργασίες σε σπίτια των εύπορων οικογενειών, ή διατηρούσαν ένα ρόλο βοηθού, «παραγιού» στα εμπορικά καταστήματα ή στα εργαστήρια της πόλης. Η έννοια βέβαια του «παραγιού», προσομοιάζει περισσότερο στην αγροτικού τύπου κοινωνία, όπου ο παραγιός ήταν βοηθός στην οικία, στο χωράφι ή οπουδήποτε τον καλούσε ο «κύριος» του. Επομένως ο ρόλος του υπηρέτη διατηρεί τα χαρακτηριστικά που κουβαλά από το παρελθόν και μετασχηματίζεται στην αστικού τύπου κοινωνία, καθώς συνεισφέρει σε κάθε είδους βοηθητική εργασία. Η δεύτερη σκέψη αφορμάται από το γεγονός ότι κάποιος που βρισκόταν στην υπηρεσία ενός εμπόρου που προερχόταν από το εξωτερικό, θεωρούσε σκόπιμο να δηλώνει το όνομα του προστάτη - αφεντικού του στον κατάλογο. Έτσι, γνωρίζουμε τους υπηρέτες του Γκιριν ή του Βουδ, οι οποίοι αναφέρονται ονομαστικά, ενώ παράλληλα καταγράφονται τρεις ακόμα υπηρέτες εμπόρων χωρίς να δηλώνεται το όνομα του αφεντικού τους.¹¹⁸

Το επάγγελμα του «λεμβούχου», συνιστά μια απαξιωτική κατηγορία για την αστικού χαρακτήρα κοινωνία των Πατρών. Στον εκλογικό κατάλογο, εντοπίζονται ως «λεμβούχοι» μόλις τρία πρόσωπα και κανένα φυσικά στους κατα-

¹¹⁸ Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι στη *Δικαστική επί του Εμπορικού Νόμου και του Εμπορικού Δικαίου της Ελλάδος* υπό του Νεοκλέους Γ. Καρατζά, Πάτρα 1872, σ. 8, επισημαίνεται ότι «...εν Πάτραις υπάρχει εμπορική συνήθεια δια δικαστικών αποφάσεων καθιερωμένη, καθήν οι κατά πρώτον προσλαμβανόμενοι ως υπηρέται ή υπάλληλοι εις εμπορικά καταστήματα δεν λαμβάνουσι μισθόν κατά τα δύο πρώτα έτη τας υπηρεσίας των, ως αρχάριοι, εκτός εάν γίνη άλλη τις συμφωνία μεταξύ των και ότι κατά το τρίτον έτος και εφεξής λαμβάνουσι μισθόν αναλόγως των και της σπουδαιότητος του καταστήματος».

λόγους ενόρκων. Ο αριθμός αυτός προφανώς είναι μικρός, εάν συνυπολογίσουμε ότι πρόκειται για λιμάνι και ο αριθμός των ναυτών και ναυτικών παρουσιάζεται πολύ μεγαλύτερος, αφού καταγράφονται συνολικά 217 πρόσωπα. Πιθανόν όμως η απαξίωση για το επάγγελμα του λεμβούχου, αν και τόσο χρήσιμο για τις ανάγκες ενός λιμανιού, έκανε τους φέροντες αυτήν την επαγγελματική ιδιότητα να αποφεύγουν να την αποκαλύψουν. Είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικό το άρθρο που δημοσιεύεται λίγα χρόνια αργότερα στην εφημερίδα *Φανός*, 21 Ιαν. 1881, και το οποίο αναφέρεται ειδικά σε αυτήν την επαγγελματική κατηγορία με απαξιωτικό τρόπο,

«οι Λεμβούχοι κατέστησαν ανυπόφοροι· δεν απαιτούσι σατραπικώς το φράγκον μόνον παρά των αποβανόντων ενταύθα, αλλά και υβρίζουσι βαναύσως τους απειθούντας εις τας επιταγάς των».

Συνεπώς, ο εκλογικός κατάλογος ενώ αποτυπώνει αναλυτικά τον επαγγελματικό χάρτη μιας κοινωνίας, δεν μας βοηθά να χρησιμοποιήσουμε ασφαλείς δείκτες, όπως είναι το εισόδημα ή η αξία ακίνητης περιουσίας. Αυτού του είδους η διασταύρωση μπορεί να προκύψει σε συνδυασμό με τη χρήση των καταλόγων ενόρκων και των πιστωτικών καταλόγων.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ι V

Ι. Πολιτική και κοινωνία της Πάτρας

1. Ο εβδομαδιαίος Τύπος και η νέα γενιά πολιτικών

Αφού είδαμε ποιοι αποτέλεσαν το πολιτικό δυναμικό το 19ο αιώνα στην περιοχή, ήλθε η στιγμή να διερευνήσουμε ποιες ιδέες υποστήριζε το προσωπικό αυτό σε όλη αυτή την περίοδο. Υπήρξε άραγε ένα κοινό πλαίσιο ιδεών ή υπάρχουν διαφοροποιήσεις στις γενιές, στους ανθρώπους, στις κοινωνικές ομάδες που συγκροτούσαν το σύνολο της πολιτικής ομάδας της επαρχίας;

Οι δημογέροντες είχαν περάσει μόνο ως όρος, ανεπιστρεπτί; Πολλά πρόσωπα από τις οικογένειες των πρώην προκρίτων συνέχιζαν να παρεμβαίνουν στα πολιτικά πράγματα της πόλης και σε κεντρικό πεδίο. Οι Κ. Τσερτίδης, Α. Καλαμογδάρτης, Α. Λόντος προέρχονταν από τους κύκλους αυτών των οικογενειών. Η μόνη εξαίρεση ως προς αυτό, υπήρξε η παρουσία του Κ. Κωνσταντή, αλλά οι οικογενειακές και άλλες σχέσεις, που διατηρούσε με σημαντικές οικογένειες δημογερόντων τον ενέτασσε σε αυτήν την κατηγορία. Παρατηρήσαμε ωστόσο ότι η νοοτροπία, οι αντιλήψεις αυτής της ομάδας, οι εικόνες για την κοινωνία και άρα, την πολιτική ζωή είχαν αλλάξει αρκετά. Ο ενοποιητικός δεσμός ωστόσο όλου του πολιτικού κόσμου δεν ήταν τόσο το μέλλον αλλά το παρελθόν, και πώς αυτό το βίωναν οι νέες γενιές. Κεντρική τους αναφορά ήταν η επανάσταση και ο αγώνας ενάντια στον εχθρό του έθνους. Αυτή η θεώρηση που παρέμενε ισχυρή, δήλωνε την ίδια στιγμή μια ανεκπλήρωτη επιθυμία: τη συνέχιση των αγώνων που για τη δημιουργία ενός κράτους αντάξιο των προσδοκιών τους, όποιες και αν ήταν αυτές. Μέσα από αυτόν τον δρόμο οι ελπίδες

που είχε γεννήσει η επανάσταση έμεναν σε μεγάλο βαθμό ανεκπλήρωτες.¹ Το ότι βασιική αναφορά ήταν και παρέμενε το 1821, δεν σήμαινε ότι δεν τους ενδιέφεραν άλλα θέματα ή δεν τα συζητούσαν. Το Σύνταγμα αποτελούσε κομβικό σημείο αναφοράς για τους ανθρώπους της περιόδου. Και οι ελπίδες όμως που γέννησαν κατά καιρούς οι συνταγματικές αλλαγές, πάλι ως συνέχεια του παρελθόντος αντιμετωπιζονταν, αλλά και ως ανάγκη να βελτιωθεί η κατάσταση στο μέλλον.

Μετά το 1843 εμφανίζεται μια νέα ηλικιακά γενιά πολιτικών ανδρών τουλάχιστον στην κεντρική πολιτική σκηνή, στους οποίους συμπεριλαμβάνονται τα πρόσωπα των Κωνσταντίνου Κωνστάκη, Παναγιώτη Χαλικιόπουλου, Ανδρέα Λόντου, Ανδρέα Ρηγόπουλου, οι οποίοι αν και κατάγονταν από επιφανείς οικογένειες δημογερόντων ή εμπόρων που προσέγγισαν την πόλη λίγο μετά την επανάσταση, εξέφραζαν και ένα νέο, ριζοσπαστικό πνεύμα. Οι ιδέες τις οποίες εξέφραζε αυτή η νέα γενιά πολιτικών, φαίνεται ότι δεν ξέφευγαν τελείως από το πλαίσιο το οποίο είχε σκιαγραφηθεί κατά την προηγούμενη περίοδο. Δεν ήλθαν ποτέ σε ρήξη με το παρελθόν, τον κόσμο των προκριτών και των δημογερόντων. Από αυτόν τον κόσμο άντλησαν στοιχεία και ιδέες. Ωστόσο φαίνεται ότι επιπλέον η ομάδα αυτή γαλουχείται και προβάλλει επίσης, τις φιλελεύθερες ιδέες της «*χρυσής νεολαίας*»² του ριζοσπαστικού εκείνου νεολαιίστι-

¹ Βλ. χαρακτηριστικά εφημ. *Πάτρα*, 23 Μαρτίου 1857 και 30 Μαρ. 1857.

² Ως «χρυσή νεολαία» προσδιορίζεται η γενιά όσων ενηλικιώθηκαν τα χρόνια των Ευρωπαϊκών αστικών επαναστατικών εξεγέρσεων του «1848». Η «χρυσή νεολαία» ως κοινωνικό ρεύμα ήταν σε θέση να αφογγραστεί καλύτερα τα μηνύματα των Ευρωπαϊκών αστικών επαναστάσεων και να διεκδικήσει ανάλογα αιτήματα. Οι περισσότεροι είχαν σπουδάσει στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, και είχαν αναπτύξει ένα έντονα ριζοσπαστικό πνεύμα. Κύριος εκπρόσωπος της γενιάς αυτής υπήρξε ο μετέπειτα γνωστός πολιτικός από το Μεσολλόγγι, Επαμεινώνδας Δελγιώργης. Στην Πάτρα, παρόμοιες ιδέες εξέφρασαν οι Παναγιώτης Χαλικιόπουλος, Ανδρέας Ρηγόπουλος. Βλ. Γ. Χέρινγκ στο *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ. Α', Αθήνα 2004, σ. 343-345. Για το ίδιο φαινόμενο, δηλαδή την ανανέωση του πολιτικού προσωπικού, ο Χέρινγκ επισημαίνει ότι ίσχυσε και στις αναπτυσσόμενες χώρες της Δυτικής Ευρώπης, βλ. σ. 321. Μόνο που

κου κινήματος των μέσων του αιώνα – και συγκεκριμένα, την ανάγκη για υλική και πνευματική ανάπτυξη της κοινωνίας, την απαίτηση για εθνική επέκταση και τον εκσυγχρονισμό του κράτους και των θεσμών του. Αναφερόμαστε σε μια γενιά πολιτικών προσώπων που μετέφερε, πέρα από τα στοιχεία νέων προτάσεων, ένα διαφορετικό τρόπο ζωής. Η διαβίωσή τους για μεγάλο διάστημα σε χώρες του εξωτερικού, οι σπουδές τις οποίες είχαν συνεχίσει σε ξένα πανεπιστήμια επηρέαζαν αναμφισβήτητα την πολιτική τους σκέψη. Ανεξαρτήτως εάν προέρχονταν από οικογένειες προκρίτων ή εμπόρων, τα αιτήματα που προβάλλουν είναι κοινά, τα μέσα ωστόσο πολλές φορές για την επίτευξη των στόχων διέφεραν.³ Στο σημείο αυτό, θα ασχοληθούμε με δύο ερωτήματα για τη συνέχεια της ανάλυσής μας: θα διερευνήσουμε εάν το πολιτικό αυτό προσωπικό της πόλης του 19ου, αποτελείται από ένα κλειστό κύκλο ανθρώπων. Πόσοι ή πόσες οικογένειες συγκροτούν το κυρίαρχο πολιτικό ρεύμα της πόλης; Ο Λυριντζής κάνει λόγο για περίπου 20 οικογένειες, που δραστηριοποιούνται στα πολιτικά πράγματα της πόλης και της περιοχής. Ο αριθμός αυτός αυξάνει ελάχιστα, εάν προστεθεί στο σύνολο των προσώπων το πολιτικό δυναμικό που ασχολήθηκε με τις δημοτικές εκλογές του τόπου, ή ακόμα και όσοι κατέλαβαν θέσεις δημοτικών συμβούλων. Το πιο ουσιαστικό όμως ερώτημα που τίθεται, δεν είναι εάν ο αριθμός ήταν μικρός ή μεγάλος, αλλά πώς οι πολιτικές οικογένειες μέσω ποιων ιδεών, ποιου πολιτικού σχεδίου και προτάσεων, μέσα από ποια πολιτικά κόμματα κυριαρχούσαν κάθε φορά. Ένας τρόπος με τον οποίο ανανεώνουν τον

εκεί, συνοδεύτηκε και με σημαντικές αλλαγές κοινωνικού και οικονομικού χαρακτήρα, κάτι που δεν συνέβη στην ελληνική περίπτωση.

³ Βλ. Χ. Λυριντζής, *Το τέλος των τζακιών*, Αθήνα 1990, σ. 87-88. Σε αυτή τη μελέτη κάνει λόγο για τη σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στους προκρίτους και την πολιτική (Πρβλ. τα συμπεράσματα αυτής της μελέτης). Η σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στους προκρίτους και την πολιτική ως ιδέα είχε βάση στους πρώην δημογέροντες, αλλά πολύ λιγότερο στους ανθρώπους που συμμετείχαν στις εξελίξεις του Σεπτεμβρίου του 1843 και ελάχιστα στους ανθρώπους που διαδραμάτισαν ρόλο στις εξελίξεις του 1862. Δεν πρόκειται ωστόσο για δύο κοινωνικές ομάδες αλλά για μια ενιαία κοινωνική τάξη.

πολιτικό τους λόγο και την πολιτική ζωή εν γένει, είναι ο εβδομαδιαίος Τύπος, που γεννιέται κατά την περίοδο της πολιτικής παρουσίας των νέων αυτών προσώπων.

Μέσα από τις σελίδες τους θα παρακολουθήσουμε μέρος των βασικών πολιτικών τους απόψεων. Οι εφημερίδες έκαναν την εμφάνισή τους στις αρχές της δεκαετίας του '40. Η πρώτη εφημερίδα της περιόδου υπήρξε ο *Αχαιϊκός Κήρυκας* (1840-1841).⁴ Εκδόθηκε στο πρώτο τυπογραφείο της πόλης των Κ. Τόμπρα και Κ. Ιωαννίδη και κυκλοφόρησε υπό τη διεύθυνση του Μιχ. Γεωργιάδη.⁵ Βασικός συντελεστής στην έκδοση της εφημερίδας ήταν ο Νικόλαος Μανιάκης, διαπρεπής δικηγόρος της πόλης. Και τα τέσσερα πρόσωπα τα οποία επιλέξαμε, προκειμένου να αποδώσουμε το χαρακτηριστικό της ανανέωσης του πολιτικού λόγου συμμετείχαν ενεργά στις εκδοτικές προσπάθειες της περιόδου. Οι Ανδρέας Λόντος και Κωνσταντίνος Κωνστάκης ενίσχυσαν την *Ηχώ των Επαρχιών*, η οποία συνέχισε να εκδίδεται για ακόμα πέντε χρόνια έως το 1847, όταν και έκλεισε οριστικά – ενώ ο δεύτερος πρωτοστάτησε λίγα χρόνια αργότερα στην έκδοση της *Αχαΐας*. Ο Α. Ρηγόπουλος στην *Ελληνική Σημαία*⁶ και ο Παναγιώτης Χαλικιόπουλος στην *Καρτερία*. Τα πρόσωπα που συμμετείχαν ενεργά στην έκδοση της *Ηχούς*, είχαν καταλάβει σημαντικές πολιτικές θέσεις, όπως ο Κωνστάκης ως πληρεξούσιος το 1843, και ο Α. Λόντος δήμαρχος της πόλης. Πρώτος συντάκτης αυτής της εφημερίδας υπήρξε ο Παύλος Σαντοριναίος, ο οποίος απεβίωσε στα 1857, ως συντάκτης τότε, του *Μίνωα*.

⁴ Το πρώτο φύλλο της εφημερίδας κυκλοφόρησε στις 29 Ιουν. 1840 και είχε ως υπότιτλο «Εφημερίς Εμπορική, Φιλολογική και των Ειδήσεων». Εκδόθηκε και άλλη εφημερίδα με το ίδιο όνομα στις 11 Ιουλ. 1876.

⁵ Ν. Ε. Σκιαδάς, *Χρονικό της Ελληνικής Τυπογραφίας*, τ. Γ', 1863-1909, Αθήνα 1982, σ. 167 και Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, τ. Α', σ. 285.

⁶ Φύλλα της εφημ. *Ελληνική Σημαία* και της εφημ. *Αχαΐα* δεν εντοπίσαμε. Ήταν εφημερίδα που εκδόθηκε στα Ελληνικά και στα Γαλλικά και ακολούθησε το παράδειγμα της γαλλικής εφημερίδας *Le Drapeau*. Η εφημερίδα κυκλοφόρησε για πρώτη φορά στο τέλος του 1856 και συνέχισε για δύο περίπου χρόνια. Βλ. Κ. Τριανταφύλλου, τ. Α', *ό.π.*, σ. 613.

Εκδότης ήταν αρχικά ο Κων. Κωνστάνης, ο οποίος στη συνέχεια επικέντρωσε το ενδιαφέρον του στην πολιτική.⁷

Οι επόμενες εκδοτικές απόπειρες που στέφθηκαν με επιτυχία ήταν ο *Μίνως*, η μακροβιότερη εφημερίδα της πόλης⁸ - από την οποία όμως έχουν διασωθεί πολύ λίγα (55) φύλλα- και η *Καρτερία* η οποία μετά την αλλαγή του συντάγματος συνέχισε την έκδοσή της στο κέντρο των εξελίξεων, στην Αθήνα. Το Α' φύλλο του *Μίνωα*, δημοσιεύτηκε στις 15 Σεπ. 1841.⁹ Ο υπεύθυνος συντάκτης Ευαγγελινός Ιωάννου είχε γράψει το πρωτοσέλιδο άρθρο της εφημερίδας, στο οποίο αναπτυσσόταν με λίγα λόγια το σκεπτικό της έκδοσης. Η ματιά του εντύπου ήταν επικεντρωμένη συνέχεια στους Έλληνες της Ανατολής.¹⁰ Μετά τη συνταγματική μεταρρύθμιση προστέθηκε στον τίτλο το *Συνταγματικός Μίνως*, ενώ από τον Ιανουάριο του 1851, συντάκτης της εφημερίδας ανέλαβε ο δικηγόρος Νικόλαος Μίχος. Στη μελέτη μας, παρακολουθούμε την σύντομη πορεία του *Αχαικού Κήρυκα* (45 φύλλα), όλα τα φύλλα της *Ηχούς* και την παρουσία της *Καρτερίας* στην έκδοσή της ιδιαίτερα στην πόλη των Πατρών. Η πρώτη εφημερίδα στράφηκε υποστηρικτικά προς το Γαλλικό κόμμα, ενώ η *Καρτερία*

⁷ Συντάκτης της εφημερίδας υπήρξε ο Παύλος Σαντοριναίος, πρόσωπο το οποίο συναντάμε αργότερα και στον *Μίνωα*. Ο Σαντοριναίος δεν μας είναι γνωστό πρόσωπο, ούτε σε κοινωνικό ούτε και σε πολιτικό επίπεδο, και η μόνη πληροφορία την οποία διαθέτουμε σχετίζεται με το ότι εκείνη την περίοδο κατά την οποία εκδίδεται η εφημερίδα ήταν μόλις 36 ετών. Σε άρθρο της Χρυσής Κοσμάτου στο συλλογικό τόμο με τίτλο: «Η πολιτιστική φυσιογνωμία της Πάτρας», Πάτρα 1997, σ. 105-149, αναφέρεται βιαστικά ότι μόλις ξεκίνησε την δημοσιογραφική του σταδιοδρομία ήταν σε ηλικία 42 ετών, πράγμα που δεν μπορεί να ισχύει, καθώς όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται παρακάτω, 15 χρόνια αργότερα απεβίωσε σε ηλικία 70 ετών.

⁸ Παρά την μακρόβια έκδοσή της, η οποία κάλυπτε περίπου τριάντα χρόνια, τα φύλλα που διαθέτουμε είναι πολύ λίγα. Στην αρχή της έκδοσης της εφημερίδας, υπάρχει και υπότιτλος «Εφημερίς Πολιτική, Δικαστική και Εμπορική», ενώ κάτω από αυτόν υπάρχουν τα ονόματα των Γερμανού, του Ζαΐμη και του Κανακάρη. Η αναφορά της σε τόσο σημαντικά πρόσωπα του παρελθόντος πέρα από την προσκόλληση στο παρελθόν, απηχούσε και συνοχή κοινών θέσεων τους.

⁹ Υπήρξε η μακροβιότερη εφημερίδα της δεκαετίας του 1840.

¹⁰ Εφημ. *Μίνως*, 15 Νοεμ. 1841.

λόγω και των σχέσεων των εκδοτών της με τον πολιτικό Μπενιζέλο Ρούφο, υπερασπιζόταν το Αγγλικό κόμμα.¹¹

Υπάρχει και μια δεύτερη ομάδα εφημερίδων που εκδίδεται αργότερα, μετά τη δεκαετία του '50. Η περίοδος αυτή εγκαινιάζεται με την κυκλοφορία της εφημερίδας *Πάτρι* (28 φύλλα).¹² Η εφημερίδα όμως που απηχούσε τις κύριες ιδέες του αστικού κόσμου της πόλης ήταν ο *Φορολογούμενος*. Η τελευταία κυκλοφόρησε για πρώτη φορά την 1^η Ιουν. 1869 με αφορμή την υποψηφιότητα του ανεξάρτητου Περικλή Γερούση στις επερχόμενες δημοτικές εκλογές.¹³ Η εφημερίδα διέκοψε την έκδοσή της και επανακυκλοφόρησε στα 1873. Η ψυχή της εν λόγω εφημερίδας στη δεύτερη φάση της, ήταν ο Κ. Φιλόπουλος, δικηγόρος και γραμματέας για μεγάλο διάστημα του Εμπορικού Συλλόγου της πόλης *Ερμής*, ο οποίος τελικά εγκατέλειψε τη δημοσιογραφία στις 14 Φεβ. 1892, απογοητευμένος για το ότι δεν κατάφερε να πετύχει τους πολιτικούς του στόχους.¹⁴

Τα περισσότερα βασικά στελέχη των εφημερίδων ασκούσαν το επάγγελμα του δικηγόρου, στοιχείο που αναδεικνύει το σημαντικό ρόλο του επαγγέλματος και το ισχυρό πολιτικό βάρος που διέθεταν όσοι έφεραν την ιδιότητά του στην κοινωνία της πόλης. Η αντίφαση πάντως της πολιτικής τοποθέτησης αυτής της πρώτης μετεπαναστατικής γενιάς πολιτικών, προκύπτει από τη στιγμή κατά την οποία τα μέλη της έβλεπαν ότι μέσα στις πολιτικές εξελίξεις που συνόδευαν τη φιλελευθεροποίηση του πολιτικού συστήματος, (σύνταγμα του 1843, ελεύθερο εμπόριο, απελευθέρωση της γης) αδυνατούσαν να διατηρήσουν την ηγετική τους θέση. Επηρεασμένοι την ίδια στιγμή από τις φιλελεύθερες ι-

¹¹ Εκδότες της εφημερίδας ήταν οι Παναγιώτης Χαλικιόπουλος και Κ. Εμμανουήλ, εκδότης επίσης του περιοδικού *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας*.

¹² Συντάκτης της εφημερίδας αρχικά ανέλαβε ο δικηγόρος Κωνσταντίνος Τσιλιάνης και αργότερα ο επίσης δικηγόρος Νικόλαος Μίχος, που είχε πλέον εγκαταλείψει τον *Μίνωα*.

¹³ Κ. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, τ. Β', σ. 2190.

¹⁴ Σώματα της εφημερίδας *Φορολογούμενος* καλύπτουν από το 1873-1888 αλλά και αυτά είναι ελλιπή.

δέες της «χρυσής νεολαίας», θα επιζητήσουν ουσιαστικό πολιτικό ρόλο, χωρίς να φτάσουν ποτέ όμως σε σημείο να διεκδικήσουν την ανατροπή της κοινωνικής και οικονομικής κατάστασης ούτε σε τοπικό επίπεδο, αλλά πολύ περισσότερο και σε κεντρικό επίπεδο.¹⁵ Στην πορεία των χρόνων μάλιστα, εκπρόσωποι αυτού του – αρχικά – ριζοσπαστικού πνεύματος, θα ενσωματωθούν στην κυρίαρχη πολιτικό στρώμα και θα λειτουργήσουν με βάση τη λογική ενίσχυσης του πολιτικού συστήματος και της διασφάλισής του. Οι ίδιοι στην πορεία, θα δεχτούν το προηγούμενο πολιτικό στρώμα. Παρά τον έντονα εκσυγχρονιστικούς λόγους θα οδηγηθούν σε συντηρητικά μονοπάτια σκέψης.

2. Η εμφάνιση του Τύπου και ο αντίπαλος

Μετά το 1840, ο νέος αυτός πολιτικός λόγος εκφράζεται πιο συστηματικά, αποκτά πιο μόνιμα χαρακτηριστικά. Οι εκφραστές του οργανώνονται, επιχειρούν να συγκροτήσουν πολιτικές ομάδες και οι εφημερίδες που κυκλοφορούν συμβάλλουν σημαντικά σε αυτό.

Οι πρώτες εφημερίδες της πόλης είδαμε να εμφανίζονται τη δεκαετία του 1840, και, από τη μία απηχούσαν κοινές αντιλήψεις που πήγάζαν από το παρελθόν και από την άλλη με αναφορές και κοινές ανησυχίες για το μέλλον. Τα πρώτα έντυπα, εβδομαδιαίου τύπου, λειτούργησαν ενοποιητικά στην προσπάθεια των ισχυρών κοινωνικά πολιτών να κυριαρχήσουν και να ηγεμονεύσουν. Τα βασικά στοιχεία του πολιτικού τους λόγου ήταν η προσήλωσή τους στο σύνταγμα, η αντίθεσή τους στην οθωνική εξουσία, ο αντικομματικός τους λόγος και το έντονα πατριωτικό πνεύμα. Ας παρακολουθήσουμε ορισμένα παραθέματα από την αντίθεσή τους στην οθωνική απολυταρχία:

«Αλλά οπότεν αι αδικίαι και αι τυραννίαι εκορυφώθησαν, τότε, ο Ελληνικός πατριωτισμός εξεργάγη εις μεγίστην πυρκαϊάν, εφάνη η λάμψις αυτού εις άπασαν την οικουμένην

¹⁵ Για την πολιτική κυριαρχία στην περιοχή παραμένει σημαντική, παρά τις ουσιαστικές διαφοροποιήσεις μας, η δουλειά του Χ. Λυριντζή, *Το τέλος των τζακιών*, Αθήνα 1995.

και αι φλόγες αυτού κατέφαγον της βαρβαρικής τυραννίας τα απ' αιώνων οικοδομήματα· κατά συνέπειαν δε τούτου η δικαιοσύνη διεδέχθη την αδικίαν, και η ευνομία την ανομίαν, η δε μάθησις ήρχισεν θριαμβευτικώς να κατεδαφίζη τα της αμάθειας σκιηώματα. Δε μένει η παραμικρά αμφιβολία, ότι η μάθησις αύτη θέλει φέρει πάλιν εις την Ελλάδα την παλιάν εκείνην ακαταμάχητον δύναμιν. Το μέγα δε τούτο έργο θέλει κατορθωθή ού μόνον δια των σχολείων αλλά και δια των εφημερίδων».

Ο ρόλος του *Αχαικού Κήρυκα*, όπως διαφαίνεται από το πρώτο κιόλας άρθρο του δεν είναι μόνο πολιτικός αλλά και πολιτισμικός, ευρύτερα μαθησιακός καθώς μπορούσε να αποτελέσει σύμφωνα με την άποψη που εκφράζουν οι συντάκτες του, τον ανασταλτικό παράγοντα στην αδικία και την ανομία.

Στην ίδια κατεύθυνση με τον *Κήρυκα*, η *Ηχώ των Επαρχιών*, εκφράζει την ανάγκη ενδυνάμωσης του εθνικού αισθήματος και της προστασίας από την αυθαιρεσία του οθωνικού κράτους.¹⁶

«Το Σύνταγμα! Ιδού σήμερα ο σκοπός προς τον οποίον αποστίνονται όλοι του έθνους αι ευχαί. Η ημέρα καθ' ην ο Σ. ημών Μονάρχης συγκαλέση τους αντιπροσώπους του έθνους, θέλει εγχαράξει εις τας καρδιάς των Ελλήνων αιώνιον προς αυτόν ευγνωμοσύνην»,

ανακοίνωνε πανηγυρικά στο πρώτο της φύλλο η *Ηχώ*.¹⁷ Η *Ηχώ*, μάλιστα κατηγορήθηκε από τον οθωνικό Νομόρχη της πόλης Ιωάννη Αμβροσιάδη γιατί δημοσίευσε δυσφημιστικό άρθρο για τη μοναρχία στα πρώτα φύλλα της.¹⁸ Στη δίκη που ακολούθησε, ο Σαντοριναίος καταδικάστηκε σε δύο βδομάδες φυλά-

¹⁶ Εφημ. *Ηχώ των Επαρχιών*, 19 Σεπ. 1842. Μέσα στο ίδιο πνεύμα κινείται και ο *Μίνως*, όνομα που παρέπεμπε στον ηγεμόνα της Κρήτης και σε συμβολικό επίπεδο στα εδάφη, τα οποία βρισκόνταν ακόμα υπό τον έλεγχο της τουρκικής διοίκησης.

¹⁷ Εφημ. *Ηχώ των Επαρχιών*, 19 Σεπ. 1842.

¹⁸ Εφημ. *Ηχώ των Επαρχιών*, 11 Μαρ. 1843. Ακολουθεί και η έκδοση μιας ακόμα εφημερίδας, της *Αχαιάς*, με διευθυντή τον Κωνσταντίνο Κωνσταντή, όταν αποχώρησε από την *Ηχώ* στα 1846. Τα φύλλα της εν λόγω εφημερίδας που υπάρχουν είναι πολύ λίγα. Η υποστηρίξη της εφημερίδας προήλθε από την Εθνική Τράπεζα (Εμμανουήλ Χαιρέτη), τον Γ. Σωτηριάδη και την ασφαλιστική εταιρεία *Αμαλία*, με διευθυντή τον Σ. Παρθενόπουλο. Η πληροφορία αυτή αντλείται από τον Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, σ. 280.

κίση και σε χρηματικό πρόστιμο ύψους 100 δραχ.¹⁹ Η εφημερίδα καθ' όλη τη διάρκεια της έκδοσής της είναι χαρακτηριστικό ότι πρόβαλε με συνέπεια τα αιτήματα των μεγάλων γαιοκτημόνων και εμπόρων της πόλης. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι πρώτοι συνδρομητές της *Ηχούς*, ήταν οι Ανδρέας Κασσιμάτης, ο Κωνσταντίνος Τζερετίδης, ο Σίδερης Πράτσικας, ο Κάρολος Δρακίόπουλος, ο Ανδρέας Καλαμογδάρτης, ο Λεωνίδας Βιλαέτης, Δημήτριος Χαραλάμπης, ο Σπύρος Συνοδινός, ο Περικλής Καλαμογδάρτης, ο Δημήτριος Κανάκης και ο Αναγνώστης Μαργαρίτης. Όλοι τους επιφανή πρόσωπα της οικονομικής και κοινωνικής ζωής της πόλης.²⁰

Στις πρώτες εσωτερικές τριβές στην εφημερίδα αμέσως μετά την εκλογή του Κ. Κωνστάκη στη Βουλή, αντικαθίσταται ο Σαντοριναίος από τον Ιωάννη Κουτσογιαννόπουλο και αργότερα από τον Αναστάσιο Τομάζο. Οι αλλαγές αυτές στα όργανα της εφημερίδας σχετιζόνταν με σημαντικές διενέξεις και ουσιαστικές διαφωνίες ανάμεσα σε όσους ηγούνταν της εκδοτικής προσπάθειας. Οι αφορμές των διαφωνιών ήταν κυρίως δύο: η στάση του πολιτικού κόσμου απέναντι στο θεσμό της Γερουσίας, και η άποψη της εφημερίδας απέναντι σε ένα θέμα που απασχόλησε αν και συγκυριακά, πολύ έντονα την ελληνική κοινωνία, το ζήτημα των ετεροχθόνων. Η διαφωνία στο πρώτο θέμα φαίνεται ότι αφορούσε τους ήδη εκλεγμένους βουλευτές. Οι Τζερετίδης και Καλαμογδάρτης τάσσονταν ενάντια στο θεσμό της Γερουσίας, σ' αντίθεση με τους άλλους δύο βουλευτές της πόλης, Κωνστάκη και Λόντο. Οι πρώτοι τριγμοί και τα προβλήματα στο εσωτερικό του φύλλου άρχισαν να εμφανίζονται, ενώ η ίδια η εφημερίδα δεν είχε λάβει ακόμα σαφή θέση. Στις αντιθέσεις ανάμεσα στους ιθύνοντες της εφημερίδας βέβαια, είχε συμβάλλει σημαντικά και η απόσταση η οποία χώριζε τον μέχρι πρότινος διευθυντή της κ. Κ. Κωνστάκη, που ως βουλευτής πια, διέμενε στην Αθήνα, μακριά από τους υπολοίπους συντελεστές της. Όταν χρειάστηκε όμως να υπερασπίσει τους πληρεξούσιους της πόλης σε επι-

¹⁹ Εφημ. *Καρτερά*, 27 Μαΐου 1843.

²⁰ Εφημ. *Ηχώ των Επαρχιών*, 18 Νοεμ. 1842.

θέσεις εναντίον των ετεροχθόνων, όπως ήταν ο Κωνστάνης και οι οποίες προέρχονταν κυρίως από εφημερίδες των Αθηνών, τότε, το έκανε χωρίς δισταγμό, παρά τις πολιτικές διαφωνίες που διαφαίνονται ανάμεσά τους.

Αντίθετα, η *Καρτερία* είχε προλάβει να πάρει από την αρχή θέση ενάντια στην ίδρυση ενός θεσμού όπως η Γερουσία, *«εάν η περί συστάσεως Γερουσία είδησις είναι αληθής, δικαίως πρέπει να είπωμεν ότι, απόφασις αμετάτρεπτος εγένετο ώστε, και δικαιώματα και υποσχέσεις να καταπατηθώσι και παραβιασθώσι μέχρι τελείας καταστροφής, χάριν της θελήσεως του ατόμου, και ουδεμία πλέον ελπίς περί Συντάγματος δύναται εις τα στήθη μας να υπάρξῃ»*.²¹

Οι διαφωνίες επομένως είναι υπαρκτές αλλά η πολιτική τοποθέτηση χαρακτηρίζεται ενίοτε από ένα έντονο πνεύμα τοπικισμού, ή καλύτερα υποστηρίξης των τοπικών βουλευτών, που εδράζεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο κοινών συμφερόντων, αλλά και κοινωνικών και πολιτικών αντιλήψεων. Οι σχέσεις συγγένειας ως προς αυτό, έχουν τη σημασία τους, χωρίς όμως να επικαθορίζουν το πολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο τα πρόσωπα κινούνται και παρεμβαίνουν. Αποκαλυπτικό είναι το παράδειγμα του Αντωνίου Καλαμογδάρη, ο οποίος παρά την εξ αγχιστείας συγγενική του σχέση με την οικογένεια Ανδρέα Λόντου, ηγετικής φυσιογνωμίας του Αγγλικού Κόμματος, συμμετέχει ενεργά στην πολιτική και παρεμβαίνει με την πλευρά του Γαλλικού κόμματος, τουλάχιστον μέχρι το 1843.²² Εξίσου ενδιαφέρον το παράδειγμα της σχέσης του Κωνστάνη με την οικογένεια Ρούφου, οι οποίοι αν και συγγενείς, πολιτεύονται από διαφορετικά πολιτικά στρατόπεδα. Έτσι, η στάση της Ηχούς παρά τις διαφωνίες της, για τον Κ. Κωνστάνη είναι σαφής, όταν αναφέρεται στην πρώτη σημαντική ομιλία του μετά την εκλογή του:

«Από ψυχής εχάρημεν αναγνώσαντες εις διαφόρους εφημερίδας της πρωτευούσης, τον κατά την Συνέλευσιν αναγγελθέντα λόγον, παρ' ενός των πληρεξουσίων μας ήτοι του κ. Κων. Κωνστάνη γέμοντα φιλελευθέρων και πατριωτικών αισθημάτων λόγον τον οποίον

²¹ Εφημ. *Καρτερία*, 19 Μαΐου 1844.

²² Βλ. G. Hering, τ. Α', ό.π., σ. 119.

επευφήμισε ζωηρώς η εθνοσυνέλευσις και λόγον, τέλος πάντων, όστις δύναται να χαρακτηρίση τον Έλληνα, άξιον του προορισμού του, και δια να υπερασπίση δια όσα περί της λαμπροτέρας ανδραγαθίας του, απεσφενδόνισαν κακά αι Γερμανικαί και Γαλλικαί εφημερίδες».²³

Η στάση της εφημερίδας συνολικά απέναντι στη Μοναρχία είχε σκιαγραφηθεί με ένα κείμενο, λόγο του Λαμαρτίνου, που δημοσίευσε στην πρώτη της σελίδα στις 3 Ιουλ. 1843 και τελείωνε με την ακόλουθη φράση:

«περί τίνος μοναρχίας λαλείτε; Περί μοναρχίας γεννηθείσης από επανάστασιν ελευθέραν και εθνικήν; Ή περι μοναρχίας λησμονησάσης τάχιον την γέννησιν και τους εθνικούς αυτής όρους, ανακαλεσάσης βαθμηδόν όλας τας υποσχέσεις μεταβαινούσης υπό μιας είς άλλην αρχήν, μελλούσης να απορροφήση ταχύτερον ή βραδύτερον το εθνικόν δίκαιον, και εισδουούσης, δι' αλληπαλλήλων παρεκτροπών, μέχρις απολύτου θρόνου, υπό την σκιάν του οποίου θέλει συγχωρήσει εισέτι εις τον τόπον να παίξει κωμωδίαν αντιπροσωπικής ελευθερίας;».²⁴

Η εφημερίδα υπερασπίζεται με ξεκάθαρο τρόπο το θεσμό της Μοναρχίας αλλά όχι και την Οθωνική Πολιτεία που χαρακτηρίζεται από συνεχείς παρεκτροπές και μια έφεση προς την απόλυτη μορφή της. Η εφημερίδα πάντως παρά τι διαφωνίες στο εσωτερικό της και τα προβλήματα που προέκυψαν, συνέχισε να εκδίδεται σταθερά μέχρι το 1847.

Η δεύτερη μακράς διάρκειας εφημερίδα της πόλης ήταν η *Καρτερία*, υπό την διεύθυνση του Παναγιώτη Χαλκιειόπουλου,²⁵ του ανθρώπου που εμπλέχτηκε ενεργά στα της *Οινοποιητικής Εταιρείας*, στενού συνεργάτη του Μπενιζέλου Ρούφου και μέλους, όπως θα δούμε στη συνέχεια, της διοίκησης της Καποδιστριακής Πολιτείας. Πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία περιλαμβάνονται σε κείμενο του *Μίνωα*, με το οποίο αναγγέλλεται η έκδοση του νέου εντύπου.²⁶ Από εκεί, στα-

²³ Εφημ. *Ηχώ των Επαρχιών*, 20 Δεκ. 1843.

²⁴ Εφημ. *Ηχώ των Επαρχιών*, 3 Ιουλ. 1843.

²⁵ Διευθυντές της ήταν ο δικηγόρος, σύμβουλος του Καποδιστρια, έμπορος και πολιτικός Παναγιώτης Χαλκιειόπουλος και ο δικηγόρος της πόλης Αντώνης Χρυσανθακίδης.

²⁶ Η εφημ. *Καρτερία* τυπωνόταν στον μετέπειτα Αθηναίο εκδότη, Κ.Σ. Βλαστό.

χυολογούμε ότι η νέα εφημερίδα θα ασχοληθεί με την εσωτερική και εξωτερική κατάσταση της ελληνικής πολιτείας. Η παρέμβασή της θα αποβλέπει στην ανάγκη ενδυνάμωσης του εθνικού φρονήματος, την υπεράσπιση των δικαιωμάτων των ανθρώπων που έδωσαν τη ζωή τους για τον υπέρ της ανεξαρτησίας αγώνα, την τελειοποίηση της νομοθεσίας, και τη βελτίωση του δικαστικού συστήματος, την ελευθερία της ψηφοφορίας και την ενίσχυση της οικονομίας, πάντα με ένα πνεύμα ωφέλιμο για τον θρόνο και την πατρίδα.²⁷ Και πράγματι, στο πρώτο κιόλας άρθρο της η εφημερίδα τονίζει την ανάγκη τόνωσης του εθνικού στοιχείου. Έκανε λόγο για «αντεθνική και σκανδαλώδη διαγωγή της Αντιβασιλείας και της Αρχικαγκελαρίας, εις πολύπλοκον και δολίαν περιστροφήν ξενικών ραδιουργών και περιπλεκόμενη καθεκάστην ανεπαισθήτως, κινδυνεύει προ ετών ήδη να καταντήση ξένη σχεδόν των Ελληνικών πραγμάτων». Η αντίθεση της στην οθωνική πολιτική είναι εμφανής από το πρώτο κιόλας φύλλο της. Μάλιστα, κάτω από τον κύριο τίτλο της η εφημερίδα είχε χαρακτηριστικό υπότιτλο «*Η Εικοστή Πέμπτη Μαρτίου 1821*». Η εφημερίδα του Χαλικιόπουλου αποτέλεσε νεωτερισμό στον πολιτικό λόγο της περιόδου, ενώ το πρώτο κιόλας φύλλο, που κυκλοφόρησε, κατασχέθηκε από τις υπηρεσίες της πολιτείας.²⁸ Στη συνέχεια, ο λόγος της γινόταν ακόμα πιο ριζοσπαστικός και αποκτούσε όλο και περισσότερο αντιδυναστικά χαρακτηριστικά. Η *Καρτερία* συνέχιζε να εκδίδεται έως την οριστική της μεταφορά στην Αθήνα. Με έκτακτο παράρτημα, στις 6 Νοεμ. 1843, ο εκδότης της εφημερίδας Νικόλαος Εμμανουήλ, ανήγγειλε στους κατοίκους της Πάτρας ότι η εφημερίδα με τη θέσπιση του συντάγματος θα συνεχίσει να εκδίδεται πια στην πρωτεύουσα, έχοντας επιτελέσει ήδη ένα σπουδαίο πολιτικό έργο.

Στην αρχή της δεκαετίας του 1840 επομένως, κάνουν την εμφάνισή τους στην πόλη τέσσερις εφημερίδες, οι οποίες υποστηρίζουν την ανάγκη διαμόρ-

²⁷ Στον *Συνταγματικό Μίνωα* καταγράφεται η είδηση της έκδοσης της *Καρτερίας*, 6 Ιουλ. 1842.

²⁸ Η πληροφορία αυτή αντλείται από την εφημ. *Ηχώ των Επαρχιών*, 19 Σεπ. 1842.

φωσης ενός συνταγματικού πλαισίου, το οποίο θα έθετε όρια στην εξουσία του Βασιλιά και της αυλής. Η αντιπαράθεση με την οθωνική μοναρχία δεν εκδηλώθηκε για πρώτη φορά τότε, αλλά σίγουρα ενισχύθηκε μέσα από την άνθηση του Τύπου. Οι εφημερίδες της πόλης πάντως, συνέδεαν το σύνολο των προβλημάτων με το «πολιτειακό» ζήτημα του ελληνικού κράτους. Η αντιπαράθεση ωστόσο που ξέσπασε πάνω σε κεντρικά ζητήματα της πολιτικής ζωής, όπως το ζήτημα της Γερουσίας ανέδειξαν σημαντικές διαφωνίες στον πολιτικό κόσμο της πόλης, που άπτονταν κεντρικών πολιτικών κατευθύνσεων. Η *Καρτερία*, φιλοαγγλική, έντονα αντιοθωνική όπως και η *Ηχώ*, στρέφεται προς το γαλλικό κόμμα και κινείται σε λιγότερο αντιπολιτευτικές γραμμές.

Και η έκδοση της εφημερίδας *Πάτριαι*, δεν διαφοροποιήθηκε από το προηγούμενο ιδεολογικό και πολιτικό πλαίσιο. Έντονα αντιοθωνική, επιτίθεται συνεχώς στον οθωνιστή Νομάρχη Αχαιοήλιδος Ιωάννη Αμβροσιάδη. Στο διάστημα που συνεχώς επιτίθεται στο Νομάρχη της πόλης, τάσσεται ανοιχτά υπέρ του Δημάρχου της πόλης, Μπενιζέλου Ρούφου. Ο Νομάρχης, κατέφυγε στη Δικαιοσύνη ασκώντας μηνύσεις προς την εφημερίδα και τον συντάκτη της, Κ. Τσιλιάνη με την κατηγορία της εξύβρισης. Την υπεράσπιση της εφημερίδας ανέλαβαν από κοινού οι δικηγόροι Αντώνιος Ρικάκης, Πausανίας Χοϊδάς και Νικόλαος Μίχος, οι οποίοι επικαλέστηκαν την αρχή της ελευθερίας του Τύπου.²⁹ Μετά την αγόρευσή του, ο Μίχος ανέλαβε χρέη συντάκτη στην εν λόγω εφημερίδα.

Η συστηματική μελέτη του Τύπου όπως και σημαντικού αριθμού πολιτικών φυλλαδίων της περιόδου, τα οποία εκδίδονταν συνεχώς, ανέδειξαν το πολιτικό κλίμα και το κυρίαρχο πλαίσιο ιδεών, από τις οποίες διακατέχονται οι έμποροι και οι κτηματίες της πόλης, αλλά και το αστικό κοινωνικό στρώμα που τους ακολουθεί και δρα ως ηγεμονικό ρεύμα στην κοινωνία. Η πρόταση της κοινής πολιτικής παρέμβασης που είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο να γίνεται, σε αυτή τη φάση δεν θα μπορούσε να έχει αποτέλεσμα. Έπρεπε να περάσουν

²⁹ Εφημ. *Πάτριαι*, 8 Ιουν. 1857.

αρκιτά χρόνια για να διατυπωθεί ως ξεκάθαρη πολιτική πρόταση και να εκφραστεί εκ νέου ένας ανάλογος προβληματισμός με τέτοια βαρύτητα και συγκροτημένα.

Το στοιχείο που ενοποιούσε ωστόσο τις διαφορετικές εκδοχές αυτών των ιδεών ήταν η αντίθεση ιδιαίτερα του τοπικού πολιτικού κόσμου, απέναντι στα ήδη υπάρχοντα πολιτικά κόμματα, που άγγιζε τα όρια αμφισβήτησης του κοινοβουλευτικού συστήματος εν γένει.³⁰

3. Διαφορετικές εκδοχές της αστικής πολιτικής σκέψης: η στάση απέναντι στο σύνταγμα του 1844

Ο φιλελευθερισμός αστικού τύπου σε μια συνταγματική πολιτεία σηματοδοτούνταν ειδικότερα από την απελευθέρωση των αγορών, τη μείωση της φορολογίας³¹ και των δασμών των αγροτικών προϊόντων, τον πολλαπλασιασμό των

³⁰ Πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη πάνω στο συγκεκριμένο θέμα έχει κάνει ο Θ. Μποχώτης, *Η Ριζοσπαστική Δεξιά, Αντικοινοβουλευτισμός, Συντηρητισμός και Ανολοκλήρωτος Φασισμός στην Ελλάδα 1864-1911*, (διδακτορική διατριβή), Αθήνα 2003. Σε αυτή τη μελέτη επιχειρεί να διακρίνει στον πολιτικό λόγο των πολιτικών προσώπων του 19^{ου} αιώνα τα στοιχεία εκείνα που συνιστούν μια κριτική αντιμετώπιση του κοινοβουλευτικού συστήματος.

³¹ Το αίτημα αυτό διατύπωσε με λεπτομέρειες στο νομοσχέδιο που κατέθεσε ο Σ. Σωτηρόπουλος, εξέχουσα πολιτική προσωπικότητα της εποχής, βουλευτής Τριφυλίας και υπουργός Οικονομικών, από κοινού με άλλα πολιτικά πρόσωπα της εποχής, όπως τον πατρινό πολιτικό Π. Χαλικιόπουλο και τον Ι. Σούτσο. Και οι τρεις υπήρξαν ξεχωριστές προσωπικότητες της πολιτικής και οικονομικής ζωής του τόπου, ωστόσο έχει σημασία να τονιστεί ότι και οι τρεις αντλούσαν από το ίδιο ιδεολογικό οπλοστάσιο και ανήκαν στο ίδιο πολιτικό μπλοκ. Στις 17^η Νοεμ. 1875, ο Σ. Σωτηρόπουλος από το βήμα της Βουλής αγορεύει και διατυπώνει την άποψη ότι το φορολογικό σύστημα παρέμενε καταδικασμένο στα μάτια της πλειοψηφίας του ελληνικού λαού. Ο φόρος δεν αφορούσε «την καθαρή πρόσοδο», αλλά την «ακαθάριστη». Ο άλλος πυλώνας της επιχειρηματολογίας του βασιζόταν στην εκτίμηση ότι το πρόβλημα της ενοικίασης των φόρων σηματοδοτούσε την ανηθικότητα των ενοικιαστών. Για την αντιμετώπιση των δημοσιονομικών προβλημάτων πρότεινε την ψήφιση τριών έμμεσων και δύο άμεσων φόρων. βλ. επίσης *Αγόρευσεις Σ. Σωτηροπούλου*, εκ των εστενογραφημένων της Βουλής πρακτικών της 17 Νοεμ. Αθήνα 1875.

ελληνικών εδαφών που παρέμεναν υπό ξένη κατοχή. Η υλική ευημερία και η πνευματική ανάταση με επίκεντρο την εκπαίδευση και το ρόλο της θρησκείας, συγκροτούσαν ένα κοινό πλαίσιο διεκδικήσεων του πολιτικού κόσμου της νέας γενιάς και ειδικά της Πάτρας.³² Η έννοια της «μεγάλης ιδέας» που είχε διατυπωθεί αργότερα χρόνια πριν (1844 από τον Ιωάννη Κωλέττη), είχε αποκτήσει εμφανή ερείσματα στην Πατρινή κοινωνία. Ο εθνικισμός, η ιδεολογία δηλαδή που γεννήθηκε από την ανάγκη να υπερβεί η χώρα τα «αδιαμφισβήτητα» για την εποχή ασφυκτικά γεωγραφικά της όρια και εκφράστηκε μέσα από ένα έντονα ρομαντικό λόγο, η ανάγκη εκσυγχρονισμού της κοινωνίας σε όλα τα επίπεδα και ιδίως στην οικονομία, συνιστούσαν βασικά στοιχεία της πολιτικής τους παρέμβασης και ανάλυσης σχεδόν από το σύνολο του πολιτικού κόσμου της πόλης κατά το δεύτερο μισό του αιώνα. Αυτό στο οποίο διέφεραν, ήταν η διαδικασία και ο τρόπος επίτευξης των παραπάνω στόχων.

Το τρίπτυχο πάνω στο οποίο βασίστηκε και οικοδομήθηκε η πολιτική των αστικών στρωμάτων της πόλης, πέρα από το αίσθημα εθνικισμού και την ανάγκη εκσυγχρονισμού της οικονομίας και κατ' επέκταση της κοινωνίας, ολοκληρώνεται με την αυστηρή, πολλές φορές, κριτική απέναντι στους ήδη υπάρχοντες πολιτικούς σχηματισμούς, η οποία σε πολλές περιπτώσεις υπερέβαινε τα όρια του κοινοβουλευτικού συστήματος. Σε άρθρο του ο Μίνως στις 29 Νοεμ. 1841, ανέλυε το παρελθόν και ασκούσε έντονη κριτική στα υπάρχοντα πολιτικά κόμματα.

«Έκτοτε το έθνος δια της διαφθοράς των ολίγων τούτων προσηλύτων, οίτινες δεν έχουν τι ιερώτερον, και οσιώτερον του ατομικού συμφέροντος, διηρέθη δυστυχώς εις τρία κόμματα, έκαστον των οποίων πρεσβεύει ιδιαίτεραν σημαίαν, τούτο μὲν, τον αετόν, εκείνο δε την τρίχρωον, και το άλλον την κοκκινόλευκον, κανέν δε, κατά δυστυχίαν, την κυανόλευκον, υπέρ της οποίας εχύθησαν ποταμοί αίματος».

Η κριτική του Μίνωα δεν στρεφόταν μόνο ενάντια στις διαφωνίες μεταξύ των κομμάτων και τα πιθανόν διαφορετικά συμφέροντα που αυτοί οι σχηματισμοί

³² Βλ. Γ. Χέριγγκ, *ό.π.*, σ. 356.

εξέφραζαν, αλλά άπτονταν και προβλημάτων που ενδιέφεραν το σύνολο της κοινωνίας.

«Μετά το θάνατον του Καποδίστριου διηρέθη το έθνος εις δύο διακεκριμένα κόμματα υπό τα ονόματα, το μεν, του Συνταγματικού, το δε, του Κυβερνητικού, αληθώς όμως του ξενικού πνεύματος όργανα υπό αντιθέτους, το φαινόμενον, αιρέσεις, πραγματικώς όμως τείνοντα εκ συμφώνου εις την απόσβεσιν παντός πατριωτικού αισθήματος, και εις την εγκαθίδρουσιν της ξένης επιρροής».

Στο ίδιο κείμενο, η εφημερίδα κατέληγε στο συμπέρασμα

*«...ελπίζεται γρήγορος και του όλου έθρους εν γένει η ομοιοία υπό μίαν και μόνην επωνυμίαν, Πολίτης Έλλην' υπό μίαν και μόνην σημαίαν του έθρους, την ελληνικήν, διαπιστευμένην εις τον αρχηγόν του έθρους, τον Βασιλέα, εις τον οποίον ανετέθη και η φύλαξις της ιερωτέρας παρακαταθήκης της ελευθερίας μας».*³³

Η έννοια του πολίτη ταυτίστηκε με την έννοια του Έλληνα, στην οποία δεν χωρούν διχασμοί και κανενός είδους διχόνοιες. Το έδαφος ήταν ήδη έτοιμο για να αναπτυχθεί η ιδέα της κοινής πολιτικής παράταξης, η οποία θα εκπροσωπούσε τα συμφέροντα των αστικών στρωμάτων της πόλης. Στα 1873, από το πρώτο κιόλας φύλλο της επανεμφανιζόμενης εφημερίδας *Φορολογούμενος*, αναφέρθηκε ρητά ότι η εφημερίδα δεν ακολουθεί καμία υπάρχουσα πολιτική παράταξη.³⁴ Είχε προηγηθεί εκτεταμένη αρθρογραφία στην εφημερίδα *Πάτριαι*,

³³ Εφημ. *Μίνως*, 29 Νοεμ. 1841.

³⁴ Η επιχειρηματολογία αυτή είχε κάνει την εμφάνισή της για πρώτη φορά δεκαπέντε περίπου χρόνια πιο πριν, όταν στην εφημ. *Πάτριαι*, 9 Φεβ. 1857, σε πρωτοσέλιδό της με χαρακτηριστικό τίτλο: *Τα κόμματα*. Στο άρθρο αυτό, εκφραζόταν με έντονο τρόπο η ίδια αγανάκτηση. Σε χαρακτηριστικό απόσπασμα του κείμενου, αναφέρεται ότι «τα άτομα αντιπροσωπεύουν συμφέροντα, νομικάς συμπαθείας, και ουδέν πλέον. Ούτω η εκλογική πάλη περιέπεσε μέχρι λιποταξίας εντελούς της αντιπολιτεύσεως, αναγνωρίζωμεν αφ' ενός ότι η κυβερνητική επέμβασις της εξουσίας επιφέρει εκάστοτε την αδιαφορίαν του πλήθους κατά τας εκλογάς, αλλά νομίζωμεν αφ' ετέρου ότι εις την καχεκτικήν αυτήν απάθειαν μεγάλως συνέτεινεν η παντελής έλλειψις αρχών και συστημάτων». Στο δεύτερο μισό του αιώνα, ο λόγος που αρθρώνεται από τους εκπροσώπους αυτής της κοινωνικής τάξης θα αποκτήσει έναν αντίπαλο με πολύ πιο σαφή πολιτικά χαρακτηριστικά, τις ιδέες «κοινωνιστικού» χαρακτήρα και τα συνθήματα που απορρέουν από αυτές τις ιδέ-

στα 1857, με ανάλογο περιεχόμενο. Η πολιτική σκέψη περί απόρριψης των ήδη υπαρκτών κομμάτων παρουσιάστηκε ως πάγιο αίτημα των πολιτικών ανδρών της περιόδου, ανεξάρτητα αν οι ίδιοι ανήκαν ή υποστήριζαν κάποιο από αυτούς τους πολιτικούς σχηματισμούς.

Η κριτική αυτή πολλές φορές συνοδευόταν από μια αυστηρότητα απέναντι στις νέες και ριζοσπαστικές ιδέες της κοινωνίας. Η εμφάνιση της κοινωνιστικού χαρακτήρα κίνησης υπό την επωνυμία *Ελληνική Δημοκρατία* προκάλεσε τα συντηρητικά ανακλαστικά της κοινωνίας.

«Τα πνεύματα και την συνείδησιν της ημετέρας πόλεως οὐκ ολίγον συνετάραξεν ἐπ' ἐσχάτων η εμφάνισις ἐνταύθα φύλλου τινός ὑπὸ το ὄνομα Ελληνική Δημοκρατία, ἐν ᾧ εὔρηται ἀναγεγραμμένα ἐν σπέρματι πάντα τα παράκοπα δόγματα τα διασαλεύσαντα προ ολίγου ἐτι τας βάσεις ἄλλων κοινωνιών»,

έγραφε χαρακτηριστικά στις 20 Μαΐου 1877, ο *Φορολογούμενος*.³⁵ Η απάντηση στην ανάπτυξη παρόμοιων ιδεών αφορούσε την πολιτεία η οποία με την σειρά της *«...έχει καθήκον να περιφρουρήσῃ δι ὧν μέσω νόμῳ κέκτῃται τὴν ἐννομον τάξιν και να εξασφαλίσῃ τὴν κοινωνίαν κατὰ πάσης ὑπούλου ἐπιθέσεως»*.

Ο λόγος που εκφράζεται ενάντια στα κόμματα σιγά - σιγά αντικαθίσταται από την αντίθεση της κοινωνίας στις ιδέες κοινωνιστικού περιεχομένου. Το αντίπαλο δέος όμως συνέχιζε να είναι το κλίμα που διαμόρφωναν τα υπάρχοντα κόμματα, τα οποία λειτουργούσαν με ὅρους που ὀρίζαν οι «κομματάρχες». Ορισμένες εκδοχές αυτού του πολιτικού λόγου υπερέβαιναν κατὰ πολύ τα ὅρια του κοινοβουλευτικού συστήματος. Τα στοιχεία του «φατριασμού», τα προσωποπαγή χαρακτηριστικά που επικρατούσαν στη λειτουργία τους, η συνεχής τακτική των υπαναχωρήσεων στις διαθέσεις των ξενικών κομμάτων, που άγγιζε πολλές φορές τα ὅρια της «εξάρτησης», συνιστούσαν, σύμφωνα με αυτήν την

ες, οι οποίες σημειωτέον ακούγονται ὅλο και περισσότερο στο δημόσιο χώρο. Η διατύπωση και η μορφή του λόγου αυτού θα μας απασχολήσει αναλυτικὰ σε ἐπόμενο κεφάλαιο.

³⁵ Εφημ. *Φορολογούμενος*, 20 Μαΐου 1877.

πάγια πολιτική τοποθέτηση ορισμένα από τα πλέον μόνιμα μειονεκτήματα του ελληνικού πολιτικού συστήματος.

Η απάντηση που δόθηκε αρχικά στην λειτουργία των κομμάτων από τα ηγετικά στρώματα της πόλης, ήταν η φιλελευθεροποίηση του πολιτικού συστήματος και η μετατροπή της απόλυτης μοναρχίας σε συνταγματική και κατά συνέπεια, στη συμμετοχή στην πολιτική ζωή όλο και μεγαλύτερων τμημάτων πληθυσμού. Τη στάση της αστικής τάξης της Πάτρας απέναντι στο ζήτημα της θέσπισης ενός ισχυρού συνταγματικού πλαισίου, μπορούμε να την παρακολουθήσουμε μέσα από την παράθεση αποσπασμάτων από την αρθρογραφία των εφημερίδων, αλλά και τις τοποθετήσεις τμήματος των πολιτικών εκπροσώπων της πόλης. Πρόκειται για ζήτημα κεντρικής σημασίας, στο οποίο δεν παρουσιάζεται πλήρης ταύτιση απόψεων, αλλά εμφανίζονται σαφείς απόπειρες ομογενοποίησης. Το σύνολο των εφημερίδων για παράδειγμα χωρίς καμία εξαίρεση, χαιρέτισε με μεγάλη ευχαρίστηση και θερμή υποστήριξη τις εξελίξεις σχετικά με τα γεγονότα του Σεπτεμβρίου του 1843 και λίγα χρόνια αργότερα, τα γεγονότα του 1862.

Το Συνταγματικό σχέδιο, όπως καταγράφηκε μετά τις εξελίξεις της 3^{ης} Σεπτεμβρίου, δεν περιόρισε τις διαφωνίες και τις εσωτερικές συζητήσεις που διεξάγονταν στο πλαίσιο της πολιτικής ζωής τόσο της πόλης όσο και ευρύτερα. Η *Ηχώ των Επαρχιών*, εκδήλωσε την πλήρη υποστήριξή της στη στάση των ισχυρών εμπόρων και γαιοκτημόνων, όταν τάχθηκαν υπέρ της ψήφισης ενός συνταγματικού σχεδίου. Η περιγραφή από τις στήλες της εφημερίδας, παρά την γλαφυρότητά της, υπήρξε αποκαλυπτική της πολιτικής θέσης της εφημερίδας και του ενθουσιασμού της, με την οποία αντιμετώπιζε τις εξελίξεις:

«Την 12^η Σεπ. ο εμπορικός σύλλογος της πόλεως ταύτης επανηγύρισε τη μεγάλη της 3^{ης} Σεπ. Ο τόπος της πανηγύρεως ήτο το κατάστημα της Λέσχης και των εμπόρων. Όλαι αι εξώσται και τα παράθυρα της λέσχης εκοσμήθησαν με άνθη και πολλές επιγραφάς υπέρ της 3 Σεπ. Του Συντάγματος, του Συν. Θρόνου...» και παρακάτω, «την 9^η Σεπ. εδόθη υπό του Δημάρχου Α. Χ. Λόντου του οποίου η πατριωτική διαγωγή υπερβαίνει

πάντα λόγον, μεγαλοπρεπές συμπόσιον εις την Μονήν του Γηροκομείου όπου παρευρέθησαν 300 και επέκεινα πολίται. Ενώ δε περί λύχνων αφού οι συμποσιασταί επέστρεφον εις την πόλιν πλήθος λαού ηκολούθησαν αυτούς, ώστε όταν η συνοδεία έφθασεν εις την κεντρικήν πλατείαν οι συνενυρέσαντες συνεποσούντο 3.000 και επέκεινα. Η πολυάριθμος αυτή συνάθροισις περιήλθε δι' όλης της νυκτός την πόλιν με την μεγαλυτέραν τάξιν επευφημούσα 'Ζήτω το Σύνταγμα' και 'Ζήτω ο Συνταγματικός θρόνος'.

Την εφημερίδα όμως δεν την απασχολούσε μόνο η θέσπιση συντάγματος, αλλά και οι συνθήκες ησυχίας και τάξης που έπρεπε να επικρατήσουν σε τέτοια γεγονότα. «Η μεγαλητέρα ησυχία και ευταξία βασιλεύει εις την πόλιν των Πατρών. Ο λαός άμα μαθών την γενομένην επανάστασιν ήρχησε ν' αναπέμπη ευλογίας εις τον Θεόν και να φωνάζη! Ζήτω το Σύνταγμα! Ζήτω ο Συνταγματικός Βασιλεύς! Ζήτωσαν αι τρεις Δυνάμεις. Η χαρά του κοινού είναι απεριγράφτος. Δοξολογία εφάλη εις την κεντρικήν πλατείαν παρόντων των τοπικών αρχών, και εις επήκοον αναριθμητού πλήθους ανευφημούντος». ³⁶

Στις παραπάνω εικόνες περιγράφεται μια ομοθυμία, σύμφωνα με την οποία τα ανώτερα στρώματα της κοινωνίας τίθενται υπέρ μιας μορφής συντάγματος. Πρωτεργάτες των εκδηλώσεων αυτών ήταν τα μέλη που βρίσκονταν στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας, οι εκπρόσωποι του ισχυρού οικονομικού μπλοκ, έμποροι και κτηματίες, οι οποίοι δια μέσου του συλλόγου τους γιόρτασαν τη συνταγματική αλλαγή μαζί με τις αρχές του τόπου.

Στην *Καρτερία*, ³⁷ της οποίας ο εκδότης μετείχε στην επιτροπή που συνέταξε το συνταγματικό σχέδιο, ο πρωτοσέλιδος τίτλος του έκτακτου φύλλου που κυκλοφόρησε για τη δημοσιογραφική κάλυψη των σπουδαίων γεγονότων, ήταν:

³⁶ Εφημ. *Ηχώ των Επαρχιών*, 23 Σεπ. 1843. Είχε προηγηθεί η έκδοση έκτακτου παραρτήματος της *Ηχούς των Επαρχιών* στις 6 Σεπ., για να χαιρετίσει τις «κοσμογονικές» εξελίξεις με τον χαρακτηριστικό για τις διαθέσεις της εφημερίδας τίτλο: «Η αναίμακτος εθνεγερσία».

³⁷ Στη συνέχεια του κεφαλαίου θα ασχοληθούμε αναλυτικά με τις θέσεις και τις απόψεις του Παναγιώτη Χαλικιόπουλου, διευθυντή της εφημερίδας, τόσο σχετικά με τη θέσπιση συντάγματος αλλά και με μια σειρά ακόμα ζητήματα που έθεσε ο ίδιος.

«Ζήτω το Σύνταγμα» και στη συνέχεια, αναφερόταν με λεπτομέρεια ότι: «*Η ΠΑΤΡΙΣ, ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΚΑΙ Ο ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΣ ΘΡΟΝΟΣ* ιδού εις το εξής τα αντικείμενα της αφοσιώσεως μας και του σεβασμού μας».

Η χαρά όλων για την καθιέρωση του συνταγματικού πλαισίου ήταν ανείπωτη: «*Η χαρά διαχέεται πανταχόθεν και η αγαλλίασις κυριεύει παντός άλλου αισθήματος*». Και παρακάτω «*η ειρήνη και η ησυχία βασιλεύουσι παντού*».³⁸ Ολόκληρη η πόλη βρισκόταν στο πόδι ανάστατη και ζητωκραύγαζε χαρούμενη. Η κοινωνία της Πάτρας και ειδικά ο αστικός κόσμος της, υποδέχτηκε με μεγάλη ανακούφιση τα γεγονότα του 1843. Σε άλλο σημείο της εφημερίδας *Καρτερία*, η ευχαρίστηση και ο ενθουσιασμός υπέρ του συντάγματος, όπως ήδη είδαμε από τις εξελίξεις ήταν κάτι περισσότερο από διάχυτος, «*ο αξιότιμος της πόλεως μας δήμαρχος Α. Λόντος πρώτος έδωκε το παράδειγμα συντελέσας τα μέγιστα δια να κατασταθή έτι λαμπρότερα και αξιομνημόνευτος η χαρμόσυνη αύτη εθνική περίστασις*». Οι «αξιότιμοι» πολίτες της Πάτρας, με πρωτοβουλία και έξοδα του δημάρχου Ανδρέα Λόντου, γλεντούσαν για το χαρμόσυνο νέο.³⁹ Η εξέλιξη αυτή αποτελούσε τη συνέχιση της επανάστασης του 1821, «*η ιδέα της Σεπτεμβριανής μεταβολής συνηπαντήθη και συμπορεύεται ήδη με την μεγάλην του 1821 ιδέαν*» έγραφε χαρακτηριστικά στο πρωτοσέλιδο της η ίδια η εφημερίδα. Οι διαφωνίες που είχαν προκύψει τόσο απέναντι στο ζήτημα της Γερουσίας όσο και στο ζήτημα των ετεροχθόνων είχαν πια ξεπεραστεί.

Δύο χρόνια αργότερα, η *Καρτερία* προχωρούσε σε ένα μικρό απολογισμό των γεγονότων. Έγραφε ότι «*υπέρ του νόμου, του βασιλέως και του λαού αφιερώθη το Σεπτεμβριανό κίνημα. Νόμος δεν υπήρχε, η βασιλεία κατεσπαράττετο και εκλονίζετο, ο δε λαός κατεθλίβετο και καταχύνετο υπό των ξένων. Την ημέραν της τρίτης Σεπτεμβρίου καθιερώθη αμετακλήτως ο νόμος, διεσώθη η βασιλεία, απηλλάγη ο λαός από τα παρόντα δεινά, και ησφάλισεν εαυτόν από τα μέλλοντα· ιδού εις ολίγας λέξεις τι σημαίνει το Σύνταγμα*».

³⁸ Εφημ. *Καρτερία*, 3 Σεπ. 1843.

³⁹ Εφημ. *Καρτερία*, 11 Σεπ. 1843.

Και, στο ίδιο κείμενο, επιχειρούσε μια βαθύτερη ανάλυση του πολιτικού συστήματος στην Ελλάδα υποστηρίζοντας ότι,
*«η διαμάχη υφίσταται από του 1833 μέχρι σήμερα μεταξύ του δεσποτισμού και της νομίμου ελευθερίας· και εάν ο δεσποτισμός έκαμεν υποχωρήσεις τινάς όταν είδεν εαυτόν καταβεβλημένον, βλέπομεν ήδη αυτόν υψώνοντα με θρασύτητα την κεφαλήν του. Εις την πατρίδα μας δεν διαπληκτίζονται ριζοσπάσται προς Τορίους, ούτε Τόριοι προς Ουίγκους, ούτε δημοκράται προς βασιλικούς ή νομιμόφρονας. Το έθνος θέλει τον νόμον και την τάξιν εις την βασιλείαν, οι σύμβουλοι δε ταύτης, είτε διότι είναι αφ' εαυτών μοχθηροί, είτε διότι περιστοιχίζονται υπό κακούργων, ζητούν την αυθαιρεσίαν, θέλουν την αναρχίαν».*⁴⁰

Το πρόβλημα επομένως, τα πρώτα πενήντα χρόνια ζωής του ελληνικού κράτους δεν είναι ο θεσμός της βασιλείας αλλά οι σύμβουλοι της αυλής και το δεσποτικό πνεύμα με το οποίο αντιμετωπίζουν την πολιτική κατάσταση. Υπάρχει όμως και μια δεύτερη θεώρηση στο παραπάνω απόσπασμα ιδιαίτερα αξιοσημείωτη, ότι δηλαδή στην ελληνική πολιτική ζωή, οι διαφωνίες και οι συγκρούσεις δεν αφορούν συλλογικά κόμματα, πολιτικούς σχηματισμούς αρχών, δημοκράτες, ριζοσπάστες ή συντηρητικούς, όπως ίσχυε στις περιπτώσεις των προηγμένων χωρών της Αγγλίας και της Γαλλίας, αλλά υποστηρικτές του νόμου και όσους επιζητούν την ανατροπή του.

Η κριτική και η απογοήτευση απέναντι στο καθεστώς της συνταγματικής μοναρχίας άρχισε να διαφαίνεται αμέσως μετά τη σύγκλιση της εθνοσυνέλευσης, όταν η *Καρτερία* διαπίστωνε ότι: *«Μόλις τρεις μήνες παρήλθον από της Τρίτης του Σεπτεμβρίου και με λύπην μας πρέπει να ομολογήσωμεν ότι η κατάσταση του Κράτους δεν είναι διάλου ευάρεστος».*⁴¹ Κατά την εφημερίδα, τα δύο ουσιαστικά προβλήματα τα οποία επιχείρησε να αντιμετωπίσει δραστικά η «Σεπτεμβριανή Επανάσταση» ήταν η απολυταρχία και η ξενοκρατία. Τα οικονομικά προβλήματα της προηγούμενης περιόδου είχαν ξεπεραστεί, όχι όμως και η ηθική κα-

⁴⁰ Εφημ. *Καρτερία*, 2 Σεπ. 1845.

⁴¹ Εφημ. *Καρτερία*, 23 Δεκ. 1843.

τάπτωση που ακολούθησε τη Σεπτεμβριανή εξέλιξη, εξαιτίας της συμμετοχής στο πολιτικό σύστημα πολύ περισσότερων ανθρώπων. Η συνεισφορά της 3^{ης} Σεπτεμβρίου στην πολιτική, για τον εκδότη της εφημερίδας περιοριζόταν στο ότι πια συμμετείχαν στα πολιτικά δρώμενα πολλοί περισσότεροι άνθρωποι, αλλά το ίδιο ακριβώς γεγονός μπορούσε να προκαλέσει ευρύτερα αναπάντεχες εξελίξεις. Το ζήτημα που έθετε στο πρωτοσέλιδο της η εφημερίδα, δειλά στην αρχή και πολύ πιο ξεκάθαρα αργότερα, αφορούσε την ανάγκη διατήρησης της «κοινωνικής ησυχίας», σε μια τόσο κρίσιμη καμπή για την ελληνική ιστορία. Η προσήλωσή της στη διατήρηση της κοινωνικής «ειρήνης», και της πολιτικής μετριοπάθειας, ίσως βέβαια οφειλόταν στην ανάγκη της πλήρους στήριξης της πολιτειακής αλλαγής, αλλά αποτέλεσε το δεύτερο πυλώνα της πολιτικής στάσης του αστικού κόσμου της πόλης.

Η κριτική αυτή συνοδευόταν από σκέψεις που αφορούσαν τόσο την ανάγκη θεσμοθέτησης της Γερουσίας, αλλά και θέματα, όπως την ίδρυση της εθνοφυλακής ή την κατάρτιση των καταλόγων ενόρκων. Η παρουσία του Κωλέττη στην κυβέρνηση είχε διχάσει εις νέου την κοινωνία και τους πολιτικούς της πόλης.

Η παρουσία του Κωλέττη αρχικά έγινε δεκτή με κάποιο σκεπτικισμό από την *Καρτερία*, όταν έγραφε ότι
*«η μεταξύ έθνους και εξουσίας διαρκής πάλη να λάβη πέρας ειρηνικόν, να λάβη πέρας αξιοπρεπές. Από τοιαύτην αρχήν ορμώμενοι, την βοήθειαν και την συνδρομήν παντός ανδρός του αγώνος επεθυμήσαμεν και επιθυμούμεν πάντοτε, και την εν τω μέσω της εθνικής ολομέλειας εμφάνισιν, αναγκαιοτάτην νομίζωμεν».*⁴²

Είχε όμως προηγηθεί η προειδοποίηση της εφημερίδας προς τον ίδιον τον Πρωθυπουργό, ότι

«η ανάπτυξη των φώτων, η ζωηρότης των αισθημάτων, η πρόοδος της νέας γενεάς, η πτώσις των ανθρώπων του πεπτωκότος συστήματος, η μεταβολή της απολύτου Μοναρχίας, ήσαν τα πρώτα πράγματα τα οποία έπρεπε να δώσωσιν νέα τάσιν εις το πνεύμα το.

⁴² Εφημ. *Καρτερία*, 28 Ιουλ. 1843, και 23 Αυγ. 1847.

Τι απήτει λοιπόν η νέα αυτή φάσις των πραγμάτων; να λησμονήση ο Κ. Κωλέττης τας παλαιάς του έξεις, να μην πλησιάση πλέον τους αδόξους, τους ποταπούς, τους φίλους τέλος πάντων του παρελθόντος συστήματος φίλους του». ⁴³

Η άνοδος του Κωλέττη, έκανε την *Ηχώ* (σ' αντίθεση με την *Καρτερία*, η οποία όξυνε τους τόνους της αντιπολιτευτικής της κριτικής) να προσδεθεί στο πολιτικό άρμα της κυβέρνησης. Σε αντίθεση με την εφημερίδα του Π. Χαλικιόπουλου, η *Ηχώ των Επαρχιών* ακολούθησε πιστά την κυβέρνηση, ακόμα και όταν αργότερα κλιμακώθηκαν οι ένοπλες συγκρούσεις ανάμεσα στα αντάρτικα σώματα και στο στρατό. Περιορίσε ιδιαίτερα τις αναφορές της στους εχθρούς της κοινωνικής «ασφάλειας» και της «κοινής ησυχίας», όπως περιγράφονταν πολύ συχνά στην προηγούμενη περίοδο από το σύνολο των εφημερίδων. Το σίγουρο ήταν ότι το αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα, και οι δύο εφημερίδες διαπίστωναν ότι η θέσπιση του συνταγματικού πλαισίου του 1843, δεν είχε μεταβάλλει κατ' ουσία τις συνθήκες και την πολιτική κατεύθυνση που ακολουθούσε ο Βαυαρός Μονάρχης.

Η πλειονότητα των εμπόρων και των κτηματιών της πόλης είδαμε να ακολουθεί κοινή στάση στα γεγονότα του Σεπτεμβρίου του 1843, ανάλογη όμως στάση επέδειξε και τον Οκτώβριο του 1862, στα γεγονότα της Ναυπλιακής εξέγερσης ενάντια στην οθωνική πολιτεία. Είχαν προηγηθεί σημαντικά και ενδιαφέροντα συμβάντα, που τους ένωσαν πάλι ενάντια στην Οθωνική διακυβέρνηση. Αρχικά το δάνειο ύψους 5.600 δρχ. που έλαβαν δύο από τους πιο ισχυρούς πολιτικούς και οικονομικούς παράγοντες της πόλης, οι Π. Χαλικιόπουλος και Μπενιζέλος Ρούφος από την *Εθνική Τράπεζα*, με σκοπό να στηρίξουν το ένοπλο κίνημα του Κλεάνθη Γρίβα ενάντια στον Όθωνα. ⁴⁴ Επίσης ο Σωτηριάδης, όπως και ο Παναγιώτης Παπαδιαμαντόπουλος, φέρονται να συμ-

⁴³ Εφημ. *Καρτερία*, 26 Νοεμ. 1844.

⁴⁴ Βλ. Β. Λάζαρης, *Πολιτική Ιστορία της Πάτρας*, τ. Α', Πάτρα 1986, σ. 114. Εκεί, αναφέρεται ότι ο Μπενιζέλος Ρούφος από κοινού με τον Π. Χαλικιόπουλο αιτήθηκαν δάνειο από την ΕΤΕ για να χρηματοδοτήσουν τον Γρίβα και τους στρατιώτες του.

μετέχουν στην επιτροπή που συστήθηκε στην πόλη μετά την απομάκρυνση του Όθωνα στα 1862.⁴⁵

Έπειτα, στις 6 Οκτωβρίου 1862, οργανώθηκε στην πόλη μια εντυπωσιακή σε μέγεθος και καλά οργανωμένη διαδήλωση από αντιοθωνικούς κύκλους. Σε αυτήν τη διαδήλωση συμμετείχε, ανάμεσα στους αντιπολιτευτικούς παράγοντες, σχεδόν το σύνολο του πολιτικού κόσμου της πόλης και βέβαια ορισμένα από τα πιο εξέχοντα πρόσωπα της πόλης, όπως ο Νίκος Μίχος, συντάκτης εκείνη την περίοδο του *Μίνωα*, ο δικηγόρος Πausανίας Χοϊδάς, ο Παναγιώτης Χαλικιόπουλος, ο Αριστείδης Οικονόμου (πολιτικός με καταγωγή από τα Καλάβρυτα), ο Ανδρέας Ρηγόπουλος κ.α.⁴⁶ Στο συγκεντρωμένο πλήθος φέρεται ότι μίλησαν οι Θάνος Κανακάρης και Αριστείδης Οικονόμου ζητώντας από το λαό να «αμυνθεί» στην τυραννία. Ήδη μετά την οριστική έξωση του Όθωνα, την εξουσία στη χώρα ανέλαβε η τριανδρία των Δ. Βούλγαρη, Κ. Κανάρη και Μ. Ρούφου ο οποίος ήταν μια από τις εμβληματικές πολιτικές φιγούρες της πόλης.

Στην Πάτρα αντίστοιχα με ότι είχε συμβεί στην πρωτεύουσα, συγκροτήθηκε Προσωρινή Διοικητική Επιτροπή, αποτελούμενη από μέλη ισχυρών οικογενειών εμπόρων και κτηματιών και η οποία αντικατέστησε το σύνολο των διοικητικών αρχών της. Τα μέλη της ήταν οι Ανδρέας Χ. Λόντος, Γεώργιος Σωτηριάδης, Παναγιώτης Παπαδιαμαντόπουλος, Κωνσταντίνος Τζερίδης,

⁴⁵ Β. Β., Α. Π., αρ. εγ. 167, 28 Οκτ. 1862. Με αυτό το έγγραφο αναστέλλεται η λειτουργία της προσωρινής διοίκησης της πόλης ενώ δηλώνεται και η παράλληλη ευχαρίστηση για την ειρηνική και αναίμακτη μετάβαση στη μεταοθωνική πολιτεία.

⁴⁶ Η πλειοψηφία των κτηματιών και εμπόρων τάχθηκε υπέρ της νέας πολιτειακής μεταβολής και στήριξε το κίνημα απέναντι στην οθωνική πολιτεία, αλλά βεβαίως υπήρξαν και εξαιρέσεις, όπως οι Περικλής και Αλέξης Στριφτόμπολας, ο Νικόλαος Κουμανιώτης. Ο Αλέξης Στριφτόμπολας πάντως γρήγορα άλλαξε πολιτικό στρατόπεδο και υπερασπίστηκε με κάθε μέσο το νέο καθεστώς. Ο Νικόλαος Κουμανιώτης υπήρξε πολιτικός της πόλης, υποστηρικτής του κόμματος του Ι. Κωλλέτη, και βαθιά αντισυνταγματικός. Οι πληροφορίες αντλούνται κυρίως από το *Λεξικόν* του Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, σ. 1061.

Δημήτριος Μπουκαούρης, ο Κωνσταντίνος Κωνσταντής, και ο Θάνος Κανακάρης. Η επιτροπή διατηρήθηκε μέχρι τις 22 Οκτ. 1862, οπότε και απολύθηκαν με δημόσιο έγγραφο σταλμένο από την κεντρική διοίκηση.⁴⁷

Τον κυρίαρχο τόνο στην επιτροπή έδινε το «Ρουφικό κόμμα», ενώ ο αρχηγός του δεν ήθελε, όπως διαβεβαίωνε μεταξύ άλλων ο Χαλιγιόπουλος στον επικήδειο προς αυτόν λόγο, να υπερβεί το πλαίσιο της διαμαρτυρίας.

Ο στρατιωτικός Δημήτριος Παπαδιαμαντόπουλος, αδελφός του Παναγιώτη, την ίδια περίοδο είχε σταλεί από τον Όθωνα μαζί με τον Τριαντάφυλλο Λαζαρέτο, με σκοπό να καταπνίξουν οποιαδήποτε διάθεση εξέγερσης. Ο αντιοθωνιστής στρατιωτικός «στασίασε» ενάντια στον επίσης αξιωματικό του στρατού Λαζαρέτο και πέρασε με το μέρος της επανάστασης, ανατρέποντας τα δεδομένα σε μια πολύ κρίσιμη καμπή των γεγονότων.⁴⁸ Ο Δημήτριος διαπιστώνει ο Χέρνιγκ, ότι δεν έκρυβε τα φιλόδοξα αισθήματά του έως και το αξίωμα του αρχηγού του κράτους.⁴⁹ Η στάση αυτή της πλειονότητας του πολιτικού δυναμικού των Πατρών απέναντι στα γεγονότα, μπορεί να εξηγηθεί μέσα από την ανάλυση μιας αντιπολιτευτικής ρητορείας, που χαρακτήριζε το λόγο τους και στρεφόταν ενάντια στην οθωνική πολιτική ή και με βάση την πολιτική παρα-

⁴⁷ Β. Λάζαρης, *ό.π.*, σ. 120 και Β. Β., Α. Π., αρ. εγ. 167, 22 Οκτ. 1862. Σε αυτό αναφερόταν ότι: «συμφώνως προς την υπ. αριθ. 408 διαταγήν του υπουργείου Εσωτερικών, και την παρ' όλων υμών πολλάκις εκφρασθείσαν ευγενή διάθεσιν αναγγέλλω προς υμάς ότι νυν, ότε προβαίνη ειλείπουσα η ανώματος κατάστασις, ήτις προεκάλεσε την παρά του λαού σύστασιν των κατά τας διαφόρους επαρχίας Διοικητικών Επιτροπών, η Κυβέρνησις, προς τε την τοσούτον αναγκαίαν συγκέντρωσιν της διοικητικής υπηρεσίας, και όπως απαλλάξη υμάς των μόχθων...»

⁴⁸ Στην αθηναϊκή εφημερίδα *Αιών*, 28 Οκτωβρίου 1870, ύστερα από 8 χρόνια, θυμούνται τα γεγονότα του Οκτωβρίου. Στην περιγραφή αυτή, αναφέρεται ότι ο Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος πρωταγωνίστησε στις πολιτικές εξελίξεις, αν και είχαν περάσει 44 χρόνια από το θάνατό του. Για το σύνολο των γεγονότων βλ. πολύ πιο αναλυτικά ΙΕΕ', τ. ΙΓ', σ. 196.

⁴⁹ Βλ. Χέρνιγκ, *ό.π.*, σ. 363. Στην υποσημείωση αναφέρει ότι ως ενθύμιο για το «πραξικόπημα» του Οκτωβρίου χάρισε στην ανιψιά του μια φωτογραφία με τον χειρόγραφο τίτλο: «Ο Αρχηγός», πληροφορία αντλείται από το Σ. Μαρκεζίνης, *Η πολιτική Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος* τ. ΙΙ, σ. 174.

χώρησης συνταγματικών ελευθεριών εκ μέρους της βασιλείας προς τους τοπικούς προύχοντες, με όρους όμως ταυτόχρονης συγκρότησης ενός κοινού πολιτικού λόγου, διεκδίκησης ορισμένων κοινών αιτημάτων και πολιτικής πίεσης.

Ο πολιτικός κόσμος άρχισε να λαμβάνει αποστάσεις από την υπέρμετρη φιλελευθεροποίηση, όπως θεωρούσαν ότι συμβαίνει, του πολιτικού συστήματος. Το προηγούμενο διάστημα, ενώ είχε στραφεί με σαφήνεια ενάντια στην απολυταρχία του Όθωνα και έβλεπε στις προτάσεις περί της συνταγματικής μοναρχίας την επίλυση όλων των προβλημάτων του, βαθμιαία συντηρητικοποιείται. Προβάλλεται ως αίτημα η διατύπωση ενός έντονα φιλανθρωπικού λόγου, αναζητούνται μέτρα για την ηθικοποίηση της κοινωνίας και την ανάγκη θρησκευτικής στροφής της. Όλο και περισσότερο ακούγονται προτάσεις για την ανάγκη σωφρονισμού όσων εκπίπτουν από τις ηθικές αξίες της ζωής. Η ανάπτυξη αυτού του λόγου όμως δεν έχει ουσιαστικό αντίκτυπο, το νοσοκομείο της πόλης μετατρέπεται σε σύντομο διάστημα σε άσυλο. Εξαιρέσεις σε αυτήν την εικόνα, υπήρξαν, όπως οι Ανδρέας Ρηγόπουλος μια ιδιαίτερα αμφίσημη προσωπικότητα της πόλης και ο Αντώνιος Ριπάκης ο οποίος εστιάζει σε πολύ ιδιαίτερους τομείς τον δημόσιο πολιτικό του λόγο, στη ληστεία και στην ανάγκη εθνικής αναγέννησης με επίκεντρο τις επαναστατικές εξελίξεις στην Κρήτη.

4. Η ηθικοποίηση της κοινωνίας και η συγκρότηση των κατώτερων στρωμάτων

Το πνεύμα της φιλανθρωπίας την περίοδο αυτή, γενικεύεται καθώς οι ιδέες της «αστικότητας» προβάλλονται ολοένα και περισσότερο και σταδιακά επικρατούν. Η φιλανθρωπική συμπεριφορά αποκτά πλέον νέο περιεχόμενο, εξαιτίας της γενίκευσης των ιδεών του διαφωτισμού. Η φιλανθρωπία φαίνεται να ενσωματώνει στοιχεία ηθικής, κοινωνικής και πατριωτικής ενίοτε συμπεριφοράς και στην πόλη της Πάτρας συνδυάζεται με το έντονο πνεύμα συντηρητικοποίησης

που διακρίνει το λόγο των αστών της πόλης.⁵⁰ Ο φιλόanthρωπος δεν προσεταιρίζεται πια τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα μέσω μιας πατερναλιστικής λογικής, προσφέροντάς τους προστασία· αντίθετα, η προστασία και φιλανθρωπία προς τους «έχοντες ανάγκη» εντάσσεται σε ένα φιλελεύθερο αστικό πνεύμα, που θεωρεί τον «πάσχοντα» ως κύριο υπεύθυνο των πράξεών του. Επομένως, η βοήθεια προς αυτόν αναγνωρίζει την ύπαρξη ενός κοινωνικού προβλήματος, αλλά και η αντιμετώπισή του χρήζει πλέον ορθολογικότερης αντιμετώπισης. Η απάντηση της κοινωνίας απέναντι στα φτωχότερα στρώματα δεν βασίζεται πια στον εγκλεισμό τους σε άσυλο, ή στην ποινική δίωξη του φαινομένου, αλλά στην ορθολογικοποίηση του προβλήματος και της διαχείρισής του. Σε αυτό το πλαίσιο, ο φτωχός ή ο «πένης» δεν εμφανίζεται άμοιρος της τύχης του, αντίθετα είναι ο κύριος υπεύθυνος για την οικονομική του αδυναμία. Πρόκειται για την ιδέα της «κειούσιας φτώχειας» σύμφωνα με την οποία, το άτομο είναι υπεύθυνο για την κατάσταση φτώχειας στην οποία έχει περιέλθει.⁵¹ Πέρα από αυτόνομη πράξη αλληλεγγύης προς τα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα, η εκδήλωση των φιλανθρωπικών αισθημάτων συνιστά επιπλέον ένα ισχυρό μέσο ελέγχου της συμπεριφοράς των κατώτερων στρωμάτων, αλλά και ηγεμόνευσης των κυρίαρχων αστικών ιδεών στο επίπεδο της καθημερινότητας. Η «επένδυση» των αστικών στρωμάτων στη φιλανθρωπία και τη διαχείριση της φτώχειας, επηρεάζεται σε πρώτη φάση από την προσπάθειά τους να διευρύνουν την οικονομική τους δραστηριότητα και να περιορίσουν, όσο αυτό είναι δυνατόν, τους κινδύ-

⁵⁰ Η υποσημείωση αναφέρεται στην εισαγωγή της μελέτης της C. Duprat, *Les temps des philanthropes*, τ. 1, Paris 1995, σ. XXXI. Οι μορφές που αποκτά στην ελληνική περίπτωση ο φιλανθρωπικός λόγος, θα μας απασχολήσουν αναλυτικά στη συνέχεια του κεφαλαίου.

⁵¹ Βλ. Θ. Αλεξίου, *Περιθωριοποίηση και ενσωμάτωση, η αρωγή προς τους φτωχούς*, Αθήνα 1998, σ. 145. Ενώ στο σημείο αυτό σωστά επισημαίνει τη στροφή της αστικής κοινωνίας στις ευρωπαϊκές κοινωνίες, ωστόσο για την ελληνική περίπτωση θεωρεί, χωρίς να το διερευνά ιδιαίτερα σε βάθος ότι δεν δημιουργήθηκαν ανάλογοι θεσμοί και ιδρύματα, διότι, όπως υποστηρίζει, στην ελληνική οικονομία δεν παρατηρήθηκαν φαινόμενα μαζικής αγροτικής εξόδου προς τα αστικά κέντρα.

νους για τις επενδυτικές τους πρωτοβουλίες αλλά και να προβάλλουν το δικό τους φιλανθρωπικό έργο.

Στις ευρωπαϊκές κοινωνίες, η στροφή των αστικών στρωμάτων προς αυτόν τον τομέα, επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την κοινωνική συγκρότηση και επέβαλε ουσιαστικές αλλαγές σε αυτές. Η μελέτη λ.χ. του F.K. Prochaska στο *Women and philanthropy in 19th century England*, έθεσε ένα ενδιαφέρον θέμα προς συζήτηση ως προς αυτό το επίπεδο, την παρουσία των γυναικών στην κοινωνία της Αγγλίας μέσα από τους θεσμούς της φιλανθρωπίας. Εκεί, η παρουσία των γυναικών συνδέεται με τα χαρακτηριστικά που αποκτά η φιλανθρωπία στην αστική κοινωνία και ιδιαίτερα, με τον κεντρικό ρόλο της εκκλησίας στην εκδήλωση της φιλανθρωπικής συμπεριφοράς. Ο συναισθηματικός χαρακτήρας με την οποία επενδύεται η γυναικεία συμπεριφορά συνδυάζεται αρμονικά με την ανάγκη συγκρότησης ενός λόγου ηθικού και άρα, ενός λόγου που διαπνέεται από φιλανθρωπικά αισθήματα. Μέσω όμως της φιλανθρωπίας και του λόγου που συγκροτείται γύρω από αυτήν, στην αγγλική κοινωνία, παρατηρούμε μια πιο ουσιαστική, κοινωνικού χαρακτήρα μεταρρύθμιση, που αφορά την εμφάνιση και παρουσία της γυναίκας στο δημόσιο χώρο. Άρα αναφερόμαστε σε μια διαδικασία φιλελευθεροποίησης της αγγλικής κοινωνίας.

Στη συλλογική μελέτη *Ecrire la pauvreté, les enquêtes sociales britanniques aux XIX et XX siècles*, το ενδιαφέρον των συγγραφέων εστιάζεται στις διαδικασίες συγκρότησης του λόγου για τη φτώχεια στην αγγλική κοινωνία κατά τους δύο τελευταίους αιώνες. Οι συγγραφείς ενδιαφέρονται αρχικά για τη συγκρότηση του επίσημου λόγου, όπως αυτός οργανώνεται μέσα από το θεσμό του Κοινοβουλίου και τις διάφορες επιτροπές που αυτό συστήνει, ενώ στην πορεία, επικεντρώνονται στην κριτική που διαμορφώνεται προς τον επίσημο λόγο και που συγκροτείται μέσα από άρθρα και μελέτες δημοσιογράφων, λογοτεχνικά κείμενα ή αποσπάσματα ιδιωτικών συλλόγων φιλανθρωπικού χαρακτήρα. Η διάκριση αυτή είναι ιδιαίτερα χρήσιμη για τη δική μας δουλειά, διότι μπορεί να συμβάλει στην καλύτερη ταξινόμηση του υλικού και των επιμέρους πληροφοριών,

αλλά και στην κατανόηση και εξέταση των όρων με βάση στους οποίους οργανώνεται και αποκρυσταλλώνεται αυτός ο λόγος.

Στην ελληνική περίπτωση, η μελέτη της φιλανθρωπίας και κυρίως οι δουλειές των Μαρίας Κορασίδου, Έφης Κάννερ, Γιάννη Γιαννιτσιώτη, Βάσως Θεοδώρου, κατέδειξαν δύο ενδιαφέροντα συμπεράσματα: πρώτον ότι η φιλανθρωπία ως φαινόμενο δεν αφορά απλά ένα είδος προκαπιταλιστικής συμπεριφοράς σε μια καπιταλιστικού τύπου οικονομία. Η «επιβίωση» παρόμοιων συμπεριφορών, σε καμία περίπτωση δεν αναδεικνύει τον «παρασιτικό» ρόλο των κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων στην κοινωνία ή την «επιβίωση πολιτισμικών υπολειμμάτων» μιας ξεχασμένης εποχής, αλλά το νέο τους κοινωνικό ρόλο.⁵² πρόκειται συνεπώς για ένα σύνολο συμπεριφορών που αποκτά νέα μορφή και περιεχόμενο, όχι μόνο διότι το περιβάλλον στο οποίο εντάσσονται και λειτουργούν οι ομάδες αυτές μεταβάλλεται, αλλά και γιατί οι κυρίαρχες κοινωνικές δυνάμεις αναζητούν στο καινούργιο τοπίο νέους, διαφορετικούς πολλές φορές ρόλους. Το δεύτερο συμπέρασμα είναι ότι στην ελληνική κυρίως βιβλιογραφία οι ιστοριογραφικές τάσεις που αναφέρονται στο θέμα της φιλανθρωπίας, βασίστηκαν στη μελέτη της σωματειακής συγκρότησης των φιλανθρωπικών συλλόγων, και επικέντρωσαν το ενδιαφέρον τους στο ρόλο του ελληνοκεντρικού ευεργετισμού του 19^{ου} αιώνα, σε στοιχεία δηλαδή, που άπτονταν της καθημερινής διαβίωσης των αστικών ή μεσοαστικών στρωμάτων, και διαμόρφωσαν ένα νέο πλαίσιο ιστοριογραφικής προσέγγισης και διεύρυνσης του πεδίου έρευνας, αγνόησαν όμως τη σύνδεση αυτών των λογικών με την αγορά εργασί-

⁵² Η ανάλυση που ακολουθεί, βασίστηκε σε σειρά μελετών που επικέντρωσαν το ενδιαφέρον τους στη μελέτη του φαινομένου της φιλανθρωπίας σε κοινωνίες της δυτικής Ευρώπης, κυρίως στην Αγγλία και στη Γαλλία. Χαρακτηριστικά σημειώνουμε ορισμένες χρήσιμες μελέτες οι οποίες αναφέρονται σε παρόμοια φαινόμενα, όπως το βιβλίο της C. Duprat. Στην ίδια λογική, όπως αναφέραμε ήδη, κινείται η συλλογική δουλειά των J. Carre et J. P. Revauger, στη μελέτη με τίτλο: *Ecrire la pauvreté, les enquêtes sociales britanniques aux XIX et XX siècles*, Paris 1995. Στην ελληνική εκδοχή της συζήτησης ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στη δουλειά του Γ. Γιαννιτσιώτη *Η διαμόρφωση της αστικής τάξης του Πειραιά 1860-1909*, Αθήνα 2001.

ας, το οικονομικό πεδίο ευρύτερα. Εξαιρέση από αυτήν τη γενική κατεύθυνση μελετών υπήρξαν τα άρθρα της Βάσως Θεοδώρου και του Ιωάννη Κοικινάκη, αλλά κατά κύριο λόγο η μελέτη του Γιάννη Γιαννιτσιώτη για την πόλη του Πειραιά.⁵³

Στα πρώτα δύο, οι μελετητές επιχειρούν να συνδέσουν τη φιλανθρωπική συμπεριφορά με το πνεύμα ηθικοποίησης που χαρακτήριζε την κοινωνία, αλλά και με την κοινωνικοποίηση των απόρων μέσω της εργασίας και της ένταξής τους στη βιομηχανική οικονομία της πόλης του Πειραιά.⁵⁴ Στην εργασία του για τον Πειραιά ο Γιαννιτσιώτης, επιχειρεί να συνδέσει την εμφάνιση του λόγου περί φιλανθρωπίας με την ηθικοποίηση του συνόλου της κοινωνίας. Παράλληλα, ασκεί κριτική σε όσους αποδίδουν ιδιαίτερη βαρύτητα στην ηθικοποίηση και τη συνδυάζουν με την πειθάρχηση των φτωχών στον τομέα της εργασίας. Σε αυτή τη διαδικασία της συγκρότησης αυτού του λόγου της φιλανθρωπίας, καταλήγει στο συμπέρασμα, ότι η διαμόρφωση των κοινωνικών αναπαραστάσεων δεν αφορά μόνο τους ισχυρούς της πόλης, αλλά και τους φτωχούς της εξίσου.⁵⁵ Στην περίπτωση της πόλης της Πάτρας, η συγκρότηση του φιλανθρωπικού λόγου, όπως θα δούμε αναλυτικά παρακάτω, εξαρτάται από τις διαθέσεις, τα συμφέροντα και την οικονομική στρατηγική κυρίως των ισχυρών κοινωνικών τμημάτων της πόλης.

Η Μ. Κορασίδου από την άλλη, στη μελέτη της με βάση το παράδειγμα της πόλης των Αθηνών, εμμένει στην παρουσίαση στοιχείων σχετικά με τη συγκρότηση των φιλανθρωπικών σωματείων, προχωρώντας σε ορισμένες γενικές αναφορές για την οικονομική και κοινωνική κατάσταση της πόλης, χωρίς ωστόσο να εμβαθύνει στις κοινωνικές συνέπειες και στις αιτίες εμφάνισης του

⁵³ Βλ. Β. Θεοδώρου, «Φιλανθρωπία και Πόλη: Πειραιάς, 1875», *Μνήμων* τ. 21, 1999, σ. 71-90 και Ι. Κοικινάκης, «Φιλανθρωπία, τεχνική εκπαίδευση και εργατικά ατυχήματα στον Πειραιά το τελευταίο τρίτο του 19^{ου} αιώνα», *Μνήμων*, τ. 21, 1999, σ. 85-108.

⁵⁴ Ι. Κοικινάκης, *ό.π.*, σ. 85. Η σύνδεση της φιλανθρωπίας ως συμπεριφορά με την οικονομία της βιομηχανίας οφείλεται στους όρους ανάπτυξης του Πειραιά.

⁵⁵ Γ. Γιαννιτσιώτης, *ό.π.*, σ. 225-226.

λόγου των φιλανθρώπων, αλλά ούτε και στον ευρύτερο κοινωνικό της ρόλο. Σωστά όμως επισημαίνει τη συνεχή μετεξέλιξη της «ορολογίας», παρατηρώντας με συγκεκριμένα στοιχεία ότι οι όροι «αγύρτες» και «επαίτες» εξελίσσονται σταδιακά σε «φαυλοβίους» και «μικρούς κακούργους». Υποστηρίζει ότι από το 1860 και μετά, περνάμε σε μια φάση «διαχείρισης» του προβλήματος εκ μέρους των οργανωμένων θεσμών της κοινωνίας, εκτίμηση με την οποία φαίνεται να συμφωνεί και η Βάσω Θεοδώρου.⁵⁶ μετά το 1860, η έννοια της πρόνοιας υποστηρίζει η Κορασίδου, υποκαθιστά τη λογική της ποινικοποίησης και συνολικά της καταστολής μιας κοινωνικής συμπεριφοράς. Αυτός ωστόσο ο λόγος μένει σε επίπεδο θεσμών και παρεμβάσεων, χωρίς ουσιαστικό αντίκρισμα. Εντούτοις, η πολιτική διαχείρισης του προβλήματος σχετίζεται με την ολοένα και αυξανόμενη ηθικοποίηση της κοινωνίας και την αποφυγή εκ μέρους της πολιτείας οποιασδήποτε μελλοντικής εξισωτικής πολιτικής που θα έχει ως στόχο τη μείωση της φτώχειας ως κοινωνικό φαινόμενο. Σκοπός επομένως των «φιλανθρώπων» μεταξύ άλλων, δεν ήταν να «απαντήσουν» στο λεγόμενο «κοινωνικό ζήτημα», αλλά αντίθετα να συντηρήσουν τον πληθυσμό στο αυτονόητα ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης και στο δικαίωμα που διέθεταν να τον ελέγχουν, όταν αυτό ήταν εφικτό.

Ο οικονομικός χαρακτήρας της πόλης των Πατρών ήταν κατά κύριο λόγο εμπορικός. Η σύνδεση όμως του αστικού χώρου με την αγροτική περιφέρειά της δημιούργησε μια ιδιάζουσα μορφή οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων και ισορροπιών, ενώ διαμόρφωνε έντονους ρυθμούς κινητικότητας. Η κοινωνία της Πάτρας αλλάζει, χαρακτηρίζεται από μεγάλους ρυθμούς ανάπτυξης, από έντονη μετανάστευση, εποχική απασχόληση εξαιτίας ιδίως της εκτεταμένης καλλιέργειας και παραγωγής του προϊόντος της σταφίδας. Σε αυτό το

⁵⁶ Η μελέτη της Μ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους, Φτώχεια και Φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1995, είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, καθώς παρουσιάζει την εξέλιξη της φιλανθρωπικής συμπεριφοράς των αστικών στρωμάτων στην πρωτεύουσα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, χωρίς ωστόσο να επιχειρεί να αναζητήσει τις αιτίες και τις διαφορετικές συνέπειες αυτών των προβλημάτων στο κοινωνικό πεδίο.

πλαίσιο οικονομικής ανάπτυξης, συγκροτείται η παρέμβαση των ισχυρών της κοινωνίας, και εμφανίζεται ο λόγος περί φιλανθρωπίας. Η μελέτη όλων των παραπάνω στοιχείων στην περίπτωση της πόλης μπορεί να αναδείξει, όπως θα δούμε, τις κοινωνικές προεκτάσεις μέσα από τις οποίες καθορίζεται ένα νέο και, εν πολλοίς διαφορετικό, πεδίο κοινωνικών ιεραρχήσεων.

Για να παρακολουθήσουμε τις διαστάσεις αυτού του ιδεολογικού πλέγματος, με βάση το οποίο η αστική τάξη κυριάρχησε ιδεολογικά, θα εξετάσουμε μερικά παραδείγματα συλλόγων αλληλοβοήθειας των φτωχών ώστε να ανιχνεύσουμε τις υπόγειες ιδεολογικές κατευθύνσεις που αποτυπώνονται στα κείμενα αυτών των συλλόγων. Το 1869, συζητείται στο δημοτικό συμβούλιο της πόλης το θέμα των εκθέτων και η ανάγκη της πόλης να αντιμετωπίσει δραστικά το πρόβλημα. Ο δικηγόρος και δημοτικός σύμβουλος της πόλης, Γεώργιος Παναγόπουλος, επαναφέρει την πρόταση για την ίδρυση ενός φιλανθρωπικού ιδρύματος, ενός Δημοτικού Βρεφοκομείου της πόλης. Ο Παναγόπουλος σε αυτήν την προσπάθεια δεν ήταν μόνος του· αντίθετα, γύρω του έσπευσαν να αποδεχτούν και να προωθήσουν την πρότασή του πολλά επιφανή μέλη της κοινωνίας, όπως οι Γεώργιος Σωτηριάδης και Θεόδωρος Βουδ. Στο κείμενο που εξέδωσε με τη λογική να εκθέσει στους συμπολίτες του το έντονο πρόβλημα, αναφέρθηκε επισταμένως στην έννοια της αγαθοεργίας και της χριστιανικής ηθικής, έννοιες που εντάσσονταν στα χρηστά ήθη της σύγχρονης κοινωνίας.⁵⁷ Το δημοτικό βρεφοκομείο τίθεται άλλωστε υπό την προστασία του πολιούχου της πόλης, Άγιου Ανδρέα. Η χριστιανική αλληλεγγύη αποτελούσε τον κινητήριο άξονα του συνόλου των φιλανθρωπικών πρωτοβουλιών της εποχής. Το ιδεολογικό πλαίσιο που υπαγόρευε την αναγκαιότητα δημιουργίας ενός τέτοιου ιδρύματος, προέκυπτε από ένα συνδυασμό αντιλήψεων που είχαν την καταγωγή

⁵⁷ *Έκθεσις περί συστάσεως Βρεφοκομείου εν Πάτραις υπό Γ. Παναγοπούλου*, δημοτικού συμβούλου, Πάτρα 1869, σ. 15. Στο κείμενο αυτό ανατρέχει σε αποσπάσματα από την αρχαία ελληνική γραμματεία ή χριστιανικών κειμένων, ή ακόμα και σε παραδείγματα από τη νομοθεσία των ελληνικών πόλεων – κρατών, ακριβώς για να τονίσει την αναγκαιότητα προστασίας των εκθέτων.

τους στην αρχαία Ελλάδα και στη χριστιανική ηθική. Σκοπός του Δημοτικού Βρεφοκομείου οριζόταν:

*«...εις την σωτηρίαν, την διατροφήν και την αποκατάστασιν των δυστήνων τούτου πλασμάτων της ανθρωπότητος, άτινα η δυστυχία πατρός ή μητρός, είτε η συμφορά της παρθένου, περιπεσούσης εις αμαρτίαν, ενεκατέλιπον επί αγυιών, ή απηωρημένα επί δένδρων, ή έρριψαν επί των προφυλαίων των Ιερών ναών ή άλλοθι ...».*⁵⁸

Η θρησκευτική μορφή του αποσπάσματος αποσαφήνιζε ακόμα περισσότερο τις προθέσεις του συντάκτη του. Ο σκοπός του ιδρύματος περιγραφόταν διττός: από τη μία η σωτηρία και ανατροφή των εκθέτων και από την άλλη η αποκατάσταση αυτών μέσα από την υιοθεσία τους.⁵⁹ Η προσφορά αυτή προερχόταν από τους οργανωμένους φορείς της πολιτείας, το δήμο, την κοινότητα, τις αγαθοεργές εταιρίες, σε συνδυασμό με τη συμβολή των εύπορων και υγιών ηθικά πολιτών της κοινωνίας, δηλαδή των αστικών στρωμάτων.⁶⁰ Η βασική προτεραιότητα για την ίδρυση και λειτουργία παρόμοιων φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, σύμφωνα με την άποψη του Παναγόπουλου, βαρύνει τους δημόσιους φορείς της πόλης. Η συνδρομή του εύπορου και υγιούς πολίτη «έρχεται επίκουρος», σημείωνε χαρακτηριστικά στην προσπάθεια του δήμου.

Στο ζήτημα που απασχολούσε το σύνολο της αστικής κοινότητας, επιχειρεί να απαντήσει πειστικά ο Παναγόπουλος, ότι: *«μήπως εξαιρούσι την ατομικήν ελεημοσύνην, πτοούμενοι ίσως, μη αύτη καταστήση γενικήν φυγοπονίαν, και λυθώσιν οι κοινωνικοί δεσμοί».* Την απάντηση δεν αργεί να την δώσει, αφού η έλλειψη που εντόπιζε στην κοινωνία της πόλης αφορούσε την ανάγκη επαναφοράς του πνεύματος της ηθικής.

*«Οι νέοι μη ηθικοποιούμενοι εντός των ασύλων, αλλά απροστάτευτοι, ανεπιτηρούμενοι, και διεσπαρμένοι αχαλινώτως βιούντες, ασωτεύουσιν, και άεργοι θα κατασταθώσιν οσημέραι πτωχοί, και τοιούτοι όντες θα γίνωσι λυμεώνες της κοινωνίας».*⁶¹

⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 1.

⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 57.

⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 15.

⁶¹ Στο ίδιο, σ. 34.

Ο εγγλεισμός πια δεν αρκούσε, απαιτείται και η ηθικοποίηση των νέων που έχουν ξεφύγει από την τήρηση των χρηστών αξιών της κοινωνίας. Απαιτείται δηλαδή η διάκριση ανάμεσα σε εκείνους που ομολογουμένως πάσχουν και σε όσους χαρακτηρίζονται φυγόπονοι, «αγύρται» και «επαίται» και οι οποίοι πρέπει να τιμωρούνται σύμφωνα με τους νόμους του ποινικού κώδικα.⁶² Για να στηρίξει το επιχείρημά του σχετικά με την ανάγκη ίδρυσης ενός τέτοιου ιδρύματος, καταφεύγει συνεχώς σε παραδείγματα από άλλες πόλεις, ή από χώρες του εξωτερικού. Το γεγονός ότι η Πάτρα, η δεύτερη σε μέγεθος πόλη στην Ελλάδα, δεν διέθετε κανενός είδους παρόμοιο ίδρυμα, δεν ήταν διόλου κολακευτικό· αντίθετα άλλες πόλεις της επικράτειας, ανάμεσα στις οποίες συγκαταλέγονταν η Αθήνα, η Ερμούπολη, η Χαλκίδα, το Μεσολόγγι, η Ζάκυνθος, η Κεφαλλονιά, η Κέρκυρα, διέθεταν ανάλογα ιδρύματα. Το φαινόμενο των εκθέτων εμφανίζεται στην κοινωνία της πόλης το 1848, ή τουλάχιστον από εκείνο το έτος και μετά υπάρχουν επίσημες πληροφορίες σύμφωνα με τα στοιχεία που παρουσιάζει στο Δημοτικό Συμβούλιο ο Παναγόπουλος. Το πρόβλημα προφανώς υπήρχε, αλλά είτε δεν το είχαν εντοπίσει, είτε δεν του είχαν δώσει την ανάλογη σημασία. Η μεγάλη αύξηση των εκθέτων σημειώθηκε το 1859, όταν από τον ελάχιστο αριθμό των 12 έφτασε τον αριθμό των 48. Ο υψηλότερος αριθμός εκθέτων σημειώθηκε το 1860, όταν προσέγγισε τον αριθμό των 51 παιδιών.⁶³ Τα «έκθετα» αποτελούν πρόβλημα σε μια ευνομούμενη πολιτεία.

*«Πόσους ίδομεν αποθανόντας εν ταις αγυιαίς, χωρίς της ελαχίστης συνδρομής, και ποσάκις γογγυσμοί και αραιά δεν ερρίφθησαν κατά της αθλίας ταύτης καταστάσεως! ηξιώθημεν μόνον από τινων χρόνων, να ρίψωμεν τα θεμέλια Νοσοκομείου, ανηγέρθησαν τα τοίχη ολίγον, και εκεί σταμάτησαν κεκμηκνία, η φιλόπρονος και δραστήρια Δημοτική αρχή!».*⁶⁴

⁶² Στο ίδιο, σ. 17.

⁶³ Στο ίδιο, σ. 48.

⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 22.

Ωστόσο εδώ, περισσότερο από τις ανάγκες της κοινωνίας και το πρόβλημα που η τελευταία αντιμετώπιζε σχετικά με την παρουσία των εκθέτων, μας ενδιαφέρει να επιμείνουμε στο λόγο που επενδύεται σε παρόμοιες πρωτοβουλίες, με σκοπό να ανιχνεύσουμε το ιδεολογικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο στήνεται ολόκληρη η επιχειρηματολογία που διαμορφώνεται και αποκτά ευρύτατη απήχηση στην κοινωνία. Η αντίληψη γύρω από το πρόβλημα των εκθέτων, αποκαλύπτεται ακόμα περισσότερο από την πρόταση του δημοτικού συμβούλου ότι όλα τα μέλη και το υπαλληλικό προσωπικό του βρεφοκομείου πρέπει να είναι έγγαμοι, ώστε να δίνουν το «καλό παράδειγμα» στα έκθετα παιδιά.

Το πρόβλημα όπως διαπιστώνει ο Γ. Παναγόπουλος, έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την κατάσταση πλούτου που επικρατούσε στην πόλη, στο χώρο όπου το

*«...εμπόριον έχει ευρείαν έκτασιν, ήτις είναι το κέντρον της μεγίστης εμπορίας του σταφιδοκαρπού, και ένθα μετοικίζονται και συρρέουν πλείστοι ξένοι, να μη υπάρχη εν αγαθοεργόν κατάστημα, δυνάμενον να χρησιμεύση και εις ιερούς σκοπούς...».*⁶⁵

Η κοινωνία του πλούτου δεν μπορεί να ανέχεται τέτοια φαινόμενα και ένα τέτοιο πρόβλημα απαιτεί άμεση αντιμετώπιση.

Η δεύτερη απάντηση την οποία επιχειρεί να δώσει, αφορούσε την πρόταση ποινολόγων της εποχής ότι η σύσταση παρόμοιων ιδρυμάτων, πρώτον παρότρυνε τους γονείς να αποβάλλουν τα παιδιά τους από την οικογένεια, δεύτερον ότι αύξαναν την «...εκτός του γάμου προς συγκοινωνίαν κλίσιν...», τρίτον ότι καταστρεφόταν το αίσθημα στοργής προς τα τέκνα και τέταρτο ότι είχε ως συνέπεια την ηθική καταστροφή πολλών από τα έκθετα.⁶⁶ Η απάντηση που δίνεται σε όλα αυτά τα επιχειρήματα, σχετίζεται με την ανάγκη ηθικοποίησης του λαού και του συνόλου της κοινωνίας.

Η ηθικοποίηση συνδυάζεται με την ανάγκη εκπαίδευσης της κοινωνίας:

⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 23.

⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 26.

*«Ουκ εστί χρειά ομολογουμένως εκτενεστέρων και ειδικωτέρων γεγονότων... περί της αξίας της παιδεύσεως των νέων, και μαρτυρούν ζωηρώς, σημερινά κοινωνία, καθ' άς εκαλλιεργήθη η άσκησις και επίβλεψις των νέων, εισίν ευδαίμονες, και οι νέοι εστόλισαν τας κοινωνίας ως αειθαλή φυτώρια, και κακοδαίμονες, αν εγένοντο άκανθαι, εις τας τρίβους αυτών τους διερχομένους κακίζουσα».*⁶⁷

Η εκπαίδευση ως όρος, επιτυγχάνεται επίσης μέσα από την πρωτοβουλία για την ίδρυση του «Αχαϊκού Παρθεναγωγείου», του αποκαλούμενου και «Στρούμπειου», λόγω της χορηγίας που άφησε ο έμπορος της πόλης Γεώργιος Στρούμπος με το θάνατό του, στα 1856. Σκοπός του Παρθεναγωγείου, όπως οριζόταν στο καταστατικό του, ήταν η *«εν γένει καλή αγωγή και η μόρφωσις των εν αυτώ μελλόντων να διαιτώνται και φοιτώσιν κορασίων, εις κοσμίαις και φρονίμοις παρθένους, χρηστάς οικοδεσποίνας, και αγαθάς μητέρας».*⁶⁸

Ως διαχειριστές του υψηλού - για την εποχή - ποσού ύψους 40.000 δρχ., που άφηγε στη διαθήκη του ο εκλιπών, ορίστηκαν δύο από τους πιο ευπόληπτους πολίτες, οι Γεώργιος Σωτηριάδης και Θωμάς Βουδ, οι οποίοι μάλιστα αναλάμβαναν να διαχειριστούν το ποσό αυτό για τις ανάγκες του παρθεναγωγείου, όπως οι ίδιοι έκριναν ωφελιμότερο.⁶⁹ Ενδιαφέρουσα υπήρξε η στάση που

⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 33.

⁶⁸ Για την αντιγραφή βλ. Σ. Λουκάτος, «Κοινοφελή ιδρύματα στην πόλη των Πατρών», *Πελοποννησιακά*, τ. ΚΔ', 1999, σ. 319-335.

⁶⁹ Βλ. Σ. Λουκάτος, *ό.π.*, σ. 321, όπως και εφημ. *Πάτρα*, 1 Δεκ., 1856. Σε αυτό το άρθρο, ο Λουκάτος εξετάζει την παρουσία πέντε κοινοφελών, όπως τα χαρακτηρίζει, ιδρυμάτων στην πόλη της Πάτρας. Αναφέρεται συγκεκριμένα στην ίδρυση του Αχαϊκού Παρθεναγωγείου, του Αγγλικανικού Ναού, του Ναού της Παντάνασσας, του Αγίου Ανδρέα και της δημόσιας αγοράς της πόλης. Υπό τον ατυχή χαρακτηρισμό «Κοινοφελές ίδρυμα» ταυτίζει το Αχαϊκό Παρθεναγωγείο και την Αγγλικανική Εκκλησία, ενώ η ίδρυση κάθε «ιδρύματος» υπαγορεύεται από διαφορετικές συνθήκες και βασίζεται σε άλλο τύπου κοινωνικά συμφραζόμενα. Τη δημιουργία παρόμοιων θεσμών τη συνδυάζει με γενικό τρόπο και μάλλον λανθασμένα με το πνεύμα ξαφνικής ανοικοδόμησης της πόλης, όπως αυτό οργανώνεται μετά την επανάσταση του 1821, ενώ περισσότερο ταιριάζει και συνδέεται και με την ανάγκη συγκρότησης του αστικού χώρου και της λειτουργίας του.

κράτησε ο τύπος απέναντι σε αυτές τις πρωτοβουλίες «αι προσπάθειαι τας οποίας καταβάλλουν υπέρ του αντικειμένου τούτου τινές των Κυρίων εμπόρων είναι μεγάλως επαινετάς».⁷⁰ Σε αυτήν την απόπειρα, συνέβαλε τόσο το ιδιωτικό κεφάλαιο της πόλης, όσο και το δημόσιο. Και αυτή η προσπάθεια σχετίζεται με τις ευρύτερες οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στην πόλη: το ποσό αυτό ήταν περίσσειμα που άφηνε ο ίδιος ως παρακαταθήκη για την ενίσχυση φτωχών οικογενειών σε συνθήκες οικονομικής ύφεσης όπως αποκάλυπτε ο εκλιπών με τη διαθήκη του. Η επιλογή αυτή, δηλαδή της ίδρυσης ενός ιδιοσυντήρητου εκπαιδευτηρίου, βρήκε μεγάλη απήχηση στην πόλη. «Η έλλειψις τιοιούτου καταστήματος καθίστατο λίαν επαισθητή εν τη δευτερευούση πόλει της Επικρατείας, και επομένως οφείλεται έπαινος και ευγνωμοσύνη εις τους αναλαβόντας την αναπλήρωσιν της ελλείψεως ταύτης...», σημειώνει ο Μίνως χαρακτηριστικά.⁷¹

Η συζήτηση επίσης που αναπτύχθηκε δεν κατέληξε και σχετίστηκε με την ανάγκη μετατροπής του ημιτελούς «Αχαιϊκού Παρθεναγωγείου» σε δημοτικό βρεφοκομείο. Οι δύο διαχειριστές της διαθήκης, Σωτηριάδης και Βουδ, αποδέχτηκαν με ευχαρίστηση την αλλαγή του χαρακτήρα του ιδρύματος.

Η επόμενη αναφορά μας γίνεται μέσα από τις σελίδες της εφημερίδας *Φορολογούμενος*, όταν προβάλλεται με άκρως θετικό τρόπο η πρωτοβουλία του εμπορικού συλλόγου της πόλης να πρωτοστατήσει στην ίδρυση ενός πτωχοκομείου στα 1874. Η πρόταση είχε γίνει το προηγούμενο διάστημα από τον έμπορο της πόλης κ. Γαβριήλ Παππαρήτορα⁷² και μάλιστα είχε σχηματιστεί επιτροπή η οποία συγκροτήθηκε από ορισμένα από τα πιο αξιότιμα μέλη της κοινωνίας, τους Γεώργιο Ρούφο, Θεμιστοκλή Γερούση, Θεόδωρο Άμβουργερ, Κωνσταντίνο Λάππα· για άγνωστους όμως λόγους, η αρχική επιτροπή δεν λειτούργησε, με αποτέλεσμα η πρόταση να μην έχει την ανάλογη συνέχεια και τε-

⁷⁰ Εφημ. *Πάτριαι*, 8 Δεκ. 1856.

⁷¹ Εφημ. *Μίνως*, 20 Μαρ. 1852.

⁷² Ο Γαβριήλ Παππαρήτωρ στον εμπορικό οδηγό του Μ. Μπούκα δηλώνεται ως έμπορος υφασμάτων. Βλ. Μ. Μπούκας, *Οδηγός εμπορικός, γεωγραφικός και ιστορικός των πλείστων κυριωτέρων πόλεων της Ελλάδος δια το έτος 1875*, Αθήνα 1875, σ. 279.

λικά η προσπάθεια να μην έχει αίσιο αποτέλεσμα. Στην πρόταση επανήλθε με νέο άρθρο της η εφημερίδα, η οποία με τη σειρά της ζητούσε να επαναδραστηριοποιηθεί η προηγούμενη επιτροπή και τελικά εισακούστηκε, καθώς στο επόμενο φύλλο δημοσιεύεται ανακοίνωση της επιτροπής, η οποία παρουσίαζε τα προβλήματα που είχε αντιμετωπίσει στην πρώτη φάση.⁷³ Το Πτωχοκομείο τελικά ιδρύεται οριστικά στα 1876, και στεγάζεται στην πρώην οικία του Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου, ο οποίος την προόριζε για αυτό το σκοπό μέσω της διαθήκης του.

Σε ανάλογο πνεύμα κινήθηκε και η συγκρότηση δύο συλλόγων αλληλοβοήθειας, που ιδρύονται την ίδια περίπου περίοδο, του «*Αγίου Γεράσιμου*» και του Σωματείου των Οινοπνευματεμπόρων «*Οι Άγιοι Απόστολοι*», μέσω των οποίων επιτυγχάνονταν τα άλλα δύο στοιχεία της ιδεολογικής ηγεμονίας των δύο βασικών εννοιών, της εργασίας και της χριστιανικής ηθικής.⁷⁴ Το 1875 στην Πάτρα, ιδρύεται ο σύλλογος φιλανθρωπικού χαρακτήρα υπό την επωνυμία: «*Άγιος Γεράσιμος*» επωνυμία που παρέπεμπε στον πολιούχο της Κεφαλλονιάς, η οποία δήλωνε το ισχυρό πνεύμα εντοπιότητας των ανθρώπων που συμμετείχαν στις διαδικασίες του συλλόγου. Άλλωστε τα τέσσερα μέλη της διοίκησής του - Αθανάσιος Γεώργιος, ιερομόναχος, Αγαπητός Σ. Αγαπητού, αντιπρόεδρος, Δημήτριος Ε. Λυκούδης, ταμίας, Κωνσταντίνος Μπομπότης, γραμματέας - κατάγονταν από το νησί. Στο δεύτερο κιάλας άρθρο του καταστατικού τονίζεται το πολύ ενδιαφέρον στοιχείο ότι σκοπός της εταιρείας είναι:

Α) «*η δια παντός μέσου ηθική των εαυτής μελών βελτίωσις και η εδραίωσις του ορθόδοξου χριστιανικού αισθήματος και Β) «η αρωγή και περίθαλψις των ενδεών και απόρων».*

⁷³ Εφημ. *Φορολογούμενος*, 26 Ιαν. 1874. Η επιτροπή των εμπόρων, που συγκαλείται εκ νέου, έχει διαφοροποιηθεί, καθώς συμμετέχουν νέα πρόσωπα, οι Παραμυθιώτης και Λιάλιος, αντικαθιστώντας τους Άμβουργερ και Παπαρρήτωρ.

⁷⁴ Έκθεσις προσκνητών του Αγίου Γεράσιμου και Καταστατικόν φιλανθρωπικής εταιρείας : *Άγιος Γεράσιμος*, Πάτρα 1875 και *Καταστατικόν του εν Πάτραις Σωματείου των Οινοπνευματεμπόρων. Οι Άγιοι Απόστολοι και το πρακτικόν και η απόφασις των πρώτων αρχαιρεσιών αυτού*, Πάτρα 1876.

Υπάρχουν κατά τη γνώμη του συντάκτη ενδεείς και άποροι, οι οποίοι χρειάζονται τη βοήθεια της υπόλοιπης κοινωνίας. Το πιο σημαντικό όμως στοιχείο ήταν και εδώ η έννοια της ηθικής. Η ηθική διαπαιδαγώγηση βασίζεται καταρχήν στο χριστιανικό ιδεώδες. *«Μέλος της εταιρίας δύναται να γείνη πας ορθόδοξος χριστιανός της Ανατολικής Εκκλησίας»*, δηλώνεται κατηγορηματικά στο τρίτο άρθρο του καταστατικού. Η συμμετοχή οποιουδήποτε στην εταιρεία προϋπέθετε να είναι μέλος της ανατολικής χριστιανικής ορθόδοξης εκκλησίας. Κεντρικό ρόλο σε αυτό το ιδεολογικό σχήμα είχε η ορθόδοξη εκκλησία και η ηθική προσφορά της στην κοινωνία. Σε άλλο σημείο του φυλλαδίου αναφέρεται ότι η επιτροπή *«...οφείλει ου μόνον δι' εξόδων της εταιρίας να διευκολύνη την μετάβασιν αυτού»* και *«...τους αποδεδειγμένους ασθενείς τους αδύνατους, τους πτωχούς και τα ορφανά των μελών της εταιρίας»*.⁷⁵

Οι κάτοικοι της πόλης με καταγωγή την Κεφαλληνία, εκτός μικρών εξαιρέσεων, ανήκαν στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα της πόλης και κυρίως απασχολούνταν σε αγροτικές εργασίες. Σε αυτήν την καταγραφή οι «ενδεείς» και οι «άποροι» μετατρέπονται σε «ασθενείς», «πτωχούς», «ορφανά» και «αδυνάτους» στο ίδιο κείμενο.

Ο δεύτερος σύλλογος των οινοποιών της πόλης υπό την επωνυμία *«Άγιοι Απόστολοι»* έθεσε ως σκοπό της συστάσεώς του τη *«...συζήτηση παντός αντικειμένου αναγομένου καθαρώς εις το επάγγελμα ημών και την πρόνοια επί των περιπετειών του ημετέρου βίου»*. Ο δεύτερος σκοπός του αφορούσε την ύπαρξη χρηματικών συνδρομών και κεφαλαίων σε κοινωφελή έργα προς τους απόρους του σωματίου και σε όσους είχαν ανάγκη. Ο σύλλογος συγκροτήθηκε κυρίως από οινοποιούς και οινοπώλες, αλλά και από ένα σύνολο ανθρώπων που προέρχονταν από άλλα συναφή επαγγέλματα, ανάλογου κύκλου εργασιών και μικρής κεφαλαιοποίησης, όπως καπνοπώλες, καφεπώλες, ξυλεμπόρους, παντοπώλες, λιθοξόους κ.α. Από το σύνολο των συμμετεχόντων στην εταιρεία έλαμπαν δια της απουσίας τα μέλη της αστικής τάξης της πόλης.

⁷⁵ Έκθεσις προσκνητητών..., ό.π., σ. 7.

Η παρουσία του συλλόγου περιλάμβανε τον ιερό ναό «μετά του γηπέδου αυτού εις στρεμμάτων 4 εις θέση Γυρι» της περιφέρειας Πατρών. Στις 5 Φεβρουαρίου του 1874, και μετά τη διεξαγωγή των δημοτικών εκλογών στην πόλη της Πάτρας, η εφημερίδα *Φορολογούμενος* έθεσε ένα σημαντικό ζήτημα προς διερεύνηση, αυτό της δυνατότητας διδασκαλίας του λαού. Η αφορμή είχε δοθεί από την απουσία συμμετοχής των λαϊκών στρωμάτων στην εκλογική διαδικασία. Η έλλειψη πολιτικής συμμετοχής ήταν απόρροια της κυριαρχίας της ατομικής ευημερίας και όχι των ηθικών αξιών που έπρεπε να διέπουν την κοινωνία και οδηγούσαν στην κοινωνική ευημερία. Το παράδειγμα προς μίμηση που διέθετε η εφημερίδα, ήταν η «*Εταιρεία των Φίλων του Λαού*» με έδρα την Αθήνα, ζητώντας παράλληλα από τους ισχυρούς εμπόρους να δημιουργήσουν ανάλογες συνθήκες και στην Πάτρα. Τη διδασκαλία θα μπορούσαν, υποστηρίζει ο αρθρογράφος, να αναλάβουν δωρεάν μέλη με ανώτατες σπουδές και γνώσεις από τον κόσμο των εμπόρων. Η διαπαιδαγώγηση του συνόλου της κοινωνίας είχε αφετηρία την υγιή τάξη των πλούσιων εμπόρων, η οποία από τις σελίδες της εφημερίδας προβάλλεται ως λαμπρό παράδειγμα για την κοινωνία. Η λογική της διαφωτίσεως έγκειται ακριβώς στην ανάγκη γαλούχησης της κοινωνίας με τις ιδέες που διέπουν τη συμπεριφορά της αστικής τάξης. Η έννοια της διδασκαλίας προς το σύνολο της κοινωνίας, αποκτά διαφορετικό περιεχόμενο και προϋποθέτει τη δημιουργία μιας κοινωνίας χωρίς εντάσεις κοινωνικού και πολιτικού χαρακτήρα. Το ερώτημα που μένει να απαντηθεί είναι σε πιο επίπεδο βρισκόταν το πρόβλημα και σε ποιους τελικά απευθυνόταν αυτός ο λόγος.

Ο λόγος περί φιλανθρωπίας, όταν αναφέρεται στην «επαιτεία», συνοδεύεται άλλοτε από ποινικά, από συμβολικά – ηθικά, και άλλοτε από κοινωνικά χαρακτηριστικά. Η συζήτηση εμπεριέχει και ένα ακόμα σιέλος, το οποίο σχετίζεται με την αντιμετώπιση του προβλήματος, την ανάγκη εξάλειψης του φαινομένου. Η εξάλειψή του μπορεί να επιτευχθεί αρχικά με δύο τρόπους, την ποινική αντιμετώπιση του φαινομένου και την ασυλοποίηση και αργότερα με την εκδήλωση φιλανθρωπικής συμπεριφοράς εκ μέρους των ιδιωτών. Η αστικού

τύπου φιλανθρωπία, επεδίωκε με αυτόν τον τρόπο την κοινωνικοποίηση των περιθωριακών στρωμάτων, με στόχο όμως την διατήρησή τους στα όρια της οικονομικής επιβίωσης. Υπό αυτό το πρίσμα, κρινόταν επιτακτική η ανάγκη διαπαιδαγώγησης των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Η «ελεημοσύνη» για παράδειγμα, συνιστούσε μια νέα, αλλά και τυπική, μορφή πρόνοιας και ηθικής διαπαιδαγώγησης με απώτερο στόχο την πρόληψη οποιασδήποτε μορφής «κοινωνικής αναταραχής», αλλά και αποφυγής εξισωτικών πολιτικών επιλογών. Πέρα από το προφανές της διατήρησης σε ένα επίπεδο επιβίωσης των οικονομικά ασθενέστερων στρωμάτων, η έννοια της διαπαιδαγώγησης λάμβανε τη μορφή μιας «νουθεσίας», που δίδασκε τρόπους αποφυγής της μέχρι τότε αποτυχημένης τους διαδρομής. Ο λόγος αυτός προβάλλεται από τις στήλες των εφημερίδων αργαία νωρίς, ήδη από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1840. Η «κοινωνική ηγεμονία» της συμπεριφοράς των αστικών στρωμάτων συνιστούσε μια ακόμα διάσταση του παραπάνω ζητήματος. Ο αστικός τρόπος ζωής δεν επιβάλλεται «δια της βίας», αντίθετα συνιστά το πρότυπο της κοινωνίας για το σύνολό της. Η εξασφάλιση ιδιοκτησίας, η ανάγκη πλουτισμού ώστε να ξεφύγει ο κάθε άνθρωπος από την κατάσταση της φτώχειας, η αποταμίευση και η εργασία, η ηθικοποίηση στη ζωή μέσω του χριστιανικού και εθνικού ιδεώδους, συνιστούν ένα σύνολο συμπεριφορών που έπρεπε να χαρακτηρίζει το σύνολο της κοινωνίας. Η ιδιοκτησία διαφοροποιεί ποσοτικά τους πλούσιους και τους φτωχούς μιας κοινωνίας, όσους δηλαδή κατέχουν ιδιοκτησία ή γη από όσους δεν διαθέτουν. Οι τελευταίοι δεν είναι μόνο φτωχοί, αλλά μπορεί να είναι και ζητιάνοι, επαίτες, αγύρτες, για να εξασφαλίζουν τα προς το «ζήν». Η ιδιοκτησία όμως διακρίνει επίσης την κυρίαρχη κοινωνική τάξη από την μεγάλη μάζα των νοικοκυραίων, τα μεσαία στρώματα της κοινωνίας. Και αυτό διότι σε άλλη κοινωνική κατηγορία εντάσσεται ο κάτοχος μεγάλης ιδιοκτησίας και σε άλλη ο κάτοχος μικρής ή μεσαίας ιδιοκτησίας. Ωστόσο η υλική και συμβολική αξία της περιουσίας, εντάσσει στην ίδια κοινωνική μερίδα όσους είχαν κάποια μικρή ή μεγάλη ιδιοκτησία συγκριτικά με εκείνους που δεν διέθεταν καθόλου γη ή

περιουσία. Η εντοπιότητα συνιστούσε μια ακόμα διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στους πολίτες, ωστόσο, παρέμενε συμπληρωματική ως προς την πρώτη κυρίαρχη διαφοροποίηση. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχαν και άλλου τύπου διαχωριστικές γραμμές που έτεμναν την κοινωνία και τα μέλη της, ωστόσο ήταν διαφορετικής βαρύτητας και επιρροής.

Επομένως η κυρίαρχη διαφοροποίηση, η οποία σημειωτέον δηλωνόταν ρητά, ήταν η ιδιοκτησία, και μάλιστα γης, αλλά και η ενασχόληση με το εμπόριο, έννοιες και αξίες που συμπαρέσυραν άλλα, διαφορετικού τύπου χαρακτηριστικά, όπως την έννοια της εντοπιότητας ή της καταγωγής. Σε πραγματική βάση όμως, σε μια τοπική κοινωνία και οικονομία που βασίζεται στον αγροτικό της τομέα και ιδίως στο προϊόν της σταφίδας, η οποιαδήποτε κρίση υπερπαραγωγής ή οι συνεχείς κυκλικές κρίσεις οικονομικού χαρακτήρα ή ακόμα και οι ασθένειες στην παραγωγή σταφίδας ή η κακή ετήσια συγκομιδή, δεν βάρυναν εξίσου τα αστικά στρώματα, όσο τους άμεσους παραγωγούς. Οι κάτοικοι των πόλεων και μάλιστα οι οικονομικά ισχυροί και ανεξάρτητοι πολίτες, είχαν τη δυνατότητα να επενδύσουν και σε άλλους τομείς, όπως έκαναν τη δεκαετία του 1850, (μολονότι οι απόπειρες αυτές είχαν βραχυπρόθεσμο χαρακτήρα) όχι όμως και τα χαμηλότερα στην κοινωνική κλίμακα στρώματα, αυτά των μικροϊδιοκτητών γης. Η επιλογή αυτή, επένδυσης πιο συγκεκριμένα, υπαγορευόταν από τις ευρύτερες οικονομικές συνθήκες με τις οποίες έρχονταν αντιμέτωποι, ώστε να εξασφαλίσουν τα συμφέροντα της δικής τους κυρίως κοινωνικής τάξης, παρά τη σαφή διαβεβαίωση ότι οι εκκλήσεις τους μέσω του τύπου ή των ασφαλιστικών εταιρειών απευθύνονταν σε όλα τα κοινωνικά στρώματα.

Οι πρωτοβουλίες φιλανθρωπικού χαρακτήρα των αστικών στρωμάτων, πρέπει να ιδωθούν μέσα σε ένα πνεύμα ενίσχυσης του κοινωνικού τους ρόλου, αλλά και συνολικότερα της παρουσίας τους. Πέρα από την πολιτική και κοινωνική τους παρέμβαση, επιθυμούν να γίνουν οι «ταγοί» της κοινωνίας σε όλα τα επίπεδα και να επιβάλλουν αυτοί τους όρους διαβίωσης τους.

Η επόμενη αξιομνημόνευτη αναφορά, γίνεται σχετικά με το σύλλογο «αλληλοβοήθειας» που ιδρύεται το 1880, την «Ομόνοια». Ο «κοινωνιστικός» σύλλογος «Ομόνοια», συγκροτείται στην πόλη της Πάτρας πέντε χρόνια αργότερα από το σύλλογο του «Αγίου Γεράσιμου», με πρόεδρο τον Χρήστο Ρηγόπουλο. Οι ενδεείς και οι άποροι αυτήν τη φορά επιχειρούν να αυτοπροσδιοριστούν ακόμα περισσότερο. Με βάση το παράδειγμα αυτό, φαίνεται ότι επιχειρείται να συγκροτηθεί η κοινωνία των κατώτερων στρωμάτων. Πρόκειται για τα πρώτα βήματα συνδικαλιστικού λόγου και δράσης.

*«Έχουμε δε δια ελπίδος ότι τα αξιότιμα μέλη έχοντα υπ' όψιν των, ότι προ πάντων πνευματικής διαμορφώσεως δέεται σήμερον η παρ' ημίν εργατική τάξις, θα συντελέσωσι τα καθ' εαυτά εις την επιτυχίαν έργου, όπερ και τον Σύλλογον θέλει τιμήσει και τα μέλη αυτού και την άλλην εργατικήν τάξιν θα ωφελήσει».*⁷⁶

Η έννοια της εργατικής τάξης δηλώνεται ρητά στο απόσπασμα, χωρίς ωστόσο να προσδιορίζονται πλήρως τα μέλη της ή άλλου τύπου στοιχεία που να μας οδηγούν σε πιο ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με το ποιοί συμμετέχουν σε ένα παρόμοιο σύλλογο αλληλοβοήθειας. Οι έννοιες αυτές αποκτούν και πολιτική σημασία. Είναι η περίοδος κατά την οποία εκδίδεται και η εβδομαδιαία εφημερίδα της πόλης *Εργάτης*.

*«Λέγοντες δε λαόν, πόρρω απέχομεν να συμπεριλαμβάνωμεν εν αυτώ τους μεγάλους, τους νυν ή εν τω μέλλοντι Άρχοντας, ων η συνδρομή σμικράν έχει την αξίαν, διότι – εκτός εξαιρέσεων, εννοείται-αν υποστηρίζωσι ποτε- δεν το πράττωσι διότι αρέσκονται εις αρχάς, αίτινες αντίκεινται εις τας προθέσεις τους...». Και παρακάτω «...λαόν εννοούμε τον εργάτην, τον έμπορον, τον βιομήχανον τον ζυμούντα τέλος τον άρτον του δια του ενδόξου ιδρώτος της εργασίας, χωρίς να αποβλέπη κερδοσκοπικώς επί των Δημοσίων».*⁷⁷

⁷⁶ Λογοδοσία της Επιτροπής του εν Πάτραις Συλλόγου Αλληλοβοηθείας, Η Ομόνοια, Πάτρα 1882, σ. 7.

⁷⁷ Εφημ. *Εργάτης*, 18 Ιουλ. 1882.

Ο όρος Εργάτης για την εφημερίδα αποτελεί τμήμα του λαού, όπως και ο έμπορος, ο βιομήχανος και όλοι όσοι λαμβάνουν τον άρτο της ζωής δια της εργασίας τους και όχι από τη συμμετοχή τους στα δημόσια πράγματα.

Το μόνο πάντως στοιχείο που διαθέτουμε και σχετίζεται με τον σύλλογο, αφορούσε την κοινωνική προέλευση των μελών του. Τα 127 μέλη του συλλόγου προέρχονται από τα μικρότερα και μεσαία κοινωνικά στρώματα της πόλης, σ' αντίθεση με τα επίτιμα μέλη του συλλόγου, τα οποία συγκαταλέγονται στα αξιότιμα μέλη της κοινωνίας. Από την πόλη της Πάτρας κατάγονταν τρία μέλη: ο Πέτρος Άννινος, ο Νικόλαος Γ. Τριάντης και ο Ραφαήλ Ρίτσης. Τα υπόλοιπα επίτιμα μέλη προέρχονταν από την Αθήνα, την Αλεξάνδρεια, την Σύρο και τον Πειραιά, ανάμεσά τους ο Λαδόπουλος, ο Συγγρός, ο Βασιλειάδης, ο Ζωγράφος. Η συμμετοχή αυτών των προσώπων, πέρα από το γεγονός ότι προσέδιδε ιδιαίτερο κύρος στο σύλλογο, αναδεικνυε και το ιδεολογικό πλαίσιο με βάση το οποίο ο τελευταίος λειτουργούσε.⁷⁸

Το σύνολο των συμμετεχόντων το 1881 στο σύλλογο προσέγγισε τα 107 μέλη, ενώ τον προηγούμενο χρόνο εντάχθηκαν στο σύλλογο 32. Από τις τακτικές ετήσιες εισφορές το ίδιο έτος εισπράχθηκαν 2.939 δραχ. Η βοήθεια του συλλόγου προς τα «χρηζόντα ανάγκης» μέλη, που προσφέρθηκε τον προηγούμενο χρόνο, κάλυπτε το σύνολο των 436 δραχ. Δεκατρία μέλη ασθένησαν τον τελευταίο χρόνο και ενισχύθηκαν οικονομικά· μετά όμως την επιστροφή τους, τα χρήματα επιστράφηκαν στο ταμείο του συλλόγου.

Δεν γνωρίζουμε τις ακριβείς αρχές του συλλόγου, οι οποίες έπρεπε να τηρούνται απαρέγκλιτα από τα μέλη του, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, αλλά η κατεύθυνση που διατυπώνεται από τις πράξεις αυτές είναι άκρως διαφωτιστική. Σκοπός του συλλόγου ήταν η πνευματική ανάταση της εργατικής τά-

⁷⁸ Ο σύλλογος αυτός αποτέλεσε ένα προστάδιο στη συγκρότηση συνδικαλιστικών οργανώσεων, εντούτοις η διαφοροποίησή του από τις κλειστές συντεχνιακού τύπου επαγγελματικές ενώσεις της οθωμανικής διοίκησης ή τους φιλανθρωπικούς συλλόγους της επόμενης περιόδου δεν είναι μεγάλη.

ξης, μέσα από την οποία θα επέλθει τελικά η ωφέλεια ολόκληρης της κοινωνίας. Η βοήθεια των μελών του συλλόγου με τη χρηματοδότηση προς τα πιο φτωχά εργατικά στρώματα, συνιστούσε την ουσιαστικότερη συνεισφορά των μελών στον οικονομικό τομέα του συλλόγου.

Σε αυτό το σημείο, δηλώνεται ρητά ο ρόλος του σωματείου που δεν είναι άλλος από τη βελτίωση των συνθηκών της εργατικής τάξης. Η βελτίωση όμως αυτή δεν θα γίνει μόνο μέσα από την «ηθικοποίηση» της κοινωνικής ζωής, σε συνδυασμό με τη διαμόρφωση ενός αυστηρού πλαισίου συμπεριφοράς, αλλά και από την εκπαίδευση και την πνευματική ανύψωση της εργατικής τάξης. Απώτερος λοιπόν στόχος του συλλόγου ήταν η επέκταση του κύκλου εργασιών του προς τον τομέα της εκπαίδευσης και της δημιουργίας λαϊκής σχολής για την μόρφωση και την ηθική εκπαίδευση του λαού,

*«κραταιούμενος εν τη αγάπη και τη ομοιοία, δυνηθή μιαν ημέραν να ευρύνη τον κύκλο των εργασιών του, ανυψούμενος από της σφαίρας της υλικής εποποιΐας και εις την της πνευματικής, συντείνει το καθ' εαυτόν ου μόνον προς ανακούφισιν των ταλαιπωριών των πασχόντων, αλλά και τον φωτισμόν της διανοίας αυτών, και εις την ηθικήν διάπλασιν και μόρφωσιν του παρ' ημίν εργατικού κλάδου».*⁷⁹

Τα δύο πρώτα χρόνια ύπαρξης του συλλόγου δεκατρία μέλη διαγράφηκαν εξαιτίας των συνηθειών τους «...αυτών η διαγωγή δεν συνεβιβάζετο προς τας αρχάς του Συλλόγου».

Η προσφορά του συλλόγου δεν έμενε αποκλειστικά στην οικονομική ενίσχυση όσων είχαν ανάγκη, αντίθετα διακρίνονταν πολλά στοιχεία ιδεολογικού χαρακτήρα στην παρέμβασή του που άγγιζαν το πεδίο της πολιτικής. Ο Σύλλογος πρόσφερε «...στέφανον εις την σωρόν χρηστού και εναρέτου συμπολίτου, του εν Ιωαννίνους προξένου της Ελλάδος Ανδρέου Λόντου, και τούτον άνευ επιβαρύνσεως του ταμείου».⁸⁰

⁷⁹ Λογοδοσία... ό.π., σ. 7.

⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 5.

5. Οι φτωχοί της πόλης και η αντιμετώπισή τους

Υπάρχει όμως πρόβλημα από την παρουσία φτωχών στην πόλη; Κατά τη δεκαετία του 1840 ξεινιά μια μακρά περίοδος στην οποία αποδίδεται ιδιαίτερο βάρος μέσα από τις στήλες των εφημερίδων και από τους οικονομικά ισχυρούς της πόλης στις έννοιες της «ησυχίας» και της «ασφάλειας», που περιγράφονται ως αναγκαία συνθήκη για την κοινωνική συναίνεση και συνοχή. Η έννοια της ησυχίας προηγείται και συνιστά ενδεχομένως τη βασική προϋπόθεση της ασφαλούς διαβίωσης. Μέσα από τις στήλες των εφημερίδων, σε συνθήκες άλλοτε αρνητικής οικονομικής συγκυρίας και άλλοτε γενικής πολιτικής αναταραχής, διακρίνουμε να πυκνώνει ο λόγος αυτός και να αποικιά ακριβέστερο περιεχόμενο. Οποιαδήποτε μορφή διαμαρτυρίας μετατρέπεται σε ενδεχόμενο κίνδυνο απέναντι στην «ησυχία» των πολιτών και στην ασφάλειά τους.

Ο κίνδυνος και η ανασφάλεια διογκώνονταν, καθώς η οικονομική κρίση προκαλούσε μεγαλύτερη δυσαρέσκεια και σε πολλές περιπτώσεις σκορπούσε τον πανικό ανάμεσα στα μέλη της αστικής τάξης, ενώ παράλληλα η αιτία βάραινε τα φτωχά στρώματα της πόλης, τους «αγύρτες», τους «επαίτες».⁸¹ Σε όλες τις περιπτώσεις οι έμποροι και οι κτηματίες της πόλης αναζητούν τρόπους επίλυσης των οικονομικών τους προβλημάτων, ενώ συχνά υπερτονίζουν τον κίνδυνο που απορρέει από την εμφάνιση των φτωχών στρωμάτων στην περιφέρεια της πόλης. Ο κίνδυνος είναι υπαρκτός αλλά και αν ακόμα δεν υφίσταται ως πραγματικό πρόβλημα, διογκώνεται υπερβολικά. Η σύνδεση της επαιτείας με την παρουσία του ξένου, του παρείσακτου συνιστά ένα κυρίαρχο μοτίβο του λόγου γύρω από αυτά τα ζητήματα. Η σύνδεση της επαιτείας με την κλοπή ήταν επίσης άμεση και η απάντηση που μπορούσε να δοθεί στο πρόβλημα σχε-

⁸¹ Στην οθωμανική κοινωνία ο «επαίτης» είναι αναπόσπαστο τμήμα της κοινωνίας καθώς έχει τη σημασία της ελεημοσύνης, η οποία με τη σειρά της αποτελεί βασικό καθήκον του καλού μουσουλμάνου.

τιζόταν με τη λύση της αστυνόμευσης. Η λογική αυτή είχε πρωτοδιατυπωθεί από την πλευρά της πολιτείας όταν οι έννοιες της αγυρτείας,⁸² της επαιτείας και της φυγοπονίας διώκονταν και ποινικά, αφού συμπεριλήφθηκαν στο Ις' κεφάλαιο του Ποινικού Νόμου του 1834 του Λουδοβίκου Μάουρερ. Το κεφάλαιο αυτό έφερε χαρακτηριστικά τον τίτλο: «*Φυγοπονία, επαιτεία, αγυρτεία και γοητεία*» και τόνιζε χαρακτηριστικά ότι θα τιμωρούνται, όσοι δεν μπορούσαν να αποδείξουν ότι διαθέτουν επαρκή και μη αντιτιθέμενα στο νόμο και τα χρηστά ήθη μέσα διατροφής. Ως «αγύρτες» προσδιορίζονται επομένως όσοι περιπλανώνται από πόλη σε πόλη στερούμενοι μόνιμης κατοικίας, νόμιμης απασχόλησης και παραδεικτών μέσων διατροφής, συγκροτώντας μια ειδική κατηγορία «εγκληματιών», οι οποίοι τιμωρούνται και αυτοί ως κοινοί εγκληματίες. Οι στήλες των εφημερίδων αναφέρονται συχνά σε «πένητες» ή «επαίτες», τους οποίους κρίνουν ότι πρέπει να «εκτοπίσουν» εκτός πόλης.

*«Οι επαίται επλημμύρησαν εσχάτως την πόλιν μας, τοσούτον ώστε αι οικογένειαι δεν ευρίσκουν από αυτούς μήτε μιας στιγμής ησυχίαν. Πλήθος εξ αυτών εκ Βουλγαρίας άνδρες και γυναίκες ελθόντες εξεπόρθησαν τας διαφόρους οικίας, και σχεδόν δια της βίας ζητούν να λάβουν χρήματα, εισερχόμενοι αναιδώς ως και εις αυτούς τους κοιτώνας των οικιών. Φαίνεται δε ότι ο σκοπός των δεν είναι μόνον η επαιτεία αλλ' ίσως και η κλοπή· και δια ταύτα αναγκαίον είναι ώστε η Αστυνομία να φροντίση να απαλλάξη την πόλιν μας από αυτό το κακόν».*⁸³

⁸² Η έννοια της αγυρτείας συνδυάζεται με την έννοια της «επαιτείας», ο αγύρτης είναι αυτός που «επαιτεί», βλ. *Λεξικόν Δημητράκου*, τ. Α', Αθήνα 1954, σ. 60.

⁸³ Εφημ. *Αχαιϊκός Κήρυξ*, 8 Απρ. 1841. Ανάλογα φαινόμενα, αν και σε πολύ πιο έντονες καταστάσεις περιγράφονται στις χώρες της Δ. Ευρώπης περίπου την ίδια περίοδο, βλ. για παράδειγμα πως περιγράφεται η κατάσταση στο άρθρο του Pierre Besses με τίτλο «*Science Sociale et ideologie Bourgoise selon Bentam dans le report on the sanitary condition of the labouring population of Great Britain*» στο συλλογικό τόμο *Ville et Sante en Grande –Bretagne XVIIIe – Xxe siecles*, Clermont- Ferrand 1988, σ. 53.

Το πρόβλημα λοιπόν για την εφημερίδα, εστιάζεται στην εμφάνιση και αύξηση του φαινομένου της επαιτείας και ειδικά, σε όσους ήλθαν στην Πάτρα από τη Βουλγαρία, προκαλώντας ανησυχία στις «φιλήσυχες» οικογένειες της πόλης

Η υπεράσπιση της κοινωνικής θέσης των μελών της αστικής τάξης, δηλαδή των εμπόρων, των κτηματιών και των διανοουμένων, διατυπώνεται σε αυτήν την περίπτωση με έμμεσο τρόπο. Με άλλα λόγια, δεν διώκονται όσοι έχουν ιδιοκτησία, μόνιμη απασχόληση άρα περιουσία, και διατηρούν παραδεκτά από την κοινωνία μέσα διατροφής. Οι παραπάνω διατάξεις περιγράφουν ένα διαφορετικό από τον κυρίαρχο τρόπο ζωής και μια κοινωνική συμπεριφορά, η οποία ανήκε στο περιθώριο της κοινωνίας και έπρεπε είτε να εκδιωχθεί, είτε να αντιμετωπιστεί με ποινικά μέσα.⁸⁴ Ο εντοπισμός του «εχθρού και η ώθησή του εκτός πόλης είναι αποτέλεσμα ιδεολογικών και καταναγκαστικών μηχανισμών», υποστηρίζει αν και αναφέρεται σε διαφορετική χρονική περίοδο ο Χρηστός Χατζηϊωσήφ.⁸⁵ μηχανισμών, θα συμπληρώναμε εμείς, που διαμορφώνονται με βάση τα συμφέροντα και τις διαθέσεις των κυρίαρχων της πόλης.

Στο πρώτο του κιόλας φύλλο, ο *Μίνως* αναφέρει χαρακτηριστικά:
*«προχθές ετελεύτησεν εις τον δρόμον εις Επτανήσιος έννεκα δυστυχίας· τω ευρέθη μια και ημισεία δραχμή, και τινά έγγραφα των προς την πατρίδα εκδουλεύσεων του. Η περίστασις αύτη λυπηρά καθ' εαυτήν, ήτον επόμενον να διεγείρη του κοινού μας την συμπάθειαν εις τρόπον, ώστε να εκφράση και ήδη την περί συστάσεως Νοσοκομείου ευχήν του. Εις πόλιν, οποία αι Πάτραι, όπου υπάρχουν πολλοί άποροι και δυστυχείς, η ανέγερσις ή μάλλον η ύπαρξις ενός Δημοτικού Νοσοκομείου επέχει τον πρώτον τόπον μεταξύ των φιλανθρωπικών καταστημάτων, προσκαλούμεν δια ταύτα του φιλοκάλου και πατριωτικού συμβουλίου μας την σύντονον προσοχήν επί του ουσιώδους τούτου αντικειμένου...».*⁸⁶

⁸⁴ Βλ. Μ. Κορασίδου, όπου και το πολύ ενδιαφέρον απόσπασμα, *ό.π.*, σ. 28 - 29.

⁸⁵ Χ. Χατζηϊωσήφ, *Η γηραιά Σελήνη*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 35.

⁸⁶ Εφημ. *Μίνως*, 15 Νοεμ. 1841. Η συνταγματική εφημερίδα *Μίνως* από την πρώτη ημέρα κιόλας της έκδοσής της στράφηκε ενάντια στην Οθωνική πολιτική, δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στα οικονομικά προβλήματα που θεωρούσε ότι επιβάρυναν την ελληνική κοινωνία. Η

Η εφημερίδα προβάλλει ως απαραίτητη προϋπόθεση στην εκδήλωση φιλανθρωπικών συλλογικών αισθημάτων, την κατασκευή ενός δημοτικού νοσοκομείου, το οποίο θα μπορούσε να στεγάσει όχι μόνο τους «πάσχοντες», και όσους από τους «απόρους» και τους «δυστυχείς» έχουν ανάγκη περίθαλψης, αλλά και τα φτωχά και ανήμπορα μέλη της κοινωνίας, προκρίνοντας για αυτούς μια λογική «ασυλοποίηση».

Η πόλη βρίσκεται σε κίνδυνο κάθε φορά που κάνουν ξαφνικά την εμφάνισή τους σε αυτήν αλλότριοι πληθυσμοί: «...η συρροή πολλών φαυλοβίων, είπομεν και πάλιν, απεκατέστησεν την πόλιν μας θέατρον των τραγικότερων σκηνών».⁸⁷ Από τους «επαίτες» περάσαμε στη χρήση του όρου «αγύρτες» και από εκεί στον όρο «φαυλόβιος». Η οικονομική κατάσταση των Πατρών στα 1840, δημιουργούσε μεγάλη δυσαρέσκεια και πολλαπλά προβλήματα στους κεφαλαιούχους εμποροκτηματίες της περιοχής, αν και οι συνέπειές της επηρέαζαν πολύ περισσότερο τη ζωή των πιο φτωχών κοινωνικών στρωμάτων.⁸⁸ Χαρακτηριστικό υπήρξε το απόσπασμα από την εφημερίδα *Ηχώ των Επαρχιών* που περιέγραφε το μέγεθος της οικονομικής δυσπραγίας στον οικισμό *Φώσταινα*, λίγα μόλις χιλιόμετρα μακριά από την Πάτρα: «Οι δυστυχείς χωρικοί έφεραν άνω κάτω το χωρίον και πεντάλεπτον δεν εύρον».⁸⁹

Τον Ιανουάριο του 1843, η *Ηχώ των Επαρχιών* αναφέρεται στην παρουσία στην πόλη πλήθους χωρικών που εισέρρευσε σε αυτήν με σκοπό να υποβάλλει παράπονα στην αρμόδια οικονομική αρχή της περιοχής για την κυριότητα των αμπέλων στην περιφέρεια της πόλης. «*Φαίνεται*» συνέχιζε, η εφημερίδα «...ότι αι

σύνδεση επομένως του συνταγματικού πλαισίου με την οικτρή οικονομική κατάσταση, όχι μόνο της Πάτρας αλλά ολόκληρης της επικράτειας, μοιάζει να είναι αναπόφευκτη.

⁸⁷ Εφημ. *Μίνως*, 22 Νοεμ. 1841.

⁸⁸ Βλ. Θ. Σακελλαρόπουλος, *Οι κρίσεις στην Ελλάδα 1830-1857, οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές όψεις*, τ. Α', 1830-1845, σ. 168-169.

⁸⁹ Εφημ. *Ηχώ των επαρχιών*, 1 Ιουν. 1843 και Βλ. Θ. Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*, σ. 169. Η μετακίνηση φτωχικών στρωμάτων προς τις πόλεις δεν αφορούσε αποκλειστικά την πόλη των Πατρών αλλά το σύνολο των αστικών πόλεων του ελληνικού κράτους.

*διορισθέντες εκτιμηταί εχαρακτήρισαν αβούλως εις τα επ' αυτών συνταχθέντα πρωτόκολλα τας ανωτέρω αμπέλους ως εθνικάς ενώ είναι ομολογουμένως ότι το πλείστον αυτών υπάρχουν ιδιόκτητοι».*⁹⁰

Τα προβλήματα ιδιοκτησίας γεννούσαν συνεχώς τριβές και αντιπαραθέσεις, ενώ παράλληλα η διεκδίκηση της εναπομείνουσας «εθνικής γης» δημιουργούσε ένα ακόμα πιο ανταγωνιστικό περιβάλλον ανάμεσα σε ανθρώπους, ομάδες, κοινωνικές τάξεις. Η ιδιοκτησία παρείχε στον κάτοχό της ταυτότητα, ασφάλεια, αλλά παράλληλα αποτελούσε και επένδυση για το μέλλον μέσω της αξιοποίησής της. Αντίστοιχα η απουσία ιδιοκτησίας προκαλούσε αισθήματα ανασφάλειας και φόβου. Η παρουσία επομένως ενός απρόσιλητου πλεονασματικού αριθμού ανθρώπων στην πόλη, προκαλούσε ακόμα μεγαλύτερη ανησυχία και αναστάτωση στους «φιλήσυχους» πολίτες της πόλης, από τη στιγμή που η εισροή αυτή συνοδευόταν από διαμαρτυρίες, ακόμα και όταν η αντίδρασή τους χαρακτηριζόταν, όπως συνέβη σε αυτήν την περίπτωση εις μέρους της εφημερίδας, ως δικαιολογημένη.

Οι φωνές σχετικά με την έλλειψη κεφαλαίων που επικρατούσαν στις απόψεις των ισχυρών παραγόντων της εμπορικής πόλης των Πατρών σχετικά με την οικονομία, πλήθαιναν συνεχώς, ενώ παράλληλα ο μετακινούμενος γύρω από την περιφέρεια αλλά και μέσα στην πόλη πληθυσμός παρουσιαζόταν ικανός να προκαλέσει πιθανούς κινδύνους στην ασφάλεια των πολιτών της. Η οικονομική κρίση δεν αφορούσε το ίδιο όλες τις πλευρές της κοινωνίας, αλλά και δεν αποδίδεται από τα δημοσιεύματα ως τέτοια. Η κρίση για τους ισχυρούς εμπόρους περιγράφεται ως έλλειψη κεφαλαίων, ενώ για τους φτωχούς ως ζήτημα επιβίωσης:

«ούτε νους να συλλογισθή, ούτε γλώσσα, να εκφράση, ουδέ κάλαμος να περιγράψη δύναται την πανενδεή κατάστασιν όλων εν γένει των επαρχιών του κράτους, κατάστασιν

⁹⁰ Εφημ. *Ηχώ των Επαρχιών*, 17 Ιαν. 1843.

φθάσασαν ήδη εις το έπακρον της δυστυχίας, και το μη περαιτέρω της αθλιότητος», γράφει σε άλλο απόσπασμα η εφημερίδα εκείνη την περίοδο.⁹¹

Αρκετούς μήνες αργότερα, η ίδια εφημερίδα μεταφέρει ένα τελείως διαφορετικό κλίμα, χωρίς όμως να ξεφεύγει από το παραπάνω αξιολογικό πλαίσιο: «η πόλις μας χαίρει άκραν ησυχίαν, και οφειλομεν πολλήν την ευχαρίστησιν εις τον νεοδιορισθέντα αστυνόμον μας κ. Δημήτριον Διπλαρόπουλον, καθότι ούτος, πλην των αρκετών γνώσεων τας οποίας έχει περί την υπηρεσίαν του, αγρυπνεί νυχθημερόν και δια την ευταξίαν πολλών αβιομηχάνων αγυρτών, και ταραξιών ξένων, οίτινες κατ' ατυχίαν, μετέδωσαν το μύασμα των και εις τινάς συμπολίτας μας». ⁹²

Είχε περάσει η θύελλα των Σεπτεμβριανών του 1843, και όλα πλέον φαίνονται ότι αντιμετωπίζονται με αισιοδοξία: τα μηνύματα ελπίδας και ασφάλειας που παρείχε το σύνταγμα του 1843 ανέτρεψαν το δυσάρεστο κλίμα της αμέσως προηγούμενης περιόδου. Το πρόβλημα στο σημείο αυτό οφείλεται στην παρουσία «αβιομηχάνων αγυρτών», και «ταραξιών ξένων» που μπορούσαν να μεταδώσουν το «μύασμα» σε συμπολίτες μας. Δηλαδή το πρόβλημα εστιάζεται για μια ακόμα φορά στους «ξένους» ανθρώπους που δεν έχουν σταθερή επαγγελματική απασχόληση, συνεχώς τριγυρίζουν, και δημιουργούν εστίες ανησυχίας. Οι λύσεις που προτάθηκαν παρέμεναν ίδιες: η μόνη διαφορά εντοπίζεται στο ιδεολογικό πλαίσιο, το οποίο περιγράφεται παρακάτω. Το πρόβλημα δεν είχε αντιμετωπιστεί με επιτυχία, αντίθετα μάλιστα σε ορισμένες στιγμές εμφανιζόταν με ακόμα μεγαλύτερη ένταση. Έγγραφε αρκετά χρόνια αργότερα, ο Φορολογούμενος περιγράφοντας μια ανάλογη εικόνα:

«στίφη επαιτών κατέκλυσαν από τινός χρόνου την πόλιν ημών· πάντες δε μετ' ανησυχίας ερωτώμεν αλληλούς, πως θα απαλλαχθώμεν εκ των ανθρώπων τούτων...» και παρακάτω: *«ότι η πόλις ημών εκηρύχθη ελεύθερον στάδιον του επαγγέλματος του, και*

⁹¹ Εφημ. *Ηχώ των Επαρχιών*, 1 Ιουν. 1843.

⁹² Εφημ. *Ηχώ των Επαρχιών*, 14 Νοεμ. 1843.

*ιδού συνέρρευσεν από περάτων εν αυτή, παντίοι την όφιν και την ενδυμασίαν αγύρται, οίτινες εύρον παρημίν την γην της επαγγελίας».*⁹³

Σε αυτήν την πορεία, παρατηρούμε μια σταδιακή ενδυνάμωση του λόγου περί φαύλων και φτώχιας. Η απάντηση της κοινωνίας, όπως προβάλλεται μέσα από τις σελίδες των εφημερίδων, αρχικά στρεφόταν κυρίως στην ποινική αντιμετώπιση -και εν τέλει αποφυγή του προβλήματος - και ύστερα στην επίλυσή του μέσω άλλων μεθόδων. Η φιλανθρωπία αποτελούσε αντίδοτο στο πρόβλημα, σε μια κοινωνία η οποία συνεχώς ένωθε ανασφαλής, ενώ την ίδια στιγμή συνιστούσε πράξη παραδειγματική για την υπόλοιπη κοινωνία. Ο λόγος περί φιλανθρωπίας ενσωματώνεται σε ένα πολιτικό πρόγραμμα, που χαρακτηρίζει ολόκληρη την κοινωνία και έρχεται σε ορισμένες εκδοχές της να ενσωματωθεί στον εθνικό λόγο.

Μπροστά στο ανεξέλεγκτο πλήθος είδαμε ο κίνδυνος να διογκώνεται, ακόμα και όταν δεν ήταν απειλητικός. Η αστική μορφή της φιλανθρωπίας, επικεντρώνεται στις αξίες της αστικής κοινωνίας, δηλαδή τις έννοιες της ηθικής, της εργασίας, της αποταμίευσης. Όταν όμως αλλάζει ο αστυνόμος της πόλης σε συνθήκες συνταγματικής μοναρχίας και αναλαμβάνει ο Δημήτριος Διπλαρόπουλος στα νέα του καθήκοντα, τότε οι ισχυροί κάτοικοι της πόλης θεώρησαν υποχρέωσή τους να δηλώσουν την ευγνωμοσύνη τους στους χειρισμούς της αστυνομίας και του ίδιου προσωπικά για την πάταξη των παράνομων συμπεριφορών.⁹⁴ Οι οικονομικές και πολιτικές συνθήκες ακόμα και αν δεν είχαν αλλάξει ριζικά, σίγουρα είχαν βελτιωθεί.

Η οικονομία της πόλης έχει ήδη βελτιωθεί, ξεπερνώντας την οικονομική στασιμότητα των προηγούμενων χρόνων των αρχών της δεκαετίας του 1840 και τα έσοδα από το σταφιδεμπόριο παρουσιάζονταν αυξημένα. Οι ισχυροί οικονομικά πολίτες δεν είχαν πια κανένα λόγο να διαμαρτύρονται και να ανησυ-

⁹³ Εφημ. *Φορολογούμενος*, 26 Ιουνίου 1874.

⁹⁴ Εφημ. *Ηχώ των Επαρχιών*, 17 Ιαν. 1844.

χούν. Η κατάσταση ωστόσο άλλαξε ει νέου και τα σύννεφα δεν άργησαν να επανέλθουν πάνω από την κοινωνία της Πάτρας, αλλά αυτήν την φορά εξαιτίας της πολιτικής συγκυρίας. Από τις 14 Απριλίου 1844, άρχισε με αφορμή τις εκλογές η συζήτηση γύρω από την ανάγκη διατήρησης του ήσυχου κλίματος και των χαμηλών τόνων.⁹⁵ Παρά το γεγονός ότι ο Έλληνας δεν είχε γνώσεις και ήταν αμαθής, αναγνώριζε η εφημερίδα, λόγω της ευφυΐας του πετυχαίνει πάντα να αποφασίζει με γνώμονα το καλύτερο για τη χώρα του, άρα, και σε αυτήν εδώ τη δύσκολη εκλογική αναμέτρηση, θα μπορέσει να ανταπεξέλθει. Σε άλλο φύλλο της, μόλις έχει ξεκινήσει να διεξάγεται η εκλογική διαδικασία, η *Ηχώ των Επαρχιών* λαμβάνοντας θέση υπέρ της μίας παράταξης, επιχειρηματολογεί υποστηρίζοντας ότι οι οπαδοί της αντίπαλης παράταξης, «...εξέκλιναν εις οχλαγωγικάς σκηνάς», προκαλώντας την μήνιν των φιλήσυχων πολιτών. Το επιχείρημα που χρησιμοποιεί η εφημερίδα για να στηρίζει την παραπάνω θέση, σχετιζόταν με την άποψη ότι «αι Πάτραι κατοικούνται το περισσότερο μέρος από φιλήσυχους πολίτας και εχθρούς των ταραχών, ούτοι βεβαίως θέλωντες να εξασκήσωσι το δικαίωμα των δεν επιθυμούν να εξυβρίζωνται με το γιούχα ή με το μυϊά...».⁹⁶ Η παραπάνω στάση της εφημερίδας αλλά και του συνόλου του τύπου υπαγορευόταν την πολιτική αντιπαράθεση και την υποστήριξη της μιας ή της άλλης παράταξης. Το ενδιαφέρον στοιχείο που επισημαίνουμε στο σημείο αυτό, αφορά την κλίμακα αξιών που έθετε η εφημερίδα, δηλαδή ότι η Πάτρα είναι μια εμπορική πόλη η οποία κατοικείται στο σύνολό της από φιλήσυχους πολίτες, στους οποί-

⁹⁵ Εφημ. *Ηχώ των Επαρχιών*, 14 Απριλίου 1844. «Αλλ' όσους ο Ελληνικός λαός δικαίως ηξιώθη μέχρι τούδε επαίνους δια την ατάραχον διαγωγήν του, τόσαι νομιζομεν, απαιτούνται και ήδη κατά την διαλογήν των Βουλευτών αι προσπάθειαι δια την διατήρησιν της περαιτέρω γενικής ευταξίας, και ησυχίας», σημειώνει χαρακτηριστικά η εφημερίδα λίγο πριν τις εκλογές. Το πρόβλημα εντοπίζεται στη διατήρηση της τάξεως κατά την προεκλογική περίοδο και όχι στα τυχόν άλλου είδους προβλήματα που μπορεί να προκύψουν κατά τη διάρκεια της εκλογικής διαδικασίας. Κατά το συντάκτη της εφημερίδας, απαιτείται η συνέχιση της πολιτικής που ξεκίνησε με τη Σεπτεμβριανή εξέγερση και η οποία οδήγησε αναίμακτα σε μια σημαντική θεσμική αλλαγή.

⁹⁶ Εφημ. *Ηχώ των Επαρχιών*, 25 Ιουν. 1844.

ους δεν αρμόζουν παρόμοιες συμπεριφορές. Η έννοια της «τάξης» χαρακτηρίζει το λόγο των εφημερίδων σχεδόν με καθολικό τρόπο. Δεκαπέντε χρόνια αργότερα, το πρόβλημα παρέμενε και παρουσιαζόταν μέσα από τα έντυπα της εποχής με τον ίδιο περίπου τρόπο. *«Γεγονός φοικώδες, βάρβαρον, βανδαλικόν, απάνθρωπον προκάλεσαν την γενικήν αγανάκτησιν και φρίκην, μας αναγκάζει να υψώσωμεν και να διαμαρτυρηθώμεν ...»* γράφει ο *Συνταγματικός Μίνως* για το γεγονός που αντικρίζουν σε κεντρικό δρόμο της πόλης, να χάνει τη ζωή του αχθοφόρος που βρισκόταν επί τρεις μέρες ανήμπορος χωρίς να του παρασχεθεί καμία βοήθεια. *«Πτωχός ξένος αποθνήσκει κατά την ακριβή σημασία της λέξεως εν τω μέσω των δημοσίων δρόμων άστεγος, εγκαταλελειμμένος, αβοήθητος, και υπό το βάρος βαθέος στεναγμού και θλίψεως παραδίδει το πνεύμα εις τας χείρας του δημιουργού του...»*.

Σύμφωνα με την εικόνα που μεταφέρει η εφημερίδα, πρόκειται για ξένο, άνθρωπο χωρίς στέγη και χωρίς βέβαια χρήματα ώστε να εξασφαλίσει τα προς το ζην. Ο ξένος στην πόλη ήταν πολύ πιο επιρρεπής στο θάνατο. Το περιεχόμενο του όρου «ξένος» συνδέεται με την έλλειψη ιδιοκτησίας και κατ' επέκταση οποιασδήποτε μορφής εσόδων.

Η αγριότητα επομένως, συνδέεται πριν το 1842 περισσότερο με την παραβατικότητα και την ασθένεια, και μπορούσε να αντιμετωπιστεί μόνο με μέσα αστυνόμευσης και καταστολής ή με λογικές «ασυλοποίησης». Η ίδρυση και η λειτουργία κοινωφελών ιδρυμάτων, όπως των «πενητοκομείων» ή των «νοσοκομείων» έκριβε μεταξύ άλλων τη λογική της απομόνωσης των «πασχόντων», αλλά εντασσόταν σε μια προσπάθεια αντιμετώπισης ενός προβλήματος το οποίο έχρηζε ορθολογικότερης αντιμετώπισης και το οποίο συνδύαζε πέρα από τον εγκλεισμό, την εκπαίδευση, την ηθικοποίηση της κοινωνίας, διατυπώνοντας ως κεντρικό στόχο τη μείωση του φαινομένου της εγκληματικότητας. Μετά το 1843, η παραβατικότητα αντιμετωπίζεται όλο και περισσότερο ως κοινωνικό φαινόμενο, καθώς παρουσιάζεται η πενία και η φτώχεια ως απόρροια ευρύτερων κοινωνικών συνθηκών. Η εγκληματικότητα έτσι, δεν εξηγείται αποκλειστικά πάνω στη βάση της έννοιας της ηθικής ή της υγιεινής, αλλά έχει και κοινωνικά αί-

τια, τα οποία αν δεν αντιμετωπιστούν με δραστικά μέτρα, τότε ο κίνδυνος για τη διασάλευση της «κοινωνικής ησυχίας», αυξάνει. Αυτού του είδους η λογική συνδεόταν άρρηκτα με τη σωφρονιστική πολιτική κάθε κοινωνίας. Δεν άλλαζε ωστόσο μόνο το περιεχόμενο του λόγου για την αντιμετώπιση της φτώχειας, άλλαζε και ο φορέας της φιλανθρωπικής λογικής. Η πολιτεία και οι υπηρεσίες της πέρναγαν σε δεύτερη μοίρα, ενώ η κύρια ευθύνη βάραινε την ιδιωτική πρωτοβουλία. Η αντιμετώπιση κατά συνέπεια της επαιτείας και των παρεπομένων της, συνιστούσε ένα πλέγμα προτάσεων, που άπτονταν τόσο της δημόσιας σφαίρας, όσο και της ιδιωτικής. Ο αυξανόμενος συνεχώς ρόλος των ιδιωτών ήταν να δημιουργήσουν και να στηρίξουν όπως είδαμε ηθικά και οικονομικά, την ίδρυση και λειτουργία ενός ενός «Αχαϊκού Παρθεναγωγείου» ή «πτωχοκομείου».

Πώς όμως μπορούσε να αντιμετωπιστεί με συγκεκριμένα μέσα ο κίνδυνος; Το ερώτημα που μένει να διερευνηθεί, αφορούσε ως επί το πλείστον τα φτωχά εκείνα τμήματα του πληθυσμού που παρέμεναν μέσα στην πόλη, επιλέγοντας τη λογική της επιβίωσης δια μέσου της επαιτείας ή της ενασχόλησής τους σε πρόσκαιρες θέσεις εργασίας. Ο κίνδυνος, με βάση αυτά που γράφονται στις εφημερίδες, αντιμετωπίζεται με την ασφάλεια την οποία παρέχει η ιδιοκτησία: *«ναι, δεν υπάρχει Πατέρας, όστις να μην έχη οικίαν, και κτήμα, και ο οποίος να μη νομίζη ότι η μόνη οχλαγωγία και η αναρχία δύνανται να του τα καταστρέψω»*.⁹⁷ Όσοι δεν διαθέτουν επομένως γη, κτήμα και οικία, δύνανται ενδεχομένως να αποτελέσουν κίνδυνο για την κοινωνική ευταξία. Η διάκριση στο επίπεδο της κοινωνικής ιεραρχίας, όπως ήδη είδαμε, περιλάμβανε τον προσδιορισμό του αντιπάλου, σε συνδυασμό με την ανάλυση της κοινωνικής του συμπεριφοράς. Η άποψη της κυρίαρχης κοινωνικής τάξης συνίσταται στο ότι η διαφοροποίηση στην κοινωνική ιεραρχία εξαρτάται κατά κύριο λόγο από την ιδιοκτησία ως σύμβολο και όχι αποκλειστικά οικονομικό σκέλος που θα μπορούσε να προκύψει από την ιδιοκτησία.

⁹⁷ Εφημ. *Μίνως*, 17 Μαΐου 1853.

Σε μια αγροτική οικονομία όπως αυτή της επαρχίας της Πάτρας, η μετατροπή των μικροϊδιοκτητών γης σε «προλετάρους», δηλαδή σε εργάτες γης ή σε μισθωτούς εργάτες της πόλης, που ποτέ δεν έγιναν σε σταθερή βάση, προϋπέθετε τη συνδρομή τόσο υλικής όσο και συμβολικής «βίας». Η πρώτη παραπέμπει στη διαμόρφωση εκείνων των κατάλληλων οικονομικών και πολιτικών συνθηκών που θα επέτρεπαν την ταχεία «προλεταριοποίηση» ενός πληθυσμού, ενώ η δεύτερη στην ύπαρξη και λειτουργία των ιδεολογικών περισσότερο μηχανισμών, που προϋπέθεταν τη νομιμοποίηση της κυριαρχίας εκ μέρους των κυριαρχούμενων, ιδίως μέσα από την ανάπτυξη του δίπολου της εκπαίδευσης και της φιλανθρωπίας. Η φιλανθρωπική δράση των Ελλήνων αστών κατά τον 19^ο αιώνα, στόχευε όχι μόνο στην άμεση εξεύρεση εργατικού δυναμικού και στην «ενσωμάτωση» των φτωχών στρωμάτων στην νέα κοινωνική πραγματικότητα. Η ενσωμάτωση των φτωχών στρωμάτων της κοινωνίας απαιτούσε ένα αυστηρό ιδεολογικό πρόταγμα. Το ιδεολογικό πρόταγμα πάνω στο οποίο κινήθηκε η παραπάνω στρατηγική, όπως ήδη τονίσαμε, υπήρξε το τρίπτυχο οικογένεια, εργασία και θρησκεία,⁹⁸ έννοιες οι οποίες ρίζωναν στην κοινωνία μέσα από τη διαδικασία της εκπαίδευσης.

Οι φτωχοί υπάρχουν και ο λόγος που διατυπώνεται από τον αστικό κόσμο προς αυτούς αλλάζει όλο και πιο συχνά περιεχόμενο. Από την αντιμετώπισή της επαιτείας ως φαινομένου ασθένειας περάσαμε στην έννοια της «εικούσιας φτώχειας». Σε επίπεδο ωστόσο πολιτικής πρακτικής ελάχιστα σχέδια πραγματοποιούνται. Το αρχικό σχέδιο για το «Αχαϊκό Παρθενάγωγείο», γρήγορα εγκαταλείφθηκε και επιλέχθηκε η δημιουργία Πτωχοκομείου στην πόλη. Η διάθεση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας είναι εμφανής αλλά όλα μένουν σε ένα επίπεδο σχεδίου, χωρίς να γίνεται τίποτα στο επίπεδο της υλοποίησής. Σε όλες αυτές τις προσπάθειες, ιδιαίτερη σημασία, όπως προκύπτει τόσο από το λόγο

⁹⁸ Η κοινωνία της Πάτρας επηρεάστηκε ιδιαίτερα από το λαϊκό κίνημα της παραθηρσκευτικής οργάνωσης του Απόστολου Μακράκη στα μέσα του αιώνα περίπου. Ο Μακράκης ηγήθηκε ενός λαϊκού κινήματος με κυρίαρχα τα μεσσιανικού-αποκαλυπτικού χαρακτηριστικά στοιχεία, ωστόσο αντιμετωπίστηκε εχθρικά από την επίσημη διοίκηση της εκκλησίας.

των εφημερίδων όσο και των δημόσιων παραγόντων της πόλης, αποδίδεται στην θρησκεία. Η έννοια της φιλανθρωπίας αποκτά πολιτικό περιεχόμενο, γίνεται μέρος πολιτικού προγράμματος, και ταυτίζεται σταδιακά με την έννοια του Έλληνα. Ο συντηρητικός λόγος που εκφράζεται σε πολλές των περιπτώσεων συνδέεται με την αμφισβήτηση του πολιτικού συστήματος. Υπάρχουν περιπτώσεις πολιτικών προσώπων, ανάμεσα στους οποίους εξέχων παράδειγμα υπήρξε ο Κοντογούρης, ή εξάιρετοι νομικοί όπως ο Α. Παπαδιαμαντόπουλος, οι οποίοι μεταχειρίζονται την έννοια της φιλανθρωπίας- για διαφορετικούς λόγους ο καθένας -για να περιγράψουν τον ιδεατό κόσμο, τον οποίο ευαγγελίζονταν. Ανεξάρτητα από το ποιός ήταν ο εκφραστής ή ο φορέας που διατύπωνε ανάλογες ιδέες κάθε φορά, έχει σημασία να εστιαστεί η προσοχή μας στην κοινωνική αποδοχή παρόμοιων σκέψεων και αντιλήψεων. Το ενδιαφέρον μας επίσης εστιάζεται στη «σύγχρονη» - αστικού τύπου - φιλανθρωπική συμπεριφορά που χαρακτηρίζει τη δραστηριότητα των κυρίαρχων κοινωνικά στρωμάτων της πόλης, καθώς αυτές εντάσσονται σε μια ευρύτερη στρατηγική.

6. Φιλανθρωπία και συμφέρον

Ο λόγος αυτός συνδυάζεται με έντονα στοιχεία ηθικού χαρακτήρα και αντιπλουτισμού. Η πολιτική των συλλόγων αντιβαίνει την πολυτέλεια, τον υπέρμετρο πλουτισμό, την καλαισθησία, τη διασκέδαση, καθώς αυτά τα στοιχεία αντικεινται στις πραγματικές αξίες που έχει ανάγκη η κοινωνία, που είναι η οικονομία και η εξασφάλιση των παιδων, δηλαδή με άλλους όρους η διαιώνιση της κοινωνικής θέσης του κυρίαρχου κοινωνικού σώματος. Όλα τα παραπάνω στοιχεία, τα οποία χαρακτηρίζουν την κοινότητα των κυρίαρχων πολιτών της πόλης κατά τη γνώμη του συντάκτη, μπορούσαν και έπρεπε να συνεισφέρουν στην «κοινή ευταξία», αλλά και στη «δημόσια πίστη». Οι δύο παραπάνω έννοιες, κατά πρώτον ήταν ιδεολογικά προσδιορισμένες, καθώς δεν αφορούσαν το σύνολο της κοινωνίας, αντίθετα περιορίζονταν σε ένα μικρό τμήμα της. Το επιχείρημα

από την άλλη της αντιπλουτοκρατικής επιλογής δεν παρουσιάζεται για πρώτη φορά. Πλήθος άρθρων στις εφημερίδες διατυπώνουν ανάλογες ιδέες. Το επιχείρημα που επιλέγεται για να αποδοκιμαστούν ανάλογες συμπεριφορές δεν σχετίζεται πάντοτε με πραγματικά περιστατικά. Ανεξάρτητα δηλαδή από το εάν μια συμπεριφορά ευνοεί τον πλουτισμό, παρουσιάζεται το επιχείρημα, ότι θα μπορούσε εύκολα να οδηγήσει σε κατάσταση πτώχευσης, το οποίο έχει κυρίως συμβολικό και «φρονηματικό» χαρακτήρα απέναντι στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, τα οποία πρέπει να υιοθετήσουν χωρίς παρεκτροπές τον τρόπο ζωής των εμπόρων και κτηματιών της πόλης. Η διαφορά με την προηγούμενη περίοδο συνίσταται στο ότι ο πλούτος και η πολυτέλεια, ακόμα και αν υπάρχουν, καλό θα ήταν να μένουν στο περιθώριο της δημοσιότητας. Στα 1860, στο περιοδικό *Πανδώρα* δημοσιεύτηκε άρθρο του ανταποκριτή του περιοδικού από το Λονδίνο, με θέμα τον αποκριάτικο χορό των Ελλήνων στην Αγγλική πρωτεύουσα. Σε αυτή την αναφορά, διάχυτος ήταν ο θαυμασμός απέναντι στην πολυτέλεια που επέδειξαν οι Έλληνες του Λονδίνου.⁹⁹ Εικοσιτέσσερα χρόνια μετά, παρατηρείται μια εμφανώς διαφορετική αντιμετώπιση, όταν στα 1884 η εφημερίδα που εκδίδεται με το όνομα *Τάξις*, αναφερόμενη στο παράδειγμα της γειτονικής πόλης του Πύργου, δηλώνει την αμέριστη συμπαράστασή της σε δημοσίευμα εφημερίδας της πόλης, το οποίο στιγματίζε τη ροπή προς την πολυτέλεια των εύπορων πολιτών της, «...να παύσωσι την άσκοπον πολυτέλειαν και την σπατάλην εν γένει εν τω βίω και να επιδοθώσι εις την λιτότητα και οικονομίαν, ην πας Έλλην οφείλει να τηρήση, κατά το παράδειγμα των πατέρων ημών».¹⁰⁰ Και αυτό διότι είναι η συμπεριφορά που χαρακτηρίζει τον Έλληνα.

Η αιτία της πολυτέλειας, ήταν ο απότομος πλουτισμός που προέκυπτε λόγω των εσόδων από την αφθονία και την ξαφνική υπερτίμηση του προϊόντος της σταφίδας στην περιοχή. Η Πατρινή εφημερίδα, αναφερόμενη στο παρά-

⁹⁹ *Πανδώρα*, 1 Μαρτίου 1860, σ. 562-564. Σε αυτήν την αναφορά του περιοδικού συναντάμε τα ονόματα γόνων εξεχουσών οικογενειών της πόλης των Πατρών, ανάμεσα στους οποίους βρίσκουμε τους Γερούση, Ευμορφόπουλο κ.α.

¹⁰⁰ Εφημ. *Τάξις*, 4 Οκτ. 1884.

δειγμα της γειτονικής πόλης, φωτογράφιζε εξίσου τον τρόπο ζωής που ακολουθούσαν οι έμποροι κατά κόρον στην πόλη των Πατρών.

7. Η αναγκαιότητα του σωφρονισμού

Μια άλλη πτυχή της συμπεριφοράς αφορούσε την έννοια του σωφρονισμού και του συστήματος που αυτή επέβαλε. Ο Ανδρέας Παπαδιαμαντόπουλος, εγγονός του Ιωάννη Παπαδιαμαντόπουλου, σπούδασε νομικά και ολοκλήρωσε τις σπουδές του στη Γερμανία, όπου και πέρασε το μεγαλύτερο διάστημα της ζωής του. Ο ίδιος υπήρξε διαπρεπής νομικός και έφτασε μέχρι τη θέση του Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου. Στα 1881 στην Αθήνα, εξέδωσε ένα βιβλίο με το χαρακτηριστικό τίτλο: *«Μελέται επί του Σωφρονιστικού συστήματος»*.

Η έκδοση βέβαια του βιβλίου τοποθετείται σε μια άλλη χρονική περίοδο και κατά συνέπεια διαφορετική κοινωνική και πολιτική συγκυρία· πρόκειται για την περίοδο κατά την οποία οι προθέσεις των επιφανών πολιτών της περιοχής και ευρύτερα της κοινωνίας, έχουν διατυπωθεί και αποκρυσταλλωθεί. Το κείμενο όμως αυτό έρχεται να μορφοποιήσει το λόγο που προβάλλεται καθώς αναφέρεται στα συστήματα σωφρονισμού των ανθρώπων που «εκπίπτουν» ηθικά από τη χρηστή συμπεριφορά της κοινωνίας. Πρέπει να τονιστεί εδώ ότι δεν έχει ιδιαίτερη σημασία ποιός είναι ο φορέας της άποψης αυτής, αλλά η κοινωνική απήχηση που είχαν ή αποκτούσαν παρόμοιες σκέψεις και τα στοιχεία που συγκροτούν το πλαίσιο διαμόρφωσης αυτού του λόγου. Στο κείμενο που ακολουθεί, διακρίνουμε ορισμένες βασικές αντιλήψεις γύρω από ζητήματα που άπτονται της κοινωνικής συμπεριφοράς, και επομένως της πολιτικής, με την ευρεία σημασία του όρου.

Δύο υπήρξαν τα σημεία κλειδιά της σκέψης του Παπαδιαμαντόπουλου που μας κίνησαν το ενδιαφέρον να ασχοληθούμε συστηματικά με τις απόψεις του. Πρώτον, αποδοκιμάζει την άποψη που κυριαρχούσε ότι η ποινή λειτουρ-

γεί αποκλειστικά ως παιδευτική μέσα από την «ηθική βελτίωση» του ανθρώπου, που θα διαμορφώσει εκ νέου όρους «υγείας» για τον παραβάτη. Ο προβληματισμός που έθετε την ποινή ως ηθική κατηγορία εγκαινιάστηκε σε μεγάλο βαθμό από τις εξελίξεις της γαλλικής επανάστασης, από τις οποίες ο συγγραφέας μοιάζει να λαμβάνει αποστάσεις. Η αντίθεση της γαλλικής επανάστασης στο ήδη υπάρχον σωφρονιστικό σύστημα που συμβόλιζε το παλαιό καθεστώς, έθεσε εκ νέου σε έλεγχο συνολικά την πολιτική του σωφρονιστικού συστήματος. Η ποινή δεν μπορούσε να είναι εξολοκλήρου «πληγή» η οποία δύναται να γιατρευτεί. Η λογική που μετέτρεπε τη φυλακή σε νοσοκομείο ήταν εντελώς λανθασμένη. Αυτή υπήρξε κατά τη γνώμη του η «παραγνώριση των ιδεών του δικαίου και της φιλανθρωπίας».¹⁰¹ Η ποινή δεν μπορούσε να έχει ως πρώτη λειτουργία τη «γιατρεία», όπως χαρακτηριστικά τονίζει, αλλά την «επανόρθωση», την οποία απαιτεί η δικαιοσύνη. Κατά δεύτερον, η ποινή λειτουργεί εικροβυστικά προς την κοινωνία αλλά και τους ομοίους του δράστη. Σε τρίτη μοίρα έρχεται η έννοια της «βελτιώσεως» του δράστη. Η έννοια της «βελτίωσης», σύμφωνα με την άποψή του έπεται, διότι δεν έχουμε ανάλογα αποτελέσματα, επομένως η ηθικοποίηση του δράστη ελάχιστα θετικά μπορεί να λειτουργήσει στη σημερινή κοινωνία. Στη συνέχεια διακρίνει τριών ειδών σωφρονιστικά συστήματα, τα οποία απλά παρουσιάζει, επιχειρώντας να αποδώσει σε αυτά με όσον το δυνατόν μεγαλύτερη ακρίβεια τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματά τους. Ιδιαίτερη σημασία έδινε, εξετάζοντας τα σωφρονιστικά συστήματα, στην ανάγκη των ανθρώπων που βρίσκονταν έγκλειστοι να έρχονται σε επαφή με ανθρώπους που θα μπορέσουν να τους ωφελήσουν. Η σειρά των προσώπων που επιτρέπεται να δέχεται συχνά ο έγκλειστος, δεν μοιάζει να είναι τυχαία: ιερέας, διδάσκαλος, διευθυντής, υποδιευθυντής, φύλακας, επιστάτης. Η επικοινωνία με ανθρώπους που μπορούσαν να συντελέσουν στην ηθική αναμόρφωση των εγκλείστων, όπως ο ιερέας και ο διδάσκαλος, παρέμενε το κυρίως ζητούμενο στο

¹⁰¹ Α. Παπαδιαμαντόπουλος, *Μελέται επί του Σωφρονιστικού Συστήματος*, Αθήνα 1881, σ.

σύγχρονο σύστημα σωφρονισμού. Δύο ακόμη επιμέρους αν και κρίσιμα στοιχεία θεωρεί ότι μπορούσαν να συμβάλλουν στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης αυτών των ανθρώπων: η αγωγή και η κοινωνία. Σε συνδυασμό ωστόσο με την αναγκαιότητα της ηθικής αναμόρφωσης, απαιτείται και η εξειδίκευση των ανθρώπων σε συγκεκριμένες εργασίες, ώστε να αποτελέσουν ένα χρήσιμο δυναμικό, όταν αποφυλακιστούν.

«Σκοπός του λοιπού της εργασίας των καταδίκων πρέπει να ή ηθική αυτών ωφέλεια εν τη φυλακή και η εξασφάλις του μέλλοντός των μετά το πέρας της ποινής δια της εξασκήσεως του έργου...» και παρακάτω μέσω της εργασίας,

*«...ην εξ αυτής πορίζεται και την γλυκύτητα, ην παρέχει ο δια της εργασίας έντιμος βίος, εκτιμά το κεφάλαιον, όπερ καθ' εκάστην αποκτά δια της επιμελείας και αυξάνει ταύτην και τέλος έχει μέσον εξερχόμενος της φυλακής αν ζήση εντίμως το επίλοιπον του βίου του».*¹⁰²

Από κοινού με τις έννοιες της ηθικής και της κοινωνίας, ιδιαίτερη σημασία έδινε και στην έννοια της εργασίας, απαραίτητο παράγοντα για να οδηγηθεί ο παραβάτης στο σωστό δρόμο.

Το άλλο ουσιαστικό ζήτημα στο οποίο αναφέρεται με μεγαλύτερη λεπτομέρεια αλλά και σαφήνεια και το οποίο επίσης μας ενδιαφέρει εδώ, είναι το ζήτημα των «εκθέτων» και των «φραύλων ανηλίκων», στο οποίο αφιερώνει ξεχωριστό κεφάλαιο. Η ύπαρξη των εκθέτων συνιστά ένα από τα πιο σημαντικά προβλήματα της σύγχρονης κοινωνίας. *«...αλλά η κυριώτερα αίτια τοσούτων λυπηρών αποτελεσμάτων, η αληθής πηγή του εγκλήματος, η πρώτη αρχή της υποτροπής, είναι η εγκατάλειψις εις την κοινωνικήν τύρβην τοσούτων νεαρών ανθρωπίνων πλασμάτων...»*, σημειώνει χαρακτηριστικά.¹⁰³ Αιτία των μεγάλων εγκλημάτων είναι η εγκατάλειψη των παιδιών σε μικρή και τρυφερή ηλικία. Στο επίπεδο αυτό συμπλέκονται το πρόβλημα των εκθέτων με τις έννοιες του σωφρονισμού, αλλά και της «φιλάνθρωπιας». Η απάντηση στο πρόβλημα των εκθέτων, μπορούσε και έπρε-

¹⁰² Στο ίδιο, σ. 58.

¹⁰³ Στο ίδιο, σ. 32.

πε να έλθει μόνο μέσω της «αγωγής».¹⁰⁴ Δεν αναφέρεται συγκεκριμένα από πού πηγάζει η φιλανθρωπία και ποιός πρέπει να είναι ο φορέας αυτής, παρά μόνο με έμμεσο τρόπο.

*«Η ίδρυσις και η διατήρησις τοιούτων καταστημάτων δύναται να προέρχηται εκ του κράτους ή φιλανθρώπων ιδιωτών, αλλά ευχής έργον είναι, ίνα αμφοτέρα τα στοιχεία ενώνονται προς τούτο, διότι τότε η σύμπραξις αυτή παρέχει περισσότερα εχέγγυα πίστεως, βαρύτητος και επιτυχίας».*¹⁰⁵

Η απουσία της οικογένειας επιβάρυνε καθοριστικά το πρόβλημα και οδηγούσε στην αναπόφευκτη διόγκωσή του. Η έντιμη οικογένεια μπορούσε να αποτελέσει το αντίδοτο, ενώ η έλλειψή της οδηγούσε την πολιτεία να προσφύγει σε δημόσια ή ιδιωτικά καταστήματα.¹⁰⁶ Ο οικογενειακός βίος που προσφέρει το ίδρυμα δύναται να υποκαταστήσει το ρόλο της οικογένειας. Ο ίδιος ο Παπαδιαμαντόπουλος κλίνει προς την άποψη ότι πρέπει να υπάρχουν οργανισμοί που θα υποκαταστήσουν τις χαμένες οικογένειες και θα προσφέρουν την κατάλληλη αγωγή στα εγκαταλελειμμένα παιδιά. Η ανατροφή που θα παρέχεται στα παιδιά μέσα στα φιλανθρωπικού χαρακτήρα καταστήματα πρέπει να συνδέεται με τις αρχές της κοινωνίας στις ανάγκες της οποίας ο νέος θα κληθεί να ανταπεξέλθει.

«Η διδομένη ανατροφή εν ταις καταστήμασι τούτοις ανάγκη να ανταποκρίνηται ταις περιστάσεσιν, εν αις ζώσιν αι εργατικάί τάξεις. Πρέπει να εισάγωσιν την στοιχειώδη εκπαίδευσιν, την μεγαλειότεραν απλότητα εν τη τροφή, ενδυμασία και οικήματι και προ πάντων την εργασίαν»,

σημείωνε χαρακτηριστικά. Οι άνθρωποι, ακόμα και όταν απομακρυνθούν από αυτές τις δύσκολες συνθήκες, δεν θα μπορέσουν να ξεφύγουν από το κοινωνικό τους ρόλο, από το προκαθορισμένο μέλλον τους, *«εις ο εισίν ωρισμένο»*, και το οποίο δεν είναι άλλο από την εργατική τάξη.¹⁰⁷ Η διοίκηση αυτών των κατα-

¹⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 32.

¹⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 34.

¹⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 36.

¹⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 37.

στημάτων πρέπει να φροντίζει, ώστε να παρέχονται μαθήματα, τα οποία θα μπορούν να χρησιμεύσουν στους ανθρώπους μετά την απομάκρυνσή τους από τα σωφρονιστικά καταστήματα ώστε να «...έχουν θέσιν τινά εν εντίμω οικία, ως λ.χ. την του υπηρέτου, υπηρετριάς, μαθητευομένου ή συντεχνίτου παρά τινι εργοστασίαρχη».¹⁰⁸

Την ίδια περίοδο, σύμφωνα με πληροφορίες που ο ίδιος μετέφερε, διεξήχθη στη Στοκχόλμη ένα συνέδριο, το οποίο ασχολήθηκε με ανάλογα ζητήματα. Στο συνέδριο κυριάρχησε η παρακάτω άποψη ως προς αυτό το ζήτημα: ο σκοπός των ιδρυμάτων τα οποία απαιτείται να δημιουργηθούν, είτε με πρωτοβουλία ιδιωτών - φιλόνηθρων, είτε από το κράτος, δεν είναι άλλος από το να δώσουν αγωγή στα παιδιά αυτά μέσα από την οποία να «καταστήσιν ικανοί να ζήσωσιν εντίμως και γίνωσιν επωφελείς τη κοινωνία». Αυτός όμως ο στόχος για μια ανεξάρτητη και έντιμη ζωή, προϋποθέτει, είτε μια ελάχιστη ιδιοκτησία, είτε ένα εισόδημα με βάση το οποίο θα μπορεί να επιβιώνει κάποιος χωρίς να γίνεται βάρος στα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας.

Το ιδεολογικό πλαίσιο της αγωγής βασίζεται στο τρίπτυχο «θρησκεία», «εργασία», «διδασκαλία». Η θρησκεία καταδεικνύει το ιδεολογικό «περίβλημα» μιας κοινωνίας. Η πίστη από τη μία και η ταπεινή συμπεριφορά από την άλλη, αποτελούν την διπλή είσοδο στην επιτυχία ενός ανθρώπου, αλλά και την προϋπόθεση για την ένταξή του στην κυρίαρχη κοινωνική τάξη. Η εργασία συνιστά το δεύτερο σκέλος της κοινωνικής καταξίωσης. Χωρίς την εργασία ο άνθρωπος δεν μπορεί να προοδεύσει. Κατά την γνώμη του γράφοντος, η εργασία αποτελούσε το μέσο εξέλιξης και κοινωνικής προόδου. Αυτή η εικόνα δεν διαφοροποιείται από το ιδεολογικό οπλοστάσιο που θα έθετε ένας διανοούμενος οπαδός της φιλελεύθερης ιδεολογίας. Η οικογένεια, η εργασία και η θρησκεία συγκροτούσαν το ολοκληρωμένο τρίπτυχο μιας «προοδευτικής, αστικού τύπου κοινωνίας». Όσοι επίπτουν από την παραπάνω κλίμακα αξιών είναι «φαύλοι» και συνιστούν δημόσιο κίνδυνο, καθώς μπορούν να αποτελέσουν κίνδυνο για τα

¹⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 38.

χρηστά ήθη και τις αξίες μιας κοινωνίας. Η διαδικασία μέσα από την οποία αυτά τα τρία στοιχεία μπορούν να εντυπωθούν όταν το άτομο βρίσκεται ακόμα στο νεαρό της ηλικίας, δεν είναι άλλη από την εκπαίδευση.

Η εκπαίδευση, και ευρύτερα η αγωγή, μπορούν να αποτρέψουν ή να περιορίσουν την εγκληματικότητα, «η αγωγή παρέχει και πάλιν σπουδαιότατην συνδρομήν εις την ηθικήν αναμόρφωσιν των καταδίκων». Πέρα από τον πολιτικό λόγο λοιπόν, υπάρχει και η επιστημονική θεώρηση των καταστάσεων, που περιγράφει μια σύγχρονη κοινωνία με τα προβλήματά της και τις δυνατότητες που υπάρχουν για να αντιμετωπιστούν αυτά.

8. Η «φιλανθρωπία» και η σύνδεσή της με τον εθνικιστικό λόγο

*«Ο ελληνισμός είναι μια ιδέα συμπεριλαμβάνει παν αίσθημα φιλανθρωπίας, φιλοπατρίας, περιφρονήσεως ζωής και περιουσίας, και ενότητος υπό μίαν και την αυτήν εστίαν της ελευθέρας μικράς γωνίας της Ελλάδος μετά των υπό των ζυγόν αδελφών ημών, μεθ' ων συνδεόμεθα δια δεσμών καταγωγής, ιστορίας, γλώσσης, θρησκείας, και παραδόσεων».*¹⁰⁹

Η έννοια της φιλανθρωπίας σε αυτό το σημείο χρησιμοποιείται σχεδόν προσχηματικά, για να υπερασπιστεί άλλες αξίες και να προβάλλει άλλου τύπου επιχειρήματα, ανάμεσα στα οποία ήταν η ανάγκη επέκτασης των συνόρων και η απελευθέρωση της τουρκοκρατούμενης ελληνικής γης. Η φιλανθρωπία έρχεται να καλύψει τις επιδιώξεις ορισμένων πολιτικών κύκλων της χώρας, μέσω της οποίας απευθύνονται προς τους αδελφούς Έλληνες, οι οποίοι παρέμεναν ακόμα κάτω από τον Οθωμανικό ζυγό. «Η εξεγερθείσα διπλωματία διδάσκει σήμερον τον κόσμον την φιλανθρωπίαν». Ο λόγος του ωστόσο, παραφράζοντας λίγο το κείμενο, δεν έχει σχέση με τις όποιες επαναστατικές ή κοινωνικού χαρακτήρα, άναρθρες εν πολλοίς, «κραυγές» της εποχής· αντίθετα, εκφράζει μια αντίληψη που απηχεί το σύνολο σχεδόν του κυρίαρχου κοινωνικού στρώματος, αφού

¹⁰⁹ Λόγος του Α. Κοντογούρη της 3^{ης} Σεπτεμβρίου και Ψήφισμα Λαού, Πάτρα 1876.

χρησιμοποιεί συχνά το πρώτο πληθυντικό πρόσωπο για να διατυπώσει την άποψή του και συνδέεται με τον εθνικιστικό λόγο της εποχής, καλύπτοντας πολλές και διαφορετικές πτυχές της πολιτικής του άποψης. *«Εμορφώθη εν Αγγλία κοινή γνώμη την σήμερον, ήτις το αίσθημα της φιλανθρωπίας ζητεί να εφαρμόση επί μόνων των Σλαβικών φυλών, ως αν να μη έπαθον, ως να μη πάσχωσι τα αυτά και οι Έλληνες ραγιάδες».*¹¹⁰ Ο λόγος του έχει ως αποδέκτη, πέρα από το συγκεντρωμένο πλήθος και την ευρωπαϊκή διπλωματία, η οποία πρέπει να επιδειξει το κατάλληλο αίσθημα συμπόνιας προς τους αδελφούς Έλληνες, όπως κάνει προς άλλα έθνη της οθωμανικής αυτοκρατορίας δηλαδή τα Σλάβικα φύλα. Συνεχίζει, ότι η υπηρεσία του ελληνικού έθνους καλύπτεται και από άλλους τομείς, όπως, *«...περί ηθικής, περί παιδείας, περί αισθήματος και διανοίας, εν αυτοίς εδιδάχθη τι εστί καθήκον καθ' όλου, τι καθήκον προς την πολιτείαν, την οικογένειαν προς τον θεόν, ενί λόγω εν αυτοίς ήντησε τας πρώτας και σωτηριώδεις βάσεις του πολιτισμού, δι' ό σήμερον εναβρύνετα».*¹¹¹

Η φιλανθρωπία συνδέεται ακόμη περισσότερο με την πολιτική ενίσχυσης του ελληνισμού εκ μέρους των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Η ευεργεσία αυτή των ευρωπαίων, συνιστά μια πολιτική φιλανθρωπίας και δικαιοσύνης προς τον πολιτισμό και τις πανανθρώπινες αξίες, τις οποίες εκπροσωπεί ο ελληνισμός. Στο δεύτερο μισό του αιώνα, ο ίδιος αναφέρει *«ότι ας το ακούση η Ευρώπη, δεν είμεθα ρακένδυται. Είμεθα οικογενειάρχαι, έχομεν περιουσίας, έχομεν οικογενείας, και βεβαίως ουδέποτε παρελείψαμεν ούτε τα προς την οικογένειαν μας καθήκοντα...».*¹¹² Έχει οικογένεια, την οποία και δεν αμελεί να φροντίζει, έχει περιουσία, την οποία συνεχώς αυξάνει. Όμως, και εάν χρειαστεί να απωλέσει τμήμα των «προσόδων» του για χάρη του εθνικού αγώνα, θα το κάνει μετά χαράς. Στο επιχειρημά του όμως κυριαρχούν και προβάλλονται ρητά ως διαχρονικές αξίες της σύγχρονης κοινωνίας η οικογένεια, η θρησκεία χωρίς ωστόσο να αμελείται και

¹¹⁰ Στο ίδιο, σ. 4.

¹¹¹ Στο ίδιο, σ. 7.

¹¹² Στο ίδιο, σ. 15.

η φιλοπατρία. Αποκαλύπτεται δε ένα διακριτό ιδεολογικό πλαίσιο πάνω στο οποίο ο συγγραφέας δομεί τη σκέψη του, αλλά μοιάζει να απηχεί και ιδέες μιας ολόκληρης κοινωνικής τάξης, της τάξης του, της αστικής τάξης.

Ο ελληνισμός γεννά με αρμονικό τρόπο τη φιλανθρωπική συμπεριφορά, την περιφρόνηση της περιουσίας, ακόμη και μπροστά σε συνθήκες πολέμου αυτής της ίδιας της ζωής. Οι έννοιες της ιδιοκτησίας και της περιουσίας που προβλήθηκαν ως η βάση της φιλελεύθερης κοινωνίας στο πρώτο μισό του αιώνα, τώρα υποκαθίστανται, ή καλύτερα αποκτούν άλλη βαρύτητα και συμπλέκονται, με τις έννοιες της φιλανθρωπίας και της φιλοπατρίας. Στο απόσπασμα αυτό προτάσσεται η έννοια της φιλανθρωπίας ως ιδιον γνώρισμα της Ελληνικής ψυχής. Τον ομιλητή ενδιαφέρει να συνδεθεί η έννοια αυτή με την ανάγκη απελευθέρωσης των υπολοίπων καταπιεσμένων ελληνικών πληθυσμών, και ειδικά όσων κατοικούν στη Θεσσαλία και στην Κρήτη. Η φιλανθρωπία αυτής της μορφής δεν έχει αποκλειστικά κοινωνικό περιεχόμενο, τουλάχιστον σε μια πρώτη ανάγνωση, αλλά συνδέεται με τα όρια, γεωγραφικά και σε μια μεταφυσική ανάγνωση και ψυχικά, του Ελληνισμού. Η υιοθέτηση της σύνδεσης της φιλοπατρίας με την φιλανθρωπία ολοκληρώνεται μέσα από την ηθικοποίηση που προσφέρει η θρησκεία. Στο σημείο αυτό, ο λόγος του γίνεται ρομαντικός και με μια μεγάλη δόση μεταφυσικής εθνοκεντρικός. Η κοινωνική διάσταση του λόγου του επανέρχεται σε άλλο σημείο, όταν αναφέρεται εκ νέου και πιο αναλυτικά στη σημασία της απόρριψης κάθε στοιχείου πλουτισμού. Στο τελευταίο μέρος του αποσπάσματος έχουμε μια πλήρη και σαφή περιγραφή της κοινωνίας, μέσα από την οποία προβάλλονται οι διαφορές ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις. Υπάρχει διαφοροποίηση στο επίπεδο της περιουσίας, η οποία αποκτήθηκε μέσα από αγώνα και συνεχείς δυσκολίες. Το πρόβλημα θα υπήρχε, εάν η περιουσία είχε τυχόν αποκτηθεί μέσα από άλλες μεθόδους. Τα άλλα στοιχεία που συγκροτούν την κοινωνική διαφοροποίηση, συνίστανται αφενός στην ύπαρξη οικογένειας και αφετέρου στο στοιχείο ότι οι άνθρωποι δεν είναι ρακένδυτοι, τη στιγμή που επενδύουν στα υπάρχοντα περιουσιακά τους στοιχεία, με

στόχο την αύξησή τους. Η στροφή απέναντι στο πρόβλημα των ανθρώπων που βρίσκονται στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα δεν οφειλόταν μόνο στο ενδεχόμενο γιγάντωσης του πραγματικού προβλήματος, αλλά περισσότερο στον κίνδυνο που διέτρεχαν οι ισχυροί της πόλης να «απωλέσουν» την κυριαρχική τους θέση, εξαιτίας οικονομικών εξελίξεων που άπτονταν της καλλιέργειας και του εμπορίου των προϊόντων τους. Αυτός ο λόγος μονίμως συνοδεύεται από μια έντονη κριτική απέναντι στο πολιτικό σύστημα και στην πολυτελή ζωή των ανθρώπων.

Στην πραγματικότητα, αν και σε μερικές στιγμές στην αποστροφή του λόγου, η ιδιοκτησία περνά σε δεύτερη μοίρα· ποτέ ωστόσο, δεν χάνει την αξία της και το συνεκτικό της ρόλο. Μόνη η φιλανθρωπία μπορεί να αντιμετωπίσει δραστικά τη φτώχεια και τις συνέπειες αυτής, και κυρίως την παραβατικότητα, η οποία προέρχεται de Facto από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα.

9. Πολιτική, συνταγματικό σχέδιο και καθολική ψηφοφορία

Το πνεύμα αυτό της συντηρητικοποίησης του αστικού κόσμου της πόλης συνοδεύεται και από μια απομάκρυνση από τις φιλελεύθερες ιδέες και τον ακόμα βαθύτερο εκδημοκρατισμό της κοινωνίας. Σε μια σειρά κειμένων που μέσω αυτών οι συγγραφείς τους παρεμβαίνουν στο δημόσιο λόγο, διακρίνουμε έντονο το αίτημα της ηθικοποίησης της κοινωνίας. Η ηθικοποίηση αυτή μπορεί να επιλύσει πολλά από τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν, σύμφωνα με αυτές τις αντιλήψεις, οι σύγχρονες κοινωνίες. Η ηθικοποίηση όμως αυτή πρέπει να συνδυαστεί με την αυταρχικοποίηση της κοινωνίας, την καταδίωξη της ληστείας, την τόνωση του θρησκευτικού αισθήματος. Τα κείμενα που επιλέξαμε να αναλύσουμε προέρχονται από πέντε πρόσωπα, που τάχθηκαν σε γενικές γραμμές υπέρ της θέσπισης του συνταγματικού πολιτεύματος, θέτοντας ωστόσο όρια ως προς το που θα μπορούσε να φτάσει η κοινοβουλευτική δημοκρατία και οι συνέπειές της στην πολιτική ζωή του τόπου. Ο Π. Χαλικιόπουλος, ηγετική μορφή

αυτών των αντιλήψεων, είδαμε ότι συμμετείχε ενεργά στις πολιτικές διαδικασίες τόσο στα γεγονότα του 1843 όσο και σε αυτά του 1862, σύντομα αντιλήφθηκε ότι ο πολιτικός αυτός δρόμος δεν μπορούσε να οδηγήσει σε θετικά αποτελέσματα και στο μέλλον η κοινωνία θα αντιμετώπιζε εκ νέου προβλήματα.

10. Γεώργιος Γκολφινόπουλος και Σύνταγμα

Την περίοδο που ακολούθησε τα επαναστατικά γεγονότα του Οκτωβρίου του 1862, ο δικαστικός λειτουργός Γεώργιος Ι. Γκολφινόπουλος, κατέθεσε δημόσια τις σκέψεις του. Δικηγόρος στην πόλη της Πάτρας, είχε υπάρξει και Πρωτοδίκης και Αντεισαγγελέας. Καταγόταν από την περιοχή των Καλαβρύτων και από εξέχουσα πολιτική οικογένεια. Σκοπός της δημόσιας παρέμβασής του ήταν να εκθέσει τις σκέψεις του γύρω από το κρίσιμο ζήτημα της περιόδου, το σύνταγμα και την καθολική ψηφοφορία. Η συνεισφορά του στη συζήτηση βασιζόταν στην κεντρική σκέψη ότι οι πληρεξούσιοι δεν είχαν όλοι τις απαραίτητες γνώσεις, ώστε να λάβουν τις σωστές αποφάσεις για τα πολιτικά ζητήματα και άρα η δική του παρέμβαση εκτός των άλλων, είχε άμεση και χρηστική αξία.

Οι δύο έννοιες που μεταχειρίζεται θεωρώντας ότι θα μπορούσαν να τεθούν ως προϋποθέσεις στη δημιουργία μιας ευνομούμενης πολιτείας, ήταν η έννοια της τάξης και της ελευθερίας. Η προσέγγιση την οποία εγκαινίασε βασιζόταν βοηθητικά στον υποδειγματικό ρόλο της οικογένειας. Υποστήριζε ότι η πολιτεία έπρεπε να λειτουργεί στα πρότυπα μιας μεγάλης οικογένειας, η οποία θα συνιστούσε τον καλό και προνοητικό οικογενειάρχη,

«...εις τρόπον ώστε και τας προσβολάς των στοιχείων να αντέχη όσον οίον τε και...»
και παρακάτω *«...και υγιεινή και ευρύχωρος να ήναι αναλόγως του αριθμού των, της τάξεως και της ηθικής καταστάσεως της οικογενείας αυτού, ίνα μη πάσχη, στενοχωρηται*

*και μαραίνεται ύστερον εντός αυτής, προ πάντων θέλει φροντίση να εκλέξη το ομαλώτερον και ευαερώτερον έδαφος...».*¹¹³

Η συσχέτιση της πολιτείας με την έννοια της οικογένειας δείχνει μεταξύ άλλων την κυριαρχία ενός πατριαρχικού μοντέλου κοινωνικής οργάνωσης, αλλά και του πατερναλιστικού ρόλου του Κυβερνήτη μιας πολιτείας.

Η σύνταξη του ελληνικού Συντάγματος έπρεπε, σύμφωνα με τη γνώμη του, να θέτει ζητήματα που άπτονταν των ηθών, των έξεων, και των αναγκών του ελληνικού λαού. Εάν το σύνολο του νομοθετικού πλαισίου βασιζόταν σε αυτούς τους όρους, τότε μόνο, θα μπορούσε το ελληνικό κράτος να ορθοποδήσει και να ικανοποιήσει τις ανάγκες του ελληνικού λαού.¹¹⁴ Το μεγάλο ερώτημα στο οποίο επιχειρούσε να δώσει απάντηση, ήταν το τι πολίτευμα ήθελε ο ελληνικός λαός. Προτιμούσε τη Μοναρχία, τη Δημοκρατία ή την περίοδο της μεσοβασιλείας, την αυτοδιοικητική περίοδο,¹¹⁵ όπως την ονόμαζε «καταχρηστικά»; Η ευθύνη σύμφωνα με την άποψη του δικηγόρου, δεν βαρύνει αποκλειστικά τους κυβερνώντες και επομένως κατά σειρά τον Καποδίστρια, τον Όθωνα, και όλους όσους διακυβέρνησαν μετά την «οκτωβριανή επανάσταση», αλλά όλους τους πολίτες, οι οποίοι σε αυτές τις κρίσιμες στιγμές δεν έδειξαν την απαιτούμενη σοβαρότητα ώστε να αντιμετωπιστεί με επιτυχία η αρνητική πολιτική κατάσταση και τα δεινά της. Ο Γκολφινόπουλος από όσους τα κείμενα μελετήσαμε, υπήρξε ο μοναδικός που καταλόγισε μεγάλες ευθύνες στη διακυβέρνηση Καποδίστρια.

Η στάση των πολιτών αποτελούσε, όπως υποστήριζε, την προέκταση της πολιτικής της εθνοσυνέλευσης, η οποία δυστυχώς χωρίστηκε σε κόμματα και κομματίδια. Η κατάσταση αυτή γέννησε και τροφοδότησε το «δηλητηριώδη φατριασμό» ο οποίος οδήγησε το έθνος σε εμφύλια σύρραξη, *«και εν πάσι το δηλητηριώδη φατριασμόν, όστις, αφού μικρού εδέησε να καταστήση την Ελλάδα το ελεει-*

¹¹³ Γ. Γκολφινόπουλος, *Σκέψεις περί της συντάξεως της Πολιτείας των Ελλήνων*, Πάτρα 1864, σ. 2.

¹¹⁴ Στο ίδιο, σ. 3.

¹¹⁵ Στο σημείο αυτό αναφερόταν στην περίοδο που ακολούθησε τη φυγή του Όθωνα.

νότερον θέατρον των εμφυλίων σπαραγμών, διατηρείται καθ' άπαν το κοινωνικόν σώμα, εν τη διοικήσει, παρά τω λαώ, εν αυτή τη δικαιοσύνη...»,¹¹⁶ γράφει χαρακτηριστικά. Οι αιτίες που οδήγησαν σε αυτή τη δεινή κατάσταση εντοπιζονταν στις αδυναμίες του έθνους, δηλαδή τη φιλαρχία και τον άκρατο εγωισμό που χαρακτηρίζετα πρόσωπα που συμμετείχαν στην πολιτική.

Ο κατάλληλος συνδυασμός για την αντιμετώπιση των σύγχρονων προβλημάτων έγκειται στο συνταγματικό σχέδιο και στην παρουσία του μονάρχη, δηλαδή την καθιέρωση ενός καθεστώτος Συνταγματικής Μοναρχίας. Η παρουσία του Μονάρχη στη σκέψη του εγγυόταν την αντίδραση της πολιτείας στην έλλειψη των ηθικών έξεων και την τόνωση της υλικής ανάπτυξης. Η διατήρηση της Συνταγματικής Μοναρχίας, παρά τις ολοένα και αυξανόμενες αντίθετες φωνές, ήταν αναγκαία συνθήκη για την πνευματική ανύψωση και την υλική ανάπτυξη του κράτους. Το δεύτερο επιχείρημα για την αντιμετώπιση της κατάστασης και της αποφυγής παρόμοιων με το παρελθόν προβλημάτων ήταν η επιλογή ενός πολιτεύματος παρομοίου με αυτό που ίσχυε στην Αγγλία. Η Αγγλία ακολουθούσε το σύστημα της Συνταγματικής Μοναρχίας διατηρώντας δύο κοινοβούλια, ένα του δήμου και ένα των ευγενών.¹¹⁷ Το πολίτευμα της Συνταγματικής Μοναρχίας που είχε υιοθετήσει η Αγγλία, έπρεπε να συνδυάζει από την μία την αρετή και από την άλλη την τιμή. Η αρετή διακρινόταν από τον αληθινό πατριωτισμό, την αυταπάρηση και τις έννοιες της λιτότητας, της αυτάρκειας και τέλος της ισότητας. Η δημοκρατία και το πολίτευμα που αυτή εγκαινιάστηκε με τη φυγή του Όθωνα, δεν μπορούσε να γραφτεί στις φωτεινές στιγμές της ελληνικής ιστορίας,

«κατ' αρχάς μεν δια των κατά τόπους επαναστατικών επιτροπών και της λαοπροβλήτου προσωρινής κυβερνήσεως, είτα δε δια της Συνελεύσεως και των παρ' αυτής εκλεγόμενων υπουργών και λοιπών διοικητικών, οικονομικών, δικαστικών, στρατιωτικών και δημοσίων υπαλλήλων, ο πατριωτισμός και η αυταπάρησης δια τας υπερβολικάς και πασι-

¹¹⁶ Στο ίδιο, σ. 6.

¹¹⁷ Στο ίδιο, σ. 7.

γνώστους και ανεξελέγκτους εισέτι καταχρήσεις των δεσποσάντων εφ' ημών, παρωνομάσθησαν υπό του λαού διαρπαγή και χανταπάρνησις (sic)...».¹¹⁸

Η περίοδος της μεσοβασιλείας έπρεπε να παραμείνει μια χρονικά σύντομη αλλά και μακρινή ανάμνηση για την ελληνική κοινωνία. Το πρόβλημα επομένως εστιαζόταν στο χρόνο και στα προβλήματα που προοαλούσαν οι συνταγματικές ελευθερίες. Οι λόγοι της πολιτειακής αλλαγής δεν ήταν δικαιολογημένοι, αφού ο Έλληνας δεν ήταν άξιος συνταγματιών ελευθεριών, από τη στιγμή όμως που παραχωρήθηκε το σύνταγμα, η επιστροφή στο παρελθόν δεν θα μπορούσε να οδηγήσει σε καλύτερο αύριο. Η επαναφορά στη απόλυτη Μοναρχία σήμερα, θα δημιουργούσε ακόμα περισσότερα προβλήματα, καθώς είχαν ήδη εκριζωθεί οι βάσεις της. Ο ίδιος αναρωτιόταν χαρακτηριστικά: *«Που είναι η βάση, εφ' ης θέλομεν στηρίζει, κατά τας αναμφισβητήτους ιστορικές αληθείας, κατά την φύσιν αυτών των πραγμάτων, την Μοναρχίαν;»*

Το πολίτευμα της συνταγματικής μοναρχίας είναι το μη χειρόν συγκρινόμενο με τα άλλα δύο. Η περιγραφή της πολιτικής κατάστασης δείχνει το επίπεδο της πολύ αυστηρής κριτικής που ασκούσε στο πολίτευμα της συνταγματικής μοναρχίας και στις ιδεολογικές αφετηρίες της:

«Ο Ηγεμών καταβάς από της υψηλής περιωπής, εις ην έταξεν αυτός ο θεμελιώδης νόμος, εις την ύλιν του φατριασμού, διέθετε κατά την ιδίαν αυτού θέλησιν το σημαντικώτερον του πολίτου δικαίωμα, την ψήφον αυτού υπέρ τούτου και εκείνου νομιζομένου αντιδυναστικού, συντάσσων ο ίδιος τους καταλόγους των υποψηφίων βουλευτών».¹¹⁹

Στο παιχνίδι του φατριασμού τον πρώτο λόγο τον είχε ο Μονάρχης. Η κριτική εντούτοις δεν είχε στόχο μόνο αυτόν, αλλά στράφηκε και ενάντια στους υπουργούς, στους βουλευτές και εν γένει στο πολιτικό σύστημα. Συγκεκριμένα, υποστήριζε ότι

«οι πλείστοι των υπουργών, φοφοδεείς, περίφοβοι μη τους αφαιρεθή το προσφιλέσ χαρτοφυλάκιον, όπερ δια μυρίων ραδιουργιών και κολακειών κατόρθωσαν να λάβωσιν, ου-

¹¹⁸ Στο ίδιο, σ. 8.

¹¹⁹ Στο ίδιο, σ. 11.

δέποτε έχουν την τόλμη να παραιτήσωσιν αυτό οσάκις, ως οι ίδιοι μαρτυρούσι, δεν ηδύναντο να πείσωσι τον επίμονον ηγεμόνα εις την πραγματοποίησιν των πατριωτικών σκοπών και σχεδίων αυτών. Οι πλαστοί βουλευταί, πλείστοι των γερουσιαστών εκμεταλλεζόμενοι τα κοινά προς ιδίον όφελος, εν ουδεμία μοίρα τιθέμενοι το κοινή συμφέρον, κατατριβόμενοι εις την Αυλήν και τα σαλόνια των υπουργών ίνα λάβωσι ψιχίον τι από της κατασπαταλωμένης εθνικής τράπεζας, συνήρουν εις την εθνικήν διαφθοράν και παραλυσίαν, εις τον μαρασμόν».¹²⁰

Με αυτόν τον τρόπο περιγράφει μια αυλή γεμάτο κόλακες προς το Μονάρχη, που επιδιώκουν πάση θυσία να διατηρήσουν τις θέσεις και τα πόστα που έχουν. Το συνταγματικό πλαίσιο έφερε την κοινωνία σε χνώδη κατάσταση, ενώ την ίδια στιγμή έπρεπε να ξεχωριστεί η έννοια της εξουσίας από τη φιλαρχία και τα παρεπόμενα αυτής.

«Ας φράζωμεν λοιπόν όσον οίον τε ισχυρότερον τας θύρας εις τον εγωισμόν, την φιλαρχίαν, την ιδιοτέλειαν, τους θανασίμους τούτους εχθρούς ημών, ους ανά παν βήμα συναντώμεν ενόπλους με την πανοπλίαν του ψεύδους, της κολακειάς, της συκοφαντίας, της απάτης, της συκοφαντίας, της υποκρισίας, της προδοσίας δια να διαρπάσωσι τα δικαιώματα ημών».¹²¹

Η αξία της ηθικής και του εξαγνισμού παρέμεναν κυρίαρχα στην ανάλυση του δικαστικού, καθώς θεωρούσε ότι χρειαζόταν η συνέλευση να «καθαγνίσση» το νέο άνθρωπο που θα υπηρετήσει τη νέα δυναστεία. Η ηθική αποτελούσε συστατικό στοιχείο της πολιτικής του άποψης και αποκτούσε μεταφυσική χροιά στην ανάλυσή του.

Τέσσερις ήταν οι βασικοί νόμοι από τους οποίους εξαρτώνταν κατά τη γνώμη του η ανάπτυξη της κοινωνίας: α) ο νόμος περί διανομής των εθνικών γαιών, β) ο περί εκλογής των Βουλευτών νόμο, γ) ο περί προσόντων των δημοσίων υπαλλήλων και δ) ο περί υπουργικής ευθύνης. Σε αυτές τις νομοθετικές διατάξεις εξέτασε τη σημασία κάθε ρύθμισης ξεχωριστά. Έχοντας εικόνα και

¹²⁰ Στο ίδιο, σ. 11.

¹²¹ Στο ίδιο, σ. 12.

λαμβάνοντας υπόψη του την εμπειρία της πόλης του, αξιολογούσε ως πρωτίστης σημασίας τη γεωργική βάση της ελληνικής οικονομίας. Σκοπός ήταν η μετατροπή των γεωργών σε πλήρεις και ανεξάρτητους ιδιοκτήτες, έτσι προέκρινε την ανάγκη φιλελευθεροποίησης της αγοράς της γης. Το ζήτημα διανομής της εθνικής γης παρέμενε, παρά τις οθωνικές προσπάθειες, άλυτο. Η συζήτηση και σε αυτό το επίπεδο είχε για τα καλά ανάψει, αφού και οι άλλοι πολιτευτές συμμετείχαν ενεργά στη συζήτηση σχετικά με τη διανομή της πρώην εθνικής γης. Συμφωνούσε με τις προτάσεις που είχε κάνει ο Σ. Σωτηρόπουλος μέσω της «διατριβής του» με κύριο θέμα την έγγειο φορολογία, όσο και εκείνες που έκανε ο Χαράλαμπος Παπαντωνόπουλος στη μελέτη του που εξέδωσε με το χαρακτηριστικό τίτλο: «*Δύο λέξεις περί Ελλάδος*».¹²² Η μόνη διαφωνία με την πρόταση του Παπαντωνόπουλου σχετιζόταν με την ιδέα ότι έπρεπε οι «*διαρπαγείσες γαίες*», όσες δηλαδή είχαν καταπατηθεί, να ενταχθούν εις νέου στην ευρύτερη κατηγορία των εθνικών γαιών. Για να διατυπώσει τις παραπάνω σκέψεις, αντλούσε από την οικογενειακή ζωή και από την πολιτική του συμμετοχή ως πολίτη.

Το δεύτερο ουσιαστικό ζήτημα αφορούσε το νόμο εκλογής των βουλευτών. Η κατάσταση υπήρξε πολύ χειρότερη μετά την 3^η Σεπτεμβρίου, από τη στιγμή που όλοι αναγνώριζαν τη γενίκευση του φαινομένου της διαφθοράς και την αλλοίωση των εκλογικών αποτελεσμάτων. Η βάση της πρότασης Γιολφινόπουλου κάλυπτε το στοιχείο της αναγκαιότητας περιορισμού της συμμετοχής στην εκλογική διαδικασία. Οι αιτίες ωστόσο και αυτή τη φορά ήταν ο «*φαστριασμός*» και η «*κομματαρχία*». Στη διαπραγμάτευση του ζητήματος προχώρησε στην επιλογή της εκλογικής διαδικασίας που έπρεπε να υιοθετηθεί για να αποτελέσει τη βάση της Συνταγματικής Μοναρχίας. Όπως εξάλλου συνέβαινε και στην περίπτωση του Π. Χαλκιάκου, διέκρινε μια ανισότητα ανάμεσα στην καθυστερημένη αγροτική κοινωνία, της επαρχίας και αυτήν της πόλης.

¹²² Την περίπτωση Χαράλαμπος Παπαντωνόπουλου την εξετάζουμε αναλυτικά παρακάτω.

Αυτή η διάκριση, παρά το ότι υποστήριζε πως έπρεπε να φαίνεται στην εκλογική διαδικασία, «η μὲν ψηφοφορία να ενεργήται φανερά υπό του λαού των πόλεων, η δε κλήρωσις υπό του των χωρίων, δι' ενός και του αυτού νόμου κανονιζομένη...», συμφωνούσε ότι μια τέτοια επιλογή ερχόταν σε πλήρη ρήξη με το βασικό όρο της πολιτείας, την ισότητα όλων των Ελλήνων. Η επιλογή της συμμετοχής στην εκλογική διαδικασία έπρεπε να προσδιορίζεται από το επίπεδο μόρφωσης του ελληνικού λαού, το οποίο παρέμενε σε ιδιαίτερα χαμηλό επίπεδο. Η πρόταση του Γκολφινόπουλου ήταν τιμοκρατική, καθώς η ψήφος καθοριζόταν από την φορολόγηση και από την οικονομική δύναμη που διέθετε ο κάθε ψηφοφόρος. Με βάση αυτές τις διακρίσεις, το δικαίωμα της ψήφου πρότεινε να μην το έχουν όσοι ήταν ακτήμονες, ή άστεγοι, «...δι' ὧν παρεγεμίζοντο αι κάλπαι, οίτινες, ως τοιούτοι, δεν έχουσι τι να χάσωσι καταχρώμενοι την ψήφον αυτών, ενώ η πολιτεία βλέπεται τα μέγιστα εκ της καταχρήσεως ταύτης...».¹²³ Στην οπτική του η καθολική ψηφοφορία δεν είχε θέση στο πολιτικό σύστημα της χώρας καθώς ο ίδιος προτιμούσε μια ολιγαρχικού τύπου δημοκρατία. Θεωρούσε ότι η φανερά ψηφοφορία επέτρεπε την ηθικοποίηση της κοινωνίας και διατεινόταν ότι μέσω αυτής της διαδικασίας μπορούσαν να εκλεγούν οι καλύτεροι και οι «νοημονεστέροι» της πολιτείας. Στη συνέχεια παρουσίαζε σειρά λεπτομερειών, που έπονταν της εκλογικής διαδικασίας και σχετίζονταν με τις αδυναμίες του συστήματος οι οποίες μαθηματικά οδηγούσαν στη νοθεία του.

Σχετικά με τη νομοθετική εξουσία, οι προτάσεις του απέκλειαν από τον κοινοβουλευτικό έλεγχο τον ηγεμόνα. Η παρουσία και η εξουσία του ηγεμόνα παρέμενε ουσιαστική, καθώς το πρόσωπο αυτό θα καθόριζε τους όρους επιλογής των άξιων προσώπων της κυβέρνησης, άρα η θέση του ήταν ιδιαίτερα καθοριστική. Η εξουσία του Βασιλιά αποτελούσε το μέσο και την εγγύηση διασφάλισης της εξουσίας από όσους είχαν την τάση να φατριάζουν ή να συμμετέχουν σε ανάλογες ενέργειες.

¹²³ Στο ίδιο, σ. 20.

Παράλληλα όμως με τον ουσιαστικό ρόλο του ηγεμόνα, ιδιαίτερο ρόλο στο σχήμα του έπαιζε ο νόμος περί δημοσίων υπαλλήλων.¹²⁴ Ο νόμος περί των δημοσίων υπαλλήλων έπρεπε να υπηρετεί την έννοια του δικαίου.

«Πρέπει τέλος πάντων και το ελληνικόν έθνος ν' αρχίση να δεικνύη το προς το δίκαιον σέβας αυτού. Ίδετε πως προσεφέρθη προχθές το μεγαλόφρον Αγγλικόν έθνος, το οποίον συχνά πυκνά επικαλούμεθα, αλλά του οποίου τας αρετάς ουδέποτε μιμούμεθα. Προκειμένου να στερηθώσι των θέσεων αυτών οι Άγγλοι δημόσιοι λειτουργοί της εν Επτανήσω προστασίας δια της ενώσεως, εξησφάλισε και δια συνθήκης έτι, των μεν έχόντων κεκτημένον δικαίωμα σύνταξις...».

Θεωρούσε ότι η αγγλική πολιτική ότι συνιστούσε την απαραίτητη πολιτική επιλογή που θα έπρεπε να ακολουθήσει η ελληνική πολιτεία. Στη συνέχεια, εξέταζε το βασικό ζήτημα της ευθύνης των υπουργών. Η συνέλευση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου δεν καθόρισε καμία ευθύνη των υπουργών, με αποτέλεσμα το ζήτημα των ευθυνών να αφεθεί στις αποφάσεις των επόμενων εθνοσυνελεύσεων. Η συζήτηση που είχε ξεσπάσει στους πολιτικούς κύκλους της χώρας με αφορμή την ευθύνη των υπουργών προκάλεσε την ακόμα εντονότερη σύγκρουση ανάμεσα στους φιλελεύθερους υποστηρικτές της δημοκρατίας και στους οπαδούς της απόλυτης μοναρχίας. Οι μεν θεωρούσαν ότι έπρεπε να στηρίξουν το κοινοβούλιο, ώστε ως θεσμός να ελέγχει τη συμπεριφορά των υπουργών και να αποφεύγεται με αυτόν τον τρόπο ο πλήρης έλεγχος της κυβέρνησης εκ μέρους της αυλής. Αντίθετα οι οπαδοί της απόλυτης μοναρχίας, προσέβλεπαν στον ακόμα μεγαλύτερο έλεγχο της πολιτικής των υπουργικών κυβερνήσεων και του ρόλου των κομματαρχών μέσα από την επιλογή καθιέρωσης της μοναρχίας.

Οι αποστάσεις που λάμβανε ο Γκολφινόπουλος από την επανάσταση του Οκτωβρίου του 1862, ήταν εμφανείς μέσω της σαφούς τοποθέτησής του: *«Η κωμωδία ετελείωσε δια της εν κοινή συνειδήσει κυοφορουμένης Οκτωβριανής επαναστάσεως του έθνους, όπερ, παίγνιον όλων των ανέμων, εκυμαίνεται άνευ πυξίδος εις το πέλαγος της πολιτικής διαφθοράς».* Η Οκτωβριανή Επανάσταση ήταν έρμαιο

¹²⁴ Στο ίδιο, σ. 25.

της πολιτικής διαφθοράς των πρωταγωνιστών. Οι επαναστατικές διεργασίες οι οποίες οδήγησαν στην οριστική απομάκρυνση του Όθωνα, συντέλεσαν γρήγορα στην πλήρη αλλαγή του πολιτικού σκηνικού και στην κυριαρχία της διαφθοράς.¹²⁵

11. Παναγιώτης Χαλικιόπουλος, όψεις μιας ακραίας αντικοινοβουλευτικής πρότασης

Γεννήθηκε κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης, και με την παρουσία του σημάδεψε την πολιτική και οικονομική ζωή του τόπου. Υπήρξε γόνος σημαντικής αστικής οικογένειας με καταγωγή από τη Ζάκυνθο, αλλά έζησε τα πρώτα χρόνια της ζωής του στον Πύργο. Με πλούσια παιδεία και σπουδαίες νομικές σπουδές, διαδραμάτισε ουσιαστικό ρόλο στην ελληνική διοίκηση σε διάφορες κρίσιμες στιγμές της ιστορίας της κατά το 19^ο αιώνα, ενώ άσκησε επίσης συστηματική και ενδελεχή κριτική στο κοινοβουλευτικό σύστημα. Εκλέχτηκε τρεις φορές βουλευτής και απεβίωσε σε προχωρημένη ηλικία το 1886· ακολούθησε μια πολιτική διαδρομή η οποία εντασσόταν στο πολιτικό ρεύμα του αστισμού ακολουθώντας στενά τον πολιτικό του φίλο και συνεργάτη Μπενιζέλο Ρούφο, ενώ υπήρξε βασικός εκφραστής του αστισμού στην πόλη προασπίζοντας πολλές φορές και με σαφήνεια τα συμφέροντα της κοινωνικής του τάξης.

Το μοντέλο της κοινωνίας που είχε οραματιστεί, ή καλύτερα ορισμένα στοιχεία αυτού του μοντέλου, περιγράφονταν στις σελίδες της εβδομαδιαίας εφημερίδας που εξέδωσε από τη θέση του διευθυντή τη δεκαετία του 1840, με τον αποκαλυπτικό για τις μετριοπαθείς πολιτικές του προθέσεις τίτλο: *Καρτερία*. Υπήρξε σαφής ως προς τον πολιτικό του στόχο, σκιαγραφώντας πλήρως και

¹²⁵ Στο ίδιο, σ. 28.

πειστικά το ιδεολογικό τοπίο πάνω στο οποίο θα κινούνταν και το οποίο ακολούθησε σε γενικές γραμμές στη συνέχεια της πολιτικής του καριέρας. Ο υπότιτλος παρέπεμπε ρητά στην ανάγκη συνέχισης των εθνικών αγώνων και της συνεχούς τόνωσης των εθνικών αισθημάτων.¹²⁶ Η αμέσως επόμενη προτεραιότητά του αφορούσε τη θέσπιση ενός συνταγματικού πλαισίου. Η επιλογή ενός οριοθετημένου συνταγματικού πλαισίου που θα αποσοβούσε ενδεχόμενες ριζοσπαστικές και ανατρεπτικές πολιτικές προτάσεις ενώ παράλληλα θα χαρακτηριζόταν από μετριοπάθεια, ήταν με δύο λόγια η πολιτική πρόταση Χαλιμιόπουλου.

Η «καχεξία» η οποία χαρακτηριζε στο σύνολό της την ελληνική πολιτική ζωή ως «νόσημα», οφειλόταν κατά τη γνώμη του σε ορισμένες συνέπειες της πολιτικής του Όθωνα, σε συνδυασμό με τον άκρατο «μιμητισμό» ξενικής προέλευσης, στοιχεία που ακύρωναν κάθε δυνατή προσπάθεια διαφυγής από το τέλμα στο οποίο είχε περιπέσει η ελληνική πολιτεία και επομένως η κοινωνία. Η πρώιμη αποδοχή του κοινοβουλευτικού πλαισίου μέσα από τις σελίδες της εφημερίδας *Καρτερία* είχε και τα όριά της. Το πρόβλημα δεν ήταν αυτή καθαυτή η θέσπιση του συντάγματος, αλλά η καθολικότητα του συνταγματικού σχεδίου και επομένως τα όρια του κοινοβουλευτισμού. Η κριτική σ' αυτό το επίπεδο ξεκινούσε από τα προβλήματα του κοινοβουλευτικού συστήματος και διαμόρφωνε εξίσου ένα νέο πεδίο αντιπαράθεσης.

«Αν δεν εξασφαλίσωμεν τη γνησιότητα των εκλογικών αποτελεσμάτων, είναι αδύνατον να καρπωθώμεν τα καλά του συνταγματικού πολιτεύματος. Το δικαίωμα της ψήφου πρέπει να περιορισθή εις τους δυναμένους να κάμωσιν αφ' εαυτών χρήση αυτού».

Γιατί αλλιώς σύρονται, και εννοούσε τους ψηφοφόρους, από τις διαθέσεις των φατριαστών και των οπαδών τους. Το πρόβλημα δεν εντοπίζεται αποκλειστικά στα τυχόν προβλήματα που έθετε η καθολική ψηφοφορία, αλλά στο όνομα αυ-

¹²⁶ Στην πορεία η *Καρτερία* εκτός του βασικού υπότιτλου, πρόσθεσε έναν ακόμα «την 3η Σεπτεμβρίου 1843», δείχνοντας με αυτόν τον τρόπο την προσήλωση της εφημερίδας στο συνταγματικό σχέδιο και όχι στην εξέγερση που οδήγησε στη συνταγματική εξέλιξη.

τών των προβλημάτων η κριτική διευρυνόταν στην ίδια την επιλογή της καθολικής ψηφοφορίας που είχε θεσπιστεί με το Σύνταγμα του 1864.

Ο αντιπολιτευτικός του λόγος σημαδεύτηκε εξ αρχής από την αντιπαράθεση με την οθωνική πολιτεία. Η κριτική απέναντι στην οθωνική εξουσία συνδύαζε τα δύο παραπάνω αιτήματα, δηλαδή την αναγκαιότητα ενός μετριοπαθούς συνταγματικού σχεδίου και τη διάθεση αντίστασης στην πολιτική ξενοκρατίας από την οποία είχε κυριευθεί ο Όθωνας και κατ' επέκταση η Αντιβασιλεία. Η στάση αυτή απέναντι στην οθωνική πολιτική οδήγησε τη Μοναρχία να αντιμετωπίσει με αυταρχικό πολλές φορές τρόπο την έκδοση της εφημερίδας του, απαγορεύοντας την κυκλοφορία των πρώτων φύλλων της. Εδώ όμως έχει σημασία να επισημανθεί ιδιαίτερα, η συντηρητική στροφή που χαρακτήρισε την πολιτική του παρέμβαση: ενώ το 1843 έγραφε στις στήλες της εφημερίδας ότι η Γερουσία ήταν μια επιλογή βαυαρικής έμπνευσης με στόχο τον περιορισμό του συνταγματικού πλαισίου, είκοσι χρόνια αργότερα κατά τη διάρκεια των δραματικών γεγονότων του 1862, ήταν ο ίδιος που έψαχνε επιχειρήματα και τρόπους για να περιοριστεί η αξία της καθολικής ψήφου, θεωρώντας ότι η χωρίς μέτρο φιλελευθεροποίηση του Συντάγματος μπορούσε να μετατραπεί σε επικίνδυνο όργανο στα χέρια των πολλών. Ανεξάρτητα αν αυτή η μετατόπιση πολιτικής κατεύθυνσης μέσα σε διάστημα 20 χρόνων εντασσόταν στην πολιτική συγκυρία, ή αν σημειώθηκε πραγματικά μια ουσιαστική αλλαγή του πολιτικού του ενδιαφέροντος, έχει σημασία να ερευνηθεί το πρίσμα της οπτικής του. Το πρόβλημα στην πρώτη περίοδο εντοπιζόταν κυρίως στην ανάγκη διαμόρφωσης ενός κυρίαρχου εθνικού λόγου, υπό την προστασία του οποίου διέβλεπε και τη διατύπωση μιας ολοκληρωμένης εθνικής πρότασης, ανεξάρτητης από την οθωνική πολιτεία και τον ξενισμό· ενώ στη δεύτερη, χωρίς βέβαια να έχει επιλυθεί το πρώτο ζήτημα, το ενδιαφέρον του μετατοπιζόταν στην ανάγκη περιορισμού της λαϊκής κυριαρχίας και της «ασύδοτης» πολιτικής φιλελευθεροποίησης, που δεν οδηγούσε, στην επίλυση κανενός ουσιαστικού προβλήματος:

*«επιθυμούμεν την ελευθερίαν εντός της αληθείας ευνομίας ήτις δύναται να υποσχεθή σταθεράν και μόνιμον απόλαυσιν των δικαιωμάτων του πολίτου. Άλλως τε, απομακρυνόμενοι της αληθείας ταύτης και περιπλανώμενοι εντός του κύκλου των επιθυμιών και της ακαθέκτου φιλοδοξίας του να γίνωμεν μόνον αρεστοί, αν και εν γνώσει γνωρίζωμεν τα ολέθρια αποτελέσματα της διαγωγής μας, επισύρομεν εις ημάς αυτούς βαρείαν την ευθύνην δια την εν γνώσει ταύτην εκφάυλισιν των αρχών μας...».*¹²⁷

Είχε μάλιστα ο ίδιος διατελέσει μέλος της επιτροπής σύνταξης του πρώτου συνταγματικού σχεδίου το 1843. Είχε συμβάλλει από υπεύθυνη θέση στη διαμόρφωση ενός συνταγματικού πλαισίου με όρια, αφού δεν παρείχε το δικαίωμα «του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι» σ' όλους ανεξαιρέτως τους Έλληνες πολίτες, από τη στιγμή που έθετε κριτήρια τιμήματος.

Ο Π. Χαλικιόπουλος εμφανίζεται στη μετέπειτα πορεία πλήρης θιασώτης του αντικαινοβουλευτισμού, σε μια χρονική στιγμή όπου τίθενται οι βάσεις διαμόρφωσης και αποκρυστάλλωσης του πολιτικού συστήματος. Το επιχείρημά του συνοδεύεται από την κριτική στην οποία αναφερθήκαμε και η οποία εστιαζόταν εκτός των άλλων, στο ρόλο των κομμάτων. Ακόμα όμως και όταν ο λόγος του στρεφόταν ενάντια στο αξίωμα του θρόνου, το πρόβλημα δεν ήταν ο θεσμός αλλά το πρόσωπο που υπηρετούσε το ανώτερο αξίωμα, δηλαδή ο Βαυαρικής καταγωγής Όθωνας. Με το χαρακτηριστικό πρωτοσέλιδο τίτλο: «*Η Εξουσία Φατριάζουσα*» στις 19 Νοεμβρίου 1844, επιρρίπτει τις πολιτικές ευθύνες για την κατάπτωση αυτή των αξιών στον Κωλέττη και την πολιτική που ο τελευταίος εφάρμοζε. Το πρόβλημα αυτή τη φορά δεν ήταν οι Βαυαροί και οι ξενόφερτοι πολιτικοί αλλά η εξουσία και οι φορείς της, όσοι δηλαδή βρισκόταν στην κυβέρνηση. Με αφορμή την πολιτική της κυβέρνησης Κωλλέτη, τα κόμματα παρουσιάζονταν ακόμα περισσότερο ως συλλογικότητες – και κατά τον Χαλικιόπουλο - «κομματαρχών» και «φατριών», τα οποία θεωρούσε προάγγελμα εκφάυλισης του πολιτικού συστήματος και της δημόσιας ζωής. Η Βουλή παρανομούσε για να στηρίξει την πολιτική Κωλλέτη, ενώ την ίδια στιγμή που

¹²⁷ Εφημ. *Καρτερία*, 31 Δεκ. 1843.

οι νέοι πολιτικοί της χώρας διώκονταν, το σύνταγμα κατάντησε λέξη «επαχθής» για το κοινωνικό σύνολο και η Ελλάδα μετατρεπόταν σε «Ψωροκώσταινα».¹²⁸

«Τα προσωπικά συμφέροντα...» γράφει σε άλλο κείμενό του με αφορμή τον επικήδειο που εκφωνεί προς τιμή του συνεργάτη του Μ. Ρούφο «...και τα πολιτικά πάθη, ηνωμένα ενόμισαν ότι ηδύνατο να δυσφημισθή η τελευταία αυτή υπουργεία του ως άχρους, ήτοι ως μη ανήκουσα εις ουδεμίαν των φατριών!».¹²⁹

Τα προσωπικά συμφέροντα και τα πολιτικά πάθη ήταν αυτά με τα οποία είχε συγκρουστεί στην πολιτική του καριέρα ο Μ. Ρούφος. Ας δούμε ωστόσο πιο αναλυτικά τι εννοούσε ο Χαλκιοπούλος, όταν υποστήριζε με θέρμη ότι η κοινωνία και κατ' επέκταση η πολιτική κατάσταση της χώρας βρισκόταν σε παρακμή. «Το πολίτευμα τάχιστα εκφραυλίσθη, και οι νόμοι περιεφρονήθησαν», ήταν η κυρίαρχη διαπίστωση ύστερα από την 3η Σεπτεμβρίου του 1843.¹³⁰ Το ίδιο φαινόμενο ίσχυσε και στην περίπτωση της οριστικής αποπομπής του Όθωνα, το 1862. Η κριτική «εκσυγχρονιστικής» έμπνευσης του Π. Χαλκιοπούλου προς το κοινοβουλευτικό σύστημα, διέβλεπε ότι τα αποτελέσματα που δημιουργούσε μια τέτοιου είδους πολιτική προοπτική, δηλαδή η υπέρμετρη φιλελευθεροποίηση του συστήματος, συνίστανται στα εξής αρνητικά στοιχεία: «αμάθεια λαού παχυλοτάτη, ατεχνία, αεργία, οκνηρία», τα οποία γεννούν με τη σειρά τους δυσάρεστες κοινωνικές καταστάσεις, όπως «πενία, παράλογοι και παράτολμοι αξιώσεις, ημιμάθεια, επιπολαιότητα, σοφιστεία, ασέβεια, αυθάδεια, ατέλειαι και κακίαι, ένεκα της αμάθειας».¹³¹ Το πρόβλημα που διαπίστωνε ο Χαλκιοπούλος, βρισκόταν στην ανάγκη συντήρησης της κοινωνίας, η οποία χαρακτηριζόταν από παρακμή με απο-

¹²⁸ Εφημ. *Καρτερία*, 19 Νοεμ. 1844.

¹²⁹ *Λόγος Εκφωνηθείς υπό του Π.Ι. Χαλκιοπούλου εν τω ιερώ ναώ του Αγίου Ανδρέα κατά την κηδείαν του Μ. Ρούφου*, Πάτρα 1868, σ. 12. Το κείμενο αυτό περιείχε μεταξύ άλλων πλήθος ανекδοτολογικών στοιχείων σχετικά με τη σχέση των δύο πολιτικών προσώπων.

¹³⁰ Ερβέρτου Σπένσερ, *Περί Αγωγής*, μτφ. υπό Π. Ι. Χαλκιοπούλου, Αθήνα 1880. Στο έργο αυτό ο Π. Χαλκιοπούλος αναπτύσσει αναλυτικά τις σκέψεις του σχετικά με την ελληνική κοινωνία στην εισαγωγή του κειμένου.

¹³¹ Στο ίδιο, σ. 3.

τέλεσμα να παραμένει μόνιμο και αναγκαίο το αίτημα της αναδιοργάνωσής της.¹³² Η «καχεξία» της πολιτικής ζωής επανερχόταν συνεχώς στα κείμενά του, και αυτό οφειλόταν επίσης στο αίσθημα παρακμής το οποίο χαρακτήριζε κάθε κοινωνική συμπεριφορά. Το κυριότερο όμως θέμα πάνω στο οποίο συχνά διαπραγματεύεται και απαιτούσε άμεση ανταπόκριση, σχετίζεται με τη λεγομένη «καχεξία» της ελληνικής κοινωνίας ως εγγενές σύμπτωμά της η οποία αυτή τη φορά συνοδευόταν και από τη χαρακτηριστική απουσία αγωγής υψηλού επιπέδου. Προσεγγίζοντας θεωρητικά το πρόβλημα, διαπίστωνε ότι αρχικά η έλλειψη εκπαίδευσης αποτελούσε βαρίδι στην κοινωνία, τόσο στην υλική της εξέλιξη, όσο και στην πνευματική της ζωή.

Στην έννοια της «καχεξίας» αναφέρθηκε συστηματικά καθόλη τη διάρκεια της πολιτικής του παρουσίας. Η αιτία της «καχεξίας» αυτής οφειλόταν όχι αποκλειστικά, αλλά σε μεγάλο βαθμό, στην εθνοφθόρο εκπαιδευτική πολιτική. «*Η αμάθεια του λαού, αντί να ολιγοστεύη, αυξάνει, και η φαυλότης κάμνει καθεκάστην νέας κατακτήσεις*» και παρακάτω «*Είδεν ότι η Ελλάς ευρίσκετο εις τον χείλος του κρημνού, και ουδεμία δύναμις επαρουσιάζετο να τον αναχαιτίση. Η λογική των πραγμάτων επεβάλετο και εις τον συνετόν πολίτην και εις τον ασύνετον*».¹³³

Η αλλαγή της οθωνικής δυναστείας δεν είχε επιφέρει τις αναγκαίες ανατροπές στην κοινωνική και οικονομική δομή της χώρας, όπως προσδοκούσε ο Χαλκιούπουλος και μαζί με αυτόν η πλειονότητα του πολιτικού κόσμου της πόλης. Η κατάσταση αυτή δεν οφειλόταν μόνο στην αδυναμία του ελληνικού κράτους να βελτιώσει το μορφωτικό επίπεδο του λαού και να καταπολεμήσει την οκνηρία των ανθρώπων και την έλλειψη φιλοπατρίας· σε υλικό επίπεδο η έλλειψη της δημόσιας πίστης και η αδυναμία του κράτους να αναπτυχθεί υλικά παρόντα ουσιαστικά θέματα. Η παρουσία στη συνέχεια ενός νέου ηγεμόνα ό-

¹³² Γυϊζώτου Βάσιγκτων, *Η Αμερικανική Επανάσταση*, μτφ. υπό του Π. Ι. Χαλκιούπουλου, Αθήνα 1850, στην εμπειριστατωμένη εισαγωγή σ. ζ'.

¹³³ Ακριβώς λόγω αυτής της κατάστασης η «φαυλότητα» κυριαρχούσε, όπως χαρακτηριστικά υποστήριζε στη σελίδα 8 του ιδίου κειμένου.

πως ο Γεώργιος, πέρα από τον άνεμο της αλλαγής που επέφερα, δεν πέτυχε να συμβάλλει ουσιαστικά στη βελτίωση των όρων διαβίωσης. Τα αίτια, όπως είδαμε, αυτής της καθυστέρησης ήταν πολλαπλά:

*«...τα κομματικά πάθη, πάθη καλά και κακά συγχρόνως, οι ηθικοί της επανάστασεως λόγοι και το αίσθημα των προσωπικών φιλοτιμιών και εκδικήσεων, ο προς την τάξιν ζήλος και αι δικαιολογημένοι και αι αδικαιολόγηται υποψίαι, η επαναστατική έξαψις και ο φόβος του μέλλοντος...».*¹³⁴

Ποιό όμως υπήρξε το σύμπτωμα αυτής της παρακμιακής κατάστασης; *«...ιδού το δόγμα του ημέτερου λαού, απολέσαντος την προς τας ανωτέρας τάξεις ευλάβειαν».*¹³⁵ Η παρακμή εκδηλωνόταν μεταξύ άλλων και στην αδυναμία της κοινωνίας να δείξει την ευλάβειά της προς τους κοινωνικά ανώτερους. Η έλλειψη ευλάβειας προς τα μέλη και τους εκπροσώπους της ανώτερης κοινωνικής τάξης, διαμόρφωνε ένα κλίμα παρακμής στα μάτια του Χαλκιοπούλου. Η κοινωνία κατά τον Χαλκιοπούλο αναλύεται σε τάξεις, όταν όμως η ευλάβεια προς τις ανώτερες τάξεις ελαττώνεται, τότε το σύνολο της Πολιτείας νοσει. Το πρόβλημα δεν εστιάζεται μόνο στην αδυναμία του πολιτικού προσωπικού του τόπου να υπερβεί την «καχεξία», αλλά κυρίως στο γεγονός ότι αυτή οδηγούσε τα κατώτερα στρώματα στην ασέβεια προς τα πρόσωπα των ισχυρών. Με αφορμή τον επικήδειο στο πολιτικό του συνεργάτη Μ. Ρούφο διατύπωνε ότι:

*«Τις δύναται να λησμονήση τον προς την ιδιοκτησίαν και την ασφάλειαν των πολιτών της πόλεως ταύτης άκρον σεβασμόν, κατά τα επικινδύνους εκείνας ημέρας, ότε η Ελλάς αίφνης είδεν ανατραπείσαν τριακονταετή βασιλείαν! ή τις δεν οφείλει δια τούτο φόρον ευγνωμοσύνης προς τον άνδρα όστις υπήρξεν αδιαπέραστος φραγμός προς πάσαν διάθεσιν αρπαγής και λεηλασίας! Παρά ποτέ άλλοτε η πόλις των Πατρών υπήρξε τότε ασφαλέστερα, εν τω μέσω στρατού επαναστατήσαντος, και εν τω μέσω γενικής οπλοφορίας!»*¹³⁶

¹³⁴ Π. Χαλκιοπούλος, *Σκέψεις περι Ελλάδος*, Πάτρα 1864, σ. 11.

¹³⁵ Ερβέρτος Σπένσερ, *ό.π.*, σ. 4.

¹³⁶ Π. Χαλκιοπούλος, *ό.π.*, σ. 10.

Η κατάρπωση των αξιών και η πολιτική παρακμής σε όλα τα επίπεδα της ελληνικής κοινωνίας είχε σαφείς κοινωνικές διαστάσεις, οι οποίες αποδίδονται και στην έλλειψη ασφάλειας που οι ίδιοι οι εκπρόσωποί της ένιωθαν. Ο κίνδυνος μπροστά σε ανεξέλεγκτες επαναστατικές διεργασίες είναι πολυεπίπεδος, τόσο προς την ιδιοκτησία, όσο και προς την έννοια της κοινωνικής ασφάλειας. Το πρόβλημα λοιπόν συνίσταται στον κίνδυνο, τον οποίο διατρέχουν οι ισχυροί μιας κοινωνίας από το σύνολο των φαύλων και των οπλοφόρων. Η έννοια της ασφάλειας στον Χαλικιόπουλο είναι απόλυτα προσδιορισμένη, με σαφές περιεχόμενο. Ο λόγος του χαρακτηρίζεται από έναν έντονα ταξικό χαρακτήρα. Υποστήριζε την άποψη ότι η εξουσία πρέπει να ασκείται από αυτούς που είναι σε θέση να εξουσιάζουν και όχι από ολόκληρη την κοινωνία. Νοσταλγεί την περίοδο κατά την οποία ο κυβερνήτης διέθετε απόλυτη εξουσία και δεν επέτρεπε να ελέγχεται από τα στίφη των «αγραμμάτων» και των «φαύλων». Σε αυτήν την ανάλυση, κομβική θέση είχε η κριτική του στην κομματοκρατία, η οποία τροφοδοτούσε πέρα από φαινόμενα διαπλοκής, τη συναλλαγή στη λειτουργία της δημόσιας διοίκησης. Η επιχειρηματολογία του συνδυάστηκε με την άποψη ότι ο κάθε βουλευτής συγκέντρωνε στο πρόσωπό του πλήθος εξουσιών. Η οικτρή πολιτική και οικονομική κατάσταση δεν βάρυνε αποκλειστικά το δημόσιο τομέα και την κυβερνητική πολιτική, αλλά και το πεδίο παρέμβασης των ιδιωτών. Η ευθύνη επομένως για την οικτρή οικονομική κατάσταση της χώρας δεν οφειλόταν μόνο στην προβληματική δημόσια διοίκηση και στη λειτουργία ενός φαυλοκρατικού συστήματος, αλλά και στην επιδεικτική συμπεριφορά και τις επιμέρους οικονομικές επιλογές των κεφαλαιούχων. Από την έντονη λοιπόν κριτική του δεν έμενε στο απυρόβλητο η στάση των κεφαλαιούχων, εξαιτίας της επιδεικτικής λογικής που χαρακτήριζε τη συμπεριφορά τους. Και αυτό το τελευταίο σκέλος της πολιτικής του παρέμβασης οργανώνεται πάνω σε ηθική βάση αξιολόγησης, η οποία με τη σειρά της επεκτάθηκε από την ανάγκη επενδύσεων στον αγροτικό τομέα. Στο πρόσωπο του κάθε βουλευτή έβλεπε να συγκεντρώνονται όλες οι οικονομικές και πολιτικές εξουσίες, γεγονός που είχε ως

αποτέλεσμα να προσπορίζεται πιο εύκολα τα χρηματικά μέσα για τον εκλογικό του αγώνα. Παρά τη συνεχή και επισταμένη κριτική την οποία άσκησε στο κοινοβουλευτικό σύστημα, επιχειρηματολόγησε ενάντια στην λογική των πολιτικών, οι οποίοι προσπορίζονταν κέρδη από το εμπόριο, από τη φορολογία. Ο ίδιος όμως, όπως και ο στενός φίλος του και υποστηρικτής ανάλογων εκσυγχρονιστικού χαρακτήρα ιδεών κ. Σ. Σωτηρόπουλος, πολιτευτής από την Τριφυλλία, εκμεταλλεύτηκαν μια σειρά από νομοθετήματα για να εξασφαλίσουν έσοδα και να αποκτήσουν γη, εφαρμόζοντας τις νομοθετικές ρυθμίσεις που αφορούσαν τα Κρητικά γραμμάτια, καθώς φέρονται να απέσπασαν σημαντικά τμήματα εθνικής γης σε ιδιαίτερα χαμηλό κόστος.

Η αντικοινοβουλευτική διάσταση του λόγου του έρχεται να συμπληρωθεί με τα κατάλληλα αντίδοτα, την ανάγκη για στροφή προς την εθνοκεντρική εκπαίδευση και τη θρησκευτική πίστη, δηλαδή τη διαμόρφωση ενός λόγου ο οποίος θα ενσωμάτωνε τη συνεχή ανάγκη ηθικοποίησης της κοινωνίας· ο συνδυασμός της εργασίας και της εκπαίδευσης αποτελούσε τη βασική προϋπόθεση στην προσπάθεια ηθικοποίησης της κοινωνίας και του λαού. Ιδιαίτερη σημασία απέδιδε στην έννοια της δημοκρατίας, έννοια που πολλές φορές την ταύτιζε με την ελευθερία του λόγου, υπό την προϋπόθεση όμως ότι θα λειτουργούσε σε συνδυασμό με την κυριαρχία της θρησκευτικής πίστης. Χωρίς όμως αυτά τα δύο στοιχεία, της ελευθερίας του λόγου από την μία και της θρησκευτικής πίστης από την άλλη, η δημοκρατία δεν είχε κανενός είδους περιεχόμενο. Η ελευθερία σε αυτό το επίπεδο ήταν λειψή. Το πρώτο σκέλος του επιχειρηματός του αναφερόταν στην αναγκαία οργάνωση της εκπαίδευσης με μακροπρόθεσμο στόχο την εθνική ανάταση. Τις δύο έννοιες τις αντιμετώπισε συνδυαστικά και με αναλυτικό τρόπο σε ένα κείμενο- μελέτη του Γκιζό, έργο το οποίο αναφερόταν στην Αμερικανική Επανάσταση.¹³⁷

¹³⁷ Γκιζώτου Βάσιγκτων, *ό.π.*, σ. 145. Το πιο ενδιαφέρον τμήμα του κειμένου σχετίζεται με τις σημειώσεις του μεταφραστή που ακολουθούν το κείμενο, που όπως ξεκαθαρίζει σε υποσημείωση του: «Πολλάι των περί των ελληνικών πραγμάτων σημειώσεών μου είχαν γραφή προτινός καιρού, δια να χρησιμεύσωσιν εις άλλην τινα περίστασιν. Επειδή η κατάστασις ημών είναι

Στο κείμενο του 1880, ο για δεύτερη φορά εκλεγμένος βουλευτής Πατρών Π. Χαλκιόπουλος, μεταφράζοντας το κείμενο του Άγγλου φιλόσοφου Ερβέρτου Σπένσερ, έδινε ιδιαίτερη βαρύτητα στο σύστημα της ελληνικής εκπαίδευσης υποστηρίζοντας ότι το ήδη υπάρχον εκπαιδευτικό σύστημα ζημίωνε την ελληνική κοινωνία: η εκπαιδευτική πολιτική «σκότωνε» την εθνική διάθεση του λαού. Όλη αυτή η περιγραφόμενη κατάσταση οδηγούσε, σύμφωνα με την άποψή του στην πλήρη παρακμή και κατάρρευση της ελληνικής κοινωνίας: «κατάρψεις παντός κύρους και γενική και πλήρης ισοπέδωσις».¹³⁸ Στο ίδιο κείμενο του Ερβέρτου Σπένσερ, ο Π. Χαλκιόπουλος διέκρινε, αν και με έμμεσο τρόπο, τα προβλήματα που αποτελούσαν τους λόγους καθυστέρησης της ένταξης της Ελλάδας στο δρόμο της προόδου και επιχειρούσε να αντιμετωπίσει την παρακμιακή εικόνα της κοινωνίας.

12. Εθνική διάσταση και μετριοπάθεια, δύο κεντρικά στοιχεία της πολιτικής του Χαλκιόπουλου

Το ιδεολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται ο Χαλκιόπουλος έχει τεθεί πολλά χρόνια πριν, ωστόσο χρειάζεται να παρακολουθήσουμε και τη σύνδεσή του με τις συγκεκριμένες πολιτικές προτάσεις, μέσα από τις οποίες επιχειρεί να προωθήσει τις απόψεις του. Ανάλογα αιτήματα και αντιλήψεις διακρίνουμε στον πολιτικό του φίλο Μπενιζέλο Ρούφο. Με τον τελευταίο, τον οποίο και στήριξε σε αλλεπάλληλες εκλογικές αναμετρήσεις, συμφωνούσε στο ότι ουδεμία σημασία είχε η μεταβολή του 1862, αν δεν άλλαζε ριζικά η εκπαίδευση και

και σήμερα η αυτή, και θα ήναι πάντοτε, ενόσω και άρχοντες και αρχόμενοι δεν λαμβάνωμεν εις τας πράξεις και τους διαλογισμούς ημών οδηγόν την φιλοπατρίαν, δια τούτο η δημοσίευσίς των σημειώσεων εκείνων δεν πιστεύω να θεωρηθή παράκαιρος και ανωφελής».

¹³⁸ Ερβέρτος Σπένσερ, *ό.π.*, σ. 3.

η αγωγή της κοινωνίας, «κύριο μέλημα μου θα ήταν η εκπαίδευσις του λαού και η των δήμων βελτίωσις...».¹³⁹

Αυτή η εικόνα συνδέεται στη σκέψη του Χαλιγιόπουλου με την ύπαρξη του κατά τεκμήριο πιο σημαντικού προβλήματος που ταλάνιζε την ελληνική κοινωνία- του εθνικού προβλήματος- ακριβώς διότι συνέχιζαν να παραμένουν υπό οθωμανική κατοχή πολλές ελληνικές περιοχές. Στο εν λόγω κείμενο μάλιστα κατέληγε με την παραινετική, αλλά και ικετευτική ταυτόχρονα φράση: «*Αυπηθήτε το ταλαίπωρον έθνος*».¹⁴⁰ Στον επικήδειό του παρά το πνεύμα θαυμασμού που διέκρινε παρόμοια κείμενα, εστίασε την προσοχή του ο Χαλιγιόπουλος: στην εθνική ανυστεροβουλία του τιμωμένου προσώπου με την οποία πολιτεύτηκε όλα αυτά τα χρόνια.¹⁴¹ Και στις δύο περιπτώσεις, ο Μπενιζέλος Ρούφος δεν «εφείσθη» χρημάτων και προσπαθειών για να βοηθήσει την εθνική υπόθεση, χωρίς ο ίδιος ποτέ να προσδοκά ουδεμία ανταμοιβή. Σε αυτό το κείμενο των μόλις δώδεκα σελίδων, ο Χαλιγιόπουλος, επεσήμανε την κοινωνική διάσταση των ιδεών του, υμνώντας συνεχώς τον θανόντα.¹⁴² Ο Μ. Ρούφος σε αυτές τις ιδιαίτερα κρίσιμες στιγμές για την ελληνική κοινωνία πίστευε στην ανάγκη να διατηρηθεί η κοινωνική τάξη και ασφάλεια, έννοιες ιδιαίτερα προσφιλείς στους Πατρινούς πολιτικούς. Ο αναγνώστης σήμερα δεν μπορεί να διακρίνει ποιος τελικά υπήρξε εντονότερος θιασώτης ανάλογων αντιλήψεων ανάμεσα στον Ρούφο και τον Χαλιγιόπουλο.

Δύο χρόνια μετά την ενθρόνιση του Γεωργίου, ο Χαλιγιόπουλος δημοσιεύει τη μελέτη του με τίτλο: «*Σκέψεις περί Ελλάδος*». Η κριτική του στο κοινοβουλευτικό σύστημα μέσα από αυτό το πόνημα, σχετιζόταν άμεσα με το ε-

¹³⁹ Π. Χαλιγιόπουλος, *ό.π.*, σ. 5

¹⁴⁰ Ερβέρτος Σπένσερ, *ό.π.*, σ. 15.

¹⁴¹ Σε ανάλογα κείμενα τα στοιχεία που παρατίθενται δεν εκφράζουν μόνο απόψεις των προσώπων προς τιμήν των οποίων εκφωνούνται οι λόγοι, αλλά και τις κύριες σκέψεις των ομιλητών. Επομένως τα εν λόγω κείμενα συνιστούν μια αξιοσημείωτη και ανεκμετάλλευτη μέχρι σήμερα πηγή.

¹⁴² Π. Χαλιγιόπουλος, *ό.π.*, σ. 10.

πίπεδο του κοινοβουλευτισμού, που επιδίωκε να προβάλλει ως αναγκαία διέξοδο την περίοδο εκείνη. Τη μελέτη του την αφιέρωσε στον επίσης στενό πολιτικό συνεργάτη Ανδρέα Ζαΐμη, θεωρώντας ότι ο πολιτικός από τα Καλάβρυτα εκπροσωπούσε ανάλογες αξίες και ιδέες με τον ίδιο. Μάλιστα στις τελευταίες σελίδες της μελέτης του χρησιμοποιεί μια υποσημείωση για να τονίσει την κοινή βάση των απόψεων τους. Η πρόταση περί συστάσεως «Υπουργείου Γεωργίας και Δημοσίων Έργων», που είχε διατυπώσει υπήρξε βασική προτεραιότητα και του Ζαΐμη.

«...ο Κ. Ζαΐμης κατέχει θέσιν εξαιρετον μεταξύ των ολιγίστων εκείνων ανδρών οίτινες, προ παντός άλλου πράγματος, επιζητούσι την υλικήν του τόπου ανάπτυξιν», σημειώνει.¹⁴³

Στο απόσπασμα αυτό, γίνεται αναλυτική καταγραφή των προβλημάτων και δίνονται συγκεκριμένες κατευθύνσεις σχετικά με τα αναγκαία μέτρα της οικονομικής πολιτικής της χώρας και ειδικά του πρωταρχικού πυλώνα αυτής, της αγροτικής οικονομίας. Η παραπάνω μελέτη χωριζόταν σε δύο μέρη· στο πρώτο επικέντρωνε στα σημαντικά προβλήματα που αντιμετώπιζε το ελληνικό κράτος και η ελληνική διοίκηση, ενώ στο δεύτερο μέρος προχωρούσε σε πιο εμπειριστατωμένη αναφορά πάνω σε επιμέρους ζητήματα, καταλήγοντας σε μια σειρά από προτάσεις που, όπως διατεινόταν, θα βελτίωναν τα δημόσια πράγματα στον ελληνικό χώρο.

13. Οικονομικές προτάσεις του Π. Χαλκιόπουλου

¹⁴³ Π. Χαλκιόπουλος, *ό.π.*, σ. 64. Συγκεκριμένα είναι χαρακτηριστικός ο εκθειασμός του Ζαΐμη από τον Π. Χαλκιόπουλο στην υποσημείωση στη σελίδα 64, όπου χαρακτηριστικά τονίζει ότι «η πρωτοβουλία της προς την εθνοσυνέλευσιν προτάσεως περί συστάσεως του υπουργείου γεωργίας και δημοσίων έργων ανήκει εις τον Κ. Ζαΐμην όστις δια της εκθέσεως του της 21 Ιανουαρίου 1863 υπεστήριξεν ότι το Γραφείον της δημόσιας οικονομίας ούδ' επέτυχεν ούδε θέλει επιτύχει του σκοπού του. Ο κ. Ζαΐμης κατέχει θέσιν εξαιρετον μεταξύ των ολιγίστων εκείνων ανδρών οίτινες, προ πάσης άλλου πράγματος, επιζητούσι την υλικήν του τόπου ανάπτυξιν».

Σε ένα άλλο κείμενό του διατυπώνει πολύ πιο πρακτικές προτάσεις, μέσα από τις οποίες θεωρεί ότι η ελληνική κοινωνία θα ξεφύγει από τη μετριότητα. Η πολιτική κατεύθυνση των προτάσεων δεν μπορεί να μελετηθεί ξέχωρα από τις οικονομικές λειτουργίες μέσα στις οποίες αυτές οι προτάσεις διαμορφώνονται και πολλές φορές εφαρμόζονται. Στο έργο αυτό ανέδειξε ως βασική προϋπόθεση της πολιτικής σταθεροποίησης τη «δημόσια πίστη». Ως προς το ρόλο της οικονομίας, λόγω των γνώσεων που έχει ο Χαλκιάδης στην επιστήμη της οικονομίας, της αποδίδει ιδιαίτερη βαρύτητα. Σύμφωνα με την άποψή του, προϋπόθεση για την ουσιαστική βελτίωση της εικόνας του ελληνικού κράτους, ήταν η υλική ευημερία και η ύπαρξη ουσιαστικών μεταρρυθμίσεων.

Η έλλειψη κεφαλαίων και ιδιοκτησίας λειτουργούσαν πολλές φορές αποτρεπτικά για την ανάπτυξη αισθημάτων που θα αναζωογονούσαν τη δημόσια πίστη. Στο πλαίσιο του οικονομικού φιλελευθερισμού ο Χαλκιάδης υπερασπίστηκε με συνέπεια τις αξίες της ιδιοκτησίας και του κεφαλαίου. Υπό αυτό το πρίσμα αναφέρεται στο παράδειγμα των ΗΠΑ, όπου, όπως υποστήριζε, ίσχυε η ακριβώς αντίθετη από την ελληνική περίπτωση κατάσταση.¹⁴⁴ Η έλλειψη αγροτικής πίστης παρέμενε το αδύνατο σημείο των όποιων προσπαθειών που κατέβαλε η διοίκηση και το ελληνικό κράτος σχετικά με την υπέρβαση των οικονομικών δυσχερειών.

*«Η Ελλάς είναι φτωχή: διότι α) δεν έχει δημόσια πίστη, και επομένως πάσχει από έλλειψιν κεφαλαίων...», β) διότι ένεκα της ελλείψεως ιδιοκτησίας και κεφαλαίων, και ένεκα της αμαθείας του λαού και των κυβερνώντων αυτού, και προσέτι ένεκα της κακής νομοθεσίας, δεν ανεπτύχθησαν οι πόροι της και δεν έχει παραγωγή».*¹⁴⁵

Στη διαμόρφωση του πλαισίου αξιών του δεν αντιμετώπισε ισότιμα τους κύριους τομείς της οικονομίας, το εμπόριο, την αγροτική οικονομία και τη βιομηχανία. Αντίθετα, θεωρούσε ότι για να βελτιωθούν οι οικονομικοί όροι απαιτούνταν η ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής και ειδικότερα οι εμπορευματι-

¹⁴⁴ Π. Χαλκιάδης, *ό.π.*, σ. 18.

¹⁴⁵ Π. Χαλκιάδης, *ό.π.*, σ. 16.

κές καλλιέργειες, ώστε να δοθεί η απαραίτητη πνοή συνολικά στην ελληνική οικονομία. Η ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής δεν πρέπει να βασίζεται στο πλήθος των μικρών αγροτικών νοικοκυριών, αλλά αντίθετα στη δημιουργία της «μεγάλης γεωργίας». Στο κεφάλαιο με τίτλο: «Περί παραγωγής εν γένει» εστίασε την προσοχή του στην ανάγκη δημιουργίας μεγάλης έγγειας παραγωγής, διότι διέκρινε πως η ελληνική οικονομία επηρεαζόταν πολύ από τον αγροτικό της τομέα. Από τη μία έβλεπε ως πόλο ενίσχυσης της οικονομίας τους μικρούς ιδιοκτήτες και από την άλλη τους ισχυρούς κεφαλαιούχους. Την εποχή εκείνη απαιτήθηκε, κατά τη γνώμη του Χαλικιόπουλου, η ενίσχυση της μεγάλης ιδιοκτησίας, με στόχο να προσελκυστούν μεταξύ των κεφαλαιούχων και ξένων οι οποίοι θα αποκτούσαν μέρος και τμήματα της εθνικής γης. Σκοπός αυτής της επιλογής ήταν η ανάπτυξη της «μεγάλης γεωργίας». Προϋπόθεση όμως για τη δημιουργία μιας ισχυρής εμπορευματικής καλλιέργειας ήταν η παρουσία του επιχειρηματία – γεωργού, που βέβαια ως όρος παρέπεμπε στον εμποροκτηματία που θα ασχολούνταν ενεργά με τα κτήματά του. Πέρα από την «μεγάλη γεωργία» τίθεται παράλληλα η ιδέα της «πεφωτισμένης γεωργίας» η οποία παρέπεμπε επίσης, στη μεγάλη-εμπορευματική καλλιέργεια, αλλά υποβοηθούμενη από τα κατάλληλα τεχνικά μέσα και τις συμβουλές προκειμένου να αναπτυχθεί. Για να στηρίξει εντούτοις την παραπάνω ιδέα υποστήριζε ότι:

*«μόνο ο επιχειρηματίας γεωργός είναι εις κατάστασιν να εισάξη νέα γεωργικά εργαλεία, νέας καλλιεργητικές μεθόδους και νέα προϊόντα».*¹⁴⁶

Σύμφωνα με τον Χαλικιόπουλο, παντού σε όλες τις προοδευτικές χώρες, η πρόοδος της γεωργίας βασιζόταν στους μεγάλους ιδιοκτήτες. Η αναφορά του στην κοινωνική ομάδα των μεγάλων ιδιοκτητών δηλαδή των εμποροκτηματιών, αναδεικνύει για μια ακόμα φορά και το στίγμα της κοινωνικής διάστασης του λόγου του. Στην ίδια λογική, για τη διανομή της εθνικής γης υποστήριζε ότι η εναπομείνασα εθνική γη έπρεπε να διαμοιραστεί ως εξής: «η αξία της γης να υπολογιστεί επί τη βάση του δεκαπλάσιου του μέσου δικαιώματος της επικαρπίας του απο-

¹⁴⁶ Π. Χαλικιόπουλος, *ό.π.*, σ. 50

δοθέντος εις το δημόσιον κατά τα πέντε παρελθόντα έτη, ν' αποφασισθή δε η πληρωμή αυτής εις δέκα ισόποσες άτοκες δόσεις». Έτσι, κάθε οικογένεια θα λάμβανε περίπου 100 στρέμματα ξερική ή 50 στρέμματα ποτιστική γη πρόσφορη για καλλιέργεια. Ζητούσε επίσης να δοθούν από την πολιτεία ουσιαστικά κίνητρα για τη δημιουργία της «μεγάλης εκσυγχρονισμένης γεωργίας». Πέρα από τη γενική αυτή διανομή, μπορούσαν να υπάρξουν και άλλες μικρότερου χαρακτήρα διανομές σύμφωνα και με το προτεινόμενο σχέδιο. Επίσης υποστήριζε ότι η τιμή της αποδοθείσας εθνικής γης, δεν θα έπρεπε δια μέσου των δημοπρασιών να εκτοξευτεί σε τόσο υψηλά επίπεδα, όπως ίσχυσε στην περίπτωση του νόμου του 1835. Μεταξύ των διάφορων χωριών υποστήριζε, ότι έπρεπε να μείνουν εθνικές γαίες αδιάθετες, τις οποίες το δημόσιο θα διέθετε, ενοικιάζοντάς τες σε ισχυρούς κτηματίες. Σε αυτά τα κτήματα θα μπορούσαν να βρουν επικερδή απασχόληση και οι γεωργοί βέβαια, ως μισθωτοί αγρότες. Τμήματα δασών και βουνών να παραχωρηθούν σε ιδιώτες, ώστε να βρεθούν εκείνοι οι κατάλληλοι τρόποι για να δημιουργηθούν κερδοφόρες επιχειρήσεις.

Στη συνέχεια, εξέφρασε τη διαφωνία του με την κυριαρχία της μικρής και κατακερματισμένης ιδιοκτησίας στην ελληνική ύπαιθρο, ενώ αναφέρει ότι και η πιθανότητα εκβιομηχάνισης δεν μπορούσε να αποτελέσει πόλο ανάπτυξης ούτε συγκέντρωσης κεφαλαίων, λόγω του ότι: *«ελλείπουν οι α' ύλες και ιδίως σίδηρος και γαιάνθρακας, επομένως απαιτείται να στραφούμε στην αγροτική παραγωγή»*.¹⁴⁷ Η οικονομική αυτή κατάσταση καταδικάζει παράλληλα τη γενική προσήλωση των αγροτών στη μικρή ιδιοκτησία, αντλώντας τις πληροφορίες του από την εικόνα και την εμπειρία της οικονομίας της περιοχής του, καθώς όπως υποστηρίζει, αυτή δεν απέφερε μόνο κέρδη στους ιδιοκτήτες – εμπόρους, αλλά συχνά «ζημία». Ο έμπορος έβγαινε ζημιωμένος από τις τιμές, με βάση τις οποίες πουλούσε το προϊόν του στο εξωτερικό. Τα οικονομικά προβλήματα αντίθετα, θεωρούσε ότι δεν εξαντλούνταν στους μικρούς ιδιοκτήτες γης αλλά λόγω των συγκυριών έπλητταν κυρίως την ισχυρή οικονομική βάση της κοινωνίας,

¹⁴⁷ Π. Χαλικιόπουλος, *ό.π.*, σ. 33.

δηλαδή τους ισχυρούς εμπόρους.¹⁴⁸ Η οικονομική κατάσταση της χώρας απαιτούσε τη σταδιακή ανάπτυξη των αρόσιμων καλλιεργειών, αλλά επειδή σήμερα μια τέτοιου είδους καλλιέργεια δεν ήταν ιδιαίτερα επικερδής, διέβλεπε ότι όλο και περισσότεροι καλλιεργητές θα συνέχιζαν να έλκονται από τη καλλιέργεια εμπορευματικών προϊόντων, όπως της σταφίδας. Την ίδια στιγμή που επιχειρούσε να ασφαλίσει τα συμφέροντα των πλούσιων κτηματιών, διαμόρφωνε ένα πλέγμα στήριξης των μικρών ιδιοκτητών. Η άποψη του απαιτούσε την παρουσία ενός συνόλου ελεγχόμενων μικρών ιδιοκτητών, διότι με αυτόν τον τρόπο από τη μία θα μειωνόταν η δημιουργία κινδύνων για την κοινωνία, και από την άλλη θα εξασφάλιζε τη δυνατότητα καλλιέργειας των μεγάλων κτημάτων μέσω έμμισθων σχέσεων εργασίας.

Σημαντικό στοιχείο στην ανάλυσή του παρέμενε η άποψη που είχε εκφράσει η πλειονότητα των εκπροσώπων του «εκσυγχρονιστικού» πολιτικού μπλοκ της περιόδου σχετικά με την αναγκαιότητα κατάργησης της δεκάτης και την οριστική της αντικατάσταση με χρηματικό φόρο. Το επιχείρημα γύρω από αυτήν την άποψη, υπαγορευόταν πέρα από οικονομικούς λόγους και από ηθικά και συμβολικά στοιχεία. Η δεκάτη παρέμενε ένα απαρχαιωμένο σύστημα φορολόγησης που ερχόταν από το απόμακρο παρελθόν της οθωμανικής περιόδου· υπήρχαν ωστόσο και σημαντικοί παράμετροι, οι οποίοι άπτονταν οικονομικών παραγόντων, αφού υποστήριζαν ότι η φορολόγηση της δεκάτης συνι-

¹⁴⁸ Ο Παναγιώτης Χαλκιόπουλος είχε στην ιδιοκτησία του πολλά στρέμματα (700) με σταφίδα στην ευρύτερη περιοχή του Πύργου, βλ. Δ. Χρηστίνης, *Μελέται περί της εν Ελλάδι Γεωργίας*, της προσφωροτέρας γεωργικής εκπαιδεύσεως και της εν γένει βελτιώσεως και εμψυχώσεως αυτής, Αθήνα 1898, σ. 27. Σε αυτόν το μικρό τόμο, ο Χρηστίνης, υπεύθυνος γεωπόνος του μεγάλου κτήματος Χαλκιόπουλου στον Πύργο Ηλείας, αναφέρει χαρακτηριστικά ότι: «προ δεκαπενταετίας εις το εξ επτακοσίων περίπου στρεμμάτων σταφιδαμπέλων παρά του Πύργου κτήμα τότε του αειμνήστου Χαλκιοπούλου παρήχθη τη επιστασία και εποπτεία ημών μερίς σταφιδοκάρπου τόσον ειλεκτικής ποιότητος, ώστε επωλήθη εν Αγγλία με την αυτήν περίπου τιμήν της πρώτης ποιότητος εν Αιγίω». Η ύπαρξη ενός τόσο μεγάλου ιδιόκτητου κτήματος και η καλλιέργειά του με σταφίδα α' ποιότητας σύμφωνα με τις πληροφορίες του Χρηστίνης, δείχνει τις δυνατότητες που είχε ένας εμποροκτηματίας του μεγέθους Χαλκιόπουλου.

στούσε σημαντικό έλλειμμα, στην προσπάθεια αναζωογόνησης της αγροτικής οικονομίας. Η οικονομική ασφάλεια, παρέμενε βασική προϋπόθεση ενίσχυσης των οικονομικών εσόδων των αγροτών. Η γεωργική τάξη δεν βρισκόταν σε ευδαιμονία για πολλούς λόγους, ανάμεσα στους οποίους οι σημαντικότεροι ήταν η μικρή ιδιοκτησία, η έλλειψη κεφαλαίων και ο υπέρογκος τοκοισμός με αποτέλεσμα και ο φόρος επί του παραγομένου προϊόντος να μη λειτουργεί ευνοϊκά για τα έσοδα του κράτους.

Στα βασικά σημεία της προβληματικής που ανέπτυξε, ασχολήθηκε ιδιαίτερα με το σημείο της αγροτικής πίστης, αφού υποστήριξε έντονα την ανάγκη διαμόρφωσης των όρων της αγροτικής πίστης με τον περιορισμό του τόκου από 12% των καθυστερούμενων τοκοχρεολυσίων στο νόμιμο τόκο 8% στα νέα δάνεια, όπως ο ίδιος αποζητούσε, γεγονός που θα διευκόλυνε «εν πολλοίς» τον αγροτικό κόσμο. Η έννοια της ασφάλειας αφορούσε επίσης την ανάγκη ίδρυσης ενός ισχυρού χρηματοπιστωτικού ιδρύματος. Η πλειονότητα του ελληνικού λαού θεωρούσε, ότι παρέμενε ακτήμων και απαιτούσε την ανάγκη ενίσχυσης της ιδιοκτησίας τους. Στο παραπάνω πλαίσιο ασκούσε αυστηρή κριτική με επίκεντρο την πολιτική που ακολουθήθηκε στα 1835 με βάση τον νόμο «περί πολιτικών προικοδοτήσεων», καθώς παρατηρήθηκε το απαράδεκτο φαινόμενο της καθυστέρησης των χρεών τους προς το δημόσιο. Για να αποπληρωθούν όμως τα χρωστούμενα δάνεια χρειαζόταν συνεχή αύξηση. Απαιτείται υποστήριξη: «...με κάθε τρόπο να πάψει το ολέθριον των καθυστερήσεων παράδειγμα, όμως η έλλειψη κεφαλαίων οφείλεται στην απουσία κάθε βοήθειας προς τους μικρούς ιδιοκτήτες...».¹⁴⁹ Η αδυναμία της εξουσίας να εμπυχώσει τη γεωργική βιομηχανία οδηγούσε πολλούς ιδιοκτήτες γης και επομένως το σύνολο της γεωργικής τάξης σε μαρασμό. Από την άλλη η εκδίωξη αγροτών από τα κτήματά τους, αποτέλεσε την πρώτιστη αφορμή της στασιμότητας της οικονομίας.

Προϋπόθεση όμως των παραπάνω προτεινομένων αλλαγών ήταν η κατασκευή σημαντικών δημοσίων έργων· η κατασκευή δρόμων, η δημιουργία γε-

¹⁴⁹ Π. Χαλικιόπουλος, *ό.π.*, σ. 40.

φυριών, εγγειοβελτιικών έργων θα μπορούσαν να αλλάξουν την εικόνα της ελληνικής υπαίθρου αλλά και να συμβάλλουν στην ουσιαστική βελτίωση των οικονομικών όρων της γεωργικής οικονομίας. Η εικόνα έρχεται ακόμα μια φορά από την πόλη της Πάτρας όπου η σχέση της πόλης με την περιφέρειά της παραμένει άρρηκτη, παρά τα όποια προβλήματα υπήρχαν, εξαιτίας της παντελούς έλλειψης υποδομών. Η πιο σημαντική πρόταση ήταν η ίδρυση ενός ξεχωριστού υπουργείου γεωργίας. Η επιλογή ίδρυσης ενός παρόμοιου υπουργείου, που θα διαχειριζόταν με ένα ανεξέλεγκτο τρόπο τεράστια οικονομικά κονδύλια, ίσως σήμαινε ένα ακόμα επιπλέον ισχυρό μέσο υποβάθμισης του κοινοβουλευτικού συστήματος.

Σε αυτές τις εκτιμήσεις ο Χαλικιόπουλος δεν εμφανίζεται να είναι μόνος του, αντίθετα φαίνεται ότι συμφωνούσε και με σημαντικούς πολιτικούς αλλά και οικονομικούς παράγοντες της περιόδου, στοιχείο που προκύπτει από κείμενα που υπογράφει με τους Ιωάννη Σούτσο και τον Σωτήριο Σωτηρόπουλο, τον Ιωάννη Ζωγράφο. Ιδιαίτερα βρίσκει χρήσιμες τις προτάσεις τους σχετικά με την έγγεια φορολογία, τις οποίες μάλιστα συνδιαμόρφωνε και συνυπέγραφε. Ειδικότερα έκαναν λόγο για την κατάργηση της δεκάτης που θεωρούσαν ως αιτία στασιμότητας. Η αρχική κατάργηση του φόρου 10% και την αντικατάσταση του με τον χρηματικό φόρο 3% με βάση τον νόμο της προικοδότησης κατά την άποψη του ευνόησε τη θέση των ιδιοκτητών γης. Η εθνοσυνέλευση όμως σε σύντομο χρονικό διάστημα έλαβε πίσω αυτήν την απόφαση, *«παρασυρθείσα από ιδέας μικροπρεπείς, υποστηριχθείσας υπό τινων χαμερπών συμφερόντων και υπό του ταμιευτικού πνεύματος, κατήργησεν αυτόν, λησμονήσασα ότι, ούτω πράττουσα, παραβιάζει ιδιωτικά δικαιώματα κεκτημένα, αθετεί συμφωνίας επισήμους, και το χείριστον πάντων, κηρύσσεται υπέρ της τουρκικής φορολογίας...»*.

Το μόνο μέτρο από την διαδικασία εφαρμογής του νόμου της προικοδότησης το οποίο είχε αξία καταργήθηκε με πρωτοβουλία της πολιτείας.

14. Αδυναμία διαφυγής από την πολιτική του Όθωνα

«...αν ο Όθων ήθελεν είσθαι ικανός να πραγματοποιήση τους πόθους της ελληνικής φυλής απάσης, βεβαιωθήτε, Κύριοι, ότι ήθελεν ακόμη ευρίσκεται επί του θρόνου του· αλλά διότι ήτο τοσούτω άθλιος και ελεεινός, ώστε δεν ηδύνατο να φροντίζη παρά μόνον περί αυτού παρημέλησε δε ολοτελώς τα συμφέροντα του λαού, και τον άφησε δουλοπάροικον, ως ήτο και επί τουρκοκρατίας, προσέτι δε, ανίκανος, φιλύποπτος και ψοφοδεής ων, δεν ηδύνατο να πράξη έργον τι μέγα, άξιον και ανάλογον των μεγάλων πόθων μας...».¹⁵⁰

Στο απόσπασμα κατά την γνώμη μας φαίνεται ότι αυτό που περιγράφει εν συντομία είναι η στάση του απέναντι στο οθωνικό βασίλειο. Την ίδια στιγμή η Οθωνική εξουσία επικροτούσε τη δημιουργία τάξεων-ομάδων στηριγμάτων της, όπως τους μικροϊδιοκτήτες, τους στρατιωτικούς, τους υπαλλήλους. Ολόκληρο το παραπάνω πλέγμα σχέσεων της εξουσίας, των βουλευτών και των θεσμών διαμόρφωνε ένα επιπλέον κλίμα ακύρωσης του συνταγματικού πλαισίου και του κοινοβουλευτισμού.

Κεντρικό σημείο αναφοράς του, υπήρξε η κριτική την οποία άσκησε απέναντι στην πολύπλοκη νομοθεσία, η οποία είχε διαφθείρει τον κρατικό μηχανισμό και κατ' επέκταση ολόκληρο το κοινωνικό σώμα. Ως προς τη διοίκηση, η κριτική του εστιαζόταν κυρίως στην πολυπλοκότητά της, στην πολυμελή στελέχωσή της και στο δαπανηρό μηχανισμό της. Σε αυτήν την «κατάντια» του κρατικού μηχανισμού την κύρια ευθύνη είχε η προηγούμενη περίοδος της Οθωνικής βασιλείας. Το πρόβλημα είχε δημιουργηθεί αρκετά χρόνια πιο πριν μετά την απότομη διακοπή του ενάρετου έργου του Ιωάννη Καποδίστρια. Στον Καποδίστρια ο Χαλιγιόπουλος έβλεπε τον ισχυρό κυβερνήτη, τον ενάρετο πολιτικό και πατέρα του έθνους, που είχε λάβει απευθείας το χρίσμα από τη Θεία Πρόνοια. Η χρηστή εξουσία ενός ισχυρού ανδρός συνοδεύεται από τον πατερναλιστικό χαρακτήρα του πολιτικού συστήματος. Σε ένα άκρως ενδιαφέρον κείμενο με τίτλο: «Ο Κυβερνήτης της Ελλάδος» που δημοδιεύτηκε σε α-

¹⁵⁰ Επίσημος Εφημερίς της Συνελεύσεως, Συνεδριάσεις ΠΔ', αρ. 59, 19 Απρ. 1863.

νάγνωσμα λαϊκού τύπου, ένα είδος ετήσιου ημερολογίου, στην *Ποικίλη Στοά*, αναφέρεται με λεπτομέρειες στην περίπτωση του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια. Ολόκληρο το κείμενο διαπνέεται από ένα πνεύμα ύμνου προς τον κυβερνήτη και την χριστιανική του καταγωγή. «Ο ανήρ εγεννήθη μεγαλοφυής, ητύχησε δε να έχη καρδίαν αγαθήν, και λαβών αγωγήν χριστιανικήν, και μάθησιν ποικίλην και βάσιμον, ηδυνήθη να μελετήση τα σύγχρονα μεγάλα συμβάντα...».¹⁵¹ Η δράση του ανθρώπου Καποδίστρια οφειλόταν στη μόρφωση, την οποία είχε λάβει αλλά και στη θεία πρόνοια. Σε ένα συνδυασμό δηλαδή θείας παρέμβασης και αστικής παιδείας: «τον οποίον είθε η θεία Πρόνοια να ευδοκήση όπως αποτυπώση, εν ταις μελλούσαις ελληνικαίς γενεαίς, όμοιον καθ' όλα, και απαράλλακτον». Ο κυβερνήτης στα δύσκολα χρόνια του αγώνα υπήρξε διστακτικός στις εξελίξεις και με μετριόπαθη συμπεριφορά, ούτε επηρεάστηκε από φατριαστικές συμπεριφορές, αλλά ούτε τον ενέπνεαν οι επαναστατικές διαδικασίες. Έβλεπε στο πρόσωπό του πολλά κοινά στοιχεία με τις αντίστοιχες περιπτώσεις των πολιτικών προσώπων που θαύμαζε δηλαδή τους Ζαΐμη και Ρούφο.

Για να συγκεφαλαιώσουμε ο πολιτικός Χαλικιόπουλος, συμμετέχοντας από νωρίς στα πολιτικά πράγματα της χώρας στρέφεται ενάντια στην Οθωνική πολιτεία, υποστηρίζοντας την ανάγκη εμφάνισης ενός νέου Καποδίστρια στην πολιτική ζωή του τόπου. Στην πολιτική του διαδρομή αυτή εξέδωσε ένα εβδομαδιαίο έντυπο την *Καρτερία* την δεκαετία του 1840, προβάλλοντας από τις σελίδες της βασικές σκέψεις του δικού του πολιτικού οράματος. Αρχικά υπέρ του συνταγματικού πλαισίου, έθετε όρια στο κοινοβουλευτικό σύστημα, όρια τα οποία σχετίζονταν με δύο βασικές πλευρές του παραπάνω ζητήματος: πρώτον, την απέχθεια που έτρεφε στα κόμματα, θεωρώντας τα αποκλειστικά φορείς φατριασμού, και δεύτερον εξίσου σημαντικό, την ανάγκη ενδυνάμωσης του εθνικού αισθήματος. Τα δύο τελευταία στοιχεία μόνο μέσα από την εκπαίδευση

¹⁵¹ Π. Χαλικιόπουλος, «Ο Κυβερνήτης της Ελλάδας», *Ποικίλη Στοά, Εθνικόν Ημερολόγιον*, Αθήνα 1885, σ. 437. Τα λαϊκά αυτά αναγνώσματα κρύβουν πολλές φορές ενδιαφέροντα στοιχεία, ακριβώς διότι απευθύνονται σε λαϊκά κοινωνικά στρώματα. Πρόκειται για ιδιαίτερα πλούσιο υλικό, το οποίο μέχρι στιγμής έχει μείνει στην αφάνεια της έρευνας.

πίστευε ότι θα μπορούσαν να επιτευχθούν και μόνο σε συνδυασμό με τη σταδιακή ηθικοποίηση της κοινωνίας. Η τελευταία νύξη σχετίζεται σαφέστατα με τη θρησκεία, η οποία με τη σειρά της πρέπει να γίνει το άλλο μορφωτικό κίνητρο στην κοινωνία.

Το διαφορετικό τόσο μεγάλο όσο και αναγκαίο βήμα της ελληνικής κοινωνίας κατά τον Χαλκιόπουλο παρέμενε ο ειςυγχρονισμός της οικονομίας, η μείωση της φορολογίας, η ανάπτυξη της υλικής ευημερίας της χώρας με επίκεντρο την ανάπτυξη της γεωργίας. Το περιγραφόμενο αυτό πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο στην Πάτρα, προφανώς αποτελούσε μια αυτονόητη πολιτική κατεύθυνση στο σύνολο του πολιτικού προσωπικού της πόλης, αντίληψη η οποία ανεξάρτητα από κομματικές επιλογές, προσκολλήσεις στο Τρικουπικό, Κουμουνδουρικό ή Δηλιγιαννικό κόμμα παρέμενε σε βασική προτεραιότητα στον πολιτικό λόγο των ανθρώπων.

15. Το ιδεολογικό οπλοστάσιο του Χαράλαμπου Παπαντωνόπουλου και η υπεράσπιση του Συντάγματος

Στο διάστημα της δεύτερης θητείας του στο δικαστικό σώμα, ο Χ. Παπαντωνόπουλος σε μια περίοδο κατά την οποία η ελληνική κοινωνία χαρακτηρίζεται από κινητοποιήσεις, συγκρούσεις, πολιτικές ζυμώσεις λόγω των γεγονότων του 1862, εξέδωσε ένα βιβλίο με τίτλο: «*Δύο λέξεις περί Ελλάδος*».¹⁵² Η δημόσια παρέμβαση του Παπαντωνόπουλου στα πολιτικά πράγματα της χώρας κατα-

¹⁵² Πρόκειται για ένα βιβλίο, το οποίο εκδίδεται το 1864, δύο μόλις χρόνια μετά την πολιτειακή αλλαγή και την ανατροπή του Όθωνα, στο οποίο ο συγγραφέας ασκεί έντονη κριτική στο σύστημα διακυβέρνησης της χώρας. Στο βιβλίο όμως αυτό, ο συγγραφέας υπογράφει με τα αρχικά του «Χ.Π.», παρασύροντας τον Κ.Θ. Δημαρά να αναφέρει στη μελέτη του *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα 1985, σ. 573, ότι το βιβλίο αυτό ανήκει στον Παναγιώτη Χαλκιόπουλου, ενώ ανήκει στον Χ. Παπαντωνόπουλο, δικαστικό λειτουργό της περιόδου και κτηματία. Στην ίδια παρανόηση υποπίπτει στο άρθρο «Η Πάτρα ιδιότυπο κύτταρο Παιδείας», ανάτ. από τη *Νέα Εστία*, Αθήνα 1967, τ. 947, σ. 11.

γράφει τα όρια και τις δυνατότητες που έχει ένα πρόσωπο της κοινωνικής του θέσης, της αξιοσέβαστης επαγγελματικής πορείας ενός ανώτατου δικαστικού λειτουργού, να διατυπώνει δημόσια τις απόψεις του. Ο λόγος του δεν περιορίζεται αποκλειστικά γύρω από την ανάγκη ύπαρξης συνταγματικού πλαισίου, αλλά καλύπτει ένα ευρύ πεδίο πολιτικής λειτουργίας. Δύο χρόνια μετά την Οθωνική έξωση επιχειρηματολόγησε σχετικά με τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η ελληνική κοινωνία. Η κριτική την οποία άσκησε, εμπίπτει στο πλαίσιο των φιλελεύθερων ιδεών. Η υποστήριξη του συντάγματος χωρίς όρια και περιορισμούς, η ανάγκη της μυστικής ψηφοφορίας και η διεξαγωγή της με τη χρήση σφαιριδίων, και τέλος η ανάγκη δημιουργίας ενός σώματος μόνιμων δημοσίων υπαλλήλων με θητεία 20 χρόνων, δεν έρχεται σε αντίθεση με την κριτική την οποία άσκησε στα δεινά του κοινοβουλευτικού συστήματος. Το ενδιαφέρον του για το δικαστικό σώμα, όπως και για τους δημόσιους υπαλλήλους, προκύπτει από την επαγγελματική του σχέση με τη δημόσια διοίκηση.

Η κριτική η οποία καλύπτει μεγάλο μέρος της μελέτης του, δεν υπερβαίνει τα όρια του κοινοβουλευτισμού, όπως είδαμε να συμβαίνει σε αντίστοιχες πραγματείες του Γ. Γκολφινόπουλου και Π. Χαλκιοπούλου, παρά το γεγονός ότι και ο Παπαντωνόπουλος ήταν υποστηρικτής του καθεστώτος της συνταγματικής μοναρχίας. Το παράδειγμα που μας θυμίζει συνεχώς ο Παπαντωνόπουλος είναι επίσης εκείνο της Αγγλικής πολιτείας, συμφωνώντας με τον Γκολφινόπουλο καθώς διαπιστώνει ότι το επίπεδο πολιτικής ωρίμανσης του αγγλικού λαού ήταν πολύ υψηλότερο από εκείνο των Ελλήνων. Τα προβλήματα που κατά τη γνώμη του περιόριζαν την εξέλιξη της κοινοβουλευτικής ζωής ήταν δύο: πρώτον ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι δεν μπορούν να συνεχίσουν με ευσυνειδησία και εργατικότητα την δουλειά τους, ακριβώς διότι συνεχώς πάνω από το κεφάλι τους επικρέμεται κάθε φορά ο κίνδυνος της αλλαγής της κυβερνήσεως και του ξηλώματός τους, σε συνδυασμό με την πληθώρα των δημοσίων υπαλλήλων και δεύτερον ο ισχυρός ρόλος των κομματάρχων, αφού το επίπεδο της πολιτικής παιδείας για την πλειονότητα της ελληνικής κοινωνίας παραμένει

στο ναδίρ. Η βάση ωστόσο των απόψεων του σε σχέση με τους άλλους δύο παρόντες κοινότητες. Η κριτική λοιπόν που ασκούσε, χωρίς να φτάνει στα όρια του αντικοινοβουλευτισμού, στρέφεται με έμμεσο τρόπο ενάντια στο κοινοβουλευτισμό.

«...όθεν οφείλομεν να μη μεμψιμοιρώμεν κατά του συντάγματος, ή μάλλον κατά της ανικανότητος ημών εις το πολιτευόμεθα Συνταγματικώς, ούτε οφείλομεν να απελπιζόμεθα προ τοιούτον πολίτευμα, ως ακατάλληλον δήθεν ημίν, διότι, δια δύο νόμων ευχερέρστατων...»,¹⁵³

υποστήριζε σε ένα σημείο της μελέτης του. Θεωρούσε μάλιστα επιβεβλημένη τη θέσπιση του συνταγματικού πλαισίου το 1843, καθώς δεν μπορούσε να υπομένει άλλο η ψυχή της Ελλάδας το πνεύμα ξενοκρατίας. Η συζήτηση δεν περιορίστηκε στο μεταφυσικό επίπεδο, της ψυχικής υγείας, αλλά διευρυνόταν και στην υλική βάση της κοινωνίας. Προϋπόθεση της πολιτικής ανατροφής της κοινωνίας είναι η υλική ανάπτυξη της χώρας, *«...ήτοι προς τα μέσα της συγκοινωνίας, δι'ών και μόνων εξασκούνται επωφελώς και άμα και ευχερώς τα βιοποριστικά έργα, και προς την σύστασιν κτηματικής τράπεζας, τοσούτον αναγκαίας εις τόπον...»*.¹⁵⁴

Έμμεσα πρότεινε τη δωρεάν παραχώρηση γης στους ακτήμονες ώστε να μειωθεί η διάθεση των πολιτών να ενταχθούν στη δημόσια διοίκηση. Το γεγο-

¹⁵³ *Δύο λέξεις περί Ελλάδος υπό Χ.Π.*, Πάτρα 1864, σ. 9.

¹⁵⁴ Χ.Π., *ό.π.*, σ. 4. Σε υποσημείωση στην ίδια σελίδα, τονίζεται ότι «η έλλειψις των μέσων συγκοινωνίας οίον οδών, γεφυρών και λιμένων, και η έλλειψις κτηματικής τραπεζης, είναι αναπόδραστα κωλύματα των βιοποριστικών παρ' ημίν έργων και ως εκ τούτου της ευημερίας των κατοίκων. Εντεύθεν προέρχεται η ακατάσχετος πολλών τάσις προς τας δημόσιας θέσεις, ...» και παρακάτω «ότι εξ επαρχιών πολυκτημάτων, και εκ πόλεων εμπορικών λίαν ευάριθμοι εξήτησαν και ζητούν δημόσιοι υπάλληλοι. Εκλειψάντων των τοιούτων κωλυμάτων, και γενομένης της αποκατάστασεως των ελληνικών οικογενειών, και αποκατάστασιν εννοώ την δωρεάν παραχώρησιν μέρος των εθνικών γαιών, και την εις δικαίωμα κυριότητος επί πληρωμή, ...η τάσις προς τας δημόσιας θέσεις θέλη ελαττωθή επαισθητώς, κατά λόγον της αυξήσεως των υλικών πόρων». Το πρόβλημα που τίγεται στο σημείο αυτό σχετίζεται από την μία με την κοσμοσυρροή που αντιμετωπίζουν οι δημόσιες θέσεις, αλλά και με την όποια έλλειψη καλλιεργητών, την οποία αντιμετωπίζουν οι κτηματίες, όπως ο ίδιος.

νός βέβαια ότι ο ίδιος εκμεταλλεύτηκε τη διαδικασία διανομής λίγα χρόνια αργότερα, για να αποκομίσει εύκολα κέρδη φαίνεται να αποτελεί μια άλλη, όσο και μακρινή ιστορία.¹⁵⁵

Η θέση όσων φιλοδοξούσαν να αποκτήσουν θέση στη δημόσια διοίκηση συνδυάζεται με το ρόλο των «κομματάρχων», όπως με χαρακτηριστικό τρόπο αποκαλούνται:

*Οι «κομματάρχαι αν κυβερνώσι, καθά προεξεθέσαμεν μη δυνάμενοι να παραβλέπουν τους μακρυσκελείς καταλόγους των συσταινομένων εις διορισμούς ή παύσεις και μεταθέσεις, ούτε να αποκρούωσιν τας επανειλημμένας προφορικός υπομνήσεις των συγκινόντων...» και παρακάτω «καταναλίσκουν εις τα τοιαύτα ατομικά αντικείμενα, τον χρόνον της εξουσίας των εμποδιζόμενοι από γενικώτερους σκοπούς και μέτρα».*¹⁵⁶

Το πρόβλημα εντοπίζεται επομένως, στη λειτουργία και στους μηχανισμούς των πολιτικών κομμάτων αφού υποστηρίζει, ότι συνεχώς κινούνταν με βάση τα προσωποπαγή χαρακτηριστικά τους και όχι βάσει των πολιτικών τους αρχών. Η κριτική του λοιπόν εστιάζεται σε έναν κοινό τόπο της εποχής, ο οποίος εκφράζεται εκείνη την περίοδο από πλήθος πολιτικών και από πολλές, διαφορετικές κατευθύνσεις και αγριζοντας τα όρια του αντικαινοβουλευτικού λόγου· οι αρχηγοί τους, όπως και οι κομματάρχες βασίζονται στους προσωπικά τους συμφέροντα. «*Εφεξής η πολιτική φιλία θέλει βασίζεσθαι εις την ταυτότητα αρχών, σκοπούσα και αγωνιζομένη περί της επικρατήσεως και εφαρμογής αυτών, ώστε εν κόμμα πολιτικόν δεν τρέχει το κίνδυνον να αποβάλλη πολλά ή ολίγα μέλη του...».*

Το πρόβλημα βέβαια παρέμενε: «*Διότι πρέπει άπαξ η αγυρτία, η ανικανότης και η ιδιοτέλεια των κατά καιρούς κυβερνησάντων τον ατυχή τούτον τόπον να εξελεχθή, όπως παραδειγματισθώσιν οι μέλλοντες κυβερνώντες».*

Από την ίδια αφετηρία, επιλέγει να αποτιμήσει με απόλυτα θετικό τρόπο, το έργο του Ιωάννη Καποδίστρια σε αντίθεση με τη συνεισφορά της Οθω-

¹⁵⁵ Βλ. την περίπτωση Χ. Παπαντωνόπουλου αναλυτικά στο 2^ο κεφάλαιο.

¹⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 16.

νικής Πολιτείας. Η θετική αυτή αποτίμηση επαναφέρει στο τραπέζι της συζήτησης, αν και με έμμεσο τρόπο την κριτική στο κοινοβουλευτισμό.¹⁵⁷

Αναλύοντας την κοινωνική κατάσταση, προσδιορίζει ότι η κοινωνία χωρίζεται σε τάξεις, οι οποίες όμως περισσότερο παραπέμπουν σε επαγγελματικές κατηγορίες. Οι τάξεις που διακρίνει είναι η γεωργική τάξη, η κτηνοτροφική ή ποιμενική, η πιστωτική, η κτηματική, η εμπορική. Με βάση αυτού του τύπου τη διάκριση, η ισχυρή κοινωνική τάξη εκπροσωπείται αποκλειστικά από όσους διαθέτουν κεφάλαια, δηλαδή τους μεγαλοεμπόρους και τους δανειστές. Επομένως η κοινωνία χωρίζεται σε δύο μεγάλες κατηγορίες, όπου η μία είναι η ισχυρή και διαθέτει κεφάλαιο, αλλά και την απαιτούμενη προστασία από την Πολιτεία μέσω του συστήματος φορολογίας και των νόμων που αφορούν στο πιστωτικό σύστημα και η άλλη, η πλειοψηφούσα είναι η αδύναμη, η με χωρίς κεφάλαια και η οποία σε πλήθος στιγμών αδυνατεί ακόμα και να επιβιώσει. Σε αυτήν τη δεύτερη κατηγορία εντάσσει και τον εαυτό του, θεωρώντας ότι βρίσκεται ακριβώς στη δυσάρεστη θέση του καλλιεργητή και αναγκάζεται να καλλιεργεί τα κτήματά του σε σταθερή βάση.¹⁵⁸

Εν συντομία, στη συνέχεια αναφέρεται σε ορισμένα κομβικά κατά την κρίση του ζητήματα, τα οποία δεν επιτρέπουν την οικονομική εξέλιξη της ελληνικής οικονομίας, ανάμεσα στα οποία συγκαταλέγει την έλλειψη παιδείας στην Ελλάδα, το πρόβλημα των υπέρογκων τόκων στο γεωργικό τομέα, αφού «ελλείπει» μια κτηματική τράπεζα, ώστε να προσφέρει χαμηλότοκα δάνεια, η μικρή έγγεια ιδιοκτησία, την οποία μάλιστα η πλειονότητα του γεωργικού πληθυσμού αναγκάστηκε να την καταπατήσει.¹⁵⁹ «...κατέλαβον αυθαιρέτως εθνικάς γαίας, ελώδεις, θαμνώδεις, δασώδεις, ή εκχερσωμένας, και καλλιεργήσντες αυτάς, δια

¹⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 17. Η ύπαρξη ενός θεόπνευστου αυταρχικού Χριστιανού ομόδοξου κυβερνήτη, όπως ο Καποδίστριας αποτελούσε την μορφή της ιδανικής πολιτείας για τον Χ. Παπαντωνόπουλο, πλησιάζοντας τις σκέψεις του Π. Χαλικιόπουλου.

¹⁵⁸ Βέβαια, στο κεφάλαιο 2 αναφερθήκαμε αναλυτικά στους τρόπους που μεταχειρίστηκε για να αποκομίσει κέρδη και σημαντικά έσοδα.

¹⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 29-30.

μεγάλων εξόδων και κόπων, αποκατέστησαν αυτές, αγρούς προσοδοφόρους ή βαρύτιμα κτήματα». ¹⁶⁰ Στην πορεία της πολιτικής του παρεμβάσης, αναφέρεται σε κάθε τομέα ξεχωριστά στον οποίο μπορεί να συνεισφέρει με τις σκέψεις του. Η πρώτη του μέριμνα αφορούσε τη φορολογική κατάσταση του τόπου. Σε αυτόν τον τομέα διακρίνει μια ισχυρή τάση του κράτος και της πολιτείας να στραφεί ενάντια σε όσους δεν διαθέτουν κεφάλαια και όσους διαθέτουν να τους αφήνει ανενόχλητους, «...διότι άπασαι αι έγγειοι πρόσοδοι και τα κέρδη τινών τάξεων δεν φορολογούνται· αν και άπαντες εισίν εις θέσιν να συνομολογήσωσιν τούτον τον διίσχυρισμόν...», ¹⁶¹ ενώ σε άλλο απόσπασμα αναφέρει με χαρακτηριστικό τρόπο ότι: «η τάξις των τοκιστών, τοσαύτα αδρά κέρδη εν ανέσει απολαμβάνόντων, όσα ουδεμία άλλη τάξις, εν τη ελληνική κοινωνία, πόσους φόρους πληρώνει επί των εκ τόκων κερδών». ¹⁶² Η συνταγή για την αντιμετώπιση του προβλήματος ή καλύτερα για τον περιορισμό των προβλημάτων, ήταν η νομοθετική διαδικασία, η οποία θα οριοθετούσε το πλαίσιο λειτουργίας του φορολογικού συστήματος. Το μεγάλο βάρος πέφτει αναπόφευκτα στην πλάτη των γεωργών και ειδικότερα των παραγωγικών μέσων που αυτοί διαθέτουν, οι οποίοι όμως σταδιακά χάνουν την δυνατότητα της επ' αόριστον πληρωμής, διότι και τα παραγωγικά μέσα τους μειώνονται, αλλά και αναγκάζονται συνεχώς να προσφεύγουν σε δανειοδότηση με υπέρογκους τόκους, ακριβώς για να διατηρήσουν τη δυνατότητα αποπληρωμής των φορολογικών βαρών. Το αποτέλεσμα αυτής της συνεχιζόμενης πολιτικής συνίσταται, είτε στη σταδιακή απομάκρυνση του γεωργικού κόσμου από την παραγωγή είτε στην καθυστέρηση της πληρωμής προς το δημόσιο. Η κατάσταση της γεωργίας μπορεί και πρέπει να αλλάξει, αφού πρώτα όμως υπάρξουν ορισμένες προϋποθέσεις, με πρώτη και ουσιαστικότερη να μειωθούν οι φόροι προς το δημόσιο, δεύτερη ότι το κράτος θα ενισχύσει τη διάδοση του ευρωπαϊκού αρότρου και τρίτη την ίδρυση μιας γεωργικής τράπεζας με συνολικό κεφάλαιο

¹⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 33.

¹⁶¹ Στο ίδιο, σ. 37.

¹⁶² Στο ίδιο, σ. 38.

15 εκατομμύρια δραχ., η οποία θα δανείζει τον κάθε αγρότη με τόκο 6%.¹⁶³ Σε αυτήν την περίπτωση, βλέπει μόνο την άμεση ενίσχυση των μικρών ιδιοκτητών, άλλωστε αυτό αποτελεί μια θέση των ισχυρών εμποροκτηματιών, καθώς το πρόβλημα που αντιμετωπίζουν συνεχώς, συνίσταται στην εύρεση φτηνού αγροτικού δυναμικού, τη στιγμή μάλιστα που τα ημερομίσθια στη σταφιδοκαλλιέργεια διαμαρτύρονται ότι παρέμεναν ιδιαίτερα υψηλά. Η σταφιδοκαλλιέργεια απαιτεί εξειδικευμένη εργασία και επομένως τα υψηλά ημερομίσθια, αν και εποχικά, δεν συμβάλλουν στην ομαλή λειτουργία της αγροτικής οικονομίας. Η διατήρηση ωστόσο των μικρών ιδιοκτησιών πέριξ των μεγάλων εμπορών και κτηματιών προβάλλεται συνεχώς ως αναγκαία συνθήκη διατήρησης της κοινωνικής τάξης.

Εάν το πιστωτικό αυτό ίδρυμα διέθετε μεγαλύτερα κεφάλαια από αυτά που περιγράψαμε, τότε θα ήταν σε θέση να ενισχύσει με ανάλογο τόκο και ποσά το σύνολο των κτηματιών. Η πρώτη λύση που προτείνεται στο κείμενο έγκειται στο ζήτημα της φορολόγησης, το οποίο πέρα από την προαναφερόμενη μείωση των ήδη υπαρκτών φόρων, θα πρέπει σταδιακά να εισαχθεί και το διανεμητικό σύστημα, δηλαδή το σύστημα φορολόγησης το οποίο βασίζεται στην έκταση γης και στην παραγωγή. Προϋπόθεση όμως προκειμένου να εφαρμοστεί ένα ανάλογο σύστημα είναι η ύπαρξη μιας πλήρους και ολοκληρωμένης εικόνας των κτημάτων, ενός είδους εθνικού κτηματολογίου.

Η δεύτερη πρόταση του Χ. Παπαντωνόπουλου αφορούσε μια δέσμη μέτρων, τα οποία σχετιζόνταν με τη στρατιωτική πειθαρχία που πρέπει να περιβάλλει τη ζωή του Έλληνα. Ο συγχρωτισμός ανάμεσα σε μέλη διαφορετικών κοινωνικών τάξεων σε ένα στρατιωτικό καθεστώς επέτρεπε τη μείωση των διαφορών τους από τη στιγμή κατά την οποία εμφορούνται από κλίμα στρατιωτικής πειθαρχίας και υπακοής. Αξίες, που έχουν χαθεί, επιβάλλεται να διέπουν τη ζωή των Ελλήνων, ανάμεσα στις οποίες συγκαταλέγει την πειθαρχία, την τάξη,

¹⁶³ Στο ίδιο, σ. 53.

την υπακοή και την καθαριότητα.¹⁶⁴ Πέρα από τον κοινωνικό ρόλο που έχει η ανάπτυξη ενός ικανού σώματος εθνοφυλακής, η ύπαρξη και η δράση του εξυπηρετεί τους εθνικούς στόχους. Ο Παπαντωνόπουλος, αξιότιμο μέλος του δικαστικού σώματος, βλέπει ότι η διατήρηση της κοινωνικής συνοχής, της ησυχίας και της ηθικής βασιζεται πέρα από την λογική της πρόβλεψης στην ανάγκη πάταξης της ενδεχόμενης κοινωνικής αναταραχής.¹⁶⁵ Η παρουσία ενός ισχυρού και πειθαρχημένου σώματος εθνοφυλακής πέρα από την εσωτερική προστασία της πολιτικής ζωής, προβάλλει επίσης, ως το αναγκαίο στήριγμα των εθνικών επιδιώξεων. Έτσι μόνο θα μπορέσει να στηριχτεί η εθνική πολιτική της χώρας, αλλά και να βρει άξιους συνεχιστές η ηρωική πολιτική του Ρήγα και της επανάστασης του 1821. Σε αυτήν την προσπάθεια μπορούν να συνεισφέρουν οικονομικά εκτός των Δήμων και οι κεφαλαιούχοι εκτός ελληνικής επικράτειας.

Σε επόμενη αναφορά του εξέφρασε την αμέριστη συμπαράστασή του στο δημοκρατικό πολίτευμα, εκδηλώνοντας την αντιπάθεια του στην Οθωνική πολιτική, όταν μετά τη Σεπτεμβριανή εξέγερση και την ψήφιση του συντάγματος του 1843, τα χρήματα από τα δάνεια του εξωτερικού και τα ελληνικά κεφάλαια φυγαδεύτηκαν προς το εξωτερικό.¹⁶⁶ Η αντίθεσή του σε αυτό το γεγονός, όπως και η συνολική αντίθεσή του σε ό,τι εξέφραζε το μοναρχικό πολίτευμα, δηλαδή τη μυστικοπάθεια των συμβούλων, την πολιτική των ισχυρών προσώπων, την άγνοια των λαϊκών αναγκών, δεν τον οδηγεί να στραφεί ενάντια σε αυτό. Αντίθετα βρίσκει επιχειρήματα να το υπερασπιστεί. Διότι το δημοκρατικό, όπως το χαρακτηρίζει πολίτευμα, είναι το μόνο το οποίο επιτρέπει στον οποιονδήποτε πολίτη, να *«εις δε το Δημοκρατικόν απεναντίας, ούσης εφικτής της ανωτάτης αρχής εις πάντα πολίτην, πας φιλόδοξος ή σπουδάρχης εξ αυτών επιθυμών να καταβάλη αυτήν, να την παρατείνη εις τας χείρας του, όσον δυνατή πλειότερον χρόνον,*

¹⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 75.

¹⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 76, τονίζει ότι: «ιδόντες, ότι πολλοί άλλοτε μαχαιροβγάλται, και καθημέραν συρόμενοι εις τας αστυνομιάς φυλακάς, κατά το διάστημα της μεσοβασιλείας, καταταχθέντες εις την εθνοφυλακήν, ασκηθέντες την στρατιωτικήν τέχνην και φιλοτιμίαν...».

¹⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 6.

εις ποια μέσα άτοπα και φαύλα δεν δύναται να καταφύγη, προς επιτυχίαν του σκοπού του; Ποιαι δε, και πόσαι αι απαίσεις πολιτικά και ηθικά συνέπειαι τοιούτων ενεργειών;».¹⁶⁷ Με αυτόν τον τρόπο επιπλέει η φαυλότητα στην κοινωνία. Η αξία της συνταγματικής μοναρχίας είναι ο σεβασμός του λαϊκού στοιχείου προς τον ηγεμόνα, κατάσταση την οποία διασφαλίζει η μοναρχία. Στην ίδια βάση, συνομιλεί στη συνέχεια με όσους στρέφονται ενάντια στην καθολική ψηφοφορία, σε όσους δηλαδή επιδιώκουν την επιβολή μιας ολιγαρχικού χαρακτήρα δημοκρατίας, με βάση ένα τίμημα. Η απάντηση σε αυτές τις ιδέες από τον Παπαντωνόπουλου συνίσταται στο ότι, αν και πρόκειται για βάσιμους ισχυρισμούς η μυστική ψηφοφορία μπορεί να διασφαλίσει το πολίτευμα και την λειτουργία του.

16. Αντώνης Ρικιάκης υπέρ της πολιτικής αντιμετώπισης της ληστείας του 19^ο αιώνα

Η ληστεία σε μια κοινωνία που αποκτά όλο και περισσότερα αστικά χαρακτηριστικά με επίκεντρο την ελεύθερη οικονομία παρουσιάζεται ως το αντίπαλο δέος. Τα φαινόμενα ληστείας πρέπει και μπορούν να καταπολεμηθούν για να προχωρήσει η κοινωνία και η οικονομία απρόσκοπτα και χωρίς εμπόδια στο δρόμο της προόδου. Μια περίπτωση πολιτικού άνδρα ο οποίος δημοσιοποίησε τις θέσεις του απέναντι στο φαινόμενο της ληστείας υπήρξε ο Α. Ρικιάκης. Ο Α. Ρικιάκης γεννήθηκε στα Κύθηρα και είχε καταγωγή από την Κρήτη. Υπήρξε σημαντικός δικηγόρος της πόλης, και ανάμεσα στα άλλα και κτηματίας. Κτήματα διέθετε στην περιοχή των *Βραχνείων*, λόγω της συγγένειας του με την οικογένεια Παπαδιαμαντόπουλου, αφού νυμφεύθηκε την κόρη του Παναγιώτη Παπαδιαμαντόπουλου. Δημοσίευσε και εξέδωσε δύο βιβλία. Το ένα είχε κεντρικό θέμα τους αγώνες απελευθέρωσης στην Κρήτη και το άλλο αφορούσε την ενίσχυση του κράτους και της διοίκησης έναντι της ληστείας. Στο πρώτο βιβλίο αναδημοσίευε επιστολές σε εφημερίδες για την απελευθέρωση της Κρή-

¹⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 84-85.

της. Μέσα από τα δύο αυτά βιβλία, κατέδειξε την προσήλωσή του σε ένα «ισχυρό» κράτος που θα επέβαλε τις απόψεις του, ακόμα και όταν αυτές υπερέβαιναν τα όρια της πολιτικής δημοκρατίας. Με τα κείμενα αυτά, προτείνει μέσα προστασίας αυτών που νομίζει ότι κινδυνεύουν περισσότερο από το φαινόμενο της ληστείας, δηλαδή όσους κατέχουν πλούτο. Η πρόταση που χρησιμοποίησε ήταν:

*«...οι ευπορώτεροι των πολιτών, και οι τα του δήμου διέποντες, οίτινες συνήθως εξασκούσι και μεγαλητέραν τοπικήν επιρροήν, και ούς η ζημία θέλει ιδίως επιβαρύνη, θέλουσιν εξασκή αυστηράν επιτήρησιν και καταγγέλει τους συνεννοημένους και υποθάλλοντας ληστές».*¹⁶⁸

Το κείμενο που δημοσιεύεται στην Αθήνα στα 1870, αφορά την αντιμετώπιση ενός πολύ σημαντικού προβλήματος της ληστείας με τίτλο: «*Σκέψεις περί καταδιώξεως της Ληστείας*», και ήταν υπογεγραμμένο με τα αρχικά του ονόματός του και συγκεκριμένα με τη συντομογραφία «*A.I.P...*». Η χρησιμοποίηση των αρχικών ενός ονόματος και όχι ολόκληρου του ονόματος αναδεικνύει ίσως τα προβλήματα που συνάντησε με την διατύπωση των παραπάνω σκέψεων. Το θέμα που έκανε τον Ρικάκη να συμμετάσχει και να διατυπώσει τις ιδέες του δημόσια υπήρξε το «θλιβερό επεισόδιο» στο Πικέρι και στον Ορωπό, τα οποία χαρακτηρίστηκαν ως «εθνική συμφορά». Η απάντηση την οποία έδωσε ο Α. Ρικάκης ήταν η ανάγκη ύπαρξης της δημόσιας ασφάλειας.¹⁶⁹

*«Παρ' ημίν δυστυχώς επεκράτησε τοιαύτη σύγχυσις ιδεών και διακρίσεως εξουσιών, ώστε, προκειμένου περί εξοντώσεως της ληστείας, επεζητήσαμεν και επιζητούμεν αυτήν εις μόνην ενέργειαν της στρατιωτικής δυνάμεως, ήν και τοι γενναίως και αποτελεσματικώς ενεργούσαν, αιτιώμεθα δια την μην εξόντωσιν του βασανίζοντος ημάς κακού».*¹⁷⁰

Το πρόβλημα λοιπόν κατά τον Ρικάκη εντοπίζεται στην σύγχυση εξουσιών, λόγω των οποίων και δεν μπορεί να εξαλειφθεί. Σε αυτήν την προσπάθεια ένα σύ-

¹⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 12.

¹⁶⁹ A.I.P., *Σκέψεις περί Καταδιώξεως της Ληστείας*, Αθήνα 1870, σ. 1.

¹⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 4.

νολο διοικητικών παραγόντων, ο νομάρχης, ο έπαρχος, ο δήμαρχος και οι στρατιωτικές αρχές πρέπει να συμβάλλουν από κοινού. Όλοι αυτοί οι παράγοντες χρειάζεται να συνεισφέρουν ώστε να μειωθεί η δύναμη των ληστών και να αποκοπούν τα δίκτυα προστασίας που διαθέτουν. Ταυτόχρονα όμως, απαιτείται και η ενίσχυση του θρησκευτικού συναισθήματος των πολιτών. Υποστηρίζει ότι και *«η Εκκλησιαστική Αρχή δύναται σπουδαίως να συντελέση εις την αποτελεσματικήν καταδίωξιν της ληστείας»*. Η τόνωση αυτή μπορεί να λειτουργήσει αποτρεπτικά. *«Κατάλληλος εκκλησιαστική διδασκαλία, αναζωπυρούσα το θρησκευτικόν αίσθημα εις την καρδίαν των ανθρώπων εκείνων, των οποίων ούτε η ανατροφή, ούτε η κοινωνική ανάπτυξις, ούτε το εθνικόν αίσθημα δύναται να εγγυηθώσιν, προς δε τα εκκλησιαστικά επιτίμια, δύναται σπουδαίως να επενεργήσωσιν επί του πνεύματος και της καρδίας των εξακολοθούντων να τροφοδήσωσι και αποκρύπτωσι τους ληστές»*.¹⁷¹

Η ληστεία και συνολικά η ποινική πράξη οφείλεται στην ανατροφή που παρέχει η κοινωνία, σκέψεις με σαφές κοινωνικό περιεχόμενο. Η κοινωνία που δεν έχει προνοήσει για τους νέους της την καλή ανατροφή, αναπαράγει φαινόμενα κακής συμπεριφοράς και διαγωγής. Η κοινωνική εξέλιξη, περιορίζει ή καλύτερα δεσμεύει - τις επιλογές του κάθε ανθρώπου. Τρίτον, επισημαίνεται ότι από την έλλειψη του οποιουδήποτε εθνικού αισθήματος τροφοδοτούνται παρόμοιες συμπεριφορές. Όλες αυτές τις επιλογές μπορεί και πρέπει να τις αλλάξει η εκκλησία και ο λόγος της. Ο μεγάλος κίνδυνος εκ μέρους των ληστειών επιβάλλει την προστασία των ισχυρών.

Διαπραγματεύεται λοιπόν την ύπαρξη ενός ισχυρού αυταρχικού κράτους, το οποίο θα φτάνει ακόμα και στη θανατική ποινή. *«Πάσα υπό ληστών απαγωγή να τιμωρήται με θάνατον. Με την αυτήν ποινήν να τιμωρήται όστις εν γνώσει και εκ προθέσεως συνετέλεσεν εις τοιαύτην απαγωγήν»*.¹⁷² Σημειωτέον ότι ο ληστής Πετμεζάς ή Πετράλδος υπήρξε η μοναδική περίπτωση στην πόλη που εκτελέστηκε με λαιμητόμο στα 1882, κοντά στο ναό του Αγίου Ανδρέα.

¹⁷¹ Στο ίδιο, σ. 11

¹⁷² Στο ίδιο, σ. 15.

Αυτή η έξαρση του φαινομένου της ληστείας συνδυάζεται στην πολιτική σκέψη του γράφοντος με τα γεγονότα που ακολούθησαν το 1862. Συγκεκριμένα, ο Ρικάκης αναγνώρισε ότι τα γεγονότα της μεταπολίτευσης χαλάρωσαν επικίνδυνα τα ήθη της κοινωνίας και επέτρεψαν να επεκταθεί το φαινόμενο της ληστείας. *«Η αδυναμία της ισχύς των νόμων, η δοθείσα γενική αμνηστία επενέργησαν σπουδαίως εις την εκτέλεσιν νέων εγκλημάτων»*. Εάν και δεν διατυπώνεται με κατηγορηματικό τρόπο, αυτή η συνολική χαλάρωση των θεσμών και της ισχύος των νόμων συνδέεται άμεσα με την εγκατάλειψη του θρόνου από τον Όθωνα. Από ολόκληρη την κοινωνία πρέπει οι εχθροί της δημόσιας ασφάλειας και τάξης να περιοριστούν.

Ο Α. Ρικάκης από διαφορετικούς δρόμους προσεγγίζει τις περιπτώσεις των υπολοίπων, Γκολφινόπουλου, Χαλικιόπουλου, και Παπαντωνόπουλου και εκφράζει μια από τις ουσιαστικές εκδοχές του αστικού λόγου στην πόλη της Πάτρας. Η πολιτική του τοποθέτηση σχετίζεται επιφανειακά με ένα δευτερεύον θέμα τη ληστεία, κατ' ουσία όμως η ληστεία ως ζήτημα αφορούσε το σύνολο της πολιτικής ζωής στον 19^ο αιώνα. Οι αιτίες που οδηγούν στην έξαρση του φαινομένου της ληστείας σχετίζονται με την αδυναμία της πολιτείας να την αντιμετωπίσει, με την γενικότερη αδυναμία που χαρακτηρίζει την πολιτεία εξαιτίας της χαλάρωσης των πολιτικών και ηθικών αξιών της κοινωνίας. Η αστική τάξη με τις περιπτώσεις των πολιτικών τις οποίες περιγράψαμε, από τα μέσα του περίπου αιώνα αναδεικνύεται όχι μόνο μέσα από αριθμούς και ποσοστά αλλά και από τις ιδέες που εκφέρει στην κοινωνία. Εξαιρέση στον παραπάνω κανόνα, χωρίς ωστόσο να εκφεύγει από το παραπάνω ιδεολογικό ρεύμα, όπως θα δούμε και στη συνέχεια από το περιγραφόμενο πλαίσιο είναι ο Α. Ρηγόπουλος.

17. Ανδρέας Ρηγόπουλος (1821-1887), μια ιδιαίτερη μορφή ριζοσπαστικού αστισμού

Σε παρόμοιες πολιτικές επιλογές, άλλοτε με μικρές και άλλοτε με μεγάλες αποκλίσεις, κινήθηκε και ο Α. Ρηγόπουλος. Ο Ρηγόπουλος με την παρουσία του στην πολιτική ζωή του τόπου επηρέασε καθοριστικά τις πολιτικές εξελίξεις της εποχής του. Ο ίδιος συγκροτεί μια «ιδιαίτερη» φυσιογνωμία για τους μελετητές, μια ιδιαίτερα «αμφίσημη» και πολλαπλώς ερμηνευμένη πολιτική προσωπικότητα στην κοινωνία της Πάτρας του 19ου αιώνα, σύμφωνα με τις προσεγγίσεις που διατυπώθηκαν για να εξηγήσουν το φαινόμενο της παρουσίας του στην πολιτική ζωή.

Η αμφισημία αυτή απορρέει από τις πολιτικές του επιλογές, οι οποίες, ενώ ανάγονταν σε ένα ρεύμα ριζοσπαστικών ιδεών, συνδέονται πλήρως - αν και όχι κατ' ανάγκη αρμονικά - με ένα ρομαντικό εθνικό πρόταγμα διανθισμένο πολλές φορές με στοιχεία ενός πρώιμου κοινωτισμού. *«Αλλά ποιος δεν βλέπει ότι η ελληνική επανάσταση είναι μια μεγάλη ιδέα εκ των μεγάλων ιδεών του θεού; ότι η ελληνική επανάσταση περιέχει ολόκληρου του παλαιού κόσμου την αναγέννηση»*, αναρωτιόταν συχνά στα κείμενα του. Ο Ρηγόπουλος διατύπωσε την παραπάνω ιδεολογική τοποθέτηση αρκετά νωρίς, με την επιστροφή του στην Ελλάδα το 1845.¹⁷³ Στην εισαγωγή του φυλλαδίου του το οποίο εξέδωσε την ίδια χρονιά υποστήριζε ότι ο λόγος του ήταν αντικομματικός, *«διότι εγώ δεν γράφω ούτε σκοπόν έχω να γράψω ποτέ κομματικώς, κινούμενος δηλαδή, από τα μικρά εκείνα πάθη, τα οποία είναι ανάξια του Έλληνα, του αισθανομένου τον προορισμόν και εαυτού, και της πατρίδος του»*.

Ο κομματισμός κατά τη γνώμη του Ρηγόπουλου ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με την ελληνική ψυχή. Τα κόμματα στην επιχειρηματολογία του ήταν «πληγή»

¹⁷³ Ο λόγος προοριζόταν να εκφωνηθεί από τον Α. Ρηγόπουλο στις 25 Μαρτίου του 1845 στο πλαίσιο των εκδηλώσεων μνήμης στο ναό του Αγίου Ανδρέα. Μόλις ενημερώθηκε για το περιεχόμενο του λόγου ο Διοικητής της πόλης κ. Γ. Οικονομίδης, αντέδρασε και απαγόρευσε την εκφώνηση του λόγου. Ο λόγος αν και δεν εκφωνήθηκε ποτέ, εκδόθηκε τον ίδιο χρόνο από τον εκδοτικό οίκο Γεωργιάδη. Το κείμενο που εκδόθηκε με τον τίτλο: *Εις την ανάστασιν του Ελληνικού κόσμου*, πέρα από το λόγο περιλάμβανε και μια εισαγωγή με τα γεγονότα που συνέβησαν σχετικά με την απαγόρευση.

της κοινωνίας· αντίθετα χρειαζόταν ένας εθνικός λόγος, ο οποίος θα προάσπιζε στο σύνολό τους τα συμφέροντα του νεοπαγούς ελληνικού κράτους.

«Και προς υμάς απευθύνομαι ήδη τους συνομιλητάς μου. Ας αγαπάμεν, ας σεβόμεθα τους γέροντας αγωνιστάς, τους πατέρας μας. Ας αγαπάμεν αυτούς, ώ αδελφοί μου· διότι αυτοί μας έφεραν εις την ζωήν, αυτοί μας εδόξασαν ενώπιον του κόσμου, αυτοί εθυσιάσθησαν, δια να μας αφήσωσιν ελευθέρους. Ζήτω η Ελλάς! Ζήτω ο βασιλεύς! Ζήτω το σύνταγμα! Ζήτωσαν αι τρεις σύμμαχοι δυνάμεις! Δόξα εις τους υπέρ πατρίδος ήρωας, μέχρι συντελείας αιώνων!».

Την ίδια στιγμή έβλεπε με δέος τα γεγονότα που συνέβαιναν στη Γαλλία ή τη μακρινή Αμερική: *«της Αμερικής η ανεξαρτησία, της Γαλλίας η επανάστασις και κορωνίς εν αυτοίς, του ελληνικού κόσμου η ανάστασις».* Με αυτά τα λόγια, και σε αυτό το «κλείσιμο» συμπεριλάμβανε όλες τις αξίες, η σειρά των οποίων δήλωνε την ιεράρχησή τους.

Ανάμεσα σε πολλές ερμηνευτικές προσεγγίσεις που διατύπωσαν μελετητές σχετικά με το «φαινόμενο» Α. Ρηγόπουλος, θα επιμείνουμε σε τρεις βασικές κατηγορίες: η πρώτη βασίστηκε στην ανάλυση την οποία ακολούθησε κυρίως ο Π. Νούτσος, και η οποία έιτοτε αναπαράγεται με συστηματικό τρόπο και συνεχώς, με τελευταίο εκφραστή της τον Χρήστο Λυριντζή που αναφέρεται με λεπτομέρειες στην περίπτωση του εντάσσοντάς τον στο ριζοσπαστικό πολιτικό μπλοκ της εποχής, με βλέψεις που προσέγγιζαν ακόμα και τις πρώιμα διατυπωμένες σοσιαλιστικές ή αναρχικές σκέψεις. Αυτό το περίγραμμα περιγράφει επιπλέον έναν ιδεολογικό-πολιτικό χώρο ο οποίος είναι ανοιχτός στις επιδράσεις των επαναστατικών και ριζοσπαστικών ιδεών της Ιταλίας και της Επτανήσου.

Κατά τον Νούτσο, ο Ρηγόπουλος εντασσόταν σε όλη αυτή την πολιτική σκέψη που εξέφρασε μια σειρά από ιδέες «κοινωνιστικού» περιεχομένου και αποτέλεσε τον προάγγελο των κομμουνιστικών ιδεών στην ελληνική πολιτική ζωή. Από διαφορετική μήτρα ιδεών, εννοεί από το υπόλοιπο κλίμα της εποχής, ο Ρηγόπουλος ασκούσε στο πολιτικό σύστημα έντονη κριτική. Ειδικότερα, είχε

συμβάλλει στη διαμόρφωση του πολιτικού εκείνου κλίματος, ώστε να εκφραστούν και να αναπτυχθούν νέες ιδέες στην κοινωνία της Πάτρας. Ήδη ο Νούτσος, παρά την ένταξη του Ρηγόπουλου στην πολιτική ομάδα του «Δημοκρατικού Συνδέσμου» και ειδικότερα σ' αυτό το κύκλο προβληματισμού και ιδεών, αναγνωρίζει το διαφορετικό κλίμα το οποίο εξέφραζε την εποχή εκείνη. Ενώ θα συμφωνούσαμε ότι ο πολιτικός του λόγος περιλαμβάνει πλήθος ριζοσπαστικών για την εποχή στοιχείων, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι δεν «οδηγείται» ώστε να γίνει ενεργό μέλος του πολιτικού αυτού μπλοκ. Ο Νούτσος δεν τονίζει το παραπάνω στοιχείο, αντίθετα εμμένει στον κοινωνιστικό χαρακτήρα του Ρηγοπούλειου λόγου, αποδίδοντας ιδιαίτερη σημασία στους πολιτικούς δρόμους, τους οποίους χάραξε η περίπτωση του.

Ο Χ. Λυριντζής, πιο αναλυτικός, αναφέρεται στο φαινόμενο Ρηγόπουλος, θεωρώντας ότι πρόκειται για μια πολιτική περίπτωση που από την μία τάρραζε τα νερά της εποχής και από την άλλη διατύπωσε ένα σαφές εισυγχρονιστικό πρόταγμα απέναντι στο φατριασμό και στη λογική συναλλαγής που χαρακτήριζε τις πολιτικές σχέσεις, όπως είδαμε ότι έκανε αν και σε μικρότερο βαθμό και ο Π. Χαλιγιόπουλος. Στην ανάλυσή του ο μελετητής τον τοποθετεί σχεδόν αυτόματα στο μπλοκ του «προοδευτισμού», μια κατηγορία που δύσκολα μπορεί να σκιαγραφηθεί και να αποτελέσει αναλυτική κατηγορία: η κοινωνία για να ενταχθεί στο δρόμο των ευρωπαϊκών χωρών και επομένως στο δρόμο της προόδου, τουλάχιστον στο οικονομικό πεδίο, χρειάζεται να εφαρμόσει μια εισυγχρονιστικού τύπου ανάπτυξη. Σε αυτό το σημείο προκύπτει η κοινή βάση της προβληματικής των Ρηγόπουλου και Χαλιγιόπουλου.

Μια ακόμα, αν και διαφορετική μερικώς προσέγγιση δίνεται από τον Κ.Θ. Δημαρά, με κύριο στοιχείο αναφοράς την έννοια του «ρομαντικού» πνεύματος που διέπει τη σκέψη του και παρουσιάζεται διάχυτη στα κείμενα και τους λόγους του πολιτικού άνδρα. Στις διαλέξεις που έδωσε στην πόλη της Πάτρας, ο Δημαράς αναφέρθηκε στο πρόσωπο του Ρηγόπουλου δίνοντας ιδιαίτερο βάρος στο εκπαιδευτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώνεται ο ίδιος πνευμα-

τικά, «υπάρχουν στοιχεία που δένουν την πατρίδα σε ένα οργανικό σύνολο, και ότι τα στοιχεία είχαν προκαλέσει ή διευκολύνει την δημιουργία ενός οργανικού συνόλου». Αναφέρεται στην έννοια της παιδείας, επισημαίνοντας σωστά τον ευρύτερο ρόλο της παιδευτικής διαδικασίας σε μια κοινωνία η οποία είναι υπό διαμόρφωση. Παράλληλα όμως βλέπει κοινές αναφορές και προσωπικές διαδρομές σε ένα σύνολο προσώπων της εποχής, γόνων αστικής καταγωγής. Σε κείμενο που δημοσιεύεται στο *Βήμα*, ο Κ.Θ. Δημαράς ενισχύει τη βασική του ιδέα, εμμένοντας ότι οι σκέψεις που εκφράζονται από τους ανθρώπους εκείνης της ιδεολογικής γενιάς αποτελούσαν μια κοινή συνισταμένη διαφορετικών πολιτικών εκδοχών και τάσεων. Η ορμητική γενιά του 1860 φαίνεται ότι παρουσιάζει μια γραμμή, μια ενότητα. Η ενότητα αυτή σύμφωνα με την άποψή του, επικεντρώνεται στο ρομαντικό λόγο. Τονίζοντας με χαρακτηριστικό τρόπο την αναφορά του στην εκπαιδευτική λειτουργία, αγνοεί ωστόσο σημαντικούς τομείς της ανθρώπινης δράσης, που αφορούν τα πρόσωπα στα οποία αναφέρεται. Η γραμμή την οποία υπερθεματίζει αναλύοντας διάφορες πλευρές της, είναι η γραμμή του ρομαντικού πνεύματος που χαρακτηρίζει την ελληνική σκέψη σε όλον τον 19^ο αιώνα και την εθνική δράση των προσώπων. Ο πολιτικός λόγος, η κοινοβουλευτική ή άλλου τύπου δράση, η ζωή και τα στοιχεία βιογραφίας που θα συντελούσαν στην κατανόηση ευρύτερων λογικών και συμπεριφορών αγνοούνται. Ο Δημαράς επικέντρωσε σε μια ομάδα νέων σε ηλικία ριζοσπαστών με διαφορετική ιδεολογική καταγωγή αλλά και πορεία. Οι νέοι αυτοί, ακριβώς λόγω της εκπαίδευσης που έλαβαν, από το περιθώριο της κοινωνίας στο οποίο μέχρι εκείνη τη στιγμή βρίσκονταν, ακολουθούν παρόμοιες λογικές και ιδεολογικές διαδρομές. Όποιες βέβαια διαφορές και να εντοπίζονται, δεν τους εκτοπίζουν από το κοινό ιδεολογικό - πολιτικό πλαίσιο του αστισμού, των ευρύτερων φιλελεύθερων ιδεών και εκδοχών τους.

Ο Ρηγόπουλος υπήρξε αμετανόητος οπαδός των Γαλλικών ιδεωδών, αντιμετωπίζει με φόβο την τυχόν επιτυχή έκβαση του πολέμου του 1870 από πλευράς Γερμανών. Συμμετέχει σε 4 διαφορετικές εκλογικές αναμετρήσεις, συ-

γκροτώντας το νέο και κύριο φορέα ενός πλέγματος ρηξικέλευθων ιδεών για την κοινωνία.¹⁷⁴ Μεγαλώνοντας σε ένα δεκτικό για τις αστικές ιδέες περιβάλλον, ο πολιτικός Ρηγόπουλος, έλαβε στην Αθήνα και σε πόλεις του εξωτερικού τη βασική εκπαίδευση και την αναγκαία μόρφωση, η οποία άρμοζε στους γόνους των αστικών οικογενειών της εποχής και της κοινωνίας. Η μόρφωση αποτελούσε το συνεκτικό κρίκο της κυρίαρχης αστικής ιδεολογίας όλων των κοινωνικών στρωμάτων.

Τις παραπάνω διαφορετικές προσεγγίσεις επιχείρησαν να γεφυρώσουν ο Κωστής Μοσκόφ και έπειτα ο Νίκος Μπακουνάκης. Στη μελέτη του ο Μπακουνάκης αναφέρει χαρακτηριστικά:

«παρατηρούμε την γέννηση μιας κίνησης με έντονα εθνικά χαρακτηριστικά, που συνοδεύεται από μια σημαντική θεωρητική επεξεργασία. Δεν είναι τυχαίο πως στην Πάτρα ιδρύεται, τριάντα χρόνια αργότερα (1876), ο πρώτος ελληνικός σύλλογος με σοσιαλιστικές αρχές - ο Δημοκρατικός Σύλλογος - προϊόν των διεργασιών αυτών».

¹⁷⁴ Βλ. *Ε.τ.Β.*, αρ. 60, том. Β', Αθήνα 22 Ιουν. 1866, συν. 72, της 24^{ης} Νοεμ. 1866. Είναι η περίοδος, κατά την οποία η κυβέρνηση Δεληγεώργη ζητά από τη Βουλή να διακόψει 40 μέρες τις εργασίες της, με πρόσχημα να οργανωθεί η κυβέρνηση και ιδιαίτερα το υπουργείο της Οικονομίας. Ο Ρηγόπουλος λαμβάνει το λόγο στο κοινοβούλιο για να τοποθετηθεί σχετικά με το αν πρέπει να σταματήσει να λειτουργεί η βουλή, όπως προτείνει η κυβέρνηση που σχηματίστηκε από τον Ε. Δεληγεώργη ή όχι. «Οφείλω να λάβω επ' αυτού το λόγον, καθόσον μάλιστα ανήκω εις την πρώτην αντιπολίτευσιν αρχών, εις τας οποίας και εμμένω αν άλλοι παρενέβησαν αυτάς». Οι αναφορές του στους πρώην πολιτικούς του συμμάχους που τώρα βρίσκονται στην εξουσία, είναι σαφείς, «αλλ' άνθρωποι μεγαλαυχούντες εις γνώσεις, σχέδια, ικανότητα εξοχωτέρας των άλλων και εις αρχάς, άνθρωποι φωνάζοντες ότι έθρεψαν με υψηλάς ιδέας και αισθήματα την κοινωνίαν, άνθρωποι παρουσιάζομενοι ως γίγαντες, προς τους οποίους άλλοι ίσως δεν δύνανται, κατ' αυτούς να καταμετρηθώσιν. Οι τοιούτοι λέγω, να έρχωνται και να ζητούν τεσσαράκοντα ημέρας δια να μελετήσωσι και σκεφθώσι περί κυβερνητικής τέχνης, τούτο- σας το ομολογώ- με έιαμε ν' απορήσω». Βλ. επίσης *Ε.τ.Β.*, 4 Ιουν. 1866, τ. Β', συν. 61 και 65, της 9^{ης} και 15^{ης} Νοεμ., σύμφωνα με το οποίο, ο Ρηγόπουλος αναρωτιέται «Υποθέσατε, δια μια στιγμήν, ότι εγώ επί πολλά έτη είμαι υπέρμαχος του απολυτισμού (εγώ βεβαίως δεν είμαι, διότι υπήρξα, ως γνωστόν, υπέρμαχος πάντοτε της καθαρής συνταγματικής πολιτείας)...».

Ο Ρηγόπουλος κατά τον τελευταίο, πετυχαίνει να συνδυάσει από τη μία τον εθνικό ορίζοντα και επομένως το ρομαντικό λόγο και το πνεύμα και από την άλλη να θέσει υπό συζήτηση στην κοινωνία, σε μια πρώτη τουλάχιστον φάση, ιδέες που εντάσσονταν στο πλαίσιο της κοινωνικής δικαιοσύνης και της ισότητας. Παρά την ύπαρξη αυτού του πολύ ενδιαφέροντος και πολλές φορές εκρηκτικού εξαιτίας των συνεπειών του μίγματος ιδεών, παρά την παρουσία ενός κοινού που ενδιαφέρεται να ακολουθήσει και να αφουγκραστεί ανάλογες ιδέες, σε καμία περίπτωση δεν ξεφεύγει η πολιτική του ματιά από τα όρια του πολιτικού συστήματος. Είναι χαρακτηριστική η στήριξή του στην συνταγματική μοναρχία.¹⁷⁵

Σε μια ιδιαίτερα σημαντική μελέτη για την ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα, η οποία όμως δεν επικεντρώνεται στην περίπτωση Ρηγόπουλου, αλλά έχει ευρύτερη θέαση, με τίτλο: *Η Εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909*, ο Κωστής Μοσχώφ εξετάζει το ιδεολογικό – πολιτικό πλαίσιο της

¹⁷⁵ Ε.τ.Β. , αρ. 52, τ. Β, εν Αθήναις 22 Ιουν. 1866, συν. 67-68 της 17^{ης} και 18^{ης} Νοεμ. Η συζήτηση που διεξάγεται στο πλαίσιο της κοινοβουλευτικού έργου και αφορά τη λειτουργία του θεσμού του Συμβουλίου της Επικρατείας. Οι αναφορές των βουλευτών στράφηκαν συγκεκριμένα στο δικαίωμα του βουλευτικού σώματος να προβεί στην αναθεώρηση ορισμένων άρθρων του συντάγματος και συγκεκριμένα στη δυνατότητα της βουλής να αναθεωρήσει τα άρθρα 107 και 108 του συντάγματος. Άρθρα που σχετίζονταν με τη χρήση των σφαιριδίων κατά την διάρκεια της ψηφοφορίας όπως και την κατάργηση του συμβουλίου της Επικρατείας. Σε αυτήν τη συζήτηση έλαβε μέρος και ο Α. Ρηγόπουλος ο οποίος τάχθηκα με την άποψη ότι έπρεπε να καταργηθεί ο θεσμός. Για να επιχειρηματολογήσει αναρωτήθηκε ποιο πολίτευμα κατάλληλο ταιριάζει στην ελληνική περίπτωση. Το «καταλληλότερον πολίτευμα εν Ελλάδι, εις τας σημερινάς περιστάσεις και του γένους μας και της Ευρώπης, είναι Μοναρχία καθαρώς συνταγματική, δηλαδή Μοναρχία στηριζόμενη επί δημοκρατικών θεσμών...». Διότι «...η κοινωνία (ενν. στην Ελλάδα) είναι μία και αδιαίρετος, και εις αυτόν μάλιστα τον αιώνα, ότε και εις άλλα έθνη τείνουν εις την ισονομία, να συντελέσει εις την πρόοδον αυτής εν σώμα το οποίον εσχημάτισεν πράγματι δια να ήναι ως εν τι αντιπροσωπεύον ιδιαιτέραν τινά τάξιν, ως εν μεσότοιχον μεταξύ της Βουλής, ήτις είναι του λαού η έκφρασις, και της εκτελεστικής εξουσίας, ήτις είναι ο βασιλεύς». Η ψηφοφορία που ακολούθησε κατέληξε στην κατάργηση του Συμβουλίου της Επικρατείας με ψήφους 119 υπέρ και 24 εναντίον.

εποχής σε συνάρτηση με την κοινωνική διαστρωμάτωση. Σε αυτήν τη μελέτη ο Μοσιώφ κάνει λόγο για ρομαντισμό, αλλά ένα ρομαντισμό πολιτικό που «ριζοσπαστικοποιεί» το λόγο και ενίοτε το πνεύμα, χωρίς όμως να οδηγεί τους εκπροσώπους αυτού του ρεύματος στην απαίτηση δημιουργίας ενός κράτους συστηματοποιημένου· αντίθετα όλοι αυτοί εμμένουν στην προβολή ενός συνθήματος, μιας μεγάλης ιδέας. Δύο στοιχεία είναι αυτά που ενώνουν, ο κλασικισμός και η εκπαίδευση. Και εδώ η ανάλυση μοιάζει με αυτήν του Δημαρά, χωρίς όμως η τελευταία να πλησιάζει στην ανίχνευση των οικονομικών και κοινωνικών όρων αυτής της λειτουργίας, κάτι που επιχειρεί ο Μοσιώφ. Η ελληνική κοινωνία παρουσιάζει κατά τον Μοσιώφ δύο πολιτικές τάσεις κεντρικού χαρακτήρα. Από τη μία είναι όλοι εκείνοι που, υποστηρίζοντας διαφορετικά κόμματα και πολιτικά προγράμματα, συγκροτούν τους οπαδούς της εκσυγχρονισμένης οικονομίας με τα πρωτόπορα πνεύματά της, τον Σωτηρόπουλο, τον Χαλικιόπουλο, τον Κουμουνδούρο κ.α. και από την άλλη οι υποστηρικτές των μερικών αλλαγών, που ακολουθούν την οργανωτική οικονομικά ομάδα της περιχής τους. Αυτού του τύπου η ανάλυση η οποία ενσωματώνει τρεις εξαιρετικά διαφορετικές απόψεις, επιτυγχάνει να περιγράψει πρώτον, την ηγεμόνευση της νεοεμφανιζόμενης αστικής τάξης σε όλο το ιδεολογικό πλαίσιο και κοινωνικό πεδίο κυρίως μέσα από την εκπαιδευτική διαδικασία, δεύτερον την αντίθεση ανάμεσα στην ύπαιθρο και στην πόλη η οποία έχει κατά βάση οικονομικό χαρακτήρα και τρίτον την οικονομική και - κατ' επέκταση κοινωνική - κυριαρχία, που βρίσκει εφαρμογή και στην περίπτωση της επαρχίας της Πάτρας, από όσους ασχολούνται με το εμπορευματικό προϊόν της σταφίδας. Επομένως, η δύναμή τους θεμελιώνεται από την οικονομική τους ισχύ. Οι παραπάνω όμως σκέψεις οδηγούν τον Μοσιώφ σε μια υπόθεση εργασίας η οποία βασίζεται στον πλήρη έλεγχο της ελληνικής οικονομίας από τις κυρίαρχες οικονομίες της Ευρώπης. Αυτή η άποψη έχει την αξία της, όταν όμως υπερτονίζεται χάνει μέρος της ουσίας της, ακριβώς γιατί δεν επισημαίνεται η σύνδεση αυτής της κυριαρχίας με τις υπάρχουσες δομές της ελληνικής οικονομίας και απουσιάζει η

επιχειρηματολογία σχετικά με το πώς αυτή η κυριαρχία επιτυγχάνεται, μέσα δηλαδή από ποιούς διαύλους σκέψης και μηχανισμούς εφαρμόζεται και υλοποιείται.

Σε άλλη μελέτη που εκδίδεται αργότερα (1974) με τίτλο: *«Ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης»*, ο Μοσκόφ διατυπώνει την ίδια άποψη με διαφορετικούς όρους, όταν υποστήριζε ότι:

«το φιλελεύθερο υπόβαθρο της πατρινής κοινωνίας ο αναρχισμός βρίσκει γόνιμο έδαφος – γίνεται αισθητός από τα πιο προωθημένα άτομα της φιλελεύθερης μάζας σαν μια έξαρση της φυσικής ιδεολογίας της, μιας συνεπούς ανάπτυξής της ως το τέλος βγαλμένης από τα ίδια εμπορευματικά και μικροαστικά πλαίσια· όχι μια άρνηση της εξουσίας αλλά μια προσπάθεια εκλογίκευσης αυτής της κοινωνίας του με την κατάρρευση μιας εξουσίας «παράλογης».

Η σκιαγράφηση, την οποία κάνει με προσεκτική καταγραφή των στοιχείων ο Α. Λιάκος βρίσκεται πολύ κοντά στη δική μας ανάλυση. Οι ιδέες του Α. Ρηγόπουλου μέσα σε αυτό το πλαίσιο συνιστούν ένα ιδιότυπο κράμα φιλελεύθερων και ρομαντικών ιδεών, σε καμία περίπτωση όμως σοσιαλιστικών. Ο ίδιος ο Ρηγόπουλος υπήρξε υποστηρικτής του Συλλόγου *Ρήγας Φεραίος* που έδρασε πολιτικά στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Οι ρίζες αυτών των ιδεών βρίσκονται στις συγκρούσεις ανάμεσα στην αριστοκρατία και τη μοναρχία για την δημιουργία ενός εθνικού κράτους, στην κριτική των αντιπροσωπευτικών σωμάτων, στην πάλη για την κατοχύρωση και τη διεύρυνση των ατομικών κανόνων. Στην ελληνική εκδοχή της σύγκρουσης αυτής δεν υπάρχει βέβαια αριστοκρατία, αλλά εμφανίζονται σε ορισμένες περιοχές συμπαγείς κοινωνικά ομάδες οι οποίες διεκδικούν για λογαριασμό τους υλοποίηση στόχων, και σε ορισμένες φάσεις επενδύουν και οι ίδιοι στην πολιτική ζωή. Η πόλη της Πάτρας συνιστά μια τέτοιου είδους παρόμοια πόλη. Στην κυριαρχία του κοινοβουλίου και του συστήματος που αυτό αντιπροσώπευε, το πνεύμα του φιλελευθερισμού στηρίζεται στην πρόταση για αυτορρύθμιση της οικονομίας και της κοινωνίας μέσω του ελεύθερου ανταγωνισμού, αρχή στην οποία βασίστηκε η καπιταλιστι-

κή οικονομία. Πιο κοντά στην δική μας βρίσκεται η ανάλυση που χαρακτηρίζει τον Ρηγόπουλο μέλος ενός πολιτικού ρεύματος με διαφορετικές αφετηρίες αλλά και κατευθύνσεις αλλά ενταγμένο στο φιλελεύθερο πολιτικό μπλοκ. Το πολιτικό πλαίσιο του αστικού φιλελευθερισμού επέτρεπε, παρά τις όποιες αντιδράσεις, ανάλογους ριζοσπαστικού χαρακτήρα προβληματισμούς και συνιστούσε ένα ακόμα βήμα προς την πλήρη και οριστική ηγεμονία της αστικότητας και του αστικού τρόπου ζωής.¹⁷⁶

Ο Ρηγόπουλος υπήρξε μια ξεχωριστή περίπτωση πατρινού αστού, η οποία όμως μας δείχνει τα όρια του αστικού τρόπου ζωής. Η κυριαρχία βασιζόταν στην ενσωμάτωση των διαφορετικών εκδοχών της αστικής συμπεριφοράς και σχετιζόταν με το ιδεολογικό πρόταγμα των αστικο-φιλελεύθερων ιδεών, το οποίο υιοθετήθηκε από το σύνολο της κοινωνίας. Συγκεκριμένα, η άρνησή του να ακολουθήσει την προδιαγεγραμμένη πορεία των προηγούμενης γενιάς της πόλης και της εποχής του δεν ήρθε σε αντίθεση με την αστικότητα ή τον τρόπο ζωής του, με βάση την οποία διαχειρίστηκε όσα συνέβησαν γύρω του. Η ανοχή που επέδειξαν οι αστικοί κύκλοι της πόλης στην παραπάνω συμπεριφορά, οριοθέτησε και τα όρια της αστικότητας, που με την σειρά της του επέτρεψε, ανεξάρτητα από πλούτο, κεφάλαια ή επάγγελμα, να αποτελέσει μέρος ενός πολιτικού συνόλου.

18. Οικονομία και επιλογές Ρηγόπουλου

Ο Ανδρέας Ρηγόπουλος γεννήθηκε το 1821, και καταγόταν από ισχυρή εμπορική οικογένεια των Πατρών.

«...ο πάππος του Ανδρέας Γαλάνης, παρονομασθείς ούτως ένεκα των πολύ γαλανών οφθαλμών του, και ο πατήρ του Αγγελής, ήσαν εκ των πρώτων εκ Πάτρας μεγαλεμπό-

¹⁷⁶ Βλ. Α. Λιάκος, «Οι φιλελεύθεροι στην Επανάσταση του 1862, ο πολιτικός σύλλογος Ρήγας Φεραίος», *Μνήμων*, τ. 8, σ. 9-46.

ρων, εν οἷς καὶ οἱ Παπαδιαμαντοπουλαῖοι καὶ οἱ Κωστάκαιοι, ἐμπορευόμενοι με τὸ Λιβόρνον καὶ με τὴν Τεργέστην».

Ἡ παράδοση ἀναφέρει ὅτι γεννήθηκε στις 25 Μαρτίου 1821, ἐντὸς τοῦ πλοίου τοῦ Ἰθακήσιου Ἀνδρέα Ἰγγλέση το ὁποῖο βρισκόταν κοντὰ στον πολιούχο τῆς πόλης Ἅγιο Ἀνδρέα πρὶν ἀποπλεύσει πρὸς τὴν Ερμούπολη.¹⁷⁷ Προφανῶς, τὸ ρομαντικὸ πνεῦμα ἐπέβαλε αὐτοῦ τοῦ τύπου τὴ σύνδεση καὶ τὶς σχεδὸν μυθικὲς διαστάσεις ὥστε ἡ πολιτικὴ δράση τοῦ Ρηγόπουλου νὰ συσχετιστεῖ με τὸ ρομαντισμὸ τῆς ἐποχῆς πὺ διέπει τὰ γεγονότα καὶ τὶς ἀναφορὲς στὴν ἐλληνικὴ ἐπανάσταση. Ἡ μούσα ἐπίσης ἐδράσε καὶ ἐπέβαλε τὸ πλαίσιο με βάση τὸ ὁποῖο ἔδωσε ὁ ἴδιος τέλος στὴ ζωὴ του, ὕστερα ἀπὸ αυτοκτονία, ἐνῶ ἀναχωροῦσε γιὰ τὴν Ερμούπολη τῆς Σύρου.

Ὁ πατέρας τοῦ σημαντικὸς ἐμπόρος τῆς περιοχῆς, προφανῶς ξαφνιάστηκε ὅταν εἶδε τὸν πρωτότοκο γιο του νὰ μὴν ἀκολουθεῖ τὴν οικονομικὴ στρατηγικὴ πὺ ὁ ἴδιος εἶχε χαράξει· ἀποτελώντας σημαντικὴ ἐξαιρέση ἀπὸ τὸν κανόνα τῶν οικογενειῶν πὺ ἀπασχολοῦνταν με τὸ ἐμπόριο τῆς περιοχῆς, στράφηκε ἀποκλειστικὰ στὸ πεδίο τῆς πολιτικῆς. Δὲν διέθετε στὸ ὄνομά του, σύμφωνα με τὰ στοιχεῖα πὺ ἀναζητήσαμε στὸ υποθηκοφυλακεῖο Πατρῶν, κανένα ἰδιοκτησιακὸ στοιχεῖο καὶ τὸ ἐπάγγελμα πὺ δηλώνει εἶναι ἐφημεριδογράφος. Ὅλη ἡ πατρικὴ περιουσία εἶχε περιέλθει στις τρεῖς ἀδελφές του. Ὁ Κ. Τριανταφύλλου στὸ *Λεξικό* του, ἰσχυρίζεται ὅτι ἐχει ἐντοπίσει συμβόλαιο με βάση τὸ ὁποῖο ἀπαρνήθηκε μέρος τῆς πατρικῆς του περιουσίας. Ἡ ἴδια ἀρνηση

¹⁷⁷ Ἐντοπίσαμε μιὰ πληροφορία σε κείμενο τοῦ Κ. (ἔτσι υπέγραφε τὰ κείμενα του) στὸ περιοδικὸ *Αχαϊκά*, Ἀπρ. 1938, σ. 24-27, τοῦ ὁποῖου ἐκδότης καὶ διευθυντῆς υπῆρξε ὁ Κ. Τριανταφύλλου, ἰσὺς πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο με τίτλο: «Ὁ ἠθοποιὸς Λεκατσάς στὴν Πάτρα», ὅτι ὁ Α. Ρηγόπουλος γεννήθηκε τὸ 1842 καὶ βγήκε Βουλευτῆς στὴν Πάτρα γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1872. Ἡ πληροφορία ὁμὺς αὐτὴ δὲν εἶναι ἀξιόπιστη, διότι ὑπάρχουν στοιχεῖα γιὰ τὴν πολιτικὴ του δράση τὴν δεκαετία τοῦ 1840, γεγονὸς πὺ σημαίνει ὅτι ἦταν ἀρκετὰ μεγαλύτερος. Ἄρα μᾶλλον πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι γεννήθηκε στις ἀρχές τῆς ἐλληνικῆς ἐπανάστασης, ἀλλὰ ὁ προσδιορισμὸς τῆς γέννησῆς του στις 25 Μαρτίου 1821 μᾶλλον πρέπει νὰ θεωρηθεῖ μέρος τῆς μυθοπλασίας πὺ ἀναπτύχθηκε γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπό του.

χαρακτήρισε επίσης τη στάση του απέναντι στο επάγγελμα, στο οποίο για λίγο σταδιοδρόμησε, εκείνου του δικηγόρου. Έπειτα διορίστηκε δικαστής στο Ναύπλιο, αλλά εγκατέλειψε γρήγορα τη θέση αυτή και επέστρεψε στην Πάτρα για να ασκήσει το επάγγελμα του δικηγόρου. Τα πρώτα χρόνια παραμονής του στην πόλη συμμετείχε σε δίκες κυρίως εμπορικού περιεχομένου. Εγκαταλείπει σύντομα τα δύο επαγγέλματα, τα οποία θα μπορούσαν να τον συντηρήσουν οικονομικά για μεγάλο χρονικό διάστημα και να τον βοηθήσουν στη μετέπειτα πολιτική δραστηριότητα του και αφιερώνεται οριστικά στην πολιτική.

Είδαμε στο σύνολο των υπόλοιπων εξεχόντων προσωπικοτήτων το κύριο κοινό στοιχείο είναι η ιδιοκτησία γης, ή το εμπόριο και τα κέρδη που σε σύντομο χρόνο αποφέρει, στην περίπτωση του Ρηγόπουλου δεν ισχύει, ούτε σε υλική βάση, ούτε όμως και σε συμβολικό επίπεδο. Πέρα από την ιδιοκτησία υπάρχει το «κεφάλαιο» παιδεία ή εκπαίδευση μέσα στο οποίο συχνά ενοποιούνται διαφορετικοί κόσμοι. Είναι το ίδιο εκπαιδευτικό πλαίσιο για το οποίο ο «εισυγχρονιστής» για την εποχή του Χαλκιάδου διαμαρτύρεται επειδή απουσιάζει, όμως και ο ίδιος από εκεί έχει αντλήσει ιδέες. Ο Ρηγόπουλος είχε λάβει τα φώτα της αστικής παιδείας στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, σπουδάζοντας νομική και πολιτικές επιστήμες.¹⁷⁸ Χωρίς την επανάσταση του 1862 δεν θα υπήρχε ποτέ. Το πανεπιστήμιο δεν μετέδωσε μόνο γράμματα αλλά και φιλελεύθερες ιδέες, ανάμεσα στις οποίες κυριώτερες ήταν το αίτημα για μείωση της φορολογίας, η κατάργηση της δεκάτης, η συνταγματική μοναρχία, ο εισυγχρονισμός του υλικού πλούτου, η εξέλιξη της αγροτικής οικονομίας. Η γενίκευση της εκπαίδευσης συνδυάζεται με τη γενίκευση της δημοκρατίας και των συνταγματικών θεσμών.

Χαρακτηριστικό επίσης είναι ότι δανείζεται χρήματα από την νεοϊδρυθείσα Εθνική Τράπεζα. Η σχέση του Ρηγόπουλου με την κοινωνία της γενέτει-

¹⁷⁸ Βλέπε την άκρως ενδιαφέρουσα μελέτη της Μ. Τομαρά – Σίδερη, *Έλληνες Φοιτητές στην Πίζα (1806-1861)*, τ. 2, Αθήνα 1989-1994, αναφορικά με την παρουσία στην Πίζα του σπουδαστή Α. Ρηγόπουλου.

ράς του πόλης υπήρξε ιδιόμορφη, καθώς αρχικά τον τίμησε επανειλημμένα με την εκλογή του ως βουλευτή τις διετίες 1865-1867, 1881-1884, ενώ τον αποδοίμασε λαιδορώντας τον, όταν συμμετείχε στις εκλογές για δεύτερη φορά. Με την πρώτη εμφάνισή του στην πολιτική σκακιέρα έγινε δεκτός με πλήθος επιδοκιμασιών: «κατηρτισμένος γνώσεων και υπό πείρας ου μικράς του κόσμου κατεχόμενος, επόθησε μάλλον και χώρας της εσπερίας ιδείν ή πριν εν τη ίδια πατρίδα τη ποθητή Ελλάδα, γενή χρήσιμος εν υπηρεσία» και παρακάτω «...πανταχού εσυνηγόρησεν υπέρ των δικαιωμάτων της πατρίδος, φερόμενος αξιοπρεπώς, σχετισθείς μετά των αξιολογοτέρων ανδρών, εις τον κύκλον της συναναστροφής των οποίων είχε την τιμήν να είνε παρών».¹⁷⁹ Στις εκλογικές διαδικασίες στις οποίες έλαβε μέρος, συνεργάζεται συνεχώς ως ανεξάρτητος με το κόμμα του Μπενιζέλου Ρούφου, της ισχυρής πολιτικής οικογένειας των Ρούφων, αντίπαλης πολιτικής μερίδας των Καλαμογδάρτη. Το πρώτο σκέλος της πολιτικής του πρότασης βασιζόταν στην έννοια του έθνους, στοιχείο που λειτουργούσε ενοποιητικά για το σύνολο του πολιτικού κόσμου της εποχής. Στόχος του, αν και ανεπιπλήρωτος, παρέμενε η επιτυχία και η ολοκλήρωση του ελληνικού κράτους σε όλα τα επίπεδα. Ο εθνικισμός του ωστόσο, εντάσσεται σε ένα πλαίσιο οικουμενικότητας, επιχειρώντας να δώσει και μια οριστική λύση στο περίφημο «Ανατολικό Ζήτημα», του οποίου ήταν βαθιά γνώστης. Η ολοκλήρωση αυτής της εξέλιξης δεν οδηγεί αυτόματα σε κάποιο στρατιωτικό σκέλος, στην οπτική του η Ελλάς πρέπει να «περιμένει» καθώς απαιτούνται σημαντικές αλλαγές σε επίπεδο θεσμών, εκπαίδευσης, υλικής βάσης της κοινωνίας, «αν η ελευθέρα Ελλάς δεν δυνηθή να καθαρισθή, να με-

¹⁷⁹ Εφημ. Πάτρα, 17 Νοεμ. 1856, αλλά και «όσοι ανέγνω τον λόγον του κ. Ρηγοπούλου, εν τη Έλλην. Επαναστάσει' κατενόησαν διατί οσάνεις ο βουλευτής μας ούτος ανέρχεται επί του βήματος, άλλοι των βουλευτών υπομειδιώσι, άλλοι, οι ζωηρότεροι, σαρκάζουσι, και άλλοι διακόπτουσι αυτόν παίζοντες. Κατά την ημέραν όμως, καθ' ήν επρόκειτο περί του Τσιβητανισσου, ον αφιλοκερδώς υπερησπίσθη ο κ. Ρηγόπουλος, δεν ερρίφθησαν μόνον μειδιάματα, σαρκασμοί, ειρωνίαι, κατά της μωρολογίας και ασυναρτησίας του βουλευτού μας αλλά το 'να χαθής και συ και που σ' έστειλαν' ήχησεν εκ του βουλευτηρίου κατ' επανάληψιν», εφημ. Φανός, 24 Νοεμ. 1882.

ταρρυθμισθή, και προετοιμασθή εντός ολίγου καιρού, ο Ελληνισμός τρέχει τον έσχατον κίνδυνον».

Το επιχείρημα στο σημείο αυτό γίνεται περισσότερο συγκεκριμένο, σ' αντίθεση με την αόριστη επιχειρηματολογία του Χαλικιόπουλου, παρά το γεγονός ότι σε πολλά σημεία ο λόγος τους βασίζεται σε κοινές εκτιμήσεις. Για παράδειγμα, η ουσία του επιχειρήματος είναι κοινή, αφού και οι δύο διαποτίζονταν από την ιδέα ότι μια κοινωνία δεν αλλάζει μόνο σε θεσμικό πλαίσιο, αλλά απαιτούνται σημαντικά γεγονότα που θα ανατάξουν την υλική και την πνευματική ικανότητα του ελληνικού λαού.

Τις ιδέες αυτές τις συναντάμε για πρώτη φορά σε μια κρίσιμη στιγμή, όχι μόνο για την ελληνική κοινωνία αλλά και για ολόκληρη την Ευρώπη, υπό το πρίσμα του Κριμαϊκού πολέμου και της τελικής έμβασής του (1854-1857). Αρχικά ο Ρηγόπουλος διατύπωσε ένα συγκροτημένο λόγο εθνικού χαρακτήρα, και πιο συγκεκριμένα υποστήριξε με στόμφο «...στην οδό που οδηγεί στο Βυζάντιο». Η πρωτεύουσα του μελλοντικού ελληνικού κράτους δεν μπορεί να είναι άλλη από την Κωνσταντινούπολη. Πώς θα συνδυαστούν όμως δύο ιδέες που σε μια πρώτη εκτίμηση μοιάζουν αντιφατικές, από τη μια η αναβίωση ενός Βυζαντινού κράτους με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη και από την άλλη ενός ισχυρού ελληνικού κράτους; Σε αυτό, έδωσε διέξοδο ο Ρηγόπουλος, αναφέροντας με χαρακτηριστικό τρόπο ότι: «...προσωπικά δεν με έγνοιαζε τόσον να ζωντανέψη μια Βυζαντινή Αυτοκρατορία με ποιον άλλωστε τρόπο...», όσο η ολοκλήρωση ενός σύγχρονου ελληνικού κράτους με προοπτική να ενταχθεί στη μελλοντική ευρωπαϊκή ομοσπονδία. Το 1855 σε μια κρίσιμη περίοδο, παρά την υποστηρικτική του θέση προς τις αστικές κοινωνίες της Ευρώπης, Γαλλίας και Αγγλίας, τάσσεται εναντίον του «ξενισμού». Το πρόβλημα επομένως εντοπίζεται στην έννοια του «ξενισμού» που χαρακτήρισε την ελληνική κοινωνία και η οποία οφειλόταν κυρίως στην παρουσία της Οθωμικής πολιτείας. Όπως μάλι-

στα αποκαλύπτει στο εν λόγω κείμενο, επέστρεψε στην Ελλάδα ακριβώς διότι έπρεπε να εκπληρώσει το χρέος του προς την πατρίδα.¹⁸⁰

*«Όταν εις εν έθνος, το ιδανικόν αυτού καταπνίγεται υπό του ξενισμού, η ελευθερία εμπαίζεται, ο πατριωτικός λόγος αποκλείεται, και η αρετή και η αλήθης ικανότης όχι μόνον καταδιώκονται και δεν εκτιμώνται, αλλά παρά πάντων εγκαταλείπονται».*¹⁸¹

Ο φόβος απέναντι στην έννοια του ξενισμού αυξήθηκε αντί να μετριαστεί τα επόμενα χρόνια. Υπάρχουν δύο επιπλέον «δαγκάνες» οι οποίες έρχονται να «απειλήσουν» τα δίκαια αιτήματα των Ελλήνων· ο «πανσλαβισμός» από τη μία και ο «παγγερμανισμός» από την άλλη. Η πρώτη ιδέα εισάγεται και κατευθύνεται από τη Ρωσία, η οποία κατά τον Ρηγόπουλο επιδιώκει να αποκτήσει βήμα στην Κωνσταντινούπολη. Η δεύτερη βασίζεται στις διαθέσεις του Κάιζερ και της Γερμανίας και διατυπώνεται λίγα χρόνια αργότερα. Η στάση του αυτή χαρακτηρίσε ολόκληρη την πολιτική του δράση στην πρώτη θητεία στο Κοινοβούλιο, όταν έθεσε το εθνικό ζήτημα με αφορμή την αποτυχία της Κρητικής επανάστασης. Υποστήριζε με μεγάλο σθένος ότι για την αποτυχία αυτή βασικός υπεύθυνος ήταν το ελληνικό κράτος, το οποίο δεν επένδυσε ούτε πολιτικά αλλά πολύ περισσότερο ούτε στρατιωτικά στην προσπάθεια των Κρητών επαναστατών.

Στην ανάλυσή του αυτή, την οποία επανέλαβε σε πλήθος συγκεντρώσεων και με αφορμή διαφορετικού τύπου εκδηλώσεις, χρησιμοποιούσε πολλά παραδείγματα. Η κύρια αναφορά του προερχόταν από το παράδειγμα της Ιταλίας, χώρα στην οποία είχε σπουδάσει και ζήσει αρκετά χρόνια, έχοντας προσφιλείς εικόνες. *«Η Ιταλία και οι ΗΠΑ δεν ήταν αρκετόν παράδειγμα εις τον αιώνα μας»*, αναρωτιόταν σχεδόν σε όλες τους δημόσιους λόγους του. Πιο κοντά στο ελληνικό παράδειγμα βρισκόταν η Ιταλία, καθώς συνδύαζε το κοινωνικό στοιχείο με το εθνικό, οδηγώντας έτσι την χώρα στην απόλυτη υλική ευημερία. Από τις ποικίλες αναφορές του δεν απουσιάζει η Γαλλική περίπτωση, ωστόσο περνά σε

¹⁸⁰ Α. Ρηγόπουλος, *ά.π.*, σ. 4.

¹⁸¹ Α. Ρηγόπουλου, *Λόγος επιτάφιος εις Νικόλαον Μακρογιάννην*, 1860, σ. 3.

δεύτερη μοίρα, καθότι αποτελούσε μια επανάσταση με διαφορετικό συμβολισμό. Αυτός ήταν ο λόγος που τον ενέπνεε περισσότερο η ιταλική ή η περίπτωση των ΗΠΑ, από εκείνη της Γαλλίας.

Το 1856 εξέδωσε την εφημερίδα με τίτλο: *Ελληνική Σημαία* (1856-1858), βραχύβιας διάρκειας. Ο τίτλος της εφημερίδας υποδήλωνε το σύνολο των ιδεολογικών του αναφορών. Ειδικότερα έχουμε την αναφορά στη σημαία, στο πιο σπουδαίο εθνικό σύμβολο και από την άλλη, στην έννοια του «ελληνισμού», στην οποία εμπεριεχόταν και όλο το πλέγμα αιτημάτων της εθνικής επέκτασης και ενοποίησης. Η έκδοση του εντύπου και στα Γαλλικά είχε στόχο να απευθυνθεί ανάμεσα σε άλλους και σε σημαντικούς εκπροσώπους του ευρωπαϊκού πνεύματος. Παρά την ευρεία απήχηση που συνάντησε η εφημερίδα του Ρηγόπουλου, ωστόσο η οικονομική στενότητα δεν επέτρεψε τη συνέχιση του εγχειρήματος.¹⁸²

¹⁸² Σε ένα τομίδιο που φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη βρέθηκαν 5 λόγοι οι οποίοι αφορούσαν την πολιτική δράση του Α. Ρηγόπουλου. Ο τίτλος του τόμου είναι: *Επί της υποψηφιότητος ως Βουλευτού της επαρχίας Πατρών του κ. Ανδρέου Ρηγοπούλου*, Πάτρα [1872], σ. 8. Τις πληροφορίες αυτές διασώζει ο Ασημάκης Ασημάκαρος στο λόγο που εκφωνεί προς τιμήν του Ρηγόπουλου στα 1872.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο V

Συμπεράσματα

Το ότι οι κοινωνικές εντάσεις απουσιάζουν από την ελληνικό ύπαιθρο του 19ου αιώνα οφειλόταν στην πλήρη κυριαρχία της μικρής ιδιοκτησίας στον αγροτικό χώρο, όπως υποστήριξε η πλειονότητα των μελετητών. Στη μελέτη μας επιχειρήθηκε με βάση το πρωτογενές αρχαιολογικό υλικό, η αντίληψη αυτή να προσεγγιστεί κριτικά. Έτσι, καταδείχτηκε ότι υπήρξε μια ουσιαστική παρανόηση σε σχέση με την παραπάνω άποψη, καθώς στην περιοχή, παρατηρήθηκε η συγκέντρωση σημαντικών εκτάσεων γης μέσα από διαφορετικούς οικονομικούς μηχανισμούς. Αναλύσεις που βασίστηκαν στην εικόνα της πλήρους κυριαρχίας της μικρής ιδιοκτησίας, δεν συνέβαλαν τελικά στην κατανόηση της σύνθετης και αρκετά πολύπλοκης οικονομικής και κοινωνικής δομής της ελληνικής υπαίθρου, ενώ παράλληλα αποδυνάμωσαν την προσπάθεια να μελετηθεί σε βάθος η αγροτική κοινωνία.

Ο προσδιορισμός του μεγέθους της έγγειας ιδιοκτησίας δεν ήταν όμως μόνο θέμα έκτασης και στρεμμάτων, αλλά κάθε φορά, ήταν συνάρτηση του είδους των καλλιεργειών, της έντασης της καλλιέργειας και του τρόπου παραγωγής του προϊόντος. Για παράδειγμα είναι διαφορετικό μέγεθος η ποτιστική έκταση 10 στρεμμάτων, από ότι η ίδια έκταση με ξερική αρόσιμη καλλιέργεια, η οποία χρειάζεται για να φτάσει σε πλήρη παραγωγή την παρουσία ενός ικανού αριθμού «εργατικών χεριών».¹ Η ανάγκη καλλιέργειας των μεσαίων και μεγάλων εκτάσεων, τον ωθούσε συχνά τον ιδιοκτήτη στο να καταφεύγει στην επιλογή του εμφυτευτικού συστήματος, και σπανιότερα, στην ενοικίαση της γης ή στη χρήση έμμισθων εργασιακών σχέσεων.

¹ Ε. Χαιρέτης, *Η καλλιέργεια της σταφιδαμπέλου*, Πάτρα 1898.

Η διαφοροποίηση στο επίπεδο κατοχής ιδιοκτησίας αποτελούσε ένα ακόμη στοιχείο κοινωνικής διάκρισης. Όμως η ιδιοκτησία από μόνη της δεν αποτέλεσε, και δεν μπορούσε άλλωστε να αποτελέσει, τη μοναδική ταξική διαχωριστική γραμμή. Η ανισότητα στη γαιοκτησία, που είναι καταρχήν εμφανής, δεν αρκεί για τον μελετητή ώστε να χαρακτηρίσει άνιση την κοινωνία και να προσδιορίσει την κοινωνική της διαστρωμάτωση. Αντίθετα, χρειάζεται η διερεύνηση των πολιτικών και κοινωνικών επιπτώσεων της ανισότητας αυτής στην κοινωνική πραγματικότητα. Η ιδιοκτησία αποτελούσε το σκέλος της οικονομικής κυριαρχίας, η οποία συνοδευόταν από την πολιτική και κοινωνική κυριαρχία. Τι είδους χαρακτηριστικά όμως είχε αυτή η κυριαρχία; Η καλλιέργεια κορινθιακής σταφίδας σημειώσαμε ήδη, ότι παρέμενε μία από τις πιο δαπανηρές και παράλληλα χρονοβόρες αγροτικές απασχολήσεις, καθώς απαιτούνταν το λιγότερο 5 χρόνια, ώστε να φτάσει μια σταφιδοφυτεία σε πλήρη απόδοση. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι μικροϊδιοκτήτες συχνά να εξαναγκάζονται να καταφεύγουν σε συνεχή δανεισμό από τους ισχυρούς κεφαλαιούχους και να δουλεύουν στα κτήματά τους υπό τη μορφή του εμφυτευτή ή του εκμισθωτή. Ο έμπορος, για να πετύχει την εξόφληση του χρέους για το δάνειο που παρείχε- πέρα από τον υπέρογκο πολλές φορές τόκο που έθετε προς τον δανειολήπτη- προαγόραζε τη σοδειά του καλλιεργητή με σημαντικά οφέλη που προέκυπταν από την διαδικασία της προαγοράς και της εκμετάλλευσης της τιμής του προϊόντος.

Το δεύτερο σκέλος αυτής της εκμετάλλευσης, σχετιζόταν με την εμπορευματοποίηση του προϊόντος της κορινθιακής σταφίδας. Το κέρδος που αποκόμιζαν οι έμποροι κυρίως με τον «έλεγχο» των τιμών του προϊόντος και με την δικτύωση που διέθεταν με τα εμπορικά κέντρα του εξωτερικού, αποτελούσε μέσο σημαντικών εισοδημάτων.

Τρίτον, η συνεχής άντληση κεφαλαίων τόσο από μικρότερους ιδιοκτήτες, όσο και από την νεοϊδρυθείσα Εθνική Τράπεζα, διαμόρφωνε πολύ καλύτερους όρους ρευστότητας προς όφελος των ισχυρών της περιοχής, σε

αντίθεση με την πλειονότητα των μικρών καλλιεργητών, οι οποίοι δεν ήταν σε θέση να αντλήσουν κεφάλαια από την ΕΤΕ.

Στα μέσα όμως περίπου του αιώνα, παρατηρήθηκε μια ουσιαστική αλλαγή στις συμπεριφορές του αστικού κόσμου της πόλης. Οι οικονομικές δυνατότητες των ισχυρών προκρίτων της επαναστατικής περιόδου είχαν φτάσει στα όριά τους και νέα κοινωνικά στρώματα έκαναν την εμφάνισή τους, διεκδικώντας αρχικά οικονομικό και στη συνέχεια πολιτικό ρόλο. Τα γεγονότα του 1843 και του 1862 αργότερα, απλά επιβεβαίωσαν τις εξελίξεις και επιτάχυναν τη συγκρότηση μιας συλλογικής ταυτότητας με κοινά αιτήματα που απέρρεαν από συναφείς ιδεολογικές αναφορές. Η συμμετοχή ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων στην πολιτική ζωή, λειτούργησε ενοποιητικά για την πολιτική παρουσία των ισχυρών της πόλης. Η ανάγκη παρουσίας ενός πολιτικού κόμματος το οποίο θα εξέφραζε τα συμφέροντα της κοινωνικής τάξης που βρισκόταν στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας, των εμπόρων, των κτηματιών, των διανοουμένων, δηλαδή των ανθρώπων που θα μπορούσαν να επιβάλλουν τα αιτήματά τους, ήταν μια πρόταση που διατυπώθηκε και υποστηριζόταν από διαφορετικές πλευρές. Δεν υπάρχουν δύο κοινωνικές τάξεις ή κοινωνικές ομάδες, όπως υποστήριζαν πολλοί μελετητές, αλλά μια, και συγκροτείται από τις κοινωνικές ομάδες των εμπόρων, των πρώην κτηματιών-προκρίτων και των ανθρώπων οι οποίοι μέσα από μια σειρά νέων επαγγελμάτων, παρεμβαίνουν στην κοινωνική ζωή του τόπου. Υπάρχει ωστόσο, όπως νομίζω διαφάνηκε από τους πιστωτικούς καταλόγους που ανήκει στην κοινωνική ελίτ της πόλης, αλλά απουσιάζει εντελώς από το πολιτικό παιχνίδι.

Τα νέα αστικά στρώματα, μεσαίοι έμποροι, δικηγόροι, συμβολαιογράφοι, ανώτεροι διοικητικοί υπάλληλοι, δεν διαφοροποιούνται ουσιαστικά από το σύνολο των πολιτικών της προηγούμενης περιόδου, αντίθετα μεταβάλλουν ορισμένες από τις επιλογές τους και συσπειρώνονται, υιοθετώντας τις πιο προοδευτικές ιδέες της αστικής τάξης. Πρόσωπα όπως οι Π. Χαλιγιόπουλος, Γ. Σωτηριάδης, ο Α. Ρηγόπουλος, ο Π. Συνοδινός, ή για

την αμέσως προηγούμενη περίοδο, ο Α. Κοντογούρης και ο Α. Ριιάκης, συγκροτούσαν ιδιαίτερες φυσιογνωμίες στην κοινωνία της πόλης. Είναι πολιτικά πρόσωπα που δεν κουβαλούν φορτίο καταγωγής από φημισμένη οικογένεια, ούτε όμως αντλούν και την πολιτική παρουσία από μια οικονομικού χαρακτήρα άνεση λόγω των κεφαλαίων που διαθέτουν. Η παρουσία αυτού του νέου πολιτικού δυναμικού, πρέπει να συνδεθεί με το ιδεολογικό φορτίο που μεταφέρει αυτή η γενιά πολιτικών ανδρών και μετουσιώνεται σε πολιτική συμπεριφορά και πρακτική. Όπως επίσης, πρέπει να συνδεθεί με το ιδεολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο οι ίδιοι ανδρώνονται πολιτικά.

Πρόκειται για την ίδια περίοδο κατά την οποία η αστική ηγετική ομάδα που συγκροτήθηκε στη Βορειοδυτική Πελοπόννησο, επεκτείνει τη δραστηριότητά της σε μια σειρά νέων πεδίων της οικονομικής και κοινωνικής ζωής, με επίκεντρο τις ασφαλιστικές και χρηματιστικές εταιρείες, αλλά και το σύνολο των δραστηριοτήτων της πόλης: μέλη της συμμετέχουν ιδιαίτερα ενεργά στη διαμόρφωση ενός συγκροτημένου λόγου περί φιλανθρωπίας αλλά και στη συγκρότηση συλλόγων ανάλογου χαρακτήρα, πράγμα που τους διαφοροποιεί από τα υπόλοιπα τμήματά της κοινωνίας.² Τα ιδεολογικά στοιχεία που εγκαινίασαν στην παρέμβασή τους και αποτέλεσαν βασικό συστατικό της νέας αυτής ταυτότητας, υπήρξαν ο οικονομικός τους φιλελευθερισμός και η κοινωνική τους διαφοροποίηση. Η ανάπτυξη του Τύπου που είχε συντελεστεί ήδη από τη δεκαετία του 1840, με την εμφάνιση πολλών εφημερίδων, απλά ενίσχυε την παραπάνω τάση, ενώ είχε συμβάλλει ενεργά στο να μετατρέψει τις ιδέες αυτές σε ηγεμονικές στην κοινωνία.

Οι φορείς αυτοί ανανέωσαν τον ιδεολογικό και πολιτικό τους λόγο και διαμόρφωσαν συμπαγή αιτήματα, κοινωνικού χαρακτήρα. Οι πολιτικές τους ωστόσο επιλογές δεν άλλαξαν ουσιαστικά, με μοναδική ενδεχομένως εξαίρεση

² Ανάλογη άποψη διατυπώνει ο Β. Πατρώνης «Το αμπέλι και η Πόλη» στο *Πελοποννησιακά τ. ΚΑ'*, σελ. 82-84. Βλέπε πολύ πιο αναλυτικά τις απόψεις που διατυπώνει στη διδακτορική του διατριβή με τίτλο: *Production agricole et commerce extérieur, Le cas de la region de Patras, 1860-1900*, Paris 1992.

τον Α. Ρηγόπουλο. Η στάση του αστικού κόσμου σε κρίσιμα και μείζονα πολιτικά ζητήματα, αποσαφηνίζει ένα ενιαίο σύνολο αιτημάτων και διεκδίκησης συμφερόντων που οι πολιτικοί εκπρόσωποί τους διατυπώνουν.

Μετά το 1860 ωστόσο παρατηρείται έντονα η συντηρητικοποίηση της κοινωνίας και των στρωμάτων αυτών. Αυτή η στροφή σχετίζεται με την ανάγκη ίδρυσης φιλανθρωπικών θεσμών και με την διατύπωση ενός λόγου περί φιλανθρωπίας, της θρησκευτικής τόνωσης της κοινωνίας, της αντιμετώπισης της πάταξης του φαινομένου της ληστείας. Πολλοί από όσους έβλεπαν την ανάγκη αυταρχικοποίησης της κοινωνίας, άγγιζαν τα όρια αμφισβήτησης του κοινοβουλευτικού συστήματος. Δεν υπήρξε βέβαια απόλυτη ταύτιση απόψεων, και σίγουρα το ηγετικό αυτό πολιτικό μόρφωμα δεν χαρακτηρίστηκε από ένα ενιαίο λόγο, παρά τις απόπειρες που κατέβαλαν ορισμένα από τα μέλη του. Η ρευστότητα παρέμενε διάχυτη και συχνά παρατηρήθηκαν συγκρούσεις ανάμεσά τους. Υπάρχει όμως συνείδηση ενός ευρύτερου κοινωνικού ρόλου με σαφή πολιτικά χαρακτηριστικά, που στοχεύει πάντα στην κοινωνική ιεραρχία με επίκεντρο τη διασφάλιση της κοινωνικής τους θέσης.

ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ ΛΟΝΤΟΣ

Χριστόδουλος Λόντος,
Κτηματίας,
πρόκριτος Πατρών

Ανδρέας (1811-1881),
Δήμαρχος Πατρών (1841-
1843). Υπουργός (1844).
Πρόεδρος του Κοινοβουλίου
(1860). Νομάρχης Ζακύνθου.
Πρόξενος στα Ιωάννινα

Χαρίβλεια
Χαρολάμπη

Χρίστος
(1844-
1936),
Νομικός
μέλος του
Αρείου
Πάγου

Βυετωρία

Αγλαΐα -
Αυακτερίνη

Σωτήριος
(1850-
1920)

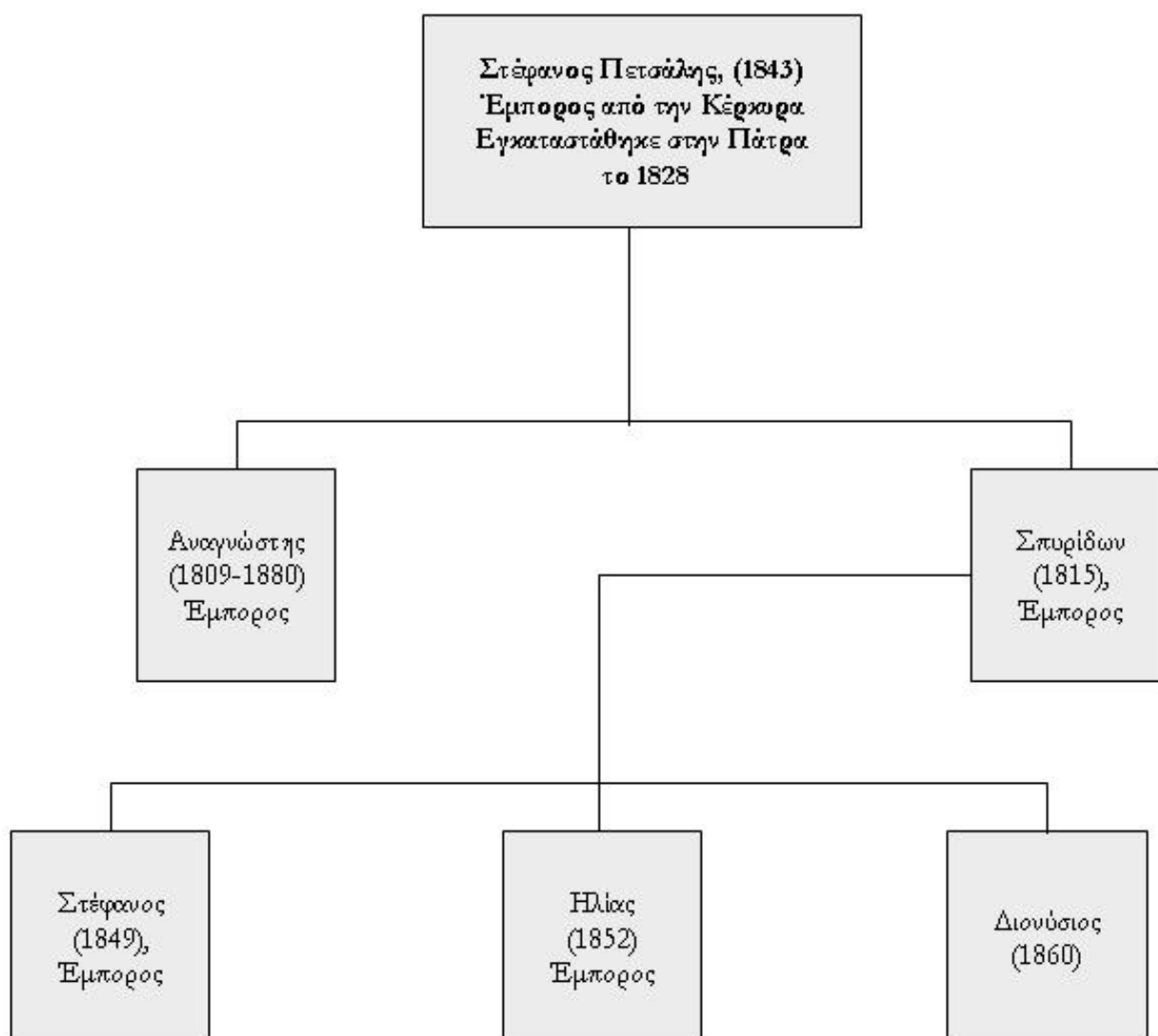
Νικόλαος
(1854-
1920)

Ασπασία

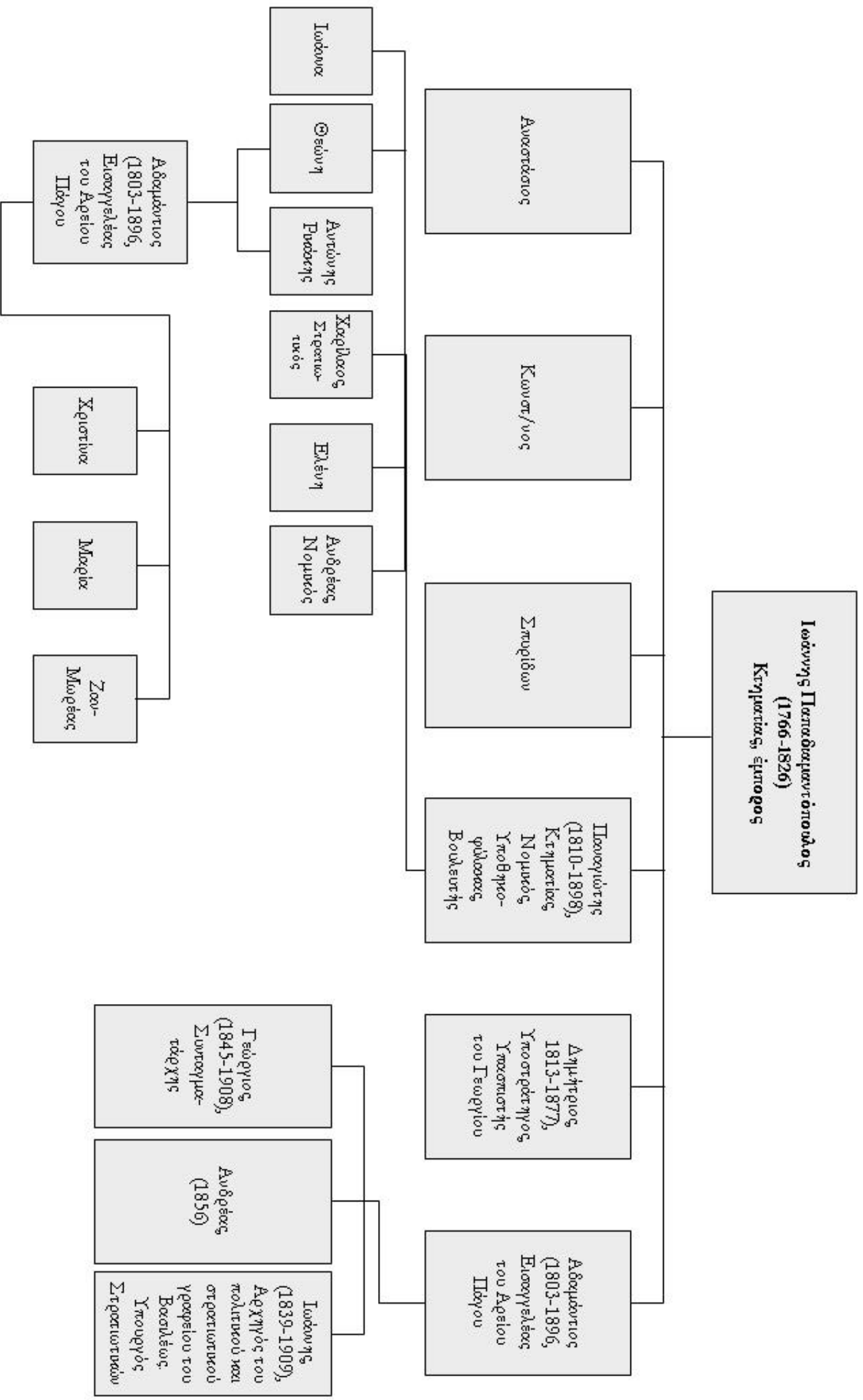
Ελένη

Παναγής
(1856-
1876),
Φοιτητής
στη Σχολή
Ευελπίδων

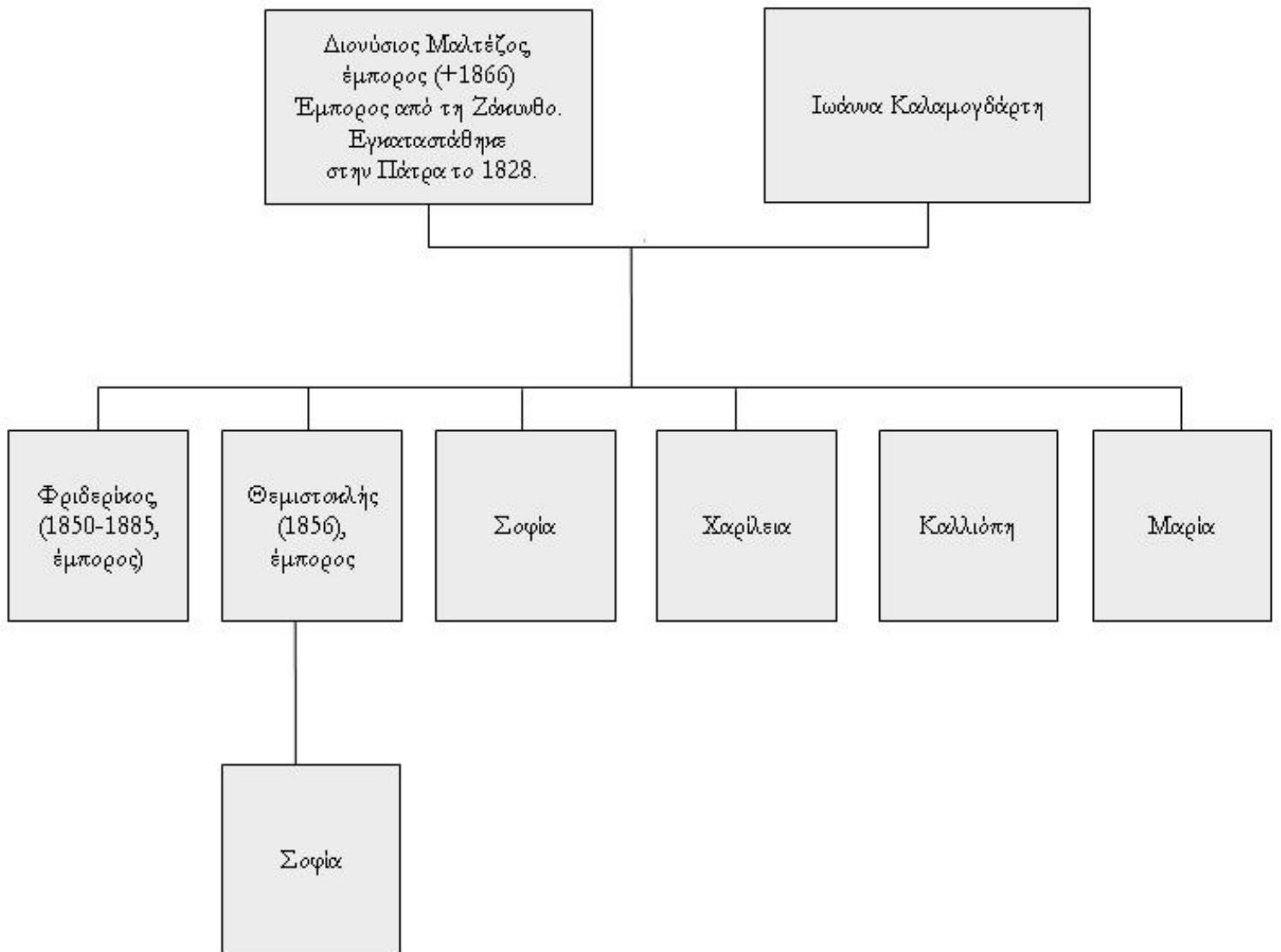
ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΠΕΤΣΑΛΗΣ

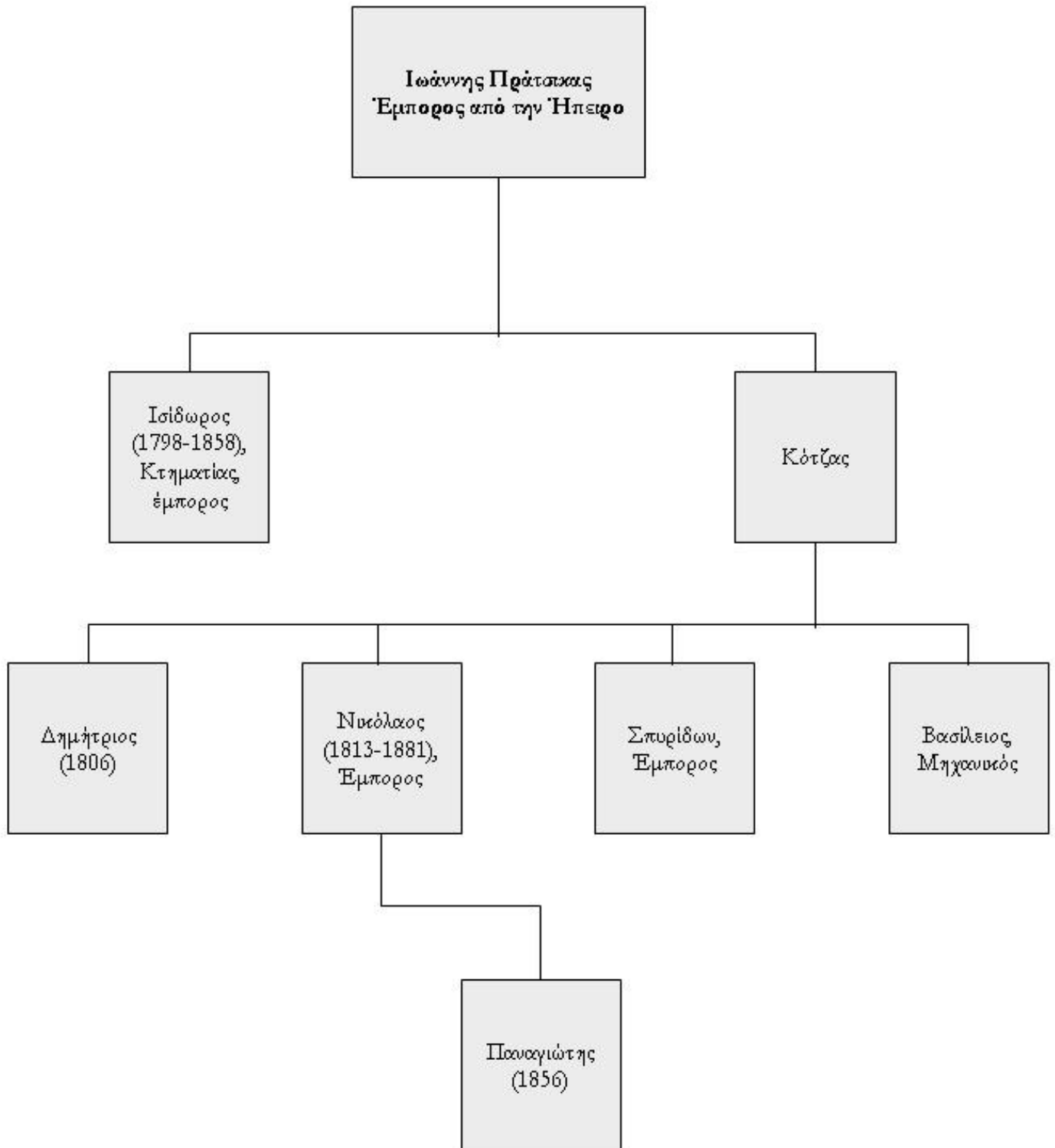
ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΔΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΜΑΛΤΕΖΟΣ

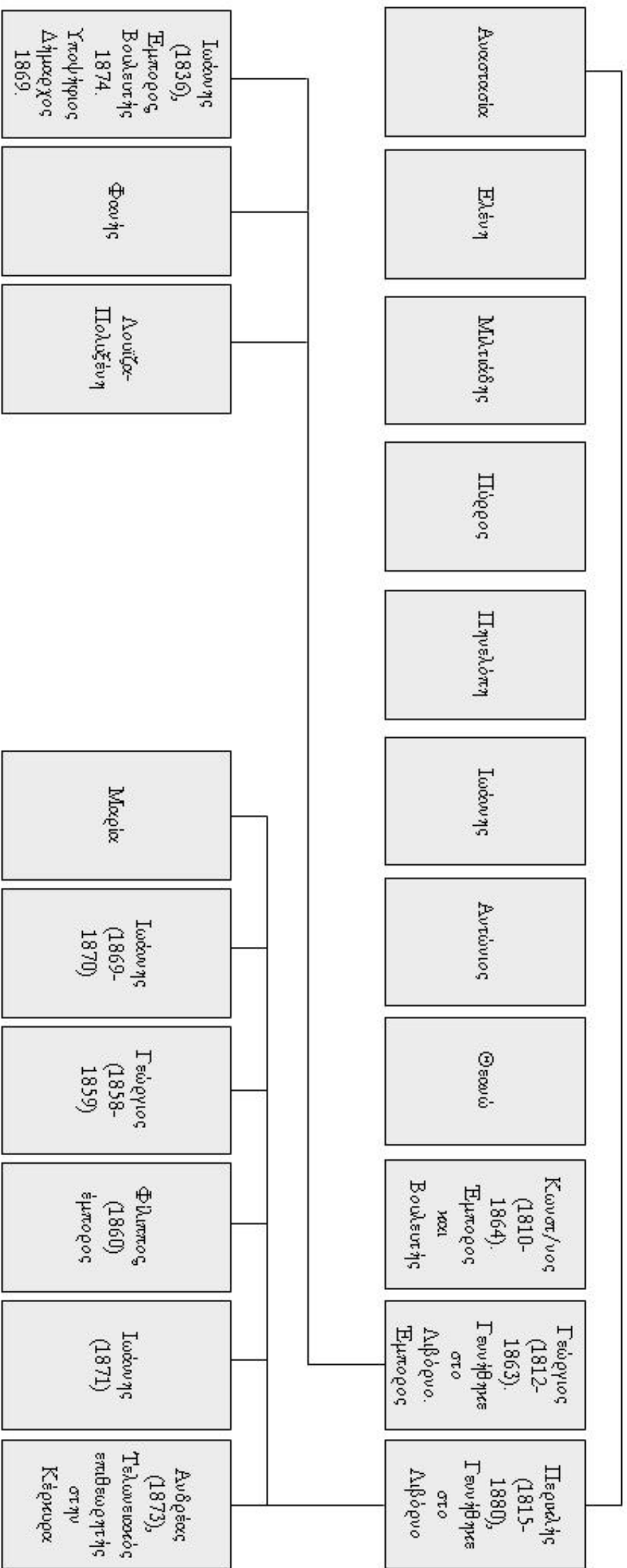

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΡΑΤΣΙΚΑΣ

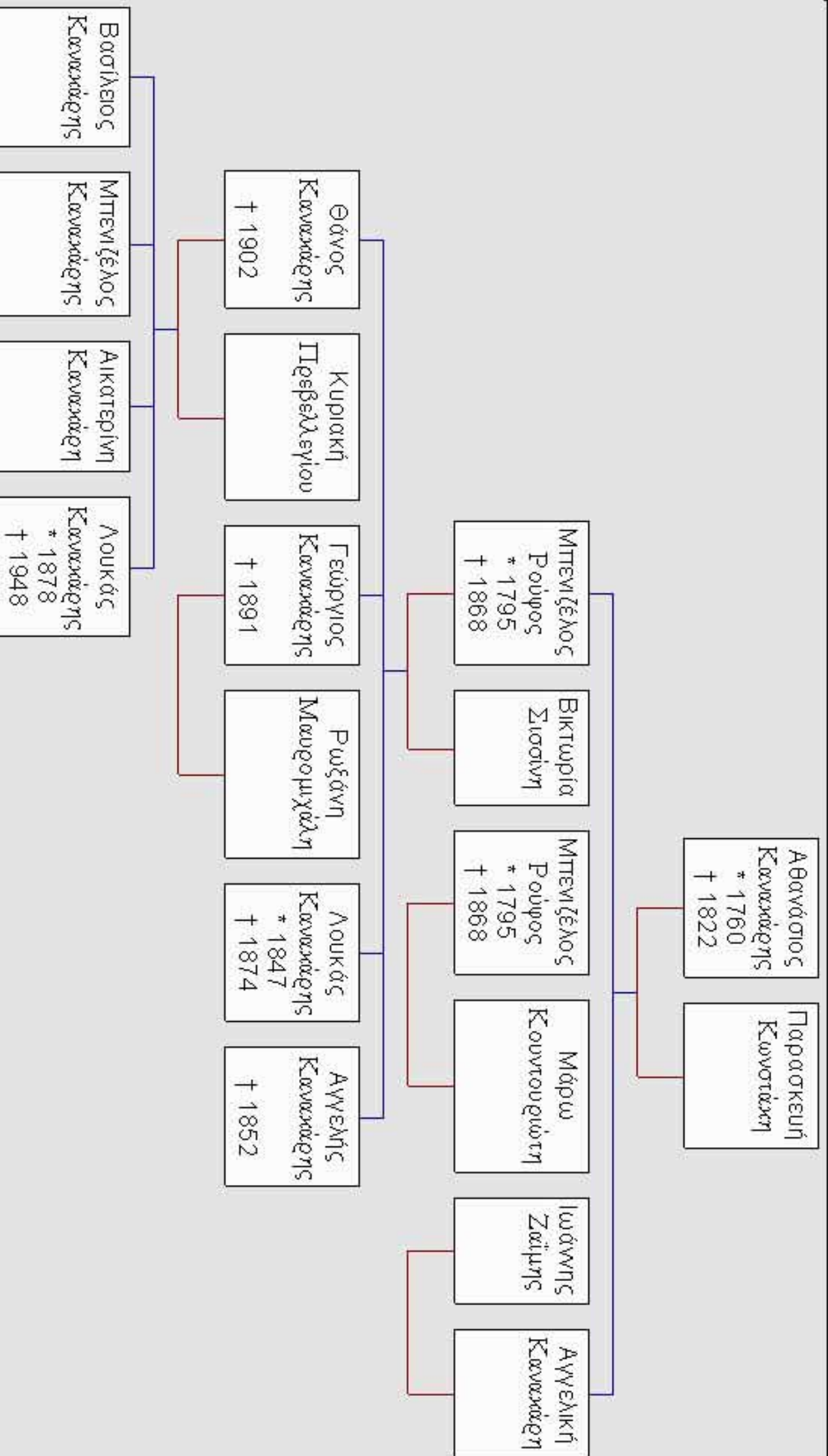

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΚΩΝΣΤΑΚΗΣ

Φάηπος Κωνσταντός (1771-1849)
Έγγοπος του Αιβόγνου.
Εγκαταστάθηκε στην Πάργα
το 1830

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΑΝΑΚΑΡΗΣ

ΕΧΕΛΙΟΝ ΠΛΑΤΡΩΝ

ΣΧΕΔΙΑΣΙΟΝ ΥΠΟ
Γ. ΚΑΡΑΒΕΛΑ (ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΟΣ)
ΚΑΙΜΑΣ 1-9000

1:10000

ΝΑΟΙ

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΑΤ'ΙΤΑ

- 1^ο Άγιος Πέτρος
- 2^ο Ευαγγελιστές (Αγία Σοφία)
- 3^ο Πατριάρχης
- 4^ο Πατριάρχης
- 5^ο Άγιος Δημήτριος
- 6^ο Άγιος Νικόλαος
- 7^ο Άγιος Δημήτριος
- 8^ο Άγιος Ιωάννης
- 9^ο Άγιος Αθανάσιος
- 10^ο Άγιος Ιωάννης Θεολόγος
- 11^ο Άγιος Αθανάσιος
- 12^ο Άγιος Βασίλειος
- 13^ο Ομοίαν
- 14^ο Άγιος Μηνάς (Καθολικός)
- 15^ο Νέος Διαμυσσοπούλειος
- 16^ο Άγιος Νέος Μηνάς (Καθολικός)

- 17^ο Άγιος Πέτρος
- 18^ο Άγιος Πέτρος
- 19^ο Άγιος Πέτρος
- 20^ο Άγιος Πέτρος
- 21^ο Άγιος Πέτρος
- 22^ο Άγιος Πέτρος
- 23^ο Άγιος Πέτρος
- 24^ο Άγιος Πέτρος
- 25^ο Άγιος Πέτρος
- 26^ο Άγιος Πέτρος
- 27^ο Άγιος Πέτρος
- 28^ο Άγιος Πέτρος
- 29^ο Άγιος Πέτρος
- 30^ο Άγιος Πέτρος
- 31^ο Άγιος Πέτρος
- 32^ο Άγιος Πέτρος
- 33^ο Άγιος Πέτρος
- 34^ο Άγιος Πέτρος
- 35^ο Άγιος Πέτρος
- 36^ο Άγιος Πέτρος

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΑΤ'ΙΤΑ

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

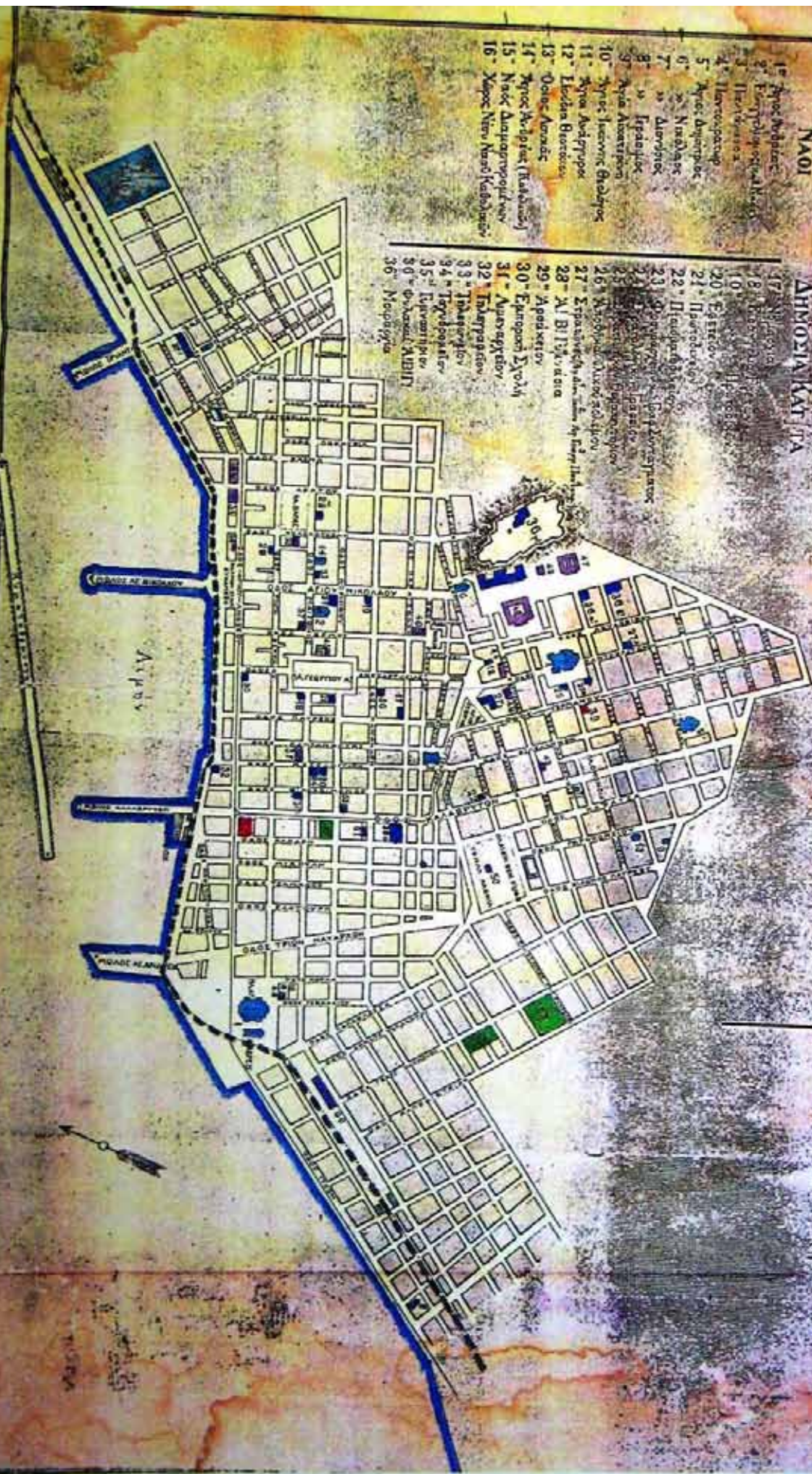
ΔΙΟΦΑΝΤΙΚΑΤ'ΙΤΑ

- 37^ο Άγιος Πέτρος
- 38^ο Άγιος Πέτρος
- 39^ο Άγιος Πέτρος
- 40^ο Άγιος Πέτρος
- 41^ο Άγιος Πέτρος
- 42^ο Άγιος Πέτρος
- 43^ο Άγιος Πέτρος

- 44^ο Άγιος Πέτρος
- 45^ο Άγιος Πέτρος
- 46^ο Άγιος Πέτρος
- 47^ο Άγιος Πέτρος

- 48^ο Άγιος Πέτρος
- 49^ο Άγιος Πέτρος
- 50^ο Άγιος Πέτρος
- 51^ο Άγιος Πέτρος
- 52^ο Άγιος Πέτρος
- 53^ο Άγιος Πέτρος
- 54^ο Άγιος Πέτρος

- 55^ο Άγιος Πέτρος

EXEDION

THE HOMER 19M

ΠΑΤΡΕΝ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΙΟ ΕΡΓΟ
 ΤΟΥ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟΥ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ
 ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
 ΤΟΜΟΣ Β΄

Νέος Άγιστος

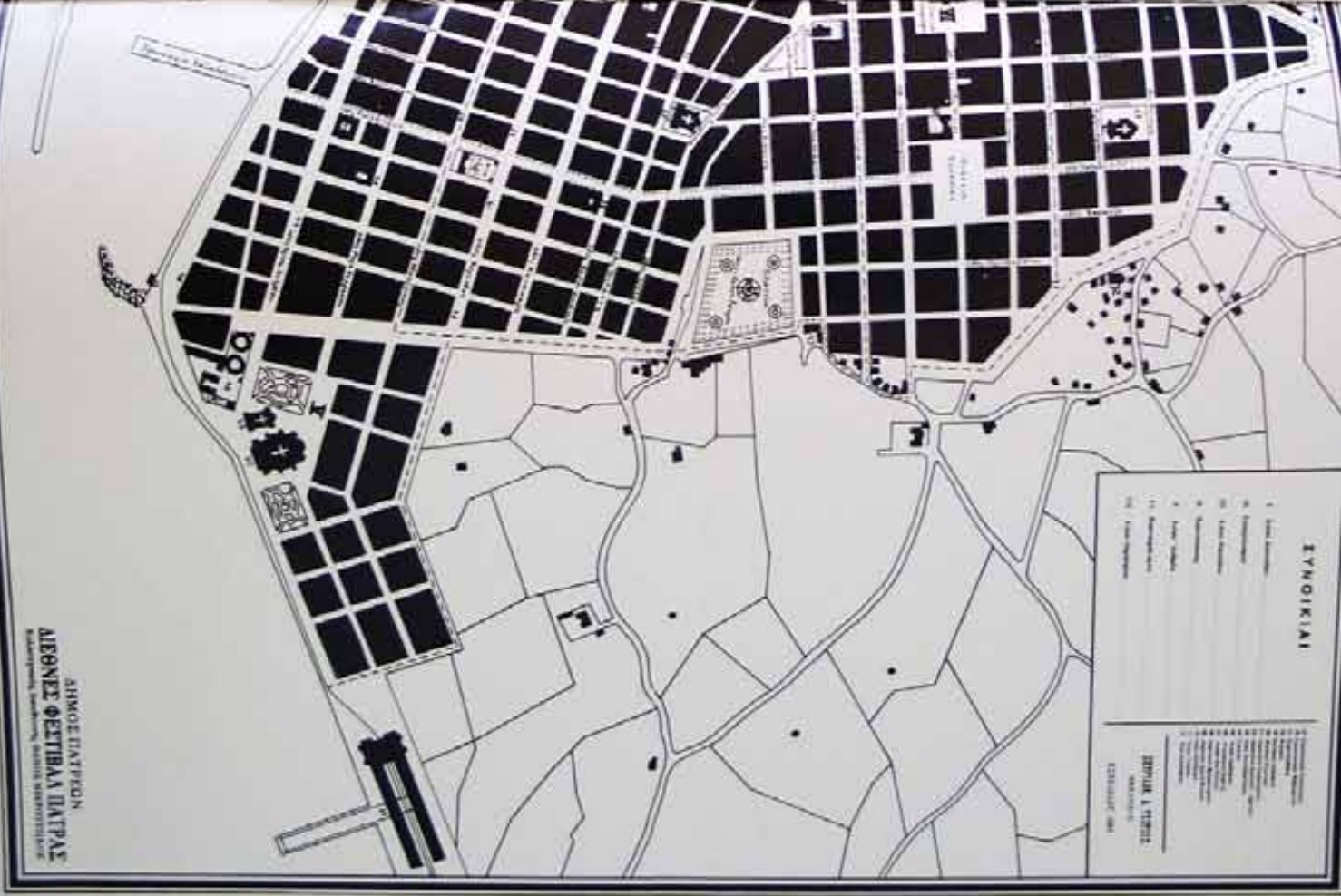

ΣΥΝΟΙΚΙΑΙ

1. Ακρόπολις
2. Αγορά
3. Λατρεία
4. Λατρεία
5. Λατρεία
6. Λατρεία
7. Λατρεία
8. Λατρεία
9. Λατρεία
10. Λατρεία
11. Λατρεία
12. Λατρεία
13. Λατρεία
14. Λατρεία
15. Λατρεία
16. Λατρεία
17. Λατρεία
18. Λατρεία
19. Λατρεία
20. Λατρεία

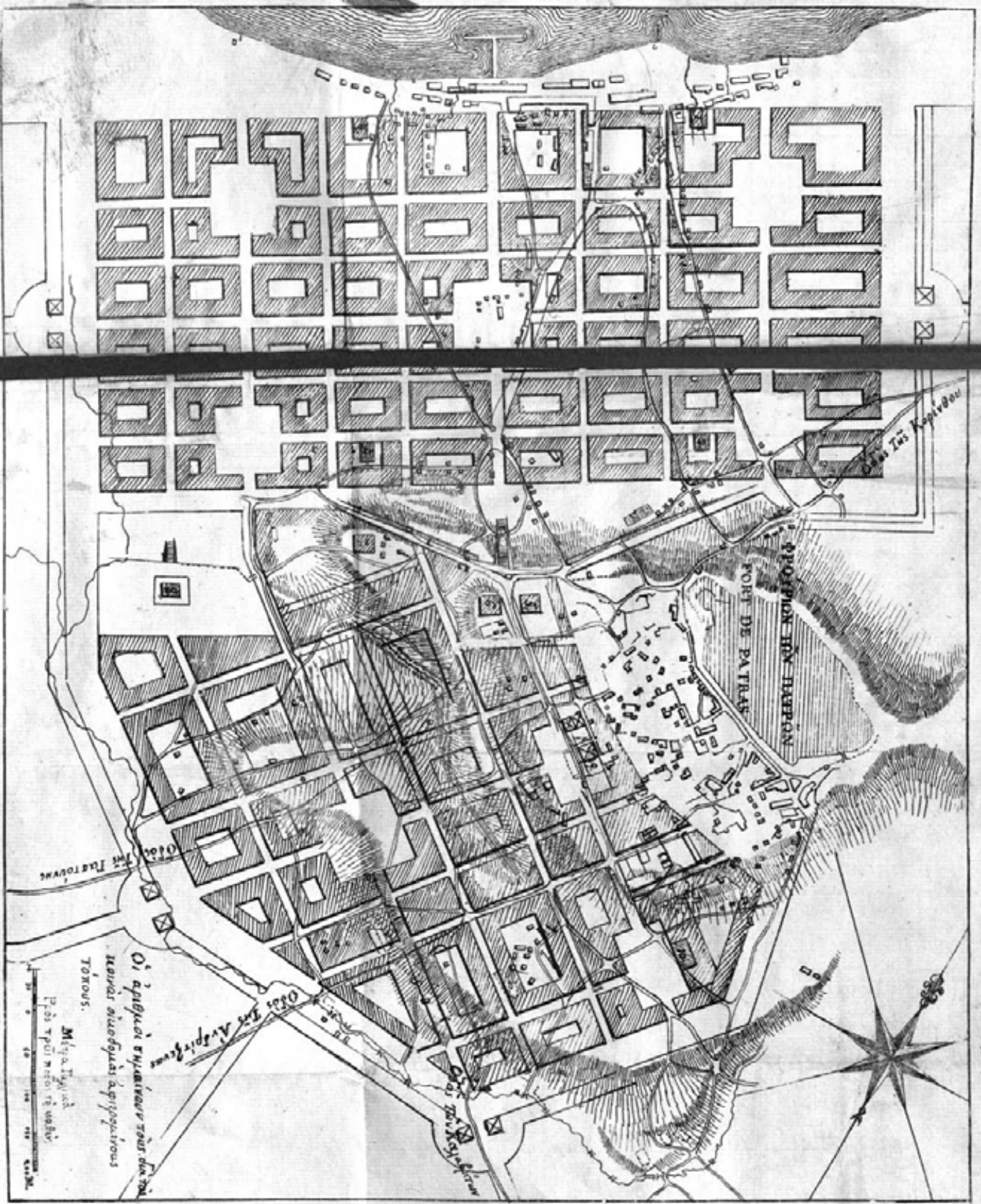
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΣΧΗΜΑΤΑ
 ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
 ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ
 ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
 ΤΟΜΟΣ Β΄

EXEÇION THE NEAR HOUSE
ON HAIPIEN

PLAN DE LA NOUVELLE VILLE DE PATRAS

Oi' agiōgōi eph'antōn tous dia tou
kairou aitheōgōi d'epitōgōi
TOMOS.
Mētra, Iyayūā
Pōi tpoi mēō tē vōgōi

Πίνακας 9

Κατάλογος εμπόρων και κτηματιών από νόμο προικοδότησης

Επίθετα οικογενειών	Συνολική έκταση	μέση έκταση	συνολική αξία	μέση αξία στρέμ.
Χαραλάμπους	453,02	226,51	21.003,03	164,11
Σωτηριάδης	417,96	104,49	22.700,00	130,16
Ζαίμης	404,93	44,99	43.567,95	240,44
Βαρδούκας	404,1	21,27	9.956,90	258,50
Οικονομόπουλος	385,31	16,05	24.521,59	247,06
Καλαμογδάρτης	346,71	24,76	14.681,01	119,19
Αλεξόπουλος	298,38	29,84	22.760,00	83,12
Γιαννόπουλος	290,11	12,09	59.568,00	95,45
Δημητρακόπουλος	280,1	11,67	7.517,00	234,40
Παρινός	258,54	9,23	16.033,38	3,90
Παναγόπουλος	257,43	28,6	30.509,00	132,26
Αντωνόπουλος	251,9	14,82	8.355,00	42,30
Σταθόπουλος	239,41	10,88	9.385,00	48,01
Παπαδιαμαντόπουλος	212,69	26,59	22.767,00	9,17
Παναγιωτόπουλος	195,64	13,97	8.488,00	75,48
Κανελλόπουλος	185,2	23,15	8.252,50	103,70
Χαραλάμπης	177,13	88,57	7.099,36	14,16
Γερούσης	174,18	21,77	101.187,20	162,80
Συνοδινός	171,61	21,45	8.160,00	94,33
Χρυσανθακόπουλος	165,07	27,51	8.420,00	1,43
Λέων	158,2	31,64	12.005,00	140,00
Γιαννακόπουλος, Δόξης	151,6	30,32	3.585,00	98,20
Βερράς	143	15,89	2.470,00	39,00
Μπεκιάρης	142,61	28,52	8.340,00	68,62
Κανέλλος	138,52	46,17	52.500,00	0,92
Πετσάλης	136,06	136,06	3.320,00	54,56
Αθανασόπουλος	135,84	19,41	23.145,00	52,20
Γεωργακόπουλος	133,39	8,34	17.474,00	133,30
Κωνστάκης	129,47	25,89	7.910,00	12,33
Ραφτόπουλος	129,21	32,3	25.030,00	92,47
Βλαχοπαπαδόπουλος	125,92	25,18	4.120,00	90,56
Κρητικός	124,64	24,93	12.660,65	72,01
Δρακόπουλος	124,46	20,74	5.070,00	91,60
Σταυρόπουλος	123,46	15,43	3.220,00	10,04
Γιαννακόπουλος	121,84	10,15	12.660,65	111,13
Κανέλλης	119,28	39,76	5.070,00	60,24
Μπουλτής	118	7,38	3.220,00	34,00
Καρατζάς	115,52	28,88	2.515,00	89,08
Ηλιόπουλος	115,26	38,42	3.613,00	39,94
Γκολφινόπουλος	111	13,88	4.145,00	38,00
Εμμανουήλ	110,57	12,29	5.571,20	42,70
Λόντος	101,21	25,3	5.875,00	4,82
Λαμψιάδης	100	50	8.700,00	0

Πίνακας 9

Κατάλογος εμπορών και κτηματιών από νόμο προικοδότησης

Πίνακας 8
Διανομή εθνικής γης

σχήματα διανομής	στρέμματα
από εκποιήσεις με 10-ετή πίστωση φθαρτών κτημάτων	3.903
με νόμο προικοδότησης άφθαρτες γαίες	51.264
με νόμο προικοδότησης φθαρτά κτήματα	345
με φαλλαγγίτικα γραμμάτια άφθαρτες γαίες	164.312
με φαλλαγγίτικα γραμμάτια φθαρτά κτήματα	1.887
από προικίσεις ορφανών αγωνιστών	8.738
σε πυρπολητές και χωροφύλακες	600
Κρήτες πρόσφυγες	9.147
σε "νεοφώτιστους"	22.982
σύνολο	263.178

Σ. Πετμεζάς, Η Ελληνική Αγροτική Οικονομία, σ. 33.

Πίνακας 7
Πληθυσμός της πόλης από πειρηγητές

Chadler	1765	10.000
Ruhliere	1770	
Prockock	1772	80 χρ. Οικог.
Castellan	1797	30.000
Pomardi	1804	20.000
Leake	1805	10.000
Gell	1805	10.000
Thornton	1805	10.000
Wilson	1805	10.000

**Χ. Παπαδάτου-Γιαννοπούλου, Εξέλιξη
του σχεδίου πόλεως των Πατρών, σ. 17.**

Πίνακας 6
Καλλιεργημένη έκταση σταφίδας στην επαρχία σε στρέμματα

Έτος	Σταφιδάμπελοι	%της γης	άλλοι άμπελοι	%της γης
1833	4000	5,12	2400	3,25
1839	9000	12,21	5400	7,32
1840	14000	19,00	8400	11,40
1841	18000	24,42	10900	14,78
1842	20000	27,13	11500	15,60
1843	21000	28,50	12700	17,22
1850	25000	33,70	15000	20,35
1851	28255	38,30	17100	23,20
1861	31790	43,12	20298	27,53

Ν. Μπακουνάκης, Πάτρα, 1828-1860, Μια ελληνική πρωτεύουσα

Πίνακας 5
Εξαγωγή Σταφίδας

Πίνακας 5			
Εξαγωγή σταφίδας			
Έτος	εξαγωγή σε λίβρες	Ολική παραγωγή	%
1830	1.421.088	3.137.712	45
1831	1.364.496	2.672.400	51
1834	5.000.000	5.000.000	100
1835	6.785.287	7.500.000	90
1843	7.716.000	12.000.000	64
1844	10.786.000	17.000.000	63
1845	10.000.000	17.000.000	58
1846	17.000.000	27.000.000	63
1847	26.428.000	31.440.000	84
1848	25.682.000	34.510.640	74
1849	36.516.270	40.000.000	91
1850	38.393.730	42.223.793	90
1851	21.965.269	60.000.000	36,5
1852		14.969.632	
1853		7.203.952	
1854	1.880.000	6.728.160	27,9
1855		9.983.248	
1856	41.552.000	41.611.888	99,8
1858	42.289.000	60.000.000	70
Πηγή: Ν. Μπακουνάκης, Πάτρα, 1828-1860, Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19ο αιώνα, σ. 141			

Πίνακας 4
Καλλιεργούμενη έκταση σταφίδας

Έτη	Καλλιεργούμενη έκταση σταφίδας	Παραγωγή	Ποσοστιαία αύξηση	
			ή	
1830	38	21170		
1845	78	40995	51%	48%
1851	172	85105	55%	52%
1860	220	109288	22%	22%
1867	280	137613	21%	20%
1878	435	211435	36%	35%
1888	620	327499	30%	35%
1900	700	100000		
1911	600	334001		

Π. Πιζάνιας, Οικονομική Ιστορία της Ελληνικής Σταφίδας, 1851-1912, σ. 31.

Πίνακας 3

Ετήσιο ποσοστό αύξησης του πληθυσμού των διαφορών νομών της χώρας ανάμεσα στις απογραφές	1861-1870	1870-1879	1879-1889	1889-1907
Αττική -Βοιωτία	1,9	3,4	3,4	2,6
Εύβοια	1,5	1,6	0,8	0,7
Φθιώτιδα-Φωκίδα	0,6	1,9	0,6	1,4
Αιτωλία-Ακαρνανία	1,2	1,4	1,6	0,8
Αργολίδα-Κορινθία	1,3	0,7	0,6	0,3
Αχαΐα -Ηλία	0,9	2,2	1,5	1
Αρκαδία	1,6	1,3	-0,02	0,5
Μεσσηνία	1,2	2	1,6	1
Λακωνία	1	1,5	0,4	0,9
Κυκλάδες	0,4	0,8	-0,04	-0,05
Κέρκυρα		1	0,8	1,15
Κεφαλληνία		0,4	-0,04	-0,65
Ζάκυνθος		0	0,1	-0,2
Θεσσαλία				1,15
Συνολικός πληθυσμός	1,26	1,58	0,93	1

Βλ. Μ. Χουλιάρκης, Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971, τόμος Α', Αθήνα 1974.

Πίνακας 2
Πληθυσμός Δήμων

έτος	Πατρών	Δύμης	Τριταίας	Φαρών	Ερινεο ύ	Σύνολο	Πάτρα (πόλη)	αγ. δ. Πατρών	παρ. Πατρών	Αιγιαλίδα
1851	14.395	5.143	3.271	5.443	2.257	30.508				10.506
1856	19.138	5.106	4.226	5.960	2.273	36.703	15.131	4.007	21.572	12.054
1861	23.020	5.315	4.221	6.280	2.650	41.486	18.342	4.678	23.144	12.764
1870	26.190	5.899	4.478	6.834	3.126	46.527	16.641	9.549	29.886	17.208
1879	34.227	7.476	4.596	7.127	3.747	57.173	25.494	8.733	31.679	21.449
1889	44.970	9.681	4.982	7.562	4.338	71.533	33.529	11.441	38.004	21.544
1896	50.158	10.201	5.178	8.356	4.550	78.443	37.985	12.173	40.458	24.197
1907	51.932	12.019	5.316	9.147	5.064	83.478	37.724	14.208	45.754	
ετήσιο σωρευτικό	2,0%	1,7%	0,4%	0,8%	1,6%	1,6%	1,8%	2,5%	1,5%	1,60%

Βλ. Μ. Χουλιάρκης, Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971, τόμος Α', Αθήνα 1974.

Πίνακας 13

Πληθυσμός ανά οικισμό και Δήμο

A/A	Όνομασία	1700	1834	1853	1863	1879
1	Φαραί	284	396	473	616	725
2	Ίσαρι	85	150	230	263	354
3	Πράβιδας	87	22			
4	Μιτόπολις	59	45	90	110	100
5	Περιστέρα	64	58	60	58	26
6	Τόσκεσι		35		12	
7	Αστέρι	5	30	153		48
8	Κούμανη	80	150	96	138	120
9	Καλούσι	66	115	167	305	306
10	Βουλιότι					
11	Τρούσα		25			133
12	Ζώγα	15 (-)		78	89	106
13	Βούμπα		133	109	151	125
14	Άγιος Νικόλαος		(-)			
15	Μήραλι	112	147	189	158	157
16	Κάνδαλος	55	21		46	42
17	Βραγκάδα		100			
18	Λυσσαριά	77	22			
19	Μέντζενα	63	201	216	255	301
20	Μπαρδικώστα	28	70	102	160	162
21	Μονή Βομπιώτου		5			
22	Λαλικώστα	78	215	278	296	250
23	Λακώματα			379	405	470
24	Σποδιάνα			139	281	259
25	Κομπηγάδι			147	176	176
26	Κάλανος			302	335	454
27	Συκαίς				29	
28	Ρίκαβα			49	35	52
29	Δενδρά			92	72	83
30	Γουρζούμισα		337		693	834
31	Μαζαράκι		245		338	487
32	Λόπεσι				244	270
33	Ζούμπατα	388	835			119
34	Καλάνιστρα			259	338	342
35	Μπρακουμάδι					
36	Μονή Ευαγγελίστρας					
37	Χρυσοποδαρίτισσα					
38	Καλυβιά	19				
39	Πλάτανος	52				
40	Μονή Ομπλού					
41	Ρικίστρα	11				
42	Λαλούσι	59				
43	Πιλλιούρα	14				

Πίνακας 13
Πληθυσμός ανά οικισμό και Δήμο
Δήμος Δύμης

A/A	Όνομασία	1700	1834	1853	1863	1879
1	Κάτω Αχαΐα	118	117	249		
2	Μανωλείκα					
3	Πισσοκιά				364	994
4	Αλησούμπαση	28		76	114	144
5	Άνω Αχαΐα		158	183	208	355
6	Βελιτσαίς			105	114	170
7	Δραγάνου	54	50	184	219	127
8	Κασνεσεΐκα					135
9	Γκέρμπεσι					317
10	Κράλι	89	73	160	156	195
11	Λακόπετρα				194	290
12	Λαμπρέϊκα					59
13	Μέρτεζα	32		185	186	210
14	Μιχόϊ	60		104	136	183
15	Μπεθούλκα	32	68	30	57	66
16	Μπεδρόνι	88		157	142	158
17	Μπούκουρα	20			247	392
18	Μπράτι			73	65	70
19	Πέτα			138	126	170
20	Πόρταις	59		278	333	332
21	Πουρνάρι	62		71	70	85
22	Σανταμέρι	103		233	262	280
23	Σκιαδέϊκα				130	118
24	Στριγκλέϊκα				141	291
25	Φώσταινα	98	114	105	133	216
26	Χαϊκάλι	96		369	233	
27	Χαρμπαλεΐκα					298
28	Χαντζούρι ή Φράγκα	43		102	126	158
29	Άρλα		137	133	170	
30	Τσάιλο					233
31	Ριόλος		168		331	
32	Βεσκουκέϊκα					436
33	Νιφορέϊκα				183	129
34	Βίδοβα				77	123
35	Γομοστό	102	28	890		110
36	Καρέϊκα					155
37	Αποστόλου	80	44	169	53	
38	Καράτσι				127	330
39	Καραβοστάσι			345	394	
40	Έξω βουνά					
41	Μέσα Βουνά					
42	Καλογριά					135
43	Μονή Μαρίτσης		6			6
44	Γκοτσουλεΐκα				55	
45	Τσαραβία				55	
46	Μονή Φιλοκαλίου				7	
47	Καρνέσι ή Κασνέσι	80	252		90	
48	Αλποχωράκι	24	6			
49	Μείντανάδες	29				
50	Αρούλλα	92				
51	Κομποθέκρα	18				

Πίνακας 13
Πληθυσμός ανά οικισμό και Δήμο
Δήμος Ερινέου

A/A	Οικισμός	1700	1834	1853	1863	1879
1	Καλύβια Σαλμενίκου	161	227	254		394
2	Αβέρνα	48	142	142	222	286
3	Αραβωνίτζα	103	80	119	112	212
4	Αραγόζενα			167	188	255
5	Βερίνου	35		252	230	240
6	Γρόπτα			118	142	211
7	Δαμακίνη		90		140	134
8	Δοκανείικα			55	88	54
9	Καμάραι				296	434
10	Μάγειρα			56	71	88
11	Μυρόβρυση	24		160	195	259
12	Πιπίτζα	4	187	141	143	158
13	Προβοδός	32	23			86
14	Σελλά	58	102	150	143	205
15	Συνανιά			18		34
16	Τραγανός	54				260
17	Χρούτζα		17		69	426
18	Ζήρια	134	300	410	268	
19	Μονή Ελεούσης		10		7	11
20	Αγ. Ιωάννου Θεολόγου		8			
21	Σαραβάλι	51				

Πίνακας 13

Πληθυσμός ανά οικισμό και Δήμο

Δήμος Τριταίας							
A/A	Οικισμοί	1700	1834	1853	1863	1879	Γαλλική απογραφή (1844)
1	Προστόβιτσα	156	313	472	568	632	463
2	Αγία Μαρίνα	37	135	148	226	267	161
3	Αλποχώρι	113	185	296	395	434	322
4	Βελιμάχη	68	97	90	125	133	126
5	Γάλαρος		66	66	67	69	76
6	Γολέμη		58	62	89	77	65
7	Γρεβενό	47	194	190	289	321	183
8	Καλέντζι	82	223	286	432	436	338
9	Κάλφα		62	76	123	173	82
10	Κόμμι	28	30		34	45	
11	Κούμπερι		99	156	187	181	187
12	Κουτροχώρι				50	39	43
13	Κρασέτζα		44	38	46	54	42
14	Μάνεσι		70	76	89	111	79
15	Μαστραντώνη		46	56	77	100	53
16	Ρένεσι		77	110	125	143	137
17	Ρουπακιά		46	90	149	184	94
18	Σκιαδά		329	446	515	521	456
19	Σκούρα	11	49	87	107	107	70
20	Τουρκοχώρι	63	105	114	166	157	175
21	Τσαπόγα		51	63	77	77	76
22	Φλώκα	59	79	102	127	150	101
23	Χιόνα		51	74	115	158	79
24	Μονή Νοτενών				17	11	18
25	Μονή Αγίων Πάντων				17	16	16

Πίνακας 13
Πληθυσμός ανά οικισμό και Δήμο
Δήμος Πάτρας

A/A	Όνομα οικισμού	1700	1834	1853 (Ραγκαβής)	1863 (Σταματάκης)	1879
1	Πάτρα	3832	5115	6662	18.747	25.494
2	Κηνυγού	25	15 (-)			
3	Ρωμανού	54	51	25	59	98
4	Επάνω Σχοινά		67		176	
5	Κάτω Σχοινά	63	78			222
6	Βοζαίτη		20	174		334
7	Εγλυκάδα		118	214	261	413
8	Μονή Γηροκομείου		5		20	26
9	Μεσάτις	51	117	145	151	273
10	Σκούρα	11				
11	Βελίτσι		25	74	110	208
12	Οβριά	44	19			
13	Μουσταφά Εφέντη	53	26	49	47	
14	Ψαράδες	34	28			
15	Βουντούσα	14	13			
16	Γαϊδουριάρη	87	26	107	169	242
17	Βόλα	55	24		69	79
18	Παυλόκαστρον	61	10		313	
19	Μιντιλόγλι			172		60
20	Νεοχώρι					
21	Δρεσενά	69	85	83	109	108
22	Πουρναρόκαστρο	28	68	63	75	79
23	Ελεκίστρα	11	29	79	98	81
24	Ζάστοβα		24			
25	Παλαιόπυργος	25				
26	Μονή Ανάληψη		2			
27	Θεριανού	70	88	77	144	184
28	Τσουκαλά ή Σουβαρδέικα	33	70			275
29	Άνω και Κάτω Μοίρα	37		137	204	190
30	Καμινίτσα	144	84	105	497	159
31	Βαλατούνα	57	68	79	75	112
32	Τοπόλοβα	95	74	75	139	177
33	Καστρίτσι	110		612	774	822
34	Πλατάνι			141	118	129
35	Δράπανος	56		151	165	165
36	Βαβίττσι ή Βελβίττσι		39		55	208
37	Μπεγουλάκι	75			44	86
38	Σούλι	115	251		259	376
39	Ζαρουχλιώτικα ή Ψαθόπυργος					129
40	Άγιος Βασίλειος					1073
41	Βούντενι	15	139			
42	Πεντεμαίτη	17				
43	Λιδωρίκι	25				

Πίνακας 1
Πληθυσμός Επαρχιών

Ολικός πληθυσμός της περιοχής					Κωμοπόλεις (2.000-5.000 κατοίκους)				Πόλεις>10.000	Αγροτικός<2000 κατοίκων						
Έτος	Επαρχία Πάτρας	Αιγιαλίδα	Επ. Καλαβρύτων	Επ. Ηλίδας						Αίγιο	Καλάβρυτα	Ηλίδα				Ηλίδα
1839	22398	9120	38.235	35.140												
1846	31.012	11.838	39.461	36.495												
1851	30.508	10.568	40.318	35.143												
1856	36.703	10.506	42.645	39.237	2.581	0,000	3.875	0	15.131	0	0	21.572	7.925	35.362	35.362	
1861	41.489	12.054	38.566	46.140	3.525	0,000	8.161	0	18.342	0	0	23.147	8.529	38.566	37.979	
1870	46.527	12.764	39.204	51.066	3.936	0,000	0	6.140	16.641	0	0	29.886	8.828	39.204	44.926	
1879	57.173	17.208	41.490	65.572	0	0,000	4.112	8.788	25.494	0	0	31.679	11.897	41.490	52.672	
1889	71.533	21.449	37.737	79.994	0	0,000	10.849	0	33.529	0	0	38.004	14.448	37.737	56.498	
1896	78.443	21.544	44.839	91.425	0	0,000	9.734	4.285	37.985	0	0	40.458	13.691	44.839	64.698	
1907	83.478	24.197	43.243	103.810	0	0,000	17.986	6.189	37.724	0	0	45.754	16.317	43.243	65.945	
1920	102.978	28.816	35.641	109.091								40.080	20.735	33.247	72.873	
1928	118.209	32.180	40.033	130.201								44.397	21.962	36.456	81.142	
1940	139.330	40.125	42.605	142.542								53.240	23.835	38.361	90.326	

Βλ. Μ. Χουλιάρκης, Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971, τόμος Α', Αθήνα 1974.

Πίνακας 11
Εργατικά Συμβόλαια Μ. Κόλλα

A/A	Ημερ. Ιδι. Συμ.	Συμβ.	άλλος συμβ.	Τόπος Καταγωγής	τόπος χωραφιού	ποσό αντιτίμου	είδος εργασίας	τρόπος πληρωμής	Παρατηρήσεις
1	1-1-1834	Κόλλας	Σπυρίδων Ραυτόπουλος	Καρυά		110 δρχ.	υπηρέτης του	9 δρχ. μηνιαία	
2	1-7-1834	Κόλλας	Γεώργιο Καλόκα για τον γιό του Χρήστο	Δημητσάνα		180 γρόσσια	υπηρέτης	180 γρόσσια το χρόνο	Δύο ζευγάρια παπούτσια και ένα φέσι
3	9-2-1836	Κόλλας	Δημήτριος Τζινόπουλος			19 και 50	αγροτική εργασία	αδιευκρίνιστο	
4	14 -5-1836	Κόλλας	Μαστραποστόλης για τον γιο του Ανδρέα				υπηρέτης	72 δρχ. για ένα χρόνο	Μια φορεσιά, ένα φέσι ένα ταλαγανάκη και όσα παπούτσια χαλάσει
5	15 -11-1837	Κόλλας	Μαριγώ του Λουκά	Χίος			υπηρέτρια για όλες τις δουλειές της οικίας	108 δρχ. για ένα χρόνο	και όσα παπούτσια χαλάσει
6	7-3-1838	Κόλλας	Αθανάσιος Κάππαρης				υπηρέτης	15 αργυράς δρχ. ανά μήνα για ένα έτος	εκτός του εμπορικού μαγαζιού και στις δουλειές του υποστατικού
7	17-8-1838	Κόλλας	Νικολή Μιχόνιφη για την κόρη της Διαμάντω				υπηρέτρια για όλες τις δουλειές της οικίας	150 γρόσσια για ένα χρόνο	μια οκά γεύμα, δύο φουστάνια, δύο πουκάμισα, ένα φέσι, δύο γουμβιά και όσα παπούτσια λιώση
8	22-7-1838	Κόλλας	Μαστραποστόλης Δουνιόπουλος για τον γιο του Ανδρέα				υπηρέτης	τριάντα τάλληρα ρεγγίνα για ένα χρόνο	εκτός από τα χρήματα και όσα παπούτσια παλιώση
9	15-9-1840	Κόλλας	Μαστρογιώργης Ντουινιάς		δύο αλόνια και στη σταφίδα στο Μπεγουλάκι	6,30 γρόσσια και μια οκά κρασί	μισθωτός αγρότης	ημερομίσθιο	
10	22-1-1841	Κόλλας	Γιόργος			16 τάλληρα ρεγγίνες και τάλληρα 8 τον Μάρτιο	ζευγολάτης	σε δύο δόσεις	παστρίση και να κάνει αλέτρι. Δεν τελείωσε όμως την δουλειά και έφυγε
11	16-3-1841	Κόλλας	γεωργοί Δημμ. Γιαννόπουλος και Αθανάσιος Σταυρόπουλος		6 στρέμμ. και 1/4 αγρός		θα ανοίξουν γουβιά	το κάθε γουβί 5 λεπτά και μια οκά κρασί	θα ακολουθούν τος οδηγίες του επιστάτη

Πίνακας 11
Εργατικά Συμβόλαια Μ. Κόλλας

12	23-10-1843	Κόλλας	Κωνσταντίνος Αναστασόπουλος για τον δεκατριάχρονο γιο του				υπηρέτης στην οικία και στο εργαστήρι	40 δρχ.	δύο αλλαξιές σκουτιά
13	25 -7-1843	Κόλλας	Γιόργιος Χουνέρης		κτήμα εις θέση Κρύα		δραγάτης	χωρίς ποσό	
14	30 Ιουλ. 1843	Κόλλας	Κωνσταντίνος Παναγιωτόπουλος	Πάτρα	Μελικουκιά και Μπεγουλάκι		δραγάτης	1 δρχ. ημερομίσθιο	Η δουλειά στο Μπεγουλάκι θα γίνη όποια μέρα του πει ο Μ. Κόλλας
15	26-6-1844	Κόλλας	Παναγιώτης Αχτίσης	Ζάκυνθος	4 στρέμματα στη Μελικουκιά και έπειτα στο Μπεγουλάκι	52,5 δρχ.	δραγάτης	όλο το διάστημα	
16	16-7-1844	Κόλλας	Χρήστος και Δημήτριος Τζουμαλάς	Μαγουλαινίτι κα	Μπεγουλάκι		παράδοση φουσκιού	140 δρχ. για κάθε οκάδα σταφίδα	
17	17-7-1844	Κόλλας	Αναστάση Κόστα	Ναυλώνα	Άγιος Αθανάσιος		δραγάτης		
18	1-7-1845	Κόλλας	Γεώργιος Αναστασόπουλος		Μπεγουλάκι		δραγάτης	35 δρχ. το όλον	εάν διαπιστωθεί ότι έκαμε καμία κατάχρηση δεν θα του πληρώσει ούτε λεπτό
19	29 -7-1845	Κόλλας	Γεώργιος Χουνέρης		Κρύα	6 δρχ.	δραγάτης	6 δρχ.	
20		Κόλλας							
21	1-2-1846	Κόλλας	Άνδρέα Σταμόπουλου για την ανηψιά του Άννα			65 δρχ.	υπηρέτρια		θέλη της δίδη μια πετζέτα ινδιάνα δια ένα φόρεμα γυναικίον και δέκα πήχεια πανί και μια ήμισυ οκά γεύμα
22	20-6-1846	Κόλλας	Αναστάσιος Αχτίσης για τον γιό του Παναγιώτη	Ζάκυνθος	4 στρέμ. εις Άγιον Αθανάσιον	40 δρχ.	δραγάτης	40 δρχ. για όλη τη δουλειά	προσορά το ψωμί και το προσφάγι
23	19 -6-1847	Κόλλας	Διονύσιος Σιραδούρος	Ζάκυνθος	Άγιος Αθανάσιος και	42 δρχ.		42 δρχ. για όλα αυτά	
24	26-8-1848	Κόλλας	Γεώργιος Κριθαράς για τον γιο του Νικόλαο			100 δρχ.	υπηρεσία στο εμπορικό κατάστημα	100 δρχ. ανά έτος	Ο Κόλλας του χορηγεί παπούτσια και μια φορεσιά Ιταλική

Πίνακας 11
Εργατικά Συμβόλαια Μ. Κόλλα

25	28-6-1848	Κόλλας	Παναγιώτη Μπαλάση	ξένος και	Μελικουκιά από	50 δρχ. και	δραγάτης	50 δρχ. το όλον	να ξεφιλίση τες φελίδες, να ξίση το αλώνι, να ετοιμάση όλα τα αναγκαιούντα του αλονιού, χρήση αυτό να τριγίση
				Χίου	4 στρέμματα και				
26	28 -6-1848	Κόλλας	Παναγιώτης Μπαλάσης	Χίος	στο Μπεγουλάκι	λεπτά 50	δραγάτης	40 δρχ. και 10 δρχ.	και δύο οκάδες ψωμί
					σταφιδαμπέλων	λεπτά 50		σε τρύγο	
27	1 -5-1851	Κόλλας	Ανδρέας Λαμπάκης	Στρέζοβα			υπηρέτης	10 δρχ. ανά μήνα	
28		Κόλλας							
29	1-7- 1851	Κόλλας	Αντώνιος Καμπίσης		Μπεγουλάκι	50 δρχ. και	δραγάτης	50 δρχ. και λεπτά 50	
						λεπτά 50			
30		Κόλλας	Αντώνιος Καμπίση	χωριό της	4 στρέμμ. Αγιον	50 δρχ. και	δραγάτης		εάν υπάρξει ζημιά υπόσχεται ο ο δραγάτης να ατον αποπληρώσει
				Κεφαλλονιάς	Αθανάσιο	λεπτά 50			
31	6-8-1855	Κόλλας	Σπύρος Γεωργίου	Πάτρα	Απιστομαίς	1,5 δρχ.	δραγάτης	ημερομίσθιο	εάν υπάρξει ζημιά υπόσχεται ο ο δραγάτης να ατον αποπληρώσει
32	23 -6-1857	Κόλλας	Ιωάννης Μπορίσης		Μπεγουλάκι		δραγάτης	45 δρχ. με το τέλος της εργασίας	θα του προσφέρει μόνο την τροφή του

Πίνακας 10

Διανομή από Προικοδότηση

Δήμος	συνολική έκταση	μέση έκταση ανά παραχωρητήριο	αξία συνολική	αξία στρέμματος	πλήθος παραχωρητηρίων	ποσοστό επί της γης
χωρίς δήμο	88	17,65	35.705	404,62	5	0,42
Αργυραίων	257	11,69	15.267	59,37	22	1,31
Δύμης	2419	20,16	112.421	46,48	120	12,33
Ερινεού	1435	11,76	68.274	47,59	122	7,32
Ευρυμάνθιας	198	17,95	8.055	40,78	11	1,01
Πατρών	10.637	17,13	1.495.476	140,6	621	52,00
Τριταίας	493	17,01	15.657	31,74	29	2,49
Φαρών	4086	10,4	126	30,95	393	20,75
σύνολο	19613		1750981,469		1323	97,63
Δήμος (αγρός)	συνολική έκταση	μέση έκταση ανά παραχωρητήριο	αξία συνολική	αξία στρέμματος	πλήθος παραχωρητηρίων	
χωρίς δήμο	49	24,7	22,25	450,5	2	0,249834294
Αργυραίων	106	13,22	4,2	39,72	8	0,54045786
Δύμης	295	17,36	16470	55,8	17	1,504104421
Ερινεού	198	15,19	16045	81,24	13	1,009534492
Ευρυμάνθιας	73	18,25	3545	48,58	4	0,372202111
Πατρών	1414	16,25	164695	116,51	87	7,2095039
Τριταίας	146	20,79	3885	26,7	7	0,744404222
Φαρών	876	10,06	23586	26,94	87	4,46642533
σύνολο	3157	16,9775	228252,45	105,74875	225	
Δήμος (γαία)	συνολική έκταση	μέση έκταση ανά παραχωρητήριο	αξία συνολική	αξία στρέμματος	πλήθος παραχωρητηρίων	
χωρίς δήμο	33	16,53	11300	341,86	2	0,168255749
Αργυραίων	151	10,81	11067	73,09	14	0,769897517
Δύμης	2124	20,62	95951	45,18	103	10,82955183
Ερινεού	1237	11,35	52229	42,22	109	6,307041248
Ευρυμάνθιας	125	17,79	4510	36,22	7	0,637332382
Πατρών	8785	18,53	940093	107,01	474	44,79171978
Τριταίας	343	17,17	9422	27,43	20	1,748840055
Φαρών	3194	10,54	97856	30,63	303	16,28511701
σύνολο	15992	15,4175	1222428	87,955	1032	

Πίνακας 12
Πατρινοί κτηματίες ιδρυτές ασφαλιστικών εταιρειών

περίοδος: 1833-1870									
Πατρινοί κτηματίες ως ιδρυτές ΑΕ									
ΕΠΙΘΕΤΟ	ΟΝΟΜΑ	ΣΥΝΟΛΟ ΣΥΜΜΕΤΟΧΩΝ ΣΕ ΑΕ	ΕΠΩΝΥΜΙΑ ΑΕ	ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ	ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΚΑΤΟΙΚΙΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΕΤΟΧΩΝ ΠΟΥ ΚΑΤΕΧΕΙ	% ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΣΤΟ ΕΤΑΙΡΙΚΟ ΚΕΦ	ΘΕΣΗ ΣΤΗΝ ΔΙΟΙΚΗΣΗ
Αθανασόπουλος	Δημήτριος	0							
Αλεξόπουλος	Αλέξιος	1	Η Κορινθιακή Σταφίς	1860	κτηματίας	Πάτρα	3	0,6%	δεν κατέχει
Αλεξόπουλος	Δημήτριος	1	Η Αγκυρα	1862	κτηματίας	Πάτρα	2	0,7%	δεν κατέχει
Αντωνόπουλος	Αντώνιος	3	Εταιρεία Ελληνικής Οινοποιίας	1858	κτηματίας	Πάτρα	5	0,4%	δεν κατέχει
			Μιαούλης	1860	κτηματίας	Πάτρα	20	5,8%	διευθυντής
			Εμπορική Τράπεζα ο Αργοναύτης	1860	κτηματίας	Πάτρα	15	7,5%	δεν κατέχει
Αντωνόπουλος	Ιωάννης	1	Εταιρεία Ελληνικής Οινοποιίας	1858	κτηματίας	Πάτρα	5	0,4%	δεν κατέχει
Βαρδούκας	Σπυρίδων	2	Η Πρόνοια	1859	κτηματίας	Πάτρα	20	1,6%	δεν κατέχει
			Η Κορινθιακή Σταφίς	1860	κτηματίας	Πάτρα	10	3,1%	δεν κατέχει
Βερράς	Σπυρίδων	0							
Βλαχοπαππαδόπουλος	Δημήτριος	1	Εταιρεία Ελληνικής Οινοποιίας	1858	κτηματίας	Πάτρα	5	0,4%	δεν κατέχει
Γερούσης	Σωτήριος	2	Η Ανατολή	1855	έμπορος	Πάτρα	30	4,3%	διευθυντής
			Ελληνική Ναυτική Τράπεζα	1860	διευθυντής	Πάτρα	100	19,4%	διευθυντής
			Αι Πάτραι	1849	έμπορος	Πάτρα	4	2,0%	δεν κατέχει
Γεωργακόπουλος	Λάμπρος	9	Η πρόοδος	1854	έμπορος	Πάτρα	5	0,6%	δεν κατέχει
			Η Ανατολή	1855	έμπορος	Πάτρα	5	0,7%	δεν κατέχει
			Η Αμαλία	1856	έμπορος	Πάτρα	5	0,7%	δεν κατέχει
			Ο Φοίνιξ	1856	έμπορος	Πάτρα	2	0,2%	δεν κατέχει
			Εταιρεία Ελληνικής Οινοποιίας	1858	έμπορος	Πάτρα	12	0,9%	δεν κατέχει
			Ο Σωτήρ	1858	έμπορος	Πάτρα	25	4,5%	δεν κατέχει
			Η Πρόνοια	1859	έμπορος	Πάτρα	40	3,2%	δεν κατέχει
Η Κορινθιακή Σταφίς	1860	έμπορος	Πάτρα	15	4,6%	δεν κατέχει			
Γιαννακόπουλος	Παναγιώτης	1	Η Ελλάς	1862	κτηματίας	Πάτρα	2	0,8%	δεν κατέχει
Γιαννακόπουλος	Δόξης	0							
Γιαννόπουλος	Γεώργιος	3	Ο Σωτήρ	1858	έμπορος	Πάτρα	6	1,1%	δεν κατέχει

Πίνακας 12
Πατρινοί κτηματίες ιδρυτές ασφαλιστικών εταιρειών

			<i>Γενική Εταιρία Πολυφορειών</i>	1860	δικηγόρος	Πάτρα	5	2,0%	δεν κατέχει
			<i>Ανώνυμη εταιρεία προς διοχέτευση εν τη πόλει Πύργου ποσίου ύδατος</i>	1864	δικηγόρος	Πάτρα	4	1,1%	δεν κατέχει
Γκολφινόπουλος	Γκολφίνος	0							
Δημητρακόπουλος	Σωτήριος	0							
Δρακόπουλος	Κάρολος	1	<i>Η Πρόνοια</i>	1859	κτηματίας	Πάτρα	6	0,5%	δεν κατέχει
Εμμανουήλ	Καίσαρ	0							
Ζαίμης	Θρασύβουλος	2	<i>Ο Σωτήρ</i>	1858	δικηγόρος	Πάτρα	5	0,9%	δεν κατέχει
			<i>Η Αγκυρα</i>	1862	κτηματίας	Πάτρα	2	0,7%	δεν κατέχει
Ηλιόπουλος	Γεώργιος	0							
Καλαμογάρτης	Περικλής	3	<i>Η Κορινθιακή Σταφίς</i>	1860	δήμαρχος	Πάτρα	10	3,1%	δεν κατέχει
			<i>Ελληνική Ναυτική Τράπεζα</i>	1860	κτηματίας	Πάτρα	5	0,9%	δεν κατέχει
			<i>Η Ελπίς</i>	1862	κτηματίας	Πάτρα	2	0,6%	δεν κατέχει
Κανέλλης	Γεώργιος	0							
Κανελλόπουλος	Περικλής	3	<i>Ο Σωτήρ</i>	1858	κτηματίας	Πάτρα	6	1,1%	δεν κατέχει
			<i>Η Πρόνοια</i>	1859	κτηματίας	Πάτρα	12	0,9%	δεν κατέχει
			<i>Η Κορινθιακή Σταφίς</i>	1860	κτηματίας	Πάτρα	6	1,8%	δεν κατέχει
Κανέλλος		0							
Καρατζάς	Παναγιώτης	0							
Κρητικός	Ανδρέας	0							
Κωνστάκης	Κωνσταντίνος	0							
Λαμψιάδης	Σωτήριος	0							
Λέων	Γεώργιος	2	<i>Εταιρεία Ελληνικής Οينوποιίας</i>	1858	έμπορος	Πάτρα			δεν κατέχει
			<i>Γενική Εταιρία Πολυφορειών</i>	1860	κτηματίας	Πάτρα			δεν κατέχει
Λόντος	Ανδρέας	5	<i>Ανατολή</i>	1856	δικηγόρος	Πάτρα	3	0,4%	δεν κατέχει
			<i>Εταιρεία Ελληνικής Οينوποιίας</i>	1858	δικηγόρος	Πάτρα	12	0,9%	δεν κατέχει
			<i>Η Αχαΐα</i>	1860	δικηγόρος	Πάτρα	3	0,9%	δεν κατέχει
			<i>Η Ελλάς</i>	1862	δικηγόρος	Πάτρα	5	2,2%	δεν κατέχει
			<i>Ο Κανακάρης</i>	1862	δικηγόρος και κτηματίας	Πάτρα	5	1,6%	δεν κατέχει
Μπεκιάρης		0							

Πίνακας 12
Πατρινοί κτηματίες ιδρυτές ασφαλιστικών εταιρειών

Μπουλτής	Βασίλειος	0							
Οικονομόπουλος	Αντώνιος	0							
Παναγιωτόπουλος	Ανδρέας	0							
Παναγόπουλος	Μήτρος	2	<i>Εταιρεία Ελληνικής Οιοποΐας</i>	1858	κτηματίας	Πάτρα	12	0,9%	δεν κατέχει
			<i>Η Αχαΐα</i>	1860	κτηματίας	Πάτρα	5	1,60%	δεν κατέχει
Παπαδιαμαντόπουλος	Παναγιώτης	2	<i>Ο Μισούλης</i>	1860	κτηματίας	Πάτρα	3	0,9%	δεν κατέχει
			<i>Η Πελοπόννησος</i>	1860	κτηματίας	Πάτρα	5	1,6%	δεν κατέχει
Πατρινός	Παναγιώτης	1	<i>Εταιρεία Ελληνικής Οιοποΐας</i>	1858	κτηματίας	Πάτρα	12	0,9%	δεν κατέχει
Πετσάλης	Σπυρίδων	2	<i>Η Αμαλία</i>	1856	έμπορος	Πάτρα	0		δεν κατέχει
			<i>Ο Φοίνιξ</i>	1856	έμπορος	Πάτρα	15	1,4%	δεν κατέχει
Ραυτόπουλος	Σπυρίδων	8	<i>Αι Πάτραι</i>	1849	φαρμακοποιός	Πάτρα	2	1,0%	δεν κατέχει
			<i>Η Κορινθιακή Σταφίς</i>	1860		Πάτρα	2	0,6%	δεν κατέχει
			<i>Ο Μισούλης</i>	1860	φαρμακοποιός	Πάτρα	3	0,9%	δεν κατέχει
			<i>Η Πελοπόννησος</i>	1860	εμπορουπάλληλος	Πάτρα	0		δεν κατέχει
			<i>Ο Όθων</i>	1862	κτηματίας	Πάτρα	5	1,6%	δεν κατέχει
			<i>Η Πανόπη</i>	1862	εμποροκτηματίας	Πάτρα	5	1,0%	δεν κατέχει
			<i>Ο Κανακάρης</i>	1862	κτηματίας	Πάτρα	2	0,6%	δεν κατέχει
			<i>Ο Αρχάγγελος</i>	1868	κτηματίας	Πάτρα	6	0,5%	δεν κατέχει
Σταθόπουλος		0							
Σταυρόπουλος		0							
Συνοδινός	Παναγιώτης	0							
Σωτηριάδης	Γεώργιος	6	<i>Αι Πάτραι</i>	1849	δικηγόρος	Πάτρα	1	0,5%	δεν κατέχει
			<i>Η πρόοδος</i>	1854	δικηγόρος	Πάτρα	2	0,2%	δεν κατέχει
			<i>Η Αμαλία</i>	1856	δικηγόρος	Πάτρα	5	0,7%	δεν κατέχει
			<i>Εταιρεία Ελληνικής Οιοποΐας</i>	1858	δικηγόρος	Πάτρα	12	0,9%	διευθυντής
			<i>Ο Σωτήρ</i>	1858	δικηγόρος	Πάτρα	6	1,1%	δεν κατέχει
			<i>Ο Αργοναύτης</i>	1860	δικηγόρος	Πάτρα	6	3,0%	δεν κατέχει
Χαραλάμπης	Νικόλαος	0							
Χαραλάμπης	Ασημάκης	1	<i>Η Αχαΐα</i>	1859	κτηματίας	Πάτρα	5	1,6%	δεν κατέχει
			<i>Η Αγκυρα</i>	1862	κτηματίας	Πάτρα	1	0,3%	δεν κατέχει
Χρυσανθακόπουλος	Κωνσταντίνος	0							

Πίνακας 3
Αγοραπωλησίες οικογένειας Σαγιά

Αρ. Συμβολαίου	Ημερομηνία	Έκταση σε στρέμματα	πωλητής	αγοραστής	Ποσό σε δραχ.	Τιμή στρέμματος σε δραχ.	Παρατηρήσεις
18071	30/4/1876	50	Ιωάννης Κουτσουρόπουλος	Νικόλαος Β. Σαγιάς	150	3	
18381	19/7/1876	160	Ιωάννης κ' Γεώργιος Γκοτσούλιας	Νικόλαος Β. Σαγιάς	300	1,87	Παραχώρησε 15 στρέμματα γης στον κάθε ένα πωλητή (5 και δέκα)
18432	7/8/1876	80	Δημήτριο Γκοτσούλια	Νικόλαος Β. Σαγιάς	200	2,5	
18440	9/8/1876	80	Κωνσταντή Γκοτσούλια	Νικόλαος Β. Σαγιάς	200	2,5	
18428	5/8/1876	100	Αναστάσιος κ' Περικλής Αλεξόπουλος	Νικόλαος Β. Σαγιάς	300	3	
110	20/2/1877	50	Νικόλαος Γκοτζούλιας	Γεώργιος Β. Σαγιάς	200	4	
111	20/2/1877	20	Κων/νος Γκοτσούλιας	Γεώργιος Β. Σαγιάς	100	5	
117	20/2/1877	20	Γεώργιος Β. Σαγιάς	Ιωάννης κ' Γεώργιος Γκοτσούλιας	100	5	Η συμφωνία ανάμεσα στα δύο μέρη λέει ότι ο πωλητής καλείται να εμφυτεύσει τον αγρό με έξοδα τα οποία θα του αποπληρώσουν οι αγοραστές μετά την παρέλευση 5 ετών και τόκο 10% ετησίως
948	12/3/1877	35	Γεώργιος Ζαφειρόπουλος	Γεώργιος Β. Σαγιάς			Τα δύο συμβαλλόμενα μέρη προχώρησαν σε ανταλλαγή των εκτάσεων που είχαν αποσπάσει από το νόμο περί διανομής των εθνικών γαιών

Πίνακας 1

Χρεωστικές Ομολογίες Ιωάννη Παπαδιαμαντόπουλου

A/A	A/Αρ χείου	Ημερομηνία	συμβαλλόμενος	Ποσό	είδος	τόκος επί τοις %	όροι
1	13	29/1/1822	Μαρία Στεφάνου	130	γρόσσια		
2	14	21/8/1822	Μαρία Στεφάνου	40	τάλλαρα ισπανικά κολλονάτα		
3	15	22/7/1822	Νεράγκαθος Ζαφείρης και Νεράγκαθος Ανδρέας	130	γρόσσια		
4	41	5/8/1817	Τζελάγαδες Ομέρ Αγάς	2312	γρόσσια		μετά από 3-4 μέρες 15.000 λίτρα σταφίδα να μου την πληρώσει στο παζάρι και να κρατήσει τη διαφορά να βάλει σταφίδα στο μαγαζί του
5	42	28/12/1818	Μεχμέτ Ρεσουλαγόπουλος	1133,14	γρόσσια		μετά από ένα χρόνο
6	43	8/9/1819	Ισμαΐλης Επαχτίτης	100	γρόσσια		
7	44	8/10/1819	Χουσεΐν Αγάς Ζαηδές	8775	γρόσσια	20	
8	45	7/3/1819	Εμίν Εφένδης				
9	46	7/3/1820	Ρεσουλαγόπουλος Μεμέτ Αγάς	650	γρόσσια	20	τον ερχόμενον Αύγουστο
10	47	28/4/1820	Τζαφέρης Γιαννόπουλος	500	γρόσσια		
11	48	25/2/1820	Χοτομάν Ζαδές Φαμίν Μπέης	1100	γρόσσια		σε 6 μήνες
12	49	16/5/1820	Μουσταφά Μπέη αφέντης Ιμπραήμ Πασάς Ζαδές				τουρκιστί
13	50	18/1/1820	Ρεσουλαγόπουλος Μεχμέτ Αγάς				τουρκιστί
14	51	3/12/1820	Μαμουτόπουλος Ομέρ Μπέης	80	τάλλαρα κολονάτα	2	τόση σταφίδα εις το μαγαζί του
15	52	11/5/1820	Μουλά Εμιρόπουλος Σελίμης	200	γρόσσια	20	2000 σταφίδα στεγνή και παστρική ή αλλιώς τα χρήματα
16	53	31/8/1820	Στεφανόπουλος Νικόλαος	3506,15	γρόσσια	15	σε ένα χρόνος
17	54	12/8/1820	Μπεσιλαγοπούλου				
18	79	11/1/1819	Μουλά Ιμπραΐμης Ναουμπασόπουλος	300	γρόσσια	20	
19	82	21/9/1815	Μουλά Αναπλιώτης Σερίφης				
20	86	18/3/1821	Μαρία Κρήτζου	400	γρόσσια		
21	93	2/8/1815	Ιωάννης Χαλικιόπουλος και Ζαχαρίας Γουναρόπουλος	2535	γρόσσια	15	
22	94	28/12/1820	Μουλά Γιαχαγιάς Χουσεΐν Ζαδές	566	γρόσσια		Να αποπληρώσει σε σταφίδα

Πίνακας 1

Χρεωστικές Ομολογίες Ιωάννη Παπαδιαμαντόπουλου

23	95	28/9/1820	Σαζάνης Οσμάναγας	8000	γρόσσια	20	Από 20.000 έμεινε χρέος 8000 γρόσσια
24	96	1/7/1820	Αχμέτ Μπέης Σελήμ Μπέης Ζαδές	12.000	γρόσσια	20	Από 30.000 έμεινε χρέος 12000 γρόσσια
25	128	1/1/1821	Μουφτή Ζαηδές	10863	γρόσσια		Να αποπληρώσει σε σταφίδα τον Αύγουστο
26	129	7/11/1820	Σελίμ Μουλαμανόπουλος Γιαχμάς	91	γρόσσια		Να αποπληρωθεί τον Αύγουστο
27	130	1/12/1820	Καλπίσης Χουσεϊν	2500	γρόσσια	20	τον επόμενο χρόνο η αποπληρωμή
28	131	21/12/1820	Αχμανόπουλος	500	γρόσσια	20	
29	132	17/1/1821	Χοτομάν Ζαηδές Σεκήρ Αχμέτ	15.000	γρόσσια		σε 30 μέρες
30	133	20/1/1821	Μουφτή Ζαδές Σαδίκ	2178	γρόσσια		σταφίδα από το μαχσούλιν μου ξερικήν και παστρική
31	155	21/3/1821	Νενέκος Δημήτρης και Σαγιάς Θάναςης	[300]	γρόσσια		
32	156	21/3/1821	Ανδρουτσόπουλος Παναγιώτης	900	γρόσσια		
33	157	29/3/1821	Παπακοντορηγόπουλος Νικόλαος	2000	γρόσσια		
σύνολο				76489,29	γρόσσια	17,45	

Πίνακας 2

Αγορές και πωλήσεις Παναγιώτη Παπαδιαμαντόπουλου

Βιβλίο Μεταγραφών-Α/Α,	Έτος	Αγορά ή πώληση	Έκταση σε στρέμματα ή πήχεις	Αξία σε δρχ. συνολική	Τιμή στρέμ. ή πήχυ	Μορφή πληρωμής τοις μετρητοίς	Άλλος τρόπος	Τόκος	Παρατηρήσεις
3/642	17/11/1858	Πωλ.	160 π.	640 δρχ.	4 δρχ.	640 δρχ.			32ο τετράγωνο της Άνω Πόλεως προς τον Ανδρέα Αγγελακόπουλο
4/631	17/11/1858	Πώλ.	300 π.	750 δρχ.	3,70 δρχ.	750 δρχ			Πρόκειται για πώληση στον Χρυσανθάκη Γιαννουλόπουλο μέρους του οικοπέδου στο 32 τετράγωνο της Άνω Πόλεως
4/631	17/11/1858	Πώλ.	300 π.	1.125 δρχ	3,75 δρχ.	1.125 δρχ.			Υπάρχει ωστόσο στο συμβόλαιο ο όρος ότι υπάρχει περίπτωση να μην αναγνωρίσει τον Παπαδιαμαντόπουλο ως αγοραστή με αποτέλεσμα να πρέπει να αποζημιώσει τον Φ. Ζέρβα
5/752	24/10/1858	Πώλ.	240 π.	432 δρχ.	0,5 δρχ.	200 δρχ.	232 δρχ. με τόκο 12 %	12%	Ο τόκος θα βαρύνει ούτως ή άλλως τις υπόλοιπες 230 δρχ. Ο αγοραστής είναι ο αμαξηλάτης Μιχαήλ Μπάρλας
7/1254	21/11/1859	Πωλ.	10 σ.	800 δρχ.	80 δρχ.	800 δρχ.			Πρόκειται για κτήμα που πουλά στον γεωργό Νικόλαο Ροδόπουλο στη θέση «γραία»
10	1861	Πωλ.	1,2						Πρόκειται για αγρό και σταφιδάμπελο στη θέση Ταξιάρχης. Πρόκειται για πώληση προς τον Παναγιώτη Σπηλιωτόπουλο
11	1861	Πώλ.	6,800 σ.						Από το κτήμα των 13 στρεμμ. στη θέση Ταξιάρχης στο Σαραβάλι προς τον Παναγιώτη Μασαχιό
12	1861	Πωλ.	36,700 σ.	2.202 δρχ.	68 δρχ.	Όλο το ποσό			Πωλείται στον Σαρδελιάνο και βρίσκεται στην περιφέρεια του οικισμού Παυλόκαστρον
13/2310	17/4/1857	Πώλ.	442, 80 π.	307, 20 δρχ.			Από αυτά όμως ο Μάρκος Μεσσηνέζης αποσπά το ποσό των 105 δρχ. από χρέος του Αδαμάντιου		Το οικόπεδο βρίσκεται στο 9ο τετράγωνο της Κάτω Πόλεως και ανήκε στον Αδαμάντιο Παπαδιαμαντόπουλο. Την αγορά την κάνει ο πέννης Κωνσταντίνος Κοφφινιώτης
14/5448	21/10/1861		6,745 σ.	1.146, 5 δρχ.	170 δρχ.				Πουλά προς την Κωνσταντίνα Μασαχιού και στα ανήλικα της τέκνα.
15/2341	1861	Πώλ.	2,650 σ.	280 δρχ.			12%		Προς τον Παναγή Μασαχιό από το ίδιο κτήμα

Πίνακας 2
Αγορές και πωλήσεις Παναγιώτη Παπαδιαμαντόπουλου

20/3563	22/2/1864	Πώλ.	9,5 και 13, 484 σ.	11.090 δρχ.	650 δρχ.	Κρατά 1.600 δρχ. για να αποπληρώσει το χρέος και να αφαιρέσει την υποθήκη από το δεύτερο κτήμα			Στη θέση Μιντιλόγλι και Χαλκωματά αντίστοιχα προς τον Δ. Μαλτέζο. Το δεύτερο μάλιστα κτήμα είναι υποθηκευμένο
20/3569	19/2/1864	αγορά	5σ.	850 δρχ.	170 δρχ.	350 δρχ.	550 δρχ. την 1η Σεπ. 1864	12%	Πωλητής η χήρα Αναστασίου Λεπενιώτη άνευ επαγγέλματος
20/3562	22/2/1864	Πώλ.	7 σ.	4.550	650 δρχ.	4.550 δρχ.			Στη θέση Μιντιλόγλι προς τον έμπορο Διονύσιο Μαλτέζο
20/3564	22/2/1864	Πώλ.	11, 416 σ.	7.509 δρχ.		4.209 δρχ.	Τα υπόλοιπα χρήματα που αντιστοιχούν σε 3.500 δρχ. κρατούνται από τον αγοραστή για να εξοφληθούν δάνεια και να αποδεσμευτούν τα κτήματα από υποθήκες		Την πώληση την κάνει ο Ν. Σακέτος, ετεροθαλής αδελφός του Παναγιώτη Παπαδιαμαντόπουλου στον Διονύσιο Μαλτέζο
23/4194	29/11865	Κατακύρωση στον Παναγιώτη Παπαδιαμαντόπουλο ύστερα από πλειστηριασμό	3 σ.	360 δρχ.	120 δρχ.	360 δρχ.		Με επιβάρυνση ετήσια 12 %	Υψηλά Αλώνια του χωριού Σαραβάλι
25/4614	27/101865	Κατακύρωση στον Π. Παπαδιαμαντόπουλο	2,650 σ. (περιβόλι)	265 δρχ.	98,11 δρχ				Κτήμα στη θέση Δαφνίτζα
25/4615	27/9/1865	Πωλ.	2, 650 σ.	280 δρχ.	105,65 δρχ.	12% επί του ποσού	Το ποσό αδυνατεί να το πληρώσει ο αγοραστής και υποχρεώνεται να δώσει τον καρπό της φεινής σοδειάς στον πωλητή ώστε να καλύψει το χρέος		Συμμετοχή σε πλειστηριασμό από τον Ιωάννη Τζέλο για κτήμα στην περιοχή Δαφνίτζα
25/4912	1866	Πώλ.	5 σ.						Ύστερα από κατάσχεση σε κτήματα στην περιοχή Σαραβάλι σε ιδιοκτησίες του Μασαχίου
27	1866	Πώλ.	22 σ.						Η πώληση έγινε προς τον Διονύσιο Μαλτέζο

Πίνακας 2
Αγορές και πωλήσεις Παναγιώτη Παπαδιαμαντόπουλου

28-5404	1866	Πώλ.	7 σ.				Παράδοση στον πωλητή 5.000 λίτρα σταφιδοκάργου		
29/5404	22/7/1859	Πώλ.	3, 100 σ.	1.548 δρχ.	1.548 δρχ.				Προς τον Παναγή Σπηλιωτόπουλο. Ο αγοραστής έχει το δικαίωμα να λάβει το μισό του εισοδήματος από τον εκμισθωτή του κτήματος Διονύσιο Κοτζάλη
29/5446	8/31860	Πώλ.	4,383 μ.	1.000	228,15 δρχ.	Τρεις δόσεις συνολικού ύψους 1.000 δρχ.	12% ετήσιος για κάθε δόση		Πρόκειται για αγρό στη θέση Ταξιάρχης. Από τα οποία τα 500 μ.τ. Είναι σταφιδάμπελος και το υπόλοιπο αγρός
29/5447	12/12/1860		2,310 σ.	662	462 δρχ. ως τον Αύγουστο	12%			
29	1861	Πώλ.	5 σ.	2.500 δρχ.	500 δρχ.	300 δρχ. τον ίδιο μήνα	Τις υπόλοιπες 2.200 δρχ. κάθε χρόνο σε 4 δόσεις	12%, εάν δεν αποπληρωθούν οι δόσεις	Η πώληση γίνεται προς τον γεωργοκτηματία Μήτρο Μασαχιά
29/5350	20/7/1861	Πώλ.	6,800 σ.			Τέσσερις δόσεις 300 δρχ.	Τέσσερις δόσεις από 550 δρχ.	12%	
29/5373	16/101866	Πώλ.	6,800 σ.	2.000 δρχ.	294,11 δρχ.		1.000 δρχ. έκαστος		Οι αγοραστές είναι οι σύζυγοι Δημήτρης Μασαχιάς και Μαρία Πετροπούλου
29/4912	24/1/1866	Αγ.	6 σ.	520 δρχ.	86,6 δρχ.			12%	Τα 5 στρέμ. είναι άμπελος και 1 στρέμμα είναι αφύτευτο και χέρσο. Το αγοράζει από τον Κυριαζή Μητρόπουλο
30/5704	1/61867	Πώλ. εργαστηρίου από την οικογένεια Παπαδιαμαντόπουλου	90 π.	18.000 δρχ.	0,2 δρχ	Ο αγοραστής πλήρωσε μόνο τις 706 δρχ. στους πωλητές. Τα υπόλοιπα τα συμψήφισε με τα χρωστούμενα ποσά της οφειλέτιδος	5.959 δρχ. χρέος προς την τράπεζα. Οι 11,334 δρχ. από τους πωλητές προς τον αγοραστή από χρωστούμενο ποσό της Ελένης Καλαμογάρτη		Η πώληση γίνεται από τους κληρονόμους της Ελένης Καλαμογάρτη προς τον έμπορο Διονύσιο Μαλιέζο
31/5753	2/7/1867	Διαμοίραση κτηματικής περιουσίας ανάμεσα στους κληρονόμους της Ελένης Καλαμογάρτη	14 σ.	3.200 δρχ. τον προσεχή Νοέμβριο του 1867	Παραχώρηση των 4/4 προς τον Αδαμάντιο Παπαδιαμαντόπουλο				Τα χρήματα αυτά θα τα δώσει υπό τους εξής όρους: αποπληρωμή των χρεών, των εξόδων της κηδείας της Ελένης Καλαμογάρτη. Μόνο το φτεινό εισόδημα θα μοιραστεί σε όλους ανεξαιρέτως τους κληρονόμους.

Πίνακας 2

Αγορές και πωλήσεις Παναγιώτη Παπαδιαμαντόπουλου

32/7127	15/3/1869	Πώλ. μέρους οικοπέδου	49 πήχεις	1.000 δρχ	20,4 δρχ.	Θα πληρωθεί με γραμμάτιο ύστερα από ένα χρόνο	Πρόκειται για κτήριο υποθηκευμένο στην ΕΤΕ. Άρα ο Μαλτέζος αγοράζει το κτήριο και αποπληρώνει το εναπομείναν χρέος προς την τράπεζα		
33/7787	21/10/1870	Πώλ. Προς τον Γ. Γιαννουλόπουλο	6 στρεμ.			Με το συμβόλαιο αυτό κηρύσσεται πληρωμένος εκτός από ένα ποσό 400 δρχ.	Το ποσό αυτό ορίζεται από τους συμβαλλομένους ως δάνειο		Ο Παναγιώτης Παπαδιαμαντόπουλος πούλησε κτήμα σταφιδάμπελο στον γεωργοκτηματία Γιαννόπουλο.
38/7214	9/11/1869	Πώλ.	3 σ.	170 δρχ.					Πρόκειται για χέρσο αγρό από τον Χρήστο Αθανασόπουλο

Πίνακας 9
Πιστωτικοί κατάλογοι Πατρών

	έτος	Ποσό	πλήθος	Μέσος όρος	Ανώτατη Τιμή	Κατώτα τη τιμή	επαλήθε υση
σύνολο	1846	2055500	141	14578	75000	500	14578,01
	1847	1921000	158	12158	75000		12158,23
	1847	1921100	123	12158	75000	500	15618,7
	1848	22035500	136	16202	75000	500	162025,7
	1866	3284500	311	1056	15000	100	10561,09
	1867	3484000	261	13384	400000	1000	13348,66
	1868	3490000	259	13474	120000	1000	13474,9
	1872	169500	122	1386	15000	200	1389,344
	1872	169500	122	1386	15000	200	1389,344
	1873	6580000	356	18483	250000	1000	18483,15
	1876	5651000	311	18170	120000	1000	18170,42
	1876	361000	154	2344	10000	300	2344,156
	1878	42290	187	2299	10000	300	226,1497
	1878	5963500	382	15611	150000	1000	15611,26
	1879	6286000	346	18167	100000	1000	18167,63
	1880	5844000	341	17137	150000	500	17137,83
	1846	2055500	141	14578	75000	500	14578,01
	1848	2203500	136	16202	75000	500	16202,21
Γεωργοκτημ ατίες	1866	328450	311	1056	15000	100	1056,109
	1876	361000	154	2344	10000	300	2344,156
	1867	3484000	261	13384	400000	1000	13348,66
	1868	3490000	259	13474	120000	1000	13474,9
Έμποροι	1873	6580000	356	18483	250000	1000	18483,15
	1878	5963500	382	15611	150000	1000	15611,26
	1879	6286000	346	18167	100000	1000	18167,63
	1880	5844000	341	17137	150000	500	17137,83
	1847	1921000	158	12158	75000		12158,23
	1876	5651000	311	18170	120000	1000	18170,42
	1878	429900	187	2299	10000	300	2298,93
κτηματίες	1879	418200	139	3009	10000	400	3008,633

Πίνακας 8
Κατάλογοι Ενόρκων και επαγγέλματα

A/A	Πάτρα	1851		1858		1866		1878	
		πλήθος	ποσό μ.ο.	πλήθος	ποσό μ.ο.	πλήθος	ποσό μ.ο.	πλήθος	ποσό μ.ο.
1	αρτοποιός	1	3000						
2	ασβεστέμπορος							1	2000
3	αχιτέκτων							1	2000
4	βαρελοποιός							1	2000
5	βαφεύς					1	2000	1	1000
6	βιβλιοπώλης			1	2000	1	2000	4	1500
7	βυρσοδέφης	1	1000	3	2100	2	1750	1	1000
8	γεωμέτρης							1	1000
9	γεωργοκτηματίας	2	6000						
10	γραμματέας Δημ.							1	3400
11	γραμματέας Επάρ.							1	3000
12	γραφεύς	1	2000						
13	γυμνασιάρχης	1	3200	1	3000	1	3000		
14	δημοδιδάσκαλος					2	1750		
15	διδάκτωρ							1	2000
16	διδάσκαλος	4	1875	7	1600	11	2391	16	1888
17	διευθυντής ατμοπλοϊκής εταιρίας							1	2000
18	διευθυντής καταστήματος					7	12143		
19	δικαστικός υπάλληλος							2	2700
20	δικηγόρος	16	2906	19	3553	49	2306	64	2514
21	εμπορογραμματεύς					1	2000		
22	εμποροκτηματίας	1	8000						
23	εμποροράπτης					1	3000	2	2500
24	έμπορος	69	2745	152	2895	220	2901	225	2668
25	επιστάτης φυλακών							1	1100
26	εργολάβος							2	2500
27	εργοστασιάρχης							2	9000
28	εργοστασιάρχης- εμπορομεσίτης							1	
29	εφημεριδογράφος					1	2000	1	2000
30	ζαχαροπλάστης			1	3000	5	2700	9	2500
31	ζαχαρτζής	1	600						
32	ζωγράφος			1	4000	3	2000	2	1000
33	ιατρός	1	3000	5	2500	16	2094	23	2513
34	ιχθυοπώλης					1	12000	4	1750
35	καθηγητής	3	3667	5	2900	2	2500		
36	καπνοπώλης			3	2000	4	1750	6	2300
37	κασελάς							1	1800
38	κασωνάς	1	500						
39	καφεπώλης			1	1500	4	2000	4	1950
40	κεραμοποιός							3	1667
41	κηροπλάστης							1	3000
42	κλητήρ	1	500			1	500		
43	κουρεύς							1	1000
44	κρεοπώλης			1	2000			9	1467
45	κτηματίας	78	2954	89	2884	109	2948	187	2324
46	κτίστης	1	1500	1	3000	1	4000	1	2000
47	λεππουργός							2	1000
48	λιανοπώλης					2	2000	2	1500

Πίνακας 8
Κατάλογοι Ενόρκων και επαγγέλματα

49	μανεστροποιός	1	1000	2	2500	3	2333	2	2600
50	μαραγκός	1	1000	1	1000	2	1000	1	1000
51	μεσίτης							3	1000
52	μεταξάς	2	1300	1	2000	1	6000		
53	μεταξουργός							1	1000
54	μηχανικός							1	2300
55	μπακάλης	4	875	2	2750	3	2667		
56	ναυτικός							1	1000
57	ξενοδόχος			2	1500	6	2333	5	2625
58	οινοπώλης	2	3500			11	2045	5	1300
59	παντοπώλης			6	1867	4	2875	24	1771
60	πιοτοπώλης							1	2000
61	πλοίαρχος							3	1000
62	πνευματοπώλης	1	2000	4	2500	4	1500	5	1900
63	πρόξενος							1	10000
64	ρακοκατασκευαστής					4	2500		
65	ρακοπώλης					2	2000	4	2250
66	ράπτης			4	1825	4	1500	4	1500
67	ραπτοπραγμάτης					1	2000		
68	σανδαλοποιός			1	1700	3	5933	7	2043
69	σαπυνοποιός							1	2000
70	σαράτζης			1	1000	1	10000	4	1625
71	σιδηρέμπορος					1	2000		
72	σκαλτσάς	8	1825	6	2750	9	2278	4	6875
73	σπαγαδώρας					1	2000	1	1000
74	σταμπαδώρας			1	1000			1	1000
75	στρατιωτικός			1	2000	1	2000		
76	συμβολαιογράφος	6	2833	5	2600	7	3071	13	2154
77	συνταξιούχος					1	2000		
78	σχοινοπλέκτης			4	1950				
79	σχολάρχης	1	2000	1	3600			4	2100
80	ταινιοπλέκτης					2	1500	2	1250
81	ταμπακοπώλης			1	4000	4	2500	2	1000
82	ταμειυτ. Τραπεζ.							1	3000
83	τέκτων							1	2000
84	τοκιστής							1	10000
85	τραπεζίτης							1	8000
86	τυπογράφος	1	2000	1	2000	2	2000	4	1500
87	υπάλληλος	1	500	1	2000			23	1476
88	υπάλληλος ΕΤΕ							1	3000
89	υπάλληλος τράπεζας							3	2667
90	υποδηματοποιός							5	1500
91	υποθηκοφύλακας							1	4000
92	φαλλαγγίτης	3	3250	2	3250	1	5000	1	1200
93	φαναροποιός					2	1750		
94	φαρμακοποιός	1	2000	5	2600	6	2500	6	3333
95	φιλόλογος							1	2000
96	φραγκοράπτης							2	1500
97	φωτογράφος							1	2000
98	χειρουργός					1	1200	2	1000
99	χρυσοχόος	1	3000	2	2600	2	2500	2	1500
	σύνολο	215		344		534		741	

Πίνακας 7
Πρόσωπα με τα οποία ασχοληθήκαμε αναλυτικά

A/A	Επίθετο	Όνομα	ηλικία	έτος γέννησης	πόλη	επάγγελμα	άλλο	1851	1858	1866		1878		1846	1847
1	Παπαδιαμαντόπουλος	Παναγιώτης	34	1817	Πάτρα	έμπορος	κτηματίας, υποθηκοφύλα κας	15000	5000	15000	100000	4000	80000		
2	Παπαδιαμαντόπουλος	Αναστάσιος	60	1818	Πάτρα	κτηματίας	φαλλαγγίτης					1000			
3	Λέων	Γεώργιος	65	1813	Πάτρα	κτηματίας		5000	5000	5000	50000	10000	200000		
4	Κωνστάκης	Γεώργιος	33	1818	Πάτρα	κτηματίας		2000	2000						
5	Κωνστάκης	Κωνσταντίνος	33	1818	Πάτρα	κτηματίας		2000	2000						
6	Κωνστάκης	Περικλής	35	1816	Πάτρα	κτηματίας		2000	2000	2000	20000	3000			
7	Σωτηριάδης	Γεώργιος	45	1806	Πάτρα	δικηγόρος	κτηματίας	3000	3000	3000	50000	10000	200000		
8	Σωτηριάδης	Νικόλαος	33	1845	Πάτρα	δικηγόρος						2000			
9	Σωτηριάδης	Αθηνόδωρος	33	1845	Πάτρα	κτηματίας						1500			
10	Γερούσης	Αντώνιος	53	1798	Πάτρα	έμπορος		10000	2000					30000	20000
11	Γερούσης	Εμμανουήλ	46	1805	Πάτρα	έμπορος		3000	2000	5000	60000			75000	75000
12	Γερούσης	Κωνσταντίνος	56	1795	Πάτρα	έμπορος		3000	3000	3000	50000	10000		75000	75000
13	Γερούσης	Θεμιστοκλής	36	1842	Πάτρα	έμπορος				3000		2000	80000		
14	Γερούσης	Ιωάννης	39	1827	Πάτρα	έμπορος									
15	Γερούσης	Περικλής	39	1839	Πάτρα	έμπορος									
16	Γερούσης	Σωτήριος	46	1805	Πάτρα	έμπορος		15000	15000	1500	150000				
17	Γερούσης	Λεωνίδας και σία			Πάτρα	έμπορος									
18	Δρακόπουλος	Κάρολος	49	1802	Πάτρα	κτηματίας		2000	2000						
19	Σαγιάς	Νικόλαος			Πάτρα	δικηγόρος	κτηματίας					2000			

Πίνακας 7
Πρόσωπα με τα οποία ασχοληθήκαμε αναλυτικά

1848	1867	1868	1872	1873	1876	1878	1879	1880
			4000			2000	2500	
			400			500		
						3000	4000	
			2000			2000	2000	
				30000	80000	80000	100000	80000
						2000	4000	5000
75000	50000	50000		100000	100000	15000	40000	15000
75000	50000	50000		40000	30000	10000	15000	1000
						6000		
					100000			
				1000	2000	8000	6000	6000

Πίνακας 6

Πολιτικό Προσωπικό, ετήσια εισοδήματα-αξία ακίνητης περιουσίας και πιστωτικά όρια

Α/Α	έτη	Επίθετο	Όνομα	επάγγελμα	εισόδημα ανά έτ		
					1851	1858	1866
1	Εθνοσυνέλευση 1843	Καλαμογάρτης	Αντώνιος	κτηματίας	6000		
2		Τσερτίδης	Κωνσταντίνος	κτηματίας	3000		
3		Λόντος	Ανδρέας Χ.	κτηματίας	500	1500	500
4		Κωνστάκης	Κωνσταντίνος	κτηματίας	3000	2000	
5	Ιούλιος 1844	Καλαμογάρτης	Αντώνιος	κτηματίας			
6		Τσερτίδης	Κωνσταντίνος	κτηματίας			
7		Κουμανιώτης	Δημήτριος	κτηματίας			
8		Τζίνος	Χριστόδουλος	έμπορος	10000	10000	10000
9	Ιούνιος 1847	Παπαδιαμαντόπουλος	Παναγιώτης	κτηματίας	15000	5000	15000
10		Τζίνος	Χριστόδουλος	έμπορος			
11		Αντωνόπουλος	Ιωάννης	κτηματίας	2000	2000	3000
12		Κουμανιώτης	Δημήτριος	κτηματίας			
13	Σεπτέμβριος 1850	Καλαμογάρτης	Περικλής	κτηματίας			
14		Πατρινός	Παναγιώτης	κτηματίας	1000		10000
15		Λόντος	Ανδρέας Χ.	κτηματίας			
16		Τσαλαμίδας	Χρίστος	κτηματίας	6000		
17	Οκτώβριος 1856	Ρούφος	Μπενιζέλος	κτηματίας			5000
18		Κωνστάκης	Κωνσταντίνος	κτηματίας		1000	
19		Λόντος	Ανδρέας Χ.	κτηματίας			
20		Τσαλαμίδας	Χρίστος	κτηματίας			
21	Οκτώβριος 1859	Ρούφος	Μπενιζέλος	κτηματίας	18000		
22		Κωνστάκης	Κωνσταντίνος	κτηματίας			
23		Λόντος	Ανδρέας Χ.	κτηματίας			
24		Καλαμογάρτης	Περικλής	κτηματίας			
25	Ιανουάριος 1861	Καλαμογάρτης	Περικλής	κτηματίας			
26		Αντωνόπουλος	Ιωάννης	κτηματίας			
27		Ρικάκης	Αντώνιος	κτηματίας			2000
28		Τσαλαμίδας	Χρίστος	κτηματίας			
29	Εθνοσυνέλευση 1863	Ρούφος	Μπενιζέλος	κτηματίας			
30		Κανακάρης	Θάνος	κτηματίας			4000
31		Ρηγόπουλος	Ανδρέας	πολιτικός			2000
32		Μπουκαούρης	Αριστομένης	κτηματίας			
33		Λόντος	Ανδρέας Χ.	κτηματίας			
34	Μάιος 1865	Ρούφος	Μπενιζέλος	κτηματίας			
35		Κανακάρης	Θάνος	κτηματίας			
36		Ρηγόπουλος	Ανδρέας	πολιτικός			2000
37		Μπουκαούρης	Αριστομένης	λοχαγός			
38	Μάρτιος 1868	Κανακάρης	Θάνος	κτηματίας			
39		Αντωνόπουλος	Ιωάννης	κτηματίας			
40		Πατρινός	Δημήτριος	κτηματίας		1000	10000
41		Ηλιόπουλος	Ευστάθιος	δικαστής	3000		
42	Μάιος 1869	Καλαμογάρτης	Περικλής	κτηματίας			
43		Κανακάρης	Θάνος	κτηματίας			
44		Ρούφος	Γεώργιος	κτηματίας			
45		Πράτσικας	Γ.Σ.	λοχαγός			6000
46	Φεβρουάριος 1872	Καλαμογάρτης	Περικλής	κτηματίας			
47		Πατρινός	Δημήτριος	κτηματίας			
48		Τσερτίδης	Γεώργιος	κτηματίας			
49		Νεζερίτης	Παναγιώτης	κτηματίας	1000	2000	
50		Αντωνόπουλος	Ιωάννης	κτηματίας			
51	Ιανουάριος 1873	Κανακάρης	Θάνος	κτηματίας			
52		Μπουκαούρης	Αριστομένης	κτηματίας			

Πίνακας 6

Πολιτικό Προσωπικό, ετήσια εισοδήματα-αξία ακίνητης περιουσίας και πιστωτικά όρια

53		Κοντογούρης	Αριστομένης	κτηματίας	2000		
54		Χαλικιόπουλος	Παναγιώτης	κτηματίας	3000	3000	3000
55		Ηλιόπουλος	Ευστάθιος	δικαστής			
56	Ιούνιος 1874	Κανακάρης	Θάνος	κτηματίας			
57		Κωνστάκης	Ι.Γ.	κτηματίας			
58		Παρινός	Δημήτριος	κτηματίας			
59		Τσερτίδης	Γεώργιος	κτηματίας			
60	Ιούλιος 1875	Κανακάρης	Θάνος	κτηματίας			
61		Ρούφος	Γεώργιος	κτηματίας			
62		Ρικάκης	Αντώνιος	κτηματίας			
63		Παρινός	Δημήτριος	κτηματίας			
64		Νεζερίτης	Παναγιώτης	κτηματίας			
65	Σεπτέμβριος 1879	Παρινός	Δημήτριος	κτηματίας			
66		Καλαμογάρτης	Περικλής	κτηματίας			
67		Κουμανιώτης	Νικόλαος	κτηματίας			
68		Ρούφος	Γεώργιος	κτηματίας			
69		Ρικάκης	Αντώνιος	κτηματίας			
70		Κοντογούρης	Αριστομένης	κτηματίας			
71	Δεκέμβριος 1881	Καλαμογάρτης	Περικλής	κτηματίας			
72		Ρούφος	Γεώργιος	κτηματίας			
73		Ρούφος	Αγγελής	κτηματίας			
74		Κουμανιώτης	Νικόλαος	κτηματίας			
75		Ρηγόπουλος	Ανδρέας	πολιτικός			

Πίνακας 5
 Δημοτικοί άρχοντες και ετήσια εισοδήματα

Δημοτικοί Άρχοντες της πόλης										Στοιχεία από Καταλόγ		
α/α	Από	Έως	Επίθετο	Όνομα	Διορισμέν οι	Αιρετοί	Επαγγέλματα	άλλα αξιώματα	Θητεία	1851/ετήσιο εισόδημα	1858/ετή σιο εισόδημα	1866/ετήσιο ει και αξία ακί
1	1836	1837	Ζαίμης	Ιωάννης	Ναι		κτηματίας		1	8000	8000	8000
2	1837	1841	Μπουκαούρης	Ιωάννης	Ναι		εμποροκτηματίας		1	10000	5000	2000
3	1841	1843	Λόντος	Ανδρέας	Ναι		δικηγόρος		1	500	1500	500
4	1843	1847	Σκουρλέτης	Κωνσταντίνο	Ναι		κτηματίας		2		5000	
5	1847	1847	Αντωνόπουλος	Ιωάννης	Ναι		νομικός	Υπουργός Δικαιοσύνης, Βουλευτής	1			2000
6	1847	1851	Σκουρλέτης	Κωνσταντίνο	Ναι		κτηματίας		2			
7	1851	1855	Αντωνόπουλος	Ιωάννης	Ναι		νομικός	Υπουργός Δικαιοσύνης, Βουλευτής	1			
8	1855	1858	Μπενιζέλος	Ρούφος	Ναι		κτηματίας	Πρωθυπουργός	1	18000		
9	1858	1862	Καλαμογάρτης	Περικλής	Ναι		κτηματίας		3			
10	1862	1866	Χρυσανθακίδης	Σπυρίδων	Ναι		κτηματίας		1		6000	
11	1866	1870	Καλαμογάρτης	Περικλής	Ναι		κτηματίας					
12	1870	1874	Ρούφος	Γεώργιος		Ναι	νομικός	Υπουργός Ναυτικών	2			
13	1874	1875	Ρούφος	Γεώργιος		Ναι	νομικός		2			
14	1875	1875	Ρουπακιώτης	Παναγιώτης	Ναι		κτηματίας	Δημαρχιακός Πάρεδρος	2			
15	1875	1879	Καλαμογάρτης	Περικλής		Ναι	κτηματίας		2			
16	1879	1883	Κανακάρης-Ρούφος	Αθανάσιος		Ναι	νομικός		2			
17	1883	1887	Πατρινός	Δημήτριος		Ναι	νομικός	Βουλευτής, Αντιπρόεδρος της Βουλής	1			10000
18	1887	1891	Ρούφος	Γεώργιος		Ναι	νομικός		2			
19	1891	1895	Κοντογούρης	Αριστομένης		Ναι	νομικός		1			
20	1895	1903	Κανακάρης-Ρούφος	Αθανάσιος		Ναι	νομικός		2			

Πίνακας 5
 Δημοτικοί άρχοντες και ετήσια εισοδήματα

Ισχύς Ενόρκων		
ισόδημα νητης	1878/ετήσιο εισόδημα και αξία ακίνητης	
10000	3000	30000
80000	10000	10000
40000	3000	60000
	3000	
10000	15000	200000
	2000	

Πίνακας 4

Ευρύτερες επαγγελματικές κατηγορίες

Ελεύθερα επαγγέλματα στο σύνολο των ενόρκων και ανά κατάλογο	Μέσος όρος (συν.)	1851				1858		
		Μέσος όρος	Ανώτερο Εισόδημα	Κατώτερο εισόδημα	Πλήθος	Μέσος όρος	Ανώτερο εισόδημα	Κατώτερο Εισόδημα
Δικηγόρος	2.600	2906	20000	500	17	3.031	20000	1000
Ιατρός	1.365	3000	3000	3000	1	2500	3000	2000
Υποθηκοφύλακας	4.000							
Αρχιτέκτων	2.000							
Μηχανικός	2.300							
Εργολάβος	2.500							
Συμβολαιογράφος	2.565	2833	3000	2000	6	2600	3000	2000
Σύνολο	2.476	2.953			24	2.710		
		1851				1858		
Ανώτερο Υπαλληλικό προσωπικό	Μέσος όρος (συν.)	Μέσος όρος	Ανώτατο Εισόδημα	Κατώτατο εισόδημα	πλήθος	Μέσος όρος	Ανώτατο εισόδημα	Κατώτατο εισόδημα
Υπάλληλος ΕΤΕ.	3.000							
Υπάλληλος σε Τράπ	2.667							
ταμίας τραπεζίης	3.000							
Γραμματέας Δημ.	3.400							
Γραμματέας Επάρ.	3.000							
Δικαστικός υπάλληλ	2.700							
Σύνολο	2.961				0			
		1851				1858		
Εμπορικός κόσμος	Μέσος όρος (συν.)	Μέσος όρος	Ανώτατο Εισόδημα	Κατώτατο εισόδημα	πλήθος	Μέσος όρος	Ανώτατο εισόδημα	Κατώτατο εισόδημα
Έμπορος	2.798	2743	15000	400	69	2895	15000	1000
εμποροκτηματίας	8.000	8000	8000	8000	1			
Τραπεζίτης	8.000							
Τοκιστής	10.000							
Εμπορομεσίτης	2.167							
Εργοστασιάρχης- εμπ	6.000							
Σύνολο	6.161				70			
		1851				1858		
Πρωτογενής τομέας	Μέσος όρος (συν.)	Μέσος όρος	Ανώτατο Εισόδημα	Κατώτατο εισόδημα	πλήθος	Μέσος όρος	Ανώτατο εισόδημα	Κατώτατο εισόδημα
γεωργοί	1142					1142	1700	1000
γεωργοκτηματίες	556	556	1100	600	16			
γεωργοποιμένας	1050							
Σύνολο	916				16			
		1851				1858		
Διδασκαλικά επαγγέλματα	Μέσος όρος (συν.)	Μέσος όρος	Ανώτατο Εισόδημα	Κατώτατο εισόδημα	πλήθος	Μέσος όρος	Ανώτατο εισόδημα	Κατώτατο εισόδημα
Γυμνασιάρχης	3067	3200	3200	3200	1	3000	3000	3000
Διδάσκαλος	1985							
Διδάκτωρ	2000							
καθηγητής	3038	3667	5000	3000	3	2900	5000	2000
Σχολάρχης	2333	2000	2000	2000	1	3600	3600	3600
συνολο	2484,6	2955,67			5	3166,667		

Πίνακας 4

Ευρύτερες επαγγελματικές κατηγορίες

1866					1878				
Πλήθος	Μέσος όρος	Ανώτατο εισόδημα	Κατώτατο εισόδημα	πλήθος	Μέσος όρος	Ανώτατο εισόδημα	Κατώτατο εισόδημα	πλήθος	
19	2315	10000	500	54	2491	8000	1000	66	
5	2094	3000	1000	16	2492	6000	1000	24	
					4000	4000	4000	1	
					2000	2000	2000	1	
					2300	2300	2300	1	
					2500	2500	2500	1	
5	3071	5000	1500	7	2154	6000	1000	13	
29	2493,333333			77	2562,428571			107	
	1866				1878				
πλήθος	Μέσος όρος	Ανώτατο εισόδημα	Κατώτατο εισόδημα	πλήθος	μέσος όρος	Ανώτατο εισόδημα	Κατώτατο εισόδημα	πλήθος	
					3000	3000	3000	2	
					2667	3000	2000	3	
					3000	3000	3000	1	
					3400	3400	3400	1	
					3000	3000	3000	1	
					2700	3400	2000	2	
0				0	2961,166667			10	
1866					1878				
πλήθος	Μέσος όρος	Ανώτατο εισόδημα	Κατώτατο εισόδημα	πλήθος	μέσος όρος	Ανώτατο εισόδημα	Κατώτατο εισόδημα	πλήθος	
152	2899	30000	500	225	2657	14000	1000	228	
					8000	8000	8000	1	
					10000	10000	10000	1	
					2167	6000	1000	17	
					6000	6000	6000	1	
152				225	5764,8			248	
1866					1878				
πλήθος	Μέσος όρος	Ανώτατο εισόδημα	Κατώτατο εισόδημα	πλήθος	μέσος όρος	Ανώτατο εισόδημα	Κατώτατο εισόδημα	πλήθος	
17	1025	1050	1000	2	1025	1050	1000	2	
	1050	1050	1050	1					
17	1037,5			3	1025			2	
1866					1878				
πλήθος	Μέσος όρος	Ανώτατο εισόδημα	Κατώτατο εισόδημα	πλήθος	μέσος όρος	Ανώτατο εισόδημα	Κατώτατο εισόδημα	πλήθος	
2									
	1750	2000	1500	2					
					2000	2000	2000	1	
5	2800	5000	2000	5					
1					2100				
					2050	2800	1600	4	
8	2275							5	

Πίνακας 3

Δείκτης Ανισοκατανομής με βάση του ενόρκους συνολικά

άτομα ανά 20% από τα φτωχά στα πλούσια στρώματα	πλούτος ανά 20%	άτομα ανά 20% από τα φτωχά στα πλούσια στρώματα	πλούτος ανά 20%	άτομα ανά 20% από τα φτωχά στα πλούσια στρώματα	ισοκατανομή	κατανομή εισοδήματος
0-20%	0,0742	0-20%	7,43%	0	0	0
20-40%	0,1342	20-40%	13,43%	20	20	7,42
40-60%	0,1543	40-60%	15,44%	40	40	20,84
60-80%	0,2066	60-80%	21%	60	60	36,27
80-100%	0,4307	80-100%	43%	80	80	56,93
συν.	1,0005	συν.	100,05%	100	100	100

Πίνακας 2

Δείκτης ανισοκατανομής ανά κατάλογο ενόρκων

Ποσοστό ανά καταλ.	1851 ανά 45 άτομα			1858 ανά 72 άτομα			1866 ανά 117 άτομα			1878 ανά 171 άτομα		
	Αναλογική αξία	Συν. Αξία	ποσοστό ανά 20%	Αναλογική αξία	Συν. Αξία	ποσοστό ανά 20%	Αναλογική αξία	Συν. Αξία	ποσοστό ανά 20%	Αναλογική αξία	Συν. Αξία	ποσοστό ανά 20%
0-20%	281200	585300	48,04373825	417600	1007100	41,46559428	716400	1678520	42,68045659	843800	1999040	42,21026093
20-40%	119500	585300	20,41688023	217800	1007100	21,62645219	324000	1678520	19,30271906	412000	1999040	20,60989275
40-60%	90000	585300	15,37672988	158100	1007100	15,69854036	234000	1678520	13,94085266	341800	1999040	17,09820714
60-80%	64800	585300	11,07124552	131600	1007100	13,06722272	234000	1678520	13,94085266	227400	1999040	11,37546022
80-100%	28600	585300	4,886383051	78500	1007100	7,794657929	161100	1678520	9,597740867	171000	1999040	8,554105971
σύνολο	584100		19,95899539	1003600		19,9304935	1669500		19,89252437	1996000		19,9695854
τυπική απόκλιση			11,41705108			9,292423791			9,11517289			9,152393149

Πίνακας 11
Ξένοι πιστούχοι

A/A	Επίθετο	Όνομα	1846	1847	1848	1867	1868	1873	1876	1878	1879	1880
1	Βαρφ και Χάνγκογκ	και Σία	75000		75000	100000	50000	100000	100000	100000	100000	80000
2	Ίνγκατ	Κάρολος κ	30000		30000							
3	Φέλς	Σία				100000	100000	100000		80000	100000	80000
4	Βούλδευ	Γεώργιος						3000	5000	5000	5000	5000
5	Κλαρκ	Πέτερ	75000		75000							

Πίνακας 1

με όλους καταλόγους ενόρκων και τα κύρια επαγγέλματα

έτη	μ.ο. σε δρχ.	Ανώτατο εισόδημα	Κατώτατο εισόδημα	πλήθους	τυπική απόκλιση	σύνολο ποσού	Πάτρα	Υπόλοιπη Ελλάδα
1851	2545	20000	400	232	1556	585300	215	17
1858	2774	20000	1000	363	1308	1007100	344	19
1866	2869	60000	500	587	1363	1678520	534	53
1878	2330	15000	1000	858	1144	1999040	741	117
σύν.	2629,5	28750	725	2040	1342,75	5269960	1834	206
έμποροι								
έτος	μ.ο. σε δρχ.	Α. εισ.	Κατ. Εισ.	πλ.	τυπική απόκλιση	συν. Ποσού	Ποσοστό επί του πλήθ.	ποσοστό επί του ποσού
1851	2743	15000	400	69	1642	189300	30,26	32,34
1858	2895	15000	1000	152	1290	440100	41,48	43,69
1866	2899	30000	500	225	1370	652300	38,46	38,86
1878	2657	14000	1000	228	1148	605700	26,57	30,29
συν.	2798,5	18500	725	674	1362,5	1887400	34,1925	36,295
κτηματίες								
έτος	μ.ο. σε δρχ.	Α. εισ.	Κατ. Εισ.	πλ.	τυπική απόκλιση	συν. Ποσού	Ποσοστό επί του πλήθ.	ποσοστό επί του ποσού
1851	2932	20000	400	79	1573	231600	34,64	39,56
1858	2985	15000	1000	100	1410	295800	27,54	29,37
1866	3017	30000	600	137	1384	413350	23,41	24,62
1878	2238	15000	1000	267	1254	597550	31,11	29,89
σύνολο	2793	20000	750	583	1405,25	1538300	29,175	30,86
δικηγόροι								
έτος	μ.ο. σε δρχ.	Α. εισ.	Κατ. Εισ.	πλ.	τυπική απόκλιση	συν. Ποσού	Ποσοστό επί του πλήθ.	ποσοστό επί του ποσού
1851	2906	10000	500	16	1501	46500	7,01	7,94
1858	3553	20000	1000	19	1281	67500	5,24	6,702
1866	2315	10000	500	54	1337	125000	9,23	7,44
1878	2491	8000	1000	66	1014	164400	7,69	8,22
συν.	2816,25	12000	750	155	1283,25	403400	7,2925	7,5755
γεωργοί								
έτος	μ.ο. σε δρχ.	Α. εισ.	Κατ. Εισ.	πλ.	τυπική απόκλιση	συν. Ποσού	Ποσοστό επί του πλήθ.	ποσοστό επί του ποσού
1851	0							
1858	1200	1700	1000	6				
1866	1085	1150	1020	2				
1878	1025	1050	1000	2				
σύνολο	827,5	1300	1006,666667	10				

A/A	Επίθετο	Όνομα	1846	1847	1848	1867	1868	1872	1873	1876	1878	1879	1880
1	Γερούσης	Κωνσταντίνος	75000	75000	75000	50000	50000		40000	30000	10000	15000	1000
2	Γερούσης	Αντώνιος		30000	20000	50000							
3	Γερούσης	Εμμανουήλ	75000	75000	75000	50000	50000		100000	100000	15000	40000	15000
4	Γερούσης	Σωτήριος	50000	75000	75000	50000	50000						
5	Γερούσης	Λεων. Και Σία								100000			
6	Γερούσης	Ιωάννης και Λεωνίδα									6000		
7	Γερούσης	K.N.									10000		
8	Χαλικιόπουλος	Παναγιώτης				30000	10000		10000				
9	Χαλικιόπουλος	Νικόλαος				30000	4000		8000				
10	Σωτηριάδης	Γεώργιος							30000	80000	80000	100000	80000
11	Σωτηριάδης	Αθηνόδωρος									2000	4000	5000
12	Σωτηριάδης	Παναγιώτης											2000
13	Σαγιάς	Νικόλαος							1000		8000	6000	6000
14	Λέων	Γεώργιος									3000	40000	
15	Λέων	Νικόλαος									3000	5000	
16	Παπαδιαμαντόπουλος	Παναγιώτης						4000			2000	2500	
17	Παπαδιαμαντόπουλος	Αναγνώστης											
18	Παπαδιαμαντόπουλος	Ανδρέας											
19	Παπαδιαμαντόπουλος	Αναστάσιος						400			500		
20	Παπαδιαμαντόπουλος	Ιωάννης Κ.						300					
21	Ρούφος	Αγγελής									6000	6000	
22	Ρούφος	Γεώργιος									3000	6000	
23	Ρούφος	Ανδρέας Μ.										6000	
24	Κωνστάκης	Περικλής						2000			2000	2000	
25	Κωνστάκης	Ιωάννης				10000	12000		15000	10000			
26	Μπουκαούρης	Δημήτριος	10000	15000	15000	30000	25000						
27	Μπουκαούρης	Αναστάσιος							20000	40000	40000		40000
28	Μπουκαούρης	Μιχαήλ								4000			
29	Μπουκαούρης	Νικόλαος									2000		
30	Μπουκαούρης	Γιώργος και Ιωάννης			10000	15000							
31	Μπουκαούρης	Ιωάννης Π.					12000						
32	Μπουκαούρης	Περικλής											15000
33	Κοντογούρης	Αριστομένης							12000	20000	20000	20000	20000
34	Πατρινός	Δημήτριος							15000		10000	10000	
35	Κουμανιώτης	Χρυσάνθος						15000			2000	3000	
36	Κουμανιώτης	Γεώργιος						2000				3000	

Πίνακας 12
Έλληνες Πιστούχοι

A/A	Επίθετο	Όνομα	1846	1847	1848	1867	1868	1873	1876	1878	1879	1880
1	Βενετσανόπουλος	Δημήτριος	1000		1000		5000	5000				
2	Βενετσανόπουλος	Νικόλαος					3000	15000		15000	15000	15000
3	Κόλλας	Μιχαήλ	10000	20000	10000	50000	50000	40000				
4	Κόλλας	Υιοί						6000				
5	Κόλλας	Ανδρέας							100000	80000	100000	80000
6	Μαλτέζος	Διονύσιος				20000	15000	50000	15000	60000	60000	
7	Φραγκόπουλοι	Αδελφοί				30000	50000	60000		80000	100000	20000
8	Φακίρης	Ασημάκης και Παναγιώτης		75000	75000	75000						
9	Φακίρης	Π.				20000						
10	Φακίρης	Σία						15000				
11	Κρεμμύδης	Παναγιώτης	50000	40000	50000	100000	50000	100000	100000			45000
12	Κρεμμύδης	Βασίλειος								40000	40000	45000
13	Κρεμμύδης	Αδελφοί Στ. και Π.										40000
14	Πετσάλης	Αδελφοί	75000	75000	75000		120000					
15	Πετσάλης	Στέφανος									6000	60000
16	Πετσάλης	Δημήτριος				3000						
17	Πετσάλης και Παραμυθιώτης					10000		12000				
18	Χαιρέτης	Εμμανουήλ				10000	15000				5500	5500
19	Χαιρέτης	Αχιλλέας						10000		20000	20000	20000

Πίνακας 13

Καταμερισμός ανά οικισμό και επάγγελμα

έτος		Μ.Ο. εισοδ. σε δρχ.		Καταμερισμός ανά επάγγελμα										
έτος	Μ.Ο. εισοδ. σε δρχ.	πλήθος	κτηματίες	έμποροι	δικηγόροι	γεωργοί	γεωργοκτηματίες	γεωργοποιμένες	διευθυντές παρθεν.	διδάσκαλος	ζαχαροπλάστης	καθηγήτης	επιστάτης φυλακών	εμποροῦ πάλληλο
1851	593	17	1				15							
1858	2724	12	11			6								
1866	2907	7	28	5	5	2		1	1	1	1	1		
1878	2040	39	81	3	2	2							1	1
σύνολο	2066	75	121		7	10	15	1	0	1	1	1	1	1
Αβέρνα			2			1								
Αθήνα			1	1	3				1			2		
Αλησοῦμπαση							1							
Αλισσός			2											
Αλποχώρι			3											
Ανω Αχαΐα							3							
Αποστόλου			3				1							
Αραγόζενα			4			3	1							
Βερίνου			3				1							
Βίδοβα			1											
Γάλαρος			2											
Γκέρμπεσι			1											
Γουρζούμισα			3											
Γρόπα			2				1							
Δοκανείκα						1								
Δράγανον						1		1						
Δρεσθενά			2											
Δύμη			8											
Εγλυκάδα			4		1								1	
Ζάκυνθος										1				
Ζήρια			3				1							
Ίσαρι			10											
Καλαμάτα					1									

Πίνακας 13

Καταμερισμός ανά οικισμό και επάγγελμα

Κάλανος			3														
Καλέντζι			1														
Καμάρες			1														
Καραβοστάσι			1														
Κάτω Αχαΐα			9	5		1											
Κομπηγάδι			1														
Κούμανι			4														
Κυπαρισσία				1													
Λακόπετρα			2														
Λευκάδα																1	
Λόπεσι			1														
Μάγειρα			1			1											
Μαζαράκι			3														
Μέρτεζα						3	2										
Μεσολλόγγι			1													1	
Μπεδρόνι							1										
Μυρόβρυσι			1														
Ναύπακτος													1				
Ναύπλιο					1												
Πέτα			2														
Πόρτες			1														
Προστόβιτσα			5														
Ριόλος			1	1		1											
Σαλμενίκο			1														
Σανταμέρι			4						1								
Σαραβάλι			1														
Σκιαδά			5														
Σποδιάνα			1														
Στριγγλέικα			2														
Τσετσεβά			1														
Φλώκα			2														
Φώσταινα						2	1										
Χαλανδρίτσα			14		1												
συνολικό ποσό			121	15550	15500	11420	7700	8000	3000	4100	2000	9000	3000	3000			

Πίνακας 13

Καταμερισμός ανά οικισμό και επάγγελμα

μο.			2460	2444	2214	11142	550	8000	3000	2100	2000	3000	3000	3000

Βιβλιογραφία

Αρχαιακό υλικό

Ι.Α.Ε.Τ.Ε. (Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας)

Αιτήσεις Ενυπόθηκων δανείων, Σειρά Χ Δάνεια, Γ' Ενυπόθηκα (Λήξεις Ενυπόθηκων δανείων).

Σειρά XXI, Αλληλογραφία Ανταποκριτών Εσωτερικού, Φάκελος 54, Υποφάκελος 2, Σ. Πάτρα (1842-1846), αριθμός εγγράφων 1-27.

Ανταποκρίσεις Επιθεωρητών από το Υποκατάστημα Πατρών, Φάκελος 53.

Αρχείο Νύση Μεταξά-Μεσσηνέζη (1831-1961), κ. Α4, Αλληλογραφία Μεσσηνέζη, σημαντικού εμπόρου της πόλης του Αιγίου.

Σειρά Χ., Δάνεια, Γ' Ενυπόθηκα, (Λήξεις Ενυπόθηκων Δανείων) (μφ. Υλικό).

Σειρά Δάνεια XXI, Φάκελος Δάνεια, Υποφάκελος Κατασχετήρια 1850-1900, Κωδ. Α1 Σ10.

Υλικό του ελεγκτικού συνεδρίου. Παραχωρητήρια εθνικών γαιών, 1835-1910, «Νόμος της προικοδότησης των Ελληνικών οικογενειών» (1835), (τρία βιβλία, αρ. μφ. 32).

Σειρά XXI, Πιστωτικοί κατάλογοι εμποροκτηματιών και γεωργοκτηματιών του υποκαταστήματος Πατρών 1846 – 1881, Υποκαταστήματα, Φάκελος 5, Υποφάκελος 1, αριθμοί εγγράφων 1-31 (μφ. Υλικό)

Υποθηκοφυλακεία Πατρών και Κάτω Αχαΐας

Βιβλία Μεταγραφών που αφορούν σε μεταγραφές αικινήτων ανάμεσα σε σημαντικές προσωπικότητες και παράγοντες της πόλης και της περιοχής. Μελετήσαμε συγκεκριμένα τα βιβλία μεταγραφών που περιλαμβάνουν πράξεις που αφορούν τις οικογένειες Παπαδιαμαντόπουλου, Ν. Σαγιά, Θ. Γερούση, Καλαμογδάρη.

Βιβλιοθήκη της Βουλής

Αρχείο Ιωάννη Παπαδιαμαντόπουλου, το οποίο απόκειται χρονολογικά ταξινομημένο στην Βουλή. Πρόκειται για αρχειακό υλικό που περιλαμβάνει τρεις ταξινομημένους φακέλους και αφορά σε τρία πεδία δράσης του Ιωάννη Παπαδιαμαντόπουλου. Το ένα τμήμα του αναφέρεται στην προεπαναστατική εμπορική δραστηριότητα του Ι. Παπαδιαμαντόπουλου, το δεύτερο τμήμα στις αγοραπωλησίες της οικογένειας και κυρίως του Ιωάννη, ενώ υπάρχει και ένα μικρότερο τμήμα, το οποίο έχει σχέση με την μετεπαναστατική δραστηριότητα των μελών της οικογένειας. Υπάρχει επίσης και ένα κομμάτι του αρχείου, που αφορά την εθνική δράση του Ιωάννη Παπαδιαμαντόπουλου. Εμείς επικεντρώσαμε το ενδιαφέρον μας ιδιαίτερα στα δύο πρώτα τμήματα. Το υλικό αυτό περιλαμβάνει συνολικά 264 έγγραφα (και βρίσκεται χρονολογικά ταξινομημένο στη Βιβλιοθήκη της Βουλής).

Αναθεωρηθείς εκλογικός κατάλογος του δήμου Πατρών του έτους 1874 δια το έτος 1875, χ.χ., Αθήνα 1875.

Βιβλιοθήκη Δήμου Πατρών

Αρχείο Καλαμογδάρτη και Δρακόπουλου, το οποίο βρίσκεται στη Δημοτική Βιβλιοθήκη της πόλης των Πατρών. Το αρχείο αυτό περιέχει 227 έγγραφα που καλύπτουν την περίοδο 1821-1921. Το υλικό αυτό αναφέρεται σε δύο σημαντικές οικογένειες της περιοχής, την οικογένεια Καλαμογδάρτη και την οικογένεια Δρακόπουλου και περιλαμβάνει σπουδαία έγγραφα της ζωής των μελών τους.

Πρωτόκολλον των πράξεων του Δημοτικού Συμβουλίου Πατρών αρχόμενων από την 17^η του μηνός Ιανουαρίου του έτους 1851- 10^{ης} Δεκ. 1862.

Γενικά Αρχεία του κράτους- Αθήνα

Φάκελοι 218- 219. Σε αυτούς τους φακέλους περιλαμβάνονται οι αιτήσεις σημαντικών πρωταγωνιστών της επανάστασης του 1821, οι οποίοι ζητούσαν απο-

ζημιώσεις και μέρους του ελληνικού κράτους για την προσφορά τους στον αγώνα της επανάστασης.

Σχέδια Πόλεων Φακ. 37, *Αναφορά της Επιτροπής Αποζημιώσεων προς την Κυβέρνηση*, Νοεμ. 1845.

Γενικά Αρχεία του κράτους- Πάτρα

Στα ΓΑΚ Πάτρας φυλάσσεται ένα πολύ πλούσιο και αναξιποίητο σε μεγάλο βαθμό υλικό, που αφορά τα συμβολαιογραφεία της πόλης κατά τον 19^ο αιώνα. Μελετήσαμε συμβολαιογραφικά έγγραφα των συμβολαιογράφων της πόλης Α. Στ. Παπαγιαννόπουλου, Ιωάννη Δ. Οικονομόπουλου, Θ. Α. Αντρόπουλου, Γεωργίου Γρυπάρη, Παναγή Αργυριάδη.

Γενικά Αρχεία του κράτους – Αίγιο

Συλλογή Γ. Παναγόπουλου, ιδιόχειρες επιστολές προς την οικογένεια Τυπάλδου-Σαγιά [1830].

Ιδιωτικά Αρχεία

Ανέκδοτο αρχειακό υλικό της οικογένειας Κόλλα (Πρόκειται για το αρχείο του οποίου το μεγαλύτερο μέρος ανήκει σε ιδιώτη). Το αρχείο αυτό περιλαμβάνει μεγάλο πλούτο εγγράφων. Έχει γίνει πρόχειρη ταξινόμηση από την κάτοχο του αρχείου ανάλογα με το θέμα του κάθε εγγράφου. Έτσι, έχει χωριστεί το υλικό σε τρεις μεγάλες κατηγορίες: Δικαστικά, Εργατικά, Δανειστικά, Ασφαλιστικά. Το υλικό που μελέτησα περιλαμβάνει περίπου 150 έγγραφα συνολικά.

Εφημερίδες :

Αθηνά, Αθήνα, 10 Νοεμ. 1836.

Αιών, Αθήνα, Οκτ. 1870.

Αχαιϊκός Κήρυξ, Πάτρα, 1840-1841.
Ηχώ των Επαρχιών, Πάτρα, 1841-1844.
Καρτερία, Πάτρα, 1841-1847.
Μίνως, *Συνταγματικός Μίνως* (αλλάζει απλά ονομασία), Πάτρα, 1841-1858. (με ελλείψεις).
Νεολόγος της Κωνσταντινούπολης (4-16/12/1871, 27-9/12/1871 και 2-14/12/1871).
Πάτρα, Πάτρα, 1856-1875.
Τάξις, Πάτρα, 1884.
Φανός, Πάτρα, 1881-1882.
Φορολογούμενος, Πάτρα, 29/11/1873-29/12/1878 και 12/01/1878-16/12/1888.
Εφημερίς της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ).
Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής κατά την πρώτην σύνοδον, τ. Α΄, Αθήνα 1854.
Πρακτικά των συζητήσεων της Βουλής, συν. 17^η της 18 Νοεμ. 1887.
Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής κατά την δευτέραν σύνοδον της δευτέρης Βουλευτικής Περιόδου, τ. Α΄, Αθήνα 1849, σ. 915-921.

Περιοδικά

Μνημοσύνη

Αχαιϊκά Χρονικά, Ιούλιος – Σεπτέμβριος 1979, τχ. 23, σ. 129-130.

Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας, τ. 2 και τ. 3, 1855.

Πανδώρα, 1 Μαρτίου 1860, σ. 562-564.

«Περί της μικράς ιδιοκτησίας της γης», στο περιοδικό *Οικονομική Επιθεώρηση*, Ιούλιος 1872, σ. 193-200.

Καταστατικά - Απολογισμοί:

Ελληνική Ατμοπλοΐα, Προκαταρκτικά Β. Διατάγματα και Καταστατικόν, Ερμούπολη 1857.

Καταστατικόν της εταιρίας της ελληνικής Οινοποιίας εν Πάτραις 1858.

Η Πρόνοια, Ασφαλιστική Εταιρεία της προικίσεως των παιδων μετά ταμειτηρίου, Πάτρα 1859.

Καταστατικόν της εν Πάτραις Ασφαλιστικής Εταιρίας, Η Ανατολή, Αθήνα 1861.

Έκθεσις Αφορώσα την Ετερόρρυθμην Μετοχικήν Εταιρείαν, αρτίως Συστηθείσαν εν Λονδίνω, υπό την επωνυμίαν Ι. Ευσταθίου, Ηλείος και Σα, Λονδίνω 1862.

Έκθεσις περί συστάσεως βρεφοκομείου εν Πάτραις υπό Γεωργίου Παναγοπούλου, Πάτρα 1869.

Έκθεσις προσκυνητών του Αγίου Γερασίμου Καταστατικόν Φιλανθρωπικής Εταιρείας, Άγιος Γεράσιμος, Πάτρα 1875.

Καταστατικόν του εν Πάτραις σωματείου οινοπνευματεμπόρων, Οι Άγιοι Απόστολοι και το πρακτικόν και η απόφασις των πρώτων αρχαιρεσιών αυτού, Πάτρα 1876.

Λογοδοσία της επιτροπής του εν Πάτραις Συλλόγου Αλληλοβοήθειας, Η Ομόνοια, υπό του προέδρου Χ. Ρηγόπουλου, Πάτρα 1882.

Βιβλιογραφία:

- Αβδελά Ε., «Η κοινωνική τάξη στη σύγχρονη ιστοριογραφία από την οικονομική κατασκευή στην πολιτιστική κατασκευή», στα *Ιστορικά*, τχ. 22, σ. 173-204.
- Αγόρευσις Σ. Σωτηροπούλου, υπουργού των Οικονομικών*, Αθήνα 1875.
- Αγριαντώνη Χ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1986.
- Αμπού Ε., *Η Ελλάδα του Όθωνος. Η σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, [1972].
- Αντωνόπουλος Γ., *Μελέτη περί χρεωκοπίας και αποκατάστασεως κατά τον νόμον ΨΛΣΤ' του 1878*, Αθήνα 1881.
- Αιμιάν Δ., *Υπόμνημα προς την εν Αθήναις Δευτέραν Εθνικήν των Ελλήνων Συνέλευσιν περί διαθέσεως των εθνικών γαιών*, Αθήνα 1863.
- Απάντησις του εν Πάτραις Εμπορικού Επιμελητηρίου και του Εμπορικού Συλλόγου «Ερμής»*, Πάτρα [1869].
- Αλεξίου Θ., *Περιθωριοποίηση και ενσωμάτωση, η αρωγή προς τους φτωχούς*, Αθήνα 1998.
- Αρώνη Τσίχλη Κ., *Αγροτικές εξεγέρσεις στην Παλαιά Ελλάδα, 1833-1881*, Αθήνα 1989.
- Αρώνη Τσίχλη Κ., *Το Σταφιδικό ζήτημα και οι κοινωνικοί αγώνες*, Αθήνα 1998.
- Ασημάκαρος Α., *Επί της υποψηφιότητος ως Βουλευτού της επαρχίας Πατρών του κ. Ανδρέου Ρηγοπούλου*, Πάτρα [1872].
- Ασδραχάς Σ., *Ζητήματα Ιστορίας*, Αθήνα 1983.
- Βάσιγκτων Γ., *Η Αμερικανική Επανάσταση*, μετάφραση υπό Π.Ι. Χαλκιόπουλου, Αθήνα 1850.
- Βεργόπουλος Κώστας, *Το Αγροτικό ζήτημα, η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Αθήνα 1975.
- Βερναρδάκης Ν., *Περί του εν Ελλάδι Εμπορίου*, Αθήνα
- Βερράρου Βούλα, *Εμπορευματικές καλλιέργειες και ιδιοκτησιακό καθεστώς στη Δυτική Πελοπόννησο το 19^ο αιώνα, η περίπτωση του δήμου Κυπαρισσίας (1830-1871)*, (ΜΔΕ), Καλαμάτα 1998.

- Βλάμη Δ., *Το Φιορίνι, το Σιτάρι και η οδός του κήπου, Έλληνες έμποροι στο Λιβόρονο 1750-1868*, Αθήνα 2000.
- Belle Η., *Ταξίδι στην Ελλάδα 1861-1874*, (μτφ. Λίνα Σταματιιάδη), Αθήνα 1993.
- Βωβολίνης Κ. και Σ., *Μέγα Ελληνικό Βιογραφικό Λεξικό*, τ. 1-5, Αθήνα 1958-1962.
- Γαβριηλίδης Β., *Η εργαζόμενη Ελλάς, Εμπόριον και Τράπεζαι*, Αθήνα [1918].
- Γαλανάκη Ρ., *Θα υπογράψω Λουϊ*, Αθήνα 1975.
- Γαζής Α., *Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, Αθήνα 1839, σ. 292.
- Γατοπούλου- Φρούντζου Ε., «Ο νεώτερος μνημειακός πλούτος της Πάτρας από την απελευθέρωση ως σήμερα» στο *Η πολιτική φυσιογνωμία της Πάτρας*, Πάτρα 1997.
- Γερολυμάτος Δ., «Η παρουσία της γλυπτικής στην πόλη τα νεότερα χρόνια», *Η Πολιτισμική φυσιογνωμία της Πάτρας*, Πάτρα 1997, σ. 255-269.
- Γιαννιτσιώτης Γ., *Η διαμόρφωση της αστικής τάξης του Πειραιά 1860-1909*, Αθήνα 2001.
- Γκολφινόπουλος Γ., *Σκέψεις περί της συντάξεως της Πολιτείας των Ελλήνων*, Πάτρα 1864.
- Γούδας Α., *Βίοι Παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεφάντων ανδρών*, τομ. V-VII^ο, Αθήνα 1871-1874.
- Δημαράς Κ. Θ., «Η Πάτρα ιδιότυπο κύτταρο παιδείας», ανάτυπο από τη *Νέα Εστία*, τχ. 947, Αθήνα 1967.
- Δημαράς Κ. Θ., «Πάτρα 1900», στην εφημερίδα *Βήμα* 13 Απριλίου 1979.
- Δημαράς Κ. Θ., *Ο Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Ερμούς, Αθήνα 1985.
- Δημητράκος Δ., *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, τ. 2^ο, Αθήνα 1954.
- Δερτιλής Γ., *Ελληνική Βιομηχανία και βιομηχανική επανάσταση*, Αθήνα 1971.
- Δερτιλής Γ., *Στρατιωτική επέμβαση και κοινωνικός μετασχηματισμός, 1800-1909*, Αθήνα 1977.

- Δερτιλής Γ.Β. – Κωστής Κ., *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18ος-20ος αιώνας)*, (επιμ.) Αθήνα- Κομοτηνή 1991.
- Δερτιλής Γ., *Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι; Φόροι και εξουσία στο νεοελληνικό κράτος*, Αθήνα 1993.
- Δε Βιαζής Σ., «Ιστορικά Σημειώσεις περί Σταφίδος», *Παρνασσός* ΙΕ', 1892.
- Διαμαντούρος Ν., «Η εγκαθίδρυση του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα και η λειτουργία του κατά τον 19^ο αιώνα», στο Δ. Τσαούσης (επιμ.) *Όψεις της Ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1984.
- Διανοητική Ιστορία, όψεις μιας σύγχρονης συζήτησης*, Αθήνα 1996.
- Δικαστική Πρακτική επί του Εμπορικού Νόμου της Ελλάδος*, υπό Νεοκλέους Γ. Καρατζά, Πάτρα, 1872.
- Εθνικά και Εκκλησιαστικά Κτήματα*, Αθήνα 1877.
- Ελληνική Νομοθεσία από το 1833 μέχρι το 1860 υπό Θ. Δηλιγιάννη και Γ. Κ. Ζηνοπούλου*, τ. Α', Αθήνα 1860.
- Επιστολαί Εϋνάρδου προς Γ. Σταύρον*, Αθήνα 1923.
- Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια* (εκδοθείσες παρά Ε.Α. Βαταν). Ελληνιστί δε εκδίδονται δαπάναις Π.Δ. Στεφανίτση, Λευκάδιου, ιατρού, Μεταφρασθείσαι εκ του γαλλικού παρά Μιχαήλ Γ. Σχινά, τ. Α', Αθήνα 1841.
- Sombart W., *Ο Αστός*, Βερολίνο 1913, (α' έκδ.) στην ελληνική γλώσσα, (μτφ.) Κώστας Κουτσουρέλης, Αθήνα 1998.
- Ζωγράφος Δ., *Ιστορία της ελληνικής γεωργίας*, 3 τόμοι, Αθήνα 1921-1924.
- Ζώης Λ., *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, τ. Β', Ζάκυνθος 1898.
- Θεοδωρίδης Α., *Συμβολή Εις το Σταφιδικό Ζήτημα*, Αθήνα, 1914.
- Θεοδώρου Β., «Φιλανθρωπία και πόλη: Πειραιάς 1875», *Μνήμων*, τ. 14, σ. 71-90.
- Θωμόπουλος Σ., «Ο Λουδοβίκος Στόϋμπ εν Πάτραις», *Αχαικά*, τχ. 5, Απρίλιος 1938, σ. 2-8.
- Καλαφάτης Θ., *Αγροτική Πίστη και οικονομικός μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο χαρακτηριστικά του αναπτυξιακού μετασχηματισμού* (τρεις τόμοι), Αθήνα 1991.

- Καλλιγιάς Π., *Η εξάντλησις των κομμάτων*, Αθήνα 1889.
- Καλλιγιάς Π., *Θάναος Βλέκας*, (επιμ. Ε. Ν. Χωραφά), Αθήνα 1991.
- Καλλιβρετάκις Λ., *Αγροτικός Εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα 1984.
- Καραβίας Ν. Δ., *Αχαϊκή Βιβλιογραφία*, Αθήνα 1972.
- Καρατζάς Ν.Γ., *Δικαστική Πρακτική επί του Εμπορικού Νόμου και του Εμπορικού Δικαίου*, Πάτρα 1872.
- Καρδάσης Β., *Σύρος, Σταυροδρόμι της Ανατολής*, Αθήνα 1987.
- Καρούζου Ε., *Ζητήματα κατοχής εθνικών γαιών (1833-1871)*, Μνήμων τ. 12, Αθήνα σ. 149-161.
- Κοσκα J., *Το Ευρωπαϊκό πρότυπο και η γερμανική περίπτωση*, (μτφ. Κ. Ράπτης), Αθήνα 2000.
- Κοκκινάκης Ι., «Φιλανθρωπία, τεχνική εκπαίδευση και εργατικά ατυχήματα στον Πειραιά το τελευταίο τρίτο του 19^{ου} αιώνα», τ. 21, 85-108.
- Κοντογιώργης Γ., (επιμ.) *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα 1977.
- Κοντογούρης Α., *Μονογραφία επί των ειδικών παραγράφων του Εμπορικού Νόμου*, Αθήνα 1872.
- Κοντογούρη Α., *Λόγος του της 3^{ης} Σεπτεμβρίου και Ψήφισμα Λαού*, Πάτρα 1876.
- Κουτρουβίδης Σ., *Η εφαρμογή του νόμου της προικοδότησης 1835. Κοινωνικές και οικονομικές διαστάσεις*, (αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία), Ρέθυμνο 1999.
- Κουτρουβίδης Σ., «Η εφαρμογή του νόμου «περί προικοδότησης» στην επαρχία της Πάτρας, κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις», στο *Δοκίμες, Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών*, τχ. 13-14, σ. 193-215.
- Κορασίδου Μ., *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους, φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 1995.
- Κορδάτος Ι., *Ιστορία του αγροτικού Κινήματος στην Ελλάδα*, 6^η, Αθήνα 1975.
- Κορδάτος Ι., *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, Αθήνα 1976, σ. 238-273.
- Κορδάτος Ι., *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδος*, τόμος XI, Αθήνα, σελ. 659-663.

- Κορούλλος Χ., *Χωρογραφία της Ελλάδος, Νομός Αχαΐας*, τ. Α', Αθήνα 1903.
- Κουγέας Σ., Τίτλος Άρθρου στην Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά 1958.
- Κούκας Γ., *Ευρετήριο των πολιτικών και εμπορικών αποφάσεων του Αρχείου Πάγου από της συστάσεώς του μέχρι τέλους 1867*, Πάτρα 1868.
- Κρεμμυδάς Β., *Το Εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18^ο αιώνα*, Αθήνα 1972.
- Κρεμμυδάς Β., *Εμπόριο και Συγκυρία στην Πελοπόννησο*, Αθήνα 1980.
- Κυρκίνη – Κούτουλα Α., *Η Οθωμανική Διοίκηση στην Ελλάδα, η περίπτωση της Πελοποννήσου (1751-1821)*, Αθήνα 1996.
- Κωνσταντακόπουλος Τ. Α., «Ανδρέας Ρηγόπουλος, ο Πολιτικός- Ο Κοινωνιστής – Ο Διανοητής», *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά*, Αθήνα 1960, σ. 339-343.
- Λάζαρης Β., *Πολιτική Ιστορία της Πάτρας*, τόμοι 4, Αθήνα 1986.
- Λιάκος Α., «Οι φιλελεύθεροι στην Επανάσταση του 1862, ο πολιτικός σύλλογος Ρήγας Φεραίος», *Μνήμων*, τ. 8, σ. 9-46.
- Λουκάτος Σ., «Κοινοφελή ιδρύματα στην πόλη των Πατρών, πρώτη πεντηκονταετία του ελεύθερου βίου της», *Πελοποννησιακά*, τ. ΚΔ', 1999, σ. 329-335.
- Λυριντζής Χ., *Το τέλος των «τζακιών», κοινωνία και πολιτική στην Αχαΐα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1990.
- Λυριντζής Χ., «Πολιτική και κοινωνία στην Αχαΐα του 19^{ου} αιώνα, η ανάπτυξη και αναπαραγωγή της πολιτείας κυρίαρχης τάξης και οι κοινωνικές ρίζες του πελατειακού συστήματος», *Ελληνική Κοινωνία*, τχ. 3-4 (επετηρίδα του κέντρου ερεύνης της ελληνικής κοινωνίας της Ακαδημίας Αθηνών), σ. 192-250.
- Λυριντζής Χ., «Πολιτική και Πελατειακό Σύστημα στην Ελλάδα του 20ου αιώνα» που δημοσιεύεται στην *Επετηρίδα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας*, τχ. 1, Αθήνα 1987, σ. 157-182.
- Μανσόλας Α., *Απογραφικά πληροφορία περί Γεωργίας κατά το 1875*, Αθήνα 1875.
- Μανσόλας Α., *Πολιτειογραφικά Πληροφορία περί Ελλάδος*, Αθήνα 1867.
- Μαρασλής Α., *Ιστορία της Πάτρας*, Πάτρα 1983.
- Μαρασλής Α., *Πάτρα 1900*, Πάτρα 1978.

- Μητρώο Πληρεξουσίων, γερουσιαστών και βουλευτών, 1822-1935, Αθήνα 1986.
- Μητροφάνης Γ., «Οι αιρέσιμοι πολίτες», Μνήμων, τόμος 18, 1996, σ. 23 -60.
- Μοσκόφ Κ., *Ιστορία του εργατικού κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988³.
- Μοσκόφ Κ., *Εθνική και Κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909*, Αθήνα 1978.
- Μουζέλης Ν., *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημιπεριφέρεια*, Αθήνα 1987.
- Μουζέλης Ν., «Γαξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας, Η περίπτωση της Ελλάδας» στο (επιμ.) Γ.Β. Δερτιλής και Κ. Κωστής, *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα 1991, σ. 227-250.
- Μούλλιας Χ., *Το Λιμάνι της σταφίδας, Πάτρα 1828-1900*, Πάτρα 2000.
- Μπακουνάκης Ν., *Πάτρα, Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19^ο αιώνα, 1828-1860*, Αθήνα 1995².
- Μπακουνάκης Ν., *Το φάντασμα της Νόρμα*, Αθήνα 1991.
- Μπαφούνης Γ., *Στατιστική της Ελλάδος, Πληθυσμός του έτους 1861*, (ανατυπ.), Αθήνα 1862, Αθήνα 1991.
- Μποχώτης Αθ., *Η Ριζοσπαστική Δεξιά, Αντικοινοβουλευτισμός συντηρητισμός, και ανολοκλήρωτος φασισμός στην Ελλάδα 1864-1911*, (διδακτορική διατριβή), Αθήνα 2003.
- Belle H., *Ταξίδι στην Ελλάδα 1861-1874*, (μτφ. Λίνα Σταματιάδη), Αθήνα 1993.
- Μπελιά Ε., «Το Βρετανικόν Προξενείον Πελοποννήσου Εις Πάτρας και η Εμπορική Κίνησις της Πόλεως (1828-1832)», ανάτυπο από τα *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Αχαϊκών Σπουδών*, σ. 22-29.
- Μπρωντέλ Φ., *Μεσόγειος, ο ρόλος του περιγύρου*, (μτφ. Κλαίρη Μιτσοτάκη), τ. Α', Αθήνα 1993².
- Μπούκας Μ., *Οδηγός, εμπορικός, γεωγραφικός και ιστορικός των πλείστων κυριωτέρων πόλεων της Ελλάδος δια το έτος 1875*, Αθήνα 1875.

- Νούτσος Π., *Η Σοσιαλιστική Σκέψη στην Ελλάδα 1875-1974*, 2 τόμους, Αθήνα 1990.
- Νουχάκης Ι., *Νέος χωρογραφικός Πίνακας*, Αθήνα 1890.
- Ολύμπια του 1859, Γενική Έκθεση, υποβληθείσα εις την Α.Μ. τον Βασιλέα, υπό του προέδρου της επί των Ολυμπίων Επιτροπής*, Αθήνα 1860.
- Παναγιωτόπουλος Β., «Γαστούνη-Βοστίτσα, Δύο ανταγωνιστικά πρότυπα αγροτικής ανάπτυξης στην προεπαναστατική Πελοπόννησο», στον τόμο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών *Άμητος*. Στη μνήμη του Φώτη Αποστολόπουλου, Αθήνα 1984.
- Παναγιωτόπουλος Β., *Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα 1832-1871, στο τόμο εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19^ο αι.*, Αθήνα 1980, σ. 216-235.
- Παναγιωτόπουλος Β., *Πληθυσμός και Οικισμοί της Πελοποννήσου, 13^{ος} – 18^{ος} αι.*, Αθήνα 1987, (1^η έκ. Το 1985).
- Παναγιωτόπουλος Β., «Δημογραφικές εξελίξεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', σ. 152-158.
- Παπαδάτου- Γιαννοπούλου Χ., *Εξέλιξη του Σχεδίου Πόλεως των Πατρών 1829-1989*, Πάτρα 1991.
- Παπαδιαμαντόπουλος Α., *Μελέται επί του σωφρονιστικού συστήματος*, Αθήνα 1881.
- Παπαδιαμαντόπουλος Γ.Α., *Ιστορικά Σημειώσεις 1750-1850- Εμπόριον- Ασφάλεια, τραπεζικά Έργασια, νομίσματα*, Αθήνα 1938.
- Παπανδρόπουλος Π., «Οι Δημογέροντες Ρετηνιώτη των Πατρών» στον *Τιμητικό Τόμο Κ. Ν. Τριανταφύλλου*, Πάτρα 1993, σ. 730-742.
- Παπαντωνόπουλος Χ., *Δύω λέξεις περί Ελλάδος*, Πάτρα 1864.
- Παπαστεφανάκη Λ., «Μισθωτή Εργασία», στο Κ. Κωστής και Σ. Πετμεζάς (επιμ.), *Η Ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2006, σ. 253-292.

Παπαταξιάρχης Ε., «Πολιτική και αγροτικός σχηματισμός στη Νεοελληνική Κοινωνία και Ιδεολογία» στο Μ. Κομνηνού και Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.) *Κοινωνότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία, Κωνσταντίνος Καραβίδας και η Προβληματική των κοινωνικών αξιών*, Αθήνα 1990.

Πατρώνης Β., «Η χρηματοδότηση της μονοκαλλιέργειας: αγροτική και εμπορική πίστη στην Πάτρα του 19^{ου} αιώνα», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, τχ. 12, 1994, σ. 55-72.

Πατρώνης Β., «Το αμπέλι και η πόλη: αγροτική παραγωγή και εξαγωγικό εμπόριο στην περιοχή της Πάτρας, 1860-1900», *Πελοποννησιακά*, τ. ΚΑ', σ. 73-96.

Περίληψις περί διανομής και διαθέσεως των εθνικών γαιών και εκκλησιαστικών γαιών, Αθήνα 1871.

Πετμεζάς Σ., «Οι έγγειες σχέσεις στο Βασίλειο της Ελλάδας (1830-1880)», στο (επιμ.) Γ. Β. Δερτιλής και Κ. Κωστής, *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα-Κομοτηνή 1991.

Πετμεζάς Σ., *Η ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19^ο αιώνα, η περιφερειακή διάσταση*, Ηράκλειο 2003.

Πετμεζάς Σ., *Η αγροτική οικονομία*, Αθήνα 2006.

Πετρόπουλος Ι., *Πολιτική και Συγκρότηση στο Ελληνικό Βασίλειο 1833-1843*, Αθήνα, 1986.

Πετρόπουλος Ι.Α. –Κουμαριανού Αικ., *Η Θεμελίωση του Ελληνικού Κράτους, Οθωνική περίοδος 1833-1843*, Αθήνα 1982.

Πιζάνιας Π., *Η αγροτική παραγωγή στον ελληνικό 19^ο αιώνα: σχέσεις και εισοδήματα, Ιστορικά*, τχ. 3, Μάιος 1985.

Πιζάνιας Π., *Η οικονομική ιστορία της ελληνικής σταφίδας 1821-1912, παραγωγή, διεθνής αγορά, διαμόρφωση τιμών, κρίση*, Αθήνα 1988.

Παπαγεωργίου Β., *Βραχνί και Βραχναϊίκα*, Πάτρα 1962.

Πούλος Ι., «Πολιτικά της Πελοποννήσου επί Όθωνος», *Πελοποννησιακά* τ. 7, σ. 33-57.

Προς την Αυτού Μεγαλειότητα τον Βασιλέα, Γενική Έκθεση περί των λογαριασμών περί των λογαριασμών των οικονομικών διαχειρίσεων του 1845 και 1846 και του απολογισμού της χρήσεως 1845, Αθήνα 1846.

Ράπτης Κ., «Αστικές τάξεις και αστικότητα στην Ευρώπη, 1789-1914: περσοανατολισμοί της σύγχρονης ιστοριογραφίας» στο *Μνήμονα*, τ. 20, σ. 211-243.

Ράλλης Γ. Α. - Ράλλης Α. Γ., *Οι Ελληνικοί Κώδικες*, τ. Α', Αθήνα 1875⁴.

Ρηγόπουλος Α., *Εις την ανάστασιν του Ελληνικού κόσμου, Λόγος γραφείς δια να εκφωνηθή την 25 Μαρτίου του 1845 εν τω ναώ του Αγίου Ανδρέου*, Πάτρα 1845. (με μια πολύ ενδιαφέρουσα εισαγωγή η οποία περιγράφει τα γεγονότα του 1845).

Ρηγόπουλος Α., *Λόγος επιτάφιος εις Νικόλαον Μακρυγιάννην*, Αθήνα [1860].

Ρηγόπουλος Α., *Λόγος εις τον μνημόσυνον Ζήση Σωτηρίου*, εκφωνηθείς την 17^η Απριλίου εν Αθήναις εν τη πλατεία του ιερού ναού της Ζωοδόχου Πηγής, Αθήνα 1860.

Ρηγόπουλος Α., *Η 25^η Μαρτίου 1821 και η αποστολή της σημερινής γενεάς*, εκφωνηθείς την 25^η Μαρτίου 1865, εν τη πλατεία της Παλλιγγενεσίας, Πάτρα 1865.

Ρηγόπουλος Α., *Λόγος προς το Διεθνές Συνέδριον της Ειρήνης και της Ελευθερίας λόγος κατά το έτος 1869*, Πάτρα 1869.

Ρηγόπουλος Α., *Αρόπνισμα*, Πάτρα 1872.

Ρηγόπουλος Α., *Ιωάννης Μίλτων, Δράμα εις πράξεις τέσσαρας*, Πάτρα 1874.

Ρηγόπουλος Θ., *Απομνημονεύματα*, (επιμ. Αθ. Φωτόπουλος), Αθήνα 1979.

Ρικάρης Α., *Σκέψεις περί καταδιώξεως της Αηστειάς*, Αθήνα 1870.

Ρικάρης Α., *Η Κρήτη και ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος*, Αθήνα 1898.

Σακελλαρίου Θ., *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Αθήνα 1939.

Σακελλαρόπουλος Θ., *Θεσμικός Μετασχηματισμός και Οικονομική Ανάπτυξη, Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα 1830-1922*, Αθήνα 1991.

Σακελλαρόπουλος Θ., *Κρίσεις στην Ελλάδα 1830-1857, οικονομικές και πολιτικές όψεις*, τ. Α' και Β', Αθήνα 1994.

Σαραφόπουλος Ν., *Λεύκωμα Αχαϊκής Βιομηχανίας*, Πάτρα 1997.

- Σκιαδάς Ε., *Ιστορικό Διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος, Εξάντας, σχηματισμός, σύσταση, εξέλιξη, πληθυσμός, εμβλήματα*, Αθήνα 1994.
- Σκιαδάς Ν., *Χρονικό της Ελληνικής Τοπογραφίας*, τ. Γ', Αθήνα 1982.
- Σκοπετέα Έλλη, *Το πρότυπο βασίλειο και η μεγάλη ιδέα, όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988.
- Σπένσερ Ε., *Περί Αγωγής*, μτφ. υπό Π.Ι. Χαλικιόπουλου, Αθήνα 1880.
- Σταματογιαννοπούλου Μ., «Στη Βόρειο Πελοπόννησο τον 19^ο αιώνα: Η αγροτική Οικογένεια, η εποχιακή μετακίνηση και η κυρίαρχη κοινωνική ομάδα στην Κραθίδα (1840-1880)», *Ελληνική Κοινωνία*, τχ. 1, 1994, σ. 102-126.
- Σταματόπουλος Γ., *Ανδρέας Λόντος και η Επανάσταση της 7^{ης} Σεπτεμβρίου*, Αθήνα 1985.
- Σταματόπουλος Δ., «Κομματικές φατρίες στην προεπαναστατική Πελοπόννησο (1807-1816), ο ρόλος των «Τουρκαλβανών», του Λάλα ως παράγοντας πολιτικής διαφοροποίησης», στον *Ίστωρ*, τχ. 10, 1997.
- Σπηλιωτάκης Σ. Α., *Στατιστική της Ελλάδος*, Αθήνα 1864.
- Συνοδινός Π.Σ., *Παιάνες, Στόνοι, Γελώτες εθνικών Ποιήσεων*, Αθήνα 1893.
- Συλλογή περιέχουσα το Σύνταγμα, τους Κανονισμούς των Νομοθετικών Σωμάτων, τα Καθήκοντα των Νομαρχών και την Διαιρέσει του Κράτους κατά Νομούς*, Αθήνα 1851.
- Σωτηρέλης Γ., *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα, 1864-1909, Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας*, Αθήνα 1991.
- Σωτηρόπουλος Σ., *Τριάκοντα εξ ημερών αιχμαλωσία και συμβίωσις μετά ληστών*, Αθήνα 1870.
- Τομαρά – Σίδερη Μ., *Έλληνες Φοιτητές στην Πίζα (1806-1861)*, τ. 2, Αθήνα 1989-1994.
- Τριανταφύλλου Κ., *Ιστορικών Λεξικόν των Πατρών*, τ. Α', 3^η, Πάτρα 1995.
- Τριανταφύλλου Κ., *Οι Κώδικες Γάμων και Βαπτίσεων της Ελληνικής κοινότητος Λιβόρνου (1760-κ.εξ.)*, Πάτρα 1986.

- Τριανταφύλλου Κ., *Οι Κωστάκηδες της Αχαΐας και του Λιβόρονου. Συμβολή εις την ιστορίαν του Ελληνισμού της Τοσκάνης και των μετεπαναστατικών Πατρών*, Αθήνα 1968.
- Τριανταφύλλου Κ., *Το αρχείον των Βλαχοπαπαδόπουλων των Πατρών (1720-1905) Θεοφίλου Μητροπολίτου Αθηνών (1798-1873)*, Πάτρα 1983.
- Τριανταφύλλου Κ., «Το Αρχείον των οικογενειών Δρακόπουλου και Καλαμογδάρτην», ανάτυπο από τα *Πελοποννησιακά*, τ. Ζ', 1969-1970, σ. 51-68.
- Τριανταφύλλου Κ., «Δύο Λιβέλλοι κατά Βενιζέλου Ρούφου», ανάτυπο από τη *Νέα Εστία*, τχ. Ο' Αθήνα 1966, σ. 3-18.
- Τριανταφύλλου Κ., «Ο ηθοποιός Λεκατσάς στην Πάτρα» στο *Αχαϊκά*, Απρ. 1938, σ. 24-27.
- Τριανταφύλλου Κ., «Ο τύπος των Πατρών τον ιθ' αιώνα», *Αθηνά*, τχ. 73-74, Αθήνα 1972-1973, σ. 127-143.
- Τρίχα Λ., *Δικηγορείν εν Αθήναις... Μια διαδρομή στον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2003.
- Τσαούσης Δ., (επιμ.) στο *Όψεις της Ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1984.
- Τσελίκας Α., «Τα δικαιοπρακτικά έγγραφα των μοναστηριών Ομπλού, Χρυσοποδαριτίσσης, Άγιων Πάντων και Μονής Γηροκομείου Πατρών», στο *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου*, Αθήνα 2000.
- Τσιλύρας Δ.Ι., *Το Βραχνί των Καλαβρύτων, από αρχαιότατης εποχής μέχρι σήμερα*, Πάτρα 1965.
- Τσοκόπουλος Β., *Πειραιάς 1835-1870, Εισαγωγή στην Ιστορία του Ελληνικού Μάνσεστερ*, Αθήνα 1984.
- Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, Αθήνα 1977.
- Τσουκαλάς Κ., *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος. Η συγκρότηση του δημοσίου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1981⁴.
- Τσουκαλάς Κ., *Κράτος, κοινωνία, εργασία*, Αθήνα 1986.

- Τσουκαλάς Κ., «Η εξέλιξη των ημερομισθίων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», *Πολίτης* τχ. 31, 1979.
- Τσουκαλάς Κ., *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος, η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1989⁴.
- Φίλιας Β., *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα, Η νόθα αστικοποίηση*, Αθήνα 1974.
- Φουντανόπουλος Κ., «Η Γλωσσολογική στροφή στην Ιστορία, ορισμένες επισημάνσεις» στο *Μνήμονα*, τ. 17^{ος}, 1995, σ. 147-161.
- Φραγκιάδης Α., «Αγροτική οικονομία και εξωτερικό εμπόριο», στο Κ. Κωστής και Σ. Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2006, σ. 153-174.
- Χαιρέτης Ε., *Η καλλιέργεια της σταφιδαμπέλου*, Πάτρα 1878.
- Χαλκιόπουλος Π., *Σκέψεις περί Ελλάδος*, 2 τόμοι, Αθήνα 1863.
- Χαλκιόπουλος Π., *Λόγος εκφωνηθείς εν τω ιερώ ναώ του Αγίου Ανδρέα κατά την κηδείαν του Μπενιζέλου Ρούφου*, Πάτρα 1868.
- Χαλκιόπουλος Π., *Δοσίειον Διαγώνισμα περί βελτιώσεως και εμψυχώσεως της εν Ελλάδι Γεωργίας*, Αθήνα 1880.
- Χαλκιόπουλος Π., «Ο Κυβερνήτης της Ελλάδος», *Ποικίλη Στοά, Εθνικόν Ημερολόγιον*, Αθήνα 1885.
- Χατζηϊωάννου Μ.Χ., *Ο Εμπορικός οίκος Γερούση, 1823-1870*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1989.
- Χατζηϊωάννου Μ.Χ., *Οικογενειακή στρατηγική και εμπορικός ανταγωνισμός, ο οίκος Γερούση τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2003.
- Χατζηϊωσήφ Χ., *Η γηραιά Σελήνη*, Αθήνα 1995.
- Χατζηϊωσήφ Χ., «Δημοκρατία και πελατειακές σχέσεις», στο *Μνήμονα*, τ. 16, σ. 167-197, Αθήνα 1994.
- Herring G., «Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα», μτφ. Θ. Παρασκευόπουλος, Αθήνα 2005.
- Χρηστίνης Δ., *Μελέται περί της εν Ελλάδι Γεωργίας, της προσφωροτέρας γεωργικής εκπαιδεύσεως και της εν γένει βελτιώσεως και εμψυχώσεως αυτής*, Αθήνα 1898.

Χουλιαράκης Μ., *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1971*, 2 - *Αι στατιστικά μετρήσεις του πληθυσμού της Ελλάδος, 1821-1900*, Αθήνα 1974.

Χιώτης Π., «*Διαμονή επί τέσσαρας ημέρας εν Πάτραις 2-7 Σεπτεμβρίου 1883*», στη *Κυψέλη*, Ιανουάριος 1884.

Χουμεριανός Μ., *Αγροτική Κρίση και Κοινωνική διαμαρτυρία στην Πελοπόννησο, 1893-1905*, (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Αθήνα 2000.

Ψήφισμα του Πατραϊκού Λαού μεθ' Υπομνήματος περί του Σταφιδικού Ζητήματος, Πάτρα 1893.

Ψυχογιός Δ., *Προίκες, Φόροι, Σταφίδα και Ψωμί*, Αθήνα 1987

Ψυχογιός Δ., *Το ζήτημα των εθνικών γαιών*, Αθήνα 1994.

Ψωμάς Π., *1836-2006, Δήμαρχοι Πατρέων*, Πάτρα 2006.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Bafounis Y., *La Formation d' une ville nouvelle: Le Piree au XIX siecle (1835-1879)*, (αδ. Διδακτορική διατριβή), Paris 1985.
- Bakounakis N., *Recherches sur la ville de Patras, La renaissance 1828-1858*, Paris 1983.
- Beaujour F., *Tableau du Commerce de la Greece*, Paris 1800.
- Besses P., «Science Sociale et ideologie Bourgoise selon Bentam dans le report on the sanitary condition of the labouring population of Great Britain» στο συλλογικό τόμο *Ville et Sante en Grande –Bretagne XVIIIe – Xxe siecles*, Clermont- Ferrand 1988.
- Brenner R., «Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe», *Past and Present*, τ. 70, σ. 30-75.
- Bobock R., *Hegemony*, Λονδίνο 1986.
- Souvenirs de Stamati Bulgari, chef de bataillon au corps royax d' etat major, en retraite*, Παρίσι 1835.
- Carre J. and Revauger J. P., *Ecrire la pauvreté, les enquetes sociaux britanniques aux xix et xx siecles*, Paris 1995.
- Daumard A., *La Bourgeoisie Parisienne de 1815 a 1848*, Paris 1963.
- Daumard A., «Une reference pource l' etude des societes urbaines en France aux xviii et xix siecles. Projet de code socio-professionel», στο *L' Histoire sociale, sources et methods, Colloque de l' Ecole Normale Supérieure de Saint Cloud (15-16 Μαΐου 1965)*.
- Daumard A., *Les Bourgeois de Paris au XIX siecle*, Παρίσι 1979.
- Dertilis G., “Hierarchies Sociales, Capitaux et Retard Economique en Grece (xviii-xx siecles)” στο *Acts στο IIe Coloque International d' histoire*, τ. II, ανάτυπο, Αθήνα 1985.
- Dertilis G., (επιμ.) *Banquiers, Usuriers et Paysans Reseaux de credit et strategies du capital en Grece, 1830 -1985*, Παρίσι 1988.

- Durpat C., *Le temps des Philantropes*, τ. 1, εκ. Du Commite des travaux historiques et scientifiques, Paris 1995.
- Ellis J. M., «For the honour of the town: comparison, competition and civic identity in eighteenth-century England», *Urban History*, v. 30, p. 3, December 2003, σ. 325-337.
- Fraghiadis A., *Peasant Agriculture and Export Trade: Crrant Viticulture in Southern Greece, 1830-1893*, Florence 1990.
- Fraghiadis A., «Reforme agraire et development de la propriete individuelle en Grece au XIX siecle. La distribution des domaines Nationaux 1871-1887», στο (επιμ. Stuart Woolf), *Espaces et Familles dans l' Europe du Sud a l' age moderne*, Παρίσι 1995.
- Frangakis – Syrett F., «Monoculture in Nineteenth – Century Greece and the Port City of Patras», *Journal Of The Hellenic Diaspora*, τχ. 20, 1994, σ. 9-34.
- Gramsci A., *Gli intelletuali e l' organizzazione della cultura*, 1949.
- Grew M., *Land and Revolution in modern Greece 1800-1881*, Kent 1985.
- Hadziiossif C., «Class structure and class antagonism in late nineteenth-century Greece», στο Philip Carabott (επιμ.), *Greek Society in the Making, 1863-1913. Realities, Symbols and Visions*, 1863-1913, Hampsire 1997, σ. 3-17.
- Howbsawm E. J., «Capitalisme et Agriculture: Les Reformateurs ecossaise au XVIIIe siecle», *Annales* τχ. 33, 1978, σ. 580-601
- Kocka J., *Bourgeois Society in Nineteenth- Century Europe*, Οξφόρδη 1963.
- Kocka J., “The middle Classes in Europe”, *Journal of Modern History*, τ. 67, 1995, σ. 783-806.
- Kahan A., *Liberalism in Nineteenth- century Europe, The political Culture of limited Suffrage*, Λονδίνο 2003.
- Karouzou E., *Cultures maraicheres dans la Mediteranee. Les Transformations de la plaine et de la societe argoliques, 1860-1910*, Florence 1995.

- Kasaba R., Keyder C., Tabak F., «Eastern Mediterranean Port Cities and their Bourgeoisies: Merchants, Political Projects, and nation – States» στο *Review*, τχ. 10, 1980, σ. 121-135.
- Leake W., *Travels in Morea, with a map and plans*, Άμστερνταμ 1968¹⁸.
- Mac-Grew W., *Land and Revolution in modern Greece 1800-1881*, Kent State University Press, 1958.
- Mangeart J., *Souvenirs de la Moree, recueillis, pendant le sejour de Francais dans le Peloponeese*, Paris 1830.
- Mavrogordatos G., *Stilborn Republic, Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, California 1983.
- Patronis V., *Production agricole de commerce exterieur. Le cas de la region de Patras, 1860-1900*, διδακτορική διατριβή, τόμος Α', Paris 1992.
- Pernout R., *Les Origines de la Bourgeoisie*, Paris 1947.
- Prochaska F.K., *Women and Filantropy in 19th century England*, London 1980.
- Sperber J., “Burger, Burgertum, Burgerlicheit, Burgerliche Gesselchaft: Studies of the German (Upper) Middle Class and its Socialacultural World” στο *The Journal of Modern History*, τχ. 69, 1977.
- Strong F., *Greece as a Kingdom; or Statistical Descroption of that country, from the arrival of King Othon, in 1833*, London, 1842.
- Souvenirs de la Moree, receneillis pendant le sejour des Francais dans le Peloponeese par J. Mangeart*, Paris, 1830
- Souvenirs de Stamati Voulgari, chef de bataillon au corps royax d' etat major, en retraite*, Paris 1835.
- Thompson E. P., *The making of the English Working Class*, London 1965.
- Thompson E. P., «Eighteenth-Century English Society: Class Struggle without Class»? στο *Social History*, 3/2 (May 1978), 146-151
- Wright Olin E., *Classes*, London 1989.
- Wright Olin E., *Class Structure and income determination*, Winsconsin-Madison 1979.